. . . En zij werden verstrooid onder alle volken

Of

GESCHIEDENIS VAN HET JODENDOM NA HET BIJBELSE TIJDVAK MET 210 ILLUSTRATIES EN 8 KAARTEN

Door

WERNER KELLER

MET MEDEWERKING VAN DR. HENRIETTE BOAS

Oorspronkelijke titel: UND WURDEN ZERSTREUT UNTER ALLE VÖLKER

Vertaald door A.J. Bloem

Opgedragen aan allen die de waarheid nauw aan het hart ligt

Gezet uit Baskerville

LA RIVIÈRE & VOORHOEVE N.V. ZWOLLE

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

INHOUD

VOORWOORD ISRAËLISCHE GEZANT

INLEIDING

PROLOOG

PROFETIE EN BIJBELSE TIJD

EINDE VAN DE GESCHIEDENIS IN HET MORGENLAND

I. **In de macht van Rome**

1. Israël wordt een Romeinse provincie
   Pompeius in Jeruzalem/Privileges door Caesar / De dynastie van de Idumeeërs / De Parthen veroveren Judea / Antigonos, de laatste koning uit het geslacht van de Hasmoneeën

2. Herodes - koning bij de gratie van Rome
   Gunsteling van Marcus Antonius / Door de senaat gekozen / Bondgenoot van keizer Augustus / Heidense tempels in het heilige land

3. Hillel en de wet
   Het stille werk van de geleerden / Sjemaja en Abtaljon / Hillel komt uit Babylonië / 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt...' / De scholen van Hillel en Sjammai

4. 'Stadhouders' tegen patriotten
   Het testament van Herodes / De belasting onder Coponius / De samenzwering van de zeloten

5. 'De verstrooiden uit Judea'
   Joodse militaire nederzetting in Elefantine / De grote gemeente van Alexandrië / Geleerden en dichters / De Septuagint / Babylonië, de moeder van de diaspora

6. Eerste godsdienstvervolging in Rome
   De 'Aigyptiaka' van Apion / Voorbeeld voor Tacitus en Plutarchus / Een schandaal in de stad aan de Tiber / De anti-Joodse nalatenschap van keizer Tiberius / 4.000 slachtoffers naar Sardinië gedeporteerd

7. Toen Pontius Pilatus stadhouder was
   Beeltenissen van de keizer in Jeruzalem / Jezus van Nazareth / De eerste dochterreligie

8. Agrippa, Judea's laatste koning
   De vriend van de keizer / Jodenvervolging in Alexandrië / De filosoof Philo naar Rome gezonden / Het bevel van Caligula / Claudius bekrachtigt de Joodse rechten

9. Terreur van de stadhouders
   Onlusten onder Cumanus en Felix / Nero benoemt Festus / Florus geeft het bevel tot plundering

10. De Joodse Oorlog tegen Rome
    Opstand van de zeloten / Titus belegert Jeruzalem / Verwoesting van de tempel / Negenhonderdduizend slaven verkocht / Triomftocht in Rome / Masada, de laatste vesting

II. Toen de tempel verwoest was

1. De heerschappij van de geleerden

De school in Jabne / Jochanan ben zakkai / Een nieuw sanhedrin / De hervorming van Gamliël II / Academie en synagoge / Opstand van de diaspora tijdens Trajanus

2. De opstand van Bar Kochba
   De 'zoon van de sterren' / Rabbi Akiba / Hadrianus zendt Sevens / Laatste heldhaftige strijd om Bethar / Aelia Capitolina / Geleerden en handarbeiders

3. De schepper van de Misjna
   Groei van de diaspora / Galilea een nieuw middelpunt / Het grote werk van Juda ha-Nassi / De mondelinge leer wordt gecodificeerd

4. De academie in Tiberias
   Jochanan bar Napacha en Resj Lakisj

5. In de laatste eeuw van het heidense Rome
   Opkomst van Babylonië / Verval van Palestina / Het zegenrijke bewind van Diocletianus

6. Constantijn vestigt het christelijke Rome
   Het concilie van Nicea / De eerste anti-Joodse wetten / Doodstraf op het huwelijk met Joden / Verbod slaven te houden / Julianus de Afvallige belooft de bouw van een nieuwe tempel / De Codex Theodosianus

DE NOODLOTSWEG IN HET AVONDLAND

I. Onder nieuwe meesters in Europa

1. Na de storm van de volksverhuizing
   Ondergang van het Westromeinse rijk / Theoderik de Grote beschermt de Joden / Onder Westgoten, Bourgondiërs en Franken / Eerste conciliebesluiten tegen de Joden

2. Justinianus codificeert anti-Joodse wetten
   Belisarius verovert Afrika / Gedwongen dopen op bevel van de keizer / De Codex Justinianus / Italië wordt een Byzantijnse provincie

3. Gregorius I, de paus die een nieuwe koers aanwijst
   Gematigd optreden / Bescherming van de Joden tegen eigenmachtige handelingen / Overwinning van het katholicisme / De besluiten van het concilie verkrijgen wettige kracht

4. Een duistere eeuw in Spanje
   Van Reccared tot Egica / Terreur in het katholieke Westgotische rijk / De concilies van Toledo / Doop of verbanning / De Lex Visigothorum

II Onder keizers en kaliefen

1. De tweede dochterreligie
   Joodse stammen in de Hedzjas / Helden en dichters / Het Zuidarabische rijk van Joessoef / Het visioen van Mohammed / Dingen naar de gunst van het 'Volk van de schrift' / Vernietiging van de Joodse gemeenten in Arabië

2. In de machtssfeer van de Islam
   Omar in Jeruzalem / Babylonië valt / Vernietiging van het Westgotische rijk / Verdraagzaamheid van de Mohammedanen / Joodse geleerden en vertalen / Een verbannen vorst zetelt in Bagdad / Soera en Poembadita, de hoogste instanties / Geestelijk middelpunt van het Jodendom / Hogeschoolweken aan de Eufraat / Gaon Saadia ben Joseph / Joodse godsdienstfilosofie / Het einde van de zevenhonderd jaar oude academies

3. Verdraagzame Karolingers en Saksische keizers
   Keerpunt in het Avondland / Karel de Grote beschermt de Joden / Joodse wereldhandel / Isaak uit Aken / Een witte olifant uit Bagdad / Aan het hof van Lodewijk de Vrome / Opbloei van Joodse gemeenten / Lijfartsen en geleerde medici / Docenten aan de universiteit van Salerno /

Christenen en Joden leven over het algemeen vreedzaam naast elkaar

4. Joodse hogescholen aan de Rijn
   Gersjom ben Juda / Rector van de academie in Mainz / De 'geleerden uit Lotharingen' / Het beroemde Bijbelcommentaar van Rasji

5. Het gouden tijdperk in Spanje
   In het kalifaat van Córdoba / De Joodse staatsman Chasdai ben Isaak / Briefwisseling met de koning van het Joodse Chazarenrijk / Lot van de vier geleerden uit Soera / Eerste talmoedacademie in Andalusië / Grote opbloei van de Joodse dichtkunst en wijsbegeerte / Salomo ben Juda 'De eerste oorsprong van het leven' / Jehuda Halevi / Wesir Samuel in Granada / Joodse geleerden aan Arabische hoven / Ministers en diplomaten van christelijke koningen / Wereldreis van Benjamin van Tudela / Maimonides, de grote arts, geleerde en wijsgeer

6. Baanbrekers voor humanisme en renaissance
   Provence, centrum van de Joodse wetenschap / De grote vertalersfamilies / Tibbonieden en Kimschjieden Joodse geleerden aan het hof van Frederik II / De universiteiten van Salemo en Montpellier

III De hel van de middeleeuwen

1. In de schaduw van de kruistochten
   Horden kruisvaarders overvallen Joden / Slachting in de Rijnlandse gemeenten / Het bloedbad in Jeruzalem / Vervolgingen in Frankrijk en Engeland

2. Jodentekens en Jodenwetten
   Het concilie van Lateranen gelast kentekenen voor de Joden / Verbod van christelijke beroepen / Kerkelijk cijnsverbod / Uitdragers en geldschieters / Kamerknechten van de keizer

3. Beschuldigd van rituele moord
   De heilloze legende / Tragedie in Blois / Openbare verbranding van Joden / Pauselijke bul ten gunste van de vervolgden

4. Godsdienstdisputenen verbranding van de Talmoed
   Talmoedproces in Parijs / Het dispuut in Barcelona / Rabbijn Nachmanides / Beschimping van de synagogen / Passiespelen bespotten de Joden Saksen en Zwabenspiegel / De Jodeneed / De minnezanger Süsskind von Trimberg

5. Beschuldigd van hostieschennis
   De 'Jodenbraders' / Verbod van emigratie / Rabbijn Meir von Rothenburg / De bende van Rindfleisch / Verdrijving uit Engeland

6. Verdreven en verslagen
   Verbanning uit Frankrijk / De trek van de schaapherders / De Jodenmeppers

7. Zwarte dood en brandstapels
   Geruchten over vergiftigde bronnen / Folteringen en verbranding / Afslachten van Joden in Duitsland / Vernietiging van de middeleeuwse gemeenten / Frankrijk zonder Joden / Verbanning uit Oostenrijk / Wéér een proces over een rituele moord

8. Somber slotakkoord in Spanje
   De reconquista wordt een feit / Joodse krijgslieden worden beloond / Joodse geleerden aan het hof van Alfons X / De modernste sterrenwacht ter wereld / De Alfonsinische tabellen van Don Isaak ibn Cid / Eerste Jodenvervolgingen / Het bloedbad van Sevilla / Gedwongen massale doop / De tragedie van de maranen / De paus staat nationale inquisitie toe / Martelingen en auto de fe / Het verbanningsedict van Isabella en Ferdinand

9. Verdrijving uit Portugal
   Abraham Zacuto geeft raad aan Vasco da Gama / Joodse bijdragen aan de expeditie naar Indië

/ Stromen vluchtelingen uit Spanje / Gedwongen doop en verbanning

10. De reddende halve maan
Het gastvrije Turkije / Vluchtelingen stichten nieuwe industrieën / Invloed van de Sefardim Joodse ministers van de sultans / Joseph Nassi, hertog van Naxos / Safed, bolwerk van de kabbalistiek

11. De vluchthaven Polen
Nieuw vaderland van de verdrevenen / Het Jiddisch van de asjkenasim / De grote diaspora in het oosten / Bloei van de tainmedstudies / De hogescholen van Krakow en Loeblin

12. De boodschap van David Rëubeni
Messiaanse dwepers uit de woestijn Chabor / Het heilige land moet bevrijd worden / Audiëntie bij de paus / De koning van Portugal belooft gewapende hulp / De visioenen van Salomo Molcho

IV De weg uit het duister

1. Reuchlin verdedigt de Talmoed
De ophitsende geschriften van Pfefferkorn / Aanvallen op de Talmoed / Het advies van Reuchlin / De dappere strijd van de geleerde

2. Luthers toorn tegen de Joden
Eerst voorspraak, dan vijandschap / Preken en tafelreden tegen de Joden / 'Van de Joden en hun leugens'

3. Contrareformatie en nieuw leed
Schaduw van de inquisitie over Italië / Vervolging in de kerkelijke staat / Verbranding van de Talmoed / Gerechtelijke moord op Lippold, Berlijn / Fettmilch houdt in Frankfort huis / Het verbanningsedict van Leopold I / De grote keurvorst roept Joden naar zijn land

4. De moordpartijen in Polen
De opstand van Bogdan Chmielnicki / Tegen de Poolse adel en de Joden / Bloedbad in de Oekraine en in Polen / Het bloedbad in Nemirov / Jaren van verschrikking voor het Jodendom in Polen

5. Met Columbus naar de Nieuwe Wereld
Columbus: een Jood? / Maranen financieren de ontdekkingsreis/ Zacuto en Cresques als raadgevers / Torres gaat als eerste aan land / Inquisitie naar Amerika / Proces tegen gouverneur Carvajal / Joodse nederzettingen in Brazilië en Peru / Aboab - de eerste Amerikaanse rabbijn / Joodse vluchtelingen in Nieuw-Amsterdam

6. Het Hollandse Jeruzalem
De Nederlanden nemen gevluchte maranen op / Amsterdams bloeiende gemeente / Openlijke belijdenis van het Jodendom / De tragedie van Baruch Spinoza

7. Hamburgs Portugese handelslieden
Moeilijkheden in de Hanzestad / Protesten van de keizer / Vertrek van de rijke sefardim

8. Cromwell nodigt Manasse uit
Verzoekschrift aan de lord protector / De puriteinen zijn de Joden goedgezind / Eerste hernieuwde toelating tot Engeland

9. Brandstapels in Spanje en Portugal
Auto de fe bij het huwelijk van Karel II / De inquisitie grijpt verder om zich heen / Economische achteruitgang op het Iberisch schiereiland

10. Sabbatai Zwi, de valse messias
Messiaanse verwachtingen / Eerste optreden in Smyrna / Het lot van Sara / Nathan - de profeet van Sabbatai / In de Turkse kerker te Abydos / Overgang naar de Islam

11. Hoffunctionarissen in dienst van vorsten
    De onmisbare Hofjoden / Experts voor veelsoortige taken / Samson Wertheimer / Gumperts geeft de grote keurvorst raad / De hervormingen van Süs Oppenheimer

12. Leed en onderdrukking in Oostenrijk
    Eisenmengers 'Ontmaskerd Jodendom' / De hebraisten Johann Buxtorf en zijn zoon / Hofjoden helpen geloofsgenoten in moeilijkheden / De nieuwe Jodenwetgeving van Karel VI / Slechts één zoon mag trouwen / Harde maatregelen van Maria Theresia / Verbanningsdecreet voor Bohemen / Verdrijving uit Praag

13. Onder de Pruisische wetgeving
    Frederik Willem I beperkt de privileges / Zware belasting op huwelijkstoestemming / Verbod van handwerk / Inschrijving van Joodse ondernemers / 'Herziene algemene privileges' van Frederik II / Valsemunterij in opdracht van de koning / Gewoon en buitengewoon beschermde Joden / De ellende van de rechtelozen / Beperking van de vrijheid van vestiging

V Gettoschemering

1. Moses Mendelssohn effent het pad
   Een gettokind wordt wijsgeer / De vriend van Lessing / Prijswinnaars van de Academie van Wetenschappen / Bezoek aan Kant / Mendelssohn vertaalt de Thora / Phaedon en Jeruzalem / Het dappere schrijven van het lid van de krijgsraad Dohm / Tolerantie-edict van Jozef II

2. In de benauwing van het getto
   Lijftol aan de stadspoorten / De getekenden / De gevolgen van het getto leven / Armoede en leed veranderden een volk / Goethe in het getto van Frankfort / De ellende in het Oosten / Het ontstaan van het chassidisme / Israël ben Elieser

3. Vóór de bevrijding
   Een Franse prijsvraag / Mirabeaus geschrift voor de Joden / De vijandige Voltaire / Memorandum van de Joden uit de Elzas / De lijftol wordt afgeschaft / Eerste scholen voor Joden met Duits als voertaal / De salons in Berlijn

4. Het signaal van de Franse revolutie
   Eindelijk is de dag aangebroken / Burgerlijke gelijkstelling in Frankrijk / Revolutionaire legers brengen de bevrijding / De gettopoorten van Europa worden geslecht / Het Sanhedrin van Parijs / Koning Jérôme in Westalen

5. De emancipatie op papier
   Hervormingsvoorstellen van Hardenberg / Het Pruisische edict van 1812

6. Het congres van Wenen en de restauratie
   Joodse vrijwilligers in de bevrijdingsoorlog / De gelijkstelling wordt weer opgeheven / Restauratie in Wenen Het congres beraadt zich over de constitutie / De truc in de Jodenparagraaf / De gemeente van Frankfort vecht voor haar recht / Nederzettingsrayons in Oostenrijk / Belasting op het ontsteken van lampen en op huwelijken / Het Weense 'Jodenbureau' / Italië stelt de getto's weer in / De Nederlanden als voorbeeld

7. Triomf van de reactie in Pruisen
   De koning houdt geen woord / Weigering van beloofde rechten / Geen staatsdienst voor Joodse oorlogsinvaliden / De doop als 'toegangsbewijs' / De Hep ! Hep ! oproep / Anti-Joodse rellen in Duitse steden De ongeregeldheden van het jaar 1819

8. In de strijd om het geweigerde recht
   Gabriël Rieser, de onvermoeibare vechter / Leopold Zunz, vader van de wetenschap van het Jodendom / Debatten over Jodenwetten in de Pruisische landdag / Joodse afgevaardigden in de Pauluskerk / Het tolerantie edict van 1867

9. Nieuwe beschuldiging van rituele moord

Gruwelen jegens de Joden in Damascus / Montefiores en Crémieux' succesvolle actie / De ontvoering van Edgar Mortara / Plus IX weigert het kind af te staan

10. De bevrijding in West-Europa
Emancipatie van Italië tot Noorwegen / In Rome vallen de gettopoorten / Roemenië slaat het verdrag van Berlijn in de wind / Spanje houdt zich afzijdig

11. De grote bijdrage der Joden
De renaissance van Israël / Nietzsche over de Joden / Drie tijdperken van de assimilatie / Baanbrekend werk in economie, industrie en politiek, wetenschap, techniek en kunst

12. Wat na 1871 gebeurde
Antisemitisme in Duitsland en Oostenrijk / De voorboden van de catastrofe / Het proces Dreyfus in Frankrijk

13. Theodor Herzl en het zionistencongres in Basel
Ooggetuige van de degradering van kapitein Dreyfus / De Joodse staat / Het programma van Basel / Het Oegandaproject / Het enige doel: Palestina

14. De pogroms in Rusland
De lijdensweg / Vijfentwintigjarige dienstplicht voor Joden / Kinderen als rekruten / Alexander II, de tsaarbevrijder / Reactie onder Alexander III / De hel van de pogroms / De grote vlucht

15. Verenigde Staten de grootste diaspora
Puriteinen en Joden Nederzettingen in de koloniën van Nieuw-Engeland / In de Onafhankelijkheidsoorlog / Geloofsvrijheid en gelijke rechten / De asielstad Ararat / Joodse generaals in de Burgeroorlog De massa-immigratie

DE CATASTROFE 1933 -1945

1. De massamoord
Hitler aan de macht / Rassenwetten / De conferentie van Evian / De ‘Kristallnacht / De Tweede Wereldoorlog / Het getto van Warschau / De 'Endlösung' / Eichmann

IN HET OUDE VADERLAND

Israël, de nieuwe staat

1. De barensweeën
De baanbrekers van de nederzetting / Stichting van Tel Aviv / Joseph Trumpeldors vrijwilligers / Chaim Weizmann / De verklaring van Balfour / Palestina wordt mandaatgebied / Arabieren tegen zionisten

2. Eindelijk een eigen staat...
Het witboek van de Britse regering / De Joodse brigade in de Tweede Wereldoorlog / Partizanenstrijd in Israël / David Ben-Goerion roept de nieuwe staat uit

NEDERLAND (door dr. Henriette Boas)

AANHANGSEL

1. Hebreeuwse en andere woorden

2. Literatuuropgave

3. Register van personen en zaken

AMBASSADE D'ISRAEL

Werner Keller heeft de geweldige taak op zich genomen de geschiedenis te schrijven van het Joodse volk gedurende de tijd van zijn verstrooiing, vanaf de vernietiging van hun laatste zelfstandige rijk in de strijd tegen Rome tot aan de wederopstanding van de staat Israël een periode van tweeduizend jaar. En deze geschiedenis werd niet in algemeenheden en vluchtige oordelen weergegeven, maar als een verzameling van historische gebeurtenissen en de daaruit voortvloeiende ontwikkeling van de dingen. Een zeer moeilijke opgave die in dit boek zo goed als naar alle waarschijnlijkheid maar mogelijk was, werd opgelost.
Voor een Israëlische Jood is het overigens niet zo heel gemakkelijk om in het kort zijn oordeel te geven, zeker niet wanneer hij geen geschiedkundige of een literaire criticus is. Hij ervaart uiteraard nu eenmaal een emotionele verbondenheid met elke Jood, met de hele geschiedenis van de Joden, en voor zover hij ze kent met ieder van hen persoonlijk.
Wat er op bijna vijfhonderd bladzijden is samengeperst aan vervolgingen en vernederingen die het Joodse volk altijd maar weer onderging, is niet gemakkelijk volledig te beseffen. Maar er schuilt wellicht ook een verheffend element in, wanneer men leest hoe onteigeningen en verbanningen, hoon en martelingen en pogingen het doopsel op te dwingen het Joodse volk niet konden vernietigen, niet in staat waren het te dwingen zijn eigen aard te verloochenen en al evenmin zijn geloof op te geven. Ja, er is meer dan dat: in geslacht op geslacht en onder de vreselijkste en onmenselijkste omstandigheden bracht dit volk tot op onze tijd altijd maar weer grote figuren voort, die niet alleen het voortbestaan van hun volk garandeerden, maar bovendien grote diensten bewezen aan de mensheid en aan de volkeren onder wie zij leefden. En mogelijk is het niet te veel gezegd dat men met zijn verstand alleen het feit niet kan verklaren dat niet slechts het Joodse volk, maar ook zijn geloof en zijn gebruiken alles hebben overleefd.

Door de vele eeuwen heen speelt de geschiedenis van het Joodse volk zich af binnen de historie van andere naties. En de waardering van de grote figuren in de geschiedenis kon wel eens op een verrassende wijze worden herzien, wanneer zoals in dit boek hun wreedheid of hun grootmoedigheid tegenover het Joodse volk een factor van doorslaggevend belang gaat worden.
Dat is inderdaad een nieuw gezichtspunt dat Werner Keller hier geeft. Maar misschien moet bij de beoordeling van staten en gemeenschappen, van wijsgeren en geestelijken juist hun houding jegens de aan hen uit geleverde minderheden zoal niet de enige, dan toch wel de doorslaggevende factor zijn. Het is wel bijzonder schokkend te lezen hoeveel culturen verraad pleegden aan hun eigen ideeën en principes, zodra het om de behandeling van de Joden ging.

De historie heeft het de schrijver mogelijk gemaakt zijn boek met de wederopstanding van de Joodse staat de staat Israël, te besluiten. Het is niet alleen een passend slot van het boek, het is er ook de onontkoombare consequentie van, een consequentie die uit ieder hoofdstuk naar voren springt: *Alleen een eigen staat kan een eind maken aan het onrecht en de weerloosheid, aan het steeds maar weer opnieuw vluchten in een altijd weer onzekere ballingschap.* Met de nieuwe staat Israël is nu eindelijk een einde gekomen aan de 'verstrooiing onder alle volken'.

Dr. Daniel Lewin, Ambassadeur van Israël

Toelichting

Werner Keller (geb. 13 augustus 1909 in Anhalt, overl. 29 februari 1980 te Ascona (Zuid-Zwitserland) was een Duitse non-fictie auteur en nazi-verzetstrijder. Hij studeerde techniek en geneeskunde, vervolgens jurisprudentie in Berlijn, Rostock, Zürich en Jena. In 1933 studeerde hij af als Dr. Jurist.
Als officier in een leger redde hij veel Joodse levens. Hij was van plan een roekeloze aanslag op Hitler uit te voeren in Berlijn en organiseerde een verzetsgroep. In februari 1945 bereikte hij met hooggeplaatste vrienden in de laatste minuut voor de geplande uitvoering van een transfer naar Fort Zinna, een Wehrmachtgevangenis in Torgau. Keller was het einde van april door Amerikaanse troepen bevrijd.
Na de 2e wereldoorlog werkte hij als journalist en wetenschappelijk schrijver vanuit Hamburg.

Zijn eerste boek, gepubliceerd in 1955: "*En de Bijbel heeft toch gelijk",* bereikte in Duitsland een oplage van meer dan 1 miljoen, en werd vertaald in meer dan 20 talen. Het was zijn bekendste en meest succesvolle boek.
Andere boeken van hem zijn o.m.:
… ***En werden verstrooid onder alle volken*** Het Bijbelse verhaal van het Joodse volk. Dutton, Munich, 1966
Want zij ontstoken het licht. Geschiedenis van de Etrusken en de oplossing van een mysterie. Dutton, München / Zürich, 1970
Wat gisteren nog gezien werd als een wonder. De ontdekking van mysterieuze krachten van de mens. Dutton, München / Zürich, 1973

INLEIDING

In het jaar 1843 wierp de Fransman Paul-Emile Botta de poort open naar de historische wereld van het Oude Testament: in Khorsabad ontdekte hij de reliëfbeeltenissen van Sargon II, de Assyrische koning die eens de spoorloos verdwenen tien stammen van Israël heeft weggevoerd. Maar het vereiste nog een eeuw van onvermoeide onderzoekingsgeest en ontzaglijke opgravingwerken die de oeroude bodem van Egypte en Voor-Azië omwoelden, voor zich uit de aan het licht gebrachte documenten en monumenten het geweldige historische panorama van het Israëls lot gedurende tweeduizend jaar zich in grote trekken begon af te tekenen.
Was het toeval dat juist rondom de tijd dat Botta de eerste spade in de bodem van het Tweestromenland stak, ook in het hartje van Europa een begin werd gemaakt met de herontdekking van de geschiedenis van het Joodse volk na het Bijbelse tijdperk? Het was in Berlijn dat de 'wetenschap van het Jodendom' het licht zag. Hier legde Leopold Zunz er de grondslagen van, hier begon het wetenschappelijke onderzoek van het Joodse verleden. Tussen 1853 en 1875 schreef de Joodse geschiedkundige Heinrich Graetz de eerste omvangrijke en klassiek gebleven 'Geschiedenis van de Joden vanaf de oudste tijden tot op heden'. Elf lijvige delen! En in Berlijn ook verscheen tussen 1925 en 1929 Simon Dubnow's 'Wereldgeschiedenis van het Joodse volk' in tien delen.
De geschiedenis van de Joden na de Bijbelse tijd bleef desondanks tot dusver bij het grote publiek vrijwel onbekend. 'Is het niet ongehoord dat de Joden te midden van andere volkeren wonen, maar dat over hun leven - dat zich toch in het openbaar afspeelt en waarin niets wordt verborgen - niettemin slechts geruchten bestaan? Er valt ternauwernood een tweede voorbeeld van iets dergelijks aan te wijzen,' schreef Gustav Landauer in 1913. Is daaraan inmiddels iets van betekenis veranderd? Over de periode tussen het einde van het Oude Testament, dat met de boeken van de Makkabeeën in de tweede eeuw na Chr. wordt afgesloten, en de tragische gebeurtenissen van het nabije verleden gaapt in de kennis van de meeste mensen een hiaat. Het lot van de Joden, op aarde gedurende tweeduizend jaar bleef tot op onze tijd zelfs voor de ontwikkelde Europeaan een niemandsland. Daarom konden in dit vacuüm vooroordelen en laster binnensluipen, konden haat en vijandschap, maar ook onverschilligheid ongehinderd voortwoekeren. Eindelijk moet dit bastion van onwetendheid en vooroordelen dat hoog in ons midden oprijst en nog maar al te vaak in talloze mensenhoofden bestaat, worden geslecht. De tijd hiervoor is rijp, meer dan rijp!
Vele dingen wijzen erop dat een verandering op komst is - zowel in wereldlijke als in kerkelijke kringen. Op het concilie van Rome in 1965 werd de volgende verklaring afgelegd: 'Er moet voorgoed een streep worden gezet onder het 'noodlottige wanbegrip' tussen Christendom en Jodendom dat met de wettelijke discriminatie van keizer Constantijn, dus op christelijk initiatief, in de vierde eeuw is begonnen.' Nadrukkelijk wordt in de verklaring van het concilie ook verteld dat de Joden ten gevolge van verkeerde voorlichting over de betekenis en de omstandigheden van Christus' kruisdood door de Christenen vele malen vervolgd. In Rome werd kort geleden eindelijk de aanklacht verworpen die meer dan vijftienhonderd jaar op de Joden heeft gedrukt en duizenden mensenoffers kostte: namelijk de beschuldiging 'de Godmens te hebben vermoord'. Waar en wanneer zijn er ooit tevoren Protestanten, Katholieken en Joden voor een gesprek bijeengekomen, bereid om over de gapende afgrond heen een weg te zoeken naar wederzijds begrip, zoals dat nu geschiedt? 'Wij dienen meer van het Jodendom te weten,' waarschuwt professor Karl Thieme. 'Wij dragen een eeuwenoude karikatuur van het Jodendom met ons mee.'

Wat het verleden heeft verzuimd, wat tweeduizend jaar gruwelen aan sporen achterliet, zit te diep, heeft te veel schade aangericht om van vandaag op morgen achter te worden hersteld. Wat eenmaal is geschied, wordt nooit meer ongedaan gemaakt maar het moet worden erkend, nuchter en zakelijk onder het oog worden gezien. Slechts door de confrontatie met het 'noodlottige wanbegrip' kan met vrucht worden gestreefd naar een nieuwe weg die naar een andere toekomst voert. En dit streven naar een nieuw begrip zou slechts een druppel op de gloeiende plaat zijn, wanneer het beperkt bleef tot het heden en het nabije verleden. Het is noodzakelijk ook het hele, uitgestrekte gebied van de voorafgaande twintig eeuwen hierin te betrekken.

Geen ander volk heeft een dergelijke gang door de geschiedenis beleefd als de afstammelingen van het verstrooide Bijbelse volk. Het toneel van hun lot is de hele aarde: van het Nabije Oosten, van Egypte en Afrika loopt hun weg naar Europa en naar Amerika en eveneens naar Indië en China. Evenals in de Bijbelse tijd zijn het Joodse volk ook na de verdrijving uit het land van de vaderen toen de hele wereld zijn 'diensthuis' werd, opnieuw de zwaarste beproevingen beschoren geweest. Slechts enkele gelukkige uren onderbreken de tijden van het diepste leed. Maar ondanks alle kwellingen en lijden, zonder eigen staat en eigen land, zonder bescherming, macht en rechten, weerstaat dit volk, dat door geen bedreiging met de dood in zijn geloof aan God wankelt, alle stormen en rampen - en het blijft bestaan. Het wordt veracht en vervolgd en schenkt in de loop van de eeuwen de volkeren zijn grote culturele verworvenheden en bijdragen. Is de Islam zonder Israël denkbaar? Zijn Jezus, zijn ook Spinoza, Marx, Freud en Einstein niet uit de schoot van het Joodse volk voortgekomen?

Het is de geschiedenis van een buitengewoon volk dat geen gelijkenis met enig ander volk op aarde vertoont. Het behoort, in een diep goddelijk geheim gehuld tot de grote raadselen van de wereldgeschiedenis. Want aan dit volk heeft God zich geopenbaard. Zijn huidig bestaan - na de lange tijden van de gruwelijkste vervolgingen - is het grootste van alle wonderen. In de verstrooiing die tweeduizend jaar duurde, ging het beeld van een drieduizend jaar geleden in Deuteronomium uitgesproken Bijbelse voorspelling op werkelijk ontstellende wijze letterlijk in vervulling.

Aan dit verbazingwekkende verschijnsel is mijn boek gewijd. Wat ik met het oog op de ontzaglijke omvang van het onderwerp kon behandelen, is slechts weinig. Maar ik geloof dat het al voldoende zal zijn een reeds lang noodzakelijk geworden bezinning op een beperkt aantal belangrijke en tragische gebeurtenissen te bewerkstelligen en in grote lijnen een denkbeeld te geven van lot en lijden van het Joodse volk tijdens zijn grote zwerftocht, maar ook van de grootsheid en de betekenis van dit volk sinds het tijdstip dat het 'onder alle volkeren werd verspreid'.

Er valt nog één ding op te merken: de Joden zijn het volk van God of het volk van de Bijbel of een ras (hetgeen wetenschappelijk volkomen onhoudbaar is!) of een godsdienst of een duidelijk omschreven gemeenschap - al naar de beginselen, de vooroordelen of de maatstaven van de beschouwer. Met het doel voor ogen van een historische beschouwing van één van de wonderbaarlijkste facetten van de menselijke geschiedenis behoeven wij ons met deze vraag niet bezig te houden. Maar het is voor ons doel en in het belang van een zuiver historisch beeld noodzakelijk dat wij niet voorbijgaan aan hetgeen de uit deze groep stammende mensen door hun invloed op het Westen en op onze moderne cultuur tot stand hebben gebracht, ook wanneer blijkt dat de betreffende persoon in een bepaald geval wel Joodse ouders of grootouders had, maar de godsdienst van zijn voorgeslacht niet meer aanhing. Als criterium zal gelden dat de persoon in kwestie of diens voorvaderen van de Joodse gemeente afstamden.

Gaarne betuig ik mijn dank aan dr. Felix Guggenheim van Beverly Hills voor zijn raadgevingen, belangrijke suggesties en geleend materiaal. Deze dank breng ik ook aan mijn vrouw Helga, die mij met haar onmisbare hulp terzijde stond.

Ascona,

Werner Keller

PROLOOG

De HEERE nu zeide tot Abram: ga uit uw land en uit uw maagschap en uit uws vaders huis naar het land dat Ik u wijzen zal. Ik zal u tot een groot volk maken, en u zegenen, en uw naam groot maken, en gij zult tot een zegen zijn. Ik zal zegenen wie u zegenen, en wie u vervloekt, zal Ik vervloeken en met u zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden. Genesis 12

PROFETIE EN BIJBELSE TIJD

'De HEERE zal u onder de natiën verstrooien en gij zult met een klein getal overblijven onder de volken...' **(**Deuteronomium 4: 27).

Nooit in de loop van de geschiedenis heeft een godsdienst een voorspelling tot enig volk gericht in de stijl van de profetie die drieduizend jaar geleden in Deuteronomium werd uitgesproken over het lot van het volk van Israël. Het was een voorspelling die voor een verre toekomst een uitzonderlijk noodlot openbaarde en die op een ontstellend letterlijke manier in vervulling ging.
Als het midden van de eerste eeuw vóór Christus nadert, is tevens het uur nabij waarop deze profetische woorden werkelijkheid worden - dat moeilijke, donkere en noodlottige tijdstip in het bestaan van Israël waarin het zijn heilige stad Jeruzalem en haar heilige middelpunt, de tempel, zal verliezen en waarin het zijn beloofde land zal zien ondergaan om in alle landen en onder alle volken te worden verstrooid.
Er is dan een streep gezet onder de grootse geschiedenis van het Oude Testament. Dichtgeslagen wordt het boek van de Makkabeeën met zijn berichtgeving over de heldhaftige geloofsoorlogen tegen de Seleukieden, toen nog de machtigste vorsten onder de velen die over het vervallen rijk van Alexander de Grote regeerden.
Daarna heerst zwijgen. Het Boek der boeken verstomt nog voor het uitbreken van de grote ramp.
Nog één keer, een allerlaatste keer, had Israël na de bevrijding van land en volk de regering in eigen hand gehad. Maar het jonge rijk is nauwelijks geboren, als de wolken die zich boven de kusten van de Middellandse Zee dreigend samenpakken, maar al te snel hun schaduwen ook over Israël zullen werpen. Er is een politieke omwenteling op gang gekomen van zo reusachtige omvang dat zij alle landen en volken in wijde kring rondom de Middellandse Zee zal omvatten. Een macht die ook het volk van de Bijbel krachtig zal beïnvloeden, verschijnt ten tonele. Rome, op weg naar de wereldheerschappij, begint naar het oosten door te stoten. Het heeft zich na de verovering van Carthago, Spanje en Griekenland als doel gesteld ook alle landen en staten van de Hellespont via Klein-Azië en Syrië tot aan de Nijl aan zijn heerschappij te onderwerpen.
Aan de vooravond van de gebeurtenissen die onafwendbaar op Israël afkomen, is het volk van dit land reeds oud, oeroud, gemeten naar het bestaan van andere volken. Het heeft zijn jeugd reeds lang achter zich en het heeft de rijpe mannelijke leeftijd bereikt. De herinneringen aan zijn ontstaan en zijn belevenissen reiken tot in een ver verleden en zij omvatten een tijdsduur van bijna tweeduizend jaar.
Wat een geschiedenis hadden de kinderen Israëls indertijd al achter zich!
De opkomst en de ineenstorting van de machtige rijken van het oude Morgenland hebben zij meegemaakt - een gebeurtenis die overeenkomt met het steigeren en uiteenspatten van de golfbergen op een stormachtige oceaan. Het schouwtoneel vormde dat deel van de bewoonde wereld dat zich in een grote boog van het dal van de Nijl langs de kusten van de Middellandse Zee naar Klein-Azië en verder tot aan de dalen van de Eufraat en Tigris en hun mondingen in de Perzische Golf uitstrekt - deze 'vruchtbare halvemaan' waarop de eerste hoogstaande culturen werden geboren en die een van de wiegen van de menselijke beschaving is.
Het was Israël bijna nooit vergund geweest als politieke macht medezeggenschap te hebben en te kunnen ingrijpen in het grote wereldgebeuren. Bijna altijd was het zijn deel speelbal en slachtoffer te zijn in de nooit aflatende strijd om de macht tussen de wedijverende grote mogendheden. Zijn geografische ligging droeg daarvan niet in de

laatste plaats de schuld. Van den beginne af was Kanaän, was Erets Jisjraël, het land geweest waar de grote legers van de veroveraars op hun marsen tussen Egypte en Mesopotámië doorheentrokken.
Nog in de ochtendschemering van de wereldgeschiedenis, kort na het begin van het tweede millennium voor onze jaartelling, ontmoeten wij voor de eerste maal de stam waaruit later het volk groeit dat zo'n unieke, culturele taak is toebedacht, dat zo'n uitzonderlijk historisch noodlot, hem door een profetie voorspeld, wordt opgelegd. In de Bijbel lezen wij over de aartsvaders. Direct bij het begin al wordt het eerste contact gelegd. Op een reusachtige trektocht wordt de hele wereld van het oude Morgenland doorkruist. Bijna alle landen waarvan de heersers een rol zullen spelen in de loop van de Bijbelse geschiedenis, worden aangedaan Duizenden kilometers leggen Abraham, zijn familie en zijn kudden af op hun tocht door het uitgestrekte gebied tussen Mesopotamië en Egypte, de dominerende achtergrond waartegen het leven van Israël zich afspeelt.
Van 'Ur der Chaldeeën' in Zuid-Babylonië leidt de weg stroomopwaarts langs de Eufraat tot aan Haran in het noordwestelijke Mesopotamië en in zuidelijke richting verder naar Jordanië. Gedurende een tijdperk van grote droogte wordt Egypte opgezocht, alvorens de aartsvaders Abraham en Isaak als herders hun schreden richten naar het 'Beloofde Land'. Een hongersnood dwingt Jakob, die de naam Israël, 'strijder Gods', ontvangt, met zijn familie en gevolg later opnieuw naar Egypte te trekken. In het rijk van de farao's groeien de kinderen en kleinkinderen van Israël uit tot een talrijk volk.
Na een verblijf van vierhonderd jaar volgt de uittocht, leidt Mozes het volk van Israël uit onderdrukking en slavernij weg uit het 'diensthuis' Egypte. Op de eenzame bergtop van de Sinaï verschijnt de Heere aan Mozes en verkondigt hij de Thora met haar tien geboden, de door God gestelde wet die voor alle tijden de Magna Charta van het Hebreeuwse bewustzijn wordt. Pas na een veertigjarige omzwerving door de woestijn, de tijd van de grote beproeving en voorbereiding, begint omstreeks 1230 v. Chr. na de inbezitneming van Oost-Jordanië onder Mozes de verovering van het West-jordaanse land onder Jozua. Na de verdeling van het land onder de twaalf stammen vestigen de kinderen Israëls zich en ten tijde van de Richteren rijpen zij in langdurige gevechten tegen de Kanaänieten tot een natie. Onder de bedreiging van de Filistijnen kiest het volk Saul tot zijn eerste koning en spoedig daarna bereikt het onder David en Salomo het hoogtepunt van zijn staatkundige ontwikkeling.
Eerst onder Saul begon de stam Juda een afzonderlijke rol in de geschiedenis te spelen, maar reeds zeer spoedig nam hij onder de overige stammen een voor-aanstaande plaats in. Want uit Juda kwam de dynastie van David voort, onder zijn heerschappij stond Jeruzalem, dat David omstreeks 1000 v. Chr. had veroverd en tot de nieuwe hoofdstad van zijn rijk had gemaakt. Hier richtte zijn zoon Salomo op de berg Moria de luisterrijke tempel op.
Maar slechts korte tijd licht als een glanzende meteoor het tijdperk van de eerste gekroonde hoofden in de geschiedenis van Israël. Reeds na ternauwernood honderd jaar van eenheid valt de jonge staat in twee afzonderlijke koninkrijken uiteen: in het noordelijke rijk Israël en in het rijk Juda in het zuiden.
Van dat ogenblik af drijft een onafgebroken noodlot het Bijbelse volk naar twee catastrofen van ontzaglijke omvang. Steeds scherper wordt de politieke, culturele en godsdienstige strijd zowel binnen als buiten de koninkrijken Israël en Juda. De afgodendienst wint veld, er wordt niet geluisterd naar de hartstochtelijk waarschuwende woorden van de profeten, die met krachtige, onsterfelijk geworden toespraken hun volk opwekken en het willen terugvoeren naar zijn oude God en diens

gebod. In huiveringwekkende visioenen en door de eeuwen steeds herhaald klinkt de oude voorspelling van de verstrooiing.

Met de woeste Assyriërs, de gesel van de volkeren, die in bloedige veroveringstochten van de Tigris oprukken om de heerschappij in Voor-Azië te verkrijgen, nadert het eerste ongeluk: onder Tiglat-Pileser III, de Poel (Pul) van de Bijbel, die in 733 v. Chr. Israël binnenvalt, volgt de eerste deportatie in Assyrische gevangenschap. Tien jaar later verovert de grimmige Sargon II de hoofdstad Samaria van het noordelijke rijk Israël en voert het grootste deel van de nog overgebleven bewoners, de notabelen vooraan, naar de afgelegen provincies van zijn rijk. In hun plaats vestigen zich vreemde kolonisten. Daarmee is het lot van het noordelijke rijk Israël bezegeld. Zijn tien stammen waren voor altijd verloren gegaan.
Honderdvijftig jaar later luidt ook voor het zuidelijke rijk Juda de doodsklok. Onder koning Nebukadnézar van Babylon, het nieuwe rijk van de Chaldeeën, dat de opvolger is geworden van het ineengestorte rijk van Assoer, wordt Juda verwoest, Jeruzalem veroverd en vernield. De tempel van Salomo gaat in vlammen op. In twee opeenvolgende deportaties wordt de bloem van het volk in de Babylonische gevangenschap weggevoerd; een klein deel van de bevolking slaagt erin naar Egypte te vluchten. Slechts enkelen die akkers en wijnbergen bewerkten, bleven in het land. Dit gebied werd niet door vreemde kolonisten in beslag genomen.
De kring was gesloten: aan de rivieren de Eufraat en de Nijl, waarvan Abraham en Mozes eens waren weggetrokken, hadden hun afstammelingen moeten terugkeren, de eersten als gevangenen, de anderen als vluchtelingen. Zevenhonderd jaar na de intocht in Kanaän leek het einde van de kinderen Israëls te zijn aangebroken. Het staatsbestel was vernietigd, het land verwoest. Het grootste deel van de voormalige bewoners woonde in den vreemde, in de verstrooiing. Hoeveel andere volken en stammen in het Oude Oosten zijn niet op deze wijze door de grote mogendheden verslagen, afgevoerd en verstrooid! Hun sporen zijn voor altijd verloren gegaan, zij hebben opgehouden te bestaan. Eenzelfde lot was de tien stammen van het noordelijke rijk beschoren, ook zij verdwenen, gingen onder in de Assyrische vloed.
Het volk van Juda ontkwam evenwel aan dit lot. De vreselijke bezoeking richtte het niet ten gronde. Juda doorstond de zware beproeving die de geschiedenis het oplegde.
In het land van de ballingschap kwam het tot een grote ommekeer: in Babylonië begon het diep ingrijpende proces van de geestelijke vernieuwing en loutering dat het volk ook na de ondergang van de staat redde. Er werd vervuld wat Ezechiël (36: 26) had voorzegd: '*Een nieuw hart zal ik u geven en een nieuwe geest in uw binnenste...*' Toen werd de basis gelegd voor het toekomstige voortbestaan, voor een leven ook ver verspreid onder de volkeren.
Losgerukt van hun vaderland, maar verenigd door een gemeenschappelijk geloof, door een gemeenschappelijk voelen en denken, door gemeenschappelijke zeden en toekomstverwachtingen, bewaarden de gevangenen van Babylon trouw de kenmerken van hun cultuur. Zij mengden zich niet met de inheemse bewoners. 'Aan de wateren van Babel' begrepen de uit Juda weggevoerden voor het eerst de volle diepte van de gedachtewereld van hun profeten. Zij kregen begrip voor de geesteshouding die het leven niet meer afhankelijk stelt van de eigen staat en het eigen grondgebied en zelfs niet van de tempel. In plaats van de offerdienst in het centrale heiligdom kwam het gebed, waartoe men in kleine groepen in de huizen bijeenkwam. Wat wij nu de gemeente noemen, kreeg toen voor het eerst gestalte.. En toen men een begin maakte met het bouwen van eigen scholen voor de gebedsbijeenkomsten en voor het lezen van de Heilige Schrift, ontstond hier reeds de oervorm van de synagoge.

Na de val van het Babylonische rijk in het jaar 538 v. Chr. brengt koning Cyrus de bevrijding: de Perzische heerser staat de terugkeer naar het eigen land toe en geeft bevel de tempel in Jeruzalem te herbouwen. Er begint iets volkomen nieuws. Wanneer het volk na een ballingschap van achtenveertig jaar langzaam en in afzonderlijke groepen uit den vreemde terugkeert, komt het huis van David niet meer aan het bewind. Jeruzalem en de weer opgebouwde tempel worden het middelpunt van een restauratie die de voorrang van het geestelijke beginsel boven het wereldlijke vestigt.

Van nu af trad de hoogste van de priesters van Jeruzalem als hogepriester in de plaats van de koning. Judea, zoals het land van de kinderen Israëls nu heet, werd een theocratische republiek.
Onder Ezra komt het tot een vernieuwing van het bondgenootschap met God. Het was de uit Babylon afgevaardigde priester, die de eerste grote bijeenkomst van de ouderen bijeenriep, waaruit toen het synhedrion - het sanhedrin of de hoge raad - ontstond en het was ook Ezra die de Thora, het wetboek van Mozes, als grondwet uitriep. Het geheiligde, alle gebieden van het dagelijks leven omvattende wetboek, werd voor het gehele volk verplicht gesteld. De onderwerping aan deze wet van God betekende de erkenning van het burgerschap van Israël en het lidmaatschap van de tempel in Jeruzalem - zowel voor de teruggekeerden als voor de achtergeblevenen in de diaspora, in Babylon en in Egypte. Het land der belofte werd tot middelpunt en Jeruzalem werd het religieuze centrum ook voor de in de verste verstrooiing levende gemeenten.
Onder de strengheid van de wet, onder het regime van priester, schriftgeleerde en onderwijzer van de wet, en in de geloofskracht van een door niets meer aan te tasten monotheïsme neemt het karakter van het Jodendom een dergelijke vaste en diepe vorm aan dat een geestelijk type doet ontstaan dat zijn stempel drukt op de hele verdere geschiedenis van dit volk. Met Ezra begon de geschiedenis van het Jodendom.
De tijd van ernstige beproeving nadert wanneer in de vierde eeuw v. Chr. Judea en de diaspora opnieuw in de maalstroom van een grote ommekeer in de wereldgeschiedenis raken. Nadat Alexander de Grote met krachtige hand de Perzen heeft verslagen en zijn reusachtig wereldrijk heeft gesticht, staat het volk van Israël tegenover volkomen nieuwe omstandigheden.
Tot dusver had het slechts te maken gehad met de machthebbers van het Oude Oosten. Nu komt het evenwel in directe aanraking met veroveraars uit het werelddeel dat de verdere ontwikkeling van het wereldgebeuren zou bepalen: uit Europa. Voor de eerste maal treedt 'Jafeth de hutten van Sem binnen'. De wereldomvattende zegetocht van de Griekse cultuur begint, met grote kracht gaat het Hellenisme de volkeren van de oude wereld in zijn ban brengen. Voor het Jodendom wordt het een grote uitdaging én een gevaarlijke bedreiging.
Gedurende meer dan een eeuw na de dood van Alexander, terwijl Judea nog ondergeschikt is aan het Diadochenrijk van de in Egypte regerende Ptolemeeën, laat de nieuwe orde de kleine priesterstaat zelf vrijwel ongemoeid. En toch zal hier de voor de toekomst belangrijke beslissing vallen en niet in de diaspora, waar, vooral in Alexandrië, het Jodendom al heel spoedig steeds meer in het culturele kielzog van het Hellenisme raakte, de Griekse taal aannam en zelfs de Thora in het Grieks vertaalde.
Het verbitterde conflict kwam nadat Judea omstreeks 200 v. Chr. aan het grootste van de Diadochen-staten was toegevallen, aan het rijk van de Grieks-Syrische Seleukieden. Toen de Syrische despoot Antiochos IV Epiphanes in het jaar 169 v. Chr. de priesterstaat met geweld begon te vergrieksen, toen hij de Joodse cultus verbood, de aanbidding van de Griekse goden gelastte en in de tempel van Jeruzalem

een standbeeld van Zeus liet zetten, laaide het verzet op. Door de absolute eisen van de heidense staat werd het Jodendom in de diepste kern van zijn wezen en zijn geloof bedreigd. De Joden grepen naar de wapenen. De heilige bevrijdingsoorlog brak uit. Onder aanvoering van het heldengeslacht van de Makkabeeën voerde deze tot een resultaat dat alle verwachtingen overtrof. De strijd die begon om de handhaving van het eigen karakter, ter verdediging tegen de onderdrukking van het geloof, eindigde met de politieke bevrijding. De reeds eeuwen verloren gegane staatkundige onafhankelijkheid werd hersteld.

Na de heerschappij van vijf elkaar aflossende grote mogendheden - de Assyrische, de Babylonische, de Perzische, de Grieks-Egyptische en tenslotte de Grieks-Syrische - was Judea voor de eerste maal bevrijd van het juk van iedere vreemde overheersing. En het geslacht van de Makkabeeën, dat naar zijn stichter Chasjmonai de naam van Hasmoneeën droeg, vernieuwt tenslotte ook het Joodse koninkrijk. In het jaar 104 v. Chr. neemt Juda Aristobulos - achterkleinzoon van de priester Mattathias, die het sein voor de strijd tegen Antiochos IV had gegeven, en kleinzoon van de Juda die aan zijn heldenmoed de erenaam Makkabeus, de Hamerwerper, te danken had - de titel van koning van Judea aan.

Maar de droom van het vrije koninkrijk van de Joden zou slechts van korte duur zijn. Nauwelijks tachtig jaar waren sinds de wederoprichting van de Joodse staat, nauwelijks veertig na het begin van het koningschap van Aristobulus verlopen, toen het laatste uur van het vrije Judea naderde. Door partijstrijd en dynastieke troebelen verscheurd, werd de jonge staat rechtstreeks in de armen gedreven van het naar Azië grijpende Rome.

EINDE VAN DE GESCHIEDENIS IN HET MORGENLAND

'***De HEERE zal u onder de natiën verstrooien...***'

Deuteronomium 4 : 27

I IN DE MACHT VAN ROME

Israël wordt een Romeinse provincie

In de ontzaglijke veroveringsoorlogen die ternauwernood hondervijftig jaar in beslag hadden genomen, was de machtssfeer van Rome tegen het einde van de tweede eeuw v. Chr. zo geweldig toegenomen en het rijk zo krachtig geworden, dat niets het meer kon weerstaan.
Pompeius, de voormalige consul en toekomstige triumvir kreeg in het jaar 67 v. Chr. dictatoriale volmachten voor het gehele gebied van de Klein-Aziatische kust. Pompeius, een uiterst bekwaam veldheer die tevoren een opstand in Spanje had onderdrukt, bewees opnieuw dat hij zijn bijnaam Magnus, de Grote, volkomen verdiende.
Na de onderwerping van Klein-Azië en Armenië maakte hij zich gereed het reeds in staat van ontbinding verkerende Seleukieden-rijk de doodsteek toe te brengen. Toen hij zijn legioenen naar Syrië dirigeerde, klopte het noodlot ook aan de poort van de Joodse staat van de Hasmoneeën aan.
Op Pesach van het jaar 65 v. Chr. verscheen de legaat Scaurus, door Pompeius gezonden, in Damascus. Ook hier nam Rome de soevereiniteit over. Het ongeluk wilde dat juist om deze tijd in het naburige Judea een felle burgeroorlog woedde.
Nadat Salome, de enige koningin die ooit op de troon van Judea heeft gezeten, na een gelukkig, negenjarig bewind in het jaar 67 v. Chr. de ogen had gesloten, was tussen haar zonen in de strijd om de erfopvolging een moordende broedertwist ontbrand. Aristobulus II had zijn oudste broeder Hyrkanos die onder hun moeder Salome hogepriester was geweest en na haar dood in Jeruzalem tot koning was uitgeroepen, met wapengeweld weten te dwingen afstand van troon en priesterambt te doen en zelf de heerschappij overgenomen. Maar toen had zich als beschermer van de naar lichaam en geest zwakke Hyrkanos een man opgeworpen uit een familie wier heerszucht, wreedheid en kuiperijen een noodlottige keer in het lot van Judea teweeg zouden brengen: Antipater, stadhouder van Idumea, het oude Edom, de vader van de latere koning Herodes I. Door een verleidelijke belofte - hij zegde hem twaalf steden in Judea toe - haalde Antipater de koning van de Nabateeën, Aretas III, ertoe over tegen Aristobulus op te trekken. Met een sterke Arabische troepenmacht versloeg Aretas de broeder van Hyrkanos en belegerde de gevluchte koning in Jeruzalem.
Nauwelijks had Scaurus in Damascus daarvan bericht ontvangen of hij brak onmiddellijk op naar Judea met het doel profijt uit de situatie te trekken.
De afgezanten van de vijandige broeders verschenen in Judea hij hem. Om de Romeinse legaat voor zich te winnen bood elk van beiden de reusachtige som van vierhonderd talenten (ongeveer twee miljoen gulden). Scaurus besliste ten gunste van Aristobulus en beval Aretas onmiddellijk een einde te maken aan de belegering van de tempelberg, waarop Aristobulus zich had verschanst, en uit Jeruzalem weg te trekken. Aan het conflict evenwel was daarmee volstrekt geen einde gekomen. Want slechts kort daarna viel in hoger beroep een geheel andere beslissing.
Ook Pompeius, die zich bezighield met de verovering van Syrië, was naar Damascus

gekomen. In het voorjaar van 63 v. Chr. bezochten de beide broeders hem en verzochten zij de veldheer hun strijd te beslechten. Hyrkanos beklaagde er zich bitter over dat Aristobulus hem als de oudste het recht had afgedwongen op de koninklijke waardigheid, die alleen hem toekwam. Wat hij naar voren bracht, werd bevestigd door verscheidene aanzienlijke mannen uit Judea, die door de sluwe Antipater als getuigen waren meegenomen. Aristobulus verscheen met koninklijk gevolg voor Pompeius. Vastbesloten de Romein in ieder geval aan zijn zijde te krijgen, had hij voor de audiëntie reeds een kostbaar geschenk ter waarde van vijfhonderd talenten aan Pompeius laten overhandigen. Hij verklaarde dat Hyrkanos als heerser volkomen ongeschikt was. Daarom had hij in het belang van de staat de macht in handen genomen. Behalve de twee vijandige broeders was bovendien nog een afvaardiging van het Joodse volk aangekomen. Deze stelde iets geheel anders voor: zij kwam namelijk op voor het herstel van de oude priesterstaat zonder koning.
Pompeius luisterde naar alle drie de partijen en... stelde zijn beslissing uit. Eerst wilde hij koning Aretas onderwerpen, wat hem voor de Romeinse zaak veel dringender leek. Het bevel van Pompeius dat men geduld moest hebben en de vrede moest bewaren, werd echter niet opgevolgd. Aristobulus, die heel goed had gemerkt hoezeer Pompeius hem wantrouwde, vergezelde het Romeinse leger tot in Oost Jordanië en keerde toen onverwachts naar Judea terug. Hier wilde hij zich gereedmaken voor de strijd tegen de Romeinen: Judea moest vrij en onafhankelijk blijven. Pompeius die terecht argwaan koesterde, brak onmiddellijk de opmars tegen de Arabieren af en zette met zijn legioenen de achtervolging in op de koning, die op een zo verrassende wijze was verdwenen. De Romein had het plan van Aristobulus doorzien en liet hem voor Jeruzalem arresteren. Maar toen was het reeds te laat.
Wel openden de aanhangers van de andere partijen, die erger wilden voorkomen, de poorten en gaven zij de stad Jeruzalem aan Pompeius over, maar hoog boven op de tempelberg hadden de vrijheidsstrijders van Aristobulus zich voor een verbitterde tegenstand genesteld.
Pompeius moest maatregelen nemen voor de bestorming van deze vesting, die zelfs met het superieure Romeinse wapentuig moeilijk was in te nemen. Pas na een belegering van drie maanden, nadat een hoge wal was opgeworpen en uit Tyros aangevoerde werpmachines de versterkingen met zware stenen hadden gebombardeerd, gelukte het op een sabbat in de herfst van het jaar 63 v. Chr. een bres in de muur te slaan.
Zonder zich te bekommeren om de Romeinen die met blanke wapenen de tempel binnenstormden, zetten de priesters hun dienst voort en lieten zich neer houwen zonder enige weerstand te bieden. Aan het einde van het bloedbad betrad Pompeius met zijn lijfwacht het Allerheiligste, dat niemand behalve de hogepriester mocht binnengaan. Dat was dus het vertrek waarover de niet-Joden zoveel geheimzinnigs wisten te vertellen! Nieuwsgierig bekeek hij de heilige voorwerpen en het gewijde vaatwerk, maar hij liet ze evenals de schatkamer onaangetast. De dag daarna beval hij de reiniging van de tempel en de hervatting van de diensten.
Zonder genade trad Pompeius tegen de partijgangers van Aristobulus op: de aanvoerders van de vrijheidsbeweging liet hij zonder uitzondering onthoofden - samen met de tijdens de strijd gevallen patriotten vonden meer dan twaalfduizend mensen de dood.
De overwinnaar neemt een vérreikend besluit: het hele land wordt schatplichtig verklaard en als protectoraat ondergeschikt aan Rome. Slechts de binnenlandse autonomie blijft bestaan. Hyrkanos II wordt in zijn waardigheid van hogepriester bevestigd, maar moet afstand doen van de koningstitel. Hij wordt slechts ethnarch,

stadhouder onder Romeinse opperheerschappij.
De geschiedenis van de vrije staat van de Hasmoneeën was afgelopen, het einde was gekomen na een bestaan van bijna tachtig jaar. Van dit ogenblik af werd het verdere lot van Judea door Rome bepaald.
Terwijl Rome zijn overwinningsfeest viert, verbergt Sion zijn hoofd in rouw. De slag die Pompeius Judea heeft toegebracht, maakt dat het land gedurende enkele jaren vrijwel verlamd is. Maar lang blijven de rust en vrede niet van kracht. Het komt opnieuw tot onlusten, tot gevechten en kuiperijen om het regentschap, tot opstanden tegen de willekeur en de grillen van de Romeinse ambtenaren. Ook de gewapende conflicten tussen de machtige triumviri van Rome, die spoedig het hele wereldrijk zullen doen wankelen, worden nu pijnlijk voelbaar.
Tijdens het bewind van de proconsul van Syrië, Gabinius Aulus, een beschermeling van Pompeius, begint de opstand tegen het Romeinse gezag.
Door Pompeius naar Rome gevoerd, had. Aristobulus' oudste zoon, Alexander, onderweg al kunnen vluchten. In Judea teruggekeerd, verzamelde hij een grote vrijschaar uit de gelederen van de patriotten om zich heen, maar werd door Marcus Antoniusde latere triumvir - die Gabinius hem tegemoetzond, in de nabijheid van Jeruzalem voor de eerste keer en door Gabinius in de vesting Alexandreion voor de tweede keer verslagen. Een derde poging van Alexander om het land in een opstand tegen Rome mee te slepen mislukte eveneens. Niet beter verging het de uit Rome gevluchte Aristobulus. Ook hij werd met zijn opstandelingen verslagen en opnieuw gevankelijk naar Rome teruggevoerd.
In het jaar 54 v. Chr. werd Gabinius door Rome uit zijn ambt ontzet. De rijke Crassus, die zich in het jaar 60 met Pompeius en Caesar tot het eerste triumviraat had verbonden, volgde hem op. Crassus - een man met een roofdieren karakter - bereidde juist een veldtocht tegen de Parthen voor en had geld voor zijn krijgskas nodig, een voldoende reden om het land drukkende belastingen op te leggen en deze genadeloos te innen. Hij schrok er zelfs niet voor terug zich aan de tempelschat van Jeruzalem te vergrijpen en er voor een ontzaglijke waarde te laten wegslepen. De schending van het heiligdom, bewust gepleegd om de geminachte Judeeërs te vernederen, leidde prompt tot een nieuw oproer. In het jaar 53 - Crassus rukte juist met zijn troepen tegen de Parthen op - kwam Galiléa in opstand.
Crassus werd door de Parthen volkomen verslagen en sneuvelde op de terugtocht. De ijlings door Rome gezonden opvolger Cassius - die negen jaar later de samenzweerders tegen Julius Caesar zou verzamelen - sloeg hard toe: dertigduizend in gevangenschap geraakte Joden werden na het neerslaan van de opstand als slaven verkocht. De Hasmoneese bevelhebber Pitholaos, die ook aan de opstand van Aristobulus had meegewerkt, werd - op aanraden van de intrigant Antipater - door Cassius terechtgesteld.
In deze tijd werd het wereldrijk door een zware crisis tot op zijn grondvesten aan het wankelen gebracht. Sinds de dood van Crassus was de verhouding tussen de beide andere triumviri, Julius Caesar en Pompeius, zoveel slechter geworden, dat een gewapend conflict onvermijdelijk was. In het jaar 49 v. Chr. kwam het tot een openlijke breuk: de burgeroorlog brak uit; tweeëntwintig jaar later zou deze uit de Romeinse republiek het keizerrijk van Augustus doen ontstaan.
Op 11 januari 49 v. Chr. trok Caesar de Rubicon over. Pompeius en zijn aanhangers trokken zich in de oostelijke helft van het rijk terug. Het plan van Caesar, de nog in Rome gevangen gehouden Aristobulus met twee legioenen naar Syrië te zenden en hem daar tegen de troepen van de door de koning van de Joden uiteraard zeer gehate Pompeius te laten vechten, mislukte: nog voor Aristobulus II uit Rome kon

vertrekken, werd hij door aanhangers van Pompeius vergiftigd; zijn zoon Alexander werd niet lang daarna in Antiochië terechtgesteld.
Na de dood van deze beide Hasmoneeën die zo hartstochtelijk en dapper voor de vrijheid van hun land waren opgekomen, leefden er nog slechts twee mannelijke leden van de dynastie: Antigonos, de politiek niet bijzonder bekwame zoon van Aristobulus, en de besluiteloze hogepriester en ethnarch Hyrkanos II, die steeds meer een willoos werktuig van de naar de macht strevende Idumeeër Antipater werd.
Toen Pompeius op 9 augustus 48 bij Pharsalus werd verslagen, in Egypte asiel zocht en daar werd vermoord, schikte de handige Antipater, die ook hierin door Hyrkanos werd gevolgd, zich dadelijk in de nieuwe politieke situatie: hij die tot dusver de zijde van Pompeius had gekozen, liep over naar het kamp van de succesvolle Caesar.
Zeer spoedig kon hij zijn 'loyaliteit' bewijzen: de veldtocht van Caesar naar Egypte startte niet erg gelukkig. Antipater stuurde hem sterke troepeneenheden te hulp, nam ook zelf aan de strijd deel en eiste van de talrijke Joden in Egypte, met een beroep op een schrijven van de hogepriester Hyrkanos, krachtige steun voor de legioenen van Caesar.
Caesar bewees dat hij ook dankbaar kon zijn. Terwijl hij Hyrkanos' positie als ethnarch en hogepriester bevestigde, verleende hij Antipater - de ergste vijand van iedere vrijheidsbeweging van de Joden - het Romeinse burgerrecht en benoemde hem tot stadhouder van Judea. De politiek van de sluwe Antipater had vrucht gedragen: door dit stadhouderschap was hij de feitelijke machthebber in het Joodse land geworden. Zonder het te vermoeden had Caesar steun gegeven aan een regering die reeds lang niet meer de achting van het beste deel van het volk bezat, had hij hulp verleend bij de opkomst van de Idumeeëndynastie waar Antipater zo vurig naar had gestreefd.
Maar tegelijkertijd nam Caesar een reeks andere, nobele maatregelen, die ertoe hebben bijgedragen dat zijn naam bij de Joden voorgoed een dankbare klank heeft gekregen.
Judea behoefde aan Rome in het geheel geen belasting meer te betalen en geen rekruten voorde Romeinse legers te leveren; bovendien bleef het verschoond van inkwartiering. Het kreeg ook de havenstad Jaffa terug, waardoor de buitenlandse handel van Judea weer vrije toegang tot de zee kreeg en Caesar stond zelfs toe de verwoeste vestingwerken van Jeruzalem te herbouwen.
Ook tegenover de diaspora toont de dictator zich goedgunstig. Hij geeft de Joden van alle gemeenten in het rijk nadrukkelijk toestemming hun godsdienst uit te oefenen, bijdragen en giften voor de tempel in Jeruzalem te verzamelen en hun aangelegenheden zelf en volgens hun eigen rechtspraak af te handelen - kortom, hij verleent hun binnenlandse autonomie.
Een brief aan de autoriteiten van het eiland Paros laat zien hoe nauwkeurig Caesar op het nakomen van zijn bevelen lette: 'De Joden in Delos hebben zich bij mij bezwaard en geklaagd, dat u hen door bepalingen verhindert hun van ouds bestaande gebruiken na te komen en hun godsdienst uit te oefenen. Het heeft mijn ongenoegen opgewekt dat u hen verbiedt volgens hun wetten te leven en geld bij te dragen tot gemeenschappelijke maaltijden en godsdienstoefeningen, te meer waar hun dit zelfs in Rome niet verboden is... Het is daarom noodzakelijk dat u alle tegen onze vrienden en bondgenoten uitgevaardigde voorschriften, gezien hun verdiensten en hun trouw jegens ons, onmiddellijk intrekt.'
Dank zij Caesar is Antipater nu de werkelijke heerser over Judea; in alle dingen van betekenis geeft zijn wil de doorslag. Naast hem voert Hyrkanos, hogepriester en ethnarch, nog slechts een schimmig bestaan. Antipater voert meedogenloos zijn eigen

binnenlandse politiek en legt het er sluw op aan, hetgeen hij bereikt heeft voor de toekomst ook voor zijn zonen veilig te stellen. De oudste, Phasaël, benoemt hij tot 'strateeg' (landvoogd) over Judea en de tweede, Herodes, over Galiléa. Op zijn eerste standplaats, in zijn eerste machtspositie, bewijst de vijfentwintigjarige Herodes reeds waartoe hij in staat is.
In Galiléa hadden uiteengejaagde soldaten uit de legerbenden van Aristobulus zich onder leiding van de pro-Hasmoneese vrijheidsstrijder Ezechia opnieuw tot vrijscharen samengevoegd en zij voerden een partizanenoorlog tegen alles wat zij als vijand beschouwden - zij overvielen zowel aanhangers van Antipater als Grieken, Syriërs en Romeinen. Herodes liet dadelijk zien dat de belangen van Rome bij hem in goede handen waren. Hij zette troepen in tegen de 'bandieten', want zo noemde hij de vrijheidsstrijders, en liet de patriot Ezechia en diens voornaamste helpers terechtstellen.
Ter dood veroordelen mocht uitsluitend het Sanhedrin in Jeruzalem! Het antwoord overal in het land op de tartende wandaad van Herodes was ontzetting. Niet slechts de verwanten van de wederrechtelijk veroordeelden beklaagden zich bij de Hoge Raad, maar ook vertegenwoordigers van de voornaamste families van Jeruzalem, die het overigens helemaal niet met de partizanen eens waren, lieten hun stem horen. Het ging hier om recht en wet, om het handhaven van een als onschendbaar beschouwde, geheiligde traditie!
Slechts aarzelend gaf Hyrkanos, hogepriester bij de gratie van Antipater, toe. De willoze man vreesde zich de toorn van Antipater op de hals te halen, wanneer hij tegen diens zoon optrad. Herodes werd voor de Hoge Raad gedaagd. Maar hoe verscheen hij voor de verzamelde oudsten? In een purperen mantel en met militaire staatsie! Hij had zich daartoe verstout omdat hij wist dat de Romeinse stadhouder bij het Sanhedrin nadrukkelijk zijn vrijspraak had bepleit. Met dit uitdagende optreden geconfronteerd, durfden de leden van het hoogste gerechtshof zelfs geen aanklacht te formuleren. Hun situatie was bovendien nog extra moeilijk door allerlei onenigheid. In hun gelederen bestonden spanningen en meningsverschillen. Lijnrecht tegenover de opvattingen van de aristocratische en conservatieve Sadduceeën, de priesteradel, voor wie slechts de Wet gold zoals hij in de Thora schriftelijk was vastgelegd, stonden die van de Farizeeën, de schriftgeleerden: Zij legden naast de Thora ook de nodige nadruk op de mondeling overgeleverde leer, waren bovendien voorstanders van de leer van de verrijzenis op de jongste dag - een geloofspunt dat het Jodendom in oorsprong vreemd was - en politiek gezien voerden zij oppositie tegen de Hasmoneeën. Eén van de Farizeeën echter, met name Sjemaja, hoofd van het Sanhedrin en een zeer geleerd man, stond op en sprak: '... Tot nu toe is iedereen die voor het gerechtshof van de Hoge Raad terechtstond, daar in een deemoedige houding verschenen, in het zwart en met bescheiden kleding en haardracht, om zodoende ons medelijden op te wekken. Onze vriend Herodes echter, hoewel aangeklaagd wegens moord, staat daar in het purper, zijn haren keurig opgemaakt en door een lijfwacht omringd. Wanneer wij hem volgens wet en recht zouden veroordelen, zouden zijn mannen ons ombrengen en op die manier de rechtvaardigheid met voeten treden. Maar ik wil er Herodes geen verwijt van maken. Mijn afkeuring geldt op de eerste plaats u en de koning' (hij bedoelde Hyrkanos in zijn functie van ethnarch) 'daar u zich iets dergelijks laat welgevallen. Denkt er echter aan dat er een almachtige God is en dat de man die u nu wilt vrijspreken, enkel en alleen om Hyrkanos een genoegen te doen, eens u en uw koning daarvoor zal straffen.' 'Zijn woorden gingen letterlijk in vervulling,' meldt de geschiedschrijver Flavius Josephus. 'Want toen Herodes later koning was geworden, liet hij alle leden van de Hoge Raad om het leven brengen. Hij spaarde slechts

Sjemaja.'
Na de onverschrokken woorden van Sjemaja moest het opperste gerechtshof uitspraak doen, maar Hyrkanos kwam daartegen in verzet. Want hij was bang, bang voor Antipater en voor de Romeinen. Hij stelde daarom het vonnis uit tot de volgende dag - en Herodes verdween intussen heimelijk uit Jeruzalem; hij spoedde zich naar Damascus, naar de Romeinen. In plaats van de verdiende straf kreeg hij van hen een nieuwe hoge aanstelling: ze benoemden Herodes tot onderstadhouder van Coelesyrië, het vruchtbare lage land tussen de Libanon en de Antilibanon.

In het jaar 44 v. Chr. sloeg een onheilsbericht in als een bliksemstraal bij heldere hemel. Als een lopend vuurtje verbreidde zich vanuit Rome over alle landen van het wereldrijk de konde: Caesar is dood! Caesar is vermoord! Door zijn vijanden in de senaat doodgestoken! De Joden hoorden het verslagen aan. Met de Joden in de hoofdstad treurden de gemeenten van de diaspora om Caesar van wie zij zoveel goeds hadden ondervonden.
Sneller dan alle andere gebieden kreeg Judea de gevolgen te voelen. De dood van de grote Caesar bracht een oude kwelgeest naar het land terug. Cassius, één van de samenzweerders, vluchtte uit Rome en nam het commando over de Syrische legioenen op zich. Negen jaar tevoren had hij de opstand in Galiléa bedwongen, had hij Pitholaos laten terechtstellen en dertigduizend opstandelingen als slaven verkocht. Nu was hij er weer - even hoogmoedig en onmenselijk als voorheen. Hij had geld nodig, veel geld voor de aanstaande strijd met de mannen die Caesars erfenis hadden aanvaard. Zeer streng vordert hij de oorlogsbijdragen uit alle provincies binnen zijn machtsbereik, ook uit Judea dat door Caesar zo nadrukkelijk van alle betalingen aan Rome was vrijgesteld. Maar wat deert dat hem die Caesar heeft vermoord? En wat deert het Antipater en Herodes, die nu Caesars moordenaar te vriend moeten houden om hun posities te handhaven! Zo snel als de vader eens van Pompeius naar Caesar was overgelopen, staan beide mannen - vader en zoon - nu ten dienste van Cassius: zevenhonderd talenten, rond drie miljoen gulden, worden zonder medelijden met het volk onverbiddelijk gevorderd. Zij weten dat de Joden hen niet als gelijkwaardigen erkennen, hen als 'halfjoden' verachten en als aanhangers van Rome haten. Het volk van Judea moet dus betalen! En wie niet betaalt, verliest zijn vrijheid: Cassius laat de inwoners van vier steden die het gevorderde geld niet kunnen opbrengen, naar de slavenmarkt slepen. Maar nu krijgt Antipater door een samenzwering zijn streken thuis: in 43 v. Chr. wordt hij aan zijn eigen hof vergiftigd. Ook de dagen van Cassius zijn geteld...
Met de slag bij Philippi (42 v. Chr.), waarin het leger van de nieuwe triumviri Octavianus, Marcus Antonius en Lepidus - de troepen van Cassius en Brutus versloeg, wordt Marcus Antonius heerser over het gehele Romeinse Oosten.
Voor Herodes was het zaak zich opnieuw zo snel mogelijk van de gunst van de nieuwe machthebber te verzekeren. Die techniek had hij van zijn vader geleerd en zat hem dus in het bloed. En zo wist Marcus Antonius zeer spoedig wat hij en Rome hadden aan deze man, die ter wille van zijn eigen macht in Judea bereid was alles voor de toenmalige heerser over het imperium te doen. Mensen zoals hij had men nodig in dit eeuwig onrustige land, waarvan hij de krijgshaftige inwoners in het jaar 67 zelf maar al te goed had leren kennen! Daarom benoemde hij Herodes en zijn oudere broeder Phasaël tot tetrarchen, tot vorsten die overigens geen echte koningen waren. De toch reeds armzalige waardigheid van Hyrkanos als ethnarch werd door dit besluit van Marcus Antonius een volkomen scherts en niets leek de opmars van Antipaters zonen naar de heerschappij over Judea nog in de weg te staan. Toen kwam een onver-

wachte gebeurtenis de stoute plannen storen: vanaf de Eufraat werd in het begin van het jaar 40 v. Chr. Syrië overvallen door de Parthen, de gevaarlijkste vijanden van Rome in het Morgenland.
Een beter tijdstip hadden zij niet kunnen kiezen. De volkeren van het Nabije Oosten - de eindeloze onderdrukking moe - wachtten slechts op een goede gelegenheid het juk van Rome te kunnen afwerpen. Ook onder Marcus Antonius was hun lot volstrekt niet verbeterd. Evenals Cassius vóór hem, eiste de triumvir van de sedert tientallen jaren geplaagde volken geweldige sommen - niet ter voorbereiding van een veldtocht, maar omdat hij ze nodig had voor de onvoorstelbaar verkwistende feesten aan het hof van de koningin van de Ptolemeeën, de door hem hartstochtelijk begeerde Cleopatra. Van haar, de heerseres over Egypte en eens de geliefde van Caesar, was Marcus Antonius zo volkomen bezeten dat hij alle andere dingen vergat.
In de winter van 41/42 stonden de Parthen, door de onderdrukte en uitgemergelde volkeren als bevrijders begroet, in Syrië, in Fenicië en aan de grens van Judea. In hun gelederen bevindt zich Antigonos Mattathias, de zoon van de laatste koning Aristobulus II. Met grote geldelijke beloften had hij gedaan gekregen dat sterke eenheden van het Parthenleger hem naar Judea begeleidden. Gesteund door de vrienden van het vaderland, bejubeld door de overweldigende meerderheid van het volk, verovert hij Jeruzalem. Herodes kon niet anders doen dan vluchten.
Evenals zijn grootvader, Juda Aristobulus I, en zijn vader noemde Antigonos zich zowel koning als hogepriester. Drieëntwintig jaar na de verovering van Jeruzalem door Pompeius en de gedwongen afstand van Hyrkanos II van de koninklijke waardigheid, had Judea weer een koning uit het geslacht van de Hasmoneeën!
Het werd slechts een tijdvak van korte duur. Want reeds in de herfst van hetzelfde jaar 40 nam Rome een volkomen andere, voor de toekomst van het land noodlottige beslissing.

Herodes - koning bij de gratie van Rome

De vlucht van Herodes had hem langs omwegen naar Rome gevoerd. In de stad aan de Tiber ontmoette hij Marcus Antonius, die hij in Egypte vergeefs had gezocht en het lukte hem de triumvir te winnen voor het plan dat zijn eerzucht en zijn wraakgevoelens jegens de Hasmoneeën hem hadden ingegeven: in de plaats van Antigonos koning van Judea te worden. Toen ook Octavianus bereid was hem die waardigheid te verlenen, had Herodes zijn doel bereikt: tijdens een plechtige zitting van de senaat werd hij tot 'koning van Judea' uitgeroepen en als vazal en bondgenoot van Rome erkend. 'Na het besluit van de senaat,' schrijft Flavius Josephus, 'namen Antonius en Octavianus Herodes tussen zich in en zij voerden hem, begeleid door de consuls en alle waardigheidsbeklеders, naar het Kapitool om offers te brengen en om de van zijn benoeming opgemaakte oorkonde daar zelf te deponeren.' Aan deze vreemdeling, koning bij de gratie van Rome, zou het Joodse volk nu voortaan in voor en tegenspoed zijn uitgeleverd!
De eerzucht en de machtswellust van de Idumeeër hadden hun hoogste doel bereikt. Hij wist natuurlijk dat zijn titel voorlopig slechts op perkament stond, hij was een door Rome uitgeroepen tegenkoning. Nog steeds zat zijn grootste tegenstander Antigonos in Jeruzalem als koning op de troon. Hij stond nog voor de taak de werkelijke heerschappij over 'zijn' koninkrijk, over 'zijn' land en 'zijn' volk, die het wereldrijk hem had toegekend, te veroveren.
Na uit Italië naar Judea te zijn teruggekeerd begon Herodes in 39 v. Chr. zonder aarzelen aan de verovering van het land. Er ontbrandde een bloedige strijd tussen hem,

wiens leger uit huurlingen en nietJoden bestond, en Antigonos, aan wiens zijde de patriotten stonden. Maar de Hasmoneeër, een slecht politicus, verstond niet de kunst de weerstand van het gehele volk, dat in hun hart aan zijn zijde stond, te organiseren. De oorlog duurde twee jaar en twee jaar woedden de aan beide zijden met buitengewone wreedheid gevoerde gevechten en bloedbaden. Tenslotte kwamen de Romeinse troepen, die inmiddels de Parthen hadden teruggeslagen, Herodes te hulp. In het jaar 37 v. Chr. viel de beslissing. Na een beleg van twee en een halve maand moest Jeruzalem zich aan de gehate Edomiet overgeven. Het krijgsvolk baadde zich in het bloed van de vijanden; koning Antigonos werd geboeid weggevoerd. Flavius Josephus meldt dat Herodes zijn vriend Marcus Antonius met een grote geldsom overhaalde Antigonos te doden. Hij werd in Antiochië gegeseld en onthoofd.

Met de gewelddadige dood van Antigonos was aan de heerschappij van de Hasmoneeën, die met Simon als erfelijk vorst en hogepriester was begonnen, een einde gekomen.

Omringd door Romeinse legioensoldaten, bezoedeld met het bloed van goede vaderlanders, begon de Edomiet zijn regering, precies tien jaar nadat Caesar zijn vader als stadhouder van Judea had aangesteld. Stond eens de hogepriester aan het hoofd van de natie en later de koning-hogepriester uit een van het volk afstammend vorstenhuis - voor het eerst in de geschiedenis werd nu de macht door een zuiver wereldlijke koning overgenomen, door iemand die niet uit het priesterlijke geslacht stamde, die van geboorte zelfs niet eens een Jood was, maar een vreemdeling die men om zijn lage afkomst verachtte, die was aangesteld door het gehate Rome.

Met sluwheid en bruut geweld, met kuiperijen en moord had Herodes zich een weg naar de troon gebaand. En als vorst ging hij op diezelfde weg voort. Zijn regering begint met een meedogenloze vervolging van zijn tegenstanders en mogelijke mededingers naar de macht. Vijfenveertig aanhangers van Antigonos uit de aanzienlijkste geslachten warden terechtgesteld. Zijn wraak schrikt zelfs niet terug voor de leden van de Hoge Raad, voor wie hij eens moest terechtstaan, aangeklaagd wegens moord op Galilese vrijheidsstrijders. Schriftgeleerden en oudsten van het volk worden met verbanning getroffen; zij worden uit Judea verjaagd. Twee slechts spaart hij: Sjemaja - de voorzitter van het Sanhedrin die indertijd zijn stem tegen hem had durven verheffen - en Abtaljon, diens plaatsvervanger. Gedurende de belegering van Jeruzalem hadden zij 'het volk aangespoord... Herodes de stad maar binnen te laten, omdat zij wegens hun eigen zonden toch niet aan hem konden ontkomen.'

Herodes, wantrouwend en voortdurend door angst en achterdocht gekweld, rust niet voor hij het geslacht van de Hasmoneeën volledig heeft uitgeroeid. De oude Hyrkanos, die bij de Parthen woonde, weet hij met vleiende beloften over te halen naar Jeruzalem terug te keren. Zogenaamd wegens hoogverraad wordt de tweeëntachtigjarige op bevel van Herodes ter dood veroordeeld. Zijn zwager Aristobulus III, de door het volk beminde Hasmoneeër en broeder van zijn gemalin Mariamne, pas zeventien jaar oud, benoemt hij tegen diens zin tot hogepriester en laat hem op verraderlijke wijze in Jericho bij het baden verdrinken. Wel moet Herodes, die wegens deze wandaad door zijn schoonmoeder Alexandra van moord wordt beschuldigd, voor de rechterstoel van Marcus Antonius verschijnen. Maar hij verstaat de kunst de Romeinen met geschenken op zijn hand te krijgen en gaat volkomen vrijuit. Zelfs voor zijn naaste verwanten deinst zijn moordlust niet terug. Zijn hartstochtelijk beminde vrouw Mariamne laat hij terechtstellen, kort daarna haar moeder en tenslotte ook de twee zoons uit zijn huwelijk met Mariamne.

De positie van Herodes werd nog een keer ernstig bedreigd en wel toen Marcus Antonius zich van Octavianus afscheidde en, in de ban van Cleopatra, van een

oostelijk koninkrijk begon te dromen. Daarmee was de breuk tussen de beide triumviri niet meer te vermijden. Aan de westkust van Griekenland komt het tot een krachtmeting en valt de beslissing. Op 2 september van het jaar 31 v. Chr. worden Antonius en zijn bondgenote Cleopatra - sinds 37 v. Chr. zijn gemalin - bij Actium te land en ter zee verslagen. Cleopatra vlucht met een Egyptisch schip naar de Nijl, Marcus Antonius volgt haar. Het jaar daarop plegen beiden zelfmoord.
Octavianus was nu alleenheerser over de Romeinse wereld. Bliksemsnel wist Herodes ook zijn gunst te winnen. Nog voor Octavianus zijn zegevierende veldtocht naar de Nijl aanvaardde en van het rijk van de Ptolomeeën een Romeinse provincie maakte, verschijnt Herodes voor hem op het eiland Rhodos.
Zijn optreden en woorden misten het beoogde doel niet. Onderdanig deed hij zijn koninklijke diadeem af en rechtvaardigde hij zichzelf in een handige toespraak. Hij stak zijn trouw aan Antonius niet onder stoelen of banken. Volgens het verslag van Flavius Josephus zei hij: 'Als u mij nu mijn vriendschappelijke gevoelens voor hem als een misdaad wilt aanrekenen, moet ik inderdaad bekennen dat ik schuldig ben aan deze misdaad. Maar als u mijn gevoelens voor mijn weldoeners wilt leren kennen, kunt u ze het best ontdekken in mijn houding jegens Antonius. De onwankelbare vriendschap die ik hem heb bewezen, zal ik zeer zeker ook schenken aan degene die in zijn plaats treedt.' Octavianus nam Herodes 'zeer welwillend' op en gaf hem het diadeem terug.
Octavianus werd imperator Caesar Augustus, het republikeinse Rome werd een keizerrijk.
Nu hij als koning en bondgenoot was erkend en zich zeker voelde van de gunst van Augustus en daarmee van zijn positie, begon Herodes na de crisis die hij zo gelukkig had doorstaan, vol eerzucht zijn rijk naar het Romeins-Griekse voorbeeld een nieuwe vorm te geven. Weldra verrijzen overal prachtige paleizen en heidense tempels, monumenten, ontzaglijke arena's en renbanen. Bouwplannen van buitengewone, verkwistende luxe veranderen binnen enkele jaren het oude, vertrouwde aanzien van stad en land en drukken er een volkomen nieuw, vreemdsoortig stempel op. Maar ook laat Herodes op alle strategisch belangrijke punten fortificaties bouwen.
Samaria wordt op prachtige wijze uitgebreid. Op de oude, omstreden heuvel, die eens door de koningsstad van het noordelijke rijk Israël werd bekroond, ontstaat een nieuwe stad, versierd met een tempel ter ere van Augustus. Hij noemt de stad Sebaste. Naast Jeruzalem, de oeroude heilige stad van Jahweh en van het Joodse volk, heeft het land nu ook een 'heilige stad van Augustus'. Ten zuiden van de Karmel, aan de zeekust, wordt het grootste van zijn stedebouwkundige plannen aangepakt: een complete, nieuwe havenstad met kunstmatige kaden verrijst. Onder de openbare gebouwen ontbreken schouwburg, amfitheater en renbaan al evenmin. Ook hier wordt een tempel voor Augustus gebouwd en eveneens ter ere van de keizer geeft Herodes de nieuwe stad de naam Caesarea.
Zelfs Jeruzalem blijft, ingevolge de wil van Herodes, niet gespaard voor een uitheemse bouwwijze en vreemde zeden. Zijn hoofdstad mag niet achterstaan bij de praal van andere residenties. Slechts één ding waagt zelfs de Idumeeër op deze heilige plaats niet - een heidense tempel te bouwen.
Onverbloemd, zonder rekening te houden met de gevoelens van het volk waarvan hij zich koning noemt, toont Herodes zijn sympathieën voor de Grieks-Romeinse levenswijze en regeert hij als de satraap van een vreemde mogendheid. Zijn zonen, de toekomstige regenten van Judea, laat hij in Rome opvoeden. Tot zijn vrienden en raadgevers behoren ontwikkelde Grieken. Als zijn grootste vertrouweling woont de geschiedschrijver Nikolaos Damaskenos aan het hof. Deze onderwijst Herodes in de

wijsbegeerte en schoolt hem in de welsprekendheid. Ptolemeus neemt het ambt van kanselier van de schatkist waar. Herodes gaat er prat op dat hij de Grieken nader staat dan de Joden.
Steeds groter wordt de haat van het volk. Het moet de ontzaglijke kosten van het bouwen en van de staatsie aan het hof opbrengen; het kreunt onder die lasten en het is gedwongen machteloos toe te zien hoe zijn heilige rechten worden geschonden, zijn godsdienstige gevoelens gekwetst en zijn oude grondwet met voeten getreden. Het ambt van de hogepriester, eens een erfelijke waardigheid van aanzienlijke families, is afgezakt tot een werktuig van 's konings willekeur, in de plaats van het Sanhedrin treedt een blind gehoorzamende troonraad van verwanten en gunstelingen. Een leger van spionnen loert op alles wat in het land gebeurt. De kleinste opstand wordt met geweld in de kiem gesmoord; iedere kreet van een patriot tegen de diep gehate 'Edomietische knecht', die door een lijfwacht en huurtroepen van Thraciërs, Galliërs en Germanen tegen de toorn van het gekwelde volk wordt beschermd, wordt gedempt.

Hillel en de wet

Het lijkt of land en volk in hun zware lot alleen staan en hun geestelijke leiders hebben verloren. De roependen, die eens de vrienden van het vaderland aanmaanden tot opstand en bevrijding, zwijgen. Uit de openbaarheid teruggetrokken, alsof zij hun ogen en oren voor alles om hen heen hadden gesloten, leven de Farizeeën. Zij vermijden het hof, zij bemoeien zich met geen enkele staatsaangelegenheid. En zoals zij alle politieke activiteit links laten liggen, onthouden zij zich ook van iedere revolutionaire beweging. Zij weten hoe kansloos, hoe zinloos iedere opstand zou zijn.
En toch zijn zij allesbehalve moedeloos of lijdzaam. In alle stilte zijn zij begonnen met het grote werk van de geestelijke veiligstelling van het Joodse volk en wijden zij, in het angstige voorgevoel van een onafwendbaar boven Israël dreigende catastrofe, al hun krachten aan de beoefening, het vastleggen en de uitbreiding van de Thora, het geestelijke en wereldlijke wetboek.
Een college van geleerden, dat zich als het enig rechtmatige Sanhedrin beschouwt, is het bezielende middelpunt van hun werkzaamheden geworden. Als geestelijke leiders van de Farizeeën staan aan het hoofd van het Sanhedrin, precies als tevoren: als voorzitter Sjemaja en als zijn plaatsvervanger Abtaljon. Beiden hadden volgens de overlevering Herodes na zijn troonsbestijging de eed van trouw geweigerd. Tezamen met andere geleerden wijden zij zich aan het uitwerken van juridische vragen op grond van de Thora en van de 'mondelinge leer'. Na de dood van deze hoogbejaarde mannen kwamen er evenwel juristen in hun plaats die voor deze belangrijke functie slechts weinig bekwaam en onvoldoende voorbereid waren. Het nauwelijks tot nieuw leven gewekte college van geleerden dreigde weer te vervallen. Het leek haast of de studie van de Wet in de oeroude bakermat Jeruzalem zou verdwijnen. Toen trad een man op de voorgrond die geroepen was de leer en het leven van de Farizeeën tot de hoogste graad van volmaaktheid te ontplooien en een nieuw tijdperk in de geschiedenis van het Jodendom in te luiden: Hillel.
'Toen de leer vergeten was, kwam Ezra uit Babylon en voerde haar weer in,' zo verkondigt een overlevering uit veel latere tijd, 'en opnieuw was de leer vergeten, toen Hillel uit Babylonië kwam om haar opnieuw te vestigen.'
'In zijn veertigste levensjaar' (omstreeks 35 v. Chr.), luidt het op een andere plaats, 'kwam Hillel uit Babylonië om... bij de geestelijke leiders Sjemaja en Abtaljon te leren. Hij was straatarm en verdiende zijn brood als waterdrager. Zijn dagelijkse verdienste bedroeg één tarpeik' (nog geen gulden). Hiervan stond hij de helft af aan de

poortwachter van de school, van de andere helft voedde hij zich en de zijnen. Eens had hij niets verdiend en wilde de poortwachter hem niet binnenlaten. Toen klom hij op een afdak en ging voor het tralievenster zitten om de woorden van de levende God uit de mond van Sjemaja en Abtaljon te horen. Het was op de vooravond van een sabbat en het had gesneeuwd. Toen de dag aanbrak, sprak Sjemaja tot Abtaljon: 'Mijn broeder! Anders is de school alle dagen licht en nu is het hier donker. Mist het misschien?' Toen zij opkeken, zagen zij een menselijke gedaante voor het raam. Zij beklommen het dak en zagen dat de sneeuw drie el dik op de verstijfde man lag. Hij werd van de koude laag bevrijd, gebaad en gezalfd en bij het houtvuur gewarmd. Allen zeiden: 'Deze man is waard dat men terwille van hem de sabbat schendt.'
Een dergelijke man verdiende ook ééns aan het hoofd van het college van geleerden te staan.
Met Hillel voer een nieuwe geest in het godsdienstige leven. Hij werd de grote opwekker. Hij schiep de grondslagen van een bredere, vrijere uitleg en toepassing van de oude wetten. Tot dusver had de autoritaire strengheid van de wet op de voorgrond gestaan, maar Hillel legde nu de nadruk op een levend stelsel van wetsuitlegging dat aan de eisen van de veranderde tijd was aangepast en op consequent denken berustte.
In die donkere, moeilijke tijd opende de grote schriftgeleerde nieuwe wegen voor de geest van zijn volk en hij ging het voor naar een gebied van geestelijke activiteit, waarvan de toepassing hem de kracht en de moed schonk zich tegen alle gevaren en beproevingen te wapenen en zijn grote denkbeelden voor de toekomst vast te leggen.
Hillel, die zeer bedreven was in de wetskennis, werd de schepper van een verheven, eenvoudige leer, waarin hij de naastenliefde boven alles stelde. Als een nadere uitwerking van het oude Bijbelse gebod: 'Heb uw naaste lief gelijk uzelven!' (Lev. 19: 18), antwoordt hij een heiden die tot het Jodendom wilde overgaan en had verzocht hem het wezen van het geloof in korte woorden duidelijk te maken: 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet. Dat is de hele wet, al het andere is slechts toelichting daarop. Ga heen en leer het!'
Wet en rite betekenen voor Hillel middelen tot zedelijke vervolmaking, zijn leer plaatst 'de plichten van de mens jegens zijn naaste' op de voorgrond.
Naast Hillel en als diens plaatsvervanger in het Sanhedrin stond jarenlang een Farizeeër wiens naam evenmin in vergetelheid is geraakt: Sjammai. Deze leerling van Sjemaja en Abtaljon stichtte evenals Hillel een eigen school. Naast het 'huis van Hillel' noemt de Talmoed het 'huis van Sjammai'. Zelden zullen er mannen van een zo tegengesteld karakter tot een gemeenschappelijke arbeid zijn geroepen. Hillel was bij het volk om zijn aard geliefd, hij gold als een voorbeeld van zachtmoedigheid, vriendelijkheid en bescheidenheid. Sjammai was ruw en afwijzend tegen zijn medemensen. Hun tegenstelling werd bijna spreekwoordelijk, de overlevering heeft er vele verhalen over bewaard. Eens kwam er een heiden bij Sjammai en sprak: 'Ik wil tot het Jodendom toetreden onder voorwaarde dat ik hogepriester kan worden.' Hij werd bars afgewezen. Daarna ging de heiden met dezelfde eis naar Hillel; deze onderrichtte hem en bracht hem weldra van de gestelde voorwaarde af.
Uit de school van de beroemde wetsleraar Hillel die tot ongeveer 10 n. Chr. werkte, zijn grote mannen voortgekomen. Als nassi - het woord betekende oorspronkelijk vorst en nu geestelijk opperhoofd - wordt hij tot de stamvader van de komende patriarchendynastie in Israël.
Maar voorlopig bleef de grote ommekeer die Hillel teweeg bracht, besloten in de stilte van de scholen en beperkt tot een kleine kring. Want daarbuiten in het Joodse land woedt maar al te wild een strijd die het in zijn bestaan bedreigde volk geen tijd tot nadenken laat en het dwingt zijn blik op geheel andere dingen te richten.

'Stadhouders' tegen patriotten

Tot zijn laatste ademtocht heeft de Idumeeër zijn verschrikkelijke regime gehandhaafd Aan de vervolgingen en onderdrukkingen kwam geen einde. Zo kon ook de prachtige wederopbouw van het heiligdom in Jeruzalem het volk niet verzoenen met zijn heerschappij, wat de tiran in stilte had gehoopt. Wel verwekte de vernieuwde tempel, waarvan een oud spreekwoord zegt: 'Wie de tempel van Herodes niet heeft gezien, heeft nooit iets schoons gezien', met zijn verkwistende pracht van marmer en goud, grote verbazing, ja, oprechte bewondering. Maar zelfs op deze plaats had Herodes niet nagelaten de gevoelens van de gelovigen te kwetsen en de Wet te overtreden: hoog boven de hoofdingang van de tempel, waar als heilig oord alle beeltenissen streng waren verboden, had hij een reusachtige vergulde adelaar, het symbool van de macht van het heidense Rome, laten aanbrengen!
In het jaar 4 v. Chr. stierf Herodes na een lang, smartelijk lijden, zeventig jaar oud; enige weken nadat op zijn bevel twee 'bekwame schriftuitleggers', wier leerlingen de godslasterlijke adelaar op de tempel hadden neergehaald en stukgeslagen, levend waren verbrand en de jonge opstandelingen tegen deze nationale en godsdienstige vernedering waren onthoofd; vijf dagen nadat hij met de terechtstelling van zijn zoon Antipas voor de laatste maal zijn handen had bezoedeld. Met grote luister werd zijn lichaam van Jericho overgebracht naar de vesting Herodeion ten zuiden van Jeruzalem en daar bijgezet. Reeds op de dag van de bijzetting werd door de kanselier en grootzegelbewaarder Ptolemeus het testament van de overledene bekend gemaakt. Drie van zijn jongere zonen had hij als zijn opvolgers aangewezen: Archelaos als erfgenaam van het koninkrijk Judea, Herodes Antipas als tetrarch van Galiléa en Perea, een deel van het gebied ten oosten van de Jordaan, en Philippos als tetrarch van het gebied ten oosten en ten noordoosten van het Meer van Genezareth tot aan de Syrische grens. De familie van Herodes erkende Archelaos als koning, de huurtroepen huldigden hem, maar onder het volk braken bij het bericht over de dood van de despoot onlusten uit. In plaats van jammerklachten over Herodes klonken uitroepen van rouw over zijn onschuldige slachtoffers. Het volk verlangde wraak. Het eiste hervormingen, in de eerste plaats verlaging van de drukkende belastingen en heffingen.
Aan de vooravond van het pesachfeest, toen zich onder de vele pelgrims ook patriotten hadden gemengd, kwam het tot rumoerige betogingen die in een bloedbad eindigden. De door Archelaos gealarmeerde troepen wierpen zich op het volk, dat in de tempel en daaromheen dicht opeengedrongen stond. Bijna drieduizend mensen werden neergeslagen. Op last van Archelaos moesten de pelgrims Jeruzalem verlaten, de viering van het pesachfeest werd gestaakt.
Van dat ogenblik af was Archelaos bij het volk niet minder gehaat dan zijn tirannieke vader. Het bloedbad had het bewezen: van deze Idumeeërs kan men álles verwachten, verraad, onderdrukking en moord, slechts één ding niet: eerbied voor de wet van de vaderen en vrijheid voor Judea.
De regering van Archelaos wordt intussen slechts een kort tussenspel. Want tegen het uitdrukkelijke bevel van de keizer zijn onderdanen met zachtheid te behandelen in regeert hij met dezelfde wreedheid en willekeur als zijn vader. Toen na enkele jaren in Rome een gezantschap van wanhopige Judeeërs opnieuw zijn klachten formuleerde, werd Archelaos door de keizer uit zijn functie ontzet en in 6 n. Chr. naar Gallië verbannen.
Judea werd definitief bij de provincie Syrië ingelijfd en onder een tot op grote hoogte

zelfstandige procurator - een 'stadhouder' geplaatst. Slechts in Galiléa-Perea en in de aan de bovenloop van de Jordaan gelegen gebieden blijven de zonen van Herodes, Herodes Antipas en Philippos nog als tetrarchen en vazallen van Rome in functie. In het jaar 63 v. Chr. had Pompeius Jeruzalem ingenomen; sinds dat jaar stond Judea onder Romeins protectoraat. Nu, vrijwel precies zeventig jaar later, heerste Rome rechtstreeks over het hart van Israël.
Caesarea, de door Herodes gebouwde havenstad, wordt de residentie van de Romeinse procurator en het hoofdkwartier van het Romeinse leger. Een Romeins garnizoen betrekt de burcht Antonia op de Tempelberg in Jeruzalem. Van hieruit kan het ook de gebeurtenissen in het heiligdom bewaken. Van de vroegere binnenlandse autonomie resten nog slechts het ambt van hogepriester en het gereorganiseerde sanhedrin, dat na afschaffing van de willekeurige maatregelen van Herodes weer een eigen jurisdictie heeft. Alle hoge rechterlijke bevoegdheden liggen evenwel in handen van de procurator. Alleen hij is bevoegd tot het uitspreken van de doodstraf en alle belangrijke besluiten van de Hoge Raad vereisen zijn toestemming. De stadhouder moet er ook voor zorgen dat de ongehoord hoge belastingen en accijnzen zonder pardon worden geïnd. Van een zelfstandig politiek leven is geen sprake meer. Alleen het godsdienstige leven blijft onaangetast.
Reeds onder de eerste procurator, Coponius, komt het tot onlusten. De aanleiding was de 'census' - een pijnlijk nauwkeurige volkstelling en vermogensschatting, ten behoeve van de belastingen bevolen.
Tegen deze volkstelling, voor hen een symbool van ondergeschiktheid, komen de Joden vastbesloten in opstand. Slechts met moeite slaagt de hogepriester Joasar erin om samen met de bezonnen geesten van het land de opgewonden gemoederen tot bedaren te brengen en het volk te bewegen zich naar de in Rome bevolen maatregelen te schikken. Echter niet voor lang. Zeer spoedig, toen de eigenmachtige en willekeurige maatregelen van de stadhouders toenamen, werd de vijandige stemming tegen de Romeinse bezetting groter en een fanatieke beweging die een krachtig verzet in haar vaandel schreef, kreeg steeds meer de overhand.
Niet van de schriftgeleerden, die zonder bezit en verlangen naar aardse goederen slechts voor studie en uitleg van de wet leefden, ging het initiatief tot de opstand uit. De gematigde Farizeeën leefden in de hoop hun volk, door het te vermanen tot een streng vasthouden aan het geloof van de vaderen, kracht te geven voor hetgeen hun te wachten stond, en raadden het aan tot een geduldig wachten op betere tijden. Noch uit de school van Hillel, die lankmoedigheid en vergevingsgezindheid leerde, noch uit de wat wetsinterpretatie betreft veel strengere school van Sjammai werd één opruiend woord gehoord. De gematigde Farizeeën geloofden slechts in passieve weerstand,,
Het waren extremistische patriotten die een revolutionair bewegen begonnen te ontplooien, de zeloten, de ijveraars. Onder leiding van Juda ben Ezechia uit Galiléa, die aan de speurders van Varus was ontsnapt, en van de radicale Farizeeër Zadok, hadden zij gezworen de Romeinse onderdrukker te bestrijden. Zij wilden de 'Wet redden en het Jodendom behoeden voor de schande zijn God te verloochenen om in dienst van de heidenen te staan'. De oorspronkelijk nog kleine groep, gesticht als radicale verzetspartij toen Rome de directe heerschappij over Judea vestigde en de volkstelling gelastte, werd sterker naarmate de verbittering toenam. Vele duizenden sloten zich bij de zeloten aan. Het waren vooral vastbesloten mannen uit de gelederen van deze ijveraars die overal in den lande oproer predikten en onlusten aanwakkerden tot het gehele volk tegen Rome in opstand kwam: voor de vrijheid van het geloof, voor de vrijheid van het volk, voor de vrijheid van het land.
Mét het onheil dat zich dreigend boven Judea samenpakte, naderden ook grote zorgen

voor de in de diaspora levende Joden: onderdrukkingen en vervolgingen. Ook zij namen deel aan het lot van het vaderland.

'De verstrooiden uit Judea'

De Joodse gemeenten lagen bij het begin van de christelijke jaartelling ver verspreid over de landen van het Romeinse imperium. 'Zij hebben in alle staten toegang gekregen,' schrijft de aardrijkskundige Strabo. 'Het is niet gemakkelijk op de hele wereld ook maar één gebied te vinden waar dit volk niet is opgenomen, waar het geen leidende plaats heeft verkregen.'
Reeds lang was bewaarheid wat Maleachi, de in de dagen van Ezra levende laatste profeet van het Oude Testament, had voorspeld: 'Want vanwaar de zon opkomt tot waar zij ondergaat, is mijn naam groot onder de volken, allerwege wordt Mijn naam reukwerk gebracht en een rein spijsoffer, want groot is Mijn naam onder de volken, zegt de HEERE der heerscharen.' (Maleachi 1: 11)
De kennis omtrent het leven en het lijden van de verstrooiden is vrijwel geheel verloren gegaan, het boek van hun geschiedenis werd nooit geschreven. Slechts uit brokstukken van oorkonden in alle talen van de Oude Wereld bleef na duizenden jaren iets bewaard van afzonderlijke gebeurtenissen, van kleine episoden, waarin het lot van deze van hun moederland gescheiden mensen wordt weerspiegeld. Het lot van de 'verstrooiden uit Juda', die de profeten te beginnen met Jesaja zo vaak noemen. Zij waren met duizenden als krijgsgevangenen afgevoerd, met nogmaals duizenden door de veroveraars van het Oude Oosten gewelddadig verbannen of als slaven verkocht en leefden in vreemde landen - kleine eilanden te midden van volken met andere zeden en met heidense culturen.
Velen verdwenen voorgoed in de massa. Maar het merendeel van degenen die in gemeenten bijeen woonden, bleef door de eeuwen heen bestaan. Een hechte band hield hen bijeen. Want ook in den vreemde, op duizenden mijlen afstand van Israël, bleef hun blik gevestigd op het vaderland, blijven zij in hun geloof, hun verlangen en hoop Jeruzalem zien als hun heilige stad. En nooit werd de levende band met het land van de vaderen verbroken. Van heinde en ver spoedden zich de boden uit de diaspora naar Davids stad, wanneer er zich vraagtekens voordeden bij de uitleg van de wet. Vandaar ontving men ieder jaar de kalender, waarin de grote feestdagen nauwkeurig waren vastgesteld. En ieder jaar trokken langs de lange karavaanwegen scharen pelgrims naar Jeruzalem terwijl zij de bijdragen voor de tempel die in de diaspora waren ingezameld met zich meedroegen. In onveilige tijden werden deze karavanen door zwaarbewapende mannen bewaakt. Nooit is er in enig ander volk zulk een voorbeeld geweest van onverbreekbare verbondenheid en innige samenhang die over ruimte en tijd heen door hele perioden van de geschiedenis heeft standgehouden!
Sinds meer dan vijfhonderd jaar woonden talrijke Joodse gemeenten in de landen aan de Nijl. Hun eerste sporen raken verloren in de oude tijden toen de farao's van het Middenrijk nog over Egypte heersten. Sporadisch, bijna terloops spreekt de Bijbel erover. Vluchtte niet Jerobeam, 'de strijder van het volk' reeds naar Egypte, naar farao Sisak (Sjosjenk I), waar hij tot de dood van de grote Salomo verbleef om daarna koning van het noordelijke rijk Israël te worden? Nam ook farao Necho na zijn overwinning op koning Josia in de vlakte van Jezreël geen scharen gevangenen mee en verbande hij diens opvolger Joas niet naar Egypte? En toen de profeet Jeremia na de verwoesting van de heilige stad en de tempel door de Babyloniërs met scharen uit Juda gevluchte krijgslieden de bodem van het Nijlland betrad, richtte hij zijn woorden 'tot alle Joden die in Egypteland wonen, namelijk in Migdol, Tachpanhes, Nof en in

het land Pathros...' (Jeremia 44: 1). Een deel van die 'hoofdmannen van het leger' stichtte onder Jochanan ben Koreach diep in het zuiden van het rijk van farao, op het eiland Elefantine, nabij het tegenwoordige Assoean, een Joodse militaire nederzetting. In opdracht van de farao belastten ze zich met de bescherming en bewaking van de zuidgrens van Egypte. Met hen mee trokken mannen die boerenbedrijven begonnen en een eigen Jahwehtempel bouwden om de traditionele feesten van Israël te kunnen vieren. Zoals overal in de wereld van die tijd genoten de Joden ook in Egypte de roep dappere soldaten, flinke boeren, veetelers en handwerkers en betrouwbare onderdanen te zijn.

De in de jaren 1904 tot 1906 in Elefantine teruggevonden papyrusrollen bevatten brieven en akten die blijk geven van een druk verkeer tussen de Egyptische diaspora en de autoriteiten in Jeruzalem. Zelfs de kopie van een schrijven aan de hogepriester Jochanan bleef bewaard, alsmede een mededeling dat het zeven dagen durende pesachfeest in de Egyptische kolonie was gevierd. Toen de Perzen de Babyloniërs waren opgevolgd en hun wereldrijk tot aan de Nijl hadden uitgebreid, schreef een onbekende profeet: 'Te dien dage zullen er vijf steden in het land Egypte zijn, die de taal van Kanaän spreken en die bij de HEERE der heerscharen zweren... Te dien dage zal er een altaar voor de HEERE zijn midden in het land Egypte en aan zijn grens een opgerichte steen voor de HEERE...' (Jesaja 19: 18, 19). Na de dood van Alexander de Grote was de door hem gestichte wereldstad aan de Nijl in de tijd van de Ptolemeeën een belangrijk middelpunt van het Joodse leven in Egypte geworden. Talrijke Joodse emigranten waren naar de wereldstad gestroomd, die naast Rome het tweede grootste centrum van de toenmalige beschaafde wereld was geworden. Twee van de vijf wijken van Alexandrië werden door hen bewoond - zij vormden één reusachtige gemeente, die omstreeks het begin van de jaartelling bijna honderdduizend zielen telde, volgens andere schattingen zelfs drie zo niet vijfhonderdduizend.

Zij waren in het bezit van gelijke burgerrechten en dreven, evenals hun Griekse medebewoners, handel in dit 'knooppunt van de wereld' dat als haven voor de drie werelddelen van de Oudheid diende. Ze werkten als handarbeiders en boeren en klommen op tot hoge functies in bestuur en leger.

Aan het hoofd van de Egyptische Joden stond een ethnarch, een 'volksleider' die, zoals Strabo vermeldt 'hun gemeentezaken leidt, rechtspreekt en hun overeenkomsten bekrachtigt, alsof hij een echt staatshoofd was.' Hun openbare godsdienst oefenden de Joden uit in de synagoge, waarvan er in hun dichtbewoonde wijken een groot aantal bestond. Hun trots en tevens een bezienswaardigheid moet de hoofdsynagoge zijn geweest. Talrijke sagen spreken ervan en vertellen lovend van de weergaloze schoonheid. 'Wie het bouwwerk met de dubbele zuilengang in Alexandrië niet heeft gezien, heeft de heerlijkheid van Israël niet aanschouwd. Men zegt dat het een soort grote basiliek met een rij buiten en binnenzuilengangen was... En eenenzeventig gouden zetels stonden er, naar het aantal oudsten. In het midden bevond zich een houten verhoging waarop de chazan (de voorbidder) van de synagoge stond, die met een doek zwaaide wanneer men 'amen!' moest roepen. En op dat teken riepen allen dan ook eenstemmig 'amen!' Men zat daar niet onordelijk, maar in rijen: de goudsmeden zaten bijeen, de zilversmeden zaten bijeen en zo ook de mijnwerkers, de wevers...'

Het verkeer van de Egyptische kolonie met het Joodse moederland werd in het tijdvak van het Romeinse protectoraat bijzonder levendig. 'Vrijwel in iedere stad,' meldt een bericht uit die tijd, 'bestaat een kas voor de heilige gelden waarin de gaven werden gestort. Op gezette tijden worden mannen van adel belast met het overbrengen van de gelden naar Jeruzalem... Vele duizenden uit vele duizenden steden maken bij ieder

feest een pelgrimstocht naar de tempel, sommigen over land, anderen over zee...'
In Alexandrië, dat met zijn beroemde bibliotheek en zijn hogescholen het ontmoetingspunt van alle grote geesten van de Griekssprekende wereld, het nieuwe Athene van het Morgenland was geworden, ontbraken ook sinds de derde eeuw de Joodse bijdragen aan geestelijke en culturele scheppingen niet. In die tijd werd een nieuwe, volkomen van de traditie afwijkende literatuur geboren. Deze had ten doel, schrijft Cecil Roth, 'de hellenistische Joden vertrouwd te maken met hun eigen nationale cultuur en de heidense critici en waarnemers de superioriteit of althans het intellect van het Jodendom te bewijzen. Er waren geschiedkundigen die boeken schreven over de koningen van Juda; archeologen die de Hebreeuwse oudheid bestudeerden, dichters die drama's of heldendichten over Bijbelse onderwerpen schreven; apologeten die hun volk tegen de antisemieten van hun tijd verdedigden; wijsgeren die de wet van Mozes onderzochten en het bewijs leverden dat deze niet in tegenspraak was met de moderne Griekse cultuur of er zelfs een voorloper van was.'
Fragmenten van manuscripten, brokstukken van oude perkamenten, bewaren mededelingen over werken van Joodse schrijvers die een actief aandeel hadden in de Alexandrijnse letterkunde. Onder hen: Aristobulus, de leraar van Ptolemeus Philometer, die een commentaar op de Pentateuch schreef en aan de koning opdroeg; Ezekielos, de eerste Joodse dramaturg; Theodotus, de schrijver van een heldendicht over de roof van Diana, en Philo de Oude.
Maar al hun geschriften en werken werden in grootte en betekenis voor de toekomst overtroffen door een ander werk dat hier in Alexandrië het licht zag. Maar al te snel hadden de in de vreemde omgeving van het Nijlland levende Joden hun moedertaal verleerd; bij de godsdienstoefeningen in de synagoge konden zij het goddelijke woord niet eens meer volgen. Zo ontstond in de Egyptische diaspora het besluit de Hebreeuwse heilige schriften te vertalen. Omstreeks 250 v. Chr. werd het Oude Testament in het Grieks vertaald; zo ontstond de beroemde Septuaginta, een daad van onmetelijke betekenis voor de gehele wereld. Voor de eerste maal in de geschiedenis had het Heilige Boek namelijk de kring van het volk Israël verlaten, voor het eerst konden ook niet Joden, ontwikkelde Grieken en later Romeinen met de leer van het Jodendom kennis maken. Meer dan driehonderd jaar vóór de zendingsreizen van Paulus schonk de Septuaginta het heidendom voor de eerste maal een diepe blik in het godsdienstige leven van het volk van Israël en in het zo onbegrijpelijk lijkende geloof aan de ene onzichtbare God.
De krachtig bloeiende Joodse kolonie in Egypte breidde zich ook uit over de naburige landen in Noord-Afrika: er vormden zich grote zelfstandige gemeenten in het gebied van Cyrene, het tegenwoordige Oost-Libie, vooral in de steden Cyrene en Berenice, dat als 'Joodse stadstaat' gold. Keizer Augustus bevestigde ook daar nadrukkelijk de binnenlandse autonomie van de Joden, evenals het recht giften en gelden voor de tempel naar Jeruzalem te zenden.'
Ook in Syrië was de diaspora omvangrijk en belangrijk, maar vooral in Klein Azië. Sinds de tijd van de Seleukieden bestonden er gemeenten in de stadstaten Milete en Ephesus, vond men ze in Sardes en in Halicarnassus en op de Ionische eilanden voor de kust. Er ontstonden er nog meer toen later de onafhankelijke Kleinaziatische staten werden gevormd.
Welke achting de Joden in die tijd om hun militaire bekwaamheid genoten, blijkt uit een omstreeks 200 v. Chr. geschreven brief van de Seleukiedenkoning Antiochos III de Grote aan zijn satraap in Lydië. 'Ik heb besloten,' zegt hij, 'tweeduizend Joodse gezinnen uit Mesopotamië en Babylonië weg te halen om ze in de voornaamste steden en garnizoenen te plaatsen... Want mijn voorvaderen hebben hun trouw en hun

voorbeeldige gehoorzaamheid leren kennen.' Niet veel later, na het begin van de opstand van Judea onder leiding van de Hasmoneeën tegen Antiochos IV Epiphanes, werden gevangenen uit Israël naar Syrië en Klein-Azië weggevoerd. Griekse inscripties uit die tijd met de namen van Joodse slaven en vrijgelatenen bewijzen dit. Ook na de triomftocht van Pompeius kwamen uit de gemeenten van de oostelijke diaspora Joden naar Griekenland, waar ze zich snel aanpasten, omdat sinds de veldtocht van Alexander het Grieks overal in het oostelijke Middellandse Zeegebied de omgangstaal was geworden.

Zo waren er reeds in de eerste eeuw v. Chr. synagogen in Athene en in Corinthe, in Thessalonica en in Philippi; aan de Zwarte Zee ontstonden de eerste nederzettingen, in dezelfde tijd verschenen er ook Joodse gemeenten in Italië, gevormd uit vrijgelaten of vrijgekochte slaven die door Pompeius waren weggevoerd, en uit kooplieden die met de tarwehandel uit Egypte en uit Griekenland met de overzeese handel waren meegekomen.

Eeuwenlang blijft de geschiedenis van de oude Joodse gemeenten in Mesopotamië in het diepste duister gehuld. Sedert de tijd van Ezra, toen het rijk van de Perzische koningen zich van de Indus tot aan de Nijl uitstrekte, waren vrijwel alle berichten verstomd. Zoals zij Cyrus, de bejubelde bevrijder en diens opvolgers trouw hadden gediend, zo erkenden zij ook Alexander, nadat deze de Perzische macht had gebroken. Zij bleven gehoorzame onderdanen die niets verlangden dan hun geloofsvrijheid. Maar iedere inbreuk op hun eredienst leidde overmijdelijk tot een verzet dat zelfs de dood niet schuwde. Dat ervoer ook Alexander, toen hij de Joden in Babylon onder zware bedreigingen wilde dwingen mee te werken aan de opbouw van de verwoeste tempel van Baäl.

Ver verwijderd van de door oorlogen geteisterde landen aan de Middellandse Zee, waar na de krijg tussen de Diadochen thans Rome alle volkeren in zijn oorlogen en burgeroorlogen betrok, leefden de gemeenten van Babylonië. Het schijnt dat zij lange tijden van rust genoten; in elk geval vermeldt de overlevering geen enkel belangrijk feit. Babylonië geraakte nooit in het machtsbereik van Rome, de Eufraat werd de grens. Maar zelfs dat kon de nauwe band niet verbreken die de Joden in Babylonië sinds de ballingschap met Jeruzalem verbond. De geestelijke betrekkingen met Judea werden nog evenals vroeger onderhouden. Zoals steeds trokken de bedevaartgangers die naar Jeruzalem opgingen om in de heilige stad de grote feesten bij te wonen, ongehinderd langs de Parthen en de Romeinen die de grens bewaakten en ieder jaar kwamen uit Nehardea en uit Nisibis, de beide voornaamste steden van het Tweestromenland, de giften voor de tempel in Jeruzalem aan. Eerst later, na vele jaren, zal de diaspora-gemeente een grotere betekenis krijgen.

Nog steeds geschiedt alles waarvan de toekomst van het Joodse volk en van het Joodse geloof afhangt, in het door Rome beheerste deel van de wereld. Maar het ogenblik nadert waarop de laatste vreselijke afrekening, de oorlog van Rome tegen Judea zal komen. En het ongeluk dat over Israël losbreekt, zal ook de in den vreemde wonende Joden treffen. Want, zo luidt het in een brief die van enkele jaren voor de oorlog tegen Judea dateert, 'Jeruzalem is niet slechts de hoofdstad van Judea, maar ook van de meeste landen van de wereld, vanwege de koloniën die het in de naburige gebieden heeft gesticht, in Egypte, Fenicië, Syrië, het dal van Libanon en in de nog verder verwijderd liggende landen: Pamphylia, Cilicia en vele delen van Azië tot aan Bithynia en in de verst verwijderde hoeken van Pontus. Evenzo in Europa, in Thessalië, Boeotië, Macedonië, Aetolia, Attica, Argus, Corinthe en in vele van de welvarendste streken van de Peloponnesus. Evenals het vasteland zijn ook de voornaamste eilanden: Euboea, Cyprus, Kaftor (Kreta) vol Joodse kolonisten. En dan

spreek ik nog niet eens van de steden aan de overzijde van de Eufraat, want afgezien van een klein deel, zijn overal in Babylonië Joodse bewoners, ook in de minder grote steden van dit uitgestrekte, vruchtbare land!'

Eerste godsdienstvervolging in Rome

In de tijd van keizer Tiberius, de door Augustus aangewezen troonopvolger, komt het tot de eerste godsdienstvervolging van de Joden, midden in het hart van het wereldrijk. Ver van Israël wordt voor het eerst de diaspora door het ongeluk getroffen. Onderdrukkingsmaatregelen die eigenlijk gericht zijn tegen duistere, uit het Oosten naar Rome doorgedrongen afgodendiensten, treffen nu de vierduizend mensen tellende Joodse bevolking aan de Tiber, waar zij met goedkeuring van de overheid hun godsdienst uitoefenden.
Kort na de tijd waarin de Joodse gemeente voor het eerst in Rome voet aan de grond had gekregen, waren tot groot ongenoegen van de priesters en auguren die streng op iedere schending van de staatsgodsdienst letten, heimelijk ook talloze vreemde erediensten Rome binnengeslopen. De beruchte dienst van Cybele had zich even plotseling verbreid als de riten van Egyptische mysteriën en losbandige Kleinaziatische tempelorgiën. Er was zelfs een tempel van Isis in de stad aan de Tiber opgericht en de 'schaamteloosheden namen daar geen einde'.
Vele Romeinse vrouwen begonnen, zoals Suetonius geërgerd opmerkt, neiging te vertonen tot 'Egyptische en Joodse ritualen'. Dat ook de Joodse gemeente werd getroffen, was het gevolg van een ongelukkige samenloop van gebeurtenissen.
Keizer Augustinus had zich steeds welwillend jegens de Joden betoond en hun rechten ook nadrukkelijk gewaarborgd.
Tiberius, de nieuwe wereldbeheerser, daarentegen hield niet van Joden, ja, hij haatte het Jodendom dat hem, zoals de meeste Romeinen, volkomen onbegrijpelijk en anders dan alle andere godsdiensten voorkwam. Het grootste bezwaar luidde echter, dat het zich boven alle andere religies verheven achtte. Ongetwijfeld was uiteindelijk een persoonlijke ervaring beslissend voor deze houding van de keizer. Het toeval had namelijk gewild dat uitgerekend één van de felste Jodenhaters van die tijd kans had gezien zich in de gunst van Tiberius te dringen - het was de schrijver Apion. Apion, een Griek, die al een tijdlang in Rome woonde, was afkomstig uit Alexandrië, waar reeds lang de schandelijkste leugenverhalen en verdachtmakingen tegen alles wat Joods was de ronde deden.
In de miljoenenstad aan de Nijldelta waren, vaker dan waar ook langs de kust van de Middellandse Zee en al sinds de tijd van de eerste Ptolemeeën, de Joden en de Grieken economisch en godsdienstig op elkaar gebotst. Al vroeg was het tussen Griekse wijsgeren en vooraanstaande figuren uit het Jodendom tot religieuze twistgesprekken gekomen. Weliswaar hadden zich vanuit Alexandrië tegelijk met de Septuaginta veel filosofische geschriften van Joodse denkers over de toenmalige beschaafde, Grieks sprekende wereld verspreid en in Athene zowel als in Rome - zij het in deze laatste stad in beperkte kring -, in Corinthe zowel als in Antiochië groot opzien, ja grote bewondering gewekt. Maar hoe beperkt was die kring! En wat wist de grote massa in Alexandrië daarvan? De Egyptenaren, die de oorspronkelijke bewoners van het land waren, zowel als de Grieken, voor wie de stad die door hán Alexander was gesticht en door Griekse Ptolemeeën tot een schitterende hoofdstad was uitgebouwd, als een hellenistische stad gold, werden door heel andere dingen gedreven, belangen die het dagelijkse leven raakten en die aan de conjunctuur van deze stad waren ontsproten. De wereldstad aan de Nijl was tot 's werelds grootste omslaghaven uitgegroeid. Bij elke

stap die zij zetten, op alle gebieden van het economische, openbare en privé-leven stootten Egyptenaren en Grieken hier op 'die vreemdelingen' uit de Joodse stadswijken - in de scheepsbouw en in de rederij, in de import zowel als in de export, in de vrachtvaart op de Nijl en in de ambachten, ja zelfs in staatsdienst en in het leger.
Was alleen al het feit, dat de Joden sinds Caesar als gelijkberechtigde burgers van de stad waren erkend, de Grieken en Egyptenaren een doorn in het oog, de concurrentie van de begaafde en hard werkende 'vreemdelingen' vonden zij lastig en irritant. De harde strijd om het bestaan liet afgunst en nijd bovenkomen. En uit de afgunst groeide haat tegen de 'vreemdelingen', onder wie families waren die al heel wat langer in Alexandrië woonden dan menige Griek - brandende haat die niets ongedaan liet om de Joden in een hoek te drukken en hun goede naam door het slijk te halen.
Het kan ons niet verwonderen dat deze vijandige stemming zich uitte in schotschriften die het erop aanstuurden het aanzien van de Joodse medeburgers te ondermijnen, ze te bespotten en discriminatie op te roepen. De verschillende pamfletten vielen in goede aarde en vonden al snel een zeer uitgebreide lezerskring.
Ook Apion, ijdel als hij was en met een sterke drang zich te laten gelden, schreef dergelijke schendblaadjes. In woord en geschrift voerde hij een campagne tegen de Joden, vooral in zijn 'Egyptische geschiedenis'. Al was hetgeen Apion in zijn 'Aigyptiaka' tegen de Joden aanvoerde nog zo ergerlijk, het werd voetstoots aangenomen en geloofd. Apion was immers zo handig geweest zijn gruwelverhalen als 'historische overleveringen' voor te stellen, naar zijn zeggen uit heel oude bronnen geput. Daarbij beriep hij zich vooral op een schotschrift van dezelfde titel dat de Egyptische priester Manetho in de eerste helft van de derde eeuw voor onze jaartelling had geschreven. Zonder enige reserve nam hij alle beschimpingen aan het adres van de Joden en hun geloof over, die hij bij deze aartsvader van het antisemitisme vond.
En wat maakte Apion zijn tijdgenoten wijs?
De oude Israëlieten zouden, in tegenspraak tot hun eigen bewering, in de tijd van hun verblijf in Egypte in werkelijkheid een stam van melaatsen zijn geweest. Om die reden zou farao Amenophes hen dwangarbeid in de steengroeven hebben opgelegd. Mozes, in werkelijkheid een afvallige Egyptische priester, Osarsis genaamd, zou zich op een dag aan het hoofd van deze verworpelingen hebben gesteld, met de, hulp van de herdersstam van de Hyksos de farao hebben verslagen en een tijdlang over Egypte hebben geheerst, tot de verworpelingen tenslotte uit het land van de Nijl werden verdreven. Van Osarsis, stond bij Apion te lezen, stamden ook de wetten, ingevolge welke de godheden van de Egyptenaren niet meer werden geëerd en de heilige dieren moesten worden geslacht. In de tempel van Jeruzalem zou een gouden ezelskop staan opgesteld; de Joden zouden deze ten tijde van Antiochos Epiphanes nog hebben aanbeden. En wanneer zij in het voorjaar ongedesemde broden aten, dan was dat slechts omdat zij die oorspronkelijk van gestolen meel hadden gemaakt.
Het gruwelijkste was evenwel de volgende 'onthulling' van Apion, wiens 'Egyptische geschiedenis' door Griekse en Romeinse historici verder werd verteld en later zelfs bij Tacitus, Plutarchus en Juvenalis opdook: de Joden zouden ieder jaar een Griek overvallen, hem in de Tempel vetmesten om hem op een dag naar het bos te slepen en na bijzondere riten, waarbij vloeken tegen de Grieken werden geuit, te doden. *Rituele moord!* Deze afschuwelijkste van alle beschuldigingen, die in de middeleeuwen, ja, zelfs tot in onze tijd zo vaak het armzalige voorwendsel is geweest voor vervolgingen van de afstammelingen van het volk van Israël, werd door de Griek Apion in woord en geschrift verspreid.
Dat was de man wiens verhalen men in voorname kringen van Athene, evenals in de hofkringen van Rome, vol spanning aanhoorde en die de nodige 'voorlichting' gaf aan

zijn keizerlijke beschermer Tiberius, die hem 'cymbalum mundi' noemde, 'de hele wereld vullend met zijn literatuur'.
Tot zover de voorgeschiedenis.
Een schandaal dat zich in Rome afspeelde en rijkelijk stof leverde voor het toen reeds geliefde geroddel, werd aanleiding dat de keizer een harde anti-Joodse maatregel liet nemen - overigens de eerste buiten Judea in het Romeinse keizerrijk!
Eigenlijk was het voorval niets meer dan eén alledaagse verduistering en het zou nauwelijks een sensatie zijn geworden, wanneer de betrokken personen er geen bijzonder cachet aan hadden gegeven: Fulvia, de gemalin van de senator Saturninus, was tot het Jodendom overgegaan en had zeer kostbare geschenken voor de tempel in Jeruzalem gegeven. De boden aan wie de giften waren toevertrouwd om ze over te brengen, vier Joden, bleken echter spitsboeven te zijn - zij behielden de kostbaarheden eenvoudig voor zichzelf.
Dat was koren op de molen van de commandant van de praetoriaanse garde, Sejanus. Als raadgever van Tiberius maakte hij van iedere gelegenheid gebruik om de keizer in zijn afkeer van de Joden te stijven. Zo berichtte hij Tiberius, die teruggetrokken op Capri woonde, ook over dit voorval. Keizer Tiberius ontstak in hevige woede dat het de Joden gelukt was de vrouw van een Romeinse senator voor hun leer te strikken. Deze 'oneerlijkheid' gaf hem het welkome motief scherp tegen hen op te treden. Onmiddellijk stelde hij de Romeinse senaat voor alle Joden en proselieten - de tot het Jodendom bekeerden - uit Rome te verbannen. Wie op een bepaalde dag de stad niet had verlaten of het Jodendom niet had afgezworen, zou als slaaf worden gedeporteerd om dwangarbeid te verrichten.
Vierduizend Joden werden naar Sardinië weggevoerd; zij moesten de daar opererende roversbenden opruimen. De vervolgingen dreigden geheel Italië te treffen. Joden die bij het leger dienst hadden genomen, werden gedwongen ook op sabbat en op de feestdagen dienst te doen of zelfs te vechten; de Joodse soldaten weigerden dit evenwel en ondergingen liever de strengste straffen. Uit de synagoge in Rome werden ook voorwerpen van de eredienst verwijderd. Na de dood van de Jodenvijand Sejanus hief de keizer de maatregel echter weer op.
Dat was de eerste Jodenvervolging in Rome en in Europa, de eerste van ontelbaar vele...

Toen Pontius Pilatus stadhouder was

'Wat Judea betreft, zond Tiberius Pilatus als stadhouder daarheen.' Bijna laconiek begint het verslag van Flavius Josephus over de procurator waaronder Judea nu komt te staan.
De wrede, bijna almachtige Sejanus had deze man opzettelijk uitgekozen. 'Een onbuigzaam en meedogenloos harde natuur,' zo schildert Philo van Alexandrië Pontius Pilatus af, wiens stadhouderschap wordt gekenmerkt door 'corruptie, roverijen, gewelddaden, krenkingen, mishandelingen, voortdurende terechtstellingen zonder veroordeling en grenzeloze wreedheid'. Pilatus gaat naar Judea met de vooropgezette bedoeling het volk te tarten.
Heimelijk, 's nachts, laat hij door troepen uit Caesarea standaarden met beeltenissen van de keizer naar Jeruzalem overbrengen.
Tot dusver hadden de Romeinen respect getoond voor de afschuw van Joden voor beeltenissen waarin zij mensenverering zagen. Nooit tevoren waren door Romeinse troepen vaandels met de beeltenis van de keizer in de stad van David vertoond. Ook Herodes en zijn zoons hadden het ternauwernood gewaagd het volgens de Joodse wet

strenge verbod van de 'beeldenverering' in de heilige stad te overtreden. De vergulde adelaar boven de tempelpoort was het uiterste geweest, waartoe Herodes durfde te gaan. Dit alles was Pilatus zeer goed bekend.
Bliksemsnel had zich het nieuws van de beschimping van de Wet verbreid. Nauwelijks was de dag aangebroken of een opgewonden volksmenigte stroomde samen. Ook uit Jeruzalem trekken Joden in scharen naar Caesarea. Gedurende vijf dagen en nachten verdringen zij zich rondom de residentie van de procurator, smeken zij hem het bevel in te trekken. Pilatus blijft onvermurwbaar.
Tenslotte maakt hij van een list gebruik: hij lokt het volk dat hem met zijn smeekbeden bestormt in de arena, die heimelijk door zwaar bewapende mannen is omsingeld.
Nu dreigt hij met bruut geweld. Toornig roept hij de Joden toe: 'Wie niet ophoudt te smeken en niet dadelijk naar huis terugkeert, zal door het zwaard vallen!'
Op wat nu gebeurt had hij niet gerekend: de smekelingen werpen zich, wanneer de Romeinen met het blanke zwaard op hen lostrekken, zwijgend ter aarde en ontbloten hun hals. Zij willen zich liever laten doden dan de ontheiliging van Jeruzalem dulden. Bij het zien van die onbuigzaamheid schrikt Pilatus voor het bloedbad terug. Hij geeft toe en beveelt de keizerlijke banieren weer naar Caesarea terug te brengen.
Kort daarop tracht de meedogenloze stadhouder evenwel opnieuw de keizer verering in Jeruzalem in te voeren. In het voormalige paleis van Herodes, toen zijn eigen residentie in Jeruzalem, laat hij gouden schilden met de naam van de keizer tentoonstellen, 'niet zozeer om Tiberius te eren', zoals een tijdgenoot opmerkte, 'als wel om het volk te ergeren'. Vergeefs deden de burgers van Jeruzalem moeite Pilatus te bewegen de schilden te verwijderen. Daarop beklaagden zij zich bij de keizer - en kregen gehoor: de keizerlijke schilden werden naar de Augustustempel in Caesarea overgebracht.
Bij nog een andere gelegenheid wekte Pilatus de toorn van het volk op. Voor de door hem bevolen bouw van een waterleiding gebruikte hij de gelden uit de tempelschat. Verstoord verdringt het volk zich, wanneer de procurator op zekere dag Jeruzalem bezoekt, om zijn rechterstoel en klaagt dat hij de heilige gelden heeft geconfisqueerd. Op dat ogenblik heeft Pilatus gewacht. Door zijn spionnen tijdig gewaarschuwd, had hij tevoren soldaten in burger onder de menigte verspreid. Op een teken halen de Romeinen zwepen en knuppels te voorschijn. Het wordt een bloedig tumult, waarbij vele Joden zwaar gewond en gedood worden.
Het schrikbewind van Pilatus hield pas op toen hij zelf voor zijn hardheid en wreedheid moest boeten. Na de val van zijn beschermer, Sejanus, riep Tiberius de procurator terug. Pilatus werd verbannen naar Vienna, het tegenwoordige Vienne in Zuid-Frankrijk, waar hij zelfmoord schijnt te hebben gepleegd.

In de tijd 'waarin Pontius Pilatus stadhouder in Judea was', leefde en werkte in Galiléa een vrome Jood, die evenals Hillel, de naastenliefde als hoogste gebod erkende: de rabbijn Josua, meer bekend onder zijn vergriekste naam Jezus. Met zijn leer, door zijn jongeren onder de heidenen verbreid, ontsproot aan het Jodendom de eerste dochterreligie, het Christendom, waarvan de vertegenwoordigers en aanhangers het toekomstige lot van de Joden zo diep als geen andere macht ter wereld zouden beïnvloeden.
'Wij zien twee feiten,' schrijft dr. Joseph Klausner, professor aan de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem, 'ten eerste dat Jezus als Jood werd geboren, midden in Israël leefde en stierf en in ieder opzicht een Jood was; ten tweede evenwel dat zijn jongeren en nog meer diens leerlingen zich van Israël verwijderden of, liever gezegd, dat de

overgrote meerderheid van de Joden de leer van Jezus niet aanvaardde, zich reeds gedurende zijn leven tegen hem verzette en zelfs niet christelijk werd toen de gehele wereld steeds meer tot het Christendom overging.'
Geen enkele Joodse overlevering vermeldt het optreden van Jezus en evenmin maakt enigerlei wereldse bron uit die tijd er gewag van. Pas vele tientallen jaren later wordt bij de Romeinse auteurs Tacitus en Suetonius zijn naam genoemd, wanneer er namelijk sprake is van de oerchristelijke gemeente.
'Men zou verwachten,' stelt professor Klausner vast, 'dat de oudste berichten over Jezus en zijn leer in de Talmoed te vinden waren. Want Jezus leefde in een tijd waarin de scholen van Hillel en Sjammai hun grootste bloei beleefden en waarin reeds de grondsteen was gelegd voor het grootse religieusliteraire bouwwerk dat men de Talmoed noemt. Maar in werkelijkheid is het niet zo. Het aantal plaatsen in de Talmoed - wij spreken slechts van de oude uitgaven of handschriften die niet aan de christelijke censuur waren onderworpen - over Jezus en zijn leer is zeer gering en ook deze weinige plaatsen zijn zonder bijzondere historische betekenis omdat ze meer het karakter van polemiek en strijd... dragen, dan dat zij objectieve bijdragen van historische waarde bieden... In een tijd die tengevolge van de heerschappij van het huis van Herodes en van de Romeinse stadhouder vol onrust was, was het optreden van Jezus zulk een onbelangrijke gebeurtenis, dat zijn tijdgenoten er vrijwel geen aandacht aan besteedden.'
En toen het Christendom zich later machtig had uitgebreid en invloed op de gehele wereld had gekregen, 'was voor de wijzen van de Talmoed de tijd waarin Jezus had geleefd, te lang geleden om zich de historische gebeurtenissen die de christelijke Messias tot middelpunt hadden, nog in hun ware gestalte te kunnen herinneren. Zij vergenoegden zich dus met de verhalen die over hem en zijn leven bij het volk in omloop waren.'

Agrippa Judea's laatste koning

Nog éénmaal schijnt voor Judea een wending ten goede aan te breken. Nog één maal wordt het bevrijd van het harde regime van de Romeinse procurators - voor de duur van enkele jaren.
Na de moord op Tiberius kreeg Judea weer een eigen koning: Julius Agrippa, een kleinzoon van de vermoorde Hasmoneese prinses Mariamne en van Herodes. Zijn benoeming behoorde tot de eerste regeringsdaden van de nieuwe keizer Gajus Caligula.
Het bericht dat uit Rome kwam als een volkomen verrassing, veroorzaakte in Judea grote vreugde. Wie kon toen vermoeden dat de keizer die Agrippa zo had onderscheiden, niet lang daarna schrik en ellende over Israël en de diaspora zou brengen!
Door een toeval had Agrippa de vriendschap van Caligula verworven, nog voor deze de troon had bestegen, net op een ogenblik dat deze prins van Judea na een avontuurlijk leven vol overdaad zo in de schulden en de moeilijkheden was geraakt, dat hij met de gedachte rondliep zich van het leven te beroven. Een onvoorzichtige uitlating over Tiberius ten gunste van Caligula had hem zelfs in de gevangenis gebracht.
Toen Caligula de troon besteeg, begon voor Agrippa het fortuin. De nieuwe keizer schonk hem onmiddellijk de vrijheid terug en overlaadde hem met gunsten. Eigenhandig voorzag hij hem van het diadeem als teken van zijn koninklijke waardigheid en de senaat moest hem de titel van praetor verlenen. Zo aanhankelijk

toonde Caligula zich, dat hij de koning van Judea pas na een jaar uit zijn rijk liet vertrekken.
Ingevolge de uitdrukkelijke wens van de keizer moest Agrippa via Alexandrië naar Judea reizen. Maar juist dat werd aanleiding tot het uitbreken van een woeste Jodenvervolging in de grote diasporagemeente in de Nijldelta. In Alexandrië waren de spanningen en wrijvingen tussen de Griekse en de Joodse bevolking tot het ondraaglijke gestegen. Het jarenlange stoken van de Jodenhaters - met Apion aan het hoofd - had zijn kwade vruchten afgeworpen. De kroning van Agrippa en zijn nauwe vriendschap met Caligula maakten de stemming nog erger. Toen bovendien de vrees ontstond dat de gunst die de nieuwe keizer de Joden zo overvloedig had bewezen, ook hun geloofsgenoten in Egypte ten goede kon komen, wachtten de raddraaiers slechts op een geschikte kans om tegen de Joden te beginnen.
Die kans kwam toen Agrippa in de zomer van het jaar 38, hartelijk begroet door de Joodse gemeente, in Alexandrië aankwam. Twee ambtenaren van het stadsbestuur ensceneerden snel in de sporthal een tegendemonstratie. Het waren Isidoros en Lampo, 'intriganten, opruiers van het gepeupel, die zich verheugden in de volkswoede, lasteraars en schurken met de schrijfstift', zoals de filosoof Philo schrijft. Met kwalijke grappen en spotliedjes werd Agrippa beschimpt en er werd een honende klucht opgevoerd: Karabas, een in de hele stad bekende, ongevaarlijke debiel, trad als 'koning der Joden' op. Men had hem een kroon van oude papyrusbladen op het hoofd gezet en hem een verfomfaaide deken als staatsiemantel omgehangen, in zijn hand hield hij een zweep als scepter. Met stokken gewapende jongelieden speelden voor lijfwacht. Een sokkel diende hem als 'troon' en het gejuich van de menigte begroette hem met 'marin'!, het Syrische woord voor 'heer'. Uit de sporthal stroomde de opgezweepte menigte vervolgens naar de Jodenwijk. Aangevuurd door de nodige belhamels versjouwde het volk de standbeelden van de keizer, die overal stonden opgericht, brak de synagogen open en plaatste de standbeelden erin. Het beeld van een vierspan en een monument van keizer Caligula werden naar de beroemde hoofdsynagoge gesleept.
Avillius Flaccus, de Romeinse stadhouder, bij wie onmiddellijk vertegenwoordigers van de Joodse gemeente om bescherming kwamen vragen, wees tot hun schrik iedere officiële bemoeienis af. De Jodenhaters hadden hun voorbereidingen goed getroffen: het was hen gelukt Flaccus, die zich na de dood van Tiberius niet meer veilig voelde, ervan te overtuigen dat hij de gunst van de nieuwe heerser het gemakkelijkst zou verwerven, wanneer hij bijzonder veel ijver aan de dag legde voor de verbreiding van de keizerverering, waartegen zich van alle onderdanen alleen de Joden verzetten. In plaats van het oproer te laten beteugelen, ontnam de stadhouder de Joden het burgerrecht en verklaarde hen tot 'vreemdelingen en immigranten'. Er brak een Jodenvervolging uit, de ergste die Alexandrië - de stad die zo trots was op de erenaam 'Nieuw Athene' - ooit beleefde.
Huizen van Joden werden in brand gestoken of verwoest, vierhonderd werden er met de grond gelijk gemaakt. In de haven gingen de schepen van Joodse reders en kooplieden in vlammen op of werden tot zinken gebracht. De Joden die zich niet konden verschuilen of niet konden vluchten, werden overvallen, geslagen en gestenigd, anderen werden in de brandende huizen gejaagd.
De prefect Flaccus zelf liet achtendertig oudsten, leden van de gemeenteraad, geboeid naar de schouwburg slepen en voor de ogen van de Grieken geselen. Onder het voorwendsel naar verborgen wapens te zoeken, zond Flaccus soldaten naar de Jodenwijken. Ook zij molesteerden en mishandelden de bewoners. Zonder hulp of bescherming moesten de Joden van Alexandrië alles over zich heen laten gaan.

Pas tegen het midden van september houden de wandaden plotseling op: Flaccus wordt op last van de keizer gevangen genomen en naar een eiland in de Egeïsche Zee verbannen - overigens niet wegens zijn optreden tegen de Joden. Hij was bij Caligula om heel andere redenen in ongenade gevallen.
De situatie van de geterroriseerde gemeente in Alexandrië bleef onduidelijk en netelig: nog steeds stonden de beeltenissen van de keizer in de synagogen! Een klacht bij Caligula over de schending van de oude gewaarborgde rechten was onbeantwoord gebleven. Men besloot een afvaardiging naar Rome te zenders en verzocht de wijsgeer Philo als woordvoerder met het gezelschap mee te gaan. Men had geen beter pleiter kunnen vinden, geen man van meer aanzien kunnen kiezen.
Philo van Alexandrië - alom in de wereld van de geleerden bekend - was de meest vooraanstaande figuur van een sterk door het Hellenisme beïnvloede, maar toch aan het geloof van de vaderen en aan het volk van Israël trouw gebleven diaspora-Jodendom. Hij was innig vertrouwd met de geschriften van Plato, had zich diens taal eigen gemaakt, zodat men zei: Plato schrijft als Philo, Philo als Plato. Met zijn dwepende liefde voor de wijsbegeerte verbond hij een onwankelbare aanhankelijkheid aan het Jodendom dat hij met de Griekse wereldbeschouwing trachtte te verzoenen. Zijn werken hebben later ook de christelijke kerkvaders beïnvloed.
Ook de partij in Alexandrië die de Joden vijandig gezind was, zond echter vertegenwoordigers naar Rome. Tot hen behoorde Isidoros, een van de voornaamste aanstichters van de gewelddaden en ook de beruchte Apion.
Na lang wachten en eindeloos gepraat stond Caligula eindelijk het gevraagde onderhoud toe. Hij ontbood de afgezanten van beide partijen in de tuin van een villa buiten Rome en ontving hen, terwijl hij nieuwe bouwwerken en aanplantingen bekeek. Geduldig volgden beide gezantschappen de keizer, die onder het lopen nieuwe wensen voor de aanleg te kennen gaf. Toen de Joodse vertegenwoordigers hem eindelijk mochten begroeten, zei Caligula: 'Dus jullie zijn de godslasteraars die mij niet als god willen erkennen!' Op hun verklaring dat in de tempel van Jeruzalem geregeld offers voor het welzijn van de keizer werden gebracht, antwoordde Caligula: 'Goed. Maar jullie brengen slechts offers voor mij, niet aan mij' en met snelle schreden ging hij verder. Na een poos draaide hij zich weer om en vroeg: 'En waarom eten jullie eigenlijk geen varkensvlees?' Plotseling werd de keizer ernstig: 'Ik wil weten welke rechten jullie bezitten en van welke aard jullie politieke programma is.' Philo was ternauwernood met zijn uitleg begonnen, toen de keizer het gesprek wederom afbrak en verdere bevelen voor de aanleg van de tuin gaf. Het Joodse gezantschap werd weggezonden zonder dat het zijn verzoek had voorgelegd. 'Die mensen zijn niet zo zeer schuldig als wel beklagenswaardig, want zij geloven niet aan mijn goddelijkheid,' merkte Caligula tegen zijn hovelingen op, toen de Joden waren vertrokken. Er was niets opgehelderd, niets besloten. Onverrichterzake moest de delegatie van de Joodse gemeente de terugkeer naar Alexandrië aanvaarden. Nog voor hun vertrek uit de hoofdstad kwam hun evenwel iets verschrikkelijks ter ore: Caligula had de oprichting van zijn standbeeld in de tempel van Jeruzalem bevolen!
In Israël sloeg het bericht over dit godslasterlijke bevel als een bliksem in. Caligula, die steeds meer verstrikt raakte in zijn waanidee van 'godkeizer', scheen in zijn toorn tegen de Judeeërs, die hij door de kroning van Agrippa zijn goede wil had bewezen en die hem niettemin als 'god' versmaadden, plotseling geen grenzen meer te kennen. Ieder verzet tegen zijn bevel moest met geweld worden gebroken. Petronius, de stadhouder van Syrië, kreeg opdracht onmiddellijk met twee legioenen naar Judea op te rukken. Het onheil, een vreselijk bloedbad, leek onvermijdelijk.
In het voorjaar van 40 kwam. Petronius in Ptolemaïs, het oude Acco, niet ver van de

grens van Judea, met zijn troepen aan. Massa's Joden wachtten hem reeds op. Hun woordvoerders smeekten hem het bevel van de keizer niet op te volgen. Anders zou een opstand uitbreken. 'U zult het bevel van de keizer slechts kunnen uitvoeren, wanneer niemand van ons volk nog in leven is,' kreeg de stadhouder te horen. Ook in Tiberias, de hoofdstad van Galiléa, waarheen de legaat zich vervolgens begaf, omringden vele duizenden Judeeërs het paleis en smeekten hem het niet tot het uiterste te laten komen. Op de akkers werd niet gewerkt, het hele land leek op een borrelende heksenketel.
Petronius toonde begrip en trachtte in zijn tweestrijd de uitvoering van het bevel te vertragen. Hij schreef de keizer en gaf hem een beeld van de situatie in de hoop hem tot andere gedachten te kunnen brengen.
Inmiddels was Agrippa in allerijl naar Rome vertrokken. Ook hij deed zijn best Caligula van het noodlottige bevel af te brengen - en slaagde erin. Een ongelukkig toeval wilde evenwel dat op de dag waarop de keizer zich juist bereid had verklaard zijn bevel te herroepen, het schrijven van Petronius aankwam. Buiten zichzelf van woede veroordeelde keizer Caligula de stadhouder wegens dienstweigering ter dood.
Het schip met de boden die het vonnis moesten overbrengen, werd door een storm uit de koers gedreven. Nog voor het zijn doel bereikte, vernam Petronius het bericht: 'Gajus Caligula is vermoord, zijn bevelen zijn vervallen!' De krijgstribuun van de praetorianen, Chaereas, had een einde gemaakt aan het leven van de 'godkeizer'.
Petronius was gered en het dreigende onheil van Judea afgewend!
Met Claudius als nieuwe keizer op de troon kwamen de woelige wateren weer tot rust. Hij zorgde voor het herstel van de oude rechten in liet stamland en in de diaspora.
Uit dankbaarheid voor de diensten die Agrippa hem had bewezen bij zijn verkiezing tot keizer, maakte Claudius hem tot koning over het gehele rijk, zoals eens Herodes de Grote. De Judeeër had in Rome namelijk kans gezien de republikeinse senatoren voor Claudius te winnen.
Voor de laatste maal geniet Judea enkele jaren van ongestoord geluk.
Slechts vier jaar regeerde Agrippa en in die tijd verwierf hij door zijn trouw aan het volk, het land en het geloof van de vaderen, door zijn vriendelijkheid en karaktervastheid, de liefde van de Joden. In het jaar 44 stierf de koning plotseling in Caesarea, slechts vierenvijftig jaar oud. Het land rouwt diep om zijn onverwachte dood. Voor de niet-Joden in het land wordt de dag van rouw evenwel tot een vreugdefeest. In Caesarea, de Romeinse garnizoensstad, richten Grieken en Romeinen wilde drinkgelagen aan. Uitdagend klinken de smadelijke uitroepen van de heidenen te midden van de rouwklachten van het volk; het zijn de eerste voorboden van de nacht die over het volk van Israël en over het land Judea zal nederdalen.

Terreur van de stadhouders

De koning is dood. De droom dat Judea als vazalstaat van Rome althans een rest van onafhankelijkheid kon behouden, is voorgoed ten einde. Wederom moet een vernederd Jeruzalem het hoofd buigen voor het triomferende Caesarea, de residentie van de stadhouders. In liet jaar 44 wordt Israël opnieuw onderworpen aan het regime van de Romeinse landvoogden.
Keizer Claudius was oorspronkelijk iets geheel anders van plan. Toen het treurige bericht van de onverwachte dood van zijn vriend Agrippa hem bereikte, wilde hij diens zoon Marcus Julius Agrippa, die in Rome woonde, als koning laten uitroepen. Het werd hem evenwel ontraden: de kroonprins zou te jong zijn - pas zeventien jaar - en volkomen onervaren. In Judea heerste nog altijd onrust. En het land was als smalle

verbinding tussen Klein-Azië, het Tweestromenland en Egypte strategisch trouwens veel te belangrijk om het in een zo bewogen tijd aan een jongeman toe te vertrouwen. Dus besloot de keizer wederom een stadhouder aan te stellen en diens bevoegdheden tevens te vergroten. In het vervolg zou hij behalve over Judea en Samaria ook heersen over Galiléa in het noorden en Perea in het oosten.
Vanaf deze dag neemt het noodlot onafwendbaar zijn loop en nadert het einde van Judea met reuzenschreden. De gebeurtenissen volgen elkaar snel op. Niet veel meer dan twintig jaar later zal het onderdrukte, geplaagde en getarte volk naar de wapenen grijpen.
Met Cumanus begint de rij van de laatste vijf stadhouders wier regime tot de gewapende opstand van het volk hebben gevoerd. Onder zijn bewind kwam het tot de eerste onlusten.
De feestelijke pesachdag in Jeruzalem, waarvoor scharen pelgrims en gelovigen van heinde en ver naar de heilige stad zijn gekomen, eindigt bloedig. De nieuwe landvoogd had vol wantrouwen in de zuilengangen van de tempel, voor de burcht Antonia, een gewapende bende geplaatst om het gedrag van de menigte te kunnen gadeslaan. De Joden waren door de aanblik van de Romeinen voor hun heiligdom toch reeds in een geprikkelde stemming, die door een ongelooflijke gebeurtenis tot een felle uitbarsting komt: 'Plotseling trok een van de soldaten,' zo verhaalt Flavius Josephus, 'zijn mantel omhoog en keerde met een oneerbiedige buiging de Joden zijn achterwerk toe, waarbij hij een bijbehorend geluid maakte.' De menigte eist opgewonden de bestraffing van de legioensoldaat voor zijn ergerlijk optreden. Cumanus gaat daar evenwel niet op in. Hij alarmeert daarentegen nog meer troepen. Het plotselinge opduiken van de zwaarbewapende mannen veroorzaakt een paniek onder de gelovigen. Duizenden worden in het gedrang bij de smalle tempeldeuren en in de nauwe stegen doodgetrapt of zwaar gewond. 'De feestelijke vreugde veranderde in een algemene rouw van het volk, in ieder huis weerklonken jammerklachten.'
Toen een Romeinse soldaat op zekere dag bij huiszoekingen die in plunderingen ontaardden, zelfs een thorarol verscheurde en in het vuur wierp, kon Cumanus er niet aan ontkomen hem op aanklacht van de Joden te veroordelen: hij werd terechtgesteld. Maar des te harder sloeg hij toe bij een gevecht dat kort daarna in Galiléa uitbrak.
Samaritanen hadden een Joodse pelgrim vermoord. Men verzocht Cumanus de moordenaars ter verantwoording te roepen - tevergeefs. De rekwestranten moeten onverrichterzake terugkeren. Dan grijpt het volk zelf in. Aangevoerd door Eleazar ben Dinai vermoordt een schaar zeloten vele Samaritanen en steekt hun dorpen in brand. Wanneer Cumanus dit verneemt, grijpt hij onmiddellijk in en hij zendt de Samaritanen bereden troepen tot hulp. Van de gevangen genomen Judeeërs en Galileeërs worden de meesten zonder erbarmen neergehouwen.
Het volk is door de duidelijke partijdigheid van de stadhouder woedend geworden en slechts met moeite gelukt het aan bezonnen mannen uit Jeruzalem een gewapende aanval op de Romeinse troepen te verhinderen. De tot beslechting van de strijd ontboden stadhouder van Syrië, Ummidus Quadratus, gelast beide partijen – Samaritanen en Joden - afgezanten naar de keizer te zenden; alleen deze zou een beslissing kunnen nemen. Ook Cumanus moet zich naar Rome begeven om zich te verantwoorden. Het proces, waarin de stadhouder al zeer spoedig als beklaagde wordt verwikkeld, roept het gebruikelijke spel van hofintriges in het leven. De beslissing van de keizer valt uit ten gunste van de Joden: verscheidene schuldig bevonden Samaritanen worden terechtgesteld. De stadhouder wordt voor zijn hardheid en partijdigheid met verbanning gestraft.
Wat veranderde het overigens aan de wanhopige situatie in het land, wat hielp het dat

de Judeeërs tegen de Samaritanen in het gelijk werden gesteld en de brute Curnanus door de keizer werd verbannen? Onder Antonius Felix, zijn opvolger, werd het alleen maar erger.
Botsingen met de patriotten, tot dusver op zichzelf staande voorvallen, zijn nu aan de orde van de dag. 'Bij al zijn wreedheid en hebzucht,' schreef Tacitus over Felix, 'handhaafde hij bovendien onbuigzaam zijn koninklijke rechten.' Hij vervolgt meedogenloos de zeloten, de 'ijveraars' onder het volk, door de Romeinen 'rovers' genoemd. Eén van hun aanvoerders, Eleazar ben Dinai, wordt door Felix in een val gelokt en geboeid naar Rome gezonden; zijn gevangen genomen medestrijders worden gekruisigd. De terreur van de stadhouder wordt met terreur beantwoord. De geheime bond van de sicariërs, de 'messedragers' komt tot stand. De samenzweerders vermoorden pro-Romeinse en lauwe patriotten. Zelfs Jonathan, de hogepriester, wordt door hen neergestoken. Op feestdagen stoten de sicariërs in het dichte gedrang voor de tempel met hun korte, onder de kleren verborgen dolken - de Romeinse sica - bliksemsnel hun slachtoffers neer. Het gelukt hen bijna steeds ongemerkt te ontkomen. Niemand is zijn leven nog zeker.
Te midden van de verwarring en het gebrek aan vooruitzichten steekt godsdienstige dweperij de kop op, duiken valse profeten en messiassen op en vinden grote aanhang. Zij maken het volk wijs dat zij het uit de nood en van het Romeinse juk kunnen bevrijden. Een van hen, de 'Egyptenaar', verzamelt duizenden mensen in de woestijn, trekt met hen naar de Olijfberg bij Jeruzalem en spoort hen aan de heilige stad van de Romeinen te bevrijden. De muren, zo heet het, zullen bij hun nadering op wonderbaarlijke wijze instorten.
De landvoogd Felix laat de menigte door zijn troepen uiteenjagen. Wederom vloeit er bloed.
Steeds uitdagender en vijandiger worden ook de niet-Romeinse vreemdelingen in den lande, met name de talrijke vergriekste Syriërs die vooral in de havensteden wonen. In Caesarea, de residentie van de landvoogd, komt het tot straatgevechten tussen hen en de Joden. Felix trekt partij voor de Syriërs en steunt hen met zijn troepen. Legioensoldaten plunderen huizen en mishandelen en arresteren de bewoners. Pas na deze strafactie zendt de procurator een delegatie van Joden en Syriërs naar Rome.
Daar is inmiddels Claudius gestorven - door zijn eigen vrouw vergiftigd - en Nero heeft de keizerstroon geërfd (54 n. Chr.). Na vele intriges, waarbij de Syriërs uit Caesarea eerst de vertrouweling van de keizer, Burrus, door omkoperij voor zich winnen, ontzet Nero op aandringen van zijn geliefde Poppaea, die zich tot het geloof van de Joden voelt aangetrokken, in het jaar 59 de landvoogd Felix toch uit zijn functie. Maar verder valt de beslissing van de keizer ten ongunste van de Judeeërs uit: zij verliezen in Caesarea hun gelijkstelling met de vreemdelingen.
Meedogenloos treedt ook Porcius Festus, de opvolger van Felix, tegen de Joodse vrijheidsstrijders op, genadeloos dunt hij de gelederen van de samenzweerders. Maar... het verzet groeit er des te krachtiger door. Wanneer hij na twee jaar sterft, neemt Lucceius Albinus zijn plaats in. 'Er bestaat geen misdaad die hij niet pleegde,' zo beschrijft een tijdgenoot hem. 'Niet slechts dat hij publieke geldmiddelen verduisterde, een groot aantal welgestelde mensen van hun vermogen beroofde en het gehele volk met belastingen overlaadde; hij liet zelfs misdadigers tegen een losgeld vrij. Alleen zij die niet konden betalen, bleven in de gevangenis... Zo raakten de gevangenissen leeg, maar wemelde het land van de rovers.'
Het laatste geduld was uitgeput en de opwinding van het vernederde, getrapte volk tot het uiterste gestegen. Er was nog slechts een vonk nodig om de opstandigheid in openlijke rebellie te laten losbarsten.

Met de ambtsaanvaarding van Florus in het jaar 64, die zich gedroeg 'alsof hij een scherprechter voor de bestraffing van veroordeelden was', kwam het zover. Het geduld van de Joden, vermeldt Tacitus, hield stand tot aan de procurator Gessius Florus. Onder hem begon de oorlog.
Toen de eis van de nieuwe stadhouder, hem uit de tempelschat zeventien talenten af te staan, werd afgewezen, trok Florus in mei 66 naar Jeruzalem en liet er zijn legioensoldaten moorden en plunderen. Het teken voor de opstand was gegeven. Voor de laatste maal trachtten de vreedzamen de menigte tot kalmte te bewegen en terug te houden van een kansloze strijd. In Jeruzalem braken gevechten uit. De voorstanders van vrede met Rome verloren na een verbitterde strijd; de zeloten, vooral de bewapende sicariërs, kregen de overhand. Paleizen gingen in vlammen op, de Romeinse bezetting werd uitgemoord.
Nu was er geen terug meer, de teerling was geworpen: de oorlog tegen Rome was begonnen!

De Joodse Oorlog tegen Rome

Bliksemsnel breidde de opstand zich over het land uit. Tegelijkertijd ontbrandde de strijd tussen heidenen en Joden. In Caesarea wordt de gehele Joodse bevolking, bijna twintigduizend mensen, omgebracht. In Ascalon, Ptolemaïs en vele andere plaatsen worden de Joden overvallen en gedood. Ook in Alexandrië komt het tot een bloedbad. De stadscommandant Tiberius Julius Alexander - een van het Jodendom afvallige neef van de wijsgeer Philo - laat na een strijd tussen Grieken en Joden zijn troepen op de Jodenwijk los. Vijftigduizend mensen moeten daarbij het leven hebben verloren.
Nu kon de stadhouder van Syrië, Cestius Gallus, niet langer kalm toezien. Met een leger van dertigduizend man trok hij Judea binnen, brandde steden en dorpen plat en rukte naar Jeruzalem op Maar de aanvoerders van de zeloten, Simon bar Giora en Eleazar ben Simon, vielen hem aan. Zij slaagden erin de Romeinen te verslaan en hen tijdens de vlucht in de nauwe bergpas van Bet-Horon zware verliezen toe te brengen. Bij deze veldtocht tegen de geminachte Joden verloor Gallus bijna zesduizend man. Het legioen uit Antiochië verloor zijn standaard, wat in Rome als een zeer grote vernedering werd beschouwd.
Met een rijke buit aan wapens en oorlogstuig keerden de overwinnaars naar Jeruzalem terug. Nergens in het land bevonden zich nog Romeinse bezettingstroepen; de opperbevelhebber van Syrië was verslagen en de ruwe stadhouder Florus was verdwenen. Judea en Galiléa hadden het Romeinse juk afgeworpen!
Een dergelijke nederlaag en uitdaging kon Rome niet over zijn kant laten gaan zonder terug te slaan. Nero zond zijn beste veldheer, Titus Flavius Vespasianus, die zich bij de verovering van Brittannië roemvol had onderscheiden, naar Syrië om de leiding van de veldtocht op zich te nemen. Hij kreeg opdracht het opstandige land te straffen.
In het voorjaar van 67 bevond Vespasianus zich met twee op oorlogssterkte gebrachte legioenen, talrijke hulptroepen en zwaar oorlogsmaterieel in Ptolemaïs. Zijn zoon Titus bracht uit Egypte een derde legioen mee.
Tegen een dergelijke militaire overmacht was het land niet opgewassen. Nog voor de herfstregens de veldtocht tot stilstand brachten, waren geheel Galiléa - het bolwerk van het verzet - en de andere noordelijke gebieden weer in handen van de Romeinen. Onder de gevangenen bevond zich ook Josephus, de bevelhebber van de Joodse strijdkrachten in Galiléa. Hij werd door Vespasianus begenadigd, bleef in het Romeinse legerkamp en trad op als tolk en onderhandelaar. In Rome schreef hij onder de naam Flavius Josephus de geschiedenis van de 'Joodse oorlog' in zeven delen, de

twintig boeken van de 'Joodse oudheid', van de schepping tot aan Nero, en een verdediging van het Jodendom tegen de verwoede aanvallen van de ophitser Apion.
Midden in de strijd, toen het hele land met uitzondering van de omgeving van Jeruzalem reeds was veroverd, kwam in het jaar 68 het bericht van de dood van Nero. Vespasianus, na het vermoorden van drie opvolgers door de legioenen tot keizer uitgeroepen, vertrok ijlings naar Rome. Het opperbevel liet hij aan zijn zoon Titus over met de opdracht Jeruzalem te veroveren. De veldtocht ondervond vertraging. Pas in het voorjaar van 70 verscheen Titus met een ontzaglijke legermacht en zwaar oorlogstuig voor de sterk verdedigde, door drie wallen en hoge muren omringde hoofdstad. De belegering begon.
Jeruzalem hield ondanks hongersnood en bloedige partijstrijd binnen de stad met weergaloze heldenmoed stand. Stap voor stap en slechts ten koste van grote offers konden de ervaren Romeinen vorderingen maken. Hun hele belegeringstechniek moesten zij daarbij te hulp roepen. Pas op 9 ab (juli-augustus) kon Titus over bergen lijken en puin tot de tempel doordringen. Slechts een kort ogenblik was het hem vergund de pracht ervan te bewonderen. Toen werd het heiligdom door een naar binnen geworpen fakkel in brand gestoken en stond al spoedig in lichterlaaie. Vrijwel op de verjaardag van de verwoesting van Jeruzalem door Nebukadnézar van Babylonië stortte de tempel te midden van rookwolken in elkaar.
Nog een maand hield de bovenstad zijn wanhopige tegenstand vol, met leeuwe moed verdedigd door de zeloten Jochanan van Gisjala en Simon bar Giora. In september forceerden de Romeinen ook daar een doorbraak en plantten zij hun vaandels op de torens van het paleis van Herodes. Een dag en een nacht stond de bovenstad in brand. En de volgende morgen ging de zon op over de rokende puinhopen van Jeruzalem.
Dat was het einde!
Vier jaar lang had de heldhaftige strijd van het kleine volk tegen de wereld-overheersers geduurd. Na vijf maanden belegering was de heilige stad nog slechts een puinhoop vol lijken in handen van de vijand. Meer dan een miljoen Joden waren gedood, bijna negenhonderdduizend waren gevangen genomen.
Opnieuw zat Zion op de verschroeide aarde van de berg Moria, weende zijn volk op de puinhopen van Jeruzalem. Wederom was geschied wat Jeremia eens na de eerste verwoesting had geklaagd: '*Hoe zit zij eenzaam neder, de eens zo volkrijke stad; als een weduwe is zij geworden, die machtig was onder de volken; de vorstin onder de landschappen is onderworpen aan Herendienst. Bitter weent zij des nachts, tranen vloeien langs haar wangen; niemand is er, die haar troost onder al haar minnaars; al haar vrienden werden haar ontrouw, tot vijanden zijn zij haar geworden...*'
Titus gaf bevel over de overlevenden strenge rechtspraak te houden. Hij laat het aan zijn vriend Fronto over hun lot te bepalen. Deze gaf bevel allen die als strijders waren herkend of verraden, aan het kruis te slaan. Zevenhonderd van de krachtigst gebouwde jongelingen kiest Fronto uit voor de triomftocht. Allen die ouder zijn dan zeventien jaar, worden naar de steengroeven en de mijnen van Egypte overgebracht en tot levenslange slavenarbeid veroordeeld. Duizenden jongelingen worden aan de wingewesten geschonken, waar zij in het circus en de arena als gladiatoren door het zwaard of door verscheurende dieren moesten omkomen. De jongens en de vrouwelijke gevangenen vielen, voor spotprijzen verkocht, in handen van slavenhandelaren. Op de markten van Klein-Azië werden Joodse slaven, ten gevolge van het grote aanbod, laaggeprijsde koopwaar. De heldhaftige aanvoerders van de zeloten, die als laatsten in handen van de Romeinen waren gevallen, werden door Fronto eveneens voor Rome bestemd: Simon bar Giora werd als slachtoffer voor de triomftocht bewaard, Jochanan van Gisjala werd tot levenslange gevangenisstraf

veroordeeld. Tijdens de dagen waarin Fronto zijn keus bepaalde, stierven nog elfduizend Joden in de hel van de gevangenkampen de hongerdood.
Daarna volgde het bevel de hele stad en de tempel te slopen. Slechts de drie hoge torens Phasaël, Hippicus en Mariamne bleven staan - voor het nageslacht tot een getuigenis van het lot van de opstandige stad. Het tiende legioen bleef als bezetting op de verwoeste plek achter. Het twaalfde legioen werd door Titus, die de smadelijke nederlaag onder bevel van de Syrische legaat Gallus niet kon vergeten, als grensbewaking naar de Eufraat gezonden.
Geheel Judea werd door keizer Vespasianus ten eigen bate in beslag genomen, hij liet de landerijen van het aloude Joodse stamland - de wijnbergen, akkers en weiden - door Romeinse ambtenaren aan de meestbiedenden verkopen, Door zijn troepen bejubeld, trok Titus naar Caesarea en gelastte er spelen te houden, de gruwelijke vermakelijkheden volgens de barbaarse smaak van de Romeinen en hun bondgenoten. Wilde dieren werden tegen de gevangenen opgehitst en de Joden moesten in groepen tegen elkaar vechten en elkaar ombrengen. Bij één enkele bloedige voorstelling kwamen vijfentwintighonderd mannen om het leven, een feest dat Titus ter ere van zijn broers verjaardag gaf. Ook in Caesarea Philippi aan de Hermon en in Berytos zorgde hij dat de heidense bevolking kon genieten van de moordende gevechten der ongelukkige Judeeërs.

In Rome vierde Titus zijn overwinning met een pralende triomftocht (71). Voor de wagen van de met lauweren omkranste triomfator, begeleid door senatoren, hoogwaardigheidsbeklederes en troepen, liepen de Joodse krijgsgevangenen. Als trofeeën werden buitgemaakte kostbaarheden uit de tempel van Jeruzalem meegevoerd: de gouden tafel voor de toonbroden, een zevenarmige luchter en een thorarol. Op draagbare stellages werd het verloop van de veldtocht met alle veldslagen en verwoestingen aan de zich vergapende menigte getoond.
Voor de tempel van Jupiter op het hooggelegen Kapitool stond de stoet stil. Volgens oud gebruik wachtte alles tot een bode zou melden dat de aanvoerder van het verslagen volk was terechtgesteld. Uit de schaar van de gevangenen werd Simon bar Giora gehaald; men wierp een strop om zijn hals en geselde hem, toen werd hij naar de rand van de Tarpeïsche rots gesleurd en in de afgrond geworpen. Onder het gejoel van de menigte werd de terechtstelling officieel bekend gemaakt.
Zo trots was Rome op de onderwerping van het kleine Judea, dat het ter herdenking aan de overwinning gouden, zilveren en koperen munten sloeg - tientallen jaren lang, tot aan de tijd van Domitianus (81-96) ! Ze beeldden het ongelukkige land af als een wanhopige, gebukte en geboeide vrouwengedaante onder een palmboom. 'Judaea devicta' of 'Judaea capta' - het overwonnen, het gevangen Judea' - luidde daarnaast de inscriptie in het Grieks of het Latijn. Maar de eretitel 'Judaicus' die men Vespasianus en Titus verleende, wezen beiden af. Vreesden zij dat het aanvaarden verkeerd zou worden uitgelegd en zij als 'vereerders van de Joodse godsdienst' zouden worden beschouwd?
De gewijde voorwerpen uit het heiligdom in Jeruzalem werden later aan de door Vespasianus en Titus gebouwde tempel van de vredesgodin geschonken; de wetsrol ging naar het keizerlijke paleis. Nu nog versiert een stenen afbeelding van de zevenarmige luchter een reliëf in de triomfboog van Titus op het Forum Romanum, te midden van de rumoerige bedrijvigheid van de moderne stad.

Het overwinningsfeest in Rome was alweer lang voorbij. In het overwonnen Judea hield een eenzaam bolwerk nog steeds onverslagen stand tegen de Romeinen: de

vesting Masada. Op die steile rots aan de Dode Zee, op een verloren post, boden duizend zeloten met vrouwen en kinderen een laatste, wanhopige tegenstand. Onder Eleazar ben Jair, uit het geslacht van Juda van Galiléa, een van de eerste aanvoerders der zeloten, hadden zij gezworen tot de laatste man te vechten en zich onder geen voorwaarde aan de vijand over te geven. Op bevel van Vespasianus werd de burcht belegerd door de Romeinse veldheer Silva en deze paste alle middelen van de oorlogstechniek toe om hem te veroveren. Hij liet rondom Masada aarden wallen opwerpen; blijden en stormrammen werden van heinde en verre aangevoerd. Eindelijk lukte het een bres te slaan. Maar daarachter hadden de verdedigers al een sterke houten wand opgericht. Men slingerde er fakkels tegen en stak het hout in brand, de barricade werd in de as gelegd, Masada kon worden bestormd. Het laatste uur had geslagen.
Op dit ogenblik - het was de eerste pesachdag van het jaar 73 - verzamelde Eleazar de omsingelde mannen om zich heen. Hij hield hen voor welke vernederingen en kwellingen iedereen, ook de vrouwen en kinderen, te wachten stonden en hij riep hun toe: 'Onze vrouwen zullen sterven zonder te zijn verkracht en onze kinderen zonder de slavernij te hebben ondervonden! Moge de roem, niet van onze vrijheid beroofd te zijn, ons tot doodskleed strekken!'
Toen de Romeinen de volgende dag dwars door de branden heen het centrale gedeelte van de vesting bestormden, was er niets dat zich roerde en waren zij plotseling omringd door een doodse stilte. Tussen de nog rokende puinhopen lagen in groepen overal dode lichamen verspreid. Negenhonderdzestig doden telden zij: mannen, vrouwen en kinderen. De zeloten hadden allen die zij liefhadden gedood en tenslotte zichzelf het leven benomen. Zo stierven de laatste helden van de Joodse oorlog, drie jaar na de verwoesting van Jeruzalem en van de tempel.
Alle Joden in het Romeinse rijk werden verantwoordelijk gesteld en gestraft voor de Joodse Oorlog: de twee drachmen die zij jaarlijks aan het heiligdom in Jeruzalem hadden geschonken, moesten zij voortaan aan de tempel van Jupiter Capitolinus betalen. Een tot dusver vrijwillige gave van vroomheid werd door een keizerlijk bevel omgezet in een gedwongen bijdrage voor een heidense god, de 'fiscus judaicus' - de eerste officieel ingestelde Jodenbelasting.

II TOEN DE TEMPEL VERWOEST WAS

De heerschappij van de geleerden

Het scherm was gevallen – de staat ten gronde gegaan, Jeruzalem verwoest, de tempel in een puinhoop veranderd. Het merendeel van de bewoners van het land was omgekomen en overal verstrooid - in de strijd gevallen, als gevangenen en slaven weggevoerd, gevlucht, om ver van hun geboortegrond bescherming en onderdak te zoeken.
Judea was verlaten en verwoest, de steden en dorpen lagen in puin. Overgebleven waren slechts weduwen en wezen, zwakken, zieken en gewonden. Op de akkers werd niet gewerkt, de olijfbergen en wijngaarden verwilderden. Alles zag er somber en troosteloos uit. Welke hoop kon hier nog blijven leven?
Geen ander volk op aarde heeft ooit een noodlot overleefd als dat wat zich over Israël had voltrokken. Zij zijn allen ondergegaan, uit de rijen van de volkeren verdwenen. Slechts hun namen leven nog in de herinnering voort.
Het volk van Israël bleef evenwel behouden! Hoe ontzaglijk de aderlating ook was geweest, toch was zijn kracht niet gebroken. De wapens van de vijanden hadden de opstand kunnen bedwingen, maar niet de geest die dit volk bezielde. Hun have en goed was vernield, hun strijders waren verslagen en verstrooid. Maar onverslagen was de onwankelbare hoop gebleven op de ene God Die nog steeds het leven van Israël had geleid en zijn voortbestaan had gewaarborgd. De ijveraars voor de politieke vrijheid waren gevallen en verstomd. Des te machtiger verhieven nu de ijveraars voor de geestelijke vrijheid hun stemmen; mannen bevalen het volk om vastbesloten het kostbare, oude geloofsbezit te bewaren, het aan te passen aan het nieuwe bestaan zonder vaderland en zich aldus een weg te banen naar een toekomstig voortbestaan.
Er begon een nieuw tijdvak in de geschiedenis van de kinderen Israëls, de heerschappij van de wetgeleerden.
De puinhopen rookten nog, de vonken gloeiden nog in de as van het uitgebrande heiligdom, toen zich als een wonder de wedergeboorte al aankondigde. Bijna binnen het gezichtsveld van Jeruzalem, in het kleine dorp Jabne, ten zuiden van de havenstad Jaffa, had een school haar poorten geopend. Een geleerde van aanzien, Jochanan ben Zakkai, reeds hoogbejaard, als 'parel van geleerdheid' geprezen, had zijn in leven gebleven vrienden en leerlingen, kenners van de Wet en Farizeeën evenals hij, naar het kleine toevluchtsoord geroepen.
En in die tijd van nood en wanhoop ontstond, in het begin vrijwel onopgemerkt, en in alle stilte, een nieuw geestelijk centrum.
De overlevering heeft trouw bewaard hoe het ontstond. In het belegerde, ten dode opgeschreven Jeruzalem, werd de grijze Jochanan ben Zakkai gekweld door bange zorgen over de toekomst van het Jodendom. Deze toekomst waarborgen - dat was zijn taak! Op zeer avontuurlijke wijze lukte het hem te vluchten om zijn gedachten in daden te kunnen omzetten. Het volgende zou zich hebben afgespeeld:
In de schemering trekt door de stegen van de oude Sionsstad een lijkstoet; leerlingen, zo heet het, dragen hun dierbare meester ten grave. Schuw en eerbiedig gaat iedereen opzij. Zelfs de piketten van de Romeinse belegeraars, die vlak voor de stadspoort liggen, laten de rouwenden ongehinderd passeren. Een eind buiten Jeruzalem blijft de stoet staan, de leerlingen zetten de doodskist neer, openen het deksel en... de eerbiedwaardige rabbijn Jochanan ben Zakkái, stapt eruit! Slechts deze list had voor hem opengestaan, want op bevel van de zeloten mocht geen levende ziel Jeruzalem verlaten. Daarop stond de doodstraf.

De grijsaard laat zich bij de Romeinse bevelhebber brengen en smeekt hem: 'Laat mij in Jabne een school stichten!' Dit verzoek wordt hem toegestaan De Romein kon nauwelijks vermoeden waarvoor hij toestemming gaf, welke geestelijke kracht hij op dat ogenblik vrij spel gaf. Rome zal eens ondergaan, maar Israël leeft voort in de leer die Jochanan ben Zakkai uit Jeruzalem naar Jabne overbracht.
Nauwelijks is de kleine school geopend of het bericht komt, dat de hoofdstad is gevallen en het heiligdom in vlammen opgegaan. Het reeds lang verwachte, lang gevreesde is plotseling werkelijkheid geworden - dagenlang trekken dichte, door de wind verwaaide rookwolken over de bergtoppen van Judea, als donkere tekenen van rouw, die in de wijde omtrek al van verre zichtbaar, het einde van een grote tijd schijnen aan te kondigen - het einde van de nu bijna tweeduizend jaar oude geschiedenis van de kinderen Israëls! Hoe weinig mensen zal in die dagen de betekenis van dit ogenblik duidelijk zijn geweest!
Was Jeruzalem al niet vijfmaal veroverd? Was de tempel ook al niet eens platgebrand in de tijd van Nebukadnézar? Deze keer zou er echter geen Zerubbabel komen om hem weer op te bouwen. Nooit meer! Een nieuw tijdperk is aangebroken en op de drempel ervan moet men afscheid nemen van vele oude en vertrouwde dingen. Een nieuwe en heel andere weg leidt naar de toekomst en het was nu zaak zich daarvoor toe te rusten. Want statenloos en zonder vaderland zouden de Joden, verstrooid onder de volken gelijk de profetie het had voorzegd, hun zwerftocht door de geschiedenis voortzetten, samengehouden door hun Heilige Schrift en de daarin vervatte Wet, die hun als een 'draagbaar vaderland' gold.
Jochanan ben Zakkai en zijn jongeren scheuren hun kleren en treuren in diepe smart. Maar de meester wanhoopt niet, zoals zijn leerlingen. Hij weet dat het wezen van het Joodse volk en van zijn geloof niet zo onafscheidelijk aan tempel en offeraltaar gebonden is, dat het daarmee zou moeten ondergaan. Jochanan bemoedigt zijn jongeren, die ontroostbaar schijnen over het verlies van de heilige oorden. De legende heeft de woorden die hij tot hen richtte, overgeleverd: 'De weldadigheid,' sprak hij tot hen, 'treedt in de plaats van de offers, zoals het in de Schrift luidt: Ik heb mijn welgevallen aan het weldoen en niet aan offers!'
Met een blik ver in de toekomst heeft de grote, wijze man de nieuwe taak van het Jodendom duidelijk omschreven.
Het nieuws over de samenkomst van vele schriftgeleerden in het kleine dorp lokte van heinde en verre jongeren aan. Er ontwikkelde zich een levendig geestelijk leven in de 'Wijnberg' van Jabne. Jochanan ben Zakkai dacht niet slechts aan de geestelijke band die zijn volk moest binden. Hij dacht ook aan een centraal gezag voor de vernederden en verstrooiden: in Jabne riep hij een 'Hoge Raad van Ouderen' bijeen, een nieuw sanhedrin als vertegenwoordiging van het volk.
Aan het nieuwe sanhedrin verleende Jochanan ben Zakkai dezelfde godsdienstige en rechterlijke bevoegdheden die het vroeger in Jeruzalem had bezeten. Slechts het hoge aanzien dat deze geleerde genoot, maakte een dergelijk vernieuwingswerk mogelijk. Voor de eerste maal in de geschiedenis van Israël kwam de 'Raad van de Ouderen' - die voorheen slechts in de tempelvoorhof had mogen samenkomen - buiten het heiligdom bijeen. Het gezag ging nu op dit lichaam over. Buiten Jeruzalem werd het sanhedrin een nieuw religieus en nationaal middelpunt van het Jodendom.
Er begint een diep ingrijpende verandering, een wijziging van de grootste geestelijk-historische betekenis. In de tijd na het ongeluksjaar 70 begint Israël afscheid te nemen van een groot verleden. Zijn oudheid eindigt en zijn middeleeuwen beginnen te dagen.
Jeruzalem was nu de garnizoensstad van een Romeins legioen geworden. Met het verlies van de tempel hadden ook hogepriesters, lagere priesters en Sadduceeën, wier

bestaan geheel en al op de godsdienstoefeningen in de tempel berustte, hun betekenis verloren. Zij verdwenen. Maar nooit heeft het volk van Israël de tempel vergeten, zelfs niet tot op de huidige dag. Maar de plaats van de eredienst werd nu de schoot van het Joodse gezin, de plaats van gemeenschappelijke verering van de Almachtige werd de synagoge, die sinds de tijd na de ballingschap in iedere gemeente te vinden is. Het woord van de Heilige Schrift, de leer van de Wet - werden tot middelpunt van het Joodse geloof en de Joodse godsdienst. En bij de kenners van de Wet, de rabbijnen, berustte het gezag dat tevoren priesterschap en tempeldienst hadden bezeten.
In geen volk is ooit verwezenlijkt wat toen in Jabne begon en wat voor het Jodendom zo karakteristiek werd: dat het zich onderwierp aan de leiding van geleerden. Niet afkomst of titel, niet relaties of materieel bezit beslissen van nu af over het aanzien van een man of verschaffen hem toegang tot de kring van de rabbijnen, maar uitsluitend en alleen zijn geestelijke bekwaamheden. Iedereen uit het volk, onverschillig van welke afkomst of met welk beroep, was nu vrij zelf geleerde te worden, rabbijn, en daarmee drager van het gezag. De Joodse gemeente is buitengewoon rijk aan voorbeelden die aantonen hoe arme jongemannen door onvermoeide studie van de leer tot grote roem kwamen en hoe mannen die hun dagelijks brood door zeer harde arbeid moesten verdienen, onsterfelijke beroemdheid oogstten. De rabbijn, de synagoge, het leerhuis - hierop concentreert zich thans het leven van het volk. Zo ontstond tevens een opvoedingsstelsel dat, zoals Cecil Roth schrijft, een volmaaktheid bereikte 'die in Europa pas laat in de negentiende eeuw werd bereikt'.

Het aanzien van de Hoge Raad nam snel toe. Ook de diaspora erkende hem al spoedig en aanvaardde zijn beslissingen. Een nieuwe band bond de in verstrooiing levenden met het moederland. Het nieuwe Sanhedrin stelde ook de kalender van de feestdagen vast. Vanuit Jabne werden de boden uitgezonden om er binnenlandse en buitenlandse gemeenten van te verkondigen.
Van de grootste betekenis voor de toekomst werd de nieuw gestichte school als academie voor de studie van de Thora, waaraan de leden van de Hoge Raad eveneens werkten. Gedurende eeuwen - volgens de overlevering zelfs tegelijk met de openbaring van de Wet op de berg Sinaï - was naast de, schriftelijk vastgelegde, Thora, een 'mondelinge leer' verkondigd en van geslacht tot geslacht doorgegeven en verder ontwikkeld: commentaren op de Thora - de halacha - en voorlichting - de agada genaamd. Een ontzaglijke, bijna onoverzienbaar geworden hoeveelheid wijsheid had zich opgehoopt en was, aangezien er een verbod bestond het op te schrijven, van mond tot mond doorgegeven. De kennis van deze mondelinge leer stelde aan het geheugen van leraar en leerlingen eisen die wij ons nu nog maar nauwelijks kunnen voorstellen. De traditie van deze mondelinge leer - later als Misjna schriftelijk vastgelegd - is door Jochanan ben Zakkai gered. In Jabne nam hij de taak op zich ze te schiften en stelselmatig te onderzoeken. Jochanan ben Zakkai stierf op hoge leeftijd - tussen 80 en 85 n. Chr. - diep betreurd door zijn jongeren. Toen hij voorgoed de ogen sloot, had hij een arbeid volbracht die beslissend was voor de toekomst. 'Het was hem gelukt,' schrijft de Joodse historicus Simon Dubnow 'in zeer korte tijd de onwrikbare hoeksteen te leggen voor de bouw van de innerlijke autonomie van het Jodendom.' Na zijn dood zetten de leerlingen het werk van hun meester voort. Twee van hen, Eliëzer ben Hyrkanos en Jozua ben Chananja, stichtten eigen scholen in Lydda en in Pekiin, dat in Galiléa lag.
Gamaliël II nam de leiding van het sanhedrin in Jabne op zich. Hij was een achterachterkleinzoon van de grote Hillel en een zeer geleerde, ook in wereldlijke dingen veelzijdig ontwikkelde rabbijn, die de Griekse taal kende en zelfs bedreven was in de

astronomie. Onder zijn bewind kwam het tot een belangrijke hervorming: het gebed werd tot het middelpunt van de godsdienst in de synagogen. Naast het oeroude gebed 'Sjema Israël Adonai Elohenu Adonai Echad... - *Hoort, Israël, de Heere, onze God, is de Enige God*...' kwam nu het 'Sjemone Esre', het gebed van de 'achttien lofprijzingen'. Het uitspreken van deze beide gebeden werd bovendien de dagelijkse plicht van iedere gelovige. Gamaliël II, die als leider van het sanhedrin de titel 'nassi' voerde - door de bezetters als patriarch vertaald - werd door Rome als opperhoofd en vertegenwoordiger van het Joodse volk erkend. Tijdens de regering van keizer Domitianus (81-96) reisde hij meermalen naar de hoofdstad en spande zich meerdere malen in om de anti-Joodse maatregelen ongedaan te maken.
Inmiddels ging in Jabne het werk van het college van wetgeleerden zowel als van het sanhedrin onafgebroken verder. De geleerden schenen te voelen dat er geen tijd mocht worden verloren om het weerloze volk door de voltooiing van de Wet daadwerkelijk te beschermen.

Vijfenveertig jaar na de val van Jeruzalem wordt hun stille, opbouwende werk evenwel plotseling onderbroken. Een uiterst verontrustend bericht bereikte Judea: de Joden van de Levant en van Afrika zouden in opstand zijn gekomen! Een geslaagde veldtocht van keizer Trajanus naar Babylonië, midden in het hart van de 'moeder van de diaspora', had daartoe aanleiding gegeven...
Na zijn overwinning op de Daciërs aan de Donau, in het tegenwoordige Roemenië, had Trajanus zich naar de oostelijke grens van het rijk gewend. Azië, de landen tussen de Eufraat en de Tigris waar de koningen van de Parthen heersten en het nog verder liggende India lokten de eerzuchtige keizer. Hij droomde van de roem van Alexander de Grote.
In het jaar 114 trekt Trajanus met zijn legioenen over de Eufraat, verovert Armenië en rukt naar Mesopotamië op. Ktesiphon, de hoofdstad van de Parthen, valt in zijn handen. Geweldige reliëfs op de reusachtige Trajanuszuil aan de voet van het Kapitool in Rome vertonen nu nog tonelen uit zijn Aziatische veldtocht.
In het begin had de keizer het gemakkelijk. Het rijk van de Parthen, oud en zwak en verscheurd door de strijd om de troon, bood de veroveraar slechts weinig weerstand. Maar in Babylonië troffen zijn legioenen een volkomen onverwacht, verbitterd verzet.
De Joden, die in deze streken zeer talrijk waren en tot dusver een volledige vrijheid hadden genoten, hadden de wapens ter hand genomen! Voor hen was Trajanus een nakomeling van de mannen die de tempel hadden verwoest, hun broeders hadden verslagen en in ballingschap gezonden. De gedachte alleen al onder het wrede juk van Rome gebukt te moeten gaan, leek hun ondraaglijk en spoorde hen tot handelen aan. In de provincies Nisibis en Nehardea werden sterke Joodse troepeneenheden opgesteld die tegen de Romeinen oprukten. In het noorden van Mesopotamië kwam het rijk Adiabene, waarvan de vorsten het Joodse geloof aanhingen, in verzet tegen de binnendringers. Steden en dorpen die reeds door Trajanus waren bezet, werden door de Joden bestormd en heroverd. Opnieuw moesten legioenen ten strijde trekken en zij werden in hevige gevechten gewikkeld. De oorlog, die reeds gewonnen leek, begon plotseling het karakter van een langdurige strijd te krijgen. De stad Nisibis, één van de Joodse bolwerken, verdedigde zich met leeuwemoed. Pas na een lang beleg kon zij worden ingenomen. Zwaar moest zij voor haar volharding boeten. In Adiabene streden afdelingen Joodse soldaten verwoed tegen de overmacht van de Romeinse legioenen.
Van Babylonië sprong het openlijke verzet tegen Rome op het imperium over. De gevechten in de landen aan de overzijde van de Eufraat werden het sein voor een hele

reeks opstanden van Joden in de Romeinse diaspora. Als eersten kwamen de Joden in Cyrene in opstand, de rebellie sloeg over naar Alexandrië in Egypte, naar Libie en naar het eiland Cyprus. Ook in Israël zelf begon het te gisten, al kwam het hier niet tot een openlijk oproer.
Van Mesopotamië tot Afrika wordt het reusachtige rijk van Trajanus door een onverwacht gevaar bedreigd. Op vier krijgstonelen tegelijk moet Rome tegen Joodse strijders optreden. Trajanus die zich juist in Babylonië bevond, ziet zich genoodzaakt grote land- en zeestrijdkrachten te mobiliseren. De keizer laat zijn lievelingsveldheer, Lusius Quietus, een Moorse vorst, tegen de Mesopotamische Joden oprukken. Aan de vlootvoogd Marcius Turbo draagt hij de krijgsverrichtingen in de Middellandse Zee op.
Pas na langdurige gevechten slaagde Rome erin de situatie weer meester te worden. Met onmenselijke hardheid had Lusius Quietus de Joden in het Tweestromenland bedwongen. Trajanus beloonde hem met de benoeming tot legaat van Judea. Op Cyprus had het neerslaan van de opstand de Joodse bevolking volkomen uitgeroeid. In Alexandrië was de hoofdsynagoge in vlammen opgegaan, de Joodse woonwijken waren verwoest. Nooit heeft de eens bloeiende gemeente in Egypte zich van die slag hersteld. Het was het begin van haar ondergang.
Reeds voor het uitbreken van de opstand van de Joden in Egypte, Cyrene en op Cyprus, had Trajanus de oorlog tegen de Parthen moeten staken en de gedachte moeten opgeven het Tweestromenland tot een Romeinse provincie te maken. Teleurgesteld en zwaar ziek, stierf hij in 117 in Cilicië. Zelfs zijn laatste wil - dat Quietus hem zou opvolgen - werd niet vervuld. Zijn weduwe Plotina maakte het leger wijs dat het de wens van Trajanus was geweest zijn familielid Aelius Hadrianus tot keizer te maken. Zo geschiedde het ook. En in plaats van op de keizerstroon te komen, werd Lusius Quietus zelfs uit zijn ambt als legaat van Judea ontzet.
Hadrianus had rust in zijn rijk nodig. De oorlogen onder Trajanus en de onderdrukking van de Joodse opstanden hadden teveel van de militaire kracht van het rijk geëist. Hij zag af van veroveringen aan de overzijde van de Eufraat. Hij wijdde zich onvermoeid aan het bestuur dat hij opnieuw inrichtte, aan de defensie en aan de beveiliging van de grenzen. De rijksgrenzen aan de Rijn en aan de Donau werden versterkt, in Brittannië werd de sterke Pictenmuur gebouwd. De keizer was voortdurend op reis en gedurende vijftien jaar maakte hij reizen door de wingewesten. In het jaar 131 bezocht hij Judea. Evenals hij op vele andere plaatsen prachtige gebouwen en monumenten had laten oprichten, ontwierp Hadrianus, die overal reeds lang als 'restitutor', als 'hersteller' werd geprezen, ook hier een groots plan: op de plaats van de voormalige hoofdstad van de Joden, na een halve eeuw nog steeds een verlaten steenwoestijn, moest een moderne, Romeinse stad ontstaan, de militaire nederzetting Aelia Capitolina.
Kon Hadrianus, die aan een verfraaiing van deze provincie dacht en de roem van Rome op het oog had, vermoeden welke gevolgen dit besluit zou hebben? Was het hem duidelijk dat hij met dit bevel de grondslag legde voor de enige ernstige oorlog gedurende de eenentwintig jaren van zijn heerschappij? Talrijke sagen en legenden houden zich met het voorspel van deze oorlog bezig. Als kroniek bleef ons hetgeen de geschiedschrijver Dio Cassius optekende:
'Toen Hadrianus in Jeruzalem een eigen stad begon te bouwen in plaats van de verwoeste, er de naam Aelia Capitolina aan gaf en op de plaats van de tempel van hun God een ander heiligdom voor Jupiter stichtte, brak een grote en langdurige oorlog uit.'
Zolang de heilige stad in puin lag, konden de Joden in stilte nog altijd de hoop

koesteren dat op zekere dag een nieuw Jeruzalem en een nieuwe tempel zouden herrijzen. Nu verdween zelfs ook deze zweem van hoop. Een heidense stad op de plaats van de stad van David! En de grond van de eerste en de tweede tempel ontwijd door een heidens heiligdom!
Nauwelijks was de keizer van zijn reis door het Oosten in Rome teruggekeerd, of Judea trok het zwaard.

De opstand van Bar Kochba

In de winter van 1951-52 wordt in het heilige land, vijfentwintig kilometer ten zuidoosten van Jeruzalem, een opzienbarende vondst gedaan. In een moeilijk toegankelijke grot aan de Wadi Murabaät, nabij de Dode Zee, vindt men fragmenten van vergeelde geschriften met Hebreeuwse letters: het zijn een proclamatie en twee brieven van een zekere 'Simon bar Koseba' - kostbare documenten, waarschijnlijk meer dan achttienhonderd jaar geleden eigenhandig geschreven door de patriot onder wiens leiding de laatste wanhopige opstand in Judea uitbrak.
Hoe het tot deze opstand kwam, hoe deze in bijzonderheden verliep, kan niemand meer zeggen. Er bleef geen bron bewaard die voor de wereld een nauwkeurige beschrijving heeft vastgelegd. Voor de daden van Judea's laatste helden was geen schrijfstift die ze op de tafelen van de geschiedenis boekstaafde. Het was alsof de herinnering eraan voorgoed moest worden uitgewist voor de komende geslachten, die voorbestemd waren het oorlogsbedrijf te verleren. Zelfs het verslag van Antonius Julianus, dat nog onder Hadrianus werd opgesteld, ging verloren. Slechts brokstukken bleven bewaard. Zij leggen een welsprekend getuigenis af van de dapperheid en de doodsverachting waarmee de Judeeërs voor hun volk en hun geloof streden. Wat verder restte, zijn enkele spaarzame mededelingen van de geschiedschrijver Dio Cassius en de kerkvader Eusebios.
De gestalte van Simon bar Koseba wordt door legenden omweven. Met zijn opstand joeg hij het toen al verzwakte Romeinse imperium niet minder schrik aan dan eens de Galliër Brennus en de Carthager Hannibal. In de herinnering van zijn volk leeft hij onder de naam Bar Kochba voort als een buitengewoon krachtige held. Het verhaal doet de ronde dat hij de kolossale stenen uit de blijden van de Romeinen met zijn knie heeft teruggestoten en zo een ontelbaar aantal vijanden heeft gedood. Over zijn afkomst tast men in het duister.
Als een meteoor lichtte zijn heldhaftige verschijning plotseling in Judea op, een buitengewoon moedige en begaafde volksleider, een magnetische persoonlijkheid, die de menigte wist mee te slepen. Als door een ontploffing breidde met zijn verschijning de opstand zich uit.
Vele schriftgeleerden zagen in de opstand een waanzinnige daad en rieden hem dringend af. Een van hen evenwel, een vooraanstaande geleerde, schonk de beweging zijn hartstochtelijke steun en sloot zich bij de vrijheidsstrijd aan: rabbi Akiba. Hij geloofde vast aan een politieke wedergeboorte van het Joodse volk. Hij was het ook die aan de volksleider de beroemd gebleven naam gaf. Toen Akiba hem voor de eerste maal zag, was hij zo onder de indruk dat hij uitriep: 'Dat is de messiaanse koning!' En op Simon bar Koseba betrok hij de profetie van Bileam: '*Er zal een ster*' - een kochab - '*uit Jakob verrijzen... en zal de vorsten der Moabieten verslaan... Israël evenwel zal overwinnen.*' Zo werd Simon uit het stadje Koseba in Judea Bar Kochba, de 'zoon van de sterren'.
Om Bar Kochba schaarden zich de van heinde en ver toegestroomde mannen die vastbesloten waren tot de strijd. Ook uit andere landen, buiten de grenzen van Judea,

ijlden scharen bewapende Joodse mannen toe, tot zelfs Samaritanen en heidenen die het juk van Rome niet langer wilden dragen. Een geweldige macht verzamelde zich. Dio Cassius, de Romeinse historicus, noemt het getal van niet minder dan vijfhonderdtachtigduizend krijgslieden.
Tegen een dergelijke overmacht was de Romeinse stadhouder niet opgewassen. Quintus Tineius Rufus moest zich terugtrekken, moest de ene vesting na de andere aan de tegenstanders prijsgeven. Binnen een jaar tijd vielen Judea, Galiléa en Samaria in handen van de opstandelingen. Ook Jeruzalem schijnt door Bar Kochba te zijn ingenomen - gevonden bronzen en koperen munten dragen de inscripties 'Simeon' en 'de bevrijder van. Jeruzalem'.
Op de berichten over de nederlaag van zijn troepen zendt keizer Hadrianus versterkingen naar het krijgstoneel. Legioenen uit Fenicië, uit Egypte en uit Arabië krijgen marsorders. Zelfs uit de ver verwijderde provincies Moesia en Mauretanië zendt hij eenheden naar Judea. De vloot, die in de havens van Syrië en Fenicië ligt, heeft het zeer druk met troepentransporten. Omdat de opstand naar de belendende provincies dreigt over te slaan, worden twee beproefde veldheren in de strijd geworpen: Publius Marcellus, stadhouder van Syrië en Lolius Urbicus, legaat in de provincie Asia. Zij delen het lot van Rufus: beiden worden verslagen.
Dan neemt de keizer het besluit zijn bekwaamste veldheer Julius Severus, die zich in Brittannië roemrijk heeft onderscheiden, naar Judea te zenden. Met diens verschijning keren de kansen en weldra verloopt de stormachtige triomftocht.
Severus beschikt over een buitengewoon groot aantal legioenen en hulptroepen. Met deze verbeten strijdende Joden tegenover zich past hij er wel voor op het tot een open veldslag te laten komen. Hij gelast, de vijand steeds slechts op enkele steunpunten aan te vallen, te omsingelen en uit te hongeren. Stap voor stap winnen de Romeinen veld. Slechts ten koste van zware verliezen gelukt het hen vesting na vesting, dorp na dorp op de zich taai verzettende opstandelingen te veroveren. De gevechten duren vele maanden. Ze duren een tweede en ook nog een derde jaar. Langzaam en smartelijk gaat Israël ten gronde.
Op een klein gebied rondom Jeruzalem zijn de vrijheidsstrijders tenslotte teruggedrongen. De nog in puin liggende oude hoofdstad met de verwoeste vestingwerken was niet geschikt voor de verdediging. Met zijn kerntroepen verschanst Bar Kochba zich daarom in de nabijheid, in Bethar, ongeveer tien kilometer ten westen van Jeruzalem, vastbesloten tot het laatst toe te blijven vechten.
Hoog boven de zuidrand van het dal, waardoor nu de spoorlijn van Jaffa naar Jeruzalem loopt, verheft zich een bergtop. De Arabieren noemen hem Chirbet el-Jehud, de Jodenruïne. Op deze hoogte verschanste Bar Kochba zich met zijn mannen. Severus moet een beleg slaan voor deze moeilijk te veroveren plek. Restanten van de door zijn troepen aangelegde circumvaliatio – een hoge wal die rondom een belegerde plaats werd opgeworpen – getuigen tot op heden van dit laatste gevecht. Een in het nabij gelegen dorp Bittir gevonden inscriptie noemt afdelingen van het Legio V Macedonica en het Legio XI Claudia, die de Romeinse veldheer hier liet opereren.
Geen historicus heeft het verslag geschreven van de laatste gebeurtenissen in de bergvesting Bethar. Tegen het jaar 135 viel zij - volgens de overlevering op dezelfde noodlottige datum waarop Jeruzalem vijfenzestig jaar tevoren was gevallen. Bar Kochba en al zijn krijgers vonden de dood. De oorlog had drie en een half jaar geduurd. Een half miljoen Joden waren omgekomen en gedood.
Alle steden, dorpen en gehuchten die verzet hadden geboden, lagen in as. In het vroeger met olijfaanplantingen en wijngaarden overdekte Galiléa was nauwelijks meer een olijfboom, een wijnstok te vinden. Opnieuw waren na de verschrikkelijke

verliezen in de Joodse Oorlog de in het land gebleven resten van de vroegere bevolking op vreselijke wijze gedecimeerd.
Nu kon Hadrianus zijn reeds lang gekoesterd plan verwezenlijken: de bouw van een heidense stad midden in Judea. Over de Tempelberg werd de ploeg getrokken, om iedere herinnering aan het oude heiligdom te verdelgen. Zo ontstond de Romeinse kolonie Aelia Capitolina, bevolkt door gedemobiliseerde soldaten en vreemde kolonisten, door Romeinen, Grieken, Syriërs en onderdanen van de meest uiteenlopende landen. Op de plaats waar eens de tempel had gestaan, werd een tempel van Jupiter Capitolinus gebouwd en een standbeeld van Hadrianus opgericht. Schouwburgen, circus, nog meer tempels en godenbeelden, openbare gebouwen in hellenistische stijl – niets herinnerde meer aan de stad van koning David. Aan de zuidpoort, waardoor de weg naar Bethlehem liep, brachten de Romeinen de beeltenis van een onrein dier aan, een varkenskop. En het werd de Joden op straffe des doods verboden Aelia Capitolina te betreden!
Maar zelfs deze vernederingen waren Hadrianus nog niet voldoende – hij wilde ook hun geest uitroeien, hun het heidendom opdringen. Er begon een geloofsvervolging. Evenals de Seleukiede Antiochus IV Epiphanes drie eeuwen tevoren, schijnt ook keizer Hadrianus te hebben geloofd dat het bestaan van de Joden als volk door een verbod van hun godsdienst kon worden beëindigd.
Door keizerlijke decreten werd onder bedreiging met de doodstraf het opvolgen van de geheiligde wetten verboden: de besnijding, het vieren van de sabbat en het onderricht in de Thora. Strafbaar was ook ieder ander Joods gebruik. Tineius Rufus, de stadhouder, die reeds bij de eerste storm van de opstand uit het land was verjaagd, werd met het toezicht op deze verbodsbepalingen belast.
Rufus zette zijn spionnen aan het werk. Overal loerden zij om iedereen op te sporen die het nog waagde trouw te blijven aan de vrome gebruiken volgens het geloof van de vaderen of zelfs heimelijk een school te openen. Sjaath ha'sjmad brak aan, zoals het in de Talmoed heet, de 'tijd van de zware vervolging', het 'uur van de verdelging'.
De 'Wijnberg' bij Jabne lag nu verwaarloosd, niemand zette nog een voet over de drempel van de synagoge. De wetgeleerden, voor zover zij het drama hadden overleefd, moesten een moeilijke beslissing nemen. Want naar hen zag de rest van het volk van Israël nu op als naar de enigen die nog raad konden schaffen. In Lydda kwamen zij in het grootste geheim bijeen. Zij moesten het antwoord vinden op de vraag die over leven en dood besliste – de vraag die zich in de komende eeuwen zo vaak meedogenloos aan honderdduizenden zal opdringen: mag een Jood die wegens trouw aan zijn geloof met de doodstraf wordt bedreigd, het Jodendom in schijn verloochenen om zijn leven te redden?
De meningen van de geleerden waren verdeeld. Sommigen hielden vol, dat iedereen verplicht was voor het geloof zijn leven te geven. Anderen verwierpen dit strenge standpunt: een door bedreiging met geweld afgedwongen overtreding kon nooit als afvalligheid worden beschouwd. Na lange, opgewonden debatten werden de rabbijnen het eens over een gulden middenweg: een Jood mocht om de marteldood te ontgaan alle geboden van de Wet overtreden, wanneer een gewetenloze tegenstander dit openlijk eiste, met uitzondering van drie: afgoden verering, onkuisheid en moord.

Evenals in de tijd van de 'Bellum Judaicum' verlieten ook tijdens de opstand van Bar Kochba en daarna vele duizenden vluchtelingen en emigranten Judea. Er vormden zich nieuwe koloniën en de geografische grenzen van de diaspora werden sterk uitgebreid. Door de vele nieuwe emigranten werd evenwel de band die de gemeenten in de verstrooiing met het oude vaderland verbond des te steviger. Sterk uitgebreid

werd de diaspora in Syrië. Antiochië, met haar oude en krachtige gemeente, trok velen aan, ook Palmyra in de Syrische woestijn, het oude Tadmor van de Bijbel, waarlangs de karavaanroute van de Middellandse Zee naar de landen aan de Eufraat voerde. Ook de Joodse nederzettingen in Klein Azië groeiden sterk aan. Geschreven berichten noemen de grote gemeente van Caesarea in Cappadocië, die herhaaldelijk door Palestijnse geleerden werd bezocht. Inscripties op grafstenen en gedenkplaten herinneren aan een opgewekt gemeenteleven ook in Smyrna, Eféze en vele andere plaatsen.
Naar het zuiden, naar Noord-Afrika, bewoog zich eveneens een stroom van emigranten. Maar niet Alexandrië was nu het doel. De nieuwe landverhuizing richtte zich op de Romeinse provincies verder naar het westen. Er ontstonden belangrijke Joodse nederzettingen in Africa Proconsularis, Numidië en Mauretanië - het tegenwoordige Tunesië -, Algerije en Marokko. Van Carthago tot aan de stad Caesarea in het verafgelegen Mauretanië vormde zich een hele reeks gemeenten, alle met een eigen synagoge. Opgravingen hebben talloze getuigenissen van die tijd aan het licht gebracht: resten van synagogen met inscripties ter herinnering aan voorgangers van gemeenten - zij werden met de eretitel archi-synagogus vermeld - en grafstenen uit de necropolissen, vaak met de zevenarmige luchter. De teksten zijn meestal in het Grieks en het Latijn, maar het ontbreekt niet aan Hebreeuwse woorden, herhaaldelijk duikt het woord sjalom - vrede - op!
Ook ver van het vaderland bleef de Joden in de diaspora geen lange tijd van rust beschoren. Met de opkomst van het Christendom, de dochterreligie van het Jodendom, verschijnt een nieuwe, sterke en meedogenloze tegenstander.
Het heidendom had het politieke bestaan van het Jodendom vernietigd. Nu nadert de tijd waarin het zegevierende Christendom zal trachten wat Antiochus Epiphanes en Hadrianus nooit was gelukt: ook het geestelijk bestaan van de Joden te doven.

De schepper van de Misjna

Het is onvoorstelbaar over hoeveel kracht en over welke vrijwel onverwoestbare reserves dit volk van Israël beschikt, gedecimeerd en leeggebloed als het is na zoveel ongeluk en lijden. Nog hangt de doodsadem van de ramp van het jaar 135 over het verwoeste land, of op de oude vaderlandse bodem straalt opnieuw de glans van het geloof.
De geestelijke elite van het volk steekt de hoofden bijeen en volbrengt in enkele generaties een werk van de allergrootste betekenis. De met geweld onderbroken arbeid aan de innerlijke wederopbouw, aan het geestelijke zelfbehoud, en aan het uitwerken van de Wet wordt vol overgave en ijver weer ter hand genomen en voltooid: het verzamelen en rangschikken van het ontzaglijke materiaal van de 'mondelinge leer' en het schriftelijk vastleggen hiervan.
De weinige in leven gebleven behoeders van het geestelijk erfgoed komen weer bij elkaar. De jongeren van rabbi Akiba - de meesten waren naar Babylonië gevlucht - keren naar Palestina terug. Ook Simon, de zoon van de patriarch Gamaliël, komt opduiken. Hij heeft zich al die jaren in een schuilhoek verborgen gehouden. Allen zijn door één gedachte bezield: de grote taak te volbrengen. Judea is doods en ternauwernood bewoond, Jabne is verwoest. Galiléa is minder verwoest dan het zuiden van het land. De keus valt daarom op het stadje Oesja. Alle wetgeleerden krijgen de oproep om voor een synagoge bijeen te komen.
Even arm als het land zijn de geleerden: de tannaiem, 'de leraren'. Vrijwel ieder van hen beoefent een handwerk om zich en de zijnen te kunnen onderhouden. Rabbi Meïr,

wat geest en kennis betreft één van de meest vooraanstaande, leeft van schoonschrijven en van het overschrijven van de Heilige Schrift. Juda ben Ilai uit Oesja is kuiper, als lessenaar gebruikt hij een door hemzelf vervaardigd vat. Jose ben Chalafta uit Zippori verdient met moeite de kost als leerlooier en vindt naast het bestuderen van de Wet nog tijd om het historische werk Seder olam, 'Wereldorde', een kroniek vanaf de schepping van de wereld tot aan de oorlog van Bar Kochba, te schrijven. Jochanan vervaardigt sandalen. Simon ben Jochai is straatarm. Hij is door de Romeinen ter dood veroordeeld, door gerechtsdienaren opgejaagd en heeft met zijn zoon twaalf jaar in een grot gewoond, zich voedend met wilde vruchten, terwijl hij zich in de Wet verdiepte.

De in Oesja bijeengeroepen geleerden en oudsten van de gemeenten besloten het zelfbestuur en de grondwet te herstellen. Er wordt een nieuw sanhedrin gevormd en ook de lege plaats van patriarch wordt weer bezet, door Simon ben Gamaliël. Als naaste medewerkers staan hem de rabbijn Meïr als geleerde adviseur, als chacham, en Nathan de Babyloniër als hoogste rechter terzijde.

Vijfentwintig jaar later vond het in academie, sanhedrin en patriarchaat verrichte werk zijn bekroning in de arbeid van een man die het gezag en het aanzien van deze drie instellingen in zijn persoon verenigde: Juda ha-Nassi, de zoon en opvolger van Simon ben Gamaliël. Hij verplaatste zijn werkterrein naar Zippori (Sepphoris), de hoofdstad van Galiléa. Als Juda na meer dan veertig jaar arbeid in 220 de ogen sluit, laat hij een levenswerk achter, dat als mijlpaal in de ontwikkeling van de Wet voor altijd onvergetelijk blijft: onder hem komt het lange voorbereidende werk van de geleerden, waarbij vooral Akiba en Meir voortreffelijk werk hadden verricht, tot de codificatie van de mondelinge leer.

Het was noodzakelijk geworden deze eindelijk schriftelijk vast te leggen om haar voor alle tijden te behouden, omdat de omvang zo ontzaglijk was toegenomen dat nog slechts weinigen deze volledig konden onthouden en beheersen. Vooral omdat de ervaringen van de Joodse Oorlog en van de opstand van Bar Kochba hadden geleerd hoezeer de mondelinge leer werd bedreigd, aan welke gevaren zij in tijden van zware vervolgingen was blootgesteld. Het scheelde niet veel of zij was voorgoed verloren gegaan. Slechts door de weinige in leven gebleven leerlingen van rabbi Akiba was zij gered.

Voor de eerste maal was zij nu door rabbi Juda ha-Nassi schriftelijk vastgelegd. Vanaf deze tijd vindt men nu naast de Thora als toevoegsel de gecodificeerde mondelinge leer: de Misjna, dat wil zeggen 'de herhaling' of 'het onderricht'.

Nog tijdens het leven van rabbi Juda ha-Nassi begrepen de Joden welke grote verdienste hij had verworven met het opschrijven van de Misjna, die tot grondslag werd van de Joodse cultuur en letterkunde van de volgende generaties. Zijn roem overtrof zelfs die van Jochanan ben Zakkai en van Akiba.

Toen na een zware ziekte het laatste uur van de grote rabbijn naderde, spoedden van heinde en ver de Joden zich naar Zippori. Diep bezorgd wachtten zij op het onvermijdelijke treurige nieuws. Toen Juda ha-Nassi voorgoed de ogen had gesloten, durfde aanvankelijk niemand het aan het volk te zeggen. Toen vermande Bar Kappara, één van zijn leerlingen zich, verliet in rouwgewaad het sterfhuis en sprak: 'De engelen en de stervelingen hebben met elkaar om de ark gevochten. De engelen hebben het gewonnen en de ark is verdwenen!' Allen begrepen het en smartelijke klachten vervulden het dorp. Een dichte menigte stond langs de weg, toen het stoffelijk overschot van de gestorvene naar Bet-Sjearim werd overgebracht - om in de onderaardse gewelven te worden bijgezet, waar later nog vele vooraanstaande wetgeleerden een laatste rustplaats vonden.

De academie in Tiberias

Drie lange eeuwen waren nodig geweest voor de voltooiing van het belangrijke werk dat was begonnen met Hillel en Sjammai, door Jochanan ben Zakkai in het uur van het grootste gevaar was gered en tenslotte met het op schrift stellen door Juda ha-Nassi was afgesloten. De mondelinge leer, met de Thora het kostbaarste erfgoed uit het verleden, was in een vaste vorm gegoten en als misjna-codex voor de toekomst veilig gesteld.
Maar ook daarmee was het werk nog steeds niet geheel en al ten einde. Gedurende nog eens drie eeuwen en meer duurde de geestelijke arbeid van de geleerden die het erfgoed aanvaardden om het te voltooien en uit te breiden: op de verzamelaars, de tannaiem, de 'leraren', volgden de 'amoreeërs' - de 'sprekers', de uitleggers, de vertolkers van de Misjna.
Juda ha-Nassi had uiteraard niet alle kwesties kunnen behandelen en er waren dus nog heel wat vragen onbeantwoord gebleven. Zo begonnen de wetgeleerden er toelichtingen en kritische uiteenzettingen aan toe te voegen; commentaren, in het Aramees 'Gemara', 'de voltooiing' genaamd, kwamen tot stand, alsmede protocollen van de discussies in academies en scholen van het oude vaderland en in Babylonië. Er werd met geleerdheid, met scherpzinnigheid, vaak met spitsvondigheid gediscussieerd. De toelichtingen sprongen vaak van de hak op de tak. In de Gemara wordt het historische met het legendarische, met spreuken en gelijkenissen gemengd, medische raadgevingen ontbreken evenmin als astronomische en andere natuurwetenschappelijke uiteenzettingen. Pas uit de geweldige hoeveelheid ervaringsmateriaal die in Misjna en Gemara ter beschikking staat, ontstaat uiteindelijk het in zijn soort unieke reuzenwerk - de Talmoed.
Tijdens het leven van de patriarch Juda II steken in Galiléa twee grote misjna-uitleggers boven alle andere uit: Jochanan bar Napacha en Resj Lakisj, zijn zwager - beiden als geleerden buitengewoon begaafd en toch zeer verschillend in karakter en levensloop, in wijze van werken en scheppingskracht. Jochanan - van nature minzaam, fijnbesnaard en ontvankelijk voor de dingen van zijn tijd, een wijze die ook de Griekse beschaving hoogachtte. Resj Lakisj - een man van ontzaglijke lichaamskracht, eenzijdig, uiterst vroom en onverzettelijk. Twee tegengestelde naturen als eens Hillel en Sjammai - alsof door hun samenzijn, door het conflict tussen hun meningen en opvattingen, een des te veelzijdiger uitleg en vormgeving van het misjna-materiaal mogelijk werd gemaakt.
Jochanan overtrof Resj Lakisj en alle andere geleerden door de gaven van zijn geest, waarvan de overlevering wonderlijke dingen weet te vertellen. In zijn prille jeugd had hij nog geluisterd naar het onderricht van de grote meester Juda ha-Nassi, waarbij hij 'op de zeventiende rij had gezeten', zoals hij zich nog nauwkeurig herinnerde. Zijn leerjaren en een groot deel van zijn rusteloos zwerversbestaan waren vol ellende en ontberingen geweest tot hij, vastbesloten zich geheel aan de studie te wijden, tenslotte in Tiberias een eigen school in het leven riep. De rabbijn Jochanan bar Napacha had slechts het ene grote doel voor ogen dat veel andere geleerde schoolhoofden eveneens nastreefden: zich in de Misjna te verdiepen en deze voor alle leerlingen en toehoorders uit te leggen, de werkelijke en schijnbare tegenspraken in de teksten te verklaren.
Resj Lakisj keerde pas na een leven vol avonturen - hij trad zelfs een tijdlang als dierentemmer in arena's op - terug tot het werk van de geleerden. Toen Jochanan, zijn oude schoolvriend, hem op een dag weer ontmoette, gaf hij hem zijn knappe zuster tot vrouw en liet hem naar Tiberias komen. Als één van de scherpzinnigste wetsuitleggers

verwierf Resj Lakisj zich weldra een naam. Hij was als weinigen bedreven in de kunst van het debateren en bij de discussies in de academie wist hij vaak zelfs zijn zwager de loef af te steken. Met lichaam en ziel hing hij aan de studie van de leer. 'Wanneer u de wetenschap slechts één dag ontrouw wordt,' vermaande hij vaak, 'zal zij u met dubbele ontrouw vergelden.' Resj Lakisj werd de naaste medewerker van Jochanan.
Vanuit het Galilese plaatsje waar hij werkte, verrees Jochanans ster. En tot op heden is de herinnering aan zijn roem bij het Joodse volk niet in vergetelheid geraakt. Hij legde de grondsteen van de Palestijnse Talmoed.
De roem en het aanzien van de hogeschool in Tiberias oefenden hun aantrekkingskracht tot ver buiten de grenzen van het land uit en lokten grote scharen toehoorders naar de school van Jochanan en Resj Lakisj. Zelfs uit Babylonië kwamen de studenten in groten getale toegesneld om de aloude overleveringen te bestuderen in het land waar zij waren ontstaan. De impulsen die Rav en Samuel, twee grote geleerden en oprichters van verschillende hogescholen, in de gemeenten aan de Eufraat hadden opgewekt en de geestdrift die zij hadden weten aan te wakkeren, begonnen vrucht te dragen. In de jonge Babyloniërs stak bovendien begaafdheid en een wakkere geest. De geleerden in Palestina bemerkten het. En zij toonden zich niet altijd verheugd over de toevloed uit Mesopotamië. Resj Lakisj uitte op een dag in boze woorden zijn ongenoegen: 'Scheer je weg! In de tijd dat jullie een muur voor Judea hadden kunnen zijn, bleven jullie thuis. Wat willen jullie nu hier?'
Nog is Galiléa met zijn scholen het bastion van het Jodendom. Maar reeds tekent de toekomstige ontwikkeling zich af. De bekwaamste jongeren van de rabbijn Jochanan blijken Babyloniërs te zijn: de rabbijn Eleazar ben Pedat, die later door zijn landgenoten de 'leraar van het land Israël' wordt genoemd, de tweelingbroers Ami en Assi, die later de hogeschool in Tiberias leiden, de rabbijn Simon bar Abba en de rabbijn Chija bar Abba. Geen van rabbijn Jochanans Palestijnse leerlingen kon zich met hen meten, geen van hen toonde zich zo begaafd!

In de laatste eeuw van het heidense Rome

Met het aan de eigen schoot ontsproten Christendom is inmiddels een nieuwe, steeds machtiger wordende tegenstander ten tonele verschenen. Reeds zijn midden in het eigen land de eerste kerkelijke centra van enig belang ontstaan. In Jeruzalem, waar het nog steeds verboden toegang voor Joden is, heeft een christelijke gemeente vaste voet gekregen. In de havenstad Caesarea resideert de bisschop van de Palestijnse Christenen. Ook Origenes, de eerste christelijke wijsgeer van formaat, verbleef in het Heilige Land. Hij was uit Egypte gekomen om Hebreeuws te leren, omdat hij de Bijbel in de oorspronkelijke tekst wilde bestuderen. Rabbijnen onderwezen hem; Hillel, een broeder van de patriarch, behoorde tot zijn leraren. Tientallen jaren vertoefde Origenes in hun kringen.
De gemeenten van de Afrikaanse diaspora stonden al bloot aan scherpe aanvallen van christelijke zijde. Vooral in het tegenwoordige Algerië, Tunis en Marokko werd de druk steeds ondraaglijker. Reeds de voorvechter van het Christendom in Noord-Afrika, de vooraanstaande theoloog Tertullianus, had een hevige campagne tegen de Joden ingezet en zijn navolgers deden daarin niet voor hem onder. In honende toespraken gaat Commodianus, bisschop van Carthago, tegen de Joden en Joodsgezinden tekeer en noemt het treurige lot van het Joodse volk een welverdiende straf voor de verloochening van Jezus. Onmiskenbaar spreekt de angst voor de 'Joodse verleiding' uit zijn woorden. 'Waarom gaan jullie naar de synagoge?' roept bisschop Commodianus de heidenen toe die met het Joodse geloof sympathiseren. 'Willen jullie

dan half Jood, half heiden zijn? Blind waren jullie en zijn jullie nog te midden van blinden, onnozele halzen! De ene blinde kan de andere alleen maar in zijn val meeslepen.'
Onder de aanval op twee fronten - van de Grieken met hun ingewortelde Jodenhaat en van de Christenen met hun fanatisme - verliest ook in Egypte het Jodendom snel zijn betekenis. Het hele Griekse taalgebied staat nu open voor de expansie van het Christendom. Evenals Egypte en NoordAfrika zijn Syrië en Klein-Azië tot het Christendom toegetreden; bovendien het Griekse moederland. Waar Grieks wordt gesproken, overheerst de christelijke leer. De proselieten beweging, de stroom van heidenen die tot het Jodendom overgaan, is tot stilstand gekomen. Wat aan Joodse kernen overbleef, leefde in afzondering en verdrukt, bedacht op het behoud van de oude tradities. De levenskracht van het Jodendom, die in de toekomst een beslissende rol zou spelen, werkte in Palestina en vooral in Mesopotamië.
Palestina, dat de opkomst en ineenstorting van zoveel machtige rijken had gezien, kwam gelukkig ook het onrustige spook van het rijk van Palmyra te boven. Maar het moederland scheen nu aan het einde van haar krachten, die eens zo onoverwinlijk schenen. De vruchtbare schoot die meer dan vijftien eeuwen lang koningen, veldheren en vrijheidsstrijders zowel als de superieure gestalten van de profeten, de onvergelijkelijke dichters en de onovertroffen zedenmeesters en wetgeleerden had gebaard, scheen te zijn uitgeput. Binnen enkele jaren stierven de laatste grote figuren. In het jaar 286 ging rabbijn Jochanan bar Napacha heen. Resj Lakisj, zijn vriend en medewerker bij de bewerking van de Misjna, was reeds kort tevoren overleden. In hetzelfde jaar als de grote Amoreeër ging de patriarch Juda II ha-Nessi naar het huis van de Vader. Als laatste verwisselde Eleasar ben Pedat uit Babylonië het tijdelijke met het eeuwige.
Het verval van scholen en zelfbeschikking nadert met rasse schreden. Allengs verbleken het aanzien en de invloed van het moederland waarop de ogen van de verstrooiden tot op dat tijdstip nog steeds waren gericht. Niettegenstaande dat breekt de vruchtbare stroom van geestelijke arbeid in de gelederen van het Joodse volk niet af. Uit andere bronnen bruiste hij nog krachtig omhoog - 'aan de andere zijde van de rivier', aan de Eufraat. Babylonische hogescholen met een wereldnaam staan gereed om de lichtende fakkel verder te dragen...
Veertig jaar lang staat Hoena (overleden 297) aan het hoofd van de academie van Soera. Door zijn onbetwist gezag kreeg het Joodse leven in Babylonië het stempel van een volledige onafhankelijkheid. Hij speelde klaar wat zijn leraar Rav nog niet had kunnen doorzetten - de 'moeder van de diaspora' gelijkwaardig te maken aan Palestina: 'Wij beschouwen ons in Babylonië geheel als in het Heilige Land.'
Nachman bar Jakob opent een school in Machoza aan de Tigris. Chisda uit Kafri, Sjesjeth de Blinde en Charna bar Chanilai behoren tot de aanzienlijkste geleerden. Het verlies van Nehardea is reeds lang goedgemaakt. Niet lang na de verwoesting ontstond in Poembadita aan de Eufraat een nieuw centrum van wetenschap, waarin de beste leerkrachten uit de hogeschool van de grote Samuel samenkwamen. Onder Juda ben Ezekiël, de stichter, die door zijn vrienden de 'scherpzinnige' werd genoemd, werd het tot het geestelijke middelpunt van Noord-Babylonië, zoals Soera dit voor het zuiden van het land was.
Het peil van de ontwikkeling van de Babylonische Joden was buitengewoon hoog, want voor alle jongens gold vanaf het vijfde of zesde jaar de algemene leerplicht. Te beginnen met het onderwijs in de huiselijke kring tot aan de hogeschool omvatte een veelzijdig onderwijssysteem alle kinderen, jongelieden en volwassenen. Iedere gemeente bezat haar school, want: 'Een stad die niet op schoolkinderen kan bogen,

kan gemakkelijk ten gronde gaan,' zegt de Talmoed. Hierbij kwam dat een leraar nooit meer dan vijfentwintig leerlingen mocht onderwijzen; wanneer het aantal steeg, moest een hulpkracht worden aangetrokken. Op de lagere school, waarin ieder leerde lezen, en schrijven, volgden de middelbare scholen, daarna de hogescholen, waarnaast nog een soort volkshogescholen bestonden. 'De klasse van de geleerden,' merkt Simon Dubnow op, 'vormde in het Jodendom de bloem van de aristocratie, waar de adel van geboorte noch de geldadel zich mee konden meten.'

In Palestina ziet het er daarentegen treurig uit. De glans van de grote dagen van het moederland is voorgoed verdwenen! De hofhouding van de patriarch is bescheiden. Even arm als het land zijn de geleerden; zij lijden net als het volk gebrek. Om verbetering in de noodtoestand te brengen zenden de patriarchen 'zendboden' naar andere landen om gelden in te zamelen en geschenken te vragen. De belangstelling voor de studie begint meer en meer te tanen. In vroeger zo stampvolle gehoorzalen zitten nog slechts enkele leerlingen.
Juda III, die in 286 het ambt van patriarch aanvaardt, besteedt veel zorg aan het schoolwezen, zoals ook Juda II had gedaan. In opdracht van hem reizen geleerden door het land om scholen en volksscholen te inspecteren en te heropenen wat in verval is geraakt. Maar wat moeten zij op hun tochten vernemen ? Een typerende gebeurtenis is door de overlevering bewaard: Toen zij op een dag in een stad kwamen en vergeefs naar de leraar uitkeken, vroegen zij: 'Waar zijn de behoeders van de stad?' Snel werden enkele bewapende militairen bijeengetrommeld en naar hen toegebracht. 'Dit zijn geen behoeders van de stad, maar haar verwoesters,' antwoordden de bezoekers onaangenaam getroffen. 'Wij bedoelen de geleerden en de leraren die het Woord van God dienen, want er staat geschreven: Wanneer God de stad niet behoedt, doet de wacht vergeefs dienst!'
Aan de academie van Tiberias wordt les gegeven door de rabbijnen Ami en Assi, uit Babylonië geboortig. Met rabbi Chija bar Abba, eveneens uit Mesopotarnië, vormen zij het college van hoogleraren. Ondanks hun vooraanstaande positie leven zij onder armelijke omstandigheden en lijden vaak honger, zelfs het allernoodzakelijkste ontbreekt hun vaak.
In Caesarea, waar een grotere gemeente is, werkt rabbi Abbahoe, een man die ook een wereldlijke ontwikkeling heeft en die bij de Romeinen in hoog aanzien staat. Als rechtskundige kan hij zich weliswaar niet met de geleerden van de hogeschool in Tiberias meten, maar hij bezit een andere gave: hij is een zeer welsprekend en meeslepend prediker. Als nauwelijks iemand anders verstaat hij de kunst met zijn toespraken, die inhaken op de woorden van de Heilige Schrift, het volk te troosten over de krenkingen die men het in het theater van Caesarea aandeed, waar men zich de onwaardigste grappen over de zeden en gewoonten van de Joden veroorloofde.
Scherp keerde Abbahoe zich ook tegen de Christenen en, bij Bijbelteksten aanknopend, verdedigde hij het Joodse geloof tegen de steeds heviger en hartstochtelijker wordende aanvallen en weer legde hij de christelijke dogma's over Gods zoon en Diens hemelvaart.

Juist in zijn dagen kreeg het Jodendom nog eenmaal een grote beschermer op de keizerstroon, een heerser die opnieuw zijn hand over hen uitstrekte en hen waarborgde wat alle grote Romeinen - afgezien van enkele uitzonderingen - hun steeds hadden beloofd. Een belofte die ondanks alle gewapende conflicten, ondanks alle andere tegenstellingen en vijandelijkheden tussen de reus aan de Tiber en het Joodse volk, reeds langs tot een vaste traditie in het Romeinse wereldrijk was geworden: de

gewetensvrijheid en de onbelemmerde vrije uitoefening van hun godsdienst! De nieuwe keizer heette Diocletianus.
Na een anarchie die vijftig jaar had geduurd (235-285) en die na de dood van Alexander Severus was uitgebroken, kreeg onder Diocletianus het beginsel van de 'sterke man' opnieuw de overhand. Deze machtige figuur, zoon van een slaaf, slaagt er nog eens in de dreigende ineenstorting van het reusachtige wereldrijk een halt toe te roepen en de chaos aan banden te leggen. Naar het voorbeeld van het oosterse despotisme grondt hij een volkomen nieuwe regeringsvormde absolute monarchie. Aan dit door Diocletianus gestichte en later door Constantijn verder uitgebreide staatsbestel zal het Romeinse rijk de hem nog beschoren tijd van leven danken.
Op gruwelijke wijze vervolgt Diocletianus de Christenen in wier zendingsijver hij de oorzaak van het verval van de Romeinse staatsgodsdienst meent te zien. De Joden laat hij evenwel ongemoeid. Toen in het jaar 286 zijn edict verscheen, waarbij alle volksstammen verplicht werden aan de Romeinse goden te offeren, werden alleen de Joden van deze plicht verschoond.
Onder de krachtige hand van Diocletianus vervlogen de jaren in rust en veiligheid, geen oorlogswoede bracht nieuw leed, er kwamen geen klachten uit de kringen van de Joodse gemeente, niet uit het moederland, niet uit de diaspora. Noch in Rome, noch in de provincies bestonden beperkende maatregelen tegen de Joden, afgezien van twee uitzonderingen: Evenals vroeger moesten zij sinds de val van Jeruzalem de fiscus judaicus betalen, evenals vroeger bestond het verbod de voormalige hoofdstad te betreden: Het heidense Rome als machtig imperium en wereldveroveraar is onverbiddelijk en onverzadigbaar in zijn materiële eisen - drukkende belastingen en verplichtingen - aan de onderworpen volken rond de Middellandse Zee. Het heeft het politieke bestaan van het Jodendom vernietigd maar tegenover diens godsdienst en eredienst was en bleef het Romeinse bewind - op enkele excessen na - steeds verdraagzaam De Joden mochten in het openbaar hun godsdienst uitoefenen en ongehinderd hun bedehuizen, synagogen en scholen stichten. De overheid erkende hun patriarch als hun hoogste vertegenwoordiger en stond zelfs het strikte nakomen van de sabbatrust toe.
Niet lang zal het Jodendom zich in deze toestand mogen verheugen. Nog slechts enkele tientallen jaren en sombere schaduwen zullen het begin van een lange nacht aankondigen. Een tijd van duisternis zal voor hen aanbreken, waarin ze in het Westen stap voor stap alle rechten zullen verliezen die ze ten tijde van het heidense Rome genoten. De vierde eeuw is nauwelijks begonnen als de grote wereldgebeurtenissen hun loop nemen, met gevolgen die voor de Joden noodlottig zullen blijken.
In het jaar 305 doet Diocletianus afstand van de troon en trekt zich in Dalmatië terug. In zijn sprookjesachtig gelegen paleis in Spalato bij Salona beleeft hij het snelle einde van zijn levenswerk. Het moeizaam opgetrokken bouwwerk wordt aan het wankelen gebracht door de burgeroorlogen die zijn oude wapenbroeders en mederegenten onderling voeren. Nauwelijks tien jaar later vindt de grote ommekeer plaats: in hetzelfde jaar 313 waarin Diocletianus, de laatste verbitterde vervolger van de Christenen, voor altijd de ogen sluit, breekt een nieuw tijdperk in de geschiedenis van de mensheid zich baan: tot staatsgodsdienst bevorderd maakt het Christendom zich gereed om mét de keizers de erfenis van het heidense Rome te aanvaarden en op te klimmen tot een nieuwe, grote macht die de verdere toekomst van het rijk en zijn bewoners zal bepalen. Het tijdperk van het Christendom begint!

Constantijn vestigt het christelijke Rome

Voor de poorten van Rome komt het in de herfst van het jaar 312 tot een veldslag met vérstrekkende gevolgen in de geschiedenis.
Twee geweldenaren onder de fel oorlogvoerende opvolgers van keizer Diocletianus botsten op elkaar voor de beslissende krachtproef: Constantijn, na de dood van zijn vader tot de Augustus van het hele Westen uitgeroepen, staat met een grote troepenmacht tegenover het leger van zijn machtige rivaal, de over Italië en Afrika gebiedende keizer Maxentius. Constantijn geeft het bevel tot de aanval. Na een bloedige strijd valt op 28 oktober ten noorden van de hoofdstad, op de plaats waar de Milvische brug - de Pons Milvius - over de Tiber is geslagen, de beslissing: Maxentius verliest de veldslag en zijn leven. Constantijn is overwinnaar, heer en meester van Rome.
De christelijke traditie verbindt aan deze gebeurtenis op het slagveld het grote keerpunt in de geschiedenis van het Christendom. Voor de veldslag - zo weet de legende te vertellen - zou Constantijn plotseling een kruis aan de middaghemel hebben zien verschijnen en er zou hem zijn beloofd: in dit teken zult u overwinnen!
Inderdaad dankte Constantijn zijn overwinning niet in de laatste plaats aan de christelijke legerscharen in de gelederen van zijn leger. Tien jaar later zegeviert hij met hun hulp over Licinius, zijn medebestuurder, die over het oosten van het imperium regeert, en wordt alleenheerser. Hij verplaatst zijn residentie naar Byzantium, dat hij Constantinopolis noemt.
De keizer, die niet onkundig was gebleven van de steeds sterkere groei van de aanhang van de nieuwe leer in alle provincies van het rijk, moet er dus wel rekening mee houden. Er wordt vrede gesloten tussen de staat en het tot dusver vervolgde Christendom en later volgt zelfs een bondgenootschap tussen beide: Met keizer Constantijn begint de ontwikkeling van het Christendom tot staatsgodsdienst.
In het jaar 313 kondigt de keizer zijn beroemd geworden 'edict van Milaan' af: het verleent alle bewoners van het Romeinse rijk gewetensvrijheid. Voor de Christenen betekent het keizerlijk besluit de grote, lang gewenste ommekeer: hun godsdienst heeft officieel de juridische gelijkschakeling met het heidendom bereikt.
Het tolerantieëdict omvat ook alle Joden. Het bevestigt nog eens wat volgens het aloude recht reeds vaststond: hun geloof is toegestaan Het Judaïsme blijft wat het was, een 'religio licita', een 'toegestane godsdienst'. En de officiële vertegenwoordigers, de patriarchen en ouderen, de hoofden van scholen en synagogen genieten ook verder dezelfde rechten die nu ook aan de christelijke geestelijkheid worden toegekend.
Het brute wapengeweld waarmee het heidense Rome het Christendom had bevochten, was niet in staat geweest zijn triomfantelijke opmars te stuiten. 'Wie kan,' schrijft Heinrich Graetz, 'in de verbazingwekkende gebeurtenis dat een Joods kind uit Nazareth tronen en rijken aan zich kon onderwerpen, het feit miskennen dat het, historisch gezien, een noodzakelijke ontwikkeling was de oude, afgeleefde wereld ten grave te dragen en een nieuwe te laten verrijzen? Het Jodendom zou zich over deze triomf van de geest over de met de wapenen rammelende gewelddadigheid hebben kunnen verheugen, wanneer het triomfantelijke Christendom de zachtheid van zijn stichter had nagevolgd. Maar zijn heerschappij, die in de wereldgeschiedenis een beslissende ommekeer betekent, bracht slechts nieuwe, zware en langdurige beproevingen over het Jodendom.'
De loop van de komende gebeurtenissen zou zeer spoedig een voor de Joden smartelijke en noodlottige keer nemen. Er begon een tijd van vernedering en onderdrukking, een periode van door de overheid ingestelde vervolgingen die tot in de

negentiende eeuw het leven van de Joden in alle christelijke landen met het grootst mogelijke leed overlaadde. "De leer die niet van deze wereld is,' zoals haar stichter deze zelf noemde,' schrijft Simon Dubnow, 'verbond zich ten nauwste met de militaire heerschappij en in plaats van het 'hemelse rijk op aarde' te grondvesten, werd zij volkomen in aardse dingen verstrikt. De overheid en de tot voor kort nog vervolgde, maar nu triomferende Kerk verbonden zich om de mensen met lichaam en ziel in hun macht te krijgen. Het oeroude volk dat zich in de loop van tweeduizend jaar tegen alle monarchieën van de heidense wereld had gehandhaafd, zag zich plotseling omsloten door de ijzeren gordel van het christelijke rijk dat Palestina en de gehele Romeinse diaspora omvatte.'

De verdraagzaamheid jegens de Joden hield onder keizer Constantijn slechts zeer korte tijd stand. Reeds twee jaar na de afkondiging van het tolerantie-edict van Milaan volgen de eerste tegen de Joden gerichte besluiten. Van dit ogenblik af zal het Jodendom blootgesteld staan aan aanvallen die wat duur en felheid betreft hun weerga niet hebben in de geschiedenis van de mensheid. Een ondoorgrondelijk noodlot wil dat het Jodendom juist in het Christendom zijn onverzoenlijkste en onverbiddelijkste tegenstander vindt. En dat terwijl juist het Christendom zijn ontstaan aan de Joodse godsdienst dankt, terwijl zijn geestelijke inspiratie en zijn hoogste morele leerstellingen aan de geest en de gedachtengang van Israëls grootste zonen zijn ontsproten en zijn belijders de Joodse psalmen zingen en de oude gebeden uitspreken. Het Christendom, tot een macht in de staat opgeklommen, zet alles in het werk om de geest van de Joden te breken en hen te bekeren. Het Joodse geloof wordt tot de 'onheilige cultus' van een verdoemd, 'godslasterlijk volk' verklaard, zijn aanhangers worden 'godsmoordenaars' genoemd.

Wat gedurende lange eeuwen, wat in de middeleeuwen en tot in het recente verleden de verhouding van de christelijke wereld tot het volk Gods heeft vertroebeld, vond toen een begin. Het begint onder Constantijn...

In het jaar 315 wordt de Joden volkomen onverwacht door het hoogste gezag een eerste, gevoelige beperking opgelegd. Op straffe van de dood door levend verbranden wordt hun verboden onder de Christenen aanhangers voor hun geloof te winnen of hun reeds tot het Christendom bekeerde geloofsgenoten lastig te vallen. Het keizerlijke decreet luidt: 'Wij zeggen de Judeeërs, hun leiders en patriarchen aan: Indien na bekendmaking van deze wet iemand het waagt zich aan degenen die hun verderfelijke sekte (eorum feralem sectam) hebben verlaten en zich tot de dienst ('de christelijke') van God hebben bekeerd, met stenen of op enigerlei andere wijze te vergrijpen, zoals heden ten dage, naar wij weten, pleegt te gebeuren, dan zal hij met zijn handlangers aan de vlammen worden prijsgegeven en worden verbrand. Indien zich evenwel iemand uit het volk bij hun goddeloze sekte (nefariam sectam) aansluit of hun bijeenkomsten bijwoont, dan zal hij tezamen met hen ('die hem bekeerd hebben') zijn verdiende straf ondergaan' (Codex Theodosianus XVI, 8, I). In volle openbaarheid krijgt het volk van Israël het onterende stempel van een 'verderfelijke sekte', van een 'misdadige groepering'! Dit is evenwel nog maar het begin. In het jaar 321 wordt door de Wet een oud en gewaarborgd voorrecht van de Joden vervallen verklaard: de vrijstelling van het Romeinse decurionaat. De vervulling van deze functie in het stadsbestuur betekende voor iedereen die daartoe werd aangewezen, een zware belasting. Men koos daartoe voornamelijk vermogende mensen, want zij werden voor ieder tekort of iedere ontduiking bij het innen van de belastingen in een stad met hun gehele have en goed verantwoordelijk gesteld. Het decreet luidt: 'Wij staan alle gezagsdragers bij algemene wet toe de Joden voor de curie aan te wijzen. Opdat hun evenwel een tegemoetkoming voor het vroegere gebruik (vrijstelling van deze functie)

blijve; zullen wij al naar omstandigheden telkens twee of drie man het voorrecht verlenen op generlei wijze voor dit ambt te worden aangewezen.' Decreten die in de jaren 330 en 331 volgen, brengen overigens enige verlichting. Constantijn gelast 'dat de rabbijnen, de archisynagogen, de synagogevaders, evenals de overigen die in de synagogen een ambt bekleden, van iedere persoonlijke verplichting zullen zijn vrijgesteld'.

Nog zijn de beide godsdiensten niet duidelijk genoeg tegenover elkaar afgepaald. De kerkvaders zien daarin een gevaar en vrezen dat de Christenen onder Joodse invloed zullen geraken. Evenals vroeger blijkt het geloof van het Bijbelse volk een niet te onderschatten mededinger te zijn die met alle middelen moet worden teruggedrongen. Hoezeer de heersende kerk zich inspant om een scherpe scheiding te trekken en ook de laatste sporen van enigerlei samenhang met het Jodendom op te ruimen, blijkt op het eerste concilie in Nicea.

Meer dan tweehonderd bisschoppen en andere geestelijken komen in 325 in het kleine plaatsje nabij de keizerlijke residentie Nicomedia in Klein-Azië bijeen. Constantijn zelf heeft hen bijeengeroepen. Het christelijke Oosten was in deze tijd in een welhaast chaotische toestand geraakt door de meningsverschillen tussen de Arianen, de aanhangers van de Alexandrijnse presbyter Arius, wiens leer de goddelijkheid van Jezus niet erkende, en die van de aanhangers van bisschop Alexander, die deze goddelijkheid zeer beslist wel aannam. Een verdeelde Kerk kon de verwachtingen die de keizer op het Christendom had gesteld, niet bevredigen. Voor het forum van de gehele Kerk moest de strijd worden beslecht en de gevaarlijk verbroken eenheid worden hersteld.

Midden in de discussies over het dogma van de Drieëenheid, over de geloofsbelijdenis en de theologische - door de Arianen ontkennend beantwoorde - vraag of de Zoon van God in wezen aan de Vader gelijk was, neemt het concilie een beslissing die het nieuwe geloof ook in de viering van zijn grootste feestdag voorgoed van het oude scheidt. Pasen, het oudste en belangrijkste van alle feesten van het Christendom, was door de christelijke gemeenten in Azië tot dusverre gelijktijdig gevierd met het Joodse pesach, dus op de dag die door het sanhedrin in Palestina volgens oud gebruik werd berekend en vastgesteld. In het vervolg moest het feest van de Joodse kalender worden losgemaakt - zulks verlangde de westelijke, de Romeinse kerk. En deze eis wordt ingewilligd. In de toekomst vieren de Christenen - zo besluit het concilie - het Paasfeest onafhankelijk van het Joodse Pesach. Het wordt vastgesteld op de eerste zondag na de volle maan van de lentemaand.

'Het zou onwaardig zijn,' luidt de woordelijk overgeleverde motivering, 'dat wij bij dit heilige feest de zede zouden volgen van de Joden, die hun handen met de afschuwelijkste misdaad hebben bezoedeld en geestelijk blind zijn gebleven. In het vervolg willen wij niets meer gemeen hebben met het vijandelijke volk van de Joden, want onze Heiland heeft ons een andere weg gewezen... Het zou natuurlijk ongerijmd zijn wanneer wij toelieten dat de Joden zich erop beroemden dat wij niet in staat waren het Paasfeest zonder hun voorschriften te vieren.'

Bisschop Eusebios, de voornaamste woordvoerder op het concilie, heeft in zijn kerkgeschiedenis keizer Constantijn deze woorden in de mond gelegd. Zij kwamen met de opvattingen van de Kerk overeen. En deze wist haar wil door te zetten.

Alle oostelijke christelijke gemeenten - hetzij in Klein-Azië, in Syrië of zelfs in het verre Mesopotamië - die voortaan tegelijk met de Joden op de avond van de 14e nissan het Paasfeest vierden, werden als 'judaïsanten' met de kerkelijke ban bedreigd.

In het begin vertoonden de antisemitische wetten nog een aarzeling tussen strengheid en verdraagzaamheid, maar tegen het einde van Constantijns regering werden zij

ondubbelzinnig. Een in 335 uitgevaardigd edict verbiedt de Joden opnieuw ten strengste hun tot het Christendom overgegane geloofsgenoten 'lastig te vallen'. Tegelijk daarmee wordt hun onder bedreiging met straf verboden hun christelijke of heidense slaven te besnijden of voor hun geloof te winnen. In geval van overtreding verliest de Jood zijn eigendomsrecht op de slaaf en is hij verplicht hem vrij te laten.
Wie was de stuwende kracht bij al die anti-Joodse verordeningen en bepalingen, die men voor het eerst in het Romeinse rijk begint uit te vaardigen in dezelfde periode dat het Christendom zich tot staatsgodsdienst ontwikkelt? Wie gaf de stoot hiertoe? Was het de keizer of was het de Kerk?
Constantijn was niet als Christen grootgebracht. Hij had in de jaren die aan zijn strijd tegen Maxentius voorafgingen, nadrukkelijk de god Helios-Apollo gediend. Volgens een legende zou hij eerst op zijn sterfbed zijn gedoopt. 'Constantijn kan onmogelijk hebben geweten wat 'Kerk' allemaal inhield,' merkt Alfred Heuss, hoogleraar in de oude geschiedenis aan de universiteit van Göttingen, op 'en evenmin had hij ook maar enig begrip van 'staatsreligie'. Daarvoor was hij te weinig Christen en had hij bovendien een ziener moeten zijn met een blik die eeuwen ver vooruitschouwde. Voor Constantijn was van het begin af echter slechts één ding duidelijk: dat de belijdenis van een godheid, die hij als rijks- en beschermgod erkende, volstrekt niet het bestaan van andere goden of van een ander, daarnaast bestaand geloof uitsloot. Hij was dus verdraagzaam, niet op grond van een daarmee overeenkomende ideologie, maar omdat er voor een man die uit de heidense oudheid was komen stappen, volstrekt geen andere mogelijkheid bestond. Dit bewijs had de gehele antieke geschiedenis geleverd. Ook voor Constantijn was dit een ondubbelzinnige ervaring. Daarom kan hij met zijn besluit nooit de bedoeling hebben gehad het gehele Romeinse rijk aan het Christendom te onderwerpen. In de loop van de jaren moet hij echter wel hebben gemerkt dat hierover bij de Christenen een andere mening bestond en hij werd zo nu en dan dus wel gedwongen de koers van zijn onpartijdige verdraagzaamheid op te geven en concessies te doen aan de christelijke onverdraagzaamheid.'
Ook Palestina begon de invloed van het christelijke Rome te voelen. Overigens verdwijnt onder Constantijn de heidense benaming Aelia Capitolina en krijgt Jeruzalem weer zijn oude naam. De Heilige Stad wordt inmiddels - nadat de moeder van de keizer, Helena, deze op een pelgrimstocht heeft bezocht - van een heidens in een christelijk oord veranderd. De tempels van de oude godendienst worden verwoest en in hun plaats verrijzen kerkgebouwen. De Venustempel, waar men onder de fundamenten het graf van Christus vermoedde, moest op bevel van Constantijn plaatsmaken voor de bouw van de Kerk van het Heilige Graf. Scharen christelijke pelgrims uit alle streken van het rijk stroomden naar het land. Maar het bleef de Joden verboden hun voormalige hoofdstad te betreden. Constantijn hernieuwde nadrukkelijk de desbetreffende, van keizer Hadrianus afkomstige bepaling. Slechts eens in het jaar wordt er een uitzondering gemaakt. Op de vastendag van 9 ab laten de Romeinse wachtposten voor de poorten van Jeruzalem ook Joden passeren.
In 337, midden in de voorbereidingen tot een veldtocht tegen de Sassanieden, sterft Constantijn. Onder Constantius (337-362), die als despoot in de oostelijke helft van het rijk regeerde, wordt de situatie voor de Joden opnieuw slechter.
De zoon van Constantijn ondertekent een wet die ieder huwelijk tussen Joden en Christinnen verbiedt. Overtreders worden met de doodstraf bedreigd! 'Er dient voortaan op te worden gelet dat de Joden geen christelijke vrouwen in hun afschuwelijkheden (flagitiis) betrekken,' zegt woordelijk het in 339 afgekondigde edict, 'daar zij anders hun hoofd op het spel zetten.' Nog ernstiger worden de Joden getroffen door de bepalingen van de nieuwe slavenwetten. De strafmaat voor de

bekering van slaven tot het Jodendom wordt verzwaard. Terwijl Constantijn het opnemen van slaven in de Joodse gemeenschap had verboden en iedere overtreding met het verlies van de slaaf had gestraft, stelt Constantius in 339 de doodstraf of verbanning op de besnijdenis van een christelijke slaaf - hetgeen een bekering zou kunnen betekenen.

Naast dit verbod dat zich tegen de nog steeds gevreesde godsdienstige invloed van het Jodendom richt, komt een ander dat de Joden in het rijk economisch zeer zwaar treft: Onder bedreiging met verbeurdverklaring van alle goederen wordt de Joden streng verboden christelijke slaven te kopen en te bezitten. Zelfs het verwerven en bezitten van heidense slaven wordt door een aanvullende wet strafbaar gesteld.
Waren het humane overwegingen die aan deze maatregel ten grondslag lagen? Tegen de slavernij zelf had de christelijke kerk in het geheel geen bezwaar - hoewel een Bijbelse wet de blijvende slavernij van een geloofsgenoot nadrukkelijk verbiedt en deze tot een achtjarige diensttijd beperkt (Deuteronomium 15: 12). Waarom werd dan dit ongekend ingrijpende verbod ingesteld? Eusebios, de bisschop van Caesarea, noemde de reden openlijk: de nakomelingen van hen die de Zoon van God hebben gekruisigd, mogen geen meester zijn over de door diezelfde Christus bevrijde slaven. Aangezien het gehele economische leven van die tijd op het werk van slaven berustte, werden de Joden door dit besluit uitgesloten van de uitoefening van vele, voor alle andere onderdanen van het rijk openstaande beroepen en verdrongen uit ontelbare posities en functies die zij tot dusver hadden bekleed. Want vooral in de landbouw en trouwens in talrijke andere bedrijven, bij handwerk of rederij, was het werken zonder slaven ondenkbaar. Het betekende de economische ondergang!
Om de maat vol te maken, breken bovendien in 350 voor het land van Israël zware tijden aan: Rome wordt opnieuw verwikkeld in een lange strijd met de erfvijand, de Sassanieden. Koning Sjapoer II tracht, evenals zijn voorgangers, de grensgebieden van Mesopotamië in zijn macht te krijgen. Om aan die bedreiging het hoofd te bieden zendt Constantius een sterk leger en legt het bevel in handen van zijn mederegeerder, de 'Caesar' Gallus. Onder de legaat Ursinicus betrekken talrijke Romeinse eenheden hun kwartier in Palestina. Spoedig daarna beginnen de vernederingen en provocaties jegens de Joodse bewoners: hun huizen krijgen inkwartiering van militairen die zij ook moeten verzorgen. Zelfs op de sabbat, de dag van rust en heiliging, en op feestdagen worden de Joden gedwongen brood voor de ingekwartierden te bakken. Voortdurend worden hun godsdienstige gevoelens gekwetst. Bovendien worden het land ondraaglijk zware lasten opgelegd en deze worden met cynische hardheid geïnd. Daarbij komen nog eigenmachtige handelingen van christelijke fanatici. Een felle verontwaardiging breekt baan. In Galiléa komt het tot een opstand. Van Zippori en Tiberias slaat de rebellie over naar Lydda in Judea. Met buitgemaakte wapens uitgerust doen Joodse opstandelingen overvallen op Romeinse bezettingen. Maar nog voor de beweging zich over het gehele land kan uitbreiden, hebben de Romeinen de toestand weer in de hand.

Onverwacht wordt de ellende die over het Joodse volk kwam, door een nieuwe troonsbestijging onderbroken: op de keizers Constantijn en Constantius, de stamvaders van het christelijke Romeins-Byzantijnse rijk, volgt in het jaar 361 Julianus als alleenheerser. De kerkelijke geschiedschrijvers gaven hem de bijnaam 'Apostata' - de 'Afvallige'. Want de nieuwe heerser over het imperium begint de heidense godsdienst weer in te voeren. Vastbesloten ieder verder opdringen van het Christendom als staatsgodsdienst een halt toe te roepen, herroept hij de voorrechten van de Christenen,

verbiedt hen heidenen met geweld te bekeren en laat hun scholen sluiten. Van alle godsdiensten en sekten waarborgt Julianus de geloofsvrijheid. Hij geeft de Joden weer hun oude, onbeperkte burgerrechten, bevrijdt hen van alle speciale belastingen en laat hen weten dat hij 'de heilige stad Jeruzalem' zal laten herbouwen!
Vanuit Antiochië, waar Julianus zich gereedmaakt om tegen de Sassanieden op te rukken, wordt in het jaar 362 zijn kerkelijk schrijven 'aan alle Joden' gericht:
'In het verleden liet men u het juk van de slavernij in het bijzonder voelen door u zonder enige voorafgaande aankondiging telkens nieuwe belastingen op te leggen en u te dwingen ontelbare hoeveelheden goud aan de keizerlijke schatkist te betalen. Een groot deel van uw tegenslagen heb ik zelf kunnen waarnemen, maar ik vernam nog meer toen ik de kohieren aantrof die te uwen nadele waren aangelegd... Ikzelf heb de in mijn archieven gevonden en te uwen nadele aangelegde kohieren aan de vlammen prijsgegeven, opdat niemand u als godslasteraars zal kunnen doodverven...'
Daarmee zinspeelde Julianus op de onder Constantijn en Constantius uitgevaardigde decreten, die de Joden een 'verderfelijke, goddeloze sekte' noemden.
'U zult dus in mijn gehele rijk vrij van zorgen zijn...' gaat het schrijven verder en het besluit met de woorden: '...en ik zal dan, na een gunstig einde van de oorlog tegen de Perzen, de heilige stad Jeruzalem wederopbouwen en de herbouw, waarnaar u al zo lang hebt uitgezien, op mijn kosten laten uitvoeren...'
De keizer scheen vastbesloten te zijn deze belofte na te komen. Nog tijdens de veldtocht naar Mesopotamië zendt hij zijn vriend Alypius, een bestuursambtenaar uit Antiochië, naar Jeruzalem. Hij moet voorbereidingen treffen tot de geplande wederopbouw van de tempel. De stadhouders in Syrië en Palestina krijgen opdracht Alypius in ieder opzicht terzijde te staan. Op dit heuglijke bericht zijn inmiddels uit vele gemeenten van heinde en ver bijdragen binnengekomen. Er worden bouwmaterialen aangevoerd en reeds beginnen groepen arbeiders de puinhopen te ruimen die hoog liggen opgetast op de plaats waar eens de tempel stond. Dan vindt er iets plaats dat het juist begonnen werk plotseling onderbreekt: uit de diepte schieten vlammen op en doden enkele werklieden! Vermoedelijk waren gassen, die onder de oude fundamenten samengeperst waren, eensklaps ontsnapt en tot ontbranding gekomen. Het volk zag er een waarschuwing in. Ogenblikkelijk werd alle arbeid gestaakt. Hij zou nooit meer worden hervat. Keizer Julianus keerde niet terug van de veldtocht tegen de Sassanieden in Mesopotamië.
Uitgerekend het gebied van Babylonië met zijn vele Joden was het toneel geworden van de bloedigste veldslagen tussen Rome en Perzië. Het door vele Joden bewoonde Sjapoer ging in vlammen op; Machoza, met zijn hogeschool, onder de rook van de hoofdstad Ktesiphon, werd door de beschieting van de Romeinse blijden in een puinhoop veranderd. Ondanks alle successen gelukte het Julianus niet meer zijn doel - de verovering van Ktesiphon - te bereiken. Kort daarvoor verraste het noodlot hem. Door de pijl van een christelijk soldaat uit zijn eigen leger dodelijk getroffen - zoals de overlevering weet te vertellen - stierf de keizer op een junidag van het jaar 363, midden in de veldtocht. 'Galileeër, u hebt overwonnen!' zouden zijn laatste woorden zijn geweest. Julianus was er niet in geslaagd het wiel van de geschiedenis tegen te houden. Zijn plannen waren in tegenspraak met de tekenen van de tijd. Geen macht ter wereld kon de geweldige omwenteling meer tegenhouden die met de uitbreiding van het Christendom en de erkenning in het imperium op gang was gekomen. Voor de Joden verdween met zijn dood het laatste straaltje hoop op een rustig, ongestoord bestaan.
In deze tijd vindt na de arbeid van de amoreeërs in Palestina, die vijf generaties had geduurd, het verdere werk aan de Misjna - namelijk de commentaren en uitleggingen

in de Gemara - een plotseling einde. De onrustige toestand in het land, de inkrimping van het aantal scholen en het gebrek aan bevoegde leraren verhinderen dat het belangrijke werk in Israël volledig kan worden afgesloten. De 'Talmud Jerusjalmi' die op een ongelukkig ogenblik ter wereld was gekomen, kreeg nooit de betekenis van de anderhalve eeuw later geschapen Babylonische Talmoed ('Talmud Babli'). Hij voerde, grotendeels verwaarloosd, een assepoesachtig bestaan tot in de twaalfde eeuw de halachische inhoud van de Jeruzalemse Talmoed - dat wil dus zeggen: zijn moraalcode - door de grote Maimonides weer met de stroom van de traditie van het Joodse geestelijke leven werd verenigd.

Met de dood van de laatste heiden op de troon verdwijnen ook de laatste overblijfselen van het heidense verleden in het imperium. In Rome wordt de godin van de Overwinning met haar altaar uit de grote vergaderzaal van de senaat verwijderd. Onder Theodosius I (379-395) wordt het Christendom voorgoed de staatsgodsdienst van het imperium. Het duurt niet lang voordat de Joden de onverdraagzaamheid opnieuw beginnen te voelen.
Herhaaldelijk moet keizer Theodosius I zelf ingrijpen om ze in bescherming te nemen en te verhinderen dat hun gewaarborgde rechten worden genegeerd. Meer dan eens komen er aan het keizerlijk hof berichten binnen over verstoringen van Joodse godsdienstoefeningen, over plundering en vernieling van hun synagogen. Onder verwijzing naar het feit dat geen enkele wet de Joodse godsdienst verbood ('judaeorum sectam nulla lege prohibitam satis constat'), neemt Theodosius krachtige maatregelen. Hij beveelt dat niemand de Joden in de vrije uitoefening van hun godsdienst mag hinderen en dreigt overvallen op Joodse bedehuizen streng te straffen. Een aan alle burgerlijke en militaire autoriteiten gericht decreet gelast alle excessen krachtig tegen te gaan. Theodosius I zorgt er ook voor dat het Joodse zelfbestuur onaangetast blijft en de beslissingen van 'hun beroemde mannen en doorluchtige patriarchen (virorum clarissimorum et illustrium patriarcharum)' voor alle Joden gelden.
Aldus blijven de Joden onder bescherming van de wet staan. Maar de aanvallen op hun gewetensvrijheid duren voort. En men blijft ze belasteren. Dat wordt zelfs weerspiegeld in de staatsbesluiten: wetteksten noemen hen een 'in hun bijgeloof verstoten groep (in ea superstitione sedulus coetus)'. Opnieuw wordt het huwelijk tussen Christenen en Joden verboden.
Een scherp conflict ontstaat tussen de keizer en Ambrosius, bisschop van Milaan, één van de hoogste geestelijke waardigheidsbeklеders, die later zelfs tot de rang van kerkvader wordt verheven. De bisschop van Edessa had omstreeks het jaar 388 in Callinicum aan de Eufraat een synagoge in brand laten steken. Theodosius I gelastte hem de verwoeste Joodse kerk op eigen kosten te laten herbouwen en beval bovendien de bestraffing van de daders. Bisschop Ambrosius wendt zich, als hij dit hoort, vol ontsteltenis tot de keizer. Hier stond de 'eer van God' op het spel. Een christelijke ordinarius mocht niet worden gedwongen een Joodse synagoge, een 'plaats van ongeloof en goddeloosheid' te bouwen. 'Ik verklaar,' schrijft hij uitdagend, 'dat ik de synagoge in brand heb gestoken, ja, dat ik hun daartoe opdracht heb gegeven, opdat er geen plaats meer zal zijn waar Christus wordt verloochend.' Theodosius laat het schrijven onbeantwoord.
Maar de bisschop van Milaan rustte niet en zag tenslotte toch kans zijn wil bij de keizer door te zetten. Wanneer Theodosius op een dag in Milaan vertoeft, onderbreekt bisschop Ambrosius in aanwezigheid van de keizer de godsdienstoefening en komt in volle openbaarheid op de strijd om de verwoeste synagoge terug. Hij dwingt daarmee de christelijke heerser moreel zijn bevel te herroepen en alle misdadigers volledige

straffeloosheid te waarborgen.
In Constantinopel en in Antiochië verheft een andere beroemde prediker luid zijn stem tegen het Jodendom: Johannes, de latere aartsbisschop van Constantinopel, aan wie de kerkgeschiedenis de bijnaam Chrysostomos 'Gulden mond' - heeft gegeven. Terwijl de bisschop van Milaan het erop aanstuurt de bescherming van de Joden door de staat te verijdelen, vecht Chrysostomos tegen het vreedzame samenleven van Christenen en Joden.
Hij had ontevreden moeten vaststellen hoe groot de 'Joodse verzoeking' nog steeds bij het volk was, hoeveel aanhangers van de Kerk openlijk met de aanhangers van de synagoge sympathiseerden: in Antiochië bezochten de Christenen op sabbat en op andere feestdagen zelfs dikwijls de Joodse godsdienstoefeningen. In juridische aangelegenheden wendden zij zich vaak tot Joodse gerechtshoven met het verzoek te beslissen en zij gingen naar Joodse geneesheren. Chrysostomos ziet daarin voor de Kerk een gevaar. In heftige donderpreken trekt hij van leer tegen de Christenen die zich door Joodse zeden en gebruiken voelen aangetrokken. 'Bij de ellendige en rampzalige Joden,' vermaant hij op een vooravond van het Loofhuttenfeest, 'begint juist nu een hele reeks feestdagen met hoorngeschal, loofhutten en vastendagen. En nu gaan velen van de onzen daarheen om deze ceremoniën aan te gapen, terwijl menigeen zich zelfs niet ontziet aan die feestelijkheden en dat vasten rechtstreeks deel te nemen!... Ik weet maar al te goed dat velen de Joden hoogachten en hun ceremoniën als heilig beschouwen. Daarom haast ik mij deze verderfelijke opvatting met wortel en tak uit te rukken.'
Chrysostomos wordt niet moede in zijn predikaties de Joodse bedehuizen op alle mogelijke manieren te belasteren. Hij brandmerkt ze als toevluchtsoorden van boze geesten en overlaadt ze met allerlei krenkende opmerkingen: 'Wanneer iemand deze een bordeel, een plaats van zonde, een toevluchtsoord van de duivel, een burcht van satan, een verderf voor de ziel, een gapende afgrond van ieder onheil of wat dan ook noemt, dan zegt hij nog steeds minder dan zij verdienen!' Professor Karl Thieme merkt op: 'Dat van dergelijke schimpende taal uit de mond van kerkelijke autoriteiten de weg naar het verbranden van synagogen niet ver was, spreekt vanzelf.'
Johannes Chrysostomos zaaide vijandschap jegens de Joodse medeburgers. Niettemin bleef in zeer grote kringen van de bevolking de verhouding tot de Joden nog lange tijd vreedzaam en ongestoord. Maar zijn op schrift gestelde predikingen werkten des te langer na - zij werden in de geschriften van de kerkvaders opgenomen en staan tot op heden in de bibliotheken van klein en grootseminaria.
Zonder medelijden klinken de woorden van de geleerde Hiëronymus (331-420), wanneer hij de vernederingen van Joodse pelgrims in Jeruzalem schildert: 'Tot op de huidige dag is het de trouweloze inwoners (de Joden), die de dienaren van God en vooral de Zoon van God hebben vermoord, verboden Jeruzalem te betreden. Zij worden daar slechts toegelaten om te weeklagen. Voor geld moeten zij de toestemming kopen de verwoesting van hun stad te mogen bewenen... Op de dag waarop Jeruzalem eens door de Romeinen werd ingenomen en verwoest, ziet men hoe het armzalige volk binnenstroomt: zwakke, oude vrouwen en grijsaards in lompen, die reeds door hun uiterlijk en hun dracht Gods toorn verraden. De scharen ongelukkigen verdringen zich en daar waar... van de Olijfberg het teken des kruises straalt, worden de puinhopen van zijn tempel beweend door een ongelukkig volk dat nochtans geen medelijden verdient (populum miserum et tamen non esse miserabilem). Hun ogen staan nog vol tranen, hun handen beven nog en hun haren zijn nog verward, wanneer de wachtposten reeds het loon van hen eisen om verdere tranen te mogen vergieten...'
Had de later heilig verklaarde Hiëronymus niet een andere gezindheid moeten

hebben? Had hij, die als abt van een christelijk klooster veertig jaar in Bethlehem had gewoond, niet meer dan de meesten van de kerkelijke theologen vertrouwd moeten zijn met de oudste bronnen van de Joodse geschriften en met de zeden van dit volk? Talmoedisten uit Lydda en Tiberias brengen hem de kennis van het Hebreeuws en van de Heilige Schrift in de oertekst bij. Bar Chanina, één van de leraren van de kerkvader, zocht hem 's nachts steeds als 'nocturnus praeceptor' in zijn cel op. Hiëronymus had erom verzocht, want hij vreesde wegens zijn omgang met de Joden in een kwade reuk te komen.
Zijn studie samen met het onderricht van Joodse wetgeleerden maken het hem later mogelijk zijn beroemde Vulgata te schrijven, de Latijnse Bijbelvertaling die in de middeleeuwen en lang daarna de enige door de roomskatholieke Kerk erkende tekst van de Heilige Schrift vormt. Bij zijn uitleggingen van het Oude Testament maakt hij gebruik van rabbijnse overleveringen en predikingen in synagogen. En toch vindt ook Hiëronymus, die door Joodse leraren was onderricht en van hen de 'Hebreeuwse waarheid' van de Bijbel leerde, niet de weg naar de 'oudere broeder'. Hen die hem op een dag zijn Joodse studiën als ketterij verwijten, overtuigt hij van zijn ware geloof door te verklaren: 'Als het nodig is de enkeling en het volk te verachten, dan verafschuw ik de Joden met een onuitsprekelijke haat.'
Vormde de belangrijkste figuur onder de kerkleraren, de heilige Augustinus, een uitzondering? Hij sprak met beslistheid het verwijt van 'godsmoord' tegen, dat men de Joden al sinds de vierde eeuw maakte. Maar ook hij schreef - zoals het merendeel van de andere kerkvaders - een polemische verhandeling tegen de Joden: 'Tractatus adversus Judaeos'. 'De Judeeërs in hun vernedering,' zo schrijft hij, 'zijn getuigen van hun ongelijk en van onze waarheid.' In zijn werk 'Van het Rijk Gods' - 'De civitate dei' - wijst Augustinus het Joodse volk een plaats aan buiten de christelijke samenleving.
Had de Joodse geschiedschrijver Heinrich Graetz ongelijk, toen hij de vorige eeuw schreef: 'Deze geloofsbelijdenis van de Jodenhaat bleef niet de eigen mening van één schrijver, maar werd tot een orakel voor het gehele Christendom, dat de geschriften van de als heiligen vereerde kerkvaders als evenzovele openbaringen slikte. Deze geloofsbelijdenis heeft later koningen en gepeupel, staatslieden en monniken, kruisvaarders en herders een wapen tegen de Joden in de hand gegeven, hen martelwerktuigen laten uitvinden en brandstapels laten aanleggen.'

Voor de laatste maal in de geschiedenis hield een alleenheerser de teugels van het gehele Imperium Romanum in handen. Het was Theodosius I, wiens regering omstreeks 400 viel. Zijn dood in het jaar 395 maakte de weg naar de ondergang vrij. Over het reusachtige rijk breekt de laatste crisis los: door de erflating aan twee zonen van de heerser wordt het in twee delen, het Oost en het Westromeinse rijk gesplitst. Tachtig jaar later slechts beleeft de wereld met het begin van de volksverhuizing de val en het einde van het Westromeinse rijk.
Uitgerekend in de decennia voordat Rome voorgoed afstand van zijn heersers troon moet doen, bereikt de declassering van de Joden haar dieptepunt. De wetten van de eerste christelijke heersers - van Constantijn tot Theodosius I - weerspiegelden nog een zekere onbestendigheid in de verhouding tegenover de Joden en de regering nam bij zware vergrijpen tegen hun rechten soms nog wel beschermende maatregelen, maar nu komt het steeds meer tot een doelbewuste politiek van vermindering en opheffing van vele van hun rechten. De nu volgende keizers, te beginnen met Theodosius II tot en met Justinianus, kondigen wetten en bepalingen af die alle aanhangers van het Jodendom degraderen tot de status van een volksdeel dat slechts wordt 'geduld', dat buiten de gemeenschap van de overige Romeinse burgers staat en

dat in hun rechten ernstig is beknot.
Onder Theodosius II, de heerser over het Oostromeinse Rijk, wordt het godsdienstige leven van de Joden door wettelijke bepalingen eveneens sterk beperkt. Een decreet verbiedt iedere bouw van nieuwe synagogen! Het verbod wordt later door de keizer bevestigd in verschillende andere decreten tegen de 'verfoeilijke heidenen, Judeeërs en ketters' (abominandorum... Judaeorum...). Men staat hun slechts het herstel van bouwvallig geworden synagogen toe. Deze wet treft het Jodendom pijnlijk. Juist in die jaren moeten vele Joodse gemeenten beleven hoe opgeruide menigten Christenen hun synagogen verwoesten of hen van deze gebouwen beroven, die dan in kerken worden veranderd. Wat zij door fanatieke haat aan ongeluk en onrecht ondergaan, wordt door het hoogste staatsgezag in het openbaar gewettigd. Daarmee zijn zij weerloos overgeleverd aan alle aanvallen en overvallen en zij mogen het als een geluk bij een ongeluk beschouwen wanneer een godshuis 'slechts' vernield en geplunderd werd. Dan mogen zij het tenminste herstellen en blijft het voor hen behouden. Volkomen verwoeste of door ouderdom ingestorte synagogen waren voorgoed verloren.
Wetten vernieuwen nogmaals het verbod aan Joden om christenslaven te bezitten. In het jaar 417 en opnieuw in 423 verbiedt Theodosius II hun onder welke omstandigheden en met welk doel ook, slaven van het christelijk geloof te kopen. 'Omdat wij het als onjuist beschouwen,' motiveert hij dit, 'dat deze vrome dienaren door hun ondergeschiktheid aan goddeloze kopers worden bezoedeld.' Het verdringen van de Joden uit de landbouw en vele andere met mankracht gedreven beroepen en bedrijven wordt door deze maatregelen gestimuleerd en bevorderd.
In het jaar 418 gelasten beide keizers, Theodosius II in het Oost en Honorius in het Westromeinse rijk, de uitsluiting van de Joden uit de militaire dienst: De 'agentes in rebus' (een soort koeriers en gendarmen) en de 'palatini' (slotwachters) 'mogen hun gestelde tijd uitdienen, wanneer zij de militaire eed reeds hebben afgelegd. Joden die reeds lang in feitelijke dienst zijn, moeten onmiddellijk worden ontslagen, zonder dat er met vroegere verdiensten rekening mag worden gehouden (nullo veterum meritorum patrocinanti suffragio)'... Vele duizenden worden zonder enige schadeloosstelling en zonder de emolumenten die de veteranen anders toekomen, uit de militaire dienst verjaagd.
Theodosius II schrikt zelfs niet terug voor ingrepen in het familierecht: een decreet verbiedt de Jodenkinderen die tot het Christendom zijn overgegaan - 'die uit het duister van hun bijgeloof de lichtkring van het christelijk geloof hebben betreden' - te onterven. Zelfs wanneer de kinderen een misdaad hebben begaan, hebben de ouders niet het recht de afvalligen uit hun testament te schrappen of zelfs maar hun erfdeel te verkleinen. De gedoopten hebben het recht hun erfdeel zo nodig gerechtelijk te vorderen. De aantasting van de ouderlijke wil rechtvaardigt de wetgever onder beroep op de 'eer van de gekozen godsdienst'.
In 425 verliezen de Joden weer andere rechten: 'De Joden en de heidenen,' zegt de wet, 'ontnemen wij de bevoegdheid in rechtszaken te pleiten en staatsambten te bekleden, omdat wij niet willen dat mensen die tenslotte in een christelijke staat leven, aan hen ondergeschikt zijn.'
Op 31 januari 439 wordt in Constantinopel een verordening uitgevaardigd, die zich tegen de 'in het Joodse bijgeloof verstokten' richt; zij luidt: 'Geen Jood... mag ambten en waardigheden bekleden, het stadsbestuur mag hem niet worden toevertrouwd en evenmin mag hij een functie bij de burgerwacht hebben. Wij beschouwen het als een zonde dat de vijanden van de hemelse majesteit en van de Romeinse wetten voltrekkers van diezelfde wetten zouden zijn... en dat zij op grond van dat gezag de macht zouden hebben naar believen over Christenen recht te spreken en vonnissen te

vellen, vaak zelfs over bisschoppen van onze heilige godsdienst. Zulks is een belediging van ons geloof. Wie op dit ogenblik de eretekenen van een ambt juist heeft aanvaard, zal deze waardigheid niet dragen. Wie een ereplaats heeft bereikt, zal als tevoren tot het volk worden gerekend, ook wanneer hij die eervolle waardigheid heeft verdiend.'

De nadruk van de nieuwe bepalingen ligt duidelijk op het uitschakelen van de Joden uit alle vroegere posities, uit iedere belangrijke invloedssfeer. Hoewel 'geen Jood... tot ambten en waardigheden mag worden toegelaten en geen enkele functie in het stadsbestuur voor hen openstaat' - blijft het volgens de wettelijke bepalingen niettemin geoorloofd hen lastig te vallen en hun allerlei diensten voor de staat op te leggen, 'opdat niet de indruk worde gewekt dat wij die schandelijke mensen, die wij door deze wet willen tuchtigen, krachtens afkeurenswaardige maatregelen de weldaad van een vrijstelling zouden bewijzen.'

Eén enkele stap, één enkel ceremonieel zou voldoende zijn geweest om zich uit deze pariapositie te bevrijden: de doop! De staat en de Kerk hielden deze 'gouden poort' wijd open. Maar deze stap werd niet gezet, zij gaven hun overgeërfde geloof niet prijs - vrijwel niemand van dit volk, dat, ver verstrooid, van de Zuilen van Hercules tot aan de Bosporus woonde. Zij aanvaardden vrijwillig de harde omstandigheden, evenals later vervolging en dood - en zij bleven hun geloof trouw. Slechts een enkeling werd afvallig.

Zevenendertig jaar later, in 476, houdt het Westromeinse rijk op te bestaan. Maar ook al ging het onder, al zou ook het Byzantijnse Oostelijke rijk op een dag verdwijnen - de onder hun christelijke keizers uitgevaardigde wetten over de positie en de behandeling van de Joden bleven. Zij werden gecodificeerd en voor de toekomst vastgelegd: in 439 in de Codex Theodosianus en in 534 in de Codex Justinianus. Met deze hypotheek belast betreden de afstammelingen van het volk van Israël hun weg door de komende eeuwen...

Als een lopend vuur vlamden in het Morgenland de anti-Joodse betogingen op en daalde het leed van Syrië tot Afrika over de Joodse gemeenten neer.

Onder Theodosius II kon aartsbisschop Cyrillus van Alexandrië - een kerkvader die zich bijzonder onderscheidde door vervolgingen van ketters en andersdenkenden - het wagen de Joden uit deze stad te verdrijven. Een door hem opgeruide christelijke menigte drong in het jaar 414 de synagogen binnen en nam deze in beslag. De Joden werden verdreven uit de stad die voor hen een vaderland was geworden. Hun huizen en bezittingen vielen in handen van het plunderende gepeupel. Slechts een enkel lid van de grote gemeente - Adamantius, een leraar in de artsenijkunde - ontging het noodlot: hij liet zich dopen. Alle anderen verkozen verbanning en ontbering. Vergeefs diende Orestes, de prefect van Alexandrië, een aanklacht tegen de bisschop in. Vanuit het hof in Constantinopel werd tegen het optreden van de geloofsijveraars niets ondernomen. Dat Orestes het waagde partij te trekken voor de Joden, kostte hem trouwens op een haar na het leven. Monniken van de berg Nitra bij Alexandrië deden een aanval op de prefect, die door een steenworp zwaar werd gewond.

In de kleine stad Magona op het eiland Minorca waren de Joden niet zo geloofsvast. Na zware straatgevechten slaagde bisschop Severus erin zijn doel te bereiken - zij lieten zich allen bekeren. Maar dit bleef een hoge uitzondering.

Herhaaldelijk trachtten prefecten en rectoren in de provincies de Joden in bescherming te nemen. Zij slaagden er niet in. Toen zich bijv. in geheel Syrië steeds meer vijandelijkheden tegen de Joden begonnen te richten, toen synagogen werden ontwijd en van hun liturgische voorwerpen werden beroofd, werden verwoest of in beslag genomen en in christelijke kerken veranderd, kwam de prefect Asklepiodotos bij de

keizer energiek op voor de Joden in Antiochië. Inderdaad gelastte Theodosius II per decreet van 15-2-423 de teruggave en herbouw van de synagogen en schadevergoeding voor de ontvreemde liturgische voorwerpen. Maar dat joeg de monnik en kluizenaar Simeon in het strijdperk. 'Op verzoek van de bezorgde bisschoppen,' vertellen de 'Levensbeschrijvingen van de heiligen', 'schreef hij (aan de keizer) onverschrokken woorden, vol vreselijke bedreigingen' (een profetie dat God de keizer zou straffen voor de gunst die hij aan de 'ongelovige Joden' had bewezen). 'Toen de keizer de brief had gelezen, beefde hij van schrik en deed hij boete. Hij gaf onverwijld bevel overal bekend te maken dat zijn vroegere decreten ongeldig... waren.'
Tijden van grote veranderingen brengen grote moeilijkheden mee: gewelddaden en allerlei excessen ontsproten aan een opgezweepte ijver, aan een bezeten strijd om vernieuwing. Maar waar klonken in die tijd uit de gelederen van de christelijke Kerk stemmen die tot bezonnenheid maanden? Waar verhief zich haar veto tegen overvallen, plunderingen en bloedbaden? In het onheil dat de Joden treft, schijnen niet slechts verblinde fanatici een welverdiende vernedering te zien. Veronachtzaamd blijft alom het woord van Christus: '*Heere, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen!*' en de door de apostel Paulus verlangde deemoed jegens de afgescheiden Joodse broeders wordt al evenmin nagevolgd. Uit de Jood, voor Petrus, Paulus en Lucas te goeder trouw 'dwalend', een 'oudere broeder', is de erfvijand, de 'moordenaar van God' gegroeid.

In die jaren van zware slagen door het noodlot eindigt ook in Palestina de autonomie: het patriarchaat verdwijnt voorgoed.
Het 'beloofde land' van de kinderen Israëls is onder de stormloop van het Christendom grondig veranderd. Kerken en kloosters vullen de plaatsen waar hun grote geschiedenis zich heeft afgespeeld. Het krioelt er van vreemdelingen, van monniken en pelgrims. De Joodse patriarch, het opperhoofd en het levende zinnebeeld van een autonoom Joods Palestina doet in deze veranderde omgeving aan als iemand die er niet thuishoort. Hij moest dan ook ten val worden gebracht. Een aanleiding is altijd wel te vinden.
Gamaliël had gemeend zich te kunnen veroorloven het met de anti-Joodse uitzonderingswetten van de keizer niet zo nauw te hoeven nemen - hij liet nieuwe synagogen bouwen en sprak ook recht bij geschillen tussen Joden en Christenen. In de herfst van 415 ontvangt de provinciale prefect Aurelianus een decreet van keizer Theodosius II. Aan de patriarch Gamaliël, zo wordt gelast, 'dient men de oorkonde te ontnemen die hem de waardigheid van prefect verleent'. Nauwelijks twintig jaar na de dood van Gamaliël, die geen mannelijke nakomelingen achterlaat, heft de keizer deze waardigheid op. In het jaar 429 wordt het Joodse patriarchaat afgeschaft.
Meer dan drie eeuwen lang, sinds het einde van de Joodse Oorlog, hadden de patriarchen in de moeilijkste tijden aan het hoofd van de geestelijke en wereldlijke aangelegenheden van het Jodendom gestaan Vijftien waardigheidsbeklеders uit één huis waren elkaar opgevolgd: twee Hillels, drie Simeons, vier Juda's en zes Gamaliëls. De naam van de hoogste Joodse waardigheid wordt nu door de christelijke Kerk overgenomen: in het jaar 451 kent het concilie van Chalcedon de bisschop van Jeruzalem de titel van patriarch toe.
'O, Heer der wereld,' luidt het in een Joodse predikatie uit het Heilige Land van die dagen, 'vroeger placht U mij tussen een nacht en de volgende nacht een tussenpoze van licht te gunnen: zoals tussen de nacht van Egypte en die van Babylonië, tussen die van Babylonië en die van Medië, tussen de nacht van Medië en die van Griekenland,

tussen die van Griekenland en die van Edom, maar nu volgt de ene nacht onmiddellijk op de andere.'

DE NOODLOTSWEG IN HET AVONDLAND

'… en gij zult met een klein getal overblijven.'

Deuteronomium 4 : 27

I ONDER NIEUWE MEESTERS IN EUROPA

Na de storm van de volksverhuizing

Omstreeks het jaar 400 breekt met het geweld van een natuurramp en ver van de plaatsen waar tot dusver de geschiedenis van het Oosten zich heeft afgespeeld, een gebeurtenis baan die het reusachtige gebied van het Europese werelddeel, van de oevers van de Zwarte Zee tot aan het Pyrenese schiereiland aangrijpt, naar Noord-Afrika overspringt en een gehele wereld met zware schokken ten val brengt. In de storm van de volksverhuizing stort het West romeinse rijk ineen - boven de puinhopen schemert in het Avondland een nieuwe tijd.
Uit de verre bergstreken van Midden-Azië, van de Altai, waren bereden steppenvolken naar het Westen doorgestoten en veroorzaakten daar een kettingreactie van uitzonderlijk formaat: opgejaagd door de Hunnen, de 'gesel Gods', kwamen ontelbare scharen 'barbaren' in beweging en dreven als een machtige, alle tegenstand omverwerpende vloedgolf Oost en Westgermanen naar de provincies van het Romeinse rijk - naar Italië, naar Gallië, naar Spanje.
Met de andere volkeren in het moederland en de provincies van het keizerrijk, met de Romeinen, Kelten en Iberiërs, sleept de grote volksverhuizing ook de wijd en zijd verstrooide Joodse gemeenten in de maalstroom van een woest, militair gebeuren mee. Het lijkt haast alsof over de wereld de profetie wordt vervuld: '*De aarde waggelt zeer als een beschonkene..., want haar overtreding drukt zwaar op haar; zij valt en staat niet weer op. En te dien dage zal het geschieden dat de HEERE bezoeking zal brengen over het heir der hoogte in de hoge en over de koningen der aarde op de aardbodem*' (Jesaja 24: 20, 21).
Maar hoeveel stormen van de wereldgeschiedenis heeft het oude volk van God al niet beleefd! En het weet: 'Het ene volk staat op, het andere verdwijnt, maar Israël blijft eeuwig.'
Tientallen jaren van woeste strijd en onrust breken over Italië los. In 410 trekt Alarik, de krijgsheer van de Westgoten, Rome binnen en laat de stad over aan zijn plunderende mannen, de stad die sinds mensenheugenis niet meer door de voet van een vreemde veroveraar is betreden. Het ontstellende bericht van de val van de 'eeuwige stad' gaat als een schok door de wereld. 'Het heldere licht van de aardbol is uitgedoofd,' klaagt Hiëronymus die het in Bethlehem verneemt, 'bedwongen is nu de stad die eens de gehele aarde bedwong.' De val van Rome wordt de inleiding tot de ondergang. Italië en daarmee het gehele westelijke imperium valt ten prooi aan de Germaanse volken, die alle landen van Europa overstromen.
In 422 verwoesten de Hunnen van Attila Noord-Italië. In 455 stromen de Vandalen het land binnen en rukken tot ver naar het zuiden op en ook hun scharen - door Geiserik aangevoerd - plunderen de stad aan de Tiber. De sinds de ongelukkige afloop van de Joodse Oorlog in Rome bewaarde tempelschat van Jeruzalem en de gewijde voorwerpen vallen in hun handen. Samen met Romeinse afgodsbeelden - zo vertelt de overlevering - sleept Geiserik ze als kostbare buit mee op zijn tocht naar Afrika en zo bereiken ze Carthago, de door de Vandalen opnieuw gestichte hoofdstad van hun rijk.

Twintig jaar duurt de doodsstrijd van het keizerlijke Rome, tot ook voor de laatste heerser, voor Romulus Augustulus, het uur slaat.
In 476 roept Odoakar, bevelhebber van de Germaanse huurlingen, zich uit tot koning van Italië. Ook hij blijft geen heer over het verwoeste land. Zeventien jaar later, in 493, wordt hij door koning Theoderik de Grote ten val gebracht. De heerschappij van de Oostgoten in Italië, wier rijk snel tot stand komt, neemt een aanvang. Na een eeuw van bloedige verwarring keert de rust terug.
Onder de nieuwe heerser begint voor de Joodse gemeenten in het land een tijd van rust en veiligheid en wijkt de druk waaronder zij onder de laatste christelijk Romeinse keizers en de Kerk onafgebroken waren blootgesteld. Theoderik was in de ogen van de katholieken een ketter op de troon, daar hij zoals de meeste Goten het ariaanse geloof beleed, dat slechts de overeenkomst in wezen tussen Christus en God, maar niet de totale gelijkheid in wezen erkende. Maar hij blijkt een heerser te zijn die tegenover de Joden rechtvaardig en verdraagzaam is. In tegenstelling tot de bepalingen in de Codex Theodosianus, die overigens van kracht blijft, wordt het zelfbestuur van hun gemeenten erkend. De koning laat de Joden weten dat hij hun 'het behoud van hun oeroude rechten gaarne toestaat'. Ja, hij breidt hun jurisdictie zelfs uit. 'Gezien het feit,' verklaart een edict van Theoderik de Grote, 'dat de Joden volgens hun eigen wet leven, moeten zij ter beslechting van hun geschillen ook eigen rechters bezitten, die bij hen dan tevens als godsdienstige gezagdragers dienen te gelden.'
Naast de Romeinse en de andere, oudere gemeenten in het zuiden, in Napels en op Sicilië, bloeien onder de Oostgotische verdraagzaamheid vele nieuwe op, vooral in Noord-Italië: in Milaan, Verona, Genua en andere steden. Onder de nieuwe heerser begint ook een nieuw leven in geborgenheid.
Met alle nadruk neemt de Oostgoot de Joden ook in bescherming tegen godsdienstige aanvallen en hij verdedigt ze, wanneer hun een onrecht wordt aangedaan.
In Rome kwamen op zekere dag de slaven van een rijke, Joodse familie tegen hun meesters in opstand en doodden ze. De autoriteiten straften de schuldigen, waarop het christelijke gepeupel wraak nam. Op straat werden Joden mishandeld en een synagoge ging in vlammen op. Theoderik, die bericht kreeg van dit voorval, ontstak in toorn. Op krachtige toon laakt hij de senaat van Rome en geeft hij bevel de schuldigen te grijpen en streng te straffen.
Ook in Ravenna, zijn residentie, grijpt hij onverbiddellijk in wanneer een christelijke menigte - naar beweerd werd door de 'spot van de Joden' over een kerkelijke plechtigheid in woede ontstoken - hun synagogen in brand steekt. Op bevel van Theoderik moeten de plaatselijke katholieken de verwoeste Joodse bedehuizen op eigen kosten weer opbouwen. Onwilligen bedreigt hij met lijfstraffen. De koning wil orde in het land hebben en hij hecht er veel waarde aan dat alle fanatisme van de hem als Ariaan niet al te sympathieke katholieken wordt beteugeld. Overigens was Theoderik volstrekt geen Jodenvriend; als aanhanger van de ariaanse leer wenste ook hij hun bekering. Het blijkt uit zijn decreten, die de geleerde raadgever van de koning, de Romeinse senator Cassiodorus, voor hem opstelde. De Joden uit Genua, die hem verzochten hun oude synagoge te mogen vernieuwen, krijgen ten antwoord: 'Waarom wensen jullie iets dat je eigenlijk moest vermijden? Hoewel wij de toestemming geven, keuren wij deze wens af, daar hij uit dwaling voortkomt. Het ligt overigens niet in onze macht over het geloof te gebieden, want men kan niemand tegen zijn wil gelovig maken.'

Nog onbekommerder dan in Italië - van het Byzantijnse rijk zwijgen wij maar - is het lot van de Joden in de overige landen van het Westen, van de Rijn en in Gallië tot in

Spanje. Toen de storm van de grote volksverhuizing was uitgeraasd, zagen zij zich ook hier tegenover nieuwe heersers geplaatst: Westgoten, Bourgondiërs en Franken hebben op de puinhopen van het Romeinse imperium hun rijken gesticht in de voormalige Gallische en Iberische wingewesten. Het zijn pas bekeerde heidense volkeren, Arianen evenals de Oostgoten, die onafhankelijk van de Byzantijnsroomse kerkelijke verordeningen en dus zonder harde maatregelen voor het Jodendom hun staten opbouwen. Onder hen genieten de Joden volle vrijheid.

Ver achter hen ligt de tijd - hoeveel generaties al? - dat de eersten van hen voet op Europese bodem zetten. Europa is hun, ver van het verloren moederland, reeds lang tot een tweede vaderland geworden. Velen vonden vrijwillig en nog meer gedwongen, door het lot gestuwd, de weg naar de rijke Gallische en Iberische provincies van Rome, als handelaren, vluchtelingen of slaven en zij genoten - zelfs gevangenen, zodra zij maar op vrije voeten waren gesteld - volledig burgerrecht. Nog toen Rome een republiek was en later in de tijd van Caesar, trokken zij - in het voetspoor van de Griekse kolonisten - weg uit de diaspora van Klein-Azië, Syrië en Egypte. Er volgden scharen Joodse krijgslieden die Vespasianus en Titus na hun overwinning op Judea als krijgsgevangenen hadden meegevoerd en ook ontheemden. Te beginnen in de kuststeden ontstonden in Gallië talrijke Joodse gemeenten en nederzettingen, waarvan de bewoners in de beste verstandhouding met de bevolking leefden. Er wonen grote aantallen in Marseille, dat de 'Hebreeuwse stad' wordt genoemd, zij vestigen zich in Narbonne en in Auvergne, waar zelfs een berg - mons judaicus - naar hen heette. Zij wonen in Arles, Avignon, Orléans, in Bordeaux en verder, hoog in het noorden, in Parijs en België.

De nieuwe veroveraars, de Franken en Bourgondiërs, behandelen de Joodse onderdanen als Romeinen, niet als een minderwaardige, aan speciale bepalingen onderworpen klasse.

Zonder beperking vindt men de Joden van het Frankische en het Bourgondische rijk in alle beroepen, zij houden zich bezig met land en wijnbouw, zij nemen deel aan handwerk en handel, zij bekleden ambten in de steden en treden op als belastinginners. Met eigen schepen bevaren zij rivieren en zee. Zij beoefenen de geneeskunst en de advocatuur. Zij bezetten in het leger plaatsen als bevelhebbers en staan als huursoldaten bekend om hun dapperheid. Bij de gevechten tussen de Frankenkoning Clovis en de veldheren van Theoderik staan zij - zo zegt de overlevering - bij het beleg van Arles hun man.

Ongestoord verloopt in die jaren hun samenleven met alle lagen van de maatschappij. Ook geestelijke waardigheidsbeklеders gaan vriendschappelijk met hen om, verkeren in hun huizen en vragen Joden bij zich te gast. Zelfs bisschoppen nemen in wereldlijke aangelegenheden Joodse raadslieden en laten zich door Joodse geneesheren verzorgen. Deze vreedzame samenleving bleef ook bestaan toen Clovis, de koning van de Merovingers, in het jaar 493 katholiek werd; in Frankrijk kwam voorlopig geen verandering. Maar gaandeweg - eerst in een enkel geval, dan steeds vaker - beginnen ook in Gallië stemmen te klinken die tot onverdraagzaamheid aansporen. Nog was de grote menigte nog maar kort geleden tot het Christendom bekeerd en daardoor maar weinig geloofsvast, nog dreigde hen gevaar door hun dagelijks verkeer en hun gesprekken met Joden. De geestelijkheid wist wat de 'hardnekkigen' zouden antwoorden, als men hen vroeg waarom zij zich niet lieten dopen. En wie onder de kortelings bekeerden zou in een discussie over geloofskwesties tegen de argumenten van de Joden opgewassen zijn geweest, zelfs tegen die van de eenvoudigsten onder hen? Zij hadden van jongs af lezen en schrijven geleerd en hadden de heilige boeken in woord en geschrift bestudeerd. Bij de Joden bestond - sedert eeuwen - de leerplicht.

Voor jongens gold deze vanaf het vijfde of zesde levensjaar en daarvoor kregen zij thuis al onderricht, want er was gezegd: 'Zodra het kind begint te spreken, moet de vader hem de heilige taal onderwijzen en onderricht geven in de Thora.' De grote massa van de christelijke bevolking bestond evenwel uit analfabeten en zou dat nog meer dan duizend jaar blijven.
Wat restte er dus dan stappen te ondernemen om de aanhangers van het Christendom te beschermen tegen Joodse invloeden en een scheidsmuur op te richten tussen beide groepen? Daarbij kon men dan tevens de eigen pogingen verdubbelen om ook de Joden - desnoods onder druk - naar de Kerk te leiden en hen zelf in de openlijke uitoefening van hun godsdienstige gebruiken te beperken! Zeven kerkelijke concilies houden zich in het Frankische land, in de loop van de zesde eeuw, met het Joodse vraagstuk bezig. Stap voor stap gaat de geestelijkheid verder om haar doel te bereiken.
In het jaar 517 verbiedt een besluit van het concilie van Epaon in Bourgondië alle leken en, bij herhaling, de geestelijkheid om met Joden aan tafel te gaan. In 465 was het al door een concilie in Vannes, in Bretagne, aan geestelijken verboden bij Joodse families een maaltijd te gebruiken of Joden bij zich thuis aan tafel te ontvangen.
In 533 worden op het concilie van Orléans huwelijken tussen Christenen en Joden verboden. Christenen die dit huwelijksbeletsel negeren, worden met excommunicatie bedreigd. Het concilie van Clermont vernieuwt dit verbod, dat in de praktijk waarschijnlijk niet al te vaak in acht werd genomen. Tegelijkertijd wordt bepaald, dat geen Jood in de toekomst nog bij geschillen tussen Christenen als rechter mag fungeren.
In 538 ziet het concilie van Orléans zich gedwongen met scherpe bewoordingen het toenemen van gemengde huwelijken te veroordelen. Het neemt bovendien een besluit dat de Joodse bevolking gevoelig treft: geen christelijke slaaf die naar een christelijke kerk of een christelijke familie is gevlucht, mag nog aan zijn Joodse eigenaar worden uitgeleverd. Wel moest men als schadeloosstelling een losgeld aan de Joden betalen. Slaven die door hun meesters tot het Joodse geloof waren bekeerd, moesten echter zonder schadevergoeding worden vrijgelaten. In 541 komt er een synode bijeen en kondigt deze besluiten nogmaals af.
Op het concilie van het jaar 538 kwam daar tenslotte nog de bepaling bij 'dat de Joden vier dagen lang, van de dag van het Avondmaal des Heeren (witte donderdag) tot tweede paasdag; zich niet onder de Christenen mochten vertonen en zich nergens en bij geen enkele gelegenheid onder de katholieke bevolking mochten mengen'.
Wat een reeks beperkende maatregelen! Het resultaat dat ermee beoogd werd, bleef niettemin uit. In de praktijk wordt weinig aandacht geschonken aan al die bepalingen, zelfs geestelijken houden zich er niet stipt aan en breken het vriendschappelijk verkeer met Joden niet af. Zo sorteren de besluiten van de concilies niet veel effect, tenminste... nog niet. Het uur heeft nog niet geslagen waarop de Kerk stevig genoeg in de staat is verankerd om het nakomen van haar maatregelen te kunnen afdwingen. Pas in de tweede helft van de zesde eeuw krijgt het katholicisme in het Frankische rijk uiteindelijk de overhand.

Ook in Spanje, waar na de verwarringen en verwoestingen van de grote volks-verhuizing de Westgoten vaste voet hebben gekregen en er zelfs een koninkrijk konden vestigen, woonden al van oudsher Joden. Hun nederzettingen, die veel talrijker waren dan die in de voormalige Gallische provincies van Rome, waren over het gehele land verspreid. De eerste immigranten in de Romeinse tijd waren later door grote drommen gevolgd. Vervolgde en gevluchte geloofsgenoten uit de diaspora in Noord-Afrika, uit Carthago en vele andere steden hadden via de Straat van Gibraltar

hun weg gevonden naar de havenplaatsen Cadiz en Cartagena. Van daaruit waren velen naar de vruchtbare streken van Andalusië en nog verder naar het binnenland van het Pyreneese schiereiland getrokken.
De namen van verscheidene Spaanse steden bewaren nog de herinnering aan grote gemeenten. Granada heette in vroeger tijden de Jodenstad, omdat het praktisch alleen maar door Joden was bevolkt; ook het oeroude, eens door de Feniciërs gebouwde Tarragona werd ooit zo genoemd. In Córdoba aan de Guadalquivir bestond sedert de oudste tijden een 'Jodenpoort' en bij Zaragossa verhief zich een 'Jodenburcht'. In Noord-Spanje herinnert de grafsteen van een op jeugdige leeftijd overleden Jodin, Mirjam genaamd, eveneens aan de vestiging van hun gemeenten. De steen vertoont een tekst in drie talen - Hebreeuws, Grieks en Latijn - een bewijs dat de Spaanse Joden uit Grieks-sprekende landen afkomstig waren maar onder de Romeinse heerschappij Latijn hadden geleerd, zonder echter daarbij hun eigen, heilige taal op te geven.
Vroeger dan in enig ander land van het imperium, zelfs nog voor het Christendom staatsgodsdienst was geworden en voor het concilie van Nicea, hield de Kerk in Spanje zich al met het Jodenvraagstuk bezig. Op het concilie van Elvira, dat in 306 door de bisschop van Córdoba werd bijeengeroepen, worden de eerste besluiten genomen: 'De landbezitters moeten worden vermaand,' zegt canon 49, 'geen Joden te betrekken bij de inzegening van de door Gods genade verkregen vruchten van het veld, opdat zij onze zegening niet van haar kracht en werking beroven. Wanneer iemand dit verbod na de bekendmaking overtreedt, dan dient hij volkomen buiten de kerkelijke gemeenschap te worden gesloten.' Canon 50 verklaart: 'Wanneer een priester of een gelovige met Joden bij een maaltijd aanzit, mag hij niet tot de heilige communie worden toegelaten, tot hij op betere gedachten komt.' En canon 16 bepaalt: 'Katholieke meisjes mogen niet aan Joden of ketters wordt uitgehuwelijkt, omdat de ware gelovige niet met ongelovigen in gemeenschap mag leven. Ouders die tegen dit verbod handelen, zullen voor de duur van vijf jaar worden geëxcommuniceerd.' 'Een ware gelovige die door ongeoorloofd verkeer met een Jodin of een heidense vrouw de echt heeft verbroken moet - volgens canon 78 - in de kerkelijke ban worden gedaan.'
Vriendschap tussen Joden en hun christelijke buren is dus op straffe van kerkelijke vergeldingsacties verboden. Maar de canons van dit concilie zijn slechts een ouverture, vergeleken met die welke eeuwen later leed en rampen over het Spaanse Jodendom zullen brengen.
Inmiddels komen met de Westgoten nieuwe heersers naar het land, die de Joden goedgezind zijn. Onder de ariaanse koningen blijven zij ongemoeid. Zij genieten burgerlijke en politieke gelijkstelling, vormen militaire eenheden die in de bergpassen van de Pyreneeën invallen van Franken en Bourgondiërs afslaan en bekleden allerlei overheidsfuncties.
Deze gunstige situatie van de Joden in Spanje duurde meer dan een eeuw.

Justinianus codificeert anti-Joodse wetten

De bouwkundigen noemen lovend zijn naam wanneer er wordt gesproken over de onovertroffen koepelkerk, de majestueuze Aya Sophia in Constantinopel, aan de Zee van Marmara. Juristen vereren deze bouwer als de schepper van het belangrijkste wetboek van de antieke wereld, het terecht beroemde Corpus Juris Civilis.
Historici zijn geestdriftig over de veldtochten van zijn grote veldheer Narses en de onoverwinlijke Belisarius.
Maar wie denkt er bij het noemen van keizer Justinianus aan alle rampen en ellende

die deze heerser op de Byzantijnse troon over een volk bracht - over de Joden die in zijn machtssfeer leefden en nog eeuwen na zijn dood over hun kleinkinderen en achterkleinkinderen in het hele Avondland!
Vrijwel een eeuw nadat Theodosius II het patriarchaat in Palestina, en daarmee het laatste restje Joodse autonomie, had opgeheven, wordt in 527 Justinianus keizer van het Oostromeinse rijk. Met hem komt een despoot aan de macht, onder wie de onverdraagzaamheid ware triomfen zal vieren. Onder deze Byzantijn wordt de vervolging van de Joden en hun vernedering tot wet en tot norm. Op zijn bevel worden er wetten uitgevaardigd die de Joden nog verder ontrechten dan die van zijn voorgangers, hadden gedaan. Zijn keizerlijke edicten grijpen bovendien - wat niemand tevoren had gewaagd - diep in hun godsdienstig leven in: deze christelijke heerser schrok er zelfs niet voor terug gewetensdwang op te leggen en zelfs in de godsdienstoefeningen in de synagoge in te grijpen!
Geen Joodse opstand, geen gewelddaden tegen de machthebbers in Byzantium, noch tegen de Christenen of hun Kerk hadden daartoe aanleiding gegeven. De Joden hielden zich in de jaren na de troonsbestijging van Justinianus volkomen rustig. Wat kon de reden zijn opnieuw zo hard tegen hen op te treden?
Hun onwankelbare volharding in hun geloof had de onwil, ja, de toorn van de christelijke machthebbers in Byzantium opgewekt. Overal in de provincies van het rijk, waar het Christendom reeds lang zijn triomftocht was begonnen, was de Kerk steeds weer op de Joden gestoten. Alleen zij verzetten zich tegen alle bekeringspogingen en gaven alleen al door hun aanwezigheid en hun houding een 'slecht voorbeeld'.
Justinianus is niet bereid dat te dulden. Hij beschikt over de macht zijn wil te doen gelden en hij doet het met een bepaald raffinement: Het gaat erom het Joodse volk, de 'moordenaars van God' te vernederen, opdat zij in aller ogen gebrandmerkt zullen zijn.
Daarop zijn de wetten van de despotische keizer gericht: hij maakt alle rechtsbeperkingen die sinds de tijd van Constantijn tot aan die van Theodosius II tegen de Joden zijn uitgevaardigd, weer van kracht.
De Byzantijnse norm dat een Jood geen rechten heeft, een norm die door de voorafgaande regeringen in het leven was geroepen en onder Justinianus was bevestigd en verscherpt, zal tot lang na de tijd van zijn verwekkers, tot in een verre toekomst standhouden en op het Jodendom een noodlottige uitwerking hebben. In opdracht van de keizer gaat onder voorzitterschap van Tribonius, dé rechtsgeleerde van zijn tijd, een commissie van juristen een ontzaglijk werk ondernemen: het teboekstellen van het Romeinse recht. In 534 ziet één van de belangrijkste wetboeken aller tijden het licht: het beroemde *Corpus Juris Civilis*.
Daarmee wordt het Romeinse recht tot nieuw leven gewekt - het grootste erfstuk van de heidense wereldstaat en zijn generaties vooraanstaande juristen, en terecht geprezen als één van de voortreffelijkste scheppingen van 's mensen ordenende geest en helder verstand. Meer dan enige andere profane schepping van de Oudheid zal deze wetgeving een machtige invloed uitoefenen op het Avondland en de rechtspraak van de toekomst. En toch sluimeren in dit *Corpus Juris Civilis* tegelijk ook de noodlottige kiemen waaruit het onheil over een geheel volk zal losbreken: het monumentale rechtskundige werk - '*Codex Justinianus*' en '*Novellen*' - omvat tezamen met het Romeinse recht ook alle wetten die op de Joden betrekking hebben en vereeuwigt ze. Met de algemene normen van het Romeinse recht verhuizen zij later naar de wetboeken van de Europese staten, worden ze tot voorbeeld van alle reglementeringen die het leven van het middeleeuwse Jodendom overschaduwen! Joden, volgens het recht gedegradeerd en bestempeld als tweederangs onderdanen: een noodlottige

erfenis uit de Christelijk-Romeinse tijd, die voor de gehele middeleeuwse wetgeving tot maatstaf wordt en waarvan de laatste consequenties zich tot in de negentiende eeuw uitstrekken.

In politiek opzicht onderneemt Justinianus een poging om het gehele imperium opnieuw in één hand te verenigen. De heerschappij van Byzantium moet worden hersteld over de gebieden in Noord-Afrika, die in de storm van de grote volks-verhuizing verloren waren gegaan en zij moet ook weer in de landen van het ondergegane Westromeinse rijk worden gevestigd.
Met een sterke troepenmacht rukt Belisarius, de grote veldheer van de keizer, naar Noord-Afrika op. Carthago valt. Het machtige rijk van de Vandalen, dat een eeuw tevoren onder Geiserik was opgebouwd, wordt in de periode van 533-534 veroverd en voorgoed vernietigd. Tot de buit zouden - zo beweren de kronieken - ook de gewijde voorwerpen uit de tempel van Jeruzalem hebben behoord en men zou ze weer hebben overgebracht naar Constantinopel, waar zij uiteindelijk verloren gingen. Tot dusver ontbreekt echter ieder bericht over het verdere lot van deze schatten.
De Byzantijnen zijn nauwelijks heer en meester in het land, of de Joodse gemeenten beginnen de harde hand van de Oostromeinse keizer te voelen. Gewelddaden en vervolgingen nemen een aanvang. Hun geloofsgenoten in de stad Boreion worden gedwongen zich te laten dopen, in 534 wordt hun oeroude synagoge in een christelijke kerk veranderd. Justinianus zelf geeft de hoogste magistraat Salomo, stadhouder van de nieuwe provincie, opdracht Joodse bedehuizen in christelijke te veranderen.
Vanuit Afrika maken de vernietigers van het Vandalenrijk zich gereed voor de sprong naar hun tweede doel - de verovering van Italië. Het gaat erom de ketterse Goten van het Apennijnse schiereiland te verjagen. In het jaar 535 onderwerpt Belisarius geheel Sicilië en de zuidelijke punt van het Italiaanse vasteland. In geforceerde marsen rukt hij op naar Napels en staat in 536 met zijn leger voor de zwaar verdedigde stad aan de voet van de Vesuvius.
De eis van Belisarius om zich over te geven, verdeelt de Napolitanen in twee kampen. Vele inwoners willen zich naar de veldheer schikken en vrijwillig de poorten voor hem openen. Maar de Joden, die een voorgevoel hebben van wat hun onder Justinianus dreigt, verzetten zich samen met de patriottisch gezinde Napolitanen onder Postor en Asklepiadorus tegen de overgave en het komt tot een strijd. De rijken onder de Joden, bereid de stad tot het uiterste te verdedigen, offeren hun vermogen en, daar de stad niet op een beleg is ingesteld, stellen anderen de pakhuizen en magazijnen van hun graanhandel ter beschikking om de bevolking van voldoende voedsel te voorzien. Alle aanvallen van Belisarius mislukken in het begin door de weerstand van de Joden. Met man en macht verdedigen zij de onversterkte, bedreigde zeezijde van Napels en slaan dapper iedere doorbraak naar de haven af. De gevechten duren drie weken, tot de Byzantijnen er door een list in slagen de verdedigers te overrompelen. 's Nachts dringen zij met gehele scharen de stad binnen via het buizenstelsel van de waterleiding, die een Griek hun heeft verraden. Ook nu zetten de Joden de strijd bij de haven voort. Pas als geheel Napels voor de overmacht van de vijand is bezweken, schikken zij zich in hun lot.
Nog voor het einde van het jaar 536 verovert Belisarius Rome zonder slag of stoot. Terwijl hij nog in de stad vertoeft, wordt hij onverwachts door de Gotische krijgsmacht omsingeld, breekt echter met zijn leger uit en rukt op naar Ravenna, dat hij inneemt. Van de vroegere residentie van de Oostgoten uit begint de verovering van Noord-Italië. Nog twintig jaar lang kon de koning van de Goten, Totila, zich met wisselend succes handhaven in gevechten, waarbij de steden nu de ene, dan de andere

partij in handen vielen. Dan gelukt het door de krijgskunst van de veldheer Narses - de opvolger van Belisarius, die inmiddels in ongenade was gevallen, - Italië definitief te veroveren. In 555 wordt het land onder een stadhouder gesteld, die in Ravenna resideert. Het is dan een provincie van het Byzantijnse rijk geworden.
Tevergeefs hadden de Joden aan de zijde van de Goten, de heersers over het land, gevochten. Onder het bewind van Justinianus kunnen zij ternauwernood een ander lot verwachten dan dat van hun geloofsgenoten in het heroverde land van de Vandalen.
Inmiddels zal de typische Byzantijnse politiek in Italië nooit tot een zo onbelemmerde ontplooiing komen als in het Morgenland. De Byzantijnen zien zich tegen hun verwachting in genoodzaakt om hun macht op het Apennijnse schiereiland al heel spoedig met andere medespelers te delen. De bisschop van Rome, primaat en paus, drong zich krachtig naar voren. Gaandeweg was zijn positie in de Tiberstad verstevigd en was zijn aanzien gestegen. In tegenstelling tot de Byzantijnse Kerk mengde de Westromeinse zich evenwel niet in de wereldlijke politiek. De opvolger van Petrus, de bisschop van Rome, was vaak als scheidsrechter opgetreden. De heersers over het land waren dan ook nooit door de pausen tot anti-Joodse maatregelen aangezet, evenmin als de bevolking ooit tegen de aanhangers van het Joodse geloof was opgeruid.

Gregorius I, de paus die een nieuwe koers aanwijst

Tegen het einde van de zesde eeuw verrijst machtig en invloedrijk de gestalte van een staatkundig zeer begaafde paus, wiens streven de toekomstige kerkelijke politiek van Rome uitstippelt en die tegenover Byzantium en de Oostelijke Kerk de positie van het Latijnse Christendom versterkt door zeer nauwe betrekkingen met de Germanen aan te knopen. Het is Gregorius de Grote, die in het jaar 590 de stoel van Petrus bestijgt. In zijn houding jegens het Jodendom geeft deze 'vader van het middeleeuwse pausschap' het voorbeeld dat ook de politiek van het merendeel zijner opvolgers zal bepalen.
Gematigd en met weloverwogen billijkheid tracht paus Gregorius I alles te vermijden wat de atmosfeer zou kunnen vergiftigen en wat de spanning in de wederzijdse betrekkingen zou kunnen verscherpen, juist omdat de bekering van de Joden hem oprecht ter harte gaat. Hij laat hun recht wedervaren binnen 'het kader van de wetten', waarvan hij overigens telkens opnieuw een strikte naleving vordert. In zijn encyclieken waarin hij vaak het 'Joodse vraagstuk' aanroert, in zijn talrijke geschriften waarin hij in verband met de verhouding tot de Joden goede raad geeft of beslissingen neemt, weerspiegelt zich een grondige kennis van de Jodenwetten, die uiteindelijk als maatstaf golden: de wetten die door de *Codex Theodosianus* waren vastgelegd en door Justinianus nog verscherpt, wetten die - in canons vervat - ook voor paus Gregorius de Grote als bindend gelden.
De godsdienstvrijheid in de reeds bestaande synagogen wordt hun gewaarborgd, maar iedere nieuwbouw blijft verboden. Gregorius waakt er zorgvuldig voor dat de Joden generlei godsdienstige invloed buiten hun gemeenten kunnen uitoefenen en hij laat niets onbeproefd om de Christenen tegen een mogelijk 'besmettingsgevaar van het Jodendom' te beschermen. Evenals de Joden iedere zendingsarbeid verboden wordt, mogen de Christenen geen Joodse plechtigheden bijwonen. Geen Jood mag - of het nu in besloten kring gebeurt dan wel in het openbaar - ook maar de minste invloed op Christenen uitoefenen. Zelfs het raadplegen van Joodse geneesheren is niet geoorloofd, zij zouden eveneens invloed op de patiënt kunnen krijgen. Het is de geestelijkheid streng verboden Joodse ambtenaren in dienst te nemen. Wereldlijke gezagdragers worden ertegen gewaarschuwd Joden om raad te vragen of zelfs werk op te dragen. Geen Jood mag in een christelijke staat, zoals de canonieke regels luiden,

een plaats bekleden die hem enigerlei macht over Christenen verleent.
Maar Gregorius is een vijand van iedere vorm van fanatisme. Hij treedt krachtig op tegen vervolgers van het Jodendom, keert zich scherp tegen alle daden van willekeur en komt zelfs op voor de vrijheid van het Joodse zelfbestuur binnen hun gemeenten.
Het energieke optreden van Gregorius I tegen de schending van Joodse rechten vloeit evenwel voort uit zijn kerkelijke politiek, niet uit sympathie voor zijn beschermelingen. Ook hij heeft volstrekt geen milde gevoelens voor het 'volk van God'. In de herderlijke brieven en de zendbrieven van deze paus blijven woorden als 'bijgeloof, 'verdorvenheid' en 'arglist' (superstitio, perditio, perfidia) dan ook onverbrekelijk met het Jodendom verbonden. Gregorius is er evenwel van overtuigd dat men de 'rest van Israël' langs vreedzame weg langzamerhand voor het christelijke geloof zal kunnen winnen.
Om de Joden tot de Kerk te brengen looft hij zelfs premies uit en stelt hij allerlei gunsten in het vooruitzicht. Joodse boeren en pachters van akkers op de kerkelijke landerijen op Sicilië die zich laten bekeren, krijgen van de paus vrijstelling van pachtgelden en van een deel van de grondbelasting. Helemaal voldaan schijnt paus Gregorius daarover niet te zijn geweest, want hij bekent: 'De Joden, die door dergelijke materiële voordelen tot bekering zijn gebracht zullen misschien geen bijzonder trouwe gelovigen blijken.' Maar hij voegt er hoopvol aan toe: 'Hun kinderen zullen waarschijnlijk betere Christenen worden.'
Dat bij de uitnodiging zich te bekeren iedere vorm van geweld en druk achterwege moest blijven, is en blijft voor Gregorius de Grote een onwrikbaar en steeds doorgevoerd beginsel. 'Wil men voor het Christendom bekeerlingen winnen, dan moet men met goedheid en niet met gestrengheid te werk gaan,' schrijft Gregorius I aan bisschop Paschalis van Napels, 'anders schrikt een dergelijke geprikkeldheid degenen af die door hun inzichten het Christendom al heel nastonden.'
In dezelfde brief legt de paus er grote nadruk op dat de Joden met overleg dienen te worden gewonnen, 'opdat zij ons niet ontvluchten, maar ons juist volgen'. Wanneer de Joden van Agrigenti wel geneigd zijn zich te bekeren, dringt hij erop aan 'dat de beslissing door prediking wordt bespoedigd'.
In een schrijven aan de bisschoppen Virgilius van Arles en Theodorus van Marseille spreekt hij er zijn leedwezen over uit dat de Joden 'meer door geweld dan door prediking tot het doopsel werden gebracht' en hij geeft uiting aan de vrees dat 'bekeerlingen onder druk in feite hun oude geloof blijven aanhangen'.
Landulf, de vorst van Benevento, laat hij weten: 'Wij hebben van onze Heere Jezus Christus nooit gehoord dat Hij iemand met geweld tot zijn dienst heeft gedwongen. Hij won de mensen gewoon door ze te overreden. Hij liet hun de vrije wil en bracht hen niet door dreigementen van hun dwaling af, maar door zijn bloed voor hen te vergieten; want hij die de doop niet vrijwillig, maar tegen zijn wil ondergaat, kan het ware geloof in Christus niet bezitten.'
Hoezeer Gregorius de Grote gelijk had met zijn vrees, blijkt later uit de verschrikkelijke tragedie van de Joden die in de zevende eeuw onder de heerschappij van de Westgoten in Spanje onder dwang werden gedoopt en acht eeuwen later uit het gruwelijke lot van de maranen. Alle pogingen de afstammelingen van het volk van Israël onder dwang te bekeren, mislukken, wat trouwens ook geldt voor alle vreedzame pogingen hen ertoe te brengen hun geloof op te geven. Dat men geloofde dit doel te kunnen bereiken, is de tragische, ontzaglijke dwaling van de nu volgende eeuwen tot in de negentiende eeuw.
'Zo ooit in de geschiedenis van de mensheid, dan werden hier godsdienstijver en godsdienstpolitiek met alle denkbare middelen - vanaf liefdevolle overreding tot en

met de brandstapel - tot het uiterste doorgedreven. Een overgrote meerderheid stond hier met een geheel arsenaal van machtsmiddelen tegenover een zeer kleine minderheid, maar ondanks hun taaie en hardnekkig doorgevoerde strijd, blijkt het tenslotte allemaal een poging iets onmogelijks tot stand te brengen.' Geen macht ter wereld heeft kans gezien de trouw van de Jood aan zijn geloof in één God te breken!

Tegen het einde van de zesde eeuw breekt een belangrijke godsdienstige omwenteling baan: de beslissing tussen het arianisme en het katholicisme valt definitief. Stuk voor stuk wenden de jonge germaanse staten, van Italië tot Spanje, zich van het ariaanse geloof af. Het katholicisme wordt de enige, allesbeheersende geloofsbelijdenis. Daarmee zijn de wegen voor de toekomstige ontwikkeling bepaald. 'Het was de zwaarste slag van het noodlot die de Joden van Europa kon treffen,' constateert professor Edmund Schopen, 'want vanaf dit ogenblik staan zij weerloos en onbeschermd tegenover de vijandige gezindheid van het katholieke Christendom, dat de breuk met de gestrengheid van het Joodse monotheïsme heeft voltrokken...'
Vanaf het ogenblik waarop het katholicisme zijn intocht heeft gehouden, de brede massa van het volk is gedoopt en ook de germaanse vorsten het roomse geloof omhelzen, verandert de situatie plotseling: het zaad dat reeds in de edicten van de Romeinse christenkeizers - van Constantijn tot Justinianus - aanwezig was, begint in het westen van Europa te ontkiemen en noodlottige vruchten te dragen - in Lombardije, in het grote Gallisch-Germaanse Frankenrijk, evenals in het rijk van de Westgotische koningen van Spanje. Want nu krijgen de conciliebesluiten, die door de koningen worden bevestigd, wettelijke kracht! Het nakomen ervan kan nu worden afgedwongen. In alle landen - van de Po tot de Ebro - verliezen de Joodse gemeenten hun aloude rechten en beginnen de vervolgingen.

Nog tijdens het leven van Gregorius de Grote komt het in het Frankenrijk tot de eerste inbreuk - tot het gedwongen doopsel. In het jaar 576 stelt bisschop Avitus de Joden in Clermont voor de keus - doopsel of verbanning. Bijna vijfhonderd verklaren zich na een aarzeling van drie dagen - natuurlijk slechts voor de schijn - bereid tot het doopsel, de overigen vluchten naar Marseille. De ijver van de geestelijkheid beïnvloedt de wereldlijke macht. In 582 neemt koning Childerik onder invloed van bisschop Gregorius van Tours maatregelen om de Joden tot het doopsel te dwingen. In Bourgondië vernielen Christenen de synagogen. Wanneer koning Guntram in 585 op een dag naar Orléans gaat, maken ook de vertegenwoordigers van de Joodse gemeente hun opwachting en vragen hem hun verwoeste synagoge weer te mogen opbouwen. 'Maar,' schrijft bisschop Gregorius, 'de koning zal, zo God het wil, deze toestemming nimmer geven.'
Ten aanzien van het steeds toenemende, eigenmachtige optreden bleef Gregorius I niet werkeloos. Nadat hij was ingelicht door Italiaanse Joden die het Frankenrijk regelmatig bereisden, richtte de paus een vermanend schrijven aan de bisschoppen van Arles en Marseille. Men diende, liet hij hun weten, de Joden liever door overreding dan door dwang voor het Christendom te winnen. Wat Gregorius de Grote, die in 604 stierf, nog beleefde, was slechts een begin. Steeds meer vervielen de laatste Merovingische koningen in het Frankenrijk tot een overgrote ijver waar het kerkelijke zaken betrof en stemden zij zonder bezwaar in met alle tegen de Joden gerichte conciliebesluiten. In het jaar 614 besloot de vergadering van bisschoppen in Parijs dat geen Jood meer tot een bestuursambt of tot de militaire dienst mocht worden toegelaten. Ook de koning mocht geen ambtelijke bevoegdheden meer aan Joden toekennen. Alle Joden die reeds ambten bekleedden, met inbegrip van hun

familieleden, moesten gedwongen worden zich te laten dopen. De Frankenkoning Chlotarius II hecht zijn goedkeuring aan de besluiten van het concilie. Zijn zoon, koning Dagobert I (629-639), eist van Joden die uit Spanje immigreren, dat zij zich laten dopen of het land weer verlaten. Dagobert zou ook de uitwijzing hebben gelast van alle Joden die reeds lang in het Frankenrijk gevestigd waren, maar die zich tegen een bekering verzetten. Hij zou daartoe zijn bewogen door keizer Heraclios van Byzantium, met wie hij een bondgenootschap had.
Even hard als in het Frankenland is de politiek in Bourgondië aan de Midden Rijn en in het koninkrijk van de Longobarden in NoordItalië. Maar het ergst zou de reactie aan gene zijde van de Pyreneeën woeden.

Een duistere eeuw in Spanje

In 587, een jaar na zijn troonsbestijging, maakte Reccared I, koning van het Westgotische rijk, zich van het arianisme los en werd katholiek. Als in geen ander land beginnen nu in Spanje koning en Kerk onmiddellijk zeer nauw samen te werken: ieder besluit, door de vorst en de leden van de bisschoppelijke synode gezamenlijk ondertekend, wordt staatswet! Een scherpe politiek begint zich tegen heidenen, arianen en aanhangers van het Joodse geloof te richten. Er moet een homogeen katholiek Spanje worden geschapen, dat geen plaats meer biedt aan andersdenkenden. De Romeins-Byzantijnse wetten treffen de Joden nu ook hier: verbod van het bezit van christenslaven, verbod van huwelijk met Christenen en van iedere functie in het ambtenarenkorps. Maar het verzet in den lande tegen deze nieuwe maatregelen is sterk. Koning Sisebut, die in 612 de troon bestijgt, moet constateren dat de wet inzake het bezit van slaven nog steeds niet overal wordt nageleefd. Ook de bekeringspogingen zijn, ondanks alle ijver en druk van de Kerk, zonder resultaat gebleven.
Er volgt een nieuw decreet, dat de Joden het verlies van alle bedienden, ondergeschikten, arbeiders en slaven van christelijke confessie brengt. De roem van het ware geloof,' luidt de tekst, 'bestaat immers hierin dat (binnen dit machtsgebied) het verdoemde Joodse bijgeloof (Ebreorum execranda perfidia) geen macht over Christenen mag krijgen. De verderfelijke macht van de Joden is de Christenen een gruwel en dus moet het aan God gewijde, gewone volk onder de bescherming van de katholieke liefde worden gesteld. Wij bevestigen door deze wet voor alle tijden dat voortaan, te beginnen met dit eerste gelukkige jaar van Onze regering, geen Jood meer toestemming heeft, op grond van welk recht ook, een Christen in zijn dienst, of onder zijn voogdij te hebben, onverschillig of het een vrije persoon of een slaaf, een gehuurde knecht of een ander soort ondergeschikte betreft.'
Er wordt slechts één deur opengehouden: *het doopsel*. De Joden maken er evenwel geen gebruik van en nemen het grote economische verlies op de koop toe. Velen die nu van alle hulp zijn verstoken verliezen hun bron van inkomsten. Dan stelt koning Sisebut - teleurgesteld over de mislukking van zijn bepalingen en verlangend het Joodse verzet te breken - in het jaar 613 het ultimatum: doopsel of verbanning! Er worden instructies gestuurd naar wereldlijke en kerkelijke autoriteiten om het bevel dat de gewetens en geloofstrouw op de zwaarste proef zou stellen zonder toegevendheid uit te voeren.
Het Spaanse Jodendom wordt onder de last van deze ontzettende keuze verscheurd, de wegen gaan uiteen. Velen besluiten te blijven, vooral zii die in de landbouw werkzaam zijn en die al geslachten lang plantages en wijngaarden in eigendom hebben. Zij geven toe en onderwerpen zich aan het doopsel, hoewel slechts in schijn en vastbesloten het geloof van de vaderen heimelijk trouw te blijven. Zij hopen dat de

vervolgingen eens zullen ophouden en dat zij dan opnieuw openlijk het Jodendom kunnen belijden. Velen evenwel - de onbuigzamen en sterken, wier geweten geen innerlijk voorbehoud kan verdragen en allen wier beroep in handwerk of handel een grotere beweeglijkheid mogelijk maakt - verlaten Spanje. Grote scharen emigranten trekken over de Pyreneeën naar het rijk van de Franken, waar zij niet veel later onder koning Dagobert hetzelfde lot zullen ondergaan. Een deel van de uitgewezenen trekt naar Noord-Afrika, waar hun gemeenten een nieuw leven beginnen.
Tegen de maatregel van de koning had geen protest van de geestelijkheid geklonken. Was het beginsel van paus Gregorius, de doop nooit met geweld af te dwingen, nu reeds vergeten? Wat Isidorus, bisschop van Sevilla en primaat van Spanje, over het optreden van de koning dacht, liet hij in een geschrift na: 'In het begin van zijn regering legde hij bij de bekering van Joden tot het christelijk geloof veel ijver, maar weinig verstand aan de dag, omdat hij degenen geweld aandeed die men liever door de geest van het geloof aan zich had moeten binden. Er staat evenwel geschreven dat men Christus zowel door toeval als in waarheid kan verkondigen.'
De vreselijke verdrukking duurt niet langer dan de regering van Sisebut. Swintila (621-631), de volgende koning, door de verdrukten de 'vader des vaderlands' genoemd, blijkt een zachtaardige en rechtvaardige heerser te zijn. Vele bannelingen keerden naar hun vroegere woonsteden terug. De schijn-Christenen mochten weer terugkeren tot het Jodendom. Maar deze adempauze duurde slechts zeer kort, precies tien jaar. Een samenzwering maakt een einde aan de regering van de verdraagzame vorst. Onder koning Sisenand (631-636) wreekt de Kerk zich voor de geleden nederlaag. Het concilie van Toledo (633), dat onder voorzitterschap van Isidorus bijeenkomt, neemt het volgende besluit: 'In de toekomst mag aan geen Jood het christelijk geloof met geweld worden opgedrongen. Maar zij die onder de allervroomste koning Sisebut tot het doopsel zijn gedwongen en tot de kerkelijke sacramenten zijn toegelaten, moeten ook verder Christen blijven.'
De kinderen van gedoopten worden van de ouders weggenomen, ter opvoeding in kloosters geplaatst of bij christelijke gezinnen ondergebracht. Een Jood die met een Christin is gehuwd blijft slechts de keus tussen doopsel en echtscheiding. Ieder huwelijk waarin een Jodin zich tegen de doop verzet, moet worden ontbonden. Het verkeer en de omgang met zijn stamgenoten is de gedoopte verboden. Iedere gedoopte die erop wordt betrapt in het geheim de wetten van zijn vroegere geloof na te leven, verliest zijn vrijheid, hij wordt slaaf. Allen 'die van Joden geschenken aannemen en hun bescherming verlenen', worden bedreigd door de kerkelijke ban, 'want het gaat erom,' argumenteert het concilie: 'een ieder uit het Lichaam van Christus te weren die de vijanden van Christus in bescherming neemt.'
Met veronachtzaming van de conciliebesluiten nemen vele adellijken de Joden onder hun patronaat. En daartegen is zelfs de macht van de koning niet opgewassen.
Met des te groter zekerheid vervolgen de heersers hun harde koers. Koning Chintila zweert bij zijn troonsbestijging in 636 alle tegen de Joden gerichte canons trouw te zullen naleven. De Joden die zich indertijd onder dwang hebben laten dopen, vrezen verdere onbillijkheden. Zij leggen de vorst smeekschriften voor waarin zij beloven dat zij goede Christenen zullen zijn en dat zij zelfs niet meer met Joden wensen te verkeren. Het helpt hun niets. Ook zij worden in de strijd betrokken die koning Recceswint na zijn troonsbestijging in 649 opnieuw tegen de Joden ontketent. In 653 verklaart hij in Toledo voor het achtste concilie: 'Ik zal u op de hoogte stellen van de levenswijze en de zeden van de Joden, omdat mij maar al te goed bekend is hoezeer het land dat ik bestuur, door deze melaatsheid wordt bevlekt. Terwijl de almachtige God in ons land alle dwaalleren heeft uitgeroeid, is alleen deze godslasterlijke sekte

nog steeds niet verdelgd. Zij moet dus òf door de kracht van onze vroomheid op het rechte pad worden gebracht òf met de knuppel van de wraak worden neergeslagen. Ik zie dat er zich enerzijds mensen onder hen bevinden die zich onverzettelijk vasthouden aan de dwalingen van hun vermolmde overlevering en aan de wetten van hun bijgeloof, terwijl anderen, hoewel zij door het water van het heilig doopsel zijn verlost, zich tot mijn leedwezen zo in de zonde van de afvalligheid hebben verstrikt, dat hun godslasterlijk gedrag nog meer ergernis moet verwekken dan het gedrag van diegenen die nog steeds niet zijn gelouterd door het heilige, levenwekkende doopwater. Daarom zweer ik dus voor u, eerwaarde en doorluchtige heren, dat u ter ere van mijn gebieder en verlosser Jezus Christus een door de geest van oprechtheid en waarachtigheid ingegeven besluit moogt nemen, zonder aanzien des persoon en zonder u door welke belofte die van hen mocht uitgaan dan ook te laten verwarren...'
Wanhopig ondertekenen de katholieke Joden opnieuw smeekschriften en verklaringen: '...met de verachtelijke gemeenschap van de ongedoopte Joden geen enkele omgang' te onderhouden, 'geen ontuchtige huwelijken met bloedverwanten tot in de zesde graad' te sluiten..., om niet 'door vuur of steniging' te worden vernietigd...
Het negende concilie van Toledo beveelt in 655 de strengst mogelijke bewaking van deze categorie. Zij moeten iedere bisschoppelijke godsdienstoefening bijwonen en op alle Joodse feestdagen de kerk bezoeken. Wanneer zij niet verschijnen, dreigen stokslagen.

Koning Recceswint ontpopt zich als een 'Westgotische Justinianus': alle kerkelijke wetten en decreten van zijn voorgangers worden in de *Lex Visigothorum* vereeuwigd, ook alle anti-Joodse maatregelen. Ook de plicht van het aanbrengen: 'Niemand die kennis heeft gekregen van de verrichting van onwaardige godsdienstige handelingen of van degene die ze heeft verricht, vermete zich hetgeen hem bekend geworden is, geheim te houden. Niemand verzuime hetgeen hij heeft gezien aan te brengen en het beluisterde te verraden.'
Ook de nieuwe maatregelen geven niet het gewenste resultaat. Nu moet terreur het Jodendom van Spanje dwingen zijn geloof op te geven. In 681, op het twaalfde concilie van Toledo, dringt koning Erwig (680-687) er bij de bisschoppen op aan: 'Ik bezweer u, vermant u, vermant u toch eindelijk! Verscheurt de netten van de onrechtvaardigen, loutert de goddeloze zeden van de misdadigers, ijvert tegen de trouwelozen en, wat het belangrijkste is, rukt de Joodse pest met wortel en tak uit.'
Onder bijval van de bisschoppen volgt de wet: de Joodse godsdienst is verboden! Alle Joden van Spanje krijgen het bevel zich binnen een jaar te laten dopen: 'Wanneer een Jood - zijn zonen of dienaren - zich aan het doopsel door de priester onttrekt of zelf deze doop verzuimt dan wel zijn familieleden het doopsel ontraadt, dan is hij een misdadiger, indien hij na verloop van een jaar na afkondiging van deze wet de genade van het doopsel nog niet deelachtig is geworden. Hij zal worden gestraft met honderd zweepslagen en het uitrukken van het hoofdhaar alsmede met verbanning, terwijl zijn eigendommen ter beschikking van de kroon komen.'
Bij die bedreiging vluchten vele Joden naar het buitenland, vooral naar Afrika, velen verschuilen zich in het land zelf. Stadhouders en leenheren in de provincies nemen hen in bescherming.
Zonder het te vermoeden, droegen koning en concilie er met hun terreurwetten, die vele Joden naar Afrika verdreven, veel toe bij de krachten te steunen die de ondergang van het Westgotische rijk zouden veroorzaken. Met behulp van ijlboden laat koning Egica in 694 in Toledo een concilie bijeenroepen. Zorgwekkende berichten hebben hem bereikt: aan de overkant van de Straat van Gibraltar zijn de Arabieren een nieuwe

veroveringstocht begonnen. Na hun triomftocht door de landen van het Oude Oosten en geheel Noord-Afrika kan hun volgende doel slechts één land zijn - Spanje!
'Het is ons kort geleden uit betrouwbare bronnen ter ore gekomen,' bericht de koning aan de bisschoppen, 'dat Spaanse Joden met hun buitenlandse geloofsgenoten uit overzeese landen onderhandelingen hebben geopend om tegen het christelijke volk samen te zweren. Gezien het feit dat de Joden niet slechts het gewaad hebben bezoedeld van het geloof waarin de Moederkerk hen door de doop heeft gehuld, omdat zij ongeacht hun belofte als tevoren aan hun gebruiken vasthielden, maar ook nog de moed hebben gehad een samenzwering op touw te zetten...' - maakt het zeventiende concilie de wet van kracht: alle Joden in Spanje zijn lijfeigenen van de koning! Hun kinderen moeten op zevenjarige leeftijd van hen worden weggenomen en aan Christenen ter opvoeding worden overgegeven.
Schrikbewind en geweld komen enkele jaren later plotseling tot een einde: in juli 711 heeft het stervensuur van het koninkrijk van de Westgoten geslagen. Onder Tarik zijn scharen Arabische en Berberkrijgers uit Noord-Afrika overgestoken naar Spanje. In hun gelederen staan Joodse eenheden onder Kaulan al Jahudi... Op de zonnige vlakte van Jerez de la Frontera wordt de Westgotische legermacht vernietigend geslagen. Het Iberische schiereiland valt in Arabische handen. Voor de Joden van Spanje begon een nieuw tijdperk!

II ONDER KEIZERS EN KALIEFEN

De tweede dochterreligie

Het oorlogsgeweld dat kort na het jaar 700 vanuit Noord-Afrika over het Iberische schiereiland raast, vaagt zelfs de puinhopen van de Westgotische heerschappij weg. Deze grote omwenteling met zijn wereldomvattende invloed op de loop van de geschiedenis zou ook voor het Jodendom een nieuw tijdperk van vrijheid inluiden. Zij was nauwelijks een eeuw tevoren op duizenden mijlen afstand van Spanje in het hart van het Arabische schiereiland begonnen. Omtrent het tijdstip waarop onder koning Sisebut de eerste edicten van het concilie in Toledo tegen de Joden werden gericht en een begin zouden maken aan de bittere lijdensweg van de Spaanse Joden, werd in de door de zon geblakerde zandwoestijnen van Arabië de Islam geboren, het geloof dat zich een wereldrijk zou veroveren. Het begon zes eeuwen na het ontstaan van het Christendom met de door Mohammed gegrondveste leer van de 'overgave aan God', een tweede aan de schoot van het Jodendom ontsproten religie.

Voor Mohammed en zijn landgenoten waren de Joden geen vreemdelingen. Zij woonden in hun midden, in het reusachtige gebied van het schiereiland tussen de Rode Zee en de Perzische Golf, waarin het scheen dat de tijd had stilgestaan. Ver verwijderd van de tonelen van de grote, wereldschokkende gebeurtenissen, in de uitgestrektheden van eindeloze zandvlakten, slechts doorsneden door eenzame, gevaarlijke karavaanroutes, waar nooit een groot leger langs had durven oprukken, leidden de Arabieren sinds onheuglijke tijden in ongebonden vrijheid van vader op zoon een onveranderd bestaan Ze hielden getrouwelijk vast aan hun oeroude zeden en leefden in gesloten stamgemeenschappen, waartussen vriendschap en bloedige veten elkaar met nooit aflatende regelmaat opvolgden.

De nevel van sagen verhult het ogenblik dat binnentrekkende Joodse stammen voor de eerste maal voet in het aloude vaderland van de Arabieren zetten. Waren het zeevarende Israëlieten onder de machtige koningen van Juda, onder David of Salomo, die op de Rode Zee met hun vloten koers zetten naar het beroemde goudland Ofir, de pioniers die eertijds in Zuid-Arabië in de belangrijke handelssteden Mariba en Sanaä factorijen voor de overzeese handel met Indië hadden gevestigd en Joodse koloniën hadden gesticht? Of was het nog veel vroeger? Gebeurde wat een oud, overgeleverd verhaal vertelt: dat vele Joodse vluchtelingen na de verwoesting van de eerste tempel door de Babylonische koning Nebukadnezar naar Noord-Arabië waren getrokken? Niemand is in staat het te zeggen. Slechts één ding staat vast: De oorlogen tussen Joden en Romeinen hadden wel een Joodse volksgroep naar het Arabische schiereiland gevoerd, zeloten die na de val van Jeruzalem waren gevlucht. Onder de bedoeïenen en nomaden in de uitgestrekte vlakten van het reusachtige schiereiland dwong niemand hen hun ongetemde vrijheidsdrang en hun krijgshaftige houding op te geven.

Drie belangrijke Joodse stammen in Noord-Arabië stammen af van de vluchtelingen uit Israël - de Benu-Kainuka, de Benu-Nadhir en de Benu-Kuraisa. Zij woonden in Jathrib, de hoofdstad van de Hedzjas en in de omgeving daarvan, in een door beekjes bevloeide, met palmen en rijst bebouwde streek. Verder naar het noorden werden de stad Sjaibar en het landschap eromheen door een grote Joodse kolonie bewoond. Op nauwelijks een dagreis afstand vandaar lag in een vruchtbare wadi, het 'dal van de dorpen', een lange reeks kleine Joodse nederzettingen.

Omdat de Joodse stammen herhaaldelijk door roofzuchtige bedoeïenen werden aangevallen, beschermden zij hun dorpen met zwaar versterkte muren en bouwden zij

voor geval van nood vestingen op de ontoegankelijke bergtoppen. In taal en in vele zeden en levensgewoonten onderscheidden zij zich nauwelijks van hun Arabische landgenoten. Velen leidden een ongeregeld bedoeïenenbestaan, anderen dreven karavaanhandel. Het merendeel hield zich bezig met plantage en tuinbouw in nasen en bevloeide dalen. De overlevering vertelt, dat zij de dadelpalm in deze streek hebben ingevoerd. Weer anderen waren als goudsmeden en handwerkers beroemd.
Wat dapperheid betreft deden zij niet onder voor de krijgslustige inheemse bevolking, zij waren even gastvrij en zij waren hun bondgenoten even trouw en wedijverden met hen om de palm van de dichtkunst.
In Mekka zelf woonden slechts weinig Joden. Maar des te talrijker waren zij in het zuiden van het schiereiland, in Jemen. In 'Arabia Felix' sloten zij zich overigens nooit tot gemeenten aaneen. Velen trokken met hun gezinnen als nomaden rond of verbouwden specerijen. Anderen hadden zich gevestigd in de havenplaatsen, in die tijd knooppunten van de wereldhandel, waar goederen uit India en Perzië, uit Egypte en Byzantium werden overgeladen en zij dreven daar handel. Slechts in één opzicht onderscheidden de immigranten zich van alle inheemse stammen - door hun godsdienst. Hieraan hielden zij ook in Arabië onwrikbaar vast, zij namen de spijswetten in acht, hielden streng de sabbat en vierden de feestdagen van hun volk.
Jathrib gold als zetel van de Joodse geleerdheid, had zijn wetgeleerden en zijn hogeschool. De overlevering weet over deze geleerden evenwel niet veel te vertellen. Het aanzien dat de Joodse stammen onder de oorspronkelijke bevolking genoten, was groot. Allen konden lezen en schrijven, een kunde die slechts weinig Arabieren machtig waren. Deze danken dan ook aan de Joodse geleerden hun nauwkeurige, uit maanmaanden opgebouwde tijdrekening. Van hen leerden zij een maand in te voegen in de jaren die bij het zonnejaar achterbleven. Niet lang na 400 werd die negentienjarige Joodse inschakelingscyclus op het schiereiland ingevoerd. De Arabieren noemden de invoeging nassi, een woord dat de herinnering vastlegde aan de jaarlijks terugkerende bekendmaking van de feestkalender aan de Joodse gemeenten bij monde van de nassi, de patriarch in het moederland.
Hoeveel geschiedenissen uit de Heilige Schrift en talloze, met dichterlijke fantasie gesmukte, Bijbelse verhalen en legenden waren er niet bij de woestijnbewoners in omloop! Zij werden overal verteld, aan de putten bij de karavanserais en op de lange, moeilijke zwerftochten door de woestijn, in oasen en bij het nachtelijk vuur op de plaats van overnachting. Zelfs hun afstamming en hun verre verwantschap met het Joodse volk verklaarden de beide voornaamste Arabische stammen aan de hand van gegevens uit de Bijbel: die in het noorden, in de Hedzjas, zag in de krijgsman van de woestijn Ismaël, de zoon van de aartsvader Abraham, zijn grote stamvader en noemde zich de stam van de Ismaëlieten; voor die in het zuiden van het schiereiland gold Joktan, de zoon van Heber (Genesis 10: 25) als stamvader. Valt het dan te verwonderen dat menige sjeik sympathie voor het Jodendom opvatte en zich bekeerde? Daar de Arabieren trouwens ook besneden waren, viel de overgang niet eens zo zwaar. Evenals de krijgshaftige stam van de Benu-Kinanah, verwant met de in hoog aanzien staande Kuraïsjieten in Mekka, en een Ghassanidische stam, traden ook leden van stammen uit de omgeving van Jathrib tot het Joodse geloof toe. In het begin van de zesde eeuw ontstond in ZuidArabië zelfs een klein Joods rijk.
Aboe-Kariba, de vorst van de Himjarieten in Jemen, rukte op zijn veldtocht langs de vele duizenden mijlen lange karavaanweg vanuit het zuiden tot bij Jathrib op. Schouder aan schouder met hun Arabische vrienden en medebewoners verdedigden Joodse krijgslieden de stad tegen de talrijke vijandelijke ruiterscharen en zij wisten deze door hevige aanvallen uit te putten. Toen de belegering door het hardnekkige

verzet een langdurige kwestie ging worden, werd Aboe-Kariba plotseling zwaar ziek. Twee Joodse geleerden die dit vernamen, zochten de vorst op en boden de zieke geneeskundige hulp. Daarbij lieten zij niet na hem te smeken van verdere aanvallen af te zien. Vele sagen vertelden later van deze onderhandelingen. Als kern bleef, dat de Jemenitische vorst niet alleen voldeed aan het verzoek van zijn geleerde bezoekers om de aanvallen te staken, maar dat hij zelfs tot het Joodse geloof overging en met hem zijn gehele krijgsmacht. De beide Joodse wijzen begeleidden hem naar Jemen en bekeerden, zoals hij dat wenste, omstreeks 500 ook tal van onderdanen.
Aboe-Kariba's kleinzoon en opvolger, de vorst Dhoe-Noewas (518-525), nam de Hebreeuwse naam Joessoef, Jozef, aan en werd een zo ijverig voorvechter van het Jodendom, dat hij zich liet verleiden tot handelingen die hem in grote politieke moeilijkheden verwikkelden en hem zowel als zijn staat noodlottig werden.
Toen vorst Joessoef hoorde van de onderdrukking en de mishandelingen die de Joodse gemeenten in het Byzantijnse rijk moesten ondergaan, besloot hij de christelijke keizer tot rechtvaardigheid te dwingen en een voorbeeld te stellen. Hij liet verscheidene christelijke kooplieden die voor zaken zijn hoofdstad bezochten, gevangennemen en terechtstellen. Onder de christelijke handelaren ontstond grote ontsteltenis. Niet lang daarna bereikte het bericht van deze gewelddaad Byzantium. Keizer Justinus I besloot de Joods-Arabische vorst voor deze uitdaging hard te straffen. Omdat hij zelf juist met de Perzen in oorlog verkeerde, liet hij weten: 'Himjara is voor ons te ver verwijderd en ik kan geen leger over zulke grote afstanden door zandwoestijnen voeren. Maar ik zal de koning van Ethiopië schrijven. Hij is Christen evenals wij en hij bevindt zich dichter bij Arabië dan ik.' En aldus geschiedde.
Elesbaä, de christelijke negus van Ethiopië, rustte een strijdmacht en een vloot uit. Vanuit Egypte voerde Justinianus, de jeugdige mederegent van de keizer, verdere versterkingen op schepen aan. Met de legermacht die op een dag de Rode Zee overstak naar Jemen, naderde het einde. Na een ongelukkig verlopen veldslag vielen in 525 land en hoofdstad van de Joodse vorst, evenals zijn gemalin en al zijn schatten, in handen van de christelijke krijgslieden. Joessoef, die zag dat zijn rijk te gronde gericht en alles verloren was, pleegde zelfmoord. Voor de ogen van zijn achtervolgers wierp hij zich met zijn paard van een hoge rots in zee.

Veertig jaar na de vernietiging van deze kleine Joodse staat werd in 570 in het hartje van het schiereiland uit het echtpaar Abdallah en Amina, allebei afkomstig uit een verarmde Arabische sibbe, een jongen geboren die de grootste zoon van zijn volk zou worden - Mohammed, 'de profeet van Mekka en Jathrib'. Op de stichter van een godsdienst die later door het zevende deel van de bevolking van de aarde zou worden beleden, werd door het Jodendom een machtige invloed uitgeoefend.
De geschiedenis weet slechts weinig te vertellen over Mohammeds jeugdjaren. In Mekka, de oeroude handelsstad op het kruispunt van de verre karavaanroutes, de heilige stad van alle Arabieren, groeit de jongeman op. Op deze internationale markt heerst vrede, iedere openlijke strijd is uit de stad gebannen. Behalve vele duizenden handelaren komen er ieder jaar ook grote scharen pelgrims uit alle windstreken van het reusachtige schiereiland. Mekka herbergt een heel pantheon van Arabische godheden. Maar van oudsher kende men ook een onzichtbare God, de vader van alle goden; Allah. De pelgrims vereerden hem in een reusachtige steen, die in een gebouwtje, de Kaäba, werd bewaard.
Evenals de meeste inwoners van zijn vaderstad werd ook Mohammed koopman. Op de marktplaatsen van Mekka en op de vele reizen die hem eerst met de handelskaravanen van zijn oom Aboe-Talib, later met die van zijn eerste vrouw Chadidja door de

Hedzjas en naar Syrië voerden, leerde hij de vertellingen van het Oude Testament en van de Talmoed kennen, evenals geschiedenissen uit de evangeliën en christelijke legenden. Herhaaldelijk kwamen ook Joden uit Jathrib naar Mekka, waar zelfs enkele Christenen binnen de muren woonden. Wat hem het diepste trof en een onuitwisbare indruk op hem maakte in het Jodendom, was het geloof aan de ene, de wereld beheersende God van Abraham, van de aartsvaders en van de beroemde profeten van dit volk.

Mohammed is veertig jaar oud wanneer er ontzaglijke veranderingen in hem optreden. Hij trekt zich in de eenzaamheid terug, visioenen en dromen bezoeken hem. In een grot nabij zijn geboorteplaats ondergaat hij de beslissende gebeurtenis: de aartsengel Gabriël verschijnt hem en openbaart hem de goddelijke waarheden. Mohammed wordt de stichter van een godsdienst, een streng monotheïsme dat evenals het Oude Testament één hoofdthema kent: 'Er is slechts één God en Mohammed is zijn profeet.' Het wordt de geloofsbelijdenis van de Islam. Gods openbaring in de wereld is volgens Mohammed een voortschrijdend gebeuren en hij neemt er zes trappen in aan: Adam, Noach, Abraham, Mozes, Jezus en Mohammed. Na hem zijn er geen verdere profeten meer nodig, hij is de laatste die in de Koran het absoluut volmaakte woord van God zelf als het hoogste wonder verkondigt.

De profeet begint het denkbeeld van één God, van Allah, het eerst in zijn geboorteplaats te verkondigen. Maar in Mekka, het hart van de Arabische goden-dienst, faalt hij. Slechts bij enkele arme landgenoten zonder invloed vinden zijn openbaringen geloof. De rijke kooplieden vernederen hem en treden vijandig tegen hem op. Zijn aanvallen op de afgoderij, de bezorgdheid dat het bezoek aan het heiligdom en de daarmee samenhangende handelsbelangen van de stad eronder zullen lijden, brengen vele bewoners van Mekka tegen hem in het harnas. De machtige, heidense Kuraïsjieten beginnen hem te vervolgen. Wanneer zijn leven in gevaar raakt, vlucht hij in het jaar 622 uit Mekka.

Mohammed begeeft zich naar Jathrib. Het was hem reeds gelukt enkele pelgrims uit die stad voor zijn leer te winnen. Hij was er bovendien van overtuigd de invloedrijke Joodse stammen, het 'volk van de Schrift', als oudste verkondigers van goddelijke openbaring te kunnen winnen. Een hoop die misschien menige bekeerling in hem zal hebben versterkt. in Jathrib - dat later onder hem de naam 'al-Medina', 'dé stad (n.l. van de profeet)' krijgt - dingt Mohammed naar de sympathie van de Joden. Om hun een genoegen te doen zet hij de jaarlijkse, voornaamste vastendag van de Islam, Asjoera, op dezelfde dag als het Jom Kippoer, de Grote Verzoendag - op 10 tisjri (septemberoktober) - 'het betaamt ons nog meer dan de Joden op deze dag te vasten'. Terwille van hen stelt hij ook de richting van het aangezicht bij het gebed, de kiblah, vast: naar Jeruzalem in plaats van naar Mekka.

Mohammeds hoop werd teleurgesteld. Slechts weinig Joden sloten zich bij hem aan. Het merendeel bleef afwijzend. Toen verkeerde de sympathie van de profeet in haat. Hij brak voorgoed met de Joden, die geen geloof in hem stelden; hij werd hun besliste en verbitterde vijand. Vol toorn klinken plotseling zijn woorden: 'Nu u een boek van Allah ter bevestiging van uw vroegere openbaring aangereikt hebt gekregen, hebt u het geweigerd... moge dan de vloek van Allah over de ongelovigen komen!...' Hij openbaart een soera - 'de soera van de koe' - met een aantal verwijten tegen de Joden.

Zijn grote doel wordt Mekka: de profeet besluit de Kaäba in zijn macht te krijgen. Het traditionele pelgrimsoord van alle Arabieren moet een nationaal heiligdom worden!

In 623 verandert hij de richting bij het gebed: van nu af moeten de gelovigen zich tijdens het bidden niet meer naar Jeruzalem, maar naar Mekka wenden. Ook het vasten op de Joodse Verzoendag schaft hij af. Hij wijst in plaats daarvan de maand

ramadan aan, die trouwens al van oudsher voor de Arabieren als heilig gold, en bepaalt dat alle Arabieren in duidelijke tegenstelling tot de Joodse sabbat op vrijdag moeten rusten. Mohammed brengt zijn leer in harmonie met de overleveringen van zijn land - de Islam wordt de nationale godsdienst van het Arabische volk.
Mohammeds zege over zijn machtige vijanden en de tegenstanders van zijn leer in Mekka, wier sterkere legermacht hij in 626 voor de poorten van de pelgrimsstad bij Badr verslaat, brengt de ommekeer: van dit ogenblik af zal de kracht van 'de weg van Allah' de nieuwe godsdienst doen gelden.
Het Jodendom krijgt als eerste de vijandschap van de profeet te voelen. In een vierjarige oorlog verslaat Mohammed met zijn scharen alle in Arabië wonende Joodse stammen.
De Benu-Kainuka in Medina vallen als eerste slachtoffers, vervolgens de in de omgeving van de stad wonende Benu-Nadhir en Benu-Kuraisa. In het voorjaar van 628 rukt Mohammed aan het hoofd van vijftienduizend man tegen de grote Joodse gemeente van Sjaibar op. Ook deze bezwijkt na een vertwijfelde tegenstand voor de moslim overmacht. Wanneer tegen het einde van het jaar de laatste, ver in de uiterste noordpunt van het schiereiland liggende gemeente van Taima is onderworpen, is de ondergang van de vrije Joodse stammen van Arabië bezegeld. De overgeblevenen die niet in de strijd vielen, niet tot emigratie gedwongen of terechtgesteld waren, zijn in elk geval geplunderd, verkommerd en met schatplichtigheid zwaar belast. Hun plantages en dadelaanplantingen zijn verwoest.
Precies twaalf jaar na de val van Sjaibar werden ook de weinige nog overgebleven gemeenten door het noodlot achterhaald: kalief Omar verdrijft ze voorgoed uit Arabië. Hun landerijen en aanplantingen schenkt hij aan zijn krijgslieden.
Wat had alle dapperheid tegen de vele malen sterkere krijgsmacht van Mohammed kunnen baten, waar deze laatste bovendien onder het commando stond van zulke bekwame veldheren als Aboe-Bakr, Omar en Ali, die alle drie als kaliefen en wereldveroveraars voor de Islam beroemd zijn geworden. Het zwaard dat de Makkabeeën eens ter verdediging van het geloof hadden gegrepen, dat zij aan de vrijheidsstrijders, de zeloten, hadden nagelaten en dat dezen weer aan de Arabische Joden hadden overgedragen, werd de laatste helden van Israël door de Islam ontnomen. Het zou voorlopig de laatste maal zijn dat Israël zich van de wapens bediende om zijn godsdienst te verdedigen. Want van nu af onderwerpt het Jodendom zich aan haar lot, het wordt passief. De vechters worden tot duiders die zelfs de zwaarste vervolgingen van de komende eeuwen zonder gewapend verzet over zich heen laten gaan. Hun wet, waarvoor zij nu verder geheel leven, blijft hun enige bescherming en hun schild tegen alle aanvallen!

Vele uitspraken van Mohammed tegen de Joden, op wie hij aanvankelijk zo veel hoop had gevestigd en in wie hij zich zo zwaar had vergist, zijn vereeuwigd in de Koran, die de Heilige Schrift wordt voor een groot deel van de bevolking der aarde. Hoewel de anti-Joodse soera's gemakkelijk tot fanatisme hadden kunnen opvlammen, kwam het door de eeuwen heen evenwel slechts zelden tot een uitbarsting. De Islam bleek, nadat hij een wereldmacht was geworden, uiterst tolerant te zijn. De andersdenkenden werden weliswaar veracht, maar afgezien van tijdelijke uitzonderingen, werden zij niet vervolgd. Onder de wereldomvattende heerschappij van de Islam stond de Joden - een scherpe tegenstelling tot het christelijke Avondland - een gunstig lot te wachten en het komt tot een hoge bloei van beschaving en cultuur, waartoe ook de afstammelingen van Israël hun grote bijdragen leverden.

In de machtssfeer van de Islam

In 632 sloot Mohammed voorgoed de ogen. Nauwelijks tien jaar later wapperde over de mooiste landstreken van Noord en Noordoost-Arabië de vlag van de profeet. Bij hun eerste opmars hadden de krijgslieden van de Islam, toen zij de grenzen van het schiereiland overschreden, Palestina, Syrië en Egypte aan het machtige Byzantium ontrukt en in het Tweestromenland Babylonië bedwongen. Nog voor de Byzantijnen en Perzen tot bezinning waren gekomen, had de heilige oorlog onder de kreet 'Er is geen andere God dan Allah!' de wereldsituatie voorgoed veranderd. Ook de Joodse gemeenten van de Nijl tot aan de Eufraat waren plotseling aan nieuwe heersers onderworpen.
In 638 valt Jeruzalem; moslimtroepen veroveren de stad, die door het Byzantijnse garnizoen hardnekkig werd verdedigd. Kalief Omar ibn al Katab (634-644) houdt met zijn krijgsscharen een triomfantelijke intocht. Voor de tweede maal nemen gelovige aanhangers en wereldlijk gezag van een aan het Jodendom ontsproten religie bezit van de heilige stad. Ook zij leggen beslag op de oude, eerbiedwaardige plaatsen.
Hoog boven op de oude Tempelberg moest ingevolge de wens van Omar een moskee worden gebouwd - als overwinningssymbool voor de Islam temidden van de vroegere hoofdstad van het Jodendom en van de heilige stad van het Christendom. Omar zelf kwam er niet meer toe zijn plan te verwezenlijken. Pas een halve eeuw later liet kalief Abd el-Malik (687-691) het prachtige koepelgebouw oprichten dat - als één van de belangrijkste getuigenissen van de islamitische architectuur - van alle omringende heuvelen zichtbaar, tot heden indrukwekkend boven het stadsbeeld van Jeruzalem uitsteekt - de beroemde Omarmoskee.
Onmiddellijk na de capitulatie wordt de eeuwenoude, strenge beperking opgeheven: Omar staat de Joden het betreden en het verblijf in Jeruzalem weer toe. Zij mogen ook ongestoord op de heilige plaatsen hun godsdienst uitoefenen - tot grote ergernis van de Christenen. Bij de capitulatie-onderhandelingen zou namelijk, volgens een Arabisch kroniekschrijver, een delegatie onder de patriarch Sophronios het oude verbod nadrukkelijk als één van de voorwaarden hebben gesteld.
Evenals Jeruzalem vielen ook de steden met de oude, beroemde hogescholen, Lydda en Jabne, Tiberias en Zipporai in mohammedaanse handen. Als laatste bolwerk werd in 640 het zwaar verdedigde Caesarea aan de Byzantijnse keizer Heraclios ontrukt. Na een felle tegenstand viel de stad door overrompeling; een Jood, Joessoef genaamd, leidde de Arabieren door onderaardse gangen de stad binnen. Tot ontzetting van de inwoners doken de krijgslieden van de veldheer Moeawija onder het zingen van de mohammedaanse hymne 'Allah is de grootste' plotseling midden in de stad op. Daarmee was haar lot bezegeld.
In hetzelfde jaar waarin Jeruzalem viel, bedwongen de legers van de kalief, onder bevel van de veldheer Kjalid, ook geheel Babylonië. De druk en de vervolgingen onder de Perzische koningen waren tenslotte zo toegenomen dat de Joden en Arabieren gaarne hielpen. Toen niet lang daarna de Arabieren er ook in slaagden Egypte te veroveren - in 641 capituleerde Alexandrië - haalde het Jodendom van het gehele Nabije Oosten verlicht adem.
Met het moederland zijn na lange zware tijden ook alle andere gemeenten in het vroegere machtsgebied van Byzantium van het juk van de christelijke keizers en de overheersing door de Kerk bevrijd; de gemeenten aan de Eufraat zijn verlost van de vervolgingen van de laatste Perzische heersers. Voor de eerste maal sinds de tijd van Alexander de Grote wonen de Joden van de Nijl tot de Eufraat in één rijk verenigd.
De gemeenten in Babylonië krijgen een grote mate van vrijheid. Hun hulp moet de

Mohammedanen zeer welkom zijn geweest. Kalief Omar beloonde hen grootmoedig: opnieuw verwierven zij het recht zich onder een exilarch, een vorst met politieke en rechterlijke bevoegdheden, in een eigen gemeenschappelijk bestel aaneen te sluiten.
De veldheer en latere kalief Ali bevestigt Bostanai, de jonge nazaat van de verbannen vorsten, in zijn waardigheid als opperhoofd van de Babylonische Joden. Hij schenkt hem zelfs Isdadvar, de zuster van de overwonnen Perzische koning Jezdegerd III, tot gemalin en staat hem toe zijn oorkonden en decreten met een eigen zegelring te signeren.
Onder Bostanai begint voor de Joodse hoogwaardigheidsbeklederś een tijd van buitengewone staatsie. Bewaard gebleven afbeeldingen tonen de weelderige oosterse pronk die dit ambt omgaf. De exilarch had in zijn residentie een lijfwacht en was omgeven door een schaar dienaren. Wanneer hij de kalief bezocht, werd hij begeleid door een escorte van mohammedaanse en Joodse ruiters. Herauten draafden voor de stoet uit en verkondigden het volk zijn nadering. De vorst was gekleed in prachtige gewaden van een koninklijke pronk. Aan het hof ontving men hem staande. Zelfs de kalief stond op om hem te begroeten en wees hem een plaats aan op de troon tegenover de zijne. Een hele reeks legenden heeft zich later om de gestalte van Bostanai geweven en hem bezongen. Tot heden ten dage hebben zij de herinnering wakker gehouden aan de eerste exilarch onder de nog jonge heerschappij van de Islam. Zijn nakomelingen zouden dit ambt meer dan drie eeuwen bekleden - tot het uiteindelijk zijn tijd had uitgediend.
Het duurde niet lang of ook het geestelijke leven in Babylonië kreeg een nieuwe impuls. De rectoren van de eeuwenoude academies in Soera en Poembadita stegen in waardigheden en golden als hoge geestelijke dignitarissen: zij kregen de eervolle benaming gaon, zij werden 'excellentie'.
Ali verleent het hoofd van Soera voor de eerste maal de privileges die zijn ambt van nu af zullen onderscheidenals een dankbare geste.
In de verbitterde gevechten die onder de Mohammedanen om de erkenning van de nieuwe rechtmatige opvolger van Mohammed waren uitgebroken, hadden de Joden Ali begunstigd en hem uit alle macht gesteund. Abdallah ben Saba, een tot de Islam bekeerde Jood, had kans gezien in Babylonië, Syrië en Palestina grote massa's moslims voor de zaak van Ali te winnen. Na de inneming van de stad Peroz-Sjapoer in 638 - zegt de kroniek - zou een menigte van vele duizenden Joden uit Soera zijn toegestroomd. Mar Isaak, de rector van de talmoedische hogeschool, die hen leidde, wenste Ali uit naam van de Joden geluk. De veldheer nam de huldiging verheugd in ontvangst en benoemde de geleerde tot 'excellentie'. Met de gaon Mar Isaak begon een nieuw hoofdstuk in de Joodse geschiedenis - het 'tijdvak van de geonim'.

Ook in andere landen begon onder de nieuwe mohammedaanse heersers een nieuw, vrij leven voor de Joden, een tijd van mogelijkheden tot ontplooiing en zelfs van rijke bloei. Want toen de Islam ver buiten Arabië oprukte en steeds meer landen onderwierp, verloor hij ook zijn aanvankelijke fanatieke onverdraagzaamheid. De kaliefen konden - alleen al om redenen van politiek gezond verstand - tegen de onafzienbare massa's andersdenkenden die zij op hun veroveringstochten aan zich onderwierpen, niet op dezelfde ruwe wijze optreden als zij op hun eigen schiereiland tijdens de oorlog tegen de Joodse stammen en bij hun verjaging hadden gedaan. Arabië, het moederland, moest orthodox en vrij van alle ongelovigen blijven. Wilden zij echter hun nieuwe, ontzaglijke gebied niet volkomen ontvolken, dan moesten de kaliefen verdraagzamer worden. En aldus geschiedde.
Evenals in het canonieke recht van de christelijke Kerk waren ook in de Islam voor

andersdenkenden hele reeksen verboden en beperkingen geschapen, waarvan vele onweerstaanbaar doen denken aan kopieën van anti-Joodse wetten uit het christelijke keizerrijk. Ongelovigen mochten geen wapens bezitten, geen paarden berijden en moesten aparte kleding dragen. Streng verboden was de bouw van nieuwe bedehuizen. Zij waren uitgesloten van openbare ambten. En wie het waagde de profeet te beledigen of een Mohammedaan te bekeren, werd met zware straffen bedreigd. Zij hadden evenwel toestemming hun godsdienst te beoefenen en hieraan werd nooit getornd.
De meeste verboden en beperkingen werden evenwel zeer spoedig verwaarloosd. Wat in de praktijk en wel onveranderd en in alle gestrengheid bleef, rustte op soera 9 van de Koran. Deze luidt: 'Bestrijdt hen die niet geloven in Allah, noch in de Laatste Dag, en die niet verboden stellen wat Allah en Zijn Boodschapper verboden hebben gesteld, en die zich niet voegen naar de wezenlijke godsdienst onder Degenen aan wie de Schrift is gegeven, *totdat zij uit de hand de schatting opbrengen, in onderdanigheid*.'
Dat werd de grote richtlijn van de mohammedaanse politiek jegens alle niet-Mohammedanen: zij golden allen als schatplichtigen de cijnzen waren drukkend zwaar, soms op het ondragelijke af. Werden zij evenwel betaald, dan genoten de andersdenkenden de volledige bescherming van de wet en konden zij volgens hun eigen geloof zalig worden!
In 661, het jaar waarin Ali valt door de hand van samenzweerders, slaat het geboorteuur van de beroemde dynastie van de Omajaden: in Jeruzalem wordt, omjubeld door krijgslustige zonen van de woestijn, Moeawija, de achterkleinzoon van een familielid van Mohammed, tot kalief uitgeroepen. Drieëndertig jaar al heeft de 'weg van Allah' verovering op verovering gebracht en onder de nieuwe heerser zal het mohammedaanse rijk, dat zich bij het aanvaarden van de regering al van Noord-Afrika tot Perzië uitstrekte, door verdere geweldige opmarsen zijn grootste uitbreiding bereiken en tot een machtig wereldrijk worden.
Het doel van de nieuwe kalief is de keizersstad aan de Zee van Marmara. Maar het Byzantijnse rijk biedt krachtige tegenstand. Wanneer grote hoeveelheden voetvolk ondanks herhaalde aanvallen niets kunnen uitrichten, besluit de Omajade over zee aan te vallen. Er wordt een ontzaglijke vloot uitgerust en naar de Bosporus gezonden. Vier zomers lang van 674 tot 678 - worden de muren van de Byzantijnse hoofdstad beschoten en door infanterie bestormd. Maar ook deze onderneming mislukt. Met de hulp van Grieks vuur, een mengsel van explosieven, dat zelfs op het water door blijft branden, slaan de Byzantijnen de aanval van de muzelmannen vernietigend af. De schepen van de kalief gaan in vlammen op. De geslaagde verdediging van Constantinopel redde het Avondland van een dreigende invasie van de Arabieren.
Terwijl in het Oosten de opmars mislukt en Byzantium een onneembare barrière tegen de Islam opwerpt, kan in het Westen, in Afrika, niets zijn zegetocht stuiten. Vanuit Egypte veroveren de Arabieren nog in dezelfde eeuw geheel Noord-Afrika.
In 675 valt Tunis in hun handen en in 670 wordt in het gebied van het oude Carthago Kairoean gesticht, de stad die later het culturele middelpunt van het Noordafrikaanse Jodendom zal worden. Na felle gevechten met de krijgshaftige Berberstammen, die lange tijd hardnekkig weerstand bieden, valt omstreeks 700 ook Marokko in Arabische handen. De kust van de Atlantische Oceaan is bereikt! In het meest westelijke gedeelte van de Middellandse Zee lukt het de Islam de sprong naar Europa te volvoeren. De opmars die in het uiterste oosten van datzelfde zeebekken was mislukt, wordt hier onweerstaanbaar voortgezet.
In het jaar 711 landt de mohammedaanse veldheer Tarik met een sterk leger op de beroemde rots die nu nog de herinnering aan zijn naam draagt, op Gibraltar, Dsjebel-

al-Tarik, zoals de Arabieren hem noemden. Na de vernietiging van het Westgotische leger bij Jerez de la Frontera, niet ver van het tegenwoordige Cadiz, en na de dood van koning Roderik, is de ondergang van zijn rijk bezegeld. Tot aan de Pyreneeën wordt Spanje van een groot christelijk land in Europa tot een kolonie van het Arabische kalifaat. Slechts in het noorden van het schiereiland kan een christelijk koninkrijkje, Asturië, standhouden.
Bij de verovering van het schiereiland worden de Arabieren overal gesteund door de Joden, die hen begroeten als de bevrijders uit de zware verdrukking door de Westgotische overheersing. Zodra de Mohammedanen een stad hebben ingenomen, laten hun commandanten slechts een kleine troepenmacht als garnizoen achter. Verder vertrouwen zij de stad aan de Joden toe. Wanneer Tarik met zijn leger voor Toledo verschijnt, treft hij slechts een zwakke bezetting aan. Reeds lang tevoren hadden de voormalige rijksgroten, de hoge adel en de bisschoppen, de benen genomen. Terwijl de christelijke bevolking in de kerken vlucht, openen de Joden de poorten voor de Arabieren. Begroet door de jubel van hun gemeente, houdt Tarik op Palmzondag van het jaar 712 zijn intocht in de hoofdstad van de Westgoten. Tarik belast Joodse mannen met de bewaking van Toledo. Ook de stadhouder van Afrika, Moesa, die een tweede leger naar Spanje zendt en verdere steden in het noorden van Spanje verovert, laat deze telkens aan Joodse bewaking over.
De schrik vaart door de steden en staten van het christelijke Avondland: de triomfantelijke opmars van de Arabieren schijnt niet te stuiten. Wanneer zij geheel Andalusië met al zijn versterkte havensteden hebben veroverd en de Pyreneeën bereiken, weet geheel Europa zich ernstig bedreigd. Reeds vallen muzelmanse legerscharen, door de Baskische passen oprukkend, Gallië binnen. Zij verslaan de hertog van Aquitanië en rukken op tot in Septimanië. In de kustgebieden aan de benedenloop van de Rhône wemelt het al van Arabisch voetvolk en ruiterij. Dan gelukt het eindelijk, dank zij de energie van de Frankische majordomus, een einde te maken aan de verdere opmars naar het hart van Europa. In de veldslagen bij Tours en Poitiers verslaat Karel Martel de Arabische strijdmacht onder Abd ar-Rahman ibn Abdallah, de stadhouder van de kalief in Spanje.
Na een tijdlang het gehele christelijke Avondland vanuit het Oosten en het Westen te hebben bedreigd, is de tangbeweging van de Arabische wereldmacht eindelijk tot staan gebracht. Europa is bevrijd uit de omsingeling die vanaf de Bosporus en vanuit Spanje had gedreigd.

De overwinning van de Islam betekent een diepe ingreep in het politieke wereld-gebeuren; de invloed op de geschiedenis van het Jodendom zal eveneens van verregaande betekenis zijn. Het mohammedaanse wereldrijk brengt een grote ommekeer, want met de verovering van het Pyreneese schiereiland werd voor de eerste maal een brug geslagen tussen de diaspora in het Oosten en die in het Westen. Het grote reservoir van de Joodse bevolking in het Morgenland komt in levendig contact met de nederzettingen van geloofsgenoten in het verre Westen. Van de Jordaan en van de Eufraat kon nu iedereen ongestoord naar Egypte en verder over Noord-Afrika tot aan de Pyreneeën reizen. Voor de Joden is plotseling de poort van de wereld wagenwijd opengegaan: een tijd vol vruchtbare ontplooiing van lang verdrongen krachten begint, gestimuleerd door de overvloed van initiatieven in het grote Arabische rijk en later zal deze op Spaanse bodem een onvergelijkelijke geestelijke en culturele opbloei brengen. Voor het Jodendom breekt een nieuw tijdvak aan.
Na lange tijden van onbeweeglijkheid begint een machtig trekken: scharen Joden -

geleerden en geneesheren, kooplieden, handwerkers en boeren - volgen de Arabische overwinnaars. Nieuw aangekomenen uit Azië en Afrika ontmoeten zelfs de tot dan toe veraf wonende 'mensen van de Rijn'.
Onder het kalifaat van de Abbasieden dat in 750 aan de heerschappij komt, begint een tijd van ongestoorde vrede en buitengewone culturele en geestelijke bloei in het mohammedaanse wereldrijk. Reeds bij de keuze van de nieuwe hoofdstad stond een Jood aan de wieg ervan. Al-Mansoer, de nieuwe kalief, die Damascus, de residentie van de uitgeroeide Omajaden wilde opgeven, gaf de astrologen Naoebacht en Manasse uit Perzië opdracht de plaats van een nieuwe hoofdstad te kiezen aan de hand van hun horoscopen. Ingevolge hun berekeningen en plattegronden ontstond aan de Tigris Bagdad, de 'stad van het heil'. Manasse, die tot de Islam overging en de naam Masjallah, 'Zoals-God-wil', kreeg, verzamelde alle bronnen van de antieke astrologie, de Babylonische en ook de Indische. De Perzische Jood Aboe-Masjer, bekend onder de naam Aboelmassar, werd later als de 'grootste astroloog van de Arabieren' geprezen. Zijn omvangrijke verzamelde werken vonden in Europa een grote verbreiding. Maar terwijl in het Avondland de sterrenkunde de 'dienstmaagd van de sterrenwichelarij' bleef - Tycho Brahe's sterrenwacht werd tegen het einde van de zestiende eeuw nog altijd ingericht om de Deense koning en 'zijn rijk tegen ongeluk te behoeden' - ontplooit zich bij de Arabieren weldra de wetenschap van de astronomie.
Onder de nieuwe heersers in Bagdad krijgen ook de 'ongelovigen' economische en godsdienstige vrijheid, geen beroep blijft voor hen gesloten, geen verbod legt de uitoefening van hun geloof beperkingen op. In tegenstelling tot het Christendom verlangt de Islam in de landen die hij beheerst geen bekering, wil iemand een beroep uitoefenen of een ambt verkrijgen. 'Er mag in het geloof geen dwang bestaan,' verklaart de Koran. Wie de vaak duizelingwekkend hoge belastingen stipt betaalt, ziet alle deuren voor zich geopend.
De Joden beginnen, ongehinderd, levendig deel te nemen aan de culturele wedergeboorte van het Morgenland onder de Islam; zij ontplooien hun krachten en talenten zowel in de economie en de handel als in kunsten en wetenschappen, waarin zij met de Arabieren wedijveren. Zeer spoedig maken zij zich het Arabisch eigen en wordt het Aramees verdrongen. De geestdrift van de Arabieren voor taal en poëzie had ook op de Joden zijn uitwerking en wekte een nieuw gevoel voor hun eigen taal. Er ontstond een nieuw-Hebreeuwse poëzie die ook toegang kreeg tot de godsdienstoefeningen in de synagogen.
De Joden, die reeds lang de uit het Grieks in het Aramees vertaalde literatuur kennen, nemen in het Arabische rijk reeds zeer vroeg een belangrijke taak op zich, die voor de toekomst van het grootste belang zou blijken. Reeds omstreeks 683 vertaalde, zoals een oude kroniek bericht, de Joodse geneesheer Messer Gawaih uit Basra aan de Perzische Golf Syrische geschriften over de geneeskunde in het Arabisch. Hij is slechts de eerste in een lange rij: ontelbare Joodse vertalers brengen de Mohammedanen van die tijd af de schatten van de wetenschappelijke literatuur van de Antieken, die daarmee voor de mensheid bewaard bleef.
Twee eeuwen nadat keizer Justinianus het laatste toevluchtsoord van de Griekse geest, de academie van Athene, voorgoed liet sluiten en het geweldige erfdeel van de hellenistische wetenschap in het christelijke Avondland voor meer dan zevenhonderd jaar in vergetelheid raakte, ontwaakt het in de Arabische wereld tot een nieuw leven. Kaliefen en op kennis beluste beschermers van kunsten en wetenschappen zenden hun boden uit om alle nog bestaande wijsgerige en natuurwetenschappelijke, astronomische, wiskundige en medische geschriften van de Grieken in handen te krijgen. Zowel in Bagdad als in vele andere steden stapelen zich hele bergen antieke

manuscripten op - de werken van Appollonios, Archimedes en Euclides, van Plato, Aristoteles, Galenus en Hippocrates. Tot de mannen die worden ontboden om ze te schiften en in het Arabisch te vertalen, behoren naast Syrische Christenen ook vele Joodse geleerden. Zij leverden een beslissende bijdrage tot de grondslag van een ontzaglijke geestelijke opbloei. Onder de Mohammedanen bereiken wetenschap en onderzoek een ongekende, nieuwe hoogte. En vrijwel ontelbaar zijn de namen van de Joden die aan de Arabische hogescholen werkten.

Voor Babylonië, de aloude moeder van de diaspora, slaat opnieuw het uur dat zij tot iets groots wordt geroepen, nadert nogmaals een langdurig tijdperk van luister en roem. Vanaf de Perzische Golf tot voorbij Spanje, van de Kaukasus tot diep in Afrika blijft zij het geestelijk middelpunt van het Jodendom over de hele wereld. De kennis van de Talmoed, die met zijn voorschriften het hele leven regelt, dringt vandaar uit door tot zelfs de verst verwijderde broeders in het geloof, tot hen die nog niet voldoende in de leer van de Bijbel en de 'tweede Thora' zijn opgevoed. De statuten van de oude moedergemeente worden tot een voorbeeld dat alle andere gemeenten volgen wanneer zij hun zelfbestuur beginnen te vestigen. Gezien bij het volk, geëerd als afstammeling van de grote koning David, regeert het wereldlijk hoofd van de Babylonische gemeenten, de exilarch. Zijn residentie is in Bagdad. Hij heeft vérstrekkende bevoegdheden: hij moet toezicht uitoefenen op het zelfbestuur van zijn volk en erop toezien dat de belastingen stipt op tijd worden geïnd. Aan het hof van de kalief behoort hij tot de hoogste waardigheidsbeklеders. Hij geldt als het ware als een vorst van een schatplichtig volk en hoort als brenger van aanzienlijke sommen belastinggeld tot de graag geziene gasten van de mohammedaanse heersers.
Ondanks alle eer en niettegenstaande hun hoge waardigheid werden de exilarchen toch in betekenis en internationaal eerbetoon in de schaduw gesteld door de geonim. Niet in Bagdad, in de residentie van de Joodse vorsten, maar in Soera en Poembadita zetelt het hoogste gezag inzake wet en godsdienst, terwijl de exilarch alleen maar de wereldlijke macht belichaamt De hoofden van de al sinds eeuwen beroemde academies en hun korpsen van hoogleraren golden in de diaspora als verreweg de hoogste geestelijke instantie en als hoeders en uitleggers van de goddelijke wet en de overlevering. Opnieuw gaf het Jodendom, wijd en zijd over Azië, Afrika en Europa verspreid, het voorbeeld van een geestelijke discipline die in de geschiedenis zonder weerga is. Waar een gemeente dan ook in gevallen van twijfel omtrent kwesties van de Joodse wet goede raad of een nadere uitleg nodig had, wendde men zich tot de geleerden in Mesopotamië.
De Babylonische academies golden, zoals in vroeger tijden het sanhedrin in Palestina, als de hoogste organen op het gebied van wetgeving en rechtspraak. Hun beslissingen in juridische kwesties, in zeden en gewoonten - de beroemde 'responsen' - dienden de rechtsgeleerden en rechters in alle landen van de diaspora tot richtsnoer. Zij raakten aan alle denkbare gebieden die ook maar iets met het Jodendom te maken hadden: Thora-exegese zowel als uitleg van de Talmoed, godsdienstige problemen, huwelijksvoorschriften zowel als wetten voor het economische leven. Meer en meer werden de geonim, behalve door hun bezigheden als hoogleraren, in beslag genomen door de correspondentie die zij met de verste landen van de wereld moesten voeren, tot zelfs met het 'Verre Westen', met Spanje en Duitsland.
Tweemaal per jaar werd, zoals reeds ten tijde van Rav, de kallá gehouden, de van wijd en zijd bezochte openbare lessen van de academies, die twee weken duurden.
De geonim hadden geen enkel wereldlijk machtsmiddel tot hun beschikking om het strikte naleven van hun beslissingen af te dwingen van broeders in het geloof die heel

ver van hen vandaan woonden. En toch werden zij erkend en gevolgd en alle gemeenten in de diaspora onderwierpen zich vrijwillig aan de Joodse geleerden aan de Eufraat. De Joodse gemeenschap in Mesopotamië - met zijn exilarch als laatste drager van de wereldlijke macht die het huis van David eens bezat en met de geonim aan de academies als behoeders van een oeroude traditie en als dragers van een zeldzame geleerdheid - had in de ogen van de gemeenten in den vreemde nog iets van de glans van de al lang verdwenen en verloren gegane maar daarginds nog in stand gehouden macht en grootheid van het Jodendom.
Inmiddels moest men ook met de steeds krachtiger merkbaar wordende invloeden van wetenschap en wijsbegeerte, die onder de Arabieren een bloeitijd perk beleefden, klaar zien te komen. Aan de hogescholen begonnen geleerden zich met het humanistische kennen bezig te houden en lang voordat het christelijke Avondland van de grootste denkers uit de Oudheid kennisnam, hielden de Joden zich al bezig met de leer van Aristoteles, waarover grote meningsverschillen waren ontstaan. Nog op de bodem van het Morgenland ontstond een Joodse godsdienstfilosofie. Haar schepper werd Saadia ben Joseph (882-942), de grootste van alle geonim, onder wie de activiteiten van de hogescholen voor het laatst een hoogtepunt bereikten. Met een universele kennis uitgerust, werd deze geleerde, die in 928 tot rector in Soera werd benoemd, dé grote geestelijke voortrekker: hij was Bijbelvertaler, exegeet, schepper van een synagogale dichtkunst, en... godsdienstfilosoof. Hij was de eerste die de Heilige Schrift in het Arabisch vertaalde In zijn voornaamste werk, 'Geloof en wijsbegeerte', bepaalt hij, zoals Philo van Alexandrië dat vóór hem had gedaan, zijn standpunt tegenover de verhouding godsdienst-wijsbegeerte. Saadia is een voorstander van de opvatting, dat het Joodse geloof zich wel degelijk laat rijmen met de steeds verder voortschrijdende ontdekkingen en gedachtensystemen. In een gedurfde gedachtengang bewijst hij de schepping van de wereld uit het niets, het bestaan en de eenheid van God en hij staaft zijn eigen godsdienst met verstandelijke argumenten.
Met Saadia, een van de belangrijkste geleerden die het Jodendom ooit heeft voortgebracht, scheen de grote opdracht van Babylonië te zijn vervuld. Met het heengaan van gaon Saadia in 942 verdween ook het gaonaat in Soera. Na meer dan zevenhonderd jaar van activiteit op het terrein van de wetenschap sloot de beroemde academie voorgoed haar poorten. Slechts Poembadita, haar zusteracademie, behield nog gedurende enkele tientallen jaren haar hoge aanzien door het optreden van twee belangrijke figuren, vader en zoon: Sjerira en Hai.

Verdraagzame Karolingers en Saksische keizers

De achtste eeuw brengt voor Israël op het toneel van het Avondland een hoopgevende en veelbelovende ommekeer. Nadat in het begin van de eeuw met de verdrijving van de Westgoten door de Arabieren het uur van de vrijheid voor de Spaanse Joden had geslagen, komt er enkele tientallen jaren later ook ten noorden van de Pyreneeën een beslissende verandering in hun omstandigheden. Met de opkomst van de Karolingers begint ook in de andere landen van Europa voor het Jodendom een tijd van vrede en ongestoord bestaan.
Karel de Grote (768-814), aan wie Europa een nieuwe geboorte en haar gang naar de komende wereldheerschappij dankt, maakt een einde aan de onverdraagzame politiek jegens de Joden. Zijn opvattingen van de taak van het staatsbestuur zijn veel te nuchter en te zakelijk om ze in dienst te stellen van een kerkelijke politiek, zoals in Spanje onder de Westgotische koningen en in het eigen land, het Frankische rijk, onder de Merovingers was geschied. Hoewel hij zelf beschermheer van de Kerk was,

deinst hij er niet voor terug, wanneer het hem dienstig lijkt, bepalingen van de Kerk en besluiten van concilies naast zich neer te leggen. Hij voert de politiek waarmee zijn vader reeds was begonnen.
In het jaar 759 hadden de Franken onder koning Pepijn de stad Narbonne in Septimanië, die onder Arabisch bestuur stond, ingenomen. De Joden die in de stad woonden, mochten allen de rechten en vrijheden behouden die zij steeds hadden bezeten. Ook onder Karel de Grote werd hieraan niets veranderd, ongeacht de canons die in het Frankische rijk door de kerkelijke concilies werden uitgevaardigd. Paus Stefanus III schreef een boze brief aan bisschop Aribert van Narbonne: 'Door bezorgdheid overweldigd en dodelijk beangstigd ontvingen wij van u het bericht dat het Jodenvolk, dat steeds weerbarstig jegens God en wars van onze gebruiken was, op christelijke grond en bodem volledig met de Christenen is gelijkgesteld. In steden en voorsteden noemen zij erfelijke goederen vrij van pacht hun eigendom en wel op grond van voorrechten die hun vroeger door de Frankische koningen zijn verleend. Christenen bewerken Joodse wijngaarden en akkers, Christenen en Christinnen wonen met deze verraders onder één dak en bezoedelen dag en nacht hun ziel door godslasterlijke woorden; deze ongelukkigen moeten zich iedere dag, ieder uur voor deze honden vernederen en aan al hun grillen toegeven... Alleen de rechtvaardigheid verlangt al dat de beloften die aan deze verraders zijn gedaan, nietig worden verklaard, opdat de dood van de gekruisigde Verlosser eindelijk worde gewroken...'
Er is geen enkel bevestigend bericht dat de paus zijn ongenoegen ook tegenover de koning van de Franken zelf uitsprak. Dat durfde Stefanus III niet, vooral niet op een ogenblik waarop Karel juist Rome tegen de aanvallen van de Longobarden beschermde.
Karel de Grote nam de Joden onder zijn voogdij. Hij waarborgde de bescherming van hun leven en hun eer, hun godsdienstbeoefening en hun eigendommen. Tevens veroorloofde hij hun de vrijheid om handel te drijven. De slavenhandel was hun nadrukkelijk toegestaan, ook het bezit van heidense slaven en het was niet geoorloofd dezen te dopen om ze de Joden te kunnen ontnemen. Zij mochten ook christelijke arbeiders in dienst nemen, maar hen niet op zon en feestdagen laten werken. Over hun geschillen beslisten Joodse rechters. Voor de verleende bescherming waren de Joden de keizer ieder jaar een betaling schuldig die het tiende deel van hun inkomen bedroeg. Als ver vooruitziende regeerder, die de economische belangen en behoeften van het rijk op het oog had, moedigde hij de Joden op iedere wijze aan en begunstigde hij ook hun immigratie. Hij had zeer goed begrepen van hoeveel nut en voordeel een vlijtige en ondernemende Joodse opvolking met haar veelzijdige kennis en bekwaamheden voor een nog in opkomst verkerend land kon zijn. Geheel afgezien van de grote betekenis van de wereldomspannende betrekkingen van de Joden, waren zij ook de stuwende kracht van een internationale handel. In die tijd had men hen meer dan ooit tevoren nodig voor vele belangrijke taken, vooral voor die welke betrekking hadden op de wereld buiten Europa, in diplomatieke zendingen zowel als in de buitenlandse handel. Want rondom het Avondland was als het ware een reusachtig IJzeren Gordijn neergelaten.

Het Arabische wereldrijk had voor alle christelijke landen, van de Atlantische Oceaan in een grote boog tot aan de Kaukasus, een geweldige grendel geschoven. Sinds de triomfantelijke opmars van de Islam zag Midden-Europa zich afgesneden van Afrika, Egypte en het Nabije Oosten; de eens zo levendige handel over de Middellandse Zee verliep. Waar vroeger koopvaardijschepen voeren, waren nu de vloten van de kaliefen heer en meester op de golven en piratenschepen van de Saracenen maakten alle kusten

onveilig. De stroom van goederen en koopwaren uit het Oosten was opgedroogd, peper en kruiden werden zeldzame kostbaarheden. Zelfs de Kerk begon het te merken: wierook en zelfs olie waren artikelen waaraan gebrek was.
Alleen de Joden waren nog in staat de verbinding tussen het christelijke Avondland en het mohammedaanse Morgenland in stand te houden. Alleen zij mochten ongehinderd de mohammedaanse landen bereizen. Overal in het rijk van de Islam woonden hun geloofsgenoten tot wie zij zich konden wenden en die hen verder hielpen. Wie in het Avondland sprak vreemde talen? Maar zij kenden vele talen als niemand anders en zij beheersten - zoals een Arabisch bericht bevestigt – 'het Perzisch, Grieks, Arabisch, maar ook de taal van de Franken, Spanjaarden en Slaven' !
Afrika was hun, evenals de Levant, van oudsher vertrouwd. Arles aan de Rhône was de belangrijkste stapelplaats voor alle exportgoederen, die daarna in de havens van Marseille en Narbonne, waar vele Joodse reders woonden, werden verscheept. Vaak komt in de oorkonden van die tijd en ook in de 'capitularia' van Karel en zijn opvolgers, de uitdrukking 'de Joodse en verdere kooplieden' voor. Maar de Joodse kooplieden bezochten niet slechts de landen van het kalifaat. Zij behoorden tot de eersten die toen reeds vanuit Europa - lang voor Marco Polo - een levendig contact met de rijken in het Verre Oosten onderhielden.
Beroemdheid over de hele wereld viel de vermetele reis ten deel van een zekere Marco Polo, aan wie het gelukte om vanuit Venetië het verre Cathai, China, 'met zijn gouden daken' te bereiken. Zijn berichten over het verre, onbekende rijk, waar hij van 1271 tot 1295 in rondreisde, was een sensatie die het grootst mogelijke opzien baarde. Het pionierswerk van Joodse kooplieden die al vierhonderd jaar daarvoor vanuit het land van de Franken regelmatig op China en India reisden, was toen al in het vergeetboek geraakt.
Ook in de eerste politieke betrekkingen die tussen Morgenland en Avondland werden aangeknoopt, speelden Joden een rol. Bekend gebleven is de zending die Karel de Grote opdroeg aan Isaak uit Aken, de eerste met name genoemde Duitse Jood. In 797 droeg hij hem op zijn gezantschap als tolk te begeleiden naar de kalief van Bagdad, Haroen al Rasjid. Het was uitsluitend aan Isaak te danken dat het doel van deze onderneming ook volledig werd bereikt: als enig overlevende kon hij, in 802 in Aken plechtig in audiëntie ontvangen, de keizer het antwoord en bericht van de heerser uit het Morgenland overhandigen. Onder de geschenken van Haroen al Rasjid die Isaak meebracht, bevond zich een zoölogische sensatie die in die tijd mateloze verbazing verwekte: een witte olifant! Isaak was erin geslaagd ook deze moeilijke taak te volbrengen en het kostbare dier van Bagdad langs lange karavaanroutes, over de Middellandse Zee en de Alpen, heelhuids naar de plaats van bestemming te brengen. Die gebeurtenis leek zijn tijdgenoten terecht zo opmerkelijk, dat de biograaf van de keizer, Einhard, de omstandigheden van Isaaks terugreis opschreef en zo voor het nageslacht vastlegde: 'Er werd gemeld,' vertelt Einhard, 'dat de Jood Isaak die vier jaar geleden door de keizer naar de koning van de Perzen werd gezonden, tezamen met Lantfrit en Sigimund, zijn afgezanten, met grote geschenken zou zijn teruggekeerd. Lantfrit en Sigimund waren namelijk op deze reis gestorven. In oktober van dit jaar kwam de Jood Isaak uit Afrika terug met een olifant en hij ging aan land in Porto Venere, een haven in de Golf van Spezia. Omdat hij wegens de sneeuw niet over de Alpen kon trekken, overwinterde hij in Vertelli. Dit jaar, op 20 juli, kwam Isaak aan met de olifant en de overige geschenken die door de koning van Perzië waren gezonden. In Aken droeg hij alles aan de keizer over. De olifant had de naam Aboelabaz.'

De rechten en de bescherming die de Joden onder Karel de Grote voor de eerste maal waren verleend, werden onder zijn opvolgers verder uitgebreid en bevestigd. Ook Lodewijk (814-840) bewijst hun zijn gunst, ongeacht zijn kerkelijke instelling, die hem de bijnaam 'de Vrome' bezorgde. Hij laat hen zelfs toe als belastingpachters, tegen de bepalingen van het canonieke recht in, die iedere zeggenschap van een Jood over Christenen nadrukkelijk verbieden. Met het oog op hun geloof gelast Lodewijk ook het verleggen van de wekelijkse markten van de zaterdag, de Joodse sabbat, naar een andere dag. Als eerste christelijke monarch neemt hij de Joden onder zijn rechtstreekse bescherming en hij benoemt een ambtenaar, de 'magistraat van de Joden', die ervoor verantwoordelijk is dat niemand hun rechten schendt. Hij verleent hele gemeenten zowel als afzonderlijke Joden oorkonden die hun de persoonlijke bescherming door de vorst waarborgen. Wie een keizerlijk vrijgeleide bezat, mocht niet worden lastig gevallen of belasterd. Niemand was gerechtigd aanspraak te maken op zijn eigendom of bijzondere betalingen van welke aard ook te verlangen, Voor het gerecht waren hun getuigenissen gelijkwaardig aan die van de Christenen. Ook waren zij niet onderworpen aan het godsoordeel door vuur of kokend water. Wie een beschermde Jood doodde of lichamelijk letsel bezorgde, moest zich voor de keizer verantwoorden.

De verdraagzame politiek kwam het Karolingische rijk ten goede. De economie en de handel kwamen verbazingwekkend snel tot bloei en begonnen het gehele land tot in de meest afgelegen streken tot leven te brengen.

Vanuit het zuiden van Frankrijk, dat bijzonder dicht met Joden bevolkt was, breidden zij zich over het noordoosten uit. In de Champagne vormden zij gemeenten, evenals in Lotharingen, het Rijnland, in Metz en Trier, in Koblenz, Spiers en Worms.

Vele van de nieuwe nederzettingen ontstonden op precies dezelfde plaatsen waar vijfhonderd jaar tevoren reeds Joden hadden gewoond - lang voor er een Karolingisch rijk bestond, ja zelfs langs voor de Germaanse stammen er zich hadden gevestigd. Dat was bijvoorbeeld het geval in het oeroude Keulen. Daar woonden zij reeds voor de volksverhuizing als vrije Romeinse burgers met alle plichten, maar ook met alle rechten en beroepsmogelijkheden van dien. Er waren onder hen vele grondbezitters die de ereambten in de stad deelachtig konden worden. Aan het hoofd van hun gemeente stonden 'rabbijnen, archisynagogen, synagogevaders' en andere functionarissen, wat blijkt uit een edict dat keizer Constantijn op 11 december van het jaar 321 aan de magistraat van Keulen richtte! Deze kostbare oorkonde, het oudste document over de aanwezigheid van Joden aan de Rijn, is bewaard gebleven en bevindt zich nu in de Bibliotheca Apostolica Vaticana in Rome. Opgravingen brachten nog een ander verbazingwekkend feit aan het licht: wat men later de Jodenstad noemde, bevond zich binnen de oude Romeinse verdedigingsmuur - een bewijs dat de Joden in Keulen daar onafgebroken hebben gewoond. Zij overleefden zelfs de stormen van de Grote Volksverhuizing! In Regensburg wijzen topografische nasporingen erop, dat de kern van de Jodenwijk eveneens reeds in de Romeinse tijd door hun geloofsgenoten werd bewoond. In Trier bracht bij graafwerk een groot toeval een lamp van gebakken aarde, met een zevenarmige luchter versierd, te voorschijn. Een dergelijk voorwerp werd sinds Bijbelse tijden in Joodse huizen gebruikt. Deze was eveneens afkomstig uit het begin van de vierde eeuw. Het zal wel niet veel anders zijn geweest in de verdere Romeinse steden aan de Rijn en aan de Donau, waar zich garnizoenen of vestingwerken bevonden. De overlevering meldt ook dat in de stad Metz in het jaar 350 Simeon, die van Joodse afkomst was, bisschop werd. Geschiedde het op grond van een bewaard gebleven oude overlevering, dat in 1432 het stadsbestuur van Mainz naar aanleiding van een meningsverschil met de bisschop nadrukkelijk verklaarde:

'dann die Judden In zyt so sie zu Mentz gewest sind Nemlich funfzehnhundert Jar und lenger und ee der Stift zu Mentz gepuwe worde ist...'?
Maar tussen de tijd van die allereerste Joodse gemeenten en de tijd van de Karolingers is een hiaat. Wat in de daartussen liggende, stormachtige eeuwen hun lot was, weet niemand.
Van Marseille uit, de Rhóne en daarna de Rijn volgend, kwam door hun nederzettingen in Lyon, Mainz en Keulen een levendige handel tot stand die tot aan Nijmegen reikte en die de Middellandse Zee met de Noordzee en met het Britse tinland van de Angelsaksen verbond. In de negende eeuw woonden er ook talrijke Joden in Maagdenburg en Merseburg, zij vestigden zich in Augsburg en Regensburg en drongen tenslotte door tot in Polen en Bohemen, waar de beroemde Joodse gemeenschap van Praag ontstond. Ook vanuit Noord-Europa - over de Elbe aangevoerd vanuit de havenstad Haitabu in Sleeswijk, de transitohaven tussen Oost en Noordzee - en uit de gebieden van de Slaven en uit de Donaulanden, kortom van overal waar zij maar vaste voet hadden gekregen, begon een stroom van koopwaren te vloeien.
In de steden woonden de Joden weliswaar bij elkaar in stegen en straten, in de onmiddellijke nabijheid van de godsdienstschool, het badhuis en vooral van hun synagoge, die men op de sabbat met enkele schreden moest kunnen bereiken. Maar zij leefden nooit afgescheiden van de andere burgers. In het oude Keulen stond het raadhuis 'inter Judaeos', dat wil zeggen: 'wand aan wand met Joodse huizen'. Men leefde vreedzaam en als goede buren met elkaar. Er waren geen economische tegenstellingen, want ook de Joden bedreven landbouw, werkten in wijngaarden en beoefenden de andere handwerken en ambachten.
Het volk achtte hen, niemand nam aanstoot aan hen of aan hun geloof. Niet zelden werd de godsdienstoefening in de synagogen, die in vele steden door de nieuwe gemeenten waren gebouwd, ook door Christenen bezocht. Geestelijken schrokken er niet voor terug geleerde Joden bij de uitlegging van de Heilige Schrift om raad te vragen. Bisschop Rhabanus Maurus van Fulda gaf openlijk toe dat hij voor zijn Bijbelcommentaar wetenschappelijke gegevens over de Joodse tradities had gekregen van een rabbijn.
Ook aan het hof, waar de Joden toegang hadden en ongehinderd met de keizer en zijn aanhang omgingen, genoten zij grote achting. Onder keizer Karel en zijn zoon Lodewijk kwamen daar vooraanstaande geesten uit geheel Europa samen: de Franken Angilbert en Einhard, welke laatste de levensgeschiedenis van Karel de Grote schreef, Paulus Diaconus, de geschiedschrijver van de Longobarden, de Italianen Petrus van Pisa en Paulus van Aquileja, de Westgoot Theodulf, de architect Odo uit Metz en de Angelsaks Alcuinus. Wetenschap en dichtkunst, geschiedkundige en wijsgerige theorieën kwamen tot bloei.
In de atmosfeer van een nieuwe, wereldomvattende ontsluiting en waardering van de geestelijke krachten door deze 'karolingische renaissance', werden de Joodse godsdienst en geschiedenis met belangstelling en respect bejegend. Keizerin Judith, Lodewijks tweede, door geest en schoonheid opvallende gemalin, verheelde haar voorliefde voor het Jodendom niet. Vooral de helden uit de geschiedenis van Israël boezemden haar grote verering in. Toen de geleerde bisschop Rhabanus, die hiervan zeer goed op de hoogte was, haar gunst zocht te winnen, wijdde hij zijn van commentaren voorziene vertaling van de boeken Esther en Judith aan de keizerin. Hij prees de beide Hebreeuwse vrouwen van wie, zoals hij schreef: 'de ene koningin is zoals u en de andere uw naam draagt.'
Onder Karel de Grote en Lodewijk de Vrome was voor de Joden een gouden tijdperk

van verdraagzaamheid aangebroken, zoals Midden-Europa noch tevoren, noch daarna tot in onze tijd ooit heeft gekend. Maar de vrede en de wederzijdse achting waarin Joden en Christenen met elkaar leefden, deze goede verstandhouding, zou niet lang ongestoord blijven.
De wederzijdse toenadering van de aanhangers van de beide godsdiensten, de hoge maatschappelijke positie die vele Joden in het rijk ten deel was gevallen, de gunst die zij aan het hof genoten, evenals hun populariteit bij het volk waren een doorn in het oog van de katholieke geestelijkheid, die dit alles als een groot gevaar beschouwde. De verregaande verdraagzaamheid, vooral het verwaarlozen van de canonieke wetten dat de karolingische heersers de Joden hadden toegestaan en vrijheden die zij in het beroepsleven en in de uitoefening van hun godsdienst genoten, verbitterden de aanhangers van een strenge kerkse gezindheid en riepen reactionaire krachten op.
Nog tijdens het leven van keizer Lodewijk verheft de reactie voor de eerste keer haar stem. Agobard, aartsbisschop van Lyon, leidt de ouverture in van een hartstochtelijk en hardnekkig gevoerde strijd tegen de voorrechten en privileges die de Joden onder de Karolingers waren toegestaan. En het is een strijd waar zich op de achtergrond al heel duidelijk de aanspraken beginnen af te tekenen die de kerkelijke macht over staat en samenleving wil laten gelden, aanspraken die het kernpunt zullen vormen van de grote, op handen zijnde strijd tussen de pausen en de wereldlijke heersers.

Na de dood van Lodewijk de Vrome verbrokkelt het door Karel de Grote gestichte imperium. Het verval van de centrale macht wordt gevolgd door een tijd van politieke omwentelingen en hierin begint met de gaandeweg stijgende invloed van de geestelijkheid het komende, grote conflict zich reeds af te tekenen, de strijd tussen de wereldlijke en geestelijke macht, tussen keizerschap en pausdom.
In de rechtspositie van de Joodse gemeenten verandert overigens nog niets, ook niet na het verdrag van Verdun in het jaar 843, waarbij het rijk onder de zonen van Lodewijk de Vrome wordt verdeeld. De door de Karolingers ingeslagen weg van verdraagzaamheid jegens alle aanhangers van het Joodse geloof wordt niet verlaten. De heersers weerstaan alle pogingen van kerkelijke zijde om de oude christelijk-Romeinse wetten ter beperking van de Joodse vrijheid in het Avondland weer geldigheid te verschaffen. Afgezien van enkele uitzonderingen, blijven vervolgingen en vernederingen voor de Joden nog steeds een onbekend hoofdstuk.
Zowel in het Westfrankische rijk als in het Oostfrankische, dat onder de kleinzoon van Lodewijk voor de eerste maal 'Duits' wordt genoemd, beleven de Joden een vreedzame ontwikkeling. Bij de opbouw en ontplooiing van de jonge staten die de basis leggen voor de toekomstige ontwikkeling van Europa, verrichten zij niet slechts door hun vestiging in nieuwe, verder afgelegen gebieden - in het Oosten tot aan de Elbe en de Oder en verder naar Oostenrijk en Bohemen - bijzonder baanbrekend werk, maar met de rijke schat aan ervaringen en met het veelzijdige weten van een oud volk uitgerust, leveren zij ook op alle gebieden van economie en handel belangrijke bijdragen.
Tweehonderdvijftig jaar duurt deze ontwikkeling in het krachtig naar voren tredende Avondland, tot aan de kruistochten.
In het Westfrankische rijk kwam Karel de Kale (843-877), de zoon van Lodewijk de Vrome en keizerin Judith, op de troon. De overlevering vertelt dat hij als raadgever Juda, die hij 'zijn getrouwe' noemde, aan het hof liet komen en verder Zedekias, een Joods geneesheer.
Zedekias opent de lange reeks Joodse lijfartsen van wier arbeid wij gedurende de gehele middeleeuwen en nog lang daarna overal in Europa horen. Keizers, koningen

en vorsten, pausen en hoge geestelijken lieten zich door hen behandelen en in de Joodse geschiedenis is het nauwelijks voorgekomen - zelfs niet gedurende de perioden van de ergste vervolgingen - dat het Joodse geneesheren was verboden zowel aan wereldlijke als aan kerkelijke hoven werkzaam te zijn. In het tijdvak van de pauselijke renaissance-heersers werd aan de Joodse lijfartsen van de pausen zelfs de verzorging en de behandeling van andere christelijke patiënten toegestaan, iets dat de kerkelijke canons ten strengste verboden. Het was geen wonder, want zij waren gezochte specialisten en een gedegen geneeskundige wetenschap zou nu eenmaal in het Avondland nog heel lang een onbeschreven blad blijven en met de toegepaste heelkunde zag het er buiten de Joodse medische kringen al niet veel beter uit.
Chochmat ha-Refoea - geneeskunde - is het Joodse volk van oudsher bekend. Als profane wetenschap werd zij in de Bijbel reeds genoemd - zoals in Exodus 21: 19 of in 2 Kronieken 16: 12, waar koning Asa van Juda, toen hij 'ziek aan zijn voeten werd', 'hulp zocht bij de heelmeesters' - bij de beschrijving van balsemzalf als geneesmiddel, van de vijgenkoek (in het tweede boek van de Koningen, 20: 7) en van het bad. De hygiëne is een bestanddeel van de wet waarin de priesters van oudsher zeer nauwkeurig waren onderricht. Op hen rustte ook de taak van de 'reiniging van melaatsheid bij mensen en huizen' (Leviticus 14). Ook in de Talmoed vindt men reeds een uitvoerige heelkunde, een diepgaande kennis van het menselijk lichaam en zijn organen, evenals van de inwendige ziekten, van het aderlaten en van een begin van chirurgie. In het rijk van de kaliefen, van Mesopotamië tot Afrika en Andalusië, behoren Joden tot de vooraanstaande leermeesters in de bloeiende medische wetenschap. Zij maken naam als vertalers van de werken van Hippocrates en Galenus. Het oudste geneeskundige werk in de Hebreeuwse taal, het reeds omstreeks het jaar 650 ontstane 'Boek van de genezingen', was geschreven door de Joodse geneesheer Assaf ben Berachja. In de Spaans-Arabische tijd verwerft een groot aantal Joodse geneesheren niet slechts naam in de heelkunde, maar ook op farmaceutisch gebied: Abdulmenis schreef een veel bestudeerd apothekersboek, Moses ben Eleasar hield zich met de gynecologie bezig. Terwijl de Joodse geneeskunde aanvankelijk op de kennis en de ervaringen uit de wereld van het oude Oosten stoelde, heeft later het medische speurwerk in de islamitische cultuursfeer de Joden tot in de nieuwe tijd tot vooraanstaande dragers van deze wetenschap gemaakt en het grote aandeel van de Joden in de moderne medische wetenschap voorbereid.
'Door zijn roem onsterfelijk is Salerno, dat tot heil van de zieken de gehele aarde omvat. Roem komt ook toe aan... het onderwijs in Salerno,' prijst in 1162 een naar Duitsland teruggekeerde student. Aan de Golf van Paestum hadden Arabieren met medewerking van Joden de eerste medische universiteit op Europese bodem gesticht. Dat was al in 846, in Salerno. Als een der eerste docenten werd de 'Ebraeus Solonus' genoemd, als een van de oudste medische publicaties het in het Hebreeuws geschreven 'Antidotarium' van Sabbatai ben Abraham, bekend onder de naam Donnolo. Meer dan tweehonderdvijftig jaar na Salerno wordt in 1119 de universiteit in Bologna gesticht, dan volgt Padua, in de dertiende eeuw komen Oxford en Cambridge.

Onverminderd - zoals reeds ten tijde van keizer Lodewijk de Vrome - klonk in Frankrijk ook onder Karel de Kale de hardnekkig bepleite eis voor een strenger nakomen van de oude, tot keizer Justinianus teruggaande bepalingen van de katholieke kerk om de Joden maatschappelijk, economisch en geestelijk van de Christenen gescheiden te houden. Een van de voorvechters in woord en geschrift is de bisschop Amulo.

In 846 roept hij in zijn werk '*Contra Judaeos*' opnieuw het gevaar voor de geest dat het christelijke volk en zijn geloof van de zijde van de Joden bedreigt. Hij beklaagt zich bitter dat er Christenen zijn die niet verhelen dat de rabbijnen beter prediken dan de christelijke geestelijken. Niet zelden houden Christenen zelfs sabbat met de Joden, terwijl zij zich in geen geen enkel opzicht om de christelijke feestdagen bekommeren.
'Juist om die reden,' schrijft Amulo, 'heb ik dit jaar, terwijl ik hun snoodheid vervloekte en bezield was van het streven het ons door God toevertrouwde volk te behoeden voor het gevaar van besmetting, driemaal openlijk bekend laten maken dat allen zich, ingevolge de voorschriften van de Kerk, van de Joden moeten terugtrekken, dat de Christenen hun noch in de steden, noch op het land diensten mogen verlenen, dat zij (de Joden) zelf met de hulp van hun heidense slaven al hun werk moeten verrichten. Ook heb ik verboden samen met hen te eten en te drinken. En nog vele andere strenge voorschriften heb ik uitgevaardigd in het streven het kwaad met wortel en tak uit te roeien...'
Amulo vindt bij de hoge geestelijkheid aanhang. De bisschop van Reims, Hinkmar, een gunsteling van de keizer, de aartsbisschoppen van Sens, Bourges en anderen sluiten zich bij hem aan. Op een concilie - 848 in Meaux, niet ver van Parijs - wordt het besluit genomen de oude canonieke wetten door de keizer opnieuw te laten bevestigen. In de motivering wordt niet slechts herinnerd aan de edicten van keizer Theodosius II, maar ook de in Spanje door de Westgotische koningen en concilies genomen besluiten worden aangehaald.
De deelnemers aan het concilie bereikten evenwel niets. Karel weigerde zich door de geestelijkheid de wet te laten voorschrijven en besliste dat het concilie moest worden ontbonden. Toen de bisschoppen later opnieuw bijeenkwamen, moesten zij het voorstel tot de beperkende bepalingen ten aanzien van de Joden laten vallen. De rechten van de Joden bleven onaangetast en hun leven ging vreedzaam verder. Slechts in het zuiden van het Westfrankische rijk kwam het in twee steden herhaaldelijk tot vernederingen en inbreuken.
In Béziers werden de Joodse inwoners ieder jaar omstreeks Pasen na de passiepredikaties van de bisschop door christelijke kerkgangers mishandeld en lastig gevallen. Omdat de Joden van zich afsloegen, vloeide er niet zelden bloed.
In Toulouse ondergingen de Joden een andere krenkende behandeling: drie maal per jaar - met Kerstmis, op Goede Vrijdag en op Hemelvaartsdag - kreeg een lid van hun gemeente in het openbaar een paar oorvijgen. Een klacht van de Joden richtte niets uit. De aartsbisschop van Narbonne besliste dat het gebruik gehandhaafd zou blijven. Bovendien moest de man die de oorvijgen kreeg, driemaal zeggen: 'Goed zo, laat de Joden hun nek onder de slagen van de Christenen buigen, want zij hebben geweigerd voor Christus te knielen!' Deze vernederende en barbaarse gewoonte bleef tot in de elfde eeuw in zwang.
In de rest van Zuid-Frankrijk was nergens ongenoegen. De Joodse bevolking bezat landgoederen, akkers en wijngaarden en werkte even vlijtig in alle takken van de landbouw en de nijverheid, als in de in en uitvoer in de havenplaatsen. Zij waren niet alleen pachters van grote landerijen, maar ook eigenaar, die daarmee alle voorrechten van een 'seigneur' genoten. Alle grotere gemeenten telden behalve een synagoge en een school ook een badhuis en een bakkerij, een gildehuis, een gebouw voor de eigen huwelijken en dansfeesten, en verder een ziekenhuis en een kerkhof. In Narbonne lag aan de westelijke stadsrand een 'Villa judaica', aan de bewoners waarvan de nabij gelegen wijngaarden en zoutmijnen behoorden. Ook Béziers, Nîmes, Arles en andere steden hadden Joodse voorsteden. Slechts een enkele maal kwamen de Joden in Frankrijk in ernstige moeilijkheden: onder koning Robert de Vrome, de tweede

heerser uit de dynastie Capet, braken op vele plaatsen ongeregeldheden tegen hen uit.
Tegen het jaar 1007 waren in Europa berichten binnengekomen over vervolgingen van Christenen, over schending en verwoesting van vele kerken in het Heilige Land door de Egyptische kalief Hakim. Toen daar plotseling geruchten bijkwamen dat de Joden de Mohammedanen hadden opgestookt, kwam het in vele steden van Noord en Midden-Frankrijk tot vervolgingen. In Limoges stelde de bisschop de Joden voor de keus óf tot het Christendom over te gaan óf de stad te verlaten. De gemeente vertrok in haar geheel. In Rouaan in Normandië verklaarde het stadsbestuur alle Joden die weigerden zich te laten dopen, vogelvrij. Velen werden doodgeslagen, vrouwen sprongen in het water om zich aan de doop te onttrekken. Slechts de moedige ingreep van Jakob ben Jekutiël verhinderde een verder bloedvergieten. Hij verklaarde tegenover de stadsbestuurders: 'Het recht de Joden te dopen komt u niet toe, maar slechts de paus. Ik zal naar Rome gaan en als de paus het goedkeurt, zal het geschieden.' De autoriteiten gingen op het voorstel in en Jakob ben Jekutiël slaagde erin de paus te bewegen de bevelen tot het gedwongen doopsel in te trekken. Een uit Rome gezonden bisschop stelde de geestelijkheid in Rouaan en in de steden waar eveneens ongeregeldheden waren voorgekomen, van het pauselijk besluit in kennis.

Tot de kruistochten woonden de Joden ook in Duitsland ongestoord. De keizers van de Saksische dynastie betoonden hun dezelfde welwillendheid als tevoren de Karolingers en zoals later de Saliërs het zouden doen. Ook de geestelijkheid toonde zich zeer tolerant.
Keizer Otto I (936-973) en zijn opvolger Otto II 'schonken' vele bisschoppen de in hun bisdommen wonende Joden. Daarmee namen deze waardigheidsbeklederslle rechten en plichten van de beschermheer over, zij werden ook opperrechters over de Joden en moesten voor hun veiligheid zorgen. In het jaar 965 werden 'Joden en andere koorlieden' onder de bisschop van Maagdenburg gesteld. Otto II liet het bisdom Merseburg 'alles wat door de stadsmuur is omsloten, met inbegrip van Joden en kooplieden'. Ook de bisschoppen van Worms, Keulen, Mainz en andere steden kregen zeggenschap over de Joodse gemeenschappen. De onder deze nieuwe voogdij levende Joodse gemeenten bloeiden op. Want de hoge geestelijke heren toonden generlei belangstelling om de bezigheden van de Joden te besnoeien. Zij waren nuttig voor de economie van het land en droegen in belangrijke mate bij tot het vullen van de schatkist. Wegens het nut dat zij meebrachten, waren de bisschoppen bereid de strenge canonieke voorschriften te vergeten.
In al die tijd bericht de kroniek van slechts één enkele Jodenvervolging in Duitsland. Deze ging niet eens van het volk uit, maar van een vorst - Hendrik II, de laatste heerser van het Saksische huis.
In het jaar 1012 bereikte de Joodse gemeente van Mainz als een donderslag bij heldere hemel het keizerlijke bevel: wie zich tegen het doopsel verzet, moet de stad verlaten! Slechts enkelen schikten zich, alle anderen vertrokken. Geen enkel bericht uit die tijd vermeldt een reden voor dit harde besluit. Was de aanleiding hiertoe het feit dat de priester Wezelin, de biechtvader van een bloedverwant van de keizer, onverwacht tot het Jodendom was overgegaan? Of waren het de geruchten over beweerde Joodse intriges tegen Christenen in het Heilige Land, die de godvrezende keizer tot dit bevel hadden bewogen? Niemand weet het.
Het ongerief was slechts van korte duur. De rabbijn Simon ben Isaak, het hoofd van de zwaar getroffen gemeente, verkreeg een jaar later voor de verdrevenen weer toestemming zich in Mainz te vestigen. Wie onder dwang gedoopt was mocht weer tot zijn oude geloof terugkeren.

Het zo onverwacht losgebroken onheil prentte zich evenwel in de herinnering van het volk. Tot op heden wordt de herinnering in klaagliederen bewaard: 'Wij worden overladen met onverdiende laster, wij worden onschuldig aan plunderingen uitgeleverd... Uw uitverkorenen worden door de vijand gekweld, o, God...'

Joodse hogescholen aan de Rijn

Uit de nevel van de geschiedenis duiken omstreeks het jaar 1000 voor de eerste maal de gestalten van vooraanstaande Joodse geleerden in het Avondland op. In het hart van Europa zijn nieuwe wetenschappelijke centra ontstaan: een reeks academies die langs de Rijn werden gesticht. Ver van het oude vaderland, uit Palestina en Babylonië afkomstig, hebben de wijsheid van de Talmoed en de kennis van de wetten voor de eerste maal in een ander werelddeel wortel geschoten. Toen op de bodem van het oude Oosten - bijna drieduizend jaar lang het toneel van de geschiedenis van het Bijbelse volk - de lichten begonnen te doven, werden ze op westerse bodem opnieuw ontstoken.
Ver weg in Babylonië doceerde Hai, de laatste belangrijke gaon van de beroemde academie in Poembadita, terwijl in het Rijnland een groot wetgeleerde op het toppunt van zijn scheppend kunnen stond - Gersjom ben Juda. Hij was in 960 in Metz in Lotharingen geboren en vond in Mainz, als rector van de kortelings geopende academie, zijn arbeidsterrein.
Rabbi Gersjom werd een groot bevorderaar van de wetgeleerdheid en gold weldra als de hoogste autoriteit. Zijn arbeid bracht een voor de toekomst belangrijke ommekeer: Terwijl eeuwen lang de 'Ansjê Rhenus', de 'mensen van de Rijn', de 'Franken' en de 'asjkenasim', de Duitsers, in gevallen van twijfel de beslissingen van de rectoren van Soera en Poembadita hadden gevraagd, gebeurde dat van nu af slechts zelden. De grote rol die, na Palestina, de Babylonische wereldstad overal voor het Jodendom had gespeeld, deze geestelijke voogdij, verdween voorgoed. Voor de Europese diaspora was het uur aangebroken waarop zij geestelijk onafhankelijk van het Morgenland werd.

Gersjom maakte zich zeer verdienstelijk door voorschriften (takkanot) die ten doel hadden het Joodse leven aan te passen aan de nieuwe Europese verhoudingen. Eén van deze voorschriften behelsde het verbod van polygamie. Deze was, hoewel volgens de oude Wet niet verboden, ook bij de Joden in het Morgenland reeds lang een zeldzaamheid geworden en was slechts hier en daar blijven bestaan bij de Joden die midden tussen de Mohammedanen leefden; met de in het Avondland heersende zeden was de polygamie op geen enkele manier in overeenstemming te brengen en in de praktijk kwam zij dan ook reeds lang niet meer voor. Rabbi Gersjom, die de versteviging van de familiebanden op het oog had, bepaalde dat een echtgenoot zonder toestemming van zijn vrouw het huwelijk niet mocht ontbinden. Hij verbood ook de schending van het briefgeheim, een besluit dat van grote betekenis was in een tijd waarin brieven slechts werden bezorgd door particulieren, vaak door reizigers die men verder ternauwernood kende.
Op het niet nakomen van een verbod stond de ban, die de getroffene economisch en maatschappelijk uitstootte en buiten het leven van de gemeente stelde. Het was het uiterste afschrikmiddel dat de rabbijnen ten dienste stond. Zij beschikten niet over politionele of andere wereldlijke machtsmiddelen om hun voorschriften door te voeren. En toch werden deze nageleefd, evenals de beslissingen van een bevoegde wetgeleerde, ook in ver afgelegen, vaak in andere landen gevestigde gemeenten. Zij

erkenden ze alle als geldige besluiten van een hoogste geestelijke gezagdrager en onderwierpen er zich - in zichzelf opgelegde disclipine - vrijwillig aan.
Gersjom riep een hele generatie van grote geestelijke leiders tot aanzien. Men noemde hem rabbenoe, 'onze leraar'. Hij werd de vader van het rabbinisme in Europa en de wereld na hem gedenkt hem met grote eerbied. Als 'meor ha-Gola', de 'fakkel van de ballingschap' ging hij de geschiedenis van zijn volk in.
'Rabbenoe Gersjom, de rechtvaardige en heilige man, zaliger nagedachtenis,' schreef Rasji, zijn grootste geestelijke opvolger, 'verlichtte de ogen van de verstrooiden en nu wandelen wij in zijn voetsporen. De leiders van de diaspora in Asjkenas en Kitim (Duitsland en de kustlanden) zijn allen zijn leerlingen.'
Met de hogeschool van Gersjom, waaraan een geheel college van wetgeleerden was verbonden, kwam het geestelijk leven in de Duitse en Franse landen aan de Rijn voor de eerste maal tot grote bloei. Tot ver over de grenzen van hun vaderland werden de 'geleerden van Lotharingen', de 'Chachmê Lothar', beroemd. Gersjoms leerlingen werkten weldra op vele plaatsen als meesters van de Joodse wetenschap: Jehuda ha-Kohen en Elieser hâ-Gadol doceerden in Mainz, Jakob ben Jakar en Isaak ha-Levi in Worrns, verder een reeks vooraanstaande rabbijnen in Metz en in andere steden. Onder de vele studenten die de gehoorzalen van de nieuwe scholen vulden, bevond zich ook de man die later als grootste commentator van de Bijbel en de Talmoed de duurzaamste invloed op het Jodendom van de middeleeuwen zou uitoefenen: rabbijn Salomo ben Isaak, kortweg 'Rasji' genaamd.
De grote Rasji werd in de herinnering van zijn volk nooit vergeten: zijn levensgeschiedenis is met vele legenden opgeluisterd. Wat deze over zijn verre reizen, over zijn gesprekken met Godfried van Bouillon weten te vertellen, behoort tot het rijk van de fabelen. Maar was het een toeval dat Rasji het eerste levenslicht zag, juist toen in het verre Babylonië het gaonaat voorgoed verdween? Toen hij in het jaar 1040 in Troyes in Champagne werd geboren, stierf de laatste rector van de academie van Poembadita de marteldood - Hasekja werd door de kalief terechtgesteld.
Reeds op jeugdige leeftijd verliet Rasji zijn geboorteplaats; hij trok, begerig naar kennis, naar de hogescholen aan de Rijn. Onder zeer behoeftige omstandigheden - 'in gebrek aan brood en zonder kleren', zoals hij later zelf schreef -, studeerde hij aan de hogescholen van Worms en Mainz. De begaafdste leerlingen van Gersjom behoorden tot zijn leraren - de geleerden Jakob ben Jakar en Isaak ha-Levi aan de academie van Worms, Isaak ben Jehuda in Mainz.
Op vijfentwintigjarige leeftijd keerde hij naar zijn geboortestad terug en stichtte daar een eigen talmoedschool. Om te kunnen leven was hij genoodzaakt een beroep uit te oefenen, want het rabbinaat was een ereambt en bracht niets op. Rasji werd wijnbouwer en pas na de dagelijkse arbeid in de wijngaard wijdde hij zich aan zijn studie en onderzoekingen.
De jeugdige geleerde stond weldra overal in hoog aanzien en werd door de Joden in geheel Duitsland en Frankrijk als autoriteit erkend. De jongeren stroomden in hele drommen naar zijn school en van heinde en ver legden gemeenten hun moeilijkheden nu aan Troyes voor met het verzoek om raad en beslissing. 'De generatie waartoe u behoort, is niet verweesd,' zei vol trots zijn vroegere leraar Isaak ha-Levi uit Worms. 'Mogen uw gelijken zich in Israël vermeerderen.'
Rasji ontsloot voor de Europese Joden de schatten van de Babylonische Talmoed. Hij slaagde erin de ontzaglijke codex, waarvan het begrijpen voordien een lange studie vereiste, overzichtelijk en duidelijk van commentaren te voorzien, zodat iedereen deze nu kon bestuderen. Ook het Bijbelcommentaar van Rasji was voor iedereen begrijpelijk, zelfs voor de 'gewone man' en het diende gedurende vele eeuwen in de

scholen als hét leerboek voor de Heilige Schrift. Zijn Pentateuch-commentaar verscheen later als eerste boek dat in het Hebreeuws werd gedrukt, in 1475 in Reggio di Calabria. Dit commentaar werd zeer ijverig bestudeerd en had mede een beslissende invloed op de christelijke exegese. Zoals reeds in de dagen van de kerkvaders, werden de Joden opnieuw de leraren van de christelijke exegeten. De franciscaan Nicolaas van Lyra citeerde de Joodse geleerde zo vaak dat hij de bijnaam Rasji's aap' kreeg. En Luther maakte later voor zijn Bijbelvertaling gebruik van Lyra's geschriften. Toen Rasji in het jaar 1105 in Troyes voorgoed de ogen sloot, liet hij een levenswerk na dat, als nauwelijks enig ander, ertoe bijdroeg de Bijbelse en talmoedische wijsheid onder het volk te verspreiden. Na de dood van de grote commentator voltooiden zijn schoonzoons, onder wie de vaak genoemde Jehuda ben Nathan, en vele andere geleerden zijn levenswerk. Zij completeerden en corrigeerden het door toevoegsels, tossafot, en werden later 'tossafisten' genoemd. Tot hen behoort Isaak ben Ascher Halevi (geboren omstreeks 1090), een leerling van Rasji, die als een van de belangrijkste tossafisten wordt beschouwd. Hij stond aan het hoofd van de hogeschool in Spiers, waar ook Jehuda ben Kalonymos ben Meïr (gest. 1199) werkte. In Bonn doceerde Ephraïm ben Jakob (geb. 1132) en in Mainz Elieser ben Nathan (geb. 1132), die eens heeft gezegd: 'Uit welke stad zou men ons de waarheid kunnen verkondigen, als het niet afkomstig was van de wijzen in Bonn, van wie de leer uitgaat en het woord van God?'
Was het een genadige voorziening van het noodlot dat het Rasji, deze grote geest, juist in deze tijd naar voren liet komen? Het lijkt bijna zo, want voor de eeuw ten einde was, brak met de eerste kruistocht een tijd van bloedige vervolgingen over de Joden los. Rasji zelf was nog getuige van de vernietiging van bloeiende gemeenten aan de Rijn. 'Wij mogen niet tegen Gods besluiten morren, hoewel misdadigers ons bedreigen,' schreef hij in het jaar 1096. 'Reeds lang zijn wij als verstard van schrik. Zelfs in het heilvolle werk van de bestudering van de Thora kunnen wij geen troost vinden. Diep is onze smart.'

Het gouden tijdperk in Spanje

Twee eeuwen na de verovering door de Mohammedanen breekt voor het Jodendom in Spanje een gouden tijdperk aan. Het was een unieke ontplooiing van geestelijk leven dat op het gebied van wetenschap, dichtkunst en wijsbegeerte een nooit tevoren gekende hoogte zou bereiken.
Wat de Joden samen met de Arabieren in die eeuwen gemeenschappelijk scheppen, komt later het gehele Avondland ten goede: zij werden de leermeesters van Europa. Aan hen dankt het nageslacht, dat de kostbare schatten van de Oudheid werden gered. Zij deden alles om de veelzijdige kennis die op het punt stond voorgoed verloren te gaan, te bewaren en door nieuwe impulsen weer tot leven te wekken, haar verder te ontvouwen en krachtig te stimuleren. Zij waren de eersten die Aristoteles uitlegden. Zij gaven met hun ontdekkingen en experimenten, met hun onderzoekingen en koene gedachtengang een nieuwe, krachtige prikkel tot de intellectuele vooruitgang van de mensheid op het gebied van wijsbegeerte en natuurwetenschappen, bronnen van kennis die in het Avondland eeuwen lang geen voet aan de grond hadden gekregen. Pas toen die ontzaglijke arbeid was volbracht, kreeg Europa er aandacht voor, toonde het belangstelling en begon het aarzelend en gehandicapt - want het natuurwetenschappelijk onderzoek was in het christelijke Avondland evenmin vrij als het denken los was van dogmatische banden -, de vruchten van de geestelijke arbeid van hele generaties aan gene zijde van de Pyreneeën over te nemen. Uit de Arabische

wereld, door Arabische en Joodse filosofen doordacht en becommentarieerd, komt Aristoteles naar Europa en met hem komt de scholastiek tot bloei. Met de uit het Arabisch in het Latijn vertaalde wetenschappelijke geschriften en werken hielden de exacte wetenschappen, de geneeskunde, de sterrenkunde en de wiskunde hun eerste intocht in Midden-Europa.
Een 'bloesemdroom in de wereldgeschiedenis' heeft iemand die grote tijd op Spaanse bodem eens genoemd, de tijd die omstreeks 950 begint onder de ruim denkende en tolerante kaliefen van de Omajaden-dynastie en die meer dan drie eeuwen duurt. En toch, wie denkt nu nog aan die belangrijke periode? Wie kent de namen van haar Joodse wijsgeren en geneesheren, dichters en beoefenaars van de natuurwetenschappen, staatslieden en diplomaten? Wie heeft de onmetelijke verdiensten van de grote Arabieren en begaafde Joden uit die tijd naar waarde geschat? Geen Ranke of Mommsen hebben aandacht aan hen geschonken. Eén van de voornaamste hoofdstukken van de menselijke ontwikkeling en de menselijke vooruitgang is tot heden de assepoester van de geschiedschrijving, een ledig blad in de schoolboeken gebleven.

Wanneer de Arabier het woord 'Andalusië' hoort en van de zaligheid van een paradijs op deze aarde droomt, denkt hij aan Abd ar-Rahman de Grote (912-961), de onvergetelijke stichter van het beroemde kalifaat van Córdoba, dat onafhankelijk was van Bagdad. 'In de loop van slechts twintig jaar,' merkt een geschiedschrijver van de Islam op, 'gelukte het Abd ar-Rahman III uit de chaos van kleine, ontredderde vorstendommen een machtig en bloeiend rijk te laten ontstaan. Dat Spanje later gedurende bijna een hele eeuw in materiële welvaart en hoogontwikkelde cultuur aan het hoofd van de beschaafde wereld kon staan, dankte het feitelijk aan deze heerser.'
Het gehele zuiden en het middelste deel van het Pyreneese schiereiland werden omvat door zijn kalifaat, waartoe bloeiende steden als Sevilla, Granada en Lucena behoorden en ook het oude Toledo, de hoofdstad uit de Westgotische tijd, evenals de rijke zeehavens Almeria, Murcia en Valencia. Maar één stak alle de loef af: als 'de stad der steden' van het Arabische Spanje gold Córdoba, de schitterende hoofdstad en residentie van de kalief, in het hart van Andalusië. De roem van deze stad drong tot alle landen door.
'Lichtend sieraad van de wereld, jonge schone hoofdstad, trots op haar militaire macht, beroemd door haar bekoorlijkheid, stad die straalt in de overvloed van alle aardse goederen' - Roswitha, de Duitse non en dichteres in het klooster van Gandersheim, die de stad aldus prees, overdreef niet.
Ver uitgestrekt langs de groene oevers en op de zachte glooiingen van de Guadalquivir, was Córdoba met haar achtentwintig voorsteden omstreeks het midden van de tiende eeuw reeds de grootste stad van geheel Europa. Zij herbergde - in een tijd dat buiten Constantinopel geen enkele andere stad meer dan dertigduizend zielen telde - bijna een half miljoen inwoners.
In de metropolis aan de Guadalquivir begon een unieke ontwikkeling van de Spaanse Joden. Zij werd het grootste getuigenis van alle talenten en bekwaamheden die, afgezien van Thora en Talmoed, in het Jodendom sluimeren - wanneer de omringende wereld het de kans geeft ze te ontplooien. Drie eeuwen in het Arabische Spanje strekken tot voorbeeld. Dat het niet een op zichzelf staand, uitzonderlijk verschijnsel betrof, zou duizend jaar later op de bodem van het christelijke Europa opnieuw blijken - in de negentiende eeuw, nadat de Franse revolutie en de emancipatie de Joden de vrijheid brachten waarvan zij tot dusver verstoken waren gebleven. In Córdoba stond uit hun gelederen iemand op die alles in zich borg en begon te verwezenlijken wat de

nu komende tijd tot ontplooiing zal brengen - Chasdai ben Isaak ibn Sjaproet.
Vader Isaak, het hoofd van een aanzienlijke, welgestelde familie in de Joodse gemeente van Córdoba, zal wel nooit hebben gedroomd waartoe de zoon bestemd zou zijn die hem in 915 geboren werd. Hijzelf was een begunstiger van de wetenschap en hielp behoeftige scholieren en begaafde, onbemiddelde geleerden en kunstenaars. Hij speelde de kleine mecenas. Het was de wens van vader Isaak, dat zijn zoon Chasdai geleerde zou worden. En zo geschiedde, want de jongeman bleek leergierig en begaafd te zijn. Hij studeerde voor arts en maakte een studie van de farmaceutica. Hij leerde de Thora en de Talmoed kennen, maar blonk ook in de wijsbegeerte uit. Hij verdiepte zich in de taalwetenschappen tot hij het Hebreeuws, het Arabisch en ook het Latijn, de taal van de christelijke wereld, beheerste. Omstreeks 940 werd de kalief opmerkzaam op hem en begon er een weg die een tijdgenoot later als volgt bezong: 'In het midden van de tiende eeuw... blonk de zon van de roem aan de hemel van het vorstendom - Chasdai, de vorst, de zoon van Isaak... In die tijd verhieven de golven van de wetenschap zich torenhoog. En overal waar die stem weerklonk, in Edom en Arabië, in het Oosten en daar waar de zon ondergaat, kwamen alle dichters en leraren van gezag tot hem... en hij spoorde hen aan... voor de wetenschap te werken, slapende gedachten wakker te roepen. Van dat ogenblik af steeg de wetenschap in Spanje tot grote hoogte en baande zich een weg door de wereld... Toen kreeg de dichtkunst voor de eerste maal voedsel, waren er jonge mensen en kenners van de wetenschap - want in Chasdai hadden zij hun beschermer en voorspreker.'
Abd ar-Rahman III liet Chasdai ben Isaak ibn Sjaproet als lijfarts aan zijn hof komen. Het duurde niet lang of de kalief vertrouwde hem geheel andere taken toe belangrijke staats en regeringsaangelegenheden Chasdai klom op tot minister van handel en financiën en bewees de kalief als diplomaat en minister van buitenlandse zaken onschatbare diensten. Bij het bezoek van twee gezantschappen van de machtigste staten van Europa legde hij een proef van zijn intelligentie en zijn begaafdheid af.
Om het gevaar het hoofd te bieden dat Spanje van de zijde van het Morgenlandse kalifaat van de Fatimieden uit Afrika bedreigde, slaagde Chasdai erin voor zijn gebieder Abd ar-Rahman de bijstand van het Byzantijnse rijk te verkrijgen. Het resultaat bleek, toen in het jaar 949 keizer Constantinus VII een groot gezantschap naar Córdoba zond. Als kostbaarste geschenk bracht het tot grote vreugde van de kalief een rijk geïllustreerd boekwerk van Dioscurides mee, het beroemde werk over de geneesmiddelen in de Oudheid. Helaas bleek het zeldzame en zeer begeerde werk een boek met zeven zegels te zijn, want niemand in Andalusië kende Grieks. Maar Chasdai wist raad. Hij verzocht het hof in Constantinopel om een vertaler. In 951 kwam de monnik Nicolaos in Córdoba aan en hij vertaalde het werk in het Latijn. Met medewerking van Chasdai werd het vervolgens in het Arabisch vertaald. Dioscurides, die op deze wijze door de geleerde Chasdai voor de artsen en natuuronderzoekers van zijn land toegankelijk werd gemaakt, werd de basis voor de ontwikkeling van een exacte geneeskunde in Spanje. Hierop stoelde later het grote werk van Ibn al-Baitar (1197-1248), de Arabische plantkundige bij uitstek, dat meer dan veertienhonderd plantaardige geneesmiddelen, evenals dierlijke en minerale medicamenten met nauwkeurige doktersvoorschriften bevat.
De diplomatieke bekwaamheden van Chasdai vermochten ook de twist te beslechten die tussen de kalief en de Duitse keizer Otto I was uitgebroken. Een door de kalief aan Otto I gerichte brief had enkele zinnen bevat die aan het keizerlijk hof zeer groot ongenoegen veroorzaakten, omdat zij als een krenkende uitspraak voor het Christendom werden opgevat. De keizer, die niet van zins was zich dit te laten welgevallen, zond een gezantschap onder leiding van de abt Johann naar Córdoba.

Nog voor het tot een audiëntie kwam, had Chasdai kunnen ontdekken dat het meegebrachte keizerlijke schrijven op zijn beurt weer onwelwillende opmerkingen over de Islam inhield. Toen de kalief dit vernam, wilde hij de Duitsers geruime tijd zelfs niet eens ontvangen. Chasdai slaagde er dank zij zijn diplomatie echter in te bemiddelen. Hij haalde de abt over zich door Otto I een andere brief te laten toezenden. 'Nog nooit,' schreef abt Johann later, had hij 'een man van zulk een fijnzinnig verstand als de Jood Chasdai ontmoet'. Ook met de christelijke heersers over León en Navarra, die het kalifaat herhaaldelijk met hun invallen verontrustten, bracht de verstandige Chasdai een vrede tot stand. Hij slaagde er zelfs in de vorsten te bewegen in hoogst eigen persoon de onderhandelingen in Córdoba bij te wonen.
Bij alle beslommeringen van zijn hoge positie vergat Chasdai zijn geloofsgenoten in het buitenland niet. Regelmatig zond hij rijke geschenken naar de hogescholen in Soera en Poembadita en hij voerde een briefwisseling met Dossa, de zoon van de gaon Saadia, door wie hij zich een levensbeschrijving van zijn vader liet zenden. Hij correspondeerde met Doenasj ben Tamim, de geleerde lijfarts van de kalief van Kairoean, die voor hem een astronomische verhandeling over de Joodse feestkalender schreef en hem zijn medische en taalkundige werken schonk. Aan de nasporingen van Chasdai dankt de wereld ook nauwkeurige gegevens over het Joodse rijk van de Chazaren.
Van gezanten uit Chorosan in Perzië had hij op een dag een vreemd aandoend bericht vernomen, dat hem echter buitengewoon belang inboezemde. Zij vertelden hem van een ver rijk dat in het stroomgebied van de Wolga en aan de oevers van de Kaspische Zee gelegen was en waarover een Joodse koning heerste. Alle twijfel aan de juistheid van dit verhaal werd opgeheven, toen Chasdai bij zijn informaties uit Byzantium nadere bijzonderheden vernam. 'De reis van Constantinopel naar dat land duurt over zee vijftien dagen. Op het land wonen evenwel vele volkeren tussen onze beide rijken. Een koning, Joseph genaamd, regeert over de Chazaren, uit wier land schepen met vis, huiden en allerlei waren ons bezoeken. Het is een machtig volk, waarvan de krijgsbenden en legers op gezette tijden uitrukken.'
Vastbesloten contact met dit verre rijk op te nemen, omdat hij hier het spoor van de verloren gegane tien stammen van Israël meende te vinden, schreef Chasdai een lange, Hebreeuwse zendbrief aan de onbekende koning. 'Het land dat wij... de overgeblevenen van Israël in ballingschap... bewonen,' schreef hij, 'heet in het Hebreeuws Sepharad, in de taal van zijn Ismaëlitische bewoners evenwel al-Andalus. De hoofdstad van het rijk heet Kórtuba...'
Na de schildering van het kalifaat van Córdoba komt Chasdai met zijn verzoek: 'Ik verlang ernaar de waarheid te vernemen, of er op aarde werkelijk een plaats bestaat waar het opgejaagde Israël over zichzelf mag beschikken, waar het aan niemand onderworpen is. Wanneer ik wist dat dit inderdaad het geval is, dan zou ik niet aarzelen afstand te doen van al mijn ereambten, mijn hoge positie neer te leggen... en zolang over bergen en door dalen te trekken, over water en land te reizen, tot ik die plaats zou hebben bereikt waar mijn heer, de koning van de stam van Israël, gebiedt. Als het mij beschoren ware zijn grootte, zijn roem en het schitterende gevolg dat hem omringt, te zien te krijgen, zou mijn ziel overvloeien van dankbaarheid jegens God Die Zijn genade niet van zijn arm volk heeft afgewend...' 'En nog een verzoek heb ik op het hart,' besluit Chasdai zijn brief, 'laat men mij toch berichten of u iets weet van het laatste wonder waarop wij zo lang, van land naar land zwervend, hebben gewacht. Onteerd en in ballingschap vernederd, moeten wij zwijgend luisteren naar degenen die zeggen: ieder volk bezit zijn eigen rijk en u ontbreekt zelfs de schaduw van een rijk op aarde.'

Via lange omwegen bereikte het schrijven door Jakob ben Eleasar uit Duitsland de chagan van de Chazaren, Joseph. Jaren later, in 955, kreeg Córdoba werkelijk antwoord. Vol verbazing nam Chasdai er kennis van.
De Chazaren waren geen afstammelingen van de stammen van Israël, maar van heidense oorsprong en verwant aan de Turken. Pas sinds hun koning Boelan omstreeks 740 na een twistgesprek tussen een belijder van het christelijke, een van het mohammedaanse en één van het Joodse geloof, tot het Jodendom was bekeerd, regeerden in hun rijk chaganen van het Joodse geloof. Joseph noemde de Hebreeuwse namen van al zijn voorgangers: Obadja, Hesekja, Manasse, Chanoeka, Isaak, Sebulon, Mozes, Nisi, Menachem, Benjamin en Aäron. Obadja zou overal in het land bedehuizen en scholen hebben gesticht en het volk in de Heilige Schrift hebben laten onderrichten. Maar, liet hij Chasdai weten, ook het Christendom en de Islam hebben zich hier verbreid.
'U schrijft in uw brief dat u mij gaarne van aangezicht tot aangezicht zou ontmoeten,' besloot Joseph zijn schrijven. 'Ook ik zou u gaarne zien en ooggetuige zijn van uw wijsheid en verhevenheid. Mocht dit in vervulling gaan, dan zou u mij een vader en ik u een zoon zijn en mijn gehele volk zou uw raadgevingen trouw opvolgen.'
Het zou de Joodse minister in Córdoba niet meer vergund zijn de Joodse Chazarenkoning te ontmoeten. Toen de brief werd geschreven, kon Joseph niet vermoeden dat zijn machtige Chazarenrijk enkele jaren later reeds ten dode zou zijn opgeschreven en hij zelf de rij van de Joodse chaganen zou besluiten. In 966 legde vorst Swatoslaw van Kiew met zijn legerscharen de residentie aan de Wolga in as en verwoestte grote gebieden van het land. De laatste bezittingen van de Chazaren, op de Krim en aan de Zee van Azof, vielen nauwelijks dertig jaar later in vreemde handen. De opkomst van Rusland was begonnen.
De naam van Chasdai bleef onvergetelijk verbonden aan een belangrijke gebeurtenis - hij schiep in Spanje een nieuw vaderland voor de talmoedstudies. Joodse geschiedschrijvers hebben deze verdienste in den brede beschreven, Joodse dichters hebben haar bezongen. Maar ook de Arabische historici vonden deze daad zo belangrijk dat zij er uitvoerige berichten over hebben nagelaten. 'Chasdai ben Isaak,' merkt de Arabische schrijver Ibn-abi-Oesaibia op, 'was één van de grootste en in de wet meest doorknede Joodse geleerden. Hij opende voor zijn Joodse broeders in Andalusië de poorten van de theologische wetenschap en van de wetgeleerdheid, van de chronologie en verdere wetenschappen. Tot aan zijn optreden waren zij genoodzaakt zich voor de aangelegenheden van de wet en inzake alles wat de kalender en de datums van de feestdagen betrof, tot de Joden in Bagdad te wenden.'

Het begon met een romantische en avontuurlijke geschiedenis - met de reis van vier wijze mannen uit het verre Morgenland. Over hun omzwervingen en merkwaardige belevenissen verhaalt een legende. Abraham ibn Daoed boekstaafde ze in 1170 in Toledo:
In Soera was niet lang na de dood van Saada ben Joseph (942) de hogeschool gesloten. Maar de Soeranen konden de ondergang van hun oude, eerbiedwaardige school niet verkroppen en deden wat zij konden om ze tot nieuw leven te wekken. Vier jonge geleerden werden uitgezonden om van rijke gemeenten geldelijke bijdragen te vragen. Het lot besliste anders - geen van de vier keerde ooit terug.
Voor de kusten van Zuid-Italië kruiste in die jaren een vloot van de kalief van Córdoba. Haar admiraal Ibn-Roemahis had strenge orders alle schepen te kapen die tussen Byzantium en Italië zeilden. Toen hij op een dag een schip enterde dat vanuit Bari zee had gekozen, nam hij met de andere passagiers die aan boord waren, ook vier

Joden gevangen. Hun namen waren Husjiël, Sjemaja en Moses ben Henoch; de naam van de vierde bleef onbekend. Ibn-Roemahis verkocht hen allen als slaven; Sjemaja in Alexandrië aan Joden die hem overbrachten naar Kairo, waar hij hoofd van de gemeente werd. Husjiël werd door zijn geloofsgenoten in een andere Afrikaanse haven vrijgekocht; hij ging naar Kairoean en werd door de grote gemeente aldaar tot hoofd gekozen. Moses ben Henoch, die met zijn vrouw en zijn zoontje in gevangenschap was geraakt, onderging bij al zijn ongeluk nog een bijzonder zware slag van het noodlot.
Op de thuisvaart naar Spanje had de admiraal het oog op de mooie vrouw van Moses laten vallen. Hij begon haar dusdanig lastig te vallen dat zij geen mogelijkheid meer zag zijn avances te ontgaan. In haar angst vroeg zij haar man in het Hebreeuws, of mensen die in de golven omkwamen, ook aan de wederopstanding deelachtig zouden worden. Niets vermoedend antwoordde Moses met het psalmvers: 'God spreekt: ook uit de diepten der zee zal ik hen terugvoeren.' Hij had de woorden nog maar net uitgesproken, toen zij zich over boord wierp. De zwaar getroffen Moses werd evenwel met zijn zoon Henoch naar Andalusië gebracht, waar de gemeente van Córdoba hen beiden uit hun slavernij loskocht (in 950). Niemand had enig vermoeden wie hij was, tot zijn geloofsgenoten door een toeval op hem attent werden gemaakt.
Armzalig gekleed, als een bedelaar, betrad hij op een dag de school. Rabbi Nathan droeg juist een moeilijke passage uit de Talmoed voor. Door een bescheiden opmerking die Moses tijdens de voorlezing maakte, ontdekte men zijn geleerdheid. Hij slaagde er tot verbazing van alle aanwezigen in zelfs de moeilijkste problemen met grote kennis van zaken op te lossen. Nog diezelfde dag moet rabbi Nathan hebben verklaard: 'Van nu af ben ik uw rechter niet meer. Dit ambt komt toe aan die armelijk geklede zwerver: hij alleen is waardig dajan (rechter) van de gemeente in Córdoba te zijn!'
De rijke gemeente koos inderdaad Moses ben Henoch tot haar rabbinale hoofd en weldra had hij de leiding van alle gemeenten in het kalifaat. Er werden hem rijke geschenken gegeven en men stelde voor zijn tochten zelfs een rijtuig
Toen admiraal Ibn-Roemahis vernam hoe waardevol zijn vroegere slaaf voor de gemeente in Córdoba bleek te zijn geworden, wilde hij de verkoop ongedaan maken om een hoger bedrag te kunnen bedingen. De Joden gingen evenwel in beroep bij de kalief, aan wie Chasdai het geval voorlegde. Abd ar-Rahman verwierp de eis van zijn admiraal. Hij was namelijk, zoals de geschiedschrijver vermeldt, verheugd dat de Spaanse Joden door Moses ben Henoch nu hun eigen school konden stichten en niet meer van de Babyloniërs afhankelijk zouden zijn. De kalief had trouwens met lede ogen gezien hoe ieder jaar grote geldsommen net Córdoba naar het gaonaat waren gezonden - en nog wel naar het land van de hem vijandige kalief van Bagdad. Het meest verheugd van allen was evenwel Chasdai - een reeds lang gekoesterde wens zou nu in vervulling gaan: een eigen geestelijk centrum voor het Spaanse Jodendom.
Het hart van Andalusië, de hoofdstad van het machtige kalifaat, werd de zetel van een belangrijke, onafhankelijke school. Juist in de tijd toen in de Arabische wereld het jeugdige Córdoba de roem van het door ouderdom verzwakte Bagdad begon te verdringen, kwam ook het uit Babylonië overgeplante geestelijke leven in de nieuwe hoofdstad tot een verbazingwekkende vlucht. Uit een aanvankelijk heel bescheiden talmoedschool kwam onder rabbi Moses een zeer geziene academie tot ontwikkeling: Córdoba werd het Soera van Andalusië. De belangstelling voor de nieuwe hogeschool nam in enkele jaren ontzaglijk toe, de zalen en binnenplaatsen konden de vele studenten nauwelijks bevatten. Uit alle steden van Spanje en Afrika snelde de weetgierige jeugd naar Córdoba. De wens aan de Andalusische academie te studeren,

was des te groter omdat hier naast de Talmoed ook wereldlijke studie op het leerplan stond.
Terwijl het christelijke Europa in onwetendheid verkeerde, een toestand waaruit de eerste Karolingers hadden getracht het te bevrijden, en in het kalifaat van het Morgenland de frisse geest van vroeger steeds meer achteruitging, kwam in het Spaanse kalifaat een unieke culturele bloei tot stand. Op welke andere plaats ter wereld kon men zoveel ontwikkelde mannen aantreffen als in de hoofdstad van Andalusië!
Wat de grote Abd ar-Rahman was begonnen, zette Hakim II (961-976), zijn begaafde zoon en opvolger, met nog grotere ijver en nog hartstochtelijker geestdrift voort. Hij was zelf een dichter en een bewonderaar van de wetenschap. De jeugdige kalief kende in zijn eerzucht slechts één doel: Andalusië moest alle andere landen geestelijk overvleugelen. Hij gaf ontzaglijke sommen uit om overal kostbare en zeldzame boeken te laten verzamelen. Zowel in Kairoean als in Kaïro, in Bagdad en in Basra vond men zijn afgezanten, die manuscripten en afschriften van oude werken opkochten en oorspronkelijke geschriften van geleerden over nieuwe onderzoekingen verwierven. In Córdoba ontstond een bibliotheek die in Europa haar weerga niet vond. Zij telde, zoals de kroniekschrijvers hebben opgetekend, een schat van bijna vierhonderdduizend, delen. Vele duizenden studeerden aan de moslim academie.
Hakim, die evenals zijn vader de Joodse hoogwaardigheidsbekleder een grote achting toedroeg, had zich voor zijn grootse plannen en doelstellingen nauwelijks een begaafder en geestdriftiger medewerker kunnen wensen. Daarbij vergat Chasdai - door de verlichte kalief gesteund - niet, ook onder zijn eigen geloofsgenoten de wetenschappen en de letterkunde met alle mogelijke vrijgevigheid te bevorderen.
Een nieuwe humanistische beschaving hield haar intocht. Hij riep begaafde Joodse onderzoekers en dichters naar Córdoba, onder wie mannen die zich aan een studie van de Hebreeuwse taal wijdden en deze zeer verrijkten. Menachem ben Saroek, die door Chasdai uit het christelijke Tortosa werd ontboden, waar hij een straatarm bestaan voerde, leidde als eerste de Hebreeuwse taalstudie in nieuwe banen. Als vrucht van een langjarige wetenschappelijke arbeid schreef hij omstreeks het jaar 950 onder de titel '*Machberet*' het eerste Hebreeuwse woordenboek dat de latere onderzoekingsarbeid ten zeerste stimuleerde en vereenvoudigde. Zijn werk vond ook in Frankrijk en in Italië op grote schaal verbreiding. Doenasj ben Labrat (ca. 910-980), die zijn scholing nog aan gaon Saadia in Bagdad te danken had, gaf vanuit Fez in Afrika gehoor aan Chasdais oproep. Hij had zich reeds onderscheiden door zijn taalkundige onderzoekingen en verrichtte baanbrekend werk door voor de eerste maal de Arabische versmaat in de Hebreeuwse taal en dichtkunst in te voeren. Zijn gedichten zijn vol vaart en vuur. Ook de dichter Isaak Gikatilla kwam naar de metropolis van Andalusië; verder Joseph ibn Abitur, die in opdracht van de kalief talmoedteksten in het Arabisch vertaalde en omstreeks het jaar 1000 Jehuda ben David Chajoeg, de grootste leerling van Menachem. De nakomelingschap verleende hem de eretitel 'vader van de taalkundigen'. Hij herkende als eerste de drie medeklinkers tellende wortels van de woorden van de Hebreeuwse taal.
De welstand van de gemeente droeg er het zijne toe bij Córdoba tot het brandpunt van de wetenschappelijke bemoeiingen van het Jodendom te maken. De scholen en vooral de academie werden gesteund door royale giften van de gemeenteleden. Er woonden hier bijna duizend rijke families, die wat prachtvertoon betrof in niets bij de Arabieren achterbleven. Zij droegen zijden gewaden en kostbare tulbanden. Zij reden in weelderige rijtuigen en op paarden met wuivende pluimen, zoals ook hun mohammedaanse landgenoten het deden en zij maakten zich een ridderlijke

levenswijze, een grandezza, eigen die hen van de Joden in andere landen onderscheidde.
De geestelijke bloei van Córdoba werd tot een voorbeeld, de van deze stad uitgaande veelzijdige impulsen bezielden het gehele land. De Joodse gemeenten van Andalusië werden gegrepen door een ware wedijver in de meest uiteenlopende takken van wetenschap, overal ontstond een vreugde in het onderwijzen en onderwezen worden. Een veelzijdige kennis gold bij de Spaanse Joden evenals bij de Mohammedanen als sieraad voor een man, zoals men ook dichters de hoogste lof en bewondering toezwaaide. Het zaad dat Chasdai had gezaaid, schoot weelderig op en begon rijke vruchten te dragen.
Chasdai ibn Sjaproet stierf omstreeks 970, maar men zou in lengte van dagen niet vergeten wat hij voor de bevordering van de Joodse wetenschap had gedaan.

De dagen van het trotse, door Abd ar-Rahman gevestigde kalifaat van de Omajaden in Andalusië waren echter geteld. Barbarijse krijgslieden, uit Noord-Afrika afkomstig en jarenlang als huurlingen voor de grensoorlogen met de christelijke vorstendommen het land binnengehaald, werden het noodlot van het machtige rijk. In april 1013 drong de Afrikaanse aanvoerder Soeleiman met zijn troepen Córdoba binnen; dagenlang stond de schitterende metropolis bloot aan plunderingen en vernielingen. Deze troffen ook de grote Joodse gemeente. Door paniek gegrepen, vluchtten vele families de stad uit.
Op hoge leeftijd was Henoch, die als zoon en opvolger van de grote Moses ben Henoch het rabbinaat waarnam, nog ooggetuige van deze rampzalige gebeurtenis. De zware slag die het wereldberoemd geworden Joodse culturele centrum had getroffen, overleefde hij evenwel niet lang. Toen hij in 1014 op de dag van het Loofhuttenfeest in de synagoge het spreekgestoelte besteeg, stortte dit plotseling in, waarbij hij de dood vond.
In een bloedige burgeroorlog ging het kalifaat van Córdoba ten onder. Een groot aantal mohammedaanse koninkrijkjes kwam ervoor in de plaats, elk ervan geregeerd door een emir: Sevilla, Granada, Almeria, Zaragossa. Hierin vonden Joodse geleerden en dichters, politici en zakenlieden uit Córdoba nieuwe werkkringen, vooral in de door Berbers beheerste staten, waar niemand zijn sympathie voor de Joden verheelde. In vele steden van Andalusië nam het Joodse geestelijke leven opnieuw een hoge vlucht.
Wederom klom een Jood tot de positie van een zeer geziene staatsman op: Samuel Hanagid (993-1063), een geleerde uit de aula's van de beroemde talmoedische academie van Córdoba, werd vizier in het koninkrijk van Granada.
Na de plundering van Córdoba was hij naar Malaga vertrokken. Een kleine specerijenwinkel hielp hem het noodzakelijkste voor zijn levensonderhoud te verdienen tot een toeval de ommekeer bracht: één van de lievelingsslavinnen van de vizier, wiens paleis zich vlakbij bevond, had door de onbekende Samuel enige brieven laten schrijven. Deze waren vervat in een zo klassiek Arabisch, dat zij de belangstelling van de vizier Ibn Alarif opwekten. Zijn verbazing was nog groter toen hij Samuel bij zich liet komen en in de bescheiden winkelier een geleerde met een veel omvattende ontwikkeling ontdekte. Samuel was niet alleen een vooraanstaand talmoedkenner, hij beheerste ook de wereldlijke wetenschap als nauwelijks iemand anders, was in de Arabische taal en letteren even bedreven als in de wijsbegeerte, sprak en schreef zeven talen en was bovendien dichterlijk begaafd. 'U behoort niet in een winkel thuis, maar aan het hof van de emir,' verklaarde Ibn Alarif en hij nam de Joodse geleerde mee naar Grenada.
De scherpzinnigheid en de tact van Samuel werden in de residentie spoedig alom erkend en hij werd in alle belangrijke politieke zaken geraadpleegd. Toen de vizier op

een dag dodelijk ziek werd, stelde hij op zijn sterfbed voor de geleerde raadsman als zijn opvolger aan te wijzen. Zijn advies werd opgevolgd en emir Habboes benoemde Samuel tot vizier van zijn rijk. In 1027 betrok de nieuwe minister het schitterende regeringspaleis in Granada. De heerser had geen betere keus kunnen doen.
Gedurende meer dan een kwart eeuw, 28 jaar lang, leidde Samuel met scherpzinnigheid en grote vaardigheid de staatszaken van het grootste mohammedaanse rijk in Spanje en hij slaagde er in een tijd vol onrust in om te midden van de rivaliteit van elkander vijandig gezinde en elkaar bestrijdende Arabische en Barbarijse vorsten in het rijk van Granada vrede en welstand te bewaren. Ook de strijd om de erfopvolging die onder de machtigen aan het hof van Granada uitbrak, toen emir Habboes in 1037 stierf, wist hij te beslechten en hij hielp de zoon van de emir, Badis, de troon te bestijgen. 'Dat de staatsorde in Granada na de dood van emir Habboes niet werd verstoord, is ongetwijfeld de verdienste van Samuel,' was het oordeel van een geschiedschrijver van de Islam. 'Badis was een voor iedereen gevaarlijke tiran. Bij de troonsbestijging stond Samuel hem terzijde omdat hij de oudste zoon van Habboes was, terwijl een invloedrijke partij haar voorkeur naar een andere prins liet uitgaan. Voor het land was het evenwel een geluk dat de intelligente Jood daardoor op de nieuwe emir een heilzame invloed wist te verkrijgen.'
Aan tegenstanders die de Joodse vizier een doorn in het oog was, evenals aan naijverige Mohammedanen die hem ten val trachtten te brengen, ontbrak het niet. Maar Samuel slaagde erin ook zijn verbitterdste vijanden door zachtheid en goedheid te ontwapenen. Hij kleedde zijn bevelen en voorschriften in de stijl van de Koran in en voorzag ze van mohammedaanse uitspraken.
Ook de dichtkunst bloeide in zijn dagen weelderiger dan ooit tevoren. En Samuel zelf schreef vele poëtische werken, waarvan evenwel slechts brokstukken de eeuwen hebben overleefd. Hij was ook de eerste die geestdrift toonde voor wereldse motieven - een van zijn gedichten schreef hij in 1042 in het legerkamp bij Lorna op de avond vóór de veldslag waarin de legers van de rijken van Granada en Sevilla slaags raakten. 'In de dagen van Chasdai begonnen de zangers te kwelen, in de dagen van Samuel begonnen zij luidkeels te zingen,' zegt een oude uitspraak.
'Samuel de Vorst' stierf, door allen betreurd, in het jaar 1063. Hij werd in al zijn waardigheden - als vizier en als rabbijn - opgevolgd door zijn zoon Joseph Hanagid, evenals zijn vader op wereldlijk en geestelijk gebied zeer ontwikkeld, vlot, weldadig en een bevorderaar van de wetenschap. Maar het ontbrak hem aan bescheidenheid en wijsheid. Hij was heerszuchtig en prachtlievend en wekte de onwil op van de Moorse bevolking, een onwil die weldra tot openlijke vijandschap werd. In hofkringen groeide de haat jegens de Joodse vizier, die zich maar al te vaak aan nepotisme schuldig maakte waar het hoge posities betrof. Aboe-Isjak, een Arabisch dichter die zijn carrière door Joseph zag vernietigen, gaf in een openlijke oproep aan de emir en het volk lucht aan zijn verontwaardiging:
'In Grenada zag ik dat de Joden een vooraanstaande positie bekleden. Zij hebben de hoofdstad en de provincies onder elkaar verdeeld. Overal staat één van deze vervloekten aan het hoofd van het bestuur. Zij heffen belastingen, zwelgen in weelde en lopen trots in prachtige kleding rond... Het hoofd van deze apen (Joseph) heeft zijn huis versierd met het kostbaarste marmer en in zijn zalen fonteinen van het helderste water aangelegd en terwijl wij voor zijn deur moeten wachten, lacht hij ons uit... O God, wat een ongeluk! Haast u toch hem te slachten, maak een offerdier van deze vetgemeste belhamel! Spaar ook zijn familieleden en vrienden niet... Beschouw het niet als eerloos hen te vernietigen.'
Emir Badis trok er zich niets van aan, hij bleef zijn vizier zijn volle vertrouwen

schenken. Maar onder de Berbers werkte deze oproep als dynamiet. Er kwamen samenzweerders tegen Joseph bijeen. Toen - in december 1066 - volkomen onverwacht legerscharen uit het aangrenzende Almeria een inval in Granada deden, verbreidde zich het gerucht dat de Joodse vizier de vijanden naar het land had geroepen. Een woedende menigte bestormde Josephs paleis, vermoordde hem en sleepte zijn lijk tot buiten de stad, waar zij het ten aanschouwe van iedereen boven een van de poorten ophingen. Meer dan vijftienhonderd Joodse families van Grenada werden op die dag omgebracht. Tot de weinigen die het vege lijf wisten te redden, behoorden de weduwe en de zoon van de vizier.
De vervolging verbreidde zich over het gehele land: alle Joden moesten vluchten uit het rijk waarin zij vijfhonderd jaar in vrede hadden geleefd. De bloedige opstand in Grenada bracht de eerste Jodenvervolging op het Iberische schiereiland mee sinds de heerschappij van de Islam.
De ballingen vonden in andere Arabische staten een toevlucht. Vele vluchtelingen kozen hun woonplaats in het rijk van Sevilla, het op een na machtigste in Andalusië. De heerser, emir Motatid (1049-1069), gold als tolerant en bevorderde met veel eerzucht de dichtkunst en de wetenschap. Van heinde en verre liet hij vooraanstaande mannen naar zijn land komen. Sinds jaren woonde aan zijn hof de Joodse geleerde Joseph ibn Migasj. Emir Motamid (1069-1091), de opvolger van Motatid, benoemde de in Córdoba geboren astronoom en talmoedgeleerde Isaak ibn Albalia (1035-1094) tot zijn hofastroloog. Hij verleende hem ook de waardigheid van 'nassi' als hoofd van alle Joodse gemeenten in het rijk van Sevilla.
Een opgewekt geestelijk leven heerste ook in het rijk van Zaragossa, waarvan de heerser Moktadir in 1066 Chasdai Aboe-Fadl als vizier had benoemd. Deze Joodse waardigheidsbekleder beoefende naast zijn ambtsbezigheden ijverig de dichtkunst. Hij schreef gedichten in het Arabisch, die geestdriftige bijval vonden. 'Wanneer men Aboe-Fadl hoort zingen,' prijst hem een Arabisch schrijver, 'meent men in een toverland te vertoeven. Hij brengt geen gedichten voort, maar wonderwerken.'
Als rabbijn van de gemeente werkte in de residentiestad Bachja ibn Pakuda, een beroemde zedenleraar. Hij schreef in de Arabische taal het zeer populair geworden werk 'Plichten van het hart'. Bachja verklaarde dat de plichten van het hart ondubbelzinnig gelijkwaardig waren aan de rituele plichten.
Gedurende lange tijd verbleef ook de als 'nachtegaal van de vroomheid' geprezen wijsgeer en dichter Salomo ben Juda ibn Gabirol (1020-1058) in Zaragossa. Zijn hymnen, gebeden, boete en klaagliederen bleven onvergetelijk. Zijn roep als wijsgeer berustte op zijn beroemd geschrift '*De eerste oorsprong van het leven*'. Dit oefende later op de christelijke theologie van de middeleeuwen grote invloed uit. Voor de katholieke geleerden die het in de Latijnse vertaling als '*Fons vitae*' leerden kennen, gold het als een klassiek meesterwerk. Niet alleen grote scholastici als Thomas van Aquino, Albertus de Grote en Duns Scotus, maar ook een Giordano Bruno putten eruit en hadden geen vermoeden dat de schrijver een Joodse wijsgeer was. Pas in de laatste tijd is het gelukt Salomo ibn Gabirol als de oorspronkelijke schrijver van dit werk te ontdekken - zelf had hij zich in de originele, Arabische tekst, die verloren is gegaan, Avicebron genoemd en deze naam was ook in de Latijnse vertaling behouden gebleven.

Ook de christelijke koningen van Castilië namen Joodse onderdanen in dienst, stelden ze aan in staatsfuncties en vertrouwden hun diplomatieke taken toe. Was er bij de nakomelingen van de anti-Joodse Westgotische heersers een innerlijke ommekeer ten goede opgetreden?

De oorzaak van deze tolerantie school in overwegingen van politieke doelmatigheid: de reconquista, de herovering van Spanje, was zojuist begonnen. Ferdinand I (1035-1065) was erin geslaagd de emirs van Zaragossa, Toledo en zelfs van Sevilla schatplichtig te maken. Maar het leek voorlopig niet raadzaam tegen de Joden op te treden. Het zuiden van het schiereiland was nog in Arabische handen en men had de Joden dus nog nodig. De Joden waren immers de geschiktste mensen wanneer het om het uitvoeren van diplomatieke opdrachten in Andalusië ging. Zij beheersten het Arabisch even goed als het Castiliaans, kenden de zeden en gewoonten van de Mohammedanen het best en waren derhalve de aangewezen bemiddelaars bij alle onderhandelingen tussen regeringen van Christenen en Arabieren.
Alfons VI, van 1075 tot 1109 koning van Castilië, had dat heel goed ingezien. Daarom droeg hij de Joodse dokter Amram ibn Sjalbib op de jaarlijkse schattingen bij zijn mohammedaanse vazallen te innen en alle onderhandelingen met hen te voeren. En als vertrouwde raadgever in alle Arabische aangelegenheden nam hij de Joodse geleerde Cidellus aan het hof. De paus nam hier vol verontwaardiging kennis van.
Gregorius VII had namelijk in 1078 op het concilie van Rome opnieuw de oude canon van kracht gemaakt dat geen Jood zeggenschap over Christenen mocht hebben. Prompt ging een schrijven naar Alfons VI: 'Wij vermanen u op generlei wijze te dulden dat Joden Christenen gebieden of hoe dan ook boven hen worden voorgetrokken. Christenen onder het gezag van Joden plaatsen of hen tot gehoorzaamheid aan Joodse rechters dwingen - zou dat niet betekenen de christelijke Kerk vernederen en de synagoge van satan verheffen? Door de vijanden van Christus tegemoet te komen, wordt Christus Zelf verloochend.'
Gregorius VII bereikte niets. Koning Alfons dacht er niet aan afstand te doen van de diensten van de Joden, die voor zijn land zo waardevol bleken. Ibn Sjalbib bleef, evenals zijn geloofsgenoten, in zijn ambt en zijn waardigheden. Ja, hij kreeg zelfs een gedurfde zending toevertrouwd. In 1082 kreeg hij opdracht bij emir Motamid in Sevilla de afstand van Córdoba aan Castilië te bewerkstelligen. Begeleid door vijfhonderd Castiliaanse ruiters verscheen de Joodse boodschapper in de residentie Sevilla en hij werd in het paleis ontvangen. Toen de emir evenwel de eis van koning Alfons vernam, geraakte hij buiten zichzelf van toom. Hij gaf bevel Ibn Sjalbib terecht te stellen, terwijl hij diens gevolg in de gevangenis liet werpen.
Dit had Motamid beter niet kunnen wagen. Alfons VI nam wraak voor deze wandaad. Op zijn bevel vielen het jaar daarop Castiliaanse troepen het rijk van Sevilla binnen en richtten grote verwoestingen in het land aan. Slechts twee jaar later, in 1085, zaaide een nieuw bericht over de triomfantelijke opmars van de christelijke heerser schrik in het gehele mohammedaanse Spanje: na een beleg van vijf jaar had sultan Kadir zich in Toledo aan de Castilianen overgegeven. De oude Westgotische konings en hoofdstad van Spanje bevond zich weer in christelijke handen. De Islam werd zwaar bedreigd. De vorsten van Andalusië, die zelf te zwak waren om de gevaarlijke opmars van de Castiliaanse heerser een halt toe te roepen, wisten slechts één raad: gewapende hulp uit Noord-Afrika.
Met een groot leger trok Joessoef ibn Tasjfin, aanvoerder van de Barbarijse sekte der Almoravieden, over de zeestraat en marcheerde Andalusië binnen. Versterkt door contingenten mohammedaans-Spaanse troepen, rukte een geweldige strijdmacht van Sevilla op naar het noorden, waar koning Alfons met een sterke legermacht stond.
Bij Zallac, niet ver van Badajoz, kwam het op 23 oktober 1086 tot een treffen tussen de beide legerscharen. Het kruis en de halvemaan waren gereed voor een strijd op leven en dood. In de gelederen van beide legers stonden Joodse krijgslieden, alleen aan mohammedaanse zijde al veertigduizend in gele uniformen en met zwarte

tulbanden.
Omdat die dag evenwel een vrijdag was, werd de strijd uitgesteld. Op vrijdag, de rustdag van de Mohammedanen, mocht niet worden gevochten, evenmin als op zaterdag vanwege de Joodse soldaten en ook niet op de christelijke zondag.
De veldslag die daarom pas op maandag begon, eindigde met de volledige zege van de halvemaan. De koning van Castilië ontkwam niet slechts enkele ridders. Andalusië was voor de Islam gered en aan de opmars van de christelijke staten was paal en perk gesteld.
De overwinning bracht de mohammedaanse vorsten van de vele kleine Arabische en Barbarijse rijken echter geen voordeel. Te laat begrepen zij dat zij de eigen vijand het land hadden binnengehaald. Het duurde niet lang of het zuiden van Spanje veranderde in een toneel van bloedige binnenlandse gevechten. Joessoef ibn Tasjfin vernederde alle emirs en maakte hen tot zijn onderdanen. De heerschappij van de Almoravieden nam een aanvang.
De nieuwe heersers over Andalusië waren geen godsdienstige fanatici en lieten de Joden dus met rust. In Granada kwam het zelfs tot een volledig herstel: zij die onder emir Badis waren vervolgd, kregen al hun geroofde bezittingen terug. Het samenleven met de mohammedaanse bevolking werd niet verstoord. En ook de Almoravieden dachten er niet aan afstand te doen van de diensten van de ontwikkelde Joden. Ali, de tweede kalief van de nieuwe dynastie (1106-1143), gaf hun allerlei functies, evenals zijn broeder en mederegeerder Tamim. De Joodse lijfarts van Ali, Salomo Almoalem uit Sevilla, die ook als dichter werd geprezen, kreeg de titel van vizier. Eveneens in groot aanzien bij het hof stond de Joodse arts Abraham ibn Kamnial uit Zaragossa, van wie werd gezegd: 'In de dagen van leed is hij een hulp en een steun voor zijn volk. Hij woont in Spanje, maar de werken van zijn barmhartigheid strekken zich uit tot Babylonië en Egypte.'
Zelden was een tijd zo rijk aan grote talenten, zo vruchtbaar aan geestelijke scheppingen. Terwijl aan de andere zijde van de Pyreneeën met de eerste kruistocht het onheil over de Joodse gemeenten van Midden-Europa losbrak, kende de Gouden Eeuw van het Jodendom in Spanje zijn hoogste bloei. De Joodse dichtkunst en wijsbegeerte ontplooiden zich als nooit tevoren.
In Toledo zag in 1085 - het jaar waarin de oude hoofdstad van Spanje in handen van de Christenen viel - Jehuda Halevi het levenslicht. Hij behoorde tot de allergrootsten van die generatie van Spaanse dichters en verwierf ook naam als vooraanstaand denker.
Reeds als jongen begeeft hij zich naar het Arabische Spanje. Isaak ben Jakob Alfasi, die als talmoedkenner boven alle geleerden uitstak. wordt in Lucena zijn leermeester. In Granada zet Jehuda Halevi zijn studie voort. In zijn geboortestad teruggekeerd, kiest de veelzijdig begaafde man het beroep van arts. Zijn grootste gave blijkt evenwel de dichtkunst te zijn. Hij schenkt zijn volk scheppingen van een schoonheid zoals er nooit meer had weerklonken, sinds de tijd dat de Bijbelse poëzie ten einde liep. Zijn liederen, vervuld van een onstilbaar verlangen naar het Heilige Land, spreken steeds weer van zijn bewogenheid over het lot en de nooit eindigende ellende van Israël. 'Is er dan noch in het oosten, noch in het westen één enkel oord waar wij rust kunnen vinden?' roept Halevi uit. 'Hoe lang nog, o God, moet ik in verzengende vlammen branden tussen Edom en Arabië, die U tot mijn rechters hebt aangewezen?'
Al zijn verlangen en streven gaan uit naar het oude vaderland, naar het verloren en verwoeste Sion. 'O heerlijk land, o vreugde van het heelal, gij stad van de verheven koning! Naar u verlangt mijn hart uit het verste westen! Een brandende smart vervult mij, wanneer ik denk aan uw oude, nu verdwenen grootheid, aan het thans verwoeste

onderdak. O, wie brengt mij op de wieken van een adelaar naar het geliefde land: uw bodem zou ik drenken met mijn tranen en uw stenen met kussen bedekken... Hoe gaarne zou ik alle schatten van Spanje geven om slechts het stof van de verwoeste tempel met eigen ogen te aanschouwen!' Door zijn gedichten - meer dan driehonderd in getal - werd Halevi de lieveling van zijn volk.
Behalve als dichter verwierf Halevi ook roem door zijn godsdienstigwijsgerig werk - '*Sefer Koesari*', het '*Chazarenboek*'. Reeds de Arabische titel '*Boek van de bewijzen ter verdediging van het verootmoedigde geloof*' wijst op hetgeen Halevi ter harte ging. In een samenspraak tussen een Chazarenkoning, een wijsgeer, een Mohammedaan en een Jood ontwikkelde hij zijn denkbeelden over de filosofie en het Joodse geloof.
Hij wijst op de begrenzingen van de wijsbegeerte; nooit kan het verstand, zelfs niet het inzicht van een Aristoteles, in de plaats treden van de goddelijke openbaring. 'Laat u niet verlokken door de wijsheid van de Grieken, die wel bloesems doch geen vruchten voortbrengt.' Hoe gemakkelijk zouden wijsgerige bespiegelingen tot dwaling kunnen leiden. Het is ze niet gegeven het gehele geestelijk wezen van de mens te doordrenken, zoals de Heilige Schrift dat vermag. Alleen de godsdienst is de ware leider in het leven. De '*Koesari*', later uit het Arabisch in het Hebreeuws, Spaans, Latijn en Duits vertaald, behoort tot de belangrijkste boeken van de middeleeuwse letterkunde.
Nadat hij zijn wijsgerig werk had geschreven, werd Halevi innig gegrepen door het verlangen naar het land van zijn vaderen. Vergeefs zochten zijn vrienden hem af te houden van de gevaarlijke tocht naar Palestina, dat juist door de kruisvaarders was veroverd. Na de dood van zijn vrouw hield niets hem meer tegen. In 1140 begon hij vanuit Toledo de verre pelgrimsreis. Overal onderweg ontmoette hij geestdriftige bewonderaars. In Córdoba, waar de grijze rabbijn Ibn Zadik, de schrijver van het godsdienstigwijsgerige werk *'Olam Katan*' (Microcosmos), woonde, werd hij net zo gevierd als in Granada en toen hij na een moeilijke zeereis in Egypte vertoefde, was het niet anders. In Alexandrië werd hij hartelijk verwelkomd door de arts en rabbijn Aäron ibn Alamani en in Kaïro door Samuel Aboe-Mansoer, het hoofd van de Egyptische geloofsgenoten.
Op weg van het land aan de Nijl naar Palestina gaat zijn spoor in Damascus verloren; het verdere lot van de dichter is de geschiedenis niet bekend. Slechts één sage weet te verhalen: toen Halevi Jeruzalem van verre aanschouwde, wierp hij zich ter aarde en hief hij zijn beroemde treurzang aan: 'Sion, vraagt u nog naar het lot van de verdoemden... ?' Op dat ogenblik zou een ridder zijn komen aanrijden en de op de grond hurkende man hebben overreden. Met de onsterfelijke verzen van zijn grootste lofzang op de lippen, blies Halevi de laatste adem uit. Nog heden wordt de 'Sionide' van deze weergaloze dichter op de vastendag van 9 ab voorgelezen in de synagogen.
Jehuda Halevi overtrof alle tijdgenoten: Moses ibn Ezra uit Granada (ca. 1070-1138), de 'meester van de boetgebeden' met zijn van rouw vervulde gedichten, die om een ongelukkige liefde een rusteloos zwerversbestaan voerde en verscheidene honderden gebeden en hymnen naliet. En ook Abraham ibn Ezra uit Toledo (1092-1167), de veelzijdig begaafde, die boeken over taalkunde, astronomie en wijsbegeerte, maar vooral een zeer belangrijk Bijbelcommentaar schreef, als een meester van de dichtkunst bekend stond en meer dan vijfentwintig jaar door de wereld trok, door het gehele continent, door Engeland en zelfs door het Morgenland
Met de dood van deze drie eindigde de grote tijd van de Hebreeuwse dichtkunst. Wat hierop volgde, waren meer handige rederijkers dan grote dichters. Jehuda Alcharisi, een laatste begaafde dichter van de Spaanse bloeitijd (omstr. 1165-1225), sprak het openlijk uit: 'Na de dood van Salomo ibn Gabirol, die de koningskroon van de

dichtkunst droeg, van haar vorst, Abraham ibn Ezra, van haar veldheer, Jehuda Halevi en van haar profeet, Moses ibn Ezra, is de bron van het lied opgedroogd, de tijd van de roem verstreken, Gods engel verdwenen. Nooit zijn zulke dichters meer geboren, nooit hebben zulke liederen meer weerklonken. Wij lezen nog slechts de door hen achtergelaten aren, volgen hun spoor maar kunnen hen niet inhalen. De oudere geslachten voedden zich met meel zonder klei, maar voor ons is slechts klei zonder meel overgebleven.'
De dichtkunst had haar hoge vlucht beëindigd, de wijsbegeerte moest haar vleugels nog uitslaan. Maar eerst zou het Joodse leven in het mohammedaanse Andalusië door een vernietigende slag worden getroffen - in hetzelfde jaar waarin de tweede kruistocht in Midden-Europa begon. De gelukkige Arabische periode brak plotseling af.

De ramp kwam uit het zuiden, uit Afrika, toen onder bevel van de fanatieke en anti-Joodse Almohaden voor de derde maal legerscharen onder de vlag van de profeet naar Spanje oprukten. Het waren onverzoenlijke strijders voor de Islam, die in Noord-Afrika de verdraagzame Almoravieden reeds hadden verdrongen. Onder hun heerschappij begon vanaf de grenzen van Egypte tot aan het Atlas gebergte de geloofsijver te woeden. Wie niet bereid was tot de Islam toe te treden,
moest het land verlaten. Een golf van vervolgingen had de Joodse gemeenten getroffen en alle synagogen waren verwoest. In hun nood zochten velen hun heil in een schijnbekering. Anderen weer gaven er de voorkeur aan uit Afrika weg te vluchten.
Maar de geloofsstrijd eindigde niet bij de Straat van Gibraltar. Onder aanvoering van Abd al-Moemin brachten de Afrikaanse fanatici de 'heilige oorlog' naar het Spaanse land over. Terreur brak los over Andalusië. 'Nadat de opstandelingen in het gehele gebied tussen Tanger en Al-Mahdia alle woonplaatsen Israëls hadden verwoest,' schrijft Abraham ibn Daoed als ooggetuige van deze gebeurtenissen, 'trokken zij over zee naar Spanje om ook hier in het mohammedaanse machtsgebied de Joden op dezelfde wijze aan te pakken...' In 1147 viel Sevilla, in 1148 Córdoba in hun handen; Malaga en Lucena volgden - geen enkele gemeente van Andalusië bleef verschoond, geen enkel Joods bedehuis bleef voor verwoesting of ontwijding gespaard. In Granada komt het tot een kort, hardnekkig verzet. Mohammedanen, Christenen en Joden grijpen onder aanvoering van Ibn Dahri gemeenschappelijk naar de wapenen en leveren bloedige gevechten met de Almohaden. Maar zij verliezen het tegen de overmacht. Door paniek bevangen en met de dood bedreigd bekeerden vele Joden voor de schijn zich tot de Islam, met de bedoeling dit geloof bij de eerste de beste gelegenheid weer af te zweren. De grote massa trachtte evenwel dit gewetensconflict te ontlopen. In hele menigten haastten de vluchtelingen zich naar het noorden, langs alle wegen trokken lange colonnes naar de christelijke staten.
Onverwacht stond er voor de vluchtelingen een redder in de nood op. Ver vooruitgeschoven in het Arabische gebied lag als militair steunpunt van Castilië de grensvesting Calatrava. Tot bevelhebber had koning Alfons VII de rabbijn Jehuda ibn Ezra, een neef van de dichter Moses ibn Ezra, benoemd. Calatrava werd een 'toevluchtsoord waarover de verjaagden huns weegs konden gaan. Rabbi Jehuda maakte de kluisters van de geboeiden los, spijsde de hongerigen, laafde de dorstigen, kleedde de naakten en zorgde voor alle noodlijdenden, tot zij het rechtsgebied van Toledo hadden bereikt.'
Wederom had Israël een vertrouwd geworden vaderland - het zuiden van het schiereiland, waar het sinds zevenhonderdvijftig had gewoond - verlaten en opnieuw

zijn zwerftocht moeten beginnen. Geen enkele Jood die openlijk voor zijn geloof uitkwam, was in de mohammedaanse gebieden achtergebleven; verwoest en verlaten waren de academies en de synagogen, met onkruid overwoekerd lagen de begraafplaatsen van hun voorouders. Wie het vege lijf had weten te redden, wie erin geslaagd was te vluchten, woonde sindsdien te midden van de afstammelingen van de Westgoten.

In de houding van de christelijke koningen jegens de Joden was nog niets veranderd. Zij gaven de vervolgden onderdak - in Castilië en in León, in Aragón, in Navarra en zelfs in Portugal. Nog werd hun godsdienstig leven, hun handel en wandel door geen uitzonderingswet beperkt. In plaats van Córdoba en Sevilla, van Granada en Lucena, ontstonden nieuwe gemeenten in Gerona en Barcelona. Als middelpunt van geleerdheid gaf Toledo de toon aan, de gemeente groeide daar met de nieuwaangekomenen uit tot tienduizend zielen en bezat synagogen 'waarmee geen andere zich in schoonheid konden meten'.

Aan alle grenzen begonnen weldra gevechten met de Almohaden, wier legerscharen het gelukte reeds veroverde landstreken weer aan de Christenen te ontrukken. Ook de Joden gaven gehoor aan de oproep de wapenen op te nemen tegen de fanatici van de Islam van wie zij slechts vervolging en onderdrukking hadden te verwachten. Vooral uit de gelederen van de jeugd volgden velen vrijwillig de oproep van de koningen. Welgestelde lieden gaven grote sommen voor de verdediging van de christelijke vorstendommen.

Aan het hof van Alfons VII (1126-1157) genoten Joodse geleerden en diplomaten groot aanzien. Jehuda ibn Ezra, die een tijdlang als commandant aan de vesting Calatrava verbonden was geweest, fungeerde als koninklijke schatbewaarder. Ook Alfons VIII (1166-1214) benoemde ontwikkelde Joden in belangrijke regeringsfuncties. Als bijzondere boodschapper van de Castiliaanse koning knoopte Abraham ibn Alfachar diplomatieke betrekkingen aan met de kalief van de Almohaden in Marokko. Zeer verdienstelijk voor de staat maakte zich Joseph ibn Sjosjan, die men de 'vorst' noemde en die ook als financieel raadgever van de koning optrad. 'Zowel bij de koning als bij de groten van het land stond hij in de gunst.' Alle met Joodse onderdanen afgesloten verdragen moesten op bevel van de koning in de Latijnse en de Hebreeuwse taal worden opgesteld.

In Aragón, Catalonië en Navarra genoten de Joden eveneens koninklijke bescherming en leefden zij ongestoord. In Barcelona - door de dichter Jehuda Alcharisi als 'de gemeente van vorsten en hoogwaardigheidsbeklederś geprezen - bezaten zij, zoals officiële stukken uitwijzen, huizen, tuinen en wijngaarden. In Tudela aan de Ebro had de koning van Navarra hun voor geval van nood zelfs een eigen kasteel toegewezen. Uit hun gemeente stamde Benjamin van Tudela, die met zijn ontdekkingsreis door de gehele toentertijd bekende wereld beroemdheid verwierf. Dertien jaar lang, van 1160 tot 1173, trok hij door drie werelddelen - Europa, Afrika en Azië -, beschreef landen en zeden en maakte aantekeningen over historische en aardrijkskundige bijzonderheden. Van Barcelona over Zuid-Frankrijk, Italië en Griekenland, over Cyprus en Rhodos voerde zijn weg naar Palestina en verder door de landen aan de Eufraat tot in Perzië. Per schip reisde hij over de Indisch-Arabische zeeën en langs de kuststeden van Jemen, vanwaar hij berichten meebracht over de Joodse gemeenten in Indië, daarna reisde hij over Egypte terug. In het onderzoek van uitgestrekte gebieden van Azië was Benjamin van Tudela de Venetiër Marco Polo een hele eeuw voor. Aan zijn herhaaldelijk vertaalde reisverslagen danken volkenkunde, aardrijkskunde en handelswetenschappen vele interessante bijzonderheden uit landen die in die tijd nog maar weinig bekend waren.

Een andere wereldreis werd in diezelfde tijd ondernomen door rabbi Petachja ben Jakob uit Regensburg. Hij begon zijn reis in Praag, trok door Polen en Rusland, Tartarije en de gebieden van de Toerkmenen naar het Oosten, vanwaar hij tien jaar later via Griekenland terugkeerde. Ook zijn berichten werden veel gelezen en verscheidene malen vertaald.
Opnieuw was na al de verschrikkingen van de Almohadenstorm een tijd van vrede, ook in het mohammedaanse Spanje, aangebroken. De 'aljama's', de Joodse gemeenten, konden zich weer verheugen in een ongestoord bestaan, wetenschappen en dichtkunst konden zich weer ongehinderd ontplooien. En toch zou het geestelijk leven van het Spaanse Jodendom zijn bekroning niet meer op het Iberische schiereiland vinden. De man die alle geleerden van de Arabisch Spaanse school overtrof, die als één van de voornaamste denkers in de geschiedenis van het Jodendom telt, volbracht zijn veelomvattend levenswerk in Egypte: Moses Maimonides, die door het volk met de naam van de 'tweede Mozes' werd vereerd.

Mosje ben Maimon kwam in 1135 als zoon van een oude familie van geleerden in Córdoba op de wereld. Reeds op jeugdige leeftijd werd de buitengewoon begaafde jongen door zijn vader, rabbijn en talmoedgeleerde uit de school van Alfasi, in de Hebreeuwse en de Arabische letterkunde onderwezen. De knaap was juist dertien jaar geworden, toen in 1148 het ongeluk over zijn geboortestad losbrak: de Almohaden veroverden Córdoba en joegen de gemeente in ballingschap. Er begon een rusteloos zwervend bestaan vol ontberingen, een voortdurend vluchten van stad naar stad. Zonder zich om al die verdrietelijkheden te bekommeren, studeerde de weetgierige jongeman onvermoeid verder en verwierf een buitengewoon veelzijdige kennis - in wiskunde en sterrenkunde, in natuur en in heelkunde, kennis waarvan hij later zou leven. Met behulp van Arabische bronnen verdiepte hij zich ook in het wijsgerige stelsel van Aristoteles, wiens trouwe aanhanger hij zijn gehele leven bleef. Reeds als zestienjarige schreef hij zijn eerste belangrijke werk, een lexicon van begrippen uit de logica en als twintigjarige begon hij een commentaar op de Misjna.
Omstreeks 1160 kwamen Mozes en zijn familieleden in Noord-Afrika terecht. Maar ook in Fez, waar zij hun woonplaats kozen, werden zij door de mohammedaanse fanatici ernstig bedreigd. Om aan gewetensdwang te ontsnappen bleef hun na een verblijf van verscheidene jaren niets anders over dan opnieuw te vluchten. Per schip reisden zij naar Acco in Palestina; vandaar trokken zij over Jeruzalem en Hebron naar Egypte. In Fostat, oud-Kaïïo, vonden zij na bijna twintig jaar zwerven eindelijk rust. De grote tijd van Moses Maimonides begon.
Als lijfarts van de vizier van sultan Saladin had Moses geen zorgen meer voor zijn dagelijks brood en kon hij zich geheel aan zijn wetenschappelijke arbeid wijden. Het ontzaglijke levenswerk van een geniaal begaafde geleerde, een encyclopedische geest, ontstond: hij voltooide zijn misjna-commentaar. Zijn volgend doel was een ontzaglijke taak Moses begon de Talmoed, waaraan gedurende bijna duizend jaren steeds weer nieuwe wetten waren toegevoegd en die tot een waar labyrint was uitgegroeid, te ontwarren en overzichtelijk te ordenen.
Als vrucht van een scheppende arbeid die tien jaar duurde (1170-1180) ontstond een geweldig werk, dat van zeer grote betekenis was voor de Joodse wereld: de '*Misjne Thora*', de 'herhaling van de Wet'. Mozes was erin geslaagd het gehele reusachtige complex van de traditionele leer, van alle Joodse wetten, dogma's en rituele voorschriften in een nieuwe codex overzichtelijk en stelselmatig samen te vatten. Alles was zo gerangschikt dat ook de minder ontwikkelde lezer zonder moeilijkheid kon vinden wat hij zocht. Er was een nieuw handboek voor de praktijk ontstaan.

Reeds lang was de roep van de grote geleerde overal doorgedrongen, zijn naam werd zowel in het Morgen- als in het Avondland geëerd. Van alle zijden wendde men zich tot hem om raad en voorlichting. Hij troostte de afgelegen gemeenten in Jemen, waarover een zware godsdienstige vervolging was losgebroken; hij wekte hen op tot trouwe volharding in het geloof. De vervolgingen kwamen overigens niet onverwacht, de profeten hadden ze voorspeld. 'Trouwens, de volkeren haten ons niet om onszelf, maar omdat God ons, de zonen Israëls, door Zijn genade in het bijzonder heeft uitverkoren...,' schrijft Maimonides hun. 'Laat u niet ontmoedigen door de overmaat van lijden. Het dient er slechts toe u te beproeven en om aan te tonen dat slechts de nakomelingen van Jakob, de nazaten van hen die bij de Sinaï de Leer ontvingen, in het bezit zijn van de ware godsdienst.'
De gemeenten van de Franse Provence vermaande hij geen betekenis te hechten aan de astrologie, die aan afgodendienst grensde. Als hoofd van de gemeente van Kaïro hield hij voordrachten over de Talmoed die door toehoorders van heinde en verre werden bezocht. Naast zijn beroep als arts en zijn arbeid als rabbijn, vervolgde hij, van 's morgens vroeg tot diep in de nacht werkend, zijn studie en zijn bezigheden als wetenschappelijk schrijver. Hij schreef een verhandeling over vergiften en medische artikelen die door de middeleeuwse artsen zeer hoog werden aangeslagen. Op verzoek van een zoon of neef van Saladin publiceerde hij een handleiding over hygiëne. Zelden was het leven van een geleerde zo vervuld van zulk een onvermoeid, vruchtbaar en veelzijdig scheppen.
'Hoe zeer het mij ook zou verheugen je in mijn huis te begroeten,' schrijft Maimonides aan Samuel ibn Tibbon, de grote vertaler in Zuid-Frankrijk, 'moet ik je niettemin afraden de lange zeereis te ondernemen. Het enige gewin van je bezoek zou zijn dat je mij had gezien en door mij met alle eer was ontvangen. Maar ik zou je zelfs geen uur van vertrouwelijk samenzijn kunnen wijden. Ik zal je een beeld geven van mijn levenswijze; ik woon in Fostat en de sultan in Kaïro; beide plaatsen zijn ruim twee sabbatreizen van elkaar verwijderd. Bij de sultan moet ik een bijzonder zware dienst verrichten. Iedere dag moet ik hem bij het aanbreken van de dag bezoeken. Zeer vaak, wanneer hijzelf aan iets lijdt of één van zijn kinderen, één van zijn vrouwen of een van zijn hovelingen ziek is, kom ik niet eens weg uit Kairo. In het gunstigste geval vertrek ik pas 's middags naar Fostat. Wanneer ik dan vermoeid en hongerig thuiskom, vind ik alle voorvertrekken vol mensen, Joden en Mohammedanen, voorname en kleine mensen, die op mijn doktershulp wachten. Ik vind nauwelijks tijd van mijn muildier te stappen, mij te wassen en iets te gebruiken. Dan moet ik hun recepten en voorschriften geven. Dit komen en gaan duurt vaak tot diep in de nacht. Soms ben ik van vermoeidheid zo zwak dat ik geen woord meer kan uitbrengen. Alleen op de sabbat blijft mij tijd over mij met de gemeente en de leer bezig te houden. Zo vlieden mijn dagen.'
Niettemin vindt de nu vijfenvijftigjarige man de tijd en de kracht om zijn wijsheid vast te leggen. In zijn 'Gids der verdoolden', het '*More Newoechim*', ontwikkelt hij (1190) een godsdienstfilosofie voor het Jodendom, onderneemt hij de dappere, grootste poging in het Jodendom twee wereldbeschouwingen, geloof en kennis, met elkaar te verzoenen. Maimonides ging ervan uit, schrijft Josef Kastein dat, wanneer het geloof werkelijk tot een duidelijk godsbegrip wil voeren, het met de eisen van het verstand moet overeenstemmen. Want niet slechts het geloof, maar ook het verstand is een bron van openbaring. Het ene is voor de mens in de Bijbel belichaamd, het andere in de wijsbegeerte van Aristoteles.' Zo schiep Maimonides, vervuld van de geest van de leerling van Plato, maar van hem afwijkend, een eigen metafysica, ervan overtuigd dat

het gehele heelal niets anders is dan een verwezenlijking van de eeuwige ideeën van God'.
Met de gedachtengang uit de 'Gids der verdoolden' die - uit het Arabisch in het Hebreeuws en het Latijn vertaald - een grote verbreiding kreeg, maakten zich zowel Joodse als mohammedaanse geleerden vertrouwd en zij discussieerden over het voor en tegen van het werk. Onder de streng gelovige rabbijnen van de Provence ontketende de '*More Newoechim*' een ware storm; door hen werd het boek als gevaarlijk voor het geloof gedoodverfd.
Tijdens het leven van Maimonides hield ook de voornaamste Arabische filosoof Ibn Rosjd (1126-1198) zich met Aristoteles bezig en wel in verband met de leer van de Koran; deze wijsgeer werd later bekend als Averroës. De werken van deze beide vooraanstaande geesten zouden de gedachtenwereld van de christelijke middeleeuwen zeer sterk beïnvloeden.
'De leer van Aristoteles werd pas door Maimonides met de theologie van de Bijbel in overeenstemming gebracht,' verklaart de literatuurhistoricus Gustav Karpeles. 'Van Maimonides konden de scholastici leren wat voor houding zij tegenover de beschouwingen van de oude wijzen moesten aannemen wanneer die met hun eigen godsdienstige denkbeelden in strijd waren. Van hem konden zij een zelfstandige houding tegenover de Griekse en Arabische wijsbegeerte leren. Inderdaad is de invloed van Maimonides op Albertus Magnus en Thomas van Aquino aanwijsbaar, evenals de invloed van Avicebron-Gabirol en de filosoof lbn Daoed op de franciscaner Duns Scotus blijkt. Van Albertus Magnus zegt men lovend dat hij Aristoteles opnieuw heeft geschreven, terwijl hij op de punten waar de Kerk een andere mening is toegedaan - zoals met betrekking tot de eeuwigheid van de wereld - aan het Bijbelse scheppingsverhaal vasthoudt en de onsterfelijkheid van de individuele ziel leert. Maar hierbij mag men niet vergeten dat hij deze afwijkingen van Aristoteles' leerstellingen juist aan Maimonides heeft ontleend, ja, op de belangrijkste punten - zoals bij de schepping van de wereld en de profetie - door een verkorte weergave van gehele verhandelingen uit de '*More Newoechim*' rechtstreeks heeft overgenomen.'
Voor het Jodendom in het hart van Europa kwam Maimonides evenwel niet op de juiste tijd. Toen hij zijn 'Gids der verdoolden' schreef, waren de ellende en de vervolgingen al begonnen. In dat leed konden slechts gebed en Bijbellezing kracht en troost brengen, maar nimmer filosofische bespiegelingen.
De rusteloze arbeid had de gezondheid van de grote denker ondermijnd, zijn ontzaglijk scheppende vermogen met zijn overweldigende rijkdom, grootsheid en veelzijdigheid had zijn krachten uitgeput. In zijn laatste jaren was Maimonides ziekelijk en hij stierf, zeventig jaar oud, op 13 december 1204. Zijn stoffelijk overschot werd naar Tiberias in het Heilige Land overgebracht. Er werd een algemene vasten afgekondigd en in Jeruzalem werd op de dag van zijn bijzetting de passage uit de Bijbel gelezen die de verovering van de Ark van het Verbond door de Filistijnen verhaalt. 'Met Mosje ben Maimon,' schreven de necrologen, 'is voor de tweede maal de Ark van het Verbond van de Heere aan het Joodse volk ontnomen.'
De dood van Maimonides schiep een pijnlijke, niet te vullen leegte. In een zeer moeilijke tijd, toen de lange lijdensnacht van de middeleeuwen over de gemeenten daalde, stond het Joodse volk zonder leider, had het Jodendom geen gezag.

Baanbrekers voor humanisme en renaissance

Ontzaglijk gegroeid, bijna onoverzienbaar geworden was de schat aan oude wijsheid en nieuwe inzichten die zich in de landen van de Islam had opgehoopt. Het gehele

erfdeel van de Antieken, in eeuwen van nijver onderzoek en vlijtige studie uitgediept en uitgebreid, bevond zich in de bibliotheken van de Arabische universiteiten en in Joodse scholen; het omvatte alle gebieden - van de natuurwetenschappen tot de wijsbegeerte. Langs vele kanalen begon omstreeks het jaar 1000 dit culturele bezit voor de eerste maal door te sijpelen naar de landen van Midden-Europa, eerst nog spaarzaam en bij wijze van toevallige ontdekkingen, die door christelijke studenten of Arabische en Joodse geleerden los van elkaar werden meegebracht en die vaak genoeg een ongelovige verbazing wekten. Maar gaandeweg ontwaakte de belangstelling tot tenslotte de geestelijke en culturele 'import' aanzwol tot een brede stroom die ook in het Avondland leidde tot de 'ontdekking van de werelden van de mens'. Deze nieuwe denkwijze trad in de plaats van het scholastieke denken en in de renaissance en het humanisme baande zij de weg voor het grote geestelijke ontwaken waarmee de middeleeuwen eindigden en de 'Nieuwe Tijd' zou aanbreken.

Een streek in het zuiden van Frankrijk, voor de poorten van Spanje gelegen, scheen voorbestemd te zijn als een van de grote middelaars tussen Morgenland en Avondland: de Provence. Steden als Marseille, Narbonne, Montpellier, Arles en Aix, met talrijke Joodse bewoners en rijk geworden door de overzeese handel, onderhielden reeds lang een levendig contact met de Spaans-Arabische wereld. Onder de Provençalen, die deels aan de koning, deels aan zelfstandige graven ondergeschikt waren, heerste een welwillende geest. Het geestelijk leven en de exacte wetenschappen bloeiden hier als nergens anders aan deze zijde van de Pyreneeën. Dit meest zuidelijke deel van West-Europa, een ware opslagplaats van wetenschap, werd tot een grote sluis voor de stroom van geestelijke goederen en kennis, die bevruchtend en bezielend naar het Avondland begon te vloeien en tenslotte een einde zou maken aan de lange tijden van onwetendheid en achterlijkheid. Hier ontstonden beroemde vertalingen. Vooral twee steden verwierven zich tot ver in de omtrek een grote naam: Narbonne en Lunel bij Montpellier, waarin twee begaafde families van geleerden als vertalers van de werken van de Gouden Eeuw geslachten lang hun grote bijdrage leverden - die van de Tibbonieden en van de Kimchieden.

Juda ben Saul ibn Tibbon (1120-1190), een vluchteling uit Granada, had zich niet zijn familie als arts in Lunel gevestigd. Hij had een gedegen kennis van het Arabisch en was veelzijdig ontwikkeld. Op aansporing van het hoofd van de gemeente, Mesjoellam ben Jakob, die zowel in de Talmoed als in de wijsbegeerte thuis was, wijdde hij zich vanaf het jaar 1150 aan de vertaling van de werken van Joods-Arabische wijsgeren. Hij vertaalde de religieus-filosofische geschriften van de gaon Saadia uit Babylonië, het populaire stichtelijke geschrift '*Plichten van het hart*' van Bachja ibn Pakuda, het veelgelezen godsdienstigwijsgerige gesprek '*Koesari*' van Jehuda Halevi, de verhandelingen van de taalkundige en lexicograaf Merwan ibn Dzjanach (omstr. 990-1050) en verder werken van de grote filosoof Salomo ibn Gabirol.

Juda ibn Tibbon liet zijn zoon Samuel (1150-1230), de arts en wijsgerige schrijver, een testament na, waarin hij schreef: 'Mijn zoon, laat niet na je met de Leer en met de medische wetenschappen bezig te houden en wijd je slechts in geringe mate aan de zaken, maar laat je zaak de Leer zijn. Bestudeer ook ijverig profane boeken, want daarin vind je wat men in het praktische leven nodig heeft. Wen je eraan eenmaal in de week de geneeskundige specerijen en kruiden door te kijken en gebruik in je dokterspraktijk niets dat je niet kent. Laat ook niet na bij je leraar naar de Talmoed te luisteren en begin pas de mensen te onderrichten, wanneer je uit de academie van je leermeester bent teruggekeerd, namelijk 's avonds. En alles wat je van mij en van je leermeesters hebt geleerd, onderwijs dat aan betrouwbare scholieren, opdat je de eigen

kennis bevestigd door mededeling aan anderen en door bespreking.'
Samuel, de erfgenaam van een rijke bibliotheek, overtrof zijn vader nog in de vertaalkunst. Hij correspondeerde met Maimonides en verkreeg van de grote geleerde toestemming diens opzienbarend werk '*De Gids der verdoolden*' uit het Arabisch in het Hebreeuws te vertalen. Vol onvermoeibare scheppingsvreugde vertaalde Samuel ook - naast zijn eigen schrijversarbeid - verscheidene werken van Maimonides' grootste tijdgenoot, de Arabische wijsgeer Ibn Rosjd.
Ook Samuels zoon, Moses ibn Tibbon (1240-1283) zette de traditie van de familie voort en vertaalde vele boeken uit het Arabisch. Zijn zwager Jakob Anatoli bezocht in 1232 te Napels de Hohenstaufenkeizer Frederik II, die hem een jaarwedde toekende en hem werken van Aristoteles liet vertalen. Anatoli voltooide daar ook een reeks vertalingen van astronomische werken waaraan hij al in de Provence was begonnen. Hij hield bovendien voordrachten over Maimonides die hij, overdreven, aan de profeten gelijkstelde. In zijn '*Leidraad voor scholieren*' vergelijkt hij de drie verdiepingen van de ark van Noach met de drie groepen van menselijke kennis - de exacte wetenschappen, de fysica en de metafysica.
De Tibbonieden zijn door hun vertalingen de verbreiders van wijsgerige denkbeelden en tevens van een wijsgerig-Hebreeuwse stijl geworden.
Als grote taalonderzoekers werd de familie Kimchi beroemd. Joseph ben Isaak Kimchi (omstr. 1105-1170), die uit Spanje naar Narbonne was getrokken, vertaalde wijsgerige geschriften, schreef commentaren op Bijbelse boeken en verder poëzie en een Hebreeuwse grammatica. Van zijn zonen trad naast Mosje vooral David op de voorgrond. Hij werd een klassiek taalonderzoeker en Bijbeluitlegger; zijn Hebreeuwse spraakkunst en zijn '*Woordenboek van wortelwoorden*' - als lexicon samengesteld - kregen fundamentele betekenis. Met behulp daarvan maakten zich later generaties van christelijke geleerden en theologen de kennis van de Hebreeuwse taal eigen.
Twee families, waarvan de leden in drie geslachten een ontzaglijk, geestelijk levenswerk voor de toekomst volbrengen. Maar zij staan niet alleen, zij zijn slechts grote voorbeelden. Evenals in Palermo en in Napels in Zuid-Italië en in de steden van de Provence, nemen ook in Toledo onder de Castiliaanse koningen Joden als taalkundige experts deel aan de vertaalwerken die daar worden ondernomen. Wat heerste er toen een druk geestelijk leven, welk een encyclopedische kennis gold in die tijd in de kringen van Joodse en Arabische geleerden als vanzelfsprekend!
Het leerplan voor Joodse studenten in Italië omvatte - lang voor de veelgeprezen renaissance - dichtkunst, wijsbegeerte en natuurwetenschappen. In Spanje en in de Provence omvatte het in de twaalfde eeuw - afgezien van de godsdienstige leerstof zoals Hebreeuws, Thora en Talmoed - wereldlijke dichtkunst, de logica van Aristoteles, de elementen van Euclides, rekenkunde, de wiskundige geschriften van Nicomachos tot aan Archimedes, verder optiek, astronomie, mechanica, geneeskunde, natuurwetenschappen - en metafysica! En aan dit programma begon men al op vijftienjarige leeftijd!
Na het centrum van geneeskunde in Salerno volgt in de Provence de stichting van een soortgelijke academie: de universiteit van Montpellier. Hieraan werken Joodse docenten, op het leerplan staat de gehele artsenijkunst van de Arabieren en bij de praktische oefeningen ontbreken noch chirurgie, noch oogheelkunde.

Zuid-Italië was in die tijd naast de Provence de andere belangrijke 'brug van het Morgenland naar het Avondland' geworden. Tot de vertalers die keizer Frederik II aan zijn hof liet werken, behoorden vele Joodse geleerden. Naast de Arabische wijsbegeerte ging de belangstelling daar eveneens uit naar de wiskunde en de

natuurwetenschappen. In een tien jaar durende arbeid vertaalde Faradzj ben Salim het ontzaglijke werk '*al-Hawi*' van de grote Arabische arts ar-Rasi (Rhases), waarin de rijkdom van de gehele medische kennis sinds de oudste Grieken tot aan het jaar 925 werd bijeengebracht.
Met de Hohenstaufenkeizer correspondeerde Jehuda ben Salomo Kohen ibn Mosca (1226) uit Toledo; later werd hij naar diens hof geroepen. Hij schreef een encyclopedisch werk op artistoteliaanse grondslag, de '*Leer van de wijsheid*'. Als aanhangsel voegde hij er de vragen van de keizerlijke wijsgeer en zijn eigen antwoorden aan toe. Ibn Mosca vertaalde op verzoek van koning Alfons X evenwel ook een beroemd astronomisch werk van Ali ibn Ridzjal in het Spaans. Levi ben Abraham uit Villefranche (12591316) - nauw bevriend met Moses ibn Tibbon - schreef op diens aansporing de '*Krans der lieflijkheid*' die een encyclopedie van alle wetenschappen bevat. Hij rangschikte ze volgens de zuilen van de beroemde tempel van Salomo in twee grote gebieden: Jachin opent de toegang tot de rekenkunde, meetkunde, astronomie, fysica en metafysica; Boas, de tweede zuil, wijst de weg naar de religieus-filosofische kwesties als de profetieën, de geheimen van de wet en van de schepping. Zeer tot ongenoegen van de streng gelovige rabbijnen schrijft Levi ben Abraham evenwel ook een leergedicht dat hij '*Reukflesje en amulet*' betitelt en waarin hij zich uitlaat over de oorsprong van de wijsbegeerte, de metafysica en de moraal. Sjemtob ben Joseph Palquera (1260) uit Spanje behandelt in een geschrift de verhouding tussen lichaam en ziel. Zijn '*Boek der zoekenden*' legt een welsprekend getuigenis af van de grote waarde die aan de wetenschappen werd toegekend. Een weetgierige student, die zich tot de 'meester der wetenschap, opvoeding en vroomheid' wendt, krijgt de raad: '...na de schriftelijke en mondelinge Leer het geschrift van Maimonides '*Misjne Thora*' en het commentaar op de Misjna te bestuderen. Dit is voldoende voor de vorming van een religieus oordeel in gevallen van twijfel... Na de Leer te hebben bestudeerd, moet je je met de wetenschappen bezighouden en wel in de eerste plaats met die welke de voorbereiding tot fysica en metafysica vormen. Dan zul je leren godvruchtig te zijn en God te begrijpen.' Pas na een studie van vijf jaar mag de student zich aan de exacte wetenschappen wijden: de rekenkunde, de meetkunde, de optiek, de muziek en de astronomie, een jaar lang aan iedere wetenschap. Dan komt hij tenslotte tot de logica.
Gelukkige gebieden aan de rand van Europa, waar zeer ontwikkelde Joden met een keizer in correspondentie staan en discussiëren, waar wijsbegeerte en exacte wetenschappen in het leerplan van de Joodse scholen zijn opgenomen en een overvloed van werken en geschriften van Joodse geleerden alle gebieden van de godsdienstige en wereldlijke kennis bestrijken! De tijd was rijp, meer dan rijp. De rijke schatten van de menselijke kennis en vooruitgang lagen voor het grijpen. Men behoefde in het Avondland slechts toe te tasten. Maar de machten die daar heersten, spraken hun veto uit; zij zagen in dit alles een gevaar voor het geloof. De invoer van de geestelijke verworvenheden van de rest van de wereld werd tegengehouden, de werken van de grote denkers kwamen op de index. En Europa sloeg een andere weg in, begon de tocht door lange, droevige en donkere eeuwen...

III DE HEL VAN DE MIDDELEEUWEN

In de schaduw der kruistochten

'En er viel een diepe duisternis over ons' - als een dof voorgevoel van het komende lot van een volk klinken deze woorden. Meer dan Samuel ben Jehuda, die ze in het jaar 1096 schreef, zelfs maar kon vermoeden, zouden zij de komende eeuwen kenmerken. Met de eerste kruistocht als bloedige ouverture braken zoals nog nooit tevoren lange tijden van verschrikking en vervolging voor de Joden van Europa aan. Er begon een lijdensweg die tot hun diepste maatschappelijke vernedering en menselijke ontwaarding leidde en in hun gelederen zowel als in de wereld om hen heen, sporen achterliet die ver over de duistere middeleeuwen heen tot in de moderne tijd reikten.
Berichten uit het Morgenland brachten tegen het einde van de elfde eeuw de mensen in het christelijke Europa in heftige beroering. Uit Palestina teruggekeerde pelgrims vertelden dat Mohammedanen het graf van Christus en andere heilige plaatsen hadden ontwijd en geschonden. Het antwoord was de oproep tot een massale kruistocht: bij het concilie van Clermont vraagt paus Urbanus II op 26 november 1095 aan vorsten en ridders om Jeruzalem - 'het middelpunt van de aarde en het tweede paradijs' - van de ongelovigen te bevrijden. Aan alle deelnemers worden vérstrekkende aflaten en andere gunsten beloofd.
Slechts zelden heeft een toespraak zulke ongewone, zulke vérdragende gevolgen gehad. Gehele volken komen in beweging; mannen en jongelingen uit alle kringen van de samenleving maken zich op, laten - met duizenden en nog eens duizenden - familie, huis en hof in de steek, naaien het teken van het kruis op hun kleren en schijnen nog slechts één gedachte in het hoofd te hebben: meetrekken in de strijd tegen de 'ongelovigen'. Ridders die van roem in de strijd droomden, worden vergezeld door boeren die de oorlog in het verre land als een welkome gelegenheid zien om horigheid en drukkende lasten van zich af te schudden. Bij de scharen van geestdriftige gelovigen voegen zich avonturiers en gelukzoekers, door de rijkdommen van het verre Morgenland aangelokt, en ook het daglicht schuwend, op buit azend volk als dieven, vagebonden en lichte vrouwen.
Reeds in het voorjaar van 1096 is een eerste grote legermacht van kruisvaarders bijeen. Maar nog voor de vorsten - hertog Godfried van Bouillon uit Lotharingen, hertog Robert uit Normandië en anderen - ertoe gekomen zijn de massa's te ordenen en te bewapenen, duiken troepen op die reeds in het eigen land en op eigen houtje een geheel andere kruistocht beginnen: plunderend en moordend werpen zij zich op de Joden. 'Er verhief zich een wild, heftig, onverbiddelijk volk, een mengsel van Fransen en Duitsers...' schrijft een Joodse kroniekschrijver uit die dagen. 'Zij trokken door steden met een Joodse bevolking en zeiden tegen elkaar: 'Wij gaan nu wel op weg om ons op de Ismaëlieten te wreken, maar hier reeds ontmoeten wij de Joden, wier voorvaderen onze Heiland hebben gekruisigd. Laten wij ons in de eerste plaats op hen wreken! Moge de naam van Israël verdelgd worden, wanneer zij niet gelijk aan ons willen worden en de messias Jezus niet willen erkennen!' Het sinds de vierde eeuw gangbare begrip van 'godsmoordenaars' deed op steeds noodlottiger wijze zijn uitwerking gevoelen.
De gemeente te Rouaan in Normandië wordt het eerste slachtoffer. Kruisvaarders slepen de Joden naar de kerk en doden allen die zich niet laten dopen. Hetzelfde lot treft gemeenten in enkele andere Franse steden. Over Vlaanderen trekken uit Frankrijk de ongeregelde benden kruisvaarders verder naar het Rijn land. De noodlottige tijding ijlt hun vooruit. De Joden van Mainz zenden boden met verzoeken om hulp naar hun

keizerlijke beschermheer. Hendrik IV, die juist in Italië vertoefde, beval dat alle hertogen en bisschoppen de Joden tegen overvallen moesten beschermen. Maar het ontbrak de keizer aan macht en zijn bevelen werden in de wind geslagen. Toen de troepen kruisvaarders over de Rijn trokken, brak in het voorjaar van 1096 het noodlot over de Duitse Joden los. Drie maanden lang woedden, plunderden en moordden de 'krijgers van Christus'.
Spiers, waarvan de Joodse gemeente nog maar net was gesticht en pas kort tevoren van de keizer persoonlijk het privilege en de waarborg van bescherming had gekregen, wordt als eerste getroffen. Op 3 mei - een sabbat - werpen kruisvaarders en aldaar woonachtige Christenen zich op de Joodse burgers. Elf mannen die zich tegen de doop verzetten, worden vermoord. Wanneer het gepeupel de synagoge, waarin vele mensen zijn gevlucht, begint te bestormen, grijpen gewapende mannen van bisschop Johann in en herstellen de rust. De bisschop laat enkele opruiers voor straf een arm afslaan. De Joden verleent hij toevlucht in zijn eigen paleis.
Bij het vernemen van de bloedige gebeurtenissen in Spiers verschanste zich in Worms een groep Joden in het slot van bisschop Adalbert. De meesten bleven evenwel in hun huizen. Toen de kruisvaarders verschenen, deed plotseling het gerucht de ronde dat de Joden een Christen hadden vermoord. Op 18 mei brak het plunderen en moorden los. Joodse families werden in hun woningen om het leven gebracht, in de synagogen werden de thorarollen vernietigd. Slechts enkelen lieten zich tot de doop dwingen. Velen benamen zichzelf het leven, de moeders doodden eerst hun kinderen en daarna zichzelf. 'Hoort, Israël, onze God is de enige God,' was hun laatste gebed.
Op 20 mei achterhaalde het lot ook alle Joden in de bisschoppelijke burcht. Toen de kruisvaarders dreigend voor de poort stonden, sprak de bisschop hen toe en spoorde hen aan zich te laten dopen om zo hun leven te redden. De Joden vroegen bedenktijd. Toen deze verstreken was, liet de bisschop het vertrek openen waarin zij zich hadden teruggetrokken. Degenen die er binnentraden, kregen een gruwelijk schouwspel te zien: geen enkele Jood leefde nog. Zij hadden zich van het leven beroofd. De kruisvaarders spaarden zelfs de doden niet - 'zij schudden hen naakt uit,' verhaalt een bericht uit die tijd. 'Het aantal doden bedroeg in die twee dagen achthonderd; zij werden allen naakt in het graf geworpen...' Eén man die men met geweld had gedoopt, de jongeling Simcha Kohen, wreekte zich: hij trok een mes en stak drie van zijn aanvallers dood. De menigte scheurde hem in stukken.
Onder aanvoering van graaf Emmerich von Leiningen rukten andere kruisvaarders naar Mainz op. De leden van de grote gemeente in die stad smeekten aartsbisschop Ruthard om hulp en kregen toestemming zijn residentie te betrekken tot het gevaar voorbij was. Veel meer dan duizend Joden vonden - nadat zij alles van waarde aan Ruthard hadden afgegeven - toevlucht in de door bisschoppelijke wachtposten omringde tuin en op de zolder van het grote paleis. Maar toen op 27 mei Emmerich met zijn scharen kwam opduiken en de uitlevering van de Joden eiste, lieten de wachtposten hun beschermelingen in de steek. Ook de aartsbisschop was plotseling verdwenen - 'want zij wilden hem eveneens doden, omdat hij ten gunste van de Joden had gesproken'.
Wat zich daarna afspeelde, wordt geschilderd door het ooggetuigeverslag van Salomo ben Simon, een van de weinigen die de gruwelen van die dag overleefden. Hij schreef: 'Toen de zonen van het Heilig Verbond de ontelbare scharen zagen, begonnen zij zich uit te rusten en allen, groot en klein, wapenden zich; aan hun hoofd stond de parnas Kalonymos ben Mesjoellam. Door al het ongerief en het vasten waren zij evenwel dermate verzwakt dat zij de vijand niet konden weerstaan... Op de binnenplaats van het bisschoppelijk paleis stelden de gewapende Joden zich bij de poort op om de

vagebonden en de burgers af te weren en het kwam daar dus tot een gevecht. Zij waren evenwel niet tegen de vijand opgewassen. Deze drong de tuin binnen. Toen zij zagen dat hun lot bezegeld was... spraken zij elkaar moed toe: 'Laten wij getroost en onversaagd alles verdragen wat het heilige geloof ons oplegt... De vijanden zullen ons weldra verslaan... Wat doet het er toe, wanneer onze zielen maar ongeschonden naar het paradijs van het eeuwige licht gaan. Zalig is hij die ter wille van de naam van de enige God de dood ondergaat...' Toen riepen allen in koor: 'Er is nu geen tijd meer te verliezen. De vijand dringt op. Wij willen ons zonder uitzondering ter ere van God offeren!'... De vijanden die de tuin waren binnengedrongen, zagen het volgende schouwspel: de vrome mannen samen met onze rabbijn Isaak ben Moses zaten, in hun gebedsgewaden gehuld, midden in de tuin; de rabbijn bood als eerste zijn hals aan en reeds rolde zijn afgeslagen hoofd over de grond; de overigen zaten inmiddels te wachten, bereid de wil van hun Schepper te vervullen. De vijanden bestookten hen met stenen en pijlen, maar de onzen verroerden zich niet en kwamen allen om het leven. Bij deze aanblik besloten zij die zich binnen bevonden, liever door eigen hand te sterven... De vader offerde zijn zoon, de broeder zijn zuster, de moeder haar dochter, de buurman zijn buurman, de bruidegom zijn bruid. Ieder offerde, om zelf geofferd te worden. En het bloed van de ouders mengde zich met dat van hun kinderen, dat van de broeders met dat van hun zusters, van de meesters met dat van hun leerlingen, van de bruidegoms met dat van hun bruiden, dat van de zuigelingen met dat van hun minnen... Wie heeft iets dergelijks ooit gehoord of gezien?...'
Dertienhonderd lijken werden er de volgende dag op karren het paleis van de aartsbisschop uitgereden tot buiten de stad. Zestig Joden, die zich in de dom verborgen hadden gehouden, slaagden er aanvankelijk in te vluchten, maar ook zij werden gegrepen en gedood. Twee van de weinigen die het doopsel hadden aanvaard, werden al spoedig door wanhoop overvallen: Isaak ben David, één van de leiders van de gemeente - hij had toegegeven om zijn moeder het leven te redden - en Uri ben Joseph. Zij staken eerst hun eigen huizen in brand, holden daarna naar de synagoge en staken die ook in brand. Beiden kwamen in de vlammen om. Een ontzaglijke brand breidde zich over de stad Mainz uit en legde een groot deel ervan in de as.
Moorden, plunderingen, gedwongen dopen hielden gelijke tred met de opmars van de legerbenden van de kruisvaarders door Bohemen. De Joden van Praag werden naar de doopvont gesleept en allen die zich verzetten, werden gedood. Vergeefs verhief bisschop Cosmas zijn stem tegen het gedwongen toedienen van het doopsel. Toen de dopelingen van de Praagse gemeente naar Polen en Hongarije begonnen te emigreren om daar hun geloof weer openlijk te kunnen belijden, gelastte de Boheemse vorst Wratislaw II al hun have en goed in beslag te nemen. 'U hebt immers,' verdedigde hij zijn beleid, 'uit uw Jeruzalem geen enkele rijkdom mee naar Bohemen gebracht: u bent naakt het land binnengekomen, naakt moet u weer vertrekken.'

Inmiddels was keizer Hendrik IV uit Italië teruggekeerd. Toornig en vol afschuw over de gruwelijke gebeurtenissen, gaf hij op verzoek van Moses ben Jekutiël uit Spiers officieel toestemming dat ieder die onder toepassing van dwang en geweld was gedoopt, ongestraft tot het Jodendom mocht terugkeren. Dat bracht evenwel de paus in het strijdperk. 'Wij hebben gehoord,' schreef Clemens III aan de bisschop van Bamberg, 'dat het de gedoopte Joden is toegestaan de Kerk afvallig te worden. Dit is iets ongehoords en zondigs en wij eisen van u en al uw broeders ervoor te zorgen dat het sacrament van de Kerk niet door de Joden wordt geschonden.' Maar de keizer bleef bij zijn besluit. Hij gelastte ook een streng onderzoek naar de Jodenmoorden. Aartsbisschop Ruthard en diens gevolg werden gestraft, omdat zij zich met have en

goed van de Joden in Mainz hadden verrijkt.
Het bloedbad dat na eeuwen van rust als een donderslag bij heldere hemel over hen was gekomen, de golf van haat die uit de gelederen van hun medeburgers zo plotseling over hen heen was gespoeld, liet bij de Joden diepe, onuitwisbare sporen achter. Voor de eerste maal was in het Avondland een brede kloof tussen Jodendom en Christendom ontstaan. Boetgebeden en godsdienstige klaagliederen vol duister leed, vervuld van smart om de doden, bewaren de herinnering aan deze tijd van verschrikking.

Geen van de ongeregelde benden kruisvaarders die zich aan terreur te buiten waren gegaan, bereikte het doel, het Heilige Land. Onderweg reeds werden zij uiteengeslagen en vernietigd. 'Na de door hen gepleegde gruweldaden,' schrijft de christelijke geschiedschrijver Albert van Aken, 'zetten Emicho, Clarebold, Thomas en het gehele gezelschap mannen en vrouwen, met Joodse buit beladen, de tocht voort naar Hongarije...' Troepen van de Hongaarse koning Koloman versloegen ze, toen ze het land begonnen te verwoesten. 'Dit alles,' merkt Albert van Aken op, 'was duidelijk Gods hand tegen de pelgrims die voor Zijn aangezicht door onkuisheid en allerlei schanddaden hadden gezondigd en die de ontheemde Joden, hoewel vijanden van Christus, meer uit hebzucht dan uit godsvrucht op bloedige wijze hadden vermoord.'
Het hoofdleger van de kruisridders bereikte na drie jaar het Heilige Land. Op 15 juli 1099 viel Jeruzalem. Na een beleg van zes weken bestormden de 'Franken' onder bevel van Godfried van Bouillon de stad. Alle niet-christelijke inwoners werden vermoord: Mohammedanen en Joden werden zonder onderscheid door hetzelfde lot getroffen. 'Tot aan de knieën van de ruiters, tot aan de teugels van de paarden zwol de stroom van bloed en de lijken van de verslagenen lagen torenhoog opgestapeld.' De Joden hadden zich in de synagoge verschanst en boden drie dagen lang weerstand.
Jeruzalem werd een christelijke stad, de hoofdstad van een koninkrijk dat dezelfde naam droeg en waarvan de machtssfeer zich weldra over geheel Judea, Galiléa en de kuststrook van Jaffa tot Tyrus uitstrekte. Van de bewoners van de Joodse gemeenten trokken velen naar Egypte, anderen verhuisden naar Syrië en Mesopotamië.
Gedurende bijna een halve eeuw bleef de rust bewaard. Maar toen werd het christelijke koninkrijk van Jeruzalem door mohammedaanse legers uit Syrië in het nauw gebracht en raakte plotseling in gevaar. In 1146 riepen paus Eugenius III en de Franse abt Bernardus van Clairvaux de Christenheid opnieuw tot een kruistocht op. Ook keizer Koenraad III verklaarde zich bereid deel te nemen.
Allen die aan de Heilige Oorlog deelnamen, zo verklaarde een pauselijke bul, zouden van de betaling van hun schulden aan hun crediteuren zijn vrijgesteld.
De abt Pierre van Cluny, één van de ijverigste propagandisten van de nieuwe kruistocht, begon tegen de Joden te ageren. Aan de Rijn trok de monnik Radulf van stad naar stad en predikte hun bekering of uitroeiing.
In augustus 1146 kwam het in het Rijnland tot ongeregeldheden en overvallen. In de omgeving van Keulen en Spiers werden verscheidene Joden door het woedende grauw gedood. Zelfs hoge geestelijken waren machteloos. In Mainz, waar aartsbisschop Hendrik I aan enkele vervolgden zijn bescherming verleende, drong het gepeupel zijn residentie binnen en vermoordde hen voor zijn ogen. Bernardus van Clairvaux keerde zich in een zendbrief die hij in Frankrijk en Duitsland liet verspreiden, fel tegen het ophitsen van Radulf. Hij spoorde nadrukkelijk aan de Joden te sparen. Maar de hartstochten waren reeds ontketend. Wie kon deze fanatici weer tot kalmte brengen!
In Halle en in Maagdenburg werden Joodse families de stadspoorten uitgejaagd.
In Würzburg overviel een horde kruisvaarders in februari 1147 de Joodse bevolking.

Meer dan twintig van hen vonden de dood, onder wie de rabbijn Isaak ben Eliakim. De overigen dankten hun leven slechts aan de bisschop van Würzburg. Hij verleende hun toevlucht en bescherming in zijn versterkte slot.
In het voorjaar van 1147 sloegen de vervolgingen over naar Noord-Frankrijk en moesten Joden in Ham, Sully en Carentan het leven laten. Op 8 mei overvielen benden de gemeenten in de stad Ramerupt, bestormden het huis van de beroemde rabbijn Jakob Tam, de leider van de Franse Joden, plunderden het en verscheurden de heilige geschriften. Slechts het krachtige optreden van een ridder voorkwam dat hij werd doodgeslagen.
Het zou de Joden nog veel erger zijn vergaan, als keizer Koenraad III en enkele kerkvorsten hen niet hadden beschermd. Kardinaal Arnold van Keulen schonk hun de vesting Wolkenburg bij Königswinter, 'de sterkste van geheel Lotharingen' en veroorloofde hun zelfs zich te bewapenen. De keizer gelastte Joodse vluchtelingen in Neurenberg en in andere versterkte steden op te nemen. Maar op de buitenwegen was geen Jood zijn leven zeker. Pas na het vertrek van de Franse en Duitse kruisvaarders konden zij herademen.

Met de derde kruistocht (1189-1193) kwam de ellende tevens over de Joden in Engeland. Zij hadden dit land voor de eerste maal tijdens de veroveringen van de Noormannen rond 1066 betreden. In Londen brak gedurende de kroningsfeesten van Richard Leeuwehart in de Westminsterabdij de eerste storm tegen hen los.
Op zondag, 3 september 1189, verdrong het kijkgrage volk, stadsbewoners en kruisvaarders, zich voor de abdij. Afvaardigingen ter huldiging van de nieuwe vorst arriveerden, waaronder ook de afgezanten van de Engelse Joden. Op enkele schreden afstand van de plaats van de kroning werden zij plotseling tegengehouden. Twee van hen die in het gedrang reeds het gebouw hadden betreden, werden door de schildwachten afgeranseld en naar buiten gegooid. Onder de menigte verspreidde zich het gerucht dat de koning zelf had bevolen de Joodse vertegenwoordigers de toegang te weigeren. Er ontstond een opschudding die in een verschrikkelijke vervolging ontaardde. Overal in Londen viel het gepeupel de Joden aan, moordde, plunderde en stak huizen in brand. Vele hoofden van gemeenten, die naar de koning waren getogen, werden omgebracht. Onder hen bevond zich de rabbijn Jakob uit Orléans, een geleerde talmoedonderzoeker.
Pas tijdens de feestmaaltijd vernam de koning van de bloedige gebeurtenissen. Onverwijld zond hij boden uit om het volk weer tot rede te brengen. De rust kon evenwel pas de volgende dag worden hersteld. Gedurende de gehele nacht ging bij het schijnsel van brandende huizen en synagogen de slachting verder. Richard Leeuwehart gaf bevel streng tegen de schuldigen op te treden. Maar er was niemand meer te vinden.
Wat hielp het, dat Richard Leeuwehart overal liet verkondigen dat de Joden moesten worden beschermd? Wat in de stad aan de Theems was gebeurd, herhaalde zich in de provincies. In Norwich, Bury, Stamford, Dunstable, Lynn en in andere steden wedijverden benden kruisvaarders en inwoners in gewelddaden jegens de Joodse gemeenten ter plaatse. In geheel Engeland had reeds een vijandige stemming tegenover de Joden de kop opgestoken. Fanatieke haatgevoelens hadden al lang brede lagen van de bevolking in hun ban gekregen.
Nauwelijks had de koning begin 1190 het eiland verlaten om zich bij het leger van de kruisvaarders aan te sluiten, of een nieuwe golf van vervolgingen vernietigde de Joden in York. Toen de overvallen in de Noordengelse hoofdstad begonnen, trokken de bedreigden zich terug in het koninklijke slot, waar de commandant hun toevlucht had

verleend. De kruisvaarders en de burgers begonnen een beleg tot eindelijk de laatste voedselvoorraden waren uitgeput. De oudsten beraadden zich wat er in deze hopeloze toestand moest worden gedaan. De rabbijn Jomtow ben Isaak uit Joigny zei tegen zijn gemeente: 'Het is blijkbaar de wil van de God onzer vaderen dat wij voor onze heilige Leer het leven laten. Wij blikken de dood reeds in het aangezicht en het gaat er slechts om te overleggen hoe wij op de waardigste wijze afscheid van het leven zullen nemen. Wanneer wij in de handen van onze vijanden vallen, zal onze dood niet alleen vreselijk, maar ook smadelijk zijn. Zij zullen ons niet slechts martelen, maar ons ook beschimpen en te schande maken. Daarom is dit mijn raad: de Schepper heeft ons het leven geschonken, laten wij het hem met eigen hand teruggeven. Zovele edele mannen en zelfs gehele gemeenten zijn ons immers met hun voorbeeld voorgegaan.'
Op 17 maart 1190, in de nacht van de 'grote sabbat', namen de meeste gemeenteleden met hun rabbijn vrijwillig afscheid van het leven. Vaders doodden hun vrouwen en kinderen en benamen daarna zichzelf het leven. De volgende morgen werden de poorten gerammeid. In het slot was alles doodstil. Er was nauwelijks een levende ziel meer aanwezig.
Longchamp, de kanselier en regent, gelastte een streng onderzoek. Dit liep op niets uit, want zowel de raddraaiers als de kruisvaarders hadden zich gezwind uit de voeten gemaakt en waren niet meer te vinden.
'Geen volk heeft ooit iets dergelijks voor zijn God geleden,' schreef de Franse scholasticus Pierre Abélard. 'Onder alle volken verstrooid, zonder koning of wereldlijke vorst, worden de Joden met zware belastingen overstelpt alsof zij elke dag opnieuw hun leven moeten loskopen. Joden mishandelen houdt men voor een Gode welgevallig werk. Want een ballingschap zoals de Joden die ondergaan, kunnen de Christenen alleen maar uitleggen als een uiting van Gods diepe haat. Het leven van de Joden ligt in de handen van hun grimmigste vijanden. Zelfs in hun slaap worden zij door vreselijke dromen gekweld. Buiten de hemel hebben zij geen enkel toevluchtsoord. Als zij naar de dichtstbijzijnde stad willen reizen, moeten zij eerst door hoge bedragen de bescherming van de christelijke vorsten kopen, die in wezen alleen maar hun dood wensen zodat zij tenminste hun nalaten schap kunnen confiskeren. Akkers en wijnbergen kunnen de Joden niet bezitten, omdat er niemand is die hun het eigendom ervan garandeert. En op die manier rest hun alleen nog maar het beroep van geldschieter, dat hen daardoor nog gehater maakt bij de Christenen.'
Abélard, die vol medegevoel het bittere lot van de opgejaagde Joden schilderde, bleef echter de stem van een roepende in de woestijn. De woorden van deze monnik, die zelf door de Kerk werd vervolgd, verklonken zonder dat iemand ernaar luisterde. De godsdienstige hartstochten en het fanatisme dat de oorlogen tegen de ongelovigen eenmaal hadden ontketend, de anti-Joodse houding die zij tot aanzijn hadden geroepen, kwamen lange tijd niet meer tot rust. Integendeel: zij begonnen tot onvoorstelbare afmetingen uit te groeien. Want na de kruistochten volgde de duisterste periode van de middeleeuwen - drie eeuwen waarin de verschillende brandpunten van het Jodendom in West-Europa aan de verwoesting werden prijsgegeven.

Nog geen eeuw na de eerste kruistocht werden alle successen van het Avondland teniet gedaan. De door Saladin uitgeroepen 'Heilige Oorlog' tegen het christelijke koninkrijk Jeruzalem eindigde met een overwinning. De nederlaag van de kruisvaarders in de slag bij Tiberias bracht bijna het gehele christelijke Palestina in handen van de Mohammedanen. Op 2 oktober 1187 trokken zij Jeruzalem binnen.
Ook de derde kruistocht, door drie vorsten aangevoerd - Frederik Barbarossa, Richard Leeuwehart en Filips van Frankrijk - kon het verlorene niet terugwinnen. Slechts Acco

kon na een bloedige veldslag worden ingenomen en in het kustgebied werd weer vaste voet verkregen.
Petachja ben Jakob uit Regensburg, bekend door zijn grote reizen door het Oosten en door de verhalen die hij daarover schreef, had enkele jaren tevoren - tussen 1175-1180 - bij zijn bezoek aan Jeruzalem nog een enkele Joodse familie aangetroffen. 'Zodra de zonen van Ismaël de stad hadden veroverd, geraakte zij vol Israëlieten,' schreef de dichter Jehuda Alcharisi, die na deze gebeurtenis een pelgrimsreis naar de Heilige Stad had ondernomen. 'Waarom kwamen de Joden hier dan niet wonen, toen de stad in handen van de Christenen was?' vroeg hij aan een teruggekeerde geloofsgenoot en hij kreeg te horen: 'Omdat zij er steeds over spraken dat wij hun God hadden vermoord en hen hadden gekrenkt. Wanneer zij ons hier te pakken hadden gekregen, zouden zij ons in levenden lijve hebben verslonden...' Toen evenwel de 'Ismaëlitische koning' Jeruzalem had veroverd - klonk overal zijn roep: 'moge ieder van de afstammelingen van Efraïm die dat verlangt, naar de stad terugkeren uit Asjoer (Mesopotamië), uit Mizraïm (Egypte) en uit alle oorden waarheen zij zijn verdreven.' Onder bescherming van de Mohammedanen werd in Jeruzalem opnieuw een talrijke Joodse gemeente gevormd. Bijna driehonderd rabbijnen uit Frankrijk en Engeland trokken in 1211 naar Palestina. Sultan Aladil, een broeder van Saladin, nam hen gastvrij op en stond hun toe in Jeruzalem nieuwe bedehuizen en scholen te bouwen. De talmoedwetenschap, die in het hart van Europa tot hoge ontwikkeling was gekomen, de scherpzinnige lering van de tossafisten, kreeg in het Morgenland een nieuwe woonplaats.
Nog éénmaal rukten de christelijke legers op. Maar de vierde en laatste van de grote kruistochten had een geheel ander doel: de door Venetië uitgeruste vloot zette de krijgslieden aan de Bosporus aan wal. In een bloedige broederstrijd bevocht en onderwierp het Latijnse Christendom het Griekse. Op 17 juli 1203 werd Constantinopel stormenderhand genomen. De pauselijke politiek had één van haar hoofddoelen bereikt: in 1204 aan de Zee van Marmara het Latijnse keizerschap gevestigd.

Jodentekens en Jodenwetten

Na de kruistochten was ook de lange, hevige strijd beslecht tussen de beide grote machten, de geestelijke en de wereldlijke en deze was geëindigd met de volledige overwinning van de bisschoppen van Rome over het keizerschap. Het pausdom had het hoogtepunt van zijn macht bereikt en had zich opgewerkt tot de onbestreden heerschappij over het Avondland. De man op de stoel van Petrus kon alle monarchen en vorsten en al hun onderdanen zijn wil opleggen. En Innocentius III, die van 1198 tot 1216 de tiara droeg, deed dat ook. Achttien jaar lang regeerde hij met ijzeren vuist over Europa.
'Innocentius,' oordeelde een Byzantijn, 'was niet de opvolger van Petrus, maar van Constantijn.' Wat nu in Rome werd besloten, zou gedurende lange tijd de handel en wandel van het christelijke Avondland bepalen. Het zou zijn stempel op alle volken drukken, maar vooral op het Joodse. Want harder dan alle anderen werden de in Europa wonende Joden getroffen.
Paus Innocentius III, die met zijn kerkelijke legers de 'binnenlandse kruistocht' tegen de Albigenzen voerde - hetgeen het begin van de inquisitie met haar brandstapels voor de ketters betekende -, deze paus die het commando voerde over een leger van pauselijke legaten, van wereldlijke en ordesgeestelijken, werd de vader van een kerkelijke politiek die de Joodse bestaansmogelijkheden steeds meer beperkte en ten gevolge waarvan de Joden maatschappelijk tot de onderste laag werden gedrukt, tot

een groep paria's binnen de christelijke samenleving werden vernederd. 'Het doel was niet het uitroeien van de Joodse mensen,' verklaart professor Karl Thieme, 'maar het volharden in hun godsdienst moest de Joden worden tegengemaakt, of men wilde hen voor dit 'halsstarrige' vasthouden straffen.'
Gedurende twee decennia woedde de 'Heilige Oorlog' tegen de ketters. Wijsgerige geschriften, van Spanje naar Frankrijk overgebracht, werden verboden, waaronder de godsdienstige wijsbegeerte van Gabirol. Zelfs kerkelijke wetten uit de tijd van de Merovingers kwamen op het concilie van Avignon tot nieuw leven. Tot in Spanje en tot in Engeland kregen de Joden de zware hand van de paus te voelen.
Inmiddels bracht een bericht dat met de snelheid van de wind door alle landen waarde de Joodse gemeenten van Europa in de grootste beroering: Innocentius III had de vertegenwoordigers van de Kerk voor een concilie in Rome bijeengeroepen!
De boze herinnering aan het concilie van Lateranen in 1179 was nog lang niet verdwenen. Het had op de Joden de verdenkingen geworpen van samen te werken met de ketterse Albigenzen en het had de anti-Joodse wetten van de vroegchristelijke kerk vernieuwd, nadat deze gedurende zeven eeuwen niet meer van kracht waren geweest: het was de Joden ten strengste verboden Christenen in dienst te nemen en aan Christenen was het al even streng verboden in Joodse dienst te treden. Dit verbod strekte zich zelfs tot vroedvrouwen en verpleegsters uit. De 'gelovigen' was verboden tussen de 'ongelovigen' te wonen - de eerste stap naar het getto.
De vrees van de Joden was maar al te gerechtvaardigd - het nieuwe concilie ging zelfs nog veel verder. De vierde synode van Lateranen in het jaar 1215 opende definitief de weg naar de ondergang van de Joodse gemeenten in geheel Europa: zij bracht het verbod christelijke beroepen uit te oefenen en de isolering van de Joden binnen de christelijke samenleving.
Wat de Islam in de begintijd van zijn nog fanatieke 'Heilige Oorlog' in het Morgenland alle andersdenkenden, Joden zowel als Christenen, had opgelegd, werd nu ingevolge de wil van Innocentius III door het vierde concilie van Lateranen ook in het christelijke Avondland voor de Joden vastgesteld. Eén canon bepaalde: '...de Joden moesten zich zowel man als vrouw in alle christelijke landen op openbare plaatsen steeds door een bijzondere soort kleding van de overige bevolking onderscheiden...' Als motief werd opgegeven het verhinderen van het als misdaad beschouwde geslachtsverkeer tussen Christenen en Joden, 'opdat,' zo luidt het woordelijk, 'in het vervolg in geval van een dergelijk zondig verkeer geen vergissing meer kan worden voorgewend...' In november 1215 gaf een pauselijke bul aan deze besluiten kracht van wet.
De rampzalige voorloper van de Jodenster was geboren - de smadelijke ontering die in Europa zes eeuwen lang de Joden overal in het publieke leven moest uitstoten en vernederen!
Het concilie beperkte zich ertoe de door Innocentius geëiste uiterlijke kentekenen voor Joden en Jodinnen te gelasten. De wijze van uitvoering liet het over aan de wetgevers van de verschillende landen. De kabinetten van de vorsten en de provinciale concilies namen het dadelijk ter hand en pleegden overleg omtrent soort, vorm en kleur. De vreemdsoortigste kentekenen werden uitgedacht. De opvolgers van Innocentius, de pausen Gregorius IX en Innocentius IV, verzuimden niet de overheid herhaaldelijk te vermanen streng op het dragen van deze kentekenen te letten en geen uitzonderingen toe te laten. Gaandeweg werden de 'Kaïnstekenen' in geheel Europa een gewoon verschijnsel en waren de dragers overal reeds van verre voor iedereen te herkennen.
Engeland koos een kenteken in de vorm van de twee stenen tafelen met het inschrift van de Tien Geboden. In Frankrijk bepaalde Lodewijk de Heilige dat een kenteken

van rood vilt of van saffraangele stof in de vorm van een wiel op de bovenkleding moest worden gedragen en wel op borst en rug, 'opdat de aldus gebrandmerkten van alle kanten konden worden herkend'. Tevergeefs trachtten vooral de aanzienlijke gemeenten in het zuiden van Frankrijk zich tegen deze vernederende maatregel te verzetten. Evenwel niet lang, merkt een getuige op, want alras 'bespeurden onze rasgenoten de zware hand van de onderzoekingsrechter. Overal in de Provence stelden zij onderzoekingen in en persten grote bedragen af. Vele voorname mensen in Marseille en Avignon waren dan ook gedwongen in het openbaar op hun kleding kentekenen te dragen, waarbij met name de Joden van Avignon veel te lijden hadden.' Duitsland voerde de 'rotella' in, een geel stuk stof in de vorm van een wiel of een O. In enkele landen, waar men een eenvoudig kenteken voor ontoereikend hield, werd ook het dragen van een hoed van een bepaalde kleur voorgeschreven. De leden van de grote kerkelijke synode in Wenen, die het insigne op de bovenkleding niet opvallend genoeg vonden, drongen de Joden in 1267 ook nog een beschamend hoofddeksel op: de 'cornutius pileus', een hoge hoed met twee punten, opdat men hen reeds van verre zou kunnen onderscheiden. Tot in het Oosten drong het kerkelijk edict door. De synode van Ofen schreef in 1279 voor Hongarije en de Zuidpoolse gebieden zelfs een wiel van rode stof voor.

Het bleef niet slechts bij het 'Jodenteken' en de 'Jodenhoed'. Hierbij kwamen andere vernederende besluiten en gebruiken, die het aanzien van de Joden tegenover het publiek aantastten. Op sommige plaatsen werd het als een voorrecht van het gepeupel beschouwd de Joden omstreeks Pasen met stenen te gooien, elders moesten vertegenwoordigers van de gemeente bij dit feest in het openbaar slagen of oorvijgen in ontvangst nemen. Op Kreta moesten ook hun huizen van een bijzonder teken zijn voorzien. Herhaaldelijk werden de Joodse gemeenten gedwongen uit hun midden de beulen aan te wijzen, functionarissen die als eerloos werden beschouwd, vaak werd de galg op hun begraafplaats opgericht. Men verbood hun de openbare badhuizen te betreden of liet hen slechts toe op de dagen die eigenlijk voor de prostituées waren gereserveerd.

Alsof al deze vernederingen, de smaad van het Jodenteken alleen al, nog geen voldoende ellende hadden gebracht, begon voor de Joden ook economisch een tijd van verschrikkelijke achteruitgang. Niet alleen dat zij ten gevolge van de concilies van Lateranen alle 'bestuursfuncties' verloren, maar ook uit alle belangrijke vrije beroepen werden zij gaandeweg verdrongen.

Al sinds de tijd van het Romeinse imperium hielden zij zich bezig met landbouw, handel en handwerk. Zij hadden de Europese landbouw heel wat geschonken dat zij uit hun vaderland naar het Morgenland hadden meegebracht, niet alleen de wijnbouw en de olijvencultuur, maar ook hun techniek van bodembewerking en bevloeiing. Frankrijk en het Rijnland dankten voor een groot deel aan hen de wijnbouw, die eigenlijk uit het gebied van de Middellandse Zee stamde. Zij hadden oosterse specerijen en Chinese zijde naar Europa gebracht, hadden een eigen methode gevonden voor het verven van textiel en ververijen opgericht. Met hun schepen waren suiker en rijst, tarwe en edele houtsoorten ingevoerd. Zij hadden de Europese cultuur verrijkt, al was het slechts door het Arabische cijferstelsel en de dichtwerken van het Oosten, evenals door de Indische 'fabels van Bidpai', waaruit vele nieuwe sprookjes ontstonden en ook door de werken van hun grote denkers, Ibn Gabirol en Maimonides...

Het is een lange reeks van bijdragen die het Avondland alleen al op wereldlijk beschavings en cultureel gebied aan de Joden dankt. Dat telde allemaal niet mee. De christelijke samenleving met haar streng gelede ordening, met haar feodaal stelsel en

standsbegrippen, had voor hen geen plaats meer in haar rijken. Geen Jood mocht nog een christelijk beroep uitoefenen! Dat kon slechts het einde van alle bestaande vormen van Joodse nijverheid betekenen, Voor het Jodendom begon een diep ingrijpende maatschappelijke omwenteling.
Zij werden verjaagd uit de landbouw, waarin ze in Europa sedert de tijd van de volksverhuizing werkzaam waren geweest. Zonder arbeidskrachten, die de kerkelijke voorschriften hun streng verboden, was geen land en tuinbouw, geen fruit en wijnteelt mogelijk. Bovendien werden er al zeer spoedig overal wettelijke bepalingen uitgevaardigd dat een Jood geen grond in vrij en onbezwaard eigendom mocht bezitten.
Ook in de steden krompen de mogelijkheden van leven en werken gaandeweg tot een minimum in. Door de gilden werd bepaald wie een handwerk mocht beoefenen, koop en verkoop waren tot de gilden beperkt en slechts Christenen konden als lid toetreden. De anti-Joodse voorschriften in de steden groeiden aan lot steeds langer wordende lijsten. Soms werden nieuwe beperkende bepalingen ingegeven door godsdienstige overwegingen, soms ook door de wens de lastige Joodse concurrentie uit te schakelen. Wat de buitenlandse handel betreft waren de Joden al sinds de kruistochten uit dit vroeger zo rijke arbeidsveld verdrongen. He Italiaanse handelsrepublieken hadden de sterk opbloeiende ruilhandel met het Morgenland overgenomen. Venetië weigerde Joodse kooplieden het verblijf, het verbood zelfs de verscheping van waren en goederen die aan Joden toebehoorden. Was het overdreven toen rabbijn Jakob Tam vertwijfeld klaagde: 'Men heeft ons geen beroep meer gelaten om in leven te blijven en om de hoge belastingen die koningen en vorsten ons opleggen, te verdienen.'
Wat restte de Joden nog, toen het ene beroep na het andere voor hen werd gesloten, toen zij zich overal uit de christelijke samenleving gestoten zagen? Er bleef hun nog slechts een door het Christendom geminachte bezigheid: het als verwerpelijk en zondig gedoodverfde bedrijf van het lenen tegen rente.
De strijd van de Kerk tegen het geldschietersbedrijf had in 1179 op het derde concilie van Lateranen zijn hoogtepunt bereikt. Iedere Christen die het nog waagde tegen rente geld uit te lenen, werd volgens besluit van het concilie bedreigd met ontzegging van een christelijke begrafenis. Slechts niet-Christenen hadden geen gevolgen te vrezen die de kerkelijke veroordeling van de 'woeker' wet zich meebracht. Men sprak namelijk van woeker, ongeacht of de rentevoet hoog of laag was. Tot in de elfde eeuw waren naast Syrische kooplieden vooral kloosters de geldschieters geweest en deze moesten nu de door hen uitgeoefende voorziening van de geldmarkt geheel staken. Het hiaat dat aldus ontstond, bood vele Joden de mogelijkheid een bestaan te vinden: van nu af namen zij de functie van de kredietverlening over, een belangrijke functie, want geen samenleving of economie, hoe primitief ook, kan erbuiten. Het verstrekken van leningen opende in deze zeer benarde omstandigheden een uitgebreid, ook voor hen nieuw arbeidsterrein.
Zij hadden voor dit beroep geen enkele aangeboren neiging. Zelfs in de klassieke oudheid ontmoeten wij slechts enkele Joodse geldschieters. In Europa was de Jood op dit gebied vóór het einde van de elfde eeuw nauwelijks bekend. Eén van de eerste Joodse kredietbedrijven waarvan de overlevering melding maakt, werd in het jaar 1107 genoemd: om de in gevangenschap geraakte Boheemse hertog Swatopluk bij keizer Hendrik V te kunnen loskopen, verpandde de bisschop van Praag een kostbare kerkinventaris bij Joden in Regensburg.
Godsdienstig bestonden er bezwaren tegen deze nieuwe bron van inkomsten. Deze kredietverlening was in strijd met het strenge Bijbelse verbod - Exodus 22: 25 - volgens hetwelk in het geheel geen geld tegen rente mag worden uitgeleend. In de

Talmoed was dit verbod door de wetgevers zelfs nog uitgebreid; oorspronkelijk betrof het zelfs de winst uit handelstransacties, waarin iemand zijn kapitaal had gestoken, zonder er zelf werkzaam bij te zijn. Het beroep van geldschieter gold volgens de wetsuitleg in de Talmoed als bijzonder verwerpelijk. 'De woekeraar,' zegt een spreuk, 'werkt juist zoals de beet van een slang, die pas te voelen is nadat de gebeten plek is opgezwollen: ook de woeker is pas voelbaar wanneer deze zich tot een groot gezwel heeft uitgebreid.' Andere spreuken in de Talmoed luiden: 'Dezelfde zonde wordt begaan door degene die geld tegen rente geeft én door degene die het aanneemt.' 'Spelers en woekeraars mogen voor de rechtbank geen getuigenis afleggen' en: 'Men mag zelfs aan een andersdenkende geen geld tegen rente geven.' In Deuteronomium 23: 20 luidt het overigens: 'Van de buitenlander mag u rente nemen, maar van uw broeder zult u geen rente nemen.'

In Europa was deze afwijzende houding tegenover het maken van rente bij het Jodendom bewaard gebleven en dat gold in nog sterker mate voor het opbouwen van een kredietbedrijf. 'Wanneer iemand een andere bron van inkomsten heeft,' vermaant nadrukkelijk het '*Sefer Chassidim*', het '*Boek der Vromen*' uit de dertiende eeuw, 'mag hij geen geld tegen rente uitlenen.' De rabbinale autoriteiten keurden het uitlenen van geld tegen rente af. Maar zij moesten tenslotte rekening houden met de nood van de tijden en toegeven. Want in alle christelijke landen - Spanje en Zuid-Italië uitgezonderd - werden de Joden noodgedwongen, ondanks hun eigen weerzin, steeds meer van dit beroep afhankelijk.

De Joden werden weldra als kredietgevers voor de wereldlijke en kerkelijke kringen onontbeerlijk. Zij financierden hofhoudingen van koningen en vorsten, oorlogen en bouwwerken. De Kerk, die zich zo scherp tegen het berekenen van rente had uitgesproken en de Joden uit dien hoofde als 'grote zondaren' veroordeelde, maakte er gaarne en vaak gebruik van. In Engeland konden, dank zij de door Aäron uit Lincoln toegestane kredieten, negen cisterciënzerkloosters, de kathedralen in Lincoln en Peterborough en de abdij van St. Albans worden gebouwd.

De suprematie van de Joden in de financiële wereld bereikte in de dertiende eeuw haar hoogtepunt. Maar de schaduwzijde bleef niet uit. De vorsten, hun beschermheren, begonnen de Joden als een onuitputtelijke geldbron te beschouwen en onderwierpen ze aan meedogenloze aderlatingen. Bovendien verslechterde hun rechtspositie. Na de kruistochten zonken de Duitse Joden, die eens even vrij waren geweest als Romeinen en Germanen, in juridische zin af tot de status van 'dingen', zoals in het Romeinse recht en later ook in de Europese wetten ook dieren als 'voorwerpen' telden.

Oorspronkelijk bezaten de Joden, die als vreemdelingen werden beschouwd, bepaalde privileges. Zij kregen bijzondere rechten evenals andere bevolkingsgroepen, zoals de geestelijkheid en de kooplieden. Vrijgeleidebrieven garandeerden hun de bescherming van de heersende vorst, een protectie die de Karolinger Lodewijk de Vrome nog eens had bekrachtigd. Eenzelfde voorrecht genoten zij later onder de Saksische keizers.

Frederik Barbarossa had van de onder zijn bescherming staande Joden reeds gezegd dat zij tot 'onze hofhouding' behoorden, onder Frederik II werden zij volledig eigendomsobjecten. Uit het beschermingsrecht groeide het 'kamerknechtschap' voor alle Joden van Duitsland. De Hohenstaufenkeizer verklaarde hen als eersten in 1236 tot 'servi camerae'. Zij golden nu voortaan als 'dingen waarop rechten bestaan', waarover de bezitter vrijelijk mocht beschikken. De 'dienaren van de keizerlijke kamer' konden naar willekeur aan belasting worden onderworpen, hun eigendom kon zonder meer in beslag worden genomen, ja, ook het recht op hun persoon kon naar willekeur worden afgestaan, uitgeleend, verkocht, verpand of weggegeven. De Duitse keizers handhaafden het recht op de Joden als een persoonlijk bezit. Ook in de politiek

van de steeds sterker wordende landsvorsten en van de grote steden, die hen met succes naar de kroon staken, gold dit recht weldra als een begeerd object. Het opende de deuren voor de grofste misbruiken. Tussen de financiële eisen van hun drie heren - de keizer, hun landsheer en de stad waar zij woonden - werden de 'kamerknechten' economisch vermorzeld. Niet in de laatste plaats kwam ook de Kerk nog op de proppen en verlangde van de Joden de 'tiende penning' Zo werden zij tot een van alle kanten voortdurend afgeroomde bron van inkomsten, gedwongen om steeds opnieuw geld te voorschijn te toveren, waarvan zijzelf slechts een fractie behielden. Alle hooggeplaatste gelovigen, zowel wereldlijke als geestelijke, namen indirect voortdurend deel aan hun bank en kredietzaken. Dat dreef hen in een ware duivelskringloop en deze situatie moest hun eens noodlottig worden. Want hoe meer de lage adel en de steedse patriciërs bij hen in de schuld raakten, des te minder geliefd werden zij. Het volk begreep bovendien niets van de onontbeerlijkheid van de Joden als kredietverleners. Er ontstond tegen hen een gevoel van onwil dat weldra tot haat uitgroeide en tenslotte tot gewelddaden leidde. Achter de opstandigheid van het volk en de gewelddaden tegen de Joodse gemeenten, zogenaamd aan godsdienstige ijver ontsproten, verborgen zich vaak louter economische motieven. Niet zelden waren het juist die ophitsers die aan hun slachtoffers grote sommen gelds schuldig waren. Op zulke moorden volgde dan de vernietiging van de in de huizen van de 'woekeraars' aanwezige schuldbekentenissen. Was de Joodse schuldeiser gedood en de schuldbekentenis verbrand, dan had de schuldenaar geld en rente gewonnen.

In Frankrijk en in Engeland vielen de Joden aan de ergste politiek van plundering ten prooi. De eens zo vrije kooplieden werden tot slaven van handels en geldtransacties die de staatskassen moesten vullen. Filips August van Frankrijk liet op een sabbat - 19 januari 1180 - alle Joden gevangen nemen op het ogenblik dat zij in hun synagogen bijeen waren. Hun vermogen en al hun bezittingen van waarde werden in beslag genomen en zijzelf in de gevangenissen geworpen. Pas toen zij bovendien nog een hoog losgeld hadden betaald, kregen zij hun vrijheid terug. Deze afpersing was slechts een voorspel. Nog in hetzelfde jaar 1180 annuleerde de koning alle vorderingen op christelijke schuldenaren. Wel moesten de christelijke debiteuren een vijfde deel van de geschonken schulden aan de koninklijke schatkist afdragen. Er werd gezegd dat een in Vincennes woonachtige kluizenaar de koning deze maatregel, als een Gode gevallig werk, zou hebben aangeraden. Voor de Joden betekende het de volslagen ondergang: de koning had hen tot de bedelstaf gebracht. Filips August ging nog een stap verder: zijn edict van het jaar 1182 wees alle Joden uit de gebieden die rechtstreeks onder de kroon stonden. Zij mochten slechts hun roerende goederen van de hand doen en de opbrengst meenemen. Hun grondbezit, hun huizen, akkers en wijngaarden eigende hij zich toe. De verlaten synagogen schonk hij aan de Kerk, die er christelijke bedehuizen van maakte. Reeds in 1198 liet Filips August de Joden overigens weer in zijn land toe.

In Engeland bedreven de koningen zonder medelijden en stelselmatig de uitbuiting. Op koninklijk bevel moesten voor de officiële 'Joodse schatkamer', de 'Exchequer of the Jews', alle geldzaken worden geregistreerd. Ook alle afschriften van schuldbekentenissen moesten worden overgelegd. Alle zaken van de Joden, evenals hun vermogen, vielen zodoende onder een nauwkeurige controle van de staat. Zelfs bij overvallen op Joodse gemeenten kon op deze wijze niets voor de staatskas verloren gaan.

Jan Zonder Land (1199-1216) schonk hun tegen betaling van een grote som in het begin van zijn regering door een in 1201 bekrachtigde charter - omvangrijke vrijheden. Maar weldra veranderde hij van houding en begon hij hen op ongebreidelde

wijze ader te laten, waarbij hij noch voor gevangenzetting, noch voor marteling terugdeinsde.
Onder Hendrik III (1216-1272) werd de toestand van de Joden nog slechter, tot zij economisch volkomen waren geruïneerd. De spilzucht van de koning en het kostbare hofleven van zijn talrijke gunstelingen eisten voortdurend gelden, die hij door de Joodse gemeenten liet opbrengen. Er volgde - zonder adempauze - aanslag na aanslag. De bijzondere belasting werd steeds hoger. Van vierduizend mark in het jaar 1226 tot zesduizend in het jaar 1230 en tot achttienduizend in het jaar 1232. In 1239 volgde het bevel dat iedere Jood het derde deel van zijn vermogen moest afstaan. In het jaar 1241 werd een Joods 'parlement' naar Worcester ontboden om daar, zoals het heette, 'samen met de koning te beraadslagen over alles wat zijn en hun belangen betrof'. Maar wat gebeurde er? Aan de verzamelde oudsten van de gemeenten werd medegedeeld dat zij de koning twintigduizend mark moesten betalen en dat ieder van hen persoonlijk voor het opbrengen van deze som verantwoordelijk was. Velen van hen werden met hun gezin zolang in de kelder opgesloten gehouden tot deze som was betaald. De toestand van de Engelse Joden was op het laatst zo ondraaglijk dat er nog slechts één hoop overbleef: emigreren. Als afgezant van zijn geloofsgenoten verscheen in 1254 Elias uit Londen voor Richard van Cornwall, de broeder van de koning. 'Het komt ons voor,' zei hij, 'dat onze heer, de koning, ons van de aardbodem wil verdelgen. Wij smeken u dan ook in naam van God ons te laten vertrekken en ons een geleidebrief voor het vertrek uit zijn koninkrijk toe te staan... Wij willen weggaan om nooit meer terug te keren en onze huizen en ons goed hier in de steek laten... Het kan de koning niet onbekend zijn dat wij met de beste wil niet kunnen opbrengen hetgeen hij van ons verlangt, al zou hij ons de ogen laten uitsteken, de keel laten afsnijden en de hand laten afhakken.' Het verzoek werd afgewezen. De koning dacht er niet aan de Joden - een voor hem zo onuitputtelijke bron van inkomsten - uit het land te laten vertrekken.

Beschuldigd van rituele moord

Uit de heidense tijd stamde een afschuwelijke en noodlottige beschuldiging die de Joden in een gruwelijk licht plaatste. Plotseling dook deze ook in het christelijke avondland op: de leugen van de rituele moord.
Wat door de Romeinen eens de eerste Christenen ten laste was gelegd en in de primitieve fantasie van het Romeinse volk geloof had gevonden - dat de Christenen kinderen vermoordden om hun bloed voor rituele doeleinden te gebruiken - begon eensklaps in geheel Europa de ronde te doen. Nu was dit gruwelijke gerucht tegen de Joden gericht.
De Engelse kroniek meldt het eerste, het oudste geval. In 1146 werden in de Engelse stad Norwich de Joden ervan beschuldigd dat zij voor het Pascha een christenjongen hadden ontvoerd, gemarteld en gedood. Het bleef echter een geisoleerd geval. Pas na de tragedie waarvan de Franse stad Blois in 1175 het toneel was, begonnen deze lasterlijke geruchten tot een ware massapsychose uit te groeien. Was het verbazingwekkend, dat de onontwikkelde massa in een met waanvoortellingen en bijgeloof doordrenkte tijd geloof hechtte aan de dwaaste misdaden en onmenselijkheden die aan de 'godsmoordenaars' werden toegeschreven?
In verscheidene Franse steden waren onder het volk plotseling afschuwelijke verhalen de ronde gaan doen: men zou lijken hebben gevonden van Christenen die door de Joden waren doodgemarteld. Bij het graf van één van deze 'martelaren' in de Parijse kerk van de H. Innocentius zouden allerlei wonderen hebben plaatsgevonden, fluisterde men elkaar toe.

Toen een stalknecht in Blois zijn dier 's avonds laat naar de Loire voerde om het te drenken, wilde het toeval dat een Jood, die in het donker plotseling voor hem opdook, hem dodelijk liet schrikken. De bijgelovige knecht spoedde zich naar de stadsbestuurder en fantaseerde dat de Jood het lijk van een christenknaap in de rivier zou hebben geworpen. Hij had het met eigen ogen gezien. Landgraaf Theobald van Chartres, die dit bericht vernam, gelastte alle in de stad wonende leden van de gemeente gevangen te nemen. Op aanraden van een priester werd een godsoordeel ingesteld. De rechters besloten de waterproef te laten beslissen. De staljongen werd in een met wijwater gevuld bootje gezet, dat op de Loire werd losgelaten. Daar het schuitje niet zonk, werd de aanklacht als juist erkend. Alle Joden werden naar een houten toren gesleept, waartegen men brandhout had opgestapeld. Een heraut liet weten dat al wie zich liet dopen, gratie zou krijgen. Niemand meldde zich. Op 26 mei 1171 werd de toren in brand gestoken, vierendertig mannen en zeventien vrouwen verbrandden levend. Uit de vlammen klonk hun laatste lied, stervend zongen zij de hymne 'Alenoe'.
Het bericht van deze verschrikkelijke gebeurtenis maakte op alle Joden een verpletterende indruk. De rabbijn Jakob Tam verhief de sterfdag van de martelaren van Blois tot een vasten- en rouwdag, die de gemeenten van Frankrijk, Engeland en het Rijnland ieder jaar herdachten. Het leek haast of de Joden een vermoeden hadden dat deze beschuldiging van rituele moord slechts een voorspel was.
Het duurde niet lang of de schandelijke aanklacht werd in vele steden van Duitsland en Oostenrijk uitgesproken. In de winter van 1181 waren bij Wenen op een dag drie jongens die op het ijs hadden gespeeld, verdwenen. Alle zoeken bleef vergeefs. Toen meldden zich enkele Christenen die zwoeren te hebben gezien hoe de Joden de jongens in een huis hadden gelokt en als offerdieren geslacht. Er werd de Joden een proces aangedaan en driehonderd stierven op de brandstapel. Toen het ijs in het voorjaar ontdooide, viste men de gave lijken van de kinderen uit de Donau op. Zij waren verdronken...
In 1199 eiste deze bloedige leugen in Erfurt haar slachtoffers. Van dezelfde misdaad beschuldigd lieten in 1235 leden van de Joodse gemeenten in de steden Landa en Bischofsheim op het schavot het leven. In de nabijheid van Fulda was op kerstavond de woning van een molenaar die met zijn vrouw naar de stad was gegaan, door brand verwoest. Van zijn vijf kinderen die door het vuur waren verrast, vond men nog slechts de verkoolde lijken. Als een lopend vuurtje verspreidde zich in Fulda, waar net kruisvaarders waren opgedoken, het gerucht dat twee Joden de molenaarskinderen hadden omgebracht om hun bloed als geneesmiddel te gebruiken. Om alle sporen uit te wissen hadden ze na hun wandaad het huis in brand gestoken. Men zou zelfs hebben gezien hoe ze het bloed in leren zakken ijlings hadden meegenomen. Tweeëndertig Joden van de gemeente in Fulda werden gevangen genomen en gemarteld, tot twee van hen de gewenste 'bekentenis' aflegden. Drie dagen later vermoordden de kruisvaarders alle arrestanten zonder een proces af te wachten. Omdat Frederik II juist in het naburige Hagenau vertoefde, werden de kinderlijken daarheen gebracht om de beweerde gruweldaad van de Joden te staven. Maar de keizer, die de boosaardigheid van de beschuldiging begreep, gaf het bevel: 'Als de kinderen gestorven zijn, moeten ze worden begraven!' Om evenwel het volk dat door de aanblik van de lijken van de 'heilige martelaren' in hevige beroering was geraakt, te kalmeren en tevens de Joden recht te doen gelastte hij een officieel onderzoek. Een comité waarin geestelijke en wereldlijke heren zaten - bisschoppen en monniken, hertogen en graven - onderzocht het geval. Na een grondig onderzoek kwamen zij tot deze conclusie:

'Noch in het Oude, noch in het Nieuwe Testament is een aanwijzing te vinden dat de Joden begerig zouden zijn naar mensenbloed. Integendeel hoeden ze zich juist voor bevlekking met alle bloed. Dit blijkt uit het boek dat in het Hebreeuws Berechet (Beresjit, het eerste woord van Genesis, bedoeld als aanduiding van de vijf boeken van Mozes, de Thora) wordt genoemd en is in overeenstemming met de voorschriften van Mozes uit de wetten die in het Hebreeuws Talmillot (Talmoed) heten. Het is ook zeer waarschijnlijk dat diegenen voor wie zelfs het bloed van toegestane dieren verboden is, geen dorst naar mensenbloed hebben. Tegen deze beschuldiging spreken de afschuwelijkheid en de onnatuurlijkheid ervan, evenals het natuurlijke menselijke gevoel dat de Joden ook tegenover de Christenen aan de dag leggen. Het is evenmin waarschijnlijk dat ze leven en goed op het spel zouden zetten. Wij hebben daarom de Joden volkomen onschuldig verklaard aan de schandelijke verdachtmaking, zowel de Joden in Fulda als de overige Duitse Joden.'

In juli 1236 hechtte keizer Frederik zijn zegel aan het resultaat van het onderzoek, waarvan de oorkonde zich nu nog in het stadsarchief van Keulen bevindt. Hij sprak alle Joden van Duitsland van de beschuldiging vrij en verbood iedereen die lasterlijke aanklacht tegen hen te herhalen.

Inmiddels vermocht zelfs het keizerlijke bevel niet de verdere verbreiding van de heilloze legende tegen te houden. Onopgehelderde, op Christenen gepleegde noorden leidden voortaan tot eigenmachtige, van martelingen, doodslag en plundering vergezelde overvallen op de Joodse gemeenten in de omgeving van het misdrijf. Niet zelden werden lijken van Christenen zelfs heimelijk in Joodse huizen neergelegd om de verdenking or de bewoners te werpen. Hoe vaak behalve bijgeloof ook hebzucht de hand in het spel had, blijkt duidelijk uit een pauselijke zendbrief van die tijd:

'Wij hebben de smekende klacht van de Joden aangehoord,' schreef op 5 juli 1247 Innocentius IV aan de aartsbisschoppen en bisschoppen in Duitsland, 'dat vele kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbeklеders evenals edelen en ambtenaren in uw steden en diocesen goddeloze aanklachten tegen hen hebben verzonnen om hen op grond hiervan te kunnen plunderen en hun have en goed in te palmen. Deze mannen schijnen te zijn vergeten dat het juist de oude geschriften van de Joden zijn die getuigenis afleggen voor de christelijke godsdienst. Terwijl de Heilige Schrift het gebod geeft: 'Gij zult niet doden!' en hun op het Paschafeest de aanraking van doden zelfs verbiedt, spreekt men nu tegen de Joden de valse beschuldiging uit dat zij op dit feest het hart van een vermoord kind zouden eten. Wanneer ergens het lijk van een door onbekende hand gedode mens wordt gevonden, werpt men vol boosaardigheid de schuld op de Joden. Dit alles is slechts een voorwendsel om hen op de gruwelijkste wijze te kunnen vervolgen. Omdat wij de Joden, wier bekering God in Zijn barmhartigheid nog steeds verwacht, niet onrechtvaardig willen zien kwellen, gelasten Wij u hen vriendschappelijk en welwillend te bejegenen. Wanneer u in de toekomst van dergelijke onwettige onderdrukking van de zijde van prelaten, edelen of waardigheidsbeklеders hoort, draagt dan zorg dat de grenzen van de wet niet worden overschreden en laat niet toe dat men de Joden onverdiend lastig valt.'

Een pauselijke bul gelastte de bisschoppen dringend de Joden bescherming te verlenen. Tevergeefs! De vreselijke aanklacht ging verder en groeide aan. Zelfs onder de geleerden werden aanhangers van de beschuldiging van het bloedoffer gevonden. Tot hen behoorde o.a. de dominicaan Thomas van Cantimpré, een leerling van Albertus de Grote in Keulen. Hij beweerde in 1263 in zijn boek over de bijen '*Bonum universale de apibus*', een veelgelezen werk, dat de Joden ieder jaar het bloed van Christenen zouden vergieten: omdat zij het bloed van Christus door Pilatus eens over zichzelf en hun kinderen hadden geroepen, waren zij door God voor eeuwig gestraft

met een onaangename, bloedige buikloop die pas zou ophouden, wanneer zij zich bekeerden. Zij waren evenwel de mening toegedaan dat zij ook van hun geheime ziekte konden worden bevrijd door het vergieten van christenbloed.
Wereldlijke heersers kwamen evenals de pausen tegen deze beschuldiging op en veroordeelden ze. Aan vooraanstaande rabbijnen werd gelegenheid gegeven ze in het openbaar te weerleggen, christelijke theologen bewezen stelselmatig de onjuistheid. Noch vermaningen en dreigementen, noch keizerlijke bevelen en pauselijke bullen, noch alle moeite om licht in deze zaken te brengen, hielpen...

Godsdienstdisputen en verbranding van de Talmoed

Van alle zijden was het Jodendom blootgesteld aan een waar trommelvuur van steeds heftiger en hartstochtelijker wordende aanvallen. De gehele christelijke wereld in Europa scheen tegen de in haar midden levende minderheid samen te zweren. Naast daden van ruw geweld die volkomen onberekenbaar in de vorm van telkens weer nieuwe vervolgingen voorkwamen en vaak door de onzinnigste geruchten in het leven waren geroepen, verscherpte zich ook de strijd tegen de geestelijke goederen van het Jodendom. In deze tijd moesten de Joden het beleven dat zelfs hun heilige boeken niet verschoond bleven.
Er hadden altijd al godsdienstige gedachtenwisselingen tussen Joden en Christenen plaatsgevonden. Sinds de dagen van de Romeinse keizers hadden zij nooit opgehouden, ondanks het verbod om over geloofszaken te disputeren, een artikel dat keizer Justinianus nadrukkelijk in zijn beroemde verzameling wetten had opgenomen. Zij werden vaak gevoerd en heel dikwijls op een verdraagzame manier; beide partijen gaven hun argumenten ten beste en ook de Joden werd geen dwang opgelegd - zelfs niet wanneer het christelijke dogma's en het messiasschap van Jezus betrof.
Er ontstond, zowel aan christelijke als aan Joodse zijde een hele literatuur, vaak in de vorm van een dialoog met een gefingeerde tegenstander die dan uitliep op de bevestiging van het eigen geloof. De christelijke theoloog Rupert van Deutz schreef een veelgelezen '*Samenspraak tussen een Jood en een Christen*', waarin ook 'de Jood, zo goed hij kan, uit de letter van de Wet en de inhoud de argumenten van de Christen weerlegt...' Joseph Kimchi, de grote taalkundige in de Provence, schreef naast vele andere werken een leerboek dat, zoals hij nadrukkelijk zegt, bestemd was voor discussies met andersdenkenden en gedoopten die 'de betekenis van de Heilige Schrift door symbolische uitleg in de christelijke geest trachten te misvormen en te verdraaien'.
In de dertiende eeuw veranderde dit ook. Geloofsgesprekken werden nu plotseling op de vuist beslecht. Meer dan eens kwam het voor dat rabbijnen door een opgewonden menigte werden afgeranseld. De Joden begonnen de openbare discussie dan ook uit de weg te gaan. Het '*Sefer Chassidim*', het '*Boek der Vromen*' waarschuwde zelfs nadrukkelijk tegen gesprekken over het geloof.
Maar ook de Kerk toonde geen belangstelling meer voor debatten met de Joden - zij het om geheel andere redenen. Maar al te vaak was namelijk gebleken dat onvoldoende geschoolde Christenen, zelfs uit de kringen van de geestelijkheid, niet tegen de argumenten van hun Joodse tegenpartij waren opgewassen. In het Rijnland werd in 1227 een verbod uitgevaardigd voor de onontwikkelde priesters - sacerdotes illiterati - met Joden een gesprek over de godsdienst te voeren. In Wenen, Freising en Bamberg volgden soortgelijke verbodsbepalingen In 1233 verbood paus Gregorius IX de Joden om Christenen uit te dagen tot een discussie, 'opdat geen eenvoudige mensen tot dwaling worden verleid...'

De dominicanen - de voorvechters in de kerkelijke strijd tegen ketters en andersdenkenden - gingen evenwel tot de aanval over. Om een zware slag toe te brengen, grepen zij de geestelijke uitrusting van het Jodendom aan. In Frankrijk letten zij handig een proces op touw tegen de Talmoed, naast de Bijbel het voornaamste werk van het Jodendom. Voor de eerste maal in de geschiedenis werd dit boek voor een rechtbank gebracht om het aan de vernietiging prijs te geven. Een afvallige uit de gelederen van de Joodse geloofsgenoten was bereid het initiatief te nemen.
In 1239 brengt de dominicaan Nikolaus Donin, een afvallige Jood, bij Gregorius IX de Talmoed aan: deze bevatte, volgens zijn bewering, zowel lasteringen tegen Jezus en de Christenen als onzedelijke leerstellingen. In vijfendertig artikelen vat hij de 'dwalingen, godslasteringen en beledigingen' samen en legt ze in Rome aan het hoofd van de Kerk voor. De paus gelast een streng onderzoek. In een zendbrief beveelt hij de bisschoppen in Frankrijk en Engeland, evenals die in Castilië en Aragón, alle exemplaren van de Talmoed in beslag te laten nemen en dit systematisch te doen. In Engeland en in Spanje werd de pauselijke opdracht genegeerd. In het Frankrijk van Lodewijk IX, de Heilige, worden de gemeenten evenwel onder bedreiging met straf gedwongen de boeken in te leveren.
Op 24 juni 1240 begon in Parijs, in het bijzijn van koningin-moeder Blanche, voor het forum van verscheidene bisschoppen en dominicanen het proces tegen het aangeklaagde boek. Het vonnis waarvan de echo nog lang door de eeuwen naklonk, luidde: de Talmoed is een godslasterlijk, schadelijk boek en moet dus worden verbrand.
Twee jaar lang konden de Joden de voltrekking van het Parijse besluit tegenhouden. In 1242 werd evenwel de brandstapel opgericht. Vierentwintig met paarden bespannen wagens, hoog beladen met exemplaren van de Talmoed, reden in juni naar een plein van Parijs en heel deze lading met zijn onvervangbare waarde kwam in de vlammen terecht. Rabbi Meïr uit Rothenburg, die ooggetuige van deze tragedie was, schreef vol smart een klaaglied: 'Vraag nu, u door het vuur verteerde, wat er is geworden van hen die over uw vreselijk lot tranen vergieten...' In de gemeenten van heel de wereld weerklonk de klacht over de verbranding van de heilige boeken.
Innocentius IV, de opvolger van Gregorius IX, was zelfs daar niet mee tevreden. In 1244 schreef hij aan Lodewijk de Heilige: 'Geef bevel dat deze boeken in uw gehele rijk, waar het ook zijn mag, aan de vlammen worden prijsgegeven.' Er begon opnieuw een jacht op talmoedische boeken; na Parijs werden de gemeenten in de provincies door het harde verlies getroffen. In 1248 kwam wederom een censuurcommissie bijeen. Hiertoe behoorde de bekende dominicaan Albertus de Grote. Weer werd de staf over de Talmoed gebroken, opnieuw verteerden de vlammen van openbare auto de fe's een ontelbare hoeveelheid boeken en geschriften.
Aan de overzijde van de Pyreneeën, in Aragón, dat een bolwerk van hun orde was geworden, waagden de dominicanen zich nog aan een geheel ander initiatief: door een openlijk dispuut meenden zij de Joden te kunnen bewegen van hun geloof af te zien. Een vurige bekeerder, de ordebroeder Paulus Christiani (Fra Pablo) - eveneens een afvallige Jood - bewoog koning Jaime I een debat over de godsdienst te organiseren. Een officiële uitnodiging werd verzonden aan 'rabbi Mosje ben Nachman, de meester der Joden van Gerona', Ramban genaamd, een van de grootste talmoedkenners van zijn tijd, tevens kabbalist.
Op 20 juli 1263 arriveerden met de koning en zijn gevolg hoge adel, bisschoppen en monniken in Barcelona. Het debat duurde vijf dagen en werd nu eens in de stadsburcht, dan weer in een synagoge, maar ook - zo zeker was de geestelijkheid van haar zaak - in alle openbaarheid voor het verzamelde volk op een groot plein

gehouden.
Tot de drie te bespreken thema's behoorde de vraag: is de Messias reeds verschenen of moet hij nog komen? Nachmanides verlangde volledige vrijheid van spreken en verkreeg die ook met uitdrukkelijke toestemming van de koning - één van de zeer zeldzame gevallen waarbij dit nog gebeurde. Het bleek al zeer spoedig dat de uitdager van de Joodse geleerde niet tegen zijn tegenstander was opgewassen, noch in de diepe kennis van Thora en Talmoed, noch in de precisie, logica en overredingskracht van de aangevoerde argumenten.
'De scepter zal van Juda niet wijken, noch de heersersstaf tussen zijn voeten totdat Silo - de Verlosser - komt,' citeerde Paulus Christiani uit de Bijbel en hij merkte daarbij op dat deze gebeurtenis reeds had plaatsgevonden, daar de Joden sinds lange tijd hun land en hun staat hadden verloren. Nachmanides antwoordde evenwel dat zijn volk in de tijd van de Babylonische ballingschap reeds eenmaal land en staat had verloren zonder dat - immers ook volgens de opvatting van de Christenen - de Messias was verschenen. Zou, vroeg Nachmanides, volgens de uitspraak van de profeten in de messiaanse tijd de vrede niet op aarde komen? Was dat reeds het geval? 'De oorlogen zouden voorgoed voorbij zijn, zo wordt gezegd,' verklaarde de Joodse geleerde en hij wendde zich bij deze woorden tot de koning, 'de volkeren zouden dan hun zwaarden omsmeden tot ploegscharen en hun speren tot snoeimessen en zij zullen de oorlog niet meer leren. Hoe slecht zou het u, o koning, en de u hier omringende ridders vergaan als u nu het oorlogsbedrijf reeds zou verleren!'
Onbevreesd waagde Nachmanides het in alle openbaarheid te zeggen wat het Jodendom en het Christendom het diepst van elkaar scheidde - het verschil in de opvatting van het goddelijk wezen. 'Over het wezen van de godheid zegt u evenwel iets dat (ons) zeer pijnlijk beroert. U, mijn heer en gebieder, bent de zoon van een Christen en uit een Christin geboren, uw gehele leven hebben uw priesters en monniken u een voorstelling van de godheid ingehamerd die overeenkomt met de dogma's van uw geloof. Inmiddels is deze voorstelling zowel in tegenspraak met de rede als met de natuur en ook de profeten hebben er in geen geval aan kunnen geloven dat de Schepper van hemel en aarde in het moederlichaam van een Jodin vlees zou worden, negen maanden lang daarin rijpen, vervolgens als zuigeling ter wereld komen en opgroeien om door zijn vijanden te worden overweldigd, ter dood te worden veroordeeld en terechtgesteld, om tenslotte te verrijzen en in Zijn goddelijke oertoestand terug te keren. Zulke voorstellingen zijn voor Joodse begrippen, en trouwens voor die van ieder mens, onbegrijpelijk. Al uw welsprekendheid is vergeefs, want hier faalt alle wederzijds begrip.'
Na vier zittingen eindigde het grote gesprek over godsdienst zonder het door Fra Pablo verhoopte resultaat. Nachmanides had zich zo meesterlijk van zijn taak gekweten dat de koning opmerkte 'nog nooit een geestelijk zo hoogstaande verdediging van een onjuiste zaak te hebben bijgewoond'.
Weldra gaf Nachmanides er de voorkeur aan het land te verlaten om niet in handen van de inquisitie te vallen; volgens een andere lezing werd hij op aandringen van paus Clemens IV uit Aragón verbannen. Hij had onder de titel 'Rambans dispuut over het geloof voor de koning en de vorsten' een waarheidsgetrouw verslag van het dispuut voor de Joodse gemeenten geschreven. Daar maakten de dominicanen zich zo boos over dat zij de inbeslagneming en de verbranding van alle afschriften van de koning gedaan kregen. Paulus Christiani, die evenals Donin bij paus Clemens IV de Talmoed aanklaagde, kreeg toestemming zich de boeken te laten voorleggen om alle beweerde voor het Christendom krenkende passages te schrappen. Nachmanides nam afscheid van zijn gemeente en zijn familie in Gerona en begon een reis naar het Heilige Land.

In 1267, reeds zeventig jaar oud, bereikte hij Israël. Hij trof het land ledig en verwoest aan. In 1260 hadden de Mongolen daar alles vernietigd. Zijn eerste brief was aan zijn zoon gericht:
'Ik schrijf je deze brief in de heilige stad Jeruzalem... De stilte en verlatenheid zijn groot... Jeruzalem is meer verwoest dan de omgeving, het land Juda meer dan Galiléa. Maar ook bij deze verwoesting is het een gezegend land... Joden zijn er niet... Slechts twee broeders, schilders van hun vak... wonen hier... Het is ons gelukt een leegstaand huis te krijgen dat met marmeren zuilen is gebouwd en een fraai gewelf heeft. Dat hebben we als synagoge in gebruik genomen... Er is iemand naar Sichem gezonden om enkele thorarollen te halen die men daar bij de inval van de Tartaren... in veiligheid heeft gebracht. Zo worden nu... regelmatig godsdienstoefeningen gehouden. Want er komen steeds mensen naar Jeruzalem, mannen en vrouwen, uit Damascus, uit Aleppo en uit alle delen van het land om het heiligdom te zien en te treuren. Die ons vergund heeft Jeruzalem in zijn verwoesting te zien, schenke ons ook het geluk het herbouwd en hersteld te mogen aanschouwen, wanneer de glans van God er is teruggekeerd...' In 1270 stierf de grote talmoedkenner en kabbalist in Acco. Hij werd in Haifa begraven.

Nachmanides vond de vrede in het land van zijn vaderen, ver van Europa, waar zijn geloofsgenoten in Spanje en andere landen een tijd van zeer zwaar lijden te wachten stond.
Jodentekens en het verbod bepaalde beroepen uit te oefenen, bijgelovige laster en boosaardige vertekening van hun geloof, het werd een angstwekkende, noodlottige kring die zich steeds nauwer om hen sloot. Een steeds afwijzender en vijandiger houding jegens de Joden weerspiegelde zich tenslotte in alle gebieden van het leven. Onophoudelijk werd de christelijke bevolking in het bestaan van alle dag zowel als in het kerkelijke leven geconfronteerd met de getuigenissen van een anti-Joodse instelling.
In het beeldhouwwerk van de domportalen, op schilderingen in de kerkgebouwen, op de banden van folianten over de oude geschiedenis - gesneden in ivoor - verscheen de zinnebeeldige gestalte van de Synagoge - als tegenspeelster van de Ecclesia, de Kerk - als een verstotene, een vervloekte. Een blinddoek of een sluier verhult haar blikken, een symbool van haar verblinding, of een duivel schiet een pijl af op haar ogen. Als teken van verachting wordt zij met een Jodenhoed en een geel gewaad afgebeeld en haar rijdier is een in elkaar gezakte ezel of zelfs een varken, voor de Joden een onrein dier. De Synagoge wordt zelfs als moordenares afgebeeld, die Christus met een lans een dodelijke wonde toebrengt. Men ziet ze staan als een bannelinge, verstoten door Christus, staande aan de rand van de helleafgrond, de tafelen van de Wet uit haar handen gevallen, te midden van een schaar verloren zielen. Het gesprek tussen de Kerk en het Jodendom was afgebroken, verstomd. De Kerk kwam als stralende overwinnares uit het strijdperk te voorschijn.
In de mysteriespelen - in het profetenspel, in het twistgesprek tussen Kerk en Synagoge, in de spelen over de Antichrist - viel, naarmate de middeleeuwen voortschreden, het Jodendom steeds meer aan laster ten prooi, hoonde en bespotte men de Joden, stelden toneelspelers hen voor als huichelaars, verstokte booswichten, godslasteraars en vijanden van het Christendom.
De passiespelen verhuisden van de kerk naar de marktplaats en veranderden maar al te vaak in schouwspelen vol boosaardige uitvallen tegen het volk van God en met een gruwelijk realisme in elkaar gezet. Men liet er de Joden een Hebreeuws koeterwaals spreken, stelde ze voor als gemene woekeraars en bespotte hun rituele gebruiken en

zelfs de Talmoed.
En wat vond de burger geschreven, als hij één van de Duitse wetboeken opensloeg en het doorbladerde?
'Christenen mogen niet met Joden omgaan, hen niet als gasten ontvangen of bij hen eten. Het is verboden door Joden bereid voedsel te nuttigen, hen uit te nodigen op bruiloften of in herbergen' - allemaal voorschriften uit de beroemde Zwabenspiegel. 'De Joden moeten daarom een punthoed dragen om van Christenen te worden onderscheiden... Van Witte Donderdag tot na Pasen mogen de Joden zich niet op straat vertonen en moeten zij hun deuren en ramen gesloten houden... Het is de Joden verboden in hun huishouden christelijk personeel aan te stellen... Geslachtelijke omgang tussen Christenen en Jood wordt gestraft met de dood op de brandstapel ..
En wat gebeurde er wanneer een Jood voor de rechtbank een eed moest afleggen? 'Volgens de Zwabenspiegel en de latere handschriften zowel als de eerste drukken van de Saksenspiegel,' schrijft professor Ernst Roth uit Frankfort, 'moest de Jood bij het afleggen van de eed op blote voeten en gehuld in een haren kleed, maar met ontbloot bovenlijf of althans met de arm waarmee gezworen werd ontbloot... op een pas afgestroopte, nog bloedige varkenshuid gaan staan. Deze huid moest afkomstig zijn van een zeug die in de afgelopen veertien dagen had gejongd. De rug van de huid moest opengesneden en de tepels moesten zichtbaar rijn. Dit fantastische ritueel viel evenwel ook bij vele Christenen niet in de smaak. Zo beloofde in 1302 de aartsbisschop van Keulen de Joden dat zij niet meer tot zulke ongewone, voor hen vernederende eedsformules en ceremoniën zouden worden gedwongen, maar dat zij hun eed in de sinds oudsher gebruikelijke vorm mochten afleggen.' Moest het rechtsgevoel van een volk dat dergelijke officiële voorschriften moest opvolgen, uiteindelijk geen schade lijden?
In die tijd dook de raadselachtige figuur van een Joodse minnezanger op, die van Süsskind von Trimberg. De Joodse dichter trok van burcht naar burcht en het zijn lied bij de Christenen weerklinken. Twaalf van zijn gezangen zijn bewaard gebleven. Het Manessische Liederhandschrift heeft zijn portret voor ons bewaard - met spitse gele Jodenhoed en lange baard tegenover een hoogwaardigheidsbekleder. Hij bezong de onbuigzaamheid van de geest en de deugdzame echtgenote, hij prees de goedheid des harten en de edelmoedigheid. 'Hij die edel handelt,' luidt een vers, 'prijs ik als een edelman en niet degene die slechts met zijn adelbrief pronkt. Zien wij geen rozen tussen de doornen bloeien en de zedeloosheid onder de edellieden woekeren?' Maar hoe verging het deze Joodse minnezanger? Zijn stem verstomde weer. Van zijn verder lot is niets bekend, behalve één ding: Süsskind von Trimberg gaf op zekere dag zijn kunst op. 'Ik wil van het hof van de vorst wegvluchten,' luiden de weinige woorden die van hem zijn overgeleverd, 'en een lange baard en grijze haren laten groeien en ik wil voortaan het leven van de oude Joden leiden, nadat de heren mij hun gunst hebben ontzegd.' In het Arabische Spanje hadden Joodse dichters aan het hof van de sultans en vizieren hun eervolle plaats, zij werden gevierd en geëerd. Het christelijke Europa heeft dat nooit gekend.

De beschuldiging van hostieschennis

Keizer Frederik II was nauwelijks gestorven, toen de chaos uitbrak. Het Interregnum, het verschrikkelijk tijdperk zonder keizer en zonder gevestigde orde, begon. Onlusten en burgeroorlogen teisterden de Duitse landen, alle orde leek verstoord. De Joodse gemeenten waren hulpelozer dan ooit. Wereldlijke en geestelijke heren die hun best deden ze te beschermen, stonden machteloos. Een in 1265 door aartsbisschoppen,

graven en steden uitgeroepen landvrede kondigt af: 'dat in vele steden teugelloze mensen zich vermeten tegen de wil van God, om wiens marteldood en de herinnering daaraan de heilige Kerk de Joden in het leven houdt, de rust en de orde te verstoren en de Joden allerlei vernederingen aan te doen, ja hen zelfs soms op onmenselijke wijze te vermoorden, zulks ten nadele van het rijk en de schatkist. Derhalve is er bepaald dat ieder die zulke misdaden of kwellingen begaat, wegens landvredebreuk zal worden gestraft.' Niettemin kwamen honderden en nog eens honderden Joodse martelaren om het leven - in Weissenburg in de Elzas op het rad gebonden (1270), in Koblenz en Pforzheim geradbraakt en opgehangen (1267), in Sinzig levend in de synagoge verbrand. Raddraaiers die een voorname rol hadden gespeeld bij het verbranden van Joden, kregen zelfs een speciale naam - Judenbreter (Jodenbraders).

Na meer dan twee decennia kwam aan het Interregnum tenslotte een einde. Rudolf I, in 1273 in Frankfort tot koning gekozen, herstelde de orde. Deze Habsburger, van huis uit een arme graaf, had er groot belang bij dat de Joden geen haar werd gekrenkt - hij had veel geld nodig om de oorlogsschulden te delgen en zijn leger op te bouwen. Het was hem ook niet onbekend welke bedragen er in rustige tijden van de Joodse gemeenten waren los te krijgen. De lasten en plichten die hun nu werden opgelegd, waren zo ondraaglijk dat zij tot volslagen verarming leidden.

Uit Mainz, Worms, Spiers en vele andere steden begonnen Joodse families weg te trekken. Rudolf, die niet van zins was een zo belangrijke bron van inkomsten te verliezen, vaardigde in 1286 een emigratieverbod uit. 'Alle Joden,' verklaarde hij, 'zijn zonder uitzondering onze kroonknechten en behoren gezamenlijk met hun vermogen uitsluitend aan ons of aan de vorsten toe aan wie wij hen volgens leenheerlijk recht hebben afgestaan. Wanneer dus vele Joden zonder onze bijzondere toestemming weglopen om zich overzee te vestigen en zich zodoende aan de macht van hun wettige heer onttrekken, is het wettig dat al hun have en goed, roerend en onroerend, aan ons vervalt.'

Bovendien deed een nieuwe beschuldiging haar intrede - dat de Joden hosties schonden. Onder het bijgelovige volk begon het sprookje van de wonderdadige hostie, de 'hostia mirifica' in omloop te raken: de Joden, heette het, stelen of kopen gewijde hosties om deze uit haat jegens Christus met messen te doorboren of in een vijzel fijn te stampen. Uit vele op die wijze geschonden hosties zou dan bloed met een wonderdadige geneeskracht vloeien.

Een volkomen onschuldig, natuurlijk proces - microben van het genus Micrococcus prodigiosus woekeren soms op deeghoudende spijzen, vooral op niet meer helemaal verse levensmiddelen, en scheiden daar een helderrode kleurstof af - werd het bewijsstuk van een gruwelijke beschuldiging. In 1287 gebeurde het in het stadje Pritzwalk in Brandenburg. Op de plaats waar men de wonderdadige hostie ontdekt had, bouwde men een nonnenklooster en weldra verdrongen scharen genezing zoekende zieken zich in de zalen.

Geruchten over dergelijke vergrijpen tegen hosties leidden in het jaar 1298 in Zuid-Duitsland tot verschrikkelijke slachtingen onder de Joden. In Röttingen beschuldigde men hen ervan uit de kerk een hostie te hebben weggenomen en deze te hebben fijngestampt. Er trad nu een edelman, een zekere Rindfleisch op, die verklaarde dat hij van de hemel opdracht had gekregen deze misdaad te wreken en alle schuldigen te vernietigen. Rondom hem schaarde zich een bende die alle Joden in de stad om het leven bracht en plunderend en moordend verder trok - van dorp tot dorp, door Frankrijk, Beieren en Oostenrijk. 'Rood van het bloed' van de Joodse martelaren lieten zij Rothenburg achter. Na drie overvallen werden hier meer dan vijfhonderd doden geteld. In de grote gemeente van Würzburg bleven van de meer dan duizend inwoners

slechts enkelen in leven (24 juli). Tevergeefs verdedigden zich in Neurenberg enkele honderden Joden in de burcht, gesteund door christelijke burgers. Zij werden verslagen (1 augustus). Tot de zeshonderdachttien doden in de stad behoorde de beroemde rabbijn Mordechai ben Hillel, een leerling van Meïr van Rothenburg. Ontelbare mensen beroofden zich van het leven om niet in handen van de bende van Rindfleisch te vallen. Een kroniek vermeldt dat vele 'mannen en vrouwen zich met grote hardnekkigheid met hun kleine kinderen en hun goederen en al hun huisraad in het vuur wierpen'. Tevergeefs smeekten de mensen in hun benarde positie om bescherming van de overheid. Slechts in Augsburg konden zij zich loskopen en ook in Regensburg kwam de stadsraad krachtig voor de Joodse gemeente op en redde deze van vernietiging.
Van de lente tot het najaar van 1298 echter vielen honderdvierenzestig Joodse gemeenten ten offer aan de gruwelijke bloedbaden. De klaagliederen spreken van twintigduizend doden.
Pas Albrecht van Habsburg, die in 1298 na een langdurige burgeroorlog aan de macht kwam, maakte een einde aan de vervolgingen. Hij legde alle steden die hun Joodse gemeenten niet in bescherming hadden genomen, forse boeten op als schadeloosstelling voor het verlies van zijn kamerknechten.
Op de Duitse Joden was door de verschrikkingen die zij hadden doorgemaakt een onuitwisbare indruk achtergelaten en deze kwam tot uiting in de gezangen van de synagoge. Er ontstonden klaagliederen, vol van onuitsprekelijke rouw en hevig verdriet, die tot op de huidige dag aan dit martelaarschap herinneren. Vertwijfeld klinkt het leed van een dichter die deze gruwelijke tijd beleefde:
'O, hemel, zijn wij dan slechter dan andere volken? Is ons weerstandsvermogen dan gelijk aan dat van een steen of is ons vlees van erts, dat wij zulke rampen moeten verdragen? Reeds twaalfhonderd en dertig jaar belaagt ons de vijand (verwoesting van Jeruzalem) en nog steeds wurgt hij ons met zijn scherpe klauwen. Alle mogelijke dodelijke pijnigingen bedenkt hij om ons te vernietigen: hij grijpt naar het zwaard, naar vuur en water. Kleinen en groten, vrouwen en kinderen, grijsaards en jongelingen, bruiden en bruidegoms worden verbrand en geslacht... Vraagt allen die op aarde wandelen: heeft ooit een volk zo moeten lijden?' ('M'kol ha-son', schrijver Mozes ben Eleazar ha-Kohen.)

Nog voor de eeuw die in alle landen van Europa over de kinderen Israëls zoveel onheil had gebracht ten einde was, voltrok zich in Engeland het noodlot over de Joden: Eduard I zette een gewelddadige streep onder het hoofdstuk van hun leven op de Britse eilanden, die zij voor het eerst onder Willem 1, de Veroveraar, hadden betreden.
Op 18 juli 1290 - de herinneringsdag aan de verwoesting van Jeruzalem - ondertekende hij het verbanningsdecreet: alle Joden moesten vóór 2 november, Allerzielen, het land verlaten. Ieder die na die datum nog in Engeland werd aangetroffen, zou tot de dood door de strop worden veroordeeld.
De meesten wachtten het einde van deze termijn niet af; reeds in oktober begon de exodus. In alle havensteden verdrongen zich de ongelukkigen in massa's, gedreven door de angst niet op tijd een plaats op een schip te zullen bemachtigen. Zestienduizend vijfhonderd Joden verlieten het land, waarvan zij de welstand mede hadden bevorderd, waarvan zij handel en industrie mede tot bloei hadden gebracht. Hun huizen en landerijen werden verbeurd verklaard, hun synagogen werden in kerken veranderd. De koning wilde hen in vrede laten vertrekken, maar het volk vervolgde hen tot aan de inscheping. Eén kapitein liet, nadat hij de gelden voor de

overtocht had opgestreken, een groot gezelschap dat bij eb van een zandbank in de monding van de Theems aan boord zou gaan, verdrinken toen de vloed opkwam. Hij riep hun spottend toe dat zij maar hulp moesten vragen aan Mozes die immers de wateren kon scheiden. Eduard 1 zorgde er even wel voor dat hij en al degenen die voor deze schandelijke daad verantwoordelijk waren, de dood aan de galg vonden.
Er trokken afzonderlijke groepen naar Duitsland, Vlaanderen en Spanje. De grote meerderheid ging evenwel naar Frankrijk - niet vermoedend dat zij daar zestien jaar later opnieuw zouden moeten gaan zwerven.
Gedurende lange tijd bleef Engeland in het boek van de Joodse geschiedenis een nagenoeg leeg blad - meer dan drie en een halve eeuw. Pas Cromwell stond in 1657 enkele Joden toe zich weer in Londen te vestigen. In de tussenliggende tijd horen wij slechts een enkele maal van Joden die tijdelijk in Engeland verblijven of zich daar vestigen, ook van enkelingen die tot het Christendom overgaan. Voor dezen was er in Londen een 'domus conversorum'; de bewoners kregen geregeld kleine schenkingen waarmee men de verandering van geloof wilde aanmoedigen.

Verdreven en verslagen

Het voorbeeld dat Eduard I in Engeland had gegeven, werkte aanstekelijk. Zestien jaar later werden de Franse gemeenten door hetzelfde lot getroffen. In 1306 gaf Filips de Schone de geheime opdracht alle Joden op één dag onverwacht gevangen te nemen. Deze vorst werd gedreven door geldzucht: de koninklijke schatkist - waarvan ten gevolge van de oorlogen met Vlaanderen en zijn vete met de paus de bodem zichtbaar was - moest door het in beslag nemen van alle Joodse vermogens weer worden gevuld.
Op 22 juli sloegen de gerechtsdienaren toe: jong en oud, vrouwen en kinderen, alle Joden zonder onderscheid van stand, leeftijd en geslacht werden gegrepen en in gevangenissen en kerken opgesloten. Pas daarna vernamen zij wat hun te wachten stond: binnen de tijd van één maand moesten zij met achterlating van al hun roerende en onroerende bezittingen het land verlaten.
Van alle middelen beroofd en zonder vaderland begonnen de bannelingen hun zwerftocht. Tot september 1306 verlieten zij groepsgewijze en tot aan de grens geëscorteerd het land dat hun voorvaderen reeds ten tijde van de Romeinse republiek hadden bewoond, dus lang voor het binnendringen van de Franken. Slechts enkelen die niet van Frankrijk en van hun bezittingen konden scheiden, veranderden - althans uiterlijk - van geloof. Want ieder die tot het Christendom overging, was van de verbanning verschoond. Die echter heimelijk achterbleven en de doop weigerden, werden ter dood gebracht.
De meeste verdrevenen bleven dicht bij de Franse grenzen. Enkelen gingen naar Palestina, onder wie Estori Farchi, die later een boek over de topografie van het Heilige Land schreef. 'Zij hebben mij uit de synagoge gesleurd,' klaagde hij. "s Nachts moest ik mijn vaderlijk huis verlaten en zwerven van land naar land en van volk naar volk waarvan ik de taal niet kende.'
Inmiddels werden in het gehele land de opbrengsten van deze rooftocht te gelde gemaakt, alles van waarde werd naar de koning gebracht. De in beslag genomen roerende goederen van geringere waarde gingen tegen spotprijzen naar het volk. Door Parijs aangewezen 'commissarissen voor Joodse aangelegenheden' begonnen de onroerende goederen te veilen. Met de stukken grond en de huizen kwamen ook alle synagogen en beroemde oude scholen, waaronder die van Rasji en zijn leerlingen, onder de hamer. Een synagoge in Parijs waar niemand belangstelling voor toonde,

werd door de koning aan zijn koetsier geschonken. In Narbonne werd de 'Cortada', de oude woonplaats van het bekende geslacht van de Kalonymiden, verkocht. Ontzaglijke bedragen vloeiden in de schatkist - alleen al in het landvoogdijgebied Toulouse bracht het Joodse bezit meer dan vijfenzeventigduizend livres op. Bovendien liet Filips alle vorderingen van de Joden uit de bij hen in beslag genomen schuldbekentenissen incasseren. Zo kreeg ook het volk de gevolgen van de uitdrijving der Joden aan den lijve te voelen. Bovendien was het van dat ogenblik af geheel overgeleverd aan christelijke geldschieters die het, nu zij van de Joodse concurrentie waren bevrijd, behoorlijk bont moeten hebben gemaakt Een volkslied uit die dagen zegt: 'De Joden waren in deze kwesties heel wat grootmoediger dan de Christenen...' Er ontstond ontevredenheid in brede kringen die tevoren nog op de Joden hadden gescholden. 'Als de Joden in het land waren gebleven,' zo klonk het plotseling in een vaak gezongen lied, 'dan hadden de Christenen een steun die zij nu moeten ontberen.'
Inderdaad knoopte tien jaar later Lodewijk X, de opvolger van Filips, onder de drang van de 'commune clamour du peuple', de stem van het volk, onderhandelingen aan met de verdrevenen om hen tot terugkeer te bewegen. Nu zij opeens weer tot graag gewenste burgers werden uitgeroepen, aarzelden de bannelingen. Zij vertrouwden dit verzoenende gebaar niet en stelden hun eisen: zij verlangden koninklijke waarborgen voor hun veiligheid. Onder aanvaardbare voorwaarden werd hun in 1315 de terugkeer toegestaan: de tijd van hun verblijf was voorlopig op twaalf jaar vastgesteld. Maar slechts een deel van de bannelingen maakte er gebruik van.
De teruggekeerden begonnen zich weer in de ontredderde gemeenten te installeren. Zij kregen hun synagogen en hun boeken, met uitzondering van de Talmoed, terug. Ambtenaren van de koning waren hun behulpzaam bij het terugkrijgen van hun voormalige bezit. Slechts langzaam vorderde de opbouw, want de meesten waren volkomen verarmd. De grote tijd van het Franse Jodendom met zijn wakkere geestelijk leven en met zijn beroemde hogescholen zou nimmer terugkeren. Want de vrede duurde slechts ternauwernood vijf jaar. Toen kwam met de 'trek van de schaapherders', de beruchte pastoureaux, opnieuw een tijd van de grootste ellende.
Als een lopend vuurtje verbreidde zich in 1320 het gerucht: koning Filips V bereidde een nieuwe kruistocht naar het Heilige Land voor. Te midden van de opwinding waarin het volk geraakt, heeft een jonge herder aan de Garonne plotseling een visioen: een schone jonkvrouw heeft hem aangespoord strijders te verzamelen om tegen de ongelovigen op te rukken. Er zouden hem roemrijke overwinningen beschoren zijn. Ontelbare herders en boeren volgden zijn roep. Steeds meer volk, ook gespuis dat het daglicht schuwde, sloot zich aan. Een menigte van vele duizenden zwermde onder aanvoering van twee uit de Kerk gestoten geestelijken uit voor een kruistocht in het eigen land. Zij trokken van plaats naar plaats, terwijl zij de strijd tegen de ongelovigen verkondigden en alle Joden vermoordden. De horde herders trok door Noord en Zuid-Frankrijk. Slechts degenen die zich wilden laten dopen, bleven verschoond. In Gascogne, in de omgeving van Bordeaux, Toulouse en Albi en in vele andere steden vielen de Joden in grote aantallen aan hun terreur ten offer. Pas toen paus Johannes XXII uit Avignon het bevel gaf de 'pastorellen' een halt toe te roepen, trad de christelijke bevolking krachtdadig op. Tegen Narbonne oprukkende benden werden uiteengeslagen. Aan andere troepen van het herdersleger gelukte het evenwel over de Pyreneeën naar Navarra en Aragón te ontkomen om daar hun bloedig bedrijf voort te zetten. Honderdtwintig Joodse gemeenten in Frankrijk en Noord-Spanje werden binnen een jaar verwoest.
Het volgende jaar bracht een nieuwe ramp van andere aard. Melaatsen in het Zuidfranse Guienne hadden, om zich ervoor te wreken dat zij slecht werden verzorgd,

vergif in enkele waterputten gedaan. Eén van de gearresteerden legde, toen hij gefolterd werd, plotseling de bekentenis af dat de Joden hen hadden opgestookt en ook het vergif hadden geleverd. Er doken vervalste brieven op, waarin te lezen stond dat het in Spanje was besteld. Van verscheidene op de pijnbank gelegde Joden kreeg men de bekentenissen die men wilde horen. Op grond van deze valse aanklacht kwam een massale actie op gang die vreselijke offers vergde: in juli 1321 werden meer dan vijfduizend Joden gevangen genomen, gemarteld en - na schuldig te zijn bevonden - levend verbrand. Pas toen Filips V, die aanspraak had op de vermogens van de veroordeelden, een nauwkeurig onderzoek van alle vonnissen gelastte, bleek dat de Joden volkomen onschuldig waren. Maar wat gebeurde er, hoe reageerde de vorst op deze justitiële moorden?... Filips V legde elke Joodse gemeente een boete van honderdvijftigduizend livres op. In het laar 1321, in de Joodse annalen 'het rampjaar wegens de melaatsen' genoemd, volgde een nieuwe uittocht: de meedogenloze inning van deze geweldige som in de gemeenten dwong de meesten het land te verlaten. Na 1322 woonden er in Frankrijk niet veel Joden meer.

En hoe verging het hun geloofsbroeders aan gene zijde van de Rijn, de gemeenten in Duitsland? Onveiligheid, rechteloosheid, uitbuiting en vervolging kenschetsten ook hun lot. Zo was koning Ludwig de Beier niet in staat een halt toe te roepen aan de vele pogroms die onder zijn regering opeens overal om zich heengrepen. Benden uit Beieren, die zich 'Jodenmeppers' noemden, begonnen in 1336 op eigen houtje rooftochten te ondernemen en overvielen de gemeenten in Mergentheim, in Rothenburg en in de omgeving van Neurenberg. Een verlopen edelman die een leren band om zijn arm droeg en daarom 'Koning Armleer' heette, riep het volk op de dood van Jezus op de Joden te wreken. In het Zwabenland en tot diep in Oostenrijk en Stiermarken woedden deze benden. Een andere troep, aangevoerd door een kroegbaas, Johann Zimberli, maakte de Elzas en de Rijngouw onveilig. Slechts veel later kon men zich bezinnen op de namen van de honderden plaatsen waarover in die jaren de ellende losbarstte. Zelfs steden organiseerden overvallen op Joodse medeburgers, zoals bijv. het Beierse stadje Deggendorf aan de Donau, waar het gerucht van een hostieschending een welkome aanleiding vormde.
Er doken trouwens opeens allerwegen miraculeuze hosties op. Alleen in Wenen en Regensburg beschermden de burgers de Joden tegen vervolgingen. Hertog Albrecht II van Oostenrijk wendde zich tot de paus en verheelde niet dat de hostieschendingen alleen maar een voorwendsel waren om de Joodse gemeenten te plunderen, want het vereiste bewijs was nog in geen enkel proces geleverd. Benedictus XII beval dat men zonder een pijnlijk nauwkeurig onderzoek dergelijke aanklachten niet diende te dulden. Maar tegenover de waandenkbeelden van het bijgelovige volk bleef zelfs het opperhoofd van de Kerk machteloos.
En wat ondernam de keizer tegen het verbreken van de landsvrede en het vermoorden van zijn kamerknechten? Hij liet het bij de nodige geldboetes, die hij oplegde wegens het vernielen van rijkseigendom gedurende de anti-Joodse uitspattingen. De burgerij had er niet veel moeite mee om straffeloosheid te verwerven voor de binnen hun muren toegelaten gruweldaden.

Zwarte dood en brandstapels

De geestelijke verwarring en de duisternis bereikten kort voor het midden van de eeuw hun hoogtepunt. Wat in die tijd over de Joodse gemeenten losbrak, was vernietigender dan alles wat zij tevoren aan leed en rampen hadden doorgemaakt.

Jodenhaat en vervolging begonnen op vreselijke wijze hun tol te eisen...
In het jaar 1348 verbreidde zich over Europa één van de gruwelijkste epidemieën, de grootste van deze soort die de geschiedenis kent, de uit het oosten binnengedrongen pest, de 'zwarte dood'. Deze besmettelijke ziekte richtte overal ontzettende verwoestingen aan: miljoenen mensen vielen eraan ten offer, gehele steden en provincies stierven uit. Een derde van de bevolking bezweek.
De mensen verloren alle bezinning. Hulpeloos, ontdaan en half gek van doodsangst, stonden zij tegenover het ontzettende, het onafwendbare. De griezelige optochten van de flagellanten, die reusachtige kruisen meedroegen en hun blote ruggen tot bloedens toe geselden, doken overal op met hun luide, weeklagende boetgezangen. Het raadsel van dit afgrijselijke massale sterven in Europa scheen onoplosbaar. Toen begon een afschuwelijk gerucht de ronde te doen: de 'zwarte dood' zou door de Joden zijn opgeroepen, zij hadden om de Christenen uit te roeien alle putten en alle bronwater vergiftigd!
Deze waanzinnige beschuldiging werd geloofd - ongeacht het voor iedereen waarneembare feit dat ook de Joden zelf aan de pest ten offer vielen. In de christelijke menigten was het bijgeloof echter te diep geworteld, te veel hadden zij gehoord over de rituele moorden en de hostieschendingen van de 'godsmoordenaars'. Zelfbedrog dreef het volk tot misdaad. Christenen werden 'ware wurgengelen voor de Joden' en leverden de hulpeloze, weerloze mensen bij duizenden en duizenden over aan martelingen, aan de bijl van de beul of de vuurdood - alsof het gehele Jodendom voorgoed van de aardbodem moest worden verdelgd.
Het was in Frankrijk dat de rampzalige aanklacht van de vergiftiging van putten en bronnen zich voor de eerste maal verhief. In een Zuidfranse stad werd medio mei 1348 de gehele Joodse gemeente - mannen, vrouwen en kinderen - met de heilige geschriften verbrand. Het gerucht sloeg naar Spanje over. In Barcelona stroomde het volk samen, vermoordde bijna twintig personen en plunderde de Joodse huizen. Enkele dagen later werd ook de gemeente van Cervera overvallen; achttien Joden werden gedood, de overigen werden gedwongen te vluchten.
Nog in juli vaardigde paus Clemens VI in Avignon een bul uit waarin hij onder bedreiging met de kerkelijke ban verbood om Joden zonder rechterlijk vonnis te doden, hen onder dwang te dopen of hun goederen te roven. De bul had in Zuid-Frankrijk misschien wel enig effect, maar in de rest van de christelijke wereld bleef zij zonder uitwerking.
In Savoye werd het eerste 'bewijs' geleverd. Hertog Amadeus liet Joden die van vergiftiging werden verdacht, gevangen nemen en in de vesting Chillon aan het Meer van Genève opsluiten. Zij werden zolang gefolterd tot twee van hen, de chirurg Balavigny en Aquet, half waanzinnig van pijn, bekentenissen aflegden. Deze bevatten de onzinnigste verklaringen: er zou een samenzwering zijn van de Joden met de Moorse koning in Granada om de gehele Christenheid uit te roeien en men zou daartoe vergiften uit gedroogde slangen, schorpioenen, mensenvlees, gewijde hostiën en harten van Christenen hebben gemaakt. Dat was voldoende. De schrijvers legden de bekentenissen vast in officiële stukken. Overal in Savoye laaiden in september de vlammen op van de brandstapels waarop de Joden in grote aantallen werden verbrand.
Van het Meer van Genève verbreidde het gerucht van de bewezen schuld zich bliksemsnel over heel Zwitserland. De verschrikkelijke tonelen herhaalden zich. Bern vroeg uit Savoye de gerechtelijke stukken op. Ook hier kwamen de verdachten op het rad en op de brandstapel terecht. In Zürich, Winterthur en St. Gallen werden de Joden of door de vuurdood vernietigd of gedoopt of verdreven. Tegen de wil van het stadsbestuur van Basel in gaf het gepeupel de Joden, die zij op een eiland in de Rijn in

een houten huis hadden opgesloten, op 9 januari 1349 aan de vlammen prijs.
In september 1348 had de paus opnieuw ingegrepen en partij getrokken voor de vervolgden. In een bul verklaarde Clemens VI dat de 'zwarte dood' een gesel van God was en hij maakte de Christenen duidelijk dat de Joden onschuldig waren aan de hun ten laste gelegde misdaad. Ook de geestelijken werden nogmaals vernaand de Joden in bescherming te nemen en overtredingen werden met de kerkelijke ban bedreigd. Tevergeefs! Tegenover dit massale zelfbedrog stond zelfs het pausdom machteloos.
Nergens werd de verdelging van de Joden zo grondig en gruwelijk bedreven als in het Heilige Roomse Rijk, het toenmalige Duitsland. Tevergeefs vaardigde keizer Karel IV verbodsbepalingen uit en schreef hij brief na brief met de opdracht zijn kamerknechten geen haar te krenken.
Er waren mensen met inzicht, maar het waren er niet veel, die hun verstand bewaarden. Konrad von Megenberg uit Wenen schreef in 1349 dat de Joden door de vergiftiging van de bronnen hun eigen leven immers in gevaar zouden hebben gebracht. In de stad aan de Donau waren er zoveel gestorven dat hun begraafplaats moest worden vergroot. In Straatsburg trokken de burgemeester Konrad von Winterthur, de rechter Gosse Sturm en de fabrikant Peter Schwarber partij voor de Joden. Ook in de gemeenteraden van Freiburg en Keulen trokken bezonnen mensen partij voor de ongelukkigen. Maar zij werden overstemd. Tegen het einde van het jaar 1348 werden de Joden in de Elzas vogelvrij verklaard. Daarmee was het lot van hun gemeenten bezegeld.
'Alle Joden van Straatsburg ondergingen op 14 februari 1349 op hun eigen begraafplaats de vuurdood, op een houten stellage. Het waren er bijna tweeduizend; hun die zich lieten dopen, schonk men evenwel het leven. Vele kleine kinderen werden tegen de wil van de vaders en moeders uit het vuur gered en gedoopt.' De buit van de Jodenverbranding' verdeelden de burgers onder elkaar. 'Hun geld en goed was het vergif dat de Joden vermoordde,' merkte Closener uit Straatsburg op en een andere kroniekschrijver uit die tijd noteerde: 'Wilt u weten wat de ondergang van de Joden veroorzaakte? - Het was de hebzucht van de Christenen.' In Colmar bestaat nog altijd de naam 'Jodengat' voor de plek waar de verbranding plaatsvond. In Benfeld liet men hen in het vuur omkomen of men verdronk hen in een moeras. Mühlhausen volgde, Scheltstedt, Oberehnheim, toen kwam de beurt aan de oudste Duitse gemeenten, aan die van het Rijnland.
In Worms stak de Joodse gemeente op 1 maart zelf haar huizen in brand, op 24 juli deed die in Frankfort aan de Main hetzelfde. In Mainz boden de Joden gewapende weerstand. Pas toen zij voor de overmacht moesten wijken en toen er geen hoop op redding meer bestond, maakten de omsingelde Joodse families zichzelf tot 'brandoffer'. Uit het vuur en de rook klonken hun klaagliederen. Op die dag, op 24 augustus, stierven er zesduizend, het was dezelfde dag waarop ook de oeroude Keulse gemeente te gronde ging.
Als een niet te blussen, helse brand woedde de Jodenslachting door geheel Duitsland. Wie telt alle steden - van de Alpen tot aan de Noordzee, van de Rijn tot aan de Oder - waarin de Joden werden verbrand of zichzelf aan de vlammen prijsgaven. Overal waren de haat en het bijgeloof van het gepeupel sterker dan de wil van de vorst of van enkele stadsbestuurders om de slachtoffers te redden. Verschrikkelijk was de balans van de catastrofe - de vreselijkste die de Joden in Europa ooit had getroffen. In meer dan 350 Joodse gemeenten had moord in zijn beestachtigste vormen gewoed, weeklaagde men over martelaren die ver dronken, gewurgd, opgehangen, geradbraakt of levend begraven waren. Zestig grote en honderdvijftig kleine gemeenten waren verwoest, in de as gelegd, uitgeroeid tot de laatste man. De overlevenden waren naar

het oosten gevlucht. Het Duitse Jodendom, dat in de middeleeuwen een leidende rol in Europa had gespeeld, was vernietigd, het merendeel van zijn mensen was gedood, hun vermogen verdeeld onder de landsheren, de steden en de burgers. Zelfs de grafstenen van hun begraafplaatsen had men nog te gelde weten te maken... als bouwmateriaal.
Moest er door dit inferno niet een onoverbrugbare, diepe kloof ontstaan tussen Christenen en Joden, tussen de vervolgers en hun slachtoffers? Kon een ongestoord samenleven voorlopig nog denkbaar zijn?'
Maar wat gebeurde er in Duitsland?
Enkele jaren later - de laatste ruzies om de verdeling van het Joodse bezit waren nog maar net achter de rug - hadden de steden de grootste haast de Joden weer op te nemen. Vergeten waren de eden die burgers en vroede vaderen gedurende het heersen van de pest hadden gezworen: dat binnen hun muren nooit meer een Jood zou vertoeven. Zelfs geestelijken wilden weer 'Joden hebben'. De bisschop van Augsburg vroeg keizerlijke toestemming 'om Joden te huisvesten en op te nemen'. Alle zeven keurvorsten, de geestelijke zowel als de wereldlijke, verzochten hierom en bereikten hun doel: in de op de Rijksdag in Neurenberg uitgevaardigde 'gouden bul' van 1356 vermeldt hetzelfde artikel dat de keurvorsten het recht verleent erts en zoutlagen te exploiteren: 'Zij hebben eveneens het recht Joden te bezitten...'
Wat was de reden?
Het economische leven had door de verbanning van de Joden geleden. Na hun vertrek was een merkbaar hiaat ontstaan. De autoriteiten van het rijk en van de steden hadden een onuitputtelijke bron van inkomsten verloren en de bevolking, die door de jaren van de pest toch al verarmd was, was nu ook nog beroofd van haar geldschieters. Toen keurvorst Lodewijk van Brandenburg de Joden in 1352 uitnodigde zich in zijn landen te vestigen, motiveerde hij dit nadrukkelijk met de verklaring dat na de vernietiging van de Joden de financiële toestand in zijn land door gebrek aan liquide middelen in wanorde was geraakt. Men kon de Joden niet missen, men had ze nodig voor belastingen en schenkingen, voor het kredietwezen en de handel - daarom werden overal de poorten weer voor hen geopend, werden zij uitgenodigd terug te komen. Maar de slag die het Duitse Jodendom was toegebracht, was niet meer goed te maken.
Velen die zich inmiddels in Oostenrijk, Bohemen en in Polen hadden gevestigd, dachten er niet aan terug te keren. Ook waren de voorwaarden van toelating niet altijd zo bijzonder aanlokkelijk. Het verwerven van een eigen huis was verboden, alleen het wonen in huurhuizen was toegestaan. De Joden mochten bovendien slechts wonen 'waar dit de burgers het beste leek en nergens anders', dat wilde zeggen in speciale Jodenwijken of straten. Het was verboden naar een andere stad te verhuizen. De voormalige bewoners van het land werden nog slechts gedulde mensen, belastingplichtige immigranten voor de toegestane duur van hun verblijf, hoewel zij er uiteindelijk geboren en getogen waren.
Het waren slechts kleine groepen Joden die niettemin tussen 1350 en 1370 kwamen. Zij bezaten niets meer. Hun kapitaal was verdwenen, al hun bezit was in beslag genomen en geroofd. De meesten warendoor vestigingsverboden van alle andere beroepen uitgesloten - aangewezen op de kleinhandel in kledingstukken, specerijen en gevogelte, op uitdragerijen waarmee slechts het aller noodzakelijkste voor het levensonderhoud te verdienen viel. Joodse handwerkers mochten slechts in Joodse wijken en uitsluitend voor hun geloofsgenoten werken. Alleen de welgestelden konden zich nog bezighouden met kredietzaken, het enige winstgevende beroep dat hun was toegestaan. 'De Joden mogen zich met niets anders bezighouden dan met het uitlenen van geld tegen rente, want dat is hun bedrijf,' luidde het nadrukkelijk in de voorschriften van de magistraat van München.

In Frankrijk, waar de regering hun in 1360 om financiële redenen eveneens weer toegang tot het land verleende, hadden de Joden het beter. Zij mochten niet slechts huizen, maar ook akkers bezitten. Hun bezit, meubels, vee, tarwe en wijnschuren, werd bij de wet veilig gesteld, evenals hun heilige geschriften. Het meest werd echter hun handel beschermd. De vele privileges leidden ertoe dat van heinde en ver vele Joden naar Frankrijk trokken.
Het opnieuw begonnen leven in Duitsland bleef armzalig en gedrukt. De nauwelijks te dragen last van hetgeen hun was overkomen, had de Joden getekend, had onuitwisbare sporen achtergelaten. Zij waren niet meer zoals vroeger - hun eens zo onbedwingbare kracht en hun trots waren verdwenen. Hun blik werd vol treurigheid, zoals de klaagliederen in de synagoge. En de bestaansmogelijkheden die de christelijke samenleving hun bood, waren niet van dien aard dat zij hen weer lieten opleven. Men hield hen op de grens van een minimumbestaan, zonder enige hoop op verbetering. In de uitdragerij was, ook wanneer men van 's morgens vroeg tot 's avonds laat druk bezig was, niet genoeg te verdienen om uit de armoede te geraken; en dat gold ook het kleine pandbedrijf. Overal ontmoetten zij wantrouwen, verachting en spot, waar zij zich maar met hun gele Jodeninsigne en hun puntige Jodenhoed vertoonden. Strenger dan ooit tevoren letten de autoriteiten op de naleving van de kledingvoorschriften, 'opdat zij als Joden te herkennen zouden zijn'. Steeds langer wordende Jodenverordeningen krioelden van het woord: 'verboden!' Ze hadden de bedoeling alle betrekkingen tussen hen en de Christenen te bemoeilijken, hen te vernederen en te chicaneren.
Zelfs hun uiterlijke verschijning veranderde, hun lichamelijke ontwikkeling en hun lichaamshouding wijzigde zich: sinds de late middeleeuwen kent de wereld de mistroostige en gebogen gestalte van de Jood, die tot spotfiguur, tot voorbeeld van lelijke karikaturen zou worden. Tot op heden ontbreekt de antropologische en sociologische studie die vaststelt hoe milieuinvloeden een dergelijke lichamelijke verandering, een dusdanige verkommering van de menselijke gestalte konden veroorzaken. Ook hun innerlijk onderging een verandering. 'Op den duur moest deze toestand,' zoals professor Schopen het formuleert, 'in het Joodse volkskarakter de trotse zelfstandigheid en het adellijke zelfbewustzijn breken die er onder normale omstandigheden kenmerkend voor waren. De Jood kreeg het sluw onderworpene, onecht devote, bijna spottend huichelachtige karakter waarin de weerloze noodgedwongen en knarsetandend vlucht voor de ruwe machthebber, tegenover wie hij zich innerlijk superieur voelt.'
Bij de Duitse en de Franse Joden kwijnde het geestelijke leven. In Frankrijk was meer dan twee eeuwen lang, te beginnen met de grote Rasji tot aan de laatsten van zijn leerlingen, de tossafisten, de studie van de Talmoed tot een weergaloze hoogte ontwikkeld; onder de nieuwe immigranten bleek echter een ontstellende onwetendheid te bestaan. Mattathias ben Joseph Provenci stichtte daarom in Parijs een school en verzamelde leerlingen om zich heen die hij in de Wet en in de Talmoed onderrichtte. Hij liet ook exemplaren van de Talmoed, die op grote schaal was vernietigd, opnieuw afschrijven.
In Duitsland deed Meïr ben Baruch Halevi, een vooraanstaande rabbijn uit Wenen, alle mogelijke moeite om weer mannen met een gedegen ontwikkeling voor de functie van rabbijn te krijgen. Aan beide zijden van de Rijn wilde men een nieuw begin maken.
De gemeenten waren slechts spaarzaam bevolkt met teruggekeerde Joden en het leven kwam maar heel traag op gang. Enkele decennia lang bleef de rust bestaan; toen begon de duivelsdans opnieuw. Tegen het einde van de eeuw namen de overvallen

weer toe. 'In het jaar 1384 namen de burggraven van Neurenberg de Joden gevangen en sloten de welgestelden in de rijksburcht op,' verhaalt een kroniek, 'terwijl zij de onvermogenden in de raadskelder stopten. Pas na betaling van een losgeld werden de Joden weer vrijgelaten.' Keizer Wenceslaus vond het heel gewoon ze langs soortgelijke 'wettige' wegen te beroven. Tweemaal, in 1385 en in 1390, annuleerde hij alle vorderingen die Joodse schuldeisers hadden.
Hun geloofsgenoten in Frankrijk werden door een nog harder lot getroffen. De ontevredenheid van de bevolking, die met ondraaglijk hoge belastingen opgescheept was, ontlaadde zich in aanvallen op de Joden. In 1380 en in 1382 kwam het in Parijs tot onlusten. Adellijke personen die schulden aan Joodse bankiers hadden, stookten het volk op. Er werden Joden vermoord en hun huizen werden in brand gestoken. Vier dagen lang duurde de slachting, die ook naar andere steden oversloeg. De actie tegen de Joodse geldschieters werd steeds heviger en de geestelijkheid droeg er het hare toe bij om de verbolgen stemming jegens de 'ongelovigen' nog verder aan te moedigen.
Op 17 september 1394 - het was juist Grote Verzoendag - gelastte Karel VI de uitdrijving van de Joodse bevolking uit alle koninklijke gebieden van Frankrijk - wegens 'zware vergrijpen tegen het heilige geloof, alsmede misbruik van de hun verleende privileges'. Hun vermogen mochten zij meenemen. Zes weken later geleidden gendarmes van de koning hen naar de grens. De bannelingen zochten voor een deel hun heil in het zuiden: in Lyon, in de Provence en in de Dauphiné, die niet rechtstreeks onder de kroon stonden, ook in het pauselijk territorium rondom Avignon. Anderen emigreerden naar Duitsland en Italië. Er waren slechts weinigen die hun schreden naar Spanje richtten.
Daarmee eindigde in 1394 de kroniek van het Jodendom in Frankrijk, om pas in de nieuwe tijd weer te beginnen.
Engeland en Frankrijk hadden met een staatsbesluit, met de uitwijzing, een streep gezet onder het hoofdstuk van de Joodse geschiedenis in hun landen. In Duitsland en in Oostenrijk kwam het daar nooit toe: het lijden van de Joodse gemeenten zou onder vervolgingen en hele reeksen plaatselijke verdrijvingen nog meer dan een eeuw duren...
De Hussietenoorlogen deden - evenals de kruistochten en de oorlog tegen de Albigenzen - de Kerk ter verdediging van het geloof opnieuw een campagne ondernemen tot verscherping van de haat tegen de Joden en weer werden er rampen en lijden over vele Joodse gemeenten gebracht. Om de kosten van de oorlog te dekken hief keizer Sigismund (1411-1437) de 'derde penning', zoals deze bescheiden heette; in werkelijkheid was het een confiscatie van een derde van alle Joodse vermogens. Daartoe overvielen de keizerlijke troepen dan de Joden tijdens hun opmars naar de 'heilige oorlog'. Op bevel van Sigismund dekten de Joodse gemeenten zelfs de kosten van het concilie van Constanz, dat Johannes Hus tot de brandstapel veroordeelde.
De Joden van Oostenrijk werden wel het zwaarst getroffen. In Wenen werd zelfs gemompeld dat de Hussieten door de Joden met geld en wapens werden gesteund. In de theologische faculteit van de Weense universiteit ontstond daarover een debat. Studenten trokken herrieschoppend de Jodenwijk binnen. Het gerucht van een nieuwe hostieschennis kwam voor de vijanden van de Joden in 1420 als geroepen. In de stad Ems zou een Jood, Israël genaamd, tijdens de Paasdagen een hostie hebben gekocht die door de vrouw van de koster was gestolen en wel met het doel deze te ontwijden. Hertog Albrecht V gaf bevel alle verdachte Joden naar Wenen over te brengen en te pijnigen. Bij geen van de gemartelden, de kostersvrouw uitgezonderd, gelukte het een bekentenis los te krijgen. Niettemin luidde het oordeel 'schuldig' en het vonnis werd door hertog Albrecht nadrukkelijk bevestigd. Tweehonderd Joodse mannen en

vrouwen uit Ems werden op 12 maart 1421 op een weide aan de Donau in het openbaar aan de vuurdood overgegeven. Hun kinderen werden gedoopt en in kloosters ondergebracht. Tegelijkertijd verbande de hertog alle Joden uit Oostenrijk en nam hun gezamenlijke vermogens in beslag. 'Ik heb tegen de Turken gevochten en de Hussieten omsingeld,' verheerlijkte een dichter de heldendaden van de Habsburgse Albrecht die in 1438 Duits keizer werd, 'maar eerst liet ik mijn Joden verbranden.' Zelfs het inschrift op zijn grafsteen vermeldde op wens van de keizer deze Jodenverbranding.
De Oostenrijkse Jodenuitdrijving maakte school: in 1424 moesten zij Zürich en Freiburg im Breisgau verlaten, in 1426 Keulen, in 1432 Saksen, in 1435 Spiers, in 1438 Mainz, in 1440 Augsburg...
De motieven? Vaak genoeg gaven economische redenen de doorslag. De Joden verjagen betekende voor de neringdoende burgerij steeds het einde van iedere als last gevoelde concurrentie en een kosteloze verrijking met de van hen geleende gelden. Op godsdienstig gebied deed de door de Hussietenoorlogen opgeroepen klerikale reactie het hare. Bedelmonniken en predikheren voerden een meedogenloze strijd tegen de ketters, waardoor ook de Joden werden getroffen. De kerkhoofden, als eerste in 1422 paus Martinus V, spraken zich in verscheidene bullen krachtig tegen deze haatcampagne uit. Zij bereikten niets.
Het van 1431 tot 1443 vergaderende concilie van Basel, dat zich met de handhaving van het christelijk geloof bezighield, bevestigde opnieuw en plechtig alle kerkelijke wetten tegen de Joden, alle sinds Gregorius I genomen canonieke besluiten. Twee nieuwe bepalingen voegde deze vergadering er bovendien nog aan toe: geen Jood mocht meer tot een universiteit worden toegelaten en allen moesten verplicht worden bekeringspreken aan te horen - zo nodig onder dwang. Scharen franciscaner en dominicaner monniken begonnen in Jodenwijken en straten te prediken. De bedreigingen en vervolgingen namen toe. Maar geen van de ijveraars bracht zo veel ongeluk over de Joodse gemeenten als Johannes van Capistrano (1386-1456) - een fanatieke franciscaner monnik. Hij was gezonden om de uitvoering van de conciliebesluiten te controleren en werd tot de 'gesel van de Hebreeën'. Van Sicilië trok deze gezant van de paus aan het hoofd van een troep fanatici door Italië en in het jaar 1450 over de Alpen verder naar het noorden - door Beieren, Oostenrijk, Silezië en Hongarije tot aan Polen. Zijn weg werd gekenmerkt door anti-Joodse gewelddaden - opsluiting, inbeslagneming van vermogens, verdrijvingen en terechtstellingen door het vuur en ook het wegnemen van kinderen onder de zeven jaar om gedwongen in het christelijke geloof te worden opgevoed.
Midden in deze tragedie kwam uit Italië het gerucht van een proces wegens rituele moord dat een Europese 'cause célèbre' werd: op instigatie van Bernardino da Feltre, een landgenoot en ordebroeder van Capistrano, werd het proces van Trente op touw gezet.
Op Witte Donderdag 1475 verdween in Trente een ternauwernood driejarig kind, Simon genaamd, het zoontje van een arme leerlooier. Het lijk werd door de Jood Samuel aan de oever van de Etsch gevonden. Om iedere verkeerde uitleg te voorkomen, liep hij rechtstreeks naar bisschop Hinderbach en vertelde hem van zijn vondst. Bernardino da Feltre, die in die tijd juist in de stad preekte, beschuldigde op dit bericht dadelijk de Joden de kleine Simon te hebben gemarteld, gedood en in het water te hebben geworpen. Bisschop Hinderbach aarzelde daarop niet alle verdachten te laten gevangennemen en hij liet, zonder enig ander spoor te volgen, een inquisitieproces tegen hen instellen. Na een verhoor van vijftien dagen legden de gemartelde beschuldigden de gewenste bekentenis af en werden verbrand. Het lijk van de kleine Simon had men inmiddels gebalsemd tentoongesteld en de monniken

verkondigden van de kansel dat zich bij het stoffelijk overschot van Simon wonderen hadden voorgedaan. Van heinde en ver begonnen de pelgrimstochten naar Trente.
Mocenigo, de doge van Venetië, en de hertog van Tirol protesteerden tegen dit proces. Paus Sixtus IV gelastte bisschop Hinderbach om verdere maatregelen tegen Joden op te schorten. Tegelijk daarmee zond hij een afgezant om het proces te onderzoeken. Op diens verslag verklaarde Sixtus IV dat hij niet van de schuld van de Joden overtuigd was en hij eiste in een encycliek dat men de Joden tegen de dreigende gevolgen van deze beschuldiging in bescherming zou nemen.
Ook de doge van Venetië, die de stad Padua en het graafschap Friaul bevel gaf de Joden te beschermen, verklaarde in zijn besluit dat alleen de predikheren de beschuldiging van rituele moord hadden verzonnen. Niettemin zetten op last van bisschop Hinderbach de beulen hun werk voort en werden in december 1475 en in januari 1476 nog vier Joden ter dood gebracht. De heropening van het proces door de paus in 1476 stelde hun onschuld en de valse verklaringen van de franciscaan Bernardino da Feltre vast. Maar de waarheid kwam niet aan het licht.
Sixtus IV weigerde Simon als heilige te canoniseren. Een eeuw later geschiedde dit wel door paus Gregorius XIII.
Het nieuws van het proces in Trente, door gedrukte vlugschriften en platen verbazingwekkend snel verbreid, bracht geheel Duitsland in opschudding en gaf de Jodenhaat nieuw voedsel. De burgers van Frankfort aan de Main lieten aan de Mainbrug een standbeeld aanbrengen waarop een gemarteld kind en de Joden samen met de duivel waren afgebeeld: 'Solang Trient und das Kind wird genannt, der Joden Schelmstück bleibt bekannt' stond daaronder te lezen. Goethe heeft deze bekendmaking van de overheid nog gezien.
Intussen waren de Joden ook nog uit een groot gedeelte van het rijk verbannen: in 1480 uit Glogau, 1489 uit Würzburg, 1492 uit Mecklenburg, 1493 uit Maagdenburg, 1496 uit Stiermarken, Karinthië en de Krain, 1498 uit Neurenberg en de Württembergse steden, 1499 uit Ulm... 'Ter ere Gods en tot meerdere lof van de heilige maagd' hadden alle belangrijke handelssteden ze verdreven. Rusteloos trokken zij van stad tot stad en konden gedurende lange tijd nergens een blijvende woonplaats vinden.
Zó liep de vijftiende eeuw ten einde, een eeuw waarin Johannes van Capistrano als oplossing van de situatie die tussen Joden en Christenen was ontstaan de beangstigende suggestie had kunnen doen: alle Joden moesten aan boord van schepen worden gebracht en 'deze vijanden van het geloof' dienden in volle zee overboord te worden gezet...

Somber slotakkoord in Spanje

De slotakkoorden van de duistere symfonie van de middeleeuwen zouden op het Pyreneese schiereiland klinken.
Reeds in het begin van de dertiende eeuw waren op Andalusische bodem in de strijd tussen de halvemaan en het Kruis de beslissingen gevallen die de weg baanden voor de komende ontwikkelingen.
In 1212 vierde het christelijke Spanje de grootste triomf van de recoriquista, van de herovering van de Spaanse bodem op de Arabieren. In de julidagen van dat jaar slaagden de troepen van de koningen van Castilië, Aragón en Navarra erin het leger van de kalief van de Almohaden in de slag van Navas de Tolosa vernietigend te overwinnen. Van deze nederlaag zouden de Mohammedanen zich nooit meer herstellen. Het Almohadenrijk ging een snelle ondergang tegemoet: Ferdinand III, die

in 1217 de troon van Castilië bestijgt, slaagt er in iets meer dan tien jaar in de voornaamste landstreken in het zuiden aan de vijand te ontrukken. In 1236 veroverde hij Córdoba, in 1241 Murcia, twee jaar daarna geeft de emir de vesting van Jaén over en verplaatst hij zijn residentie naar Granada. In 1248 overwint de christelijke vloot de mohammedaanse voor de monding van de Guadalquivir en bij de daarop volgende bestorming valt ook het laatste sterke bolwerk, Sevilla. Alleen Granada bleef nog over als een kleine Arabische enclave in het wederom christelijk geworden machtsgebied. Daar bleef bet bijna twee eeuwen bij.
Ferdinand III, die de bijnaam van de Heilige kreeg, was de Joden wel niet goed gezind, maar behandelde hen toch rechtvaardig. Hij vergat niet dat bij de veldtocht tegen Sevilla vele Joden in de gelederen van zijn leger dapper hadden meegevochten. Toen de stad was ingenomen, bedacht hij ook de Joodse soldaten met landerijen. De Joden die in Sevilla woonden, schonk hij drie moskeeën met de toestemming deze als synagogen in te richten. De gemeente schonk de koning dankbaar een zilveren sleutel, gesierd met een Hebreeuwse en een Castiliaanse inscriptie. 'De koning der koningen zal openen, de koning der aarde zal binnentrekken,' luidde het inschrift.
De geestelijkheid verzweeg haar ongenoegen niet. Zij herinnerde verwijtend aan de canonieke voorschriften die het vestigen van nieuwe synagogen verboden. Toen in de andere veroverde steden de Joden zelfs nieuwe, prachtige bedehuizen bouwden, schakelde de clerus de pausen in. Honorius III als eerste, maar vervolgens ook Gregorius IX en Innocentius IV richtten hun zendbrieven aan Ferdinand. Hij gaf er de voorkeur aan deze in de wind te slaan en voor een ongehoorzame zoon van de kerk door te gaan. De maatregelen tegen de ongelovigen die men eiste, zouden de Mohammedanen evenzeer als de Joden hebben getroffen. En dat leek vooralsnog veel te gevaarlijk. De overwinning was nog te vers en Noord-Afrika krioelde nog van krijgshaftige Barbarijse troepen. Politieke redenen gaven de doorslag voor een verdraagzaam regeren. Het uur van de clerus had nog niet geslagen!
Na de dood van Ferdinand III nam het aantal 'ongelovigen' aan het hof zelfs toe. Niet voor niets kreeg zijn zoon en opvolger van de historie de naam 'de Wijze'. Alfons X (1252-1284) was een groot aanhanger en bevorderaar van de wetenschap, vooral van de sterrenkunde. Op welke andere deskundigen had hij kunnen terugvallen, als het niet op Arabieren en Joden was geweest? Een hele staf niet-christelijke geleerden omgaf binnen zeer korte tijd de christelijke vorst in Burgos. Er begon een vruchtbare wetenschappelijke bedrijvigheid.
Alles wat aan Arabische vakkundige geschriften te vinden was, werd in het Castiliaans vertaald. Jehuda ben Mosca, Samuel ha-Levi en Don Abraham uit Toledo maakten vertalingen voor de koning. Samuel ha-Levi bouwde verder ook een veelbewonderd wateruurwerk voor hem. Op verzoek van zijn Joodse raadgevers begint men een sterrenwacht te bouwen, groter en beter uitgerust dan ooit een Arabische vorst had bezetenen de Arabieren waren toentertijd dé grote deskundigen op dit gebied. Naar Arabisch voorbeeld werd een armillaarglobe geconstrueerd, het astronomische meetwerktuig waarvan de diverse ringen de voornaamste hemelcirkels - de equator, de ecliptica, keerkringen, poolcirkels en horizonvoorstelden. Het in zijn soort volmaaktste instrument komt tot stand. Het had in heel Europa een sensatie moeten betekenen. Maar aan de andere kant van de Pyreneeën neemt men er zelfs geen kennis van. In het Avondland is de wetenschappelijk bedreven sterrenkunde nog onbekend en blijft dit nog eeuwen lang. Pas later leerde men uit de aantekeningen van Jehuda ben Mosca de in die tijd gebouwde instrumenten kennen alsmede de daarmee uitgevoerde astronomische metingen. Een belangrijk astronomisch werk schept Don Isaak ibn Cid, de voorganger van de synagoge en een geleerde die door de koning 'zijn

wijze' wordt genoemd. Hij vervaardigt astronomische tabellen die het van ouds overgeleverde ptolemeïsche wereldstelsel verbeteren en hij draagt deze aan zijn souverein op. Ze werden beroemd als de 'Alfonsinische tabellen' en waren gedurende lange tijd een onmisbaar hulpmiddel bij de sterrenkunde. Nog in de tijd van Copernicus werden ze in Europa gebruikt om de kalender en de jaarboeken te berekenen. Pas in 1551 ondernam professor Erasmus Reinhold uit Wittenberg een poging ze door de 'Pruisische tabellen' die hij had opgesteld, te vervangen.
De koning - van wie gezegd werd dat hij door de hemel de aarde had vergeten - werd door een zendbrief van paus Nicolaas III krachtig aan de wetten van deze wereld herinnerd. Evenals zijn vader had Alfons X Joden in staatsfuncties benoemd en hun het beheer over de inkomsten van Castilië toevertrouwd. Dom Meïr de Malea was onder hem almojarif, dat wil zeggen koninklijke pachter van de belastingen en accijnzen en daarmee in de praktijk minister van financiën. En ook zijn zonen Don Zag en Don Joseph zorgden ervoor ieder jaar de ontzaglijke sommen van de pachtrente stipt in de koninklijke schatkist te storten. Bovendien liet Alfons zich, vertrouwend op de ervaringen van zijn voorouders, door Jehuda Kohen als lijfarts verzorgen. Wegens deze 'macht die aan de Joden boven de Christenen was gegeven', hetgeen in strijd was met de besluiten van de concilies, maakte de paus hem ernstige verwijten en voorspelde hem dat Castilië er grote rampen door zou beleven.
Was het om van zijn goede wil te getuigen? Alfons X gaf bevel alle desbetreffende kerkelijke canons en de oude Westgotische bepalingen in de wetten van Castilië te verwerken. Geen van deze besluiten, die een strenge isolering en degradatie beoogden, ontbrakgetrouw aan het beginsel van Innocentius III dat de Joden weliswaar geduld moesten worden, maar als volk van de 'godsmoordenaars' in 'eeuwige onderworpenheid' gehouden. De nieuwe codex, gesteld in de gewone taal, het Castiliaans, werd ook gepubliceerd. Maar daarbij bleef het voorlopig - het doorvoeren van de bepalingen in de praktijk bleef achterwege. Dit zou zowel bij de Arabieren als bij de Joden, die daar sinds eeuwen ook in de christelijke koninkrijken een vrij leven gewend waren - geacht, geëerd en in hoge en aanzienlijke posities - een te grote opschudding hebben veroorzaakt. Maar de nieuwe verzameling wetten was niet voor niets gecodificeerd: er zou een dag komen waarop deze paragraaf voor paragraaf zou worden nageleefd.
Wat Alfons de Wijze met inschakeling van beroemde Arabische en Joodse geleerden voor de wetenschap deed, daar nam niemand in Spanje enige notitie van - laat staan iemand aan de andere kant van de Pyreneeën. Hij bleef de enige christelijke vorst van Spanje die de grote poging ondernam de schatten van een volkomen nieuwe wetenschap en een haar tijd ver vooruit ijlende humanistische beschaving voor het Avondland vast te leggen en verder te ontwikkelen. Europa ging evenwel verder voort op de eenmaal ingeslagen weg, die iedere geestelijke vrijheid en iedere ontwikkeling onderdrukte en er zelfs al lang geen plaats meer voor inruimde.
Spanje ging evenwel een tijd tegemoet die alles in de schaduw stelde wat ooit tevoren op aarde was voorgevallen aan vernedering van de mens, van Gods evenbeeld.
Welk groots en veelbelovend voorbeeld had het daarbij juist op eigen bodem kunnen vinden: drie godsdiensten, drie culturen, drie volken, samengekomen in één land. En toch had een bevolking van Christenen, Joden en Arabieren, elkaar duldend en achtend, als op een eiland van de gelukzaligheid, vreedzaam samengeleefd - eeuwenlang. Onder aansporing en met medewerking van de Arabieren was een unieke cultuur opgebloeid en hadden wijsbegeerte, wetenschap en dichtkunst hoogten bereikt als nergens ter wereld.
Verdraagzaamheid, humaniteit, vooruitgang werden echter terzijde geschoven door de

machten die over de toekomst van de mensen op het Iberische schiereiland zouden beslissen. Deze kenden een geheel ander doel dat zij onvermurwbaar najoegen: één geloof, één rijk en één door de geest van de allesbeheersende Kerk gedragen cultuur. Een christelijk Spanje voor christelijke Spanjaarden, luidde het devies waarvoor alles moest wijken. Wat meer dan vijfhonderd jaar tevoren concilies en koningen in de Westgotische tijd waren begonnen, wordt weer opgenomen en ten einde gevoerd.

Een eeuw na de daad van Alfons de Wijze was de tijd rijp. Het zwaartepunt van de krachten had zich verplaatst. De clerus is machtig geworden, machtiger dan ooit en hij heeft belangrijke medespelers gekregen die één lijn met hem trekkenzij het uit geheel andere overwegingen : de adel, geërgerd door de hoge posities van de Joden in de staat, en de burgers, geprikkeld door de Joodse concurrentie. De 'heilige oorlog' tegen de 'ongelovigen' in het land zelf kon beginnen. Niet de Mohammedanen die nog steeds in groten getale in Spanje woonden, vormden het doelwit. De aanval werd op een zwakker front ingezet: op de Joden. Wie ter wereld nam er aanstoot aan wanneer men de hand aan de Joden sloeg? Waar op aarde bestond een macht die bereid zou zijn hun te hulp te snellen? Wie tegen Israël optrad, had niets te vrezen. Kort voor het einde van de veertiende eeuw kondigde een eerste, vreselijke golf van vervolgingen de zwaarste tijd van het Spaanse Jodendom aan...
In 1391 - Hendrik III had zojuist als elfjarig kind de troon beklommen - stookte een fanatieke priester, Ferdinand Martinez, plaatsvervanger van de bisschop van Sevilla en biechtvader van koninginmoeder Leonora, het volk op. Hij laat brieven uitgaan waarin hij alle gemeenten van zijn diocees aanspoort 'de synagogen waarin de vijanden van God en van de kerk afgodendienst bedrijven, met de grond gelijk te maken'. In Sevilla leidt hij de actie zelf. Op 21 maart 1391 spreekt hij voor een ontzaglijke menigte en ruit hij de mensen tegen de Joden op. Reeds begint de bestorming van de Joodse wijk aan de voet van het Alcazar, wanneer de stadswachten toesnellen en op het laatste ogenblik verdere gewelddaden verhinderen. Drie maanden later komt met een nieuwe overval de vernietigintg. Bij het aanbreken van de dag op 6 juni dringt gewapend gepeupel volkomen onverwacht de straten van de 'juderia' binnen, steekt de huizen in brand en leeft zich uit in moorden en plunderingen.
Bijna vierduizend Joden moeten het leven laten, tallozen worden er ook aan Arabieren verkocht en geraken in slavernij. Slechts weinigen slaagden erin te vluchten. Allen die overgebleven waren, onderwierpen zich, verlamd van schrik, aan het doopsel. De bijna zesduizend families tellende gemeente was vernietigd.
Aan hun synagogen werd het kruis bevestigd. Onder de gedwongen gedoopten bevond zich ook Don Samuel Abravanel die aan het hof van koning Hendrik II een hoge staatsbetrekking had bekleed. Hij nam de naam Johannes van Sevilla aan, maar emigreerde later naar Portugal, waar hij tot het Jodendom terugkeerde.
Het bloedbad van Sevilla was slechts een begin. Doodslaan wie de doop weigert - zo luidde de door Martinez wijd en zijd verbreide order. Als een vernietigende lavastroom ging de vervolging over geheel Spanje.
Op vreselijke wijze kiemt het zaad van een lange, stelselmatige beïnvloeding van de massa's: in Córdoba stijgt op grote afstand zichtbaar de rookkolom van de in brand gestoken juderia omhoog. De lijken van tweeduizend mannen, vrouwen en kinderen liggen op en over elkaar tusen de puinhopen van hun verwoeste huizen en hun prachtige oude synagogen. Op 20 juni wordt de gemeente in Tolego getroffen. Ter wille van de heiliging van de Naam slaan de rabbijnen de hand aan zichzelf. Velen volgen hun voorbeeld. Maar anderzijds is het aantal derguen die zich aan het doopsel onderwerpen, ook tamelijk groot. Alleen in Castilië vallen bijna zeventig Joodse

gemeenten aan verwoesting ten offer. De bloedige terreur bezorgt de Kerk overal nieuwe dopelingen.
Ook in Aragón ondergaan de Joden hetzelfde lot. In Valencia dringt op 9 juli het gepeupel met uit riet gevlochten kruisen de Jodenwijk binnen en schreeuwt: 'Martinez komt jullie dopen.' Wanneer de Joden zich verzetten, breekt de chaos los. De huizen worden geplunderd en verwoest. Van de vijfduizend Joden bleef er geen enkele over, want wie niet werd gedood ging tot het Christendom over om zijn leven te redden. Een maand later trof de gemeente in Barcelona hetzelfde lot Tevergeefs zocht een grote menigte met vrouwen en kinderen hun toevlucht in de citadel. Burgers, met boeren uit de omgeving versterkt, bestormen de vesting. De woonwijk wordt aangestoken en brandt tot de grond toe af. Ook Palma op het eiland Majorca blijft niet gespaard; driehonderd Joden vinden er de dood; achthonderd die in de stadsburcht een toevlucht vonden, slagen erin 's nachts scheep te gaan naar Afrika. Vele Joden uit Castilië vluchtten naar Portugal en werden er met toestemming van de koning opgenomen. De opperrabbijn Moses Navarro had intussen de koning, wiens lijfarts hij was, een afschrift voorgelegd van de pauselijke bul die gewelddaden tegenover Joden en gedwongen dopen nadrukkelijk verbood.
Voor het Jodendom in Spanje was de balans van de bloedige storm verschrikkelijk. In minder dan één kwartaal waren de bloeiende gemeenten van de Pyreneeën tot aan de Straat van Gibraltar totaal verwoest. Tienduizenden hadden hun leven verloren, vele duizenden waren gevlucht. Maar er was ook iets gebeurd dat tot dusver een grote uitzondering was gebleven: overal hadden duizenden de massale doop aanvaard om de dood te ontgaan. Het aantal 'bekeerden' overtrof ver dat van de martelaren.
In Spanje was - een uniek gebeuren in de Joodse geschiedenis - gedurende de uren van de zwaarste beproeving het weerstandsvermogen van de Joden voor de eerste maal gebroken. Toen de terreur was afgelopen, gaapte er een diepe kloof tussen degenen die tot dusver gezamenlijk in één gemeente hadden geleefd. Naast Joden die het bloedbad hadden overleefd en onverbrekelijk trouw aan hun geloof waren gebleven, woonden nu, plotseling uit hun midden gerukt en van hen gescheiden, de bekeerden, de conversos. Weliswaar hadden velen de doop lijdelijk over zich heen laten gaan, maar in hun hart de christelijke godsdienst niet werkelijk aanvaard. In het geheim bleven zij hun oude geloof trouw en leefden zij volgens de oude wetten. Maar daarmee geraakten zij langzamerhand in een wanhopige situatie die hun en hun kinderen uiteindelijk noodlottig zou worden. Want op den duur kon hun merkwaardig gedrag de Christenen niet verborgen blijven. Het duurde niet lang of men begon hen met de grootste argwaan te bekijken en noemde hen maranen, marranos - het Spaanse woord voor 'zwijnen' – de 'verdoemden'.
Uit de gelederen van deze afvalligen verrees - zoals reeds vaak was gebeurd - één van de verbitterdste en gevaarlijkste tegenstanders van het Jodendom - de vroegere rabbijn Salomo Halevi uit Burgos, die als Christen de naam Paulus van Burgos had aangenomen. Hij bracht het tot primaat van Spanje en behoorde tot de regentschapsraad van Castilië. In herderlijke brieven aan vooraanstaande mannen - aan Don Joseph Orabuena, opperrabbijn van de gemeenten van Navarra en lijfarts van Hendrik III, Don Meïr Alguadez en vele anderen - trachtte hij het Jodendom en de Joodse gebruiken belachelijk te maken. De Joodse geleerden bleven hem het antwoord echter niet schuldig. Een scherp gevoerde polemiek ontbrandde. Tot de mannen die de nieuwe christelijke ijveraar moedig tegemoet traden, behoorde, in de voorste gelederen, de Joodse wijsgeer Don Chasdai Crescas uit Zaragossa.
De 'heilige oorlog' had de economie zwaar getroffen. Het tevoren drukke handelsverkeer met de Europese en Afrikaanse landen kwam na de vernietiging van

zoveel Joodse gemeenten plotseling tot stilstand. De overlevenden waren uitgeplunderd en arm. Vele Spaanse kuststeden kregen het zwaar te verantwoorden. Ook in de koninklijke schatkist werden de gevolgen van de dolzinnige uitbarsting merkbaar. De grote inkomsten uit de speciale Jodenbelastingen ontbraken. De gedoopten betaalden niets meer - zij waren nu immers Christenen! - en de inkomsten uit de overgebleven, geruïneerde Joodse gemeenten waren slechts gering. Dat bracht Hendrik III van Castilië er in 1395 toe om, tegen de wil van de clerus in, de opbouw van de verwoeste Jodenwijken te gelasten. Maar reeds in 1406 onderbrak de vroegtijdige dood van de koning de nauwelijks begonnen wederopbouw. Hendrik III had op zijn sterfbed als zijn executeur-testamentair en als opvoeder van de ternauwernood tweejarige troonopvolger Don Juan uitgerekend zijn keus laten vallen op bisschop Paulus van Burgos, die de Joden zo vijandig gezind was. Met hem en met de regentes, de vrome koninginmoeder Catalina, slaagde de geestelijkheid erin een onbeperkte macht aan het hof te verkrijgen.
In 1408 werd de verzameling wetten van Alfons X uit de archieven gehaald, en de paragrafen die tegen de Joden waren gericht, werden opnieuw van kracht: alle Joden, zo wordt bepaald, moeten uit hoge functies worden verwijderd, 'omdat het bekleden van ambten door Joden het christelijke geloof en de gelovigen schade berokkent'. De 'heilige oorlog' wordt voortgezet. De lijfarts van de dode koning, Meïr Alguadez, een trouw beschermer van zijn geloofsgenoten, wordt uit de weg geruimd. In 1410 wordt hij in Segovia betrokken in een geënsceneerd proces wegens hostieschennis. Op de pijnbank dwingen de aanklagers hem de bekentenis af dat hij als lijfarts de dood van de koning had bespoedigd. Meïr Alguadez sterft een vreselijke dood; de beulen radbraken hem.
In 1412 volgt de 'ordonnantie van dona Catalina', een wet die met één slag alle Joden van Castilië degradeert: ze mogen nog slechts in speciale Jodenstraten wonen, geen handwerk beoefenen, geen arts zijn en ze moeten een Jodenteken dragen. Strenge straffen - verbeurdverklaring van vermogen en verlies van vrijheid - bedreigen iedere poging het land te verlaten. De 'ordonnantie' heeft ten doel meer Joden tot de doop te verlokken. Tevens duikt met de dominicaan Vincentius Ferrerius een nieuwe 'Jodengesel' op.
Omgeven door een schaar van geselbroeders trekt hij door het land en predikt de 'heilige haat' tegen de 'ongelovigen'. Hij drijft de Joden naar de synagogen en dwingt ze met geweld tot bekering. Deze predikbroeder bezorgt de Kerk een rijke oogst: bijna twintigduizend Joden worden in Castilië en Aragón gedoopt.

Nog geen twee generaties waren er sedert de eerste bloedige golf van de gedwongen dopen verstreken, toen de vreselijke gevolgen al aan de dag traden. Een van de ontzettendste tragedies begon - die van de maranen. Er gebeurde precies hetgeen Johannes I van Aragón had voorspeld, toen de vroedschap van Perpignan de mening had uitgesproken: 'Laten de Joden Christen worden en het hele oproer zal aflopen!' Zonder vrije wil was het dopen van de Joden 'een verschrikkelijke misdaad', luidde het oordeel van de koning, want 'wanneer zij niet volkomen vrijwillig worden bekeerd, dan zal de verwarring later nog veel groter zijn dan tevoren.'
In 1467 komt het in Toledo tot een bloedig treffen, waarin het noodlot van de afgedwongen doopsels voor de eerste maal op ingrijpende wijze merkbaar werd. Er woedde al lang een strijd tussen de orthodoxe Christenen en de nieuwbekeerden met als inzet de vraag wie nu de invloedrijkste posities in de magistratuur bekleedden. Het was een strijd die uiteindelijk de gehele bevolking in twee vijandige partijen splitste. Op een feestdag in juli brak na een woordenwisseling voor de kathedraal plotseling de

burgeroorlog uit. Gewapende scharen Christenen van de 'oude richting' drongen de wijk van hun tegenstanders binnen, richtten een slachting aan en staken hele rijen huizen in brand. Ver over de honderd maranen werden gedood.
Zes jaar later brak in Córdoba een storm tegen de gedoopte Joden los. Gedurende een processie - op 14 maart 1473 - werd plotseling beweerd dat de dochter van een maraan uit het raam vuil water op een heiligenbeeld had gegoten. Drie dagen lang weerklonk de kreet 'Viva la fe de Dios' door de stad, terwij1 het gepeupel in de huizen van de bekeerde Joden tekeer ging. Tevergeefs trachtte de garnizoenscommandant, Alfonso de Aguilar, die zelf aan een maranenfamilie was geparenteerd, met zijn troepen de terreur tegen te houden. De gewelddaden sloegen naar andere steden van Castilië over. In het jaar daarop kwam het in het noorden van het land tot overvallen, Segovia werd het toneel van een ontzettend bloedbad. Uit verscheidene steden werden alle gedoopte Joden verdreven.
Wat was de aanleiding tot dit vreselijke schrikbewind geweest?
Voor de nu niet meer verachte en niet meer door vestigingsverboden gehinderde Joodse bekeerlingen hadden plotseling alle deuren, wereldlijke en kerkelijke, opengestaan. Toen zij ineens gelijkberechtigd waren met de andere leden van de Spaanse samenleving, kregen zij kansen op werkzaamheden en mogelijkheden tot ontwikkeling als nooit tevoren. Als Joden en dus onder ongunstige omstandigheden hadden zij reeds hoge ambten bekleed en succes in hun beroep gehad. Kon het hun kwalijk worden genomen dat zij nu de kansen aangrepen die hun overvloedig werden geboden? Zij deden het en zo begon er iets dat waarschijnlijk geen van de ijveraars voor hun bekering ooit had gedacht: de doop had aan de bekwaamheden en talenten van de Joden niets veranderd en ongelooflijk snel voltrokken zich carrières van duizenden en nog eens duizenden onder dwang naar de Kerk gedreven Joden. 'In iedere laag van de samenleving en in ieder beroep kon men ze tegenkomen,' schrijft Cecil Roth, 'en zij bekleedden overal de belangrijkste posities en beoefenden de meest winstgevende beroepen. De rijkeren trouwden met leden van de hoge adel. In Aragón was er te beginnen met de familie van de koning, nauwelijks één aristocratische familie die nog vrij van Joods bloed was... De rechterlijke macht, het bestuur, het leger, de universiteiten en zelfs de Kerk wemelden van hen. Fernando de Rojas, de schepper van de Celestina - de belangrijkste Spaanse bijdrage tot de Europese literatuur vóór Don Quichotte -, was een maraan. Een familie die gedurende lange tijd onder de juderia van Zaragossa bekend was, de familie De la Caballeria, telde onder haar nakomelingen verscheidene bisschoppen, de waarnemende rector van een universiteit, de minister van financiën van het koninkrijk Navarra, de viceminister van financiën van het koninkrijk Aragón, een president van de Cortes, de president van de hoge raad en zelfs een beroemde antisemitische schrijver. Dit was een bijzonder duidelijk, maar overigens volstrekt niet uitzonderlijk geval.'
De reactie bleef natuurlijk niet uit. Afgunst en haat vlamden onder het volk op tegen deze 'nieuwe Christenen'.
Er kwam nog een tweede en veel gevaarlijker reden bij die de Kerk er opnieuw toe bracht maatregelen tegen hen te nemen en die hen in het verderf stortte: het grootste deel van de conversos was weliswaar gedoopt, maar nooit echt bekeerd. Zij hielden zich uiterlijk aan alle voorgeschreven gebruiken. Bruidsparen lieten zich door de priester in de echt verbinden, ouders lieten hun kinderen dopen, zij woonden de mis bij en gingen ter biecht. Maar in het diepst van hun hart bleven de meesten het Joodse geloof trouw en gehoorzaamden zij in het geheim aan hun oude wetten. Voor zover het mogelijk was, hielden zij de sabbat. Wanneer men van de heuvels in de omtrek op een stad neerkeek, kon men zien hoeveel schoorstenen op die dag geen rook naar de

hemel zonden. Velen namen ook de spijswetten streng in acht. Er werd beweerd dat een maraan, onder voorwendsel ziek te zijn, iedere dag matsa, het ongedesemde brood, had gegeten om het zonder verdenking te wekken op de dagen van het Pesachfeest te kunnen nuttigen. Zo leidden zij een dubbel leven, voortdurend in de vrees te worden ontdekt en aangebracht. Ook toen een nieuwe generatie maranen opgroeide - uiterlijk als christenen geboren en getogen -, veranderde daaraan niets.
Op den duur kon dit echter niet verborgen blijven. De Kerk was diep geschokt. Zij moest vol schrik erkennen dat haar uitgesproken vijand nu plotseling midden in haar eigen gelederen stond. Op hoge geestelijke plaatsen zaten maranen, een niet gering aantal was zelfs bisschop geworden. Hoe verstandig waren de vermaningen van Gregorius de Grote geweest: 'Ding naar hen, maar met liefde - nooit met geweld!' Deze meer dan eens door de pausen ondubbelzinnig uitgesproken wil had de Spaanse geestelijkheid op misdadige wijze in de wind geslagen. Welke gevolgen dit moest hebben, werd ook nu nog niet beseft. Op de 'heilige oorlog' die ten doel had gehad de Joden naar de Kerk te drijven, volgde de 'heilige oorlog tegen de vijand in eigen huis' met het doel deze weer kwijt te raken. De Kerk van Spanje voelde zich bedreigd en besloot het gevaar te bezweren met dezelfde middelen als tevoren, met moord en terreur.
In 1474 besteeg Isabella, sedert 1469 met Ferdinand van Aragón gehuwd, de troon van Castilië. Bij dit nieuwe heerserspaar vond de geestelijkheid een gewillig oor voor haar plannen. Spanje raakte onder de tirannie van een tussen Kerk en troon gesloten pact. Als nooit tevoren zou het land van de drie godsdiensten voor alle andersdenkenden een hel op aarde worden.
De bittere ironie van het noodlot wilde dat juist Joden en maranen in hun onschuld een belangrijke bijdrage hadden geleverd tot dit huwelijk dat hun zo noodlottig werd. In Aragón had namelijk de maraanse staatsman Alfonso de Ia Caballeria de moeilijkheden overwonnen die een huwelijk tussen de beide koningshuizen in de weg stonden. In Castilië werkte aan het hof de zeer geziene rabbijn Abraham Senior uit Segovia mee aan de onderhandelingen die aan de echtverbintenis voorafgingen. Isabella was Abraham daarvoor zo dankbaar dat zij hem een groot jaargeld toekende.
Van het ogenblik van de troonsbestijging af drongen de geestelijke adviseurs van Isabella erop aan de bestrijding van alle afvalligen 'legaal' ter hand te nemen. Alle ketters moesten voor een bijzondere rechtbank worden gedaagd. Dat betekende de invoering van de inquisitie en daar was in ieder geval de toestemming van Rome voor nodig.
De paus was wel bereid Spanje een nationale inquisitie toe te staan, maar hij verlangde de deelneming van de Romeinse curie. Daarmee gingen Isabella en Ferdinand evenwel om zuiver materiële redenen niet akkoord. Zij vreesden dat de verbeurdverklaring van de vermogens der veroordeelden dan ten gunste van de Kerk zouden plaats vinden. En het koninklijke echtpaar, dat zich als rechtmatig eigenaar van de te verwachten reusachtige vrijkomende vermogens bewhouwde, wilde dat juist voorkomen. De paus, die door Thomas Torquemada, de biechtvader van Isabella, was beïnvloed, gaf tenslotte toe en stemde ermee in dat de koning het recht verkreeg de leden van de rechtbank aan te wijzen en de rijkdommen van alle veroordeelden voor de koninklijke schatkist te behouden.
In november 1478 verscheen de bul van paus Sixtus IV over de invoering van de 'nationale' inquisitie in Spanje. De geschiedenis van de vreselijkste en meest meedogenloze ketterberechting aller tijden begon...
Tegen het einde van het jaar 1480 kwam het afschuwelijke apparaat op gang: In Sevilla werd de eerste rechtbank geïnstalleerd. De stad aan de Guadalquivir, een eeuw

tevoren het hoofdkwartier van de 'heilige oorlog', werd de metropool van de inquisitie. Er werden instructies gepubliceerd die tot in bijzonderheden alles opsomden wat op neiging tot het Jodendom wees: van het dragen van schoon ondergoed op zaterdag, de Joodse sabbat, tot aan het handenwassen voor het gebed, van de voorkeur voor bepaalde soorten vlees en wijn tot aan het bidden van de psalmen onder weglating van de woorden 'Ere zij de Vader en de Zoon en de Heilige Geest'. Onder bedreiging met de zwaarste straffen werd aan alle Christenen opgedragen iedere verdachte persoon aan te brengen. Iedere aangifte bleef anoniem en werd zonder onderzoek geloofd. Overal begon spionage te woekeren en werden aanklachten gedaan. Huiszoekingen en arrestaties namen hand over hand toe. Vijftienduizend maranen werden ervan beschuldigd te judaïzeren en in de kerker geworpen. In de onderaardse gangen van de kloosterburcht van Sevilla begonnen de scherpe verhoren en werden de ongelukkigen aan de kwellingen van onmenselijke folteringen prijsgegeven. Men dwong hen niet slechts hun zogenaamde zonden te bekennen, zij moesten ook hun judaïzerende familieden en vrienden verraden. Door een op de pijnbank afgelegde en daarna nog ens 'buiten pijn en banden' bevestigde bekentenis, werd de aanklacht als voldoende bewezen beschouwd. Wanneer de beklaagde na de pijniging zijn verklaring weer introk, werd hij echter aan nog heviger martelingen blootgesteld.

Onder feestelijke kerkelijke ceremonies heeft op 6 februari 1481 in Sevilla de eerste auto de fe[1], de beruchte 'daad des geloofs' plaats. Zes maranen vallen eraan ten offer, mannen en vrouwen van Joodse afkomst.

Voor de eerste maal trekt door de stad de griezelige processie die van nu af eeuwenlang tot de afschuwelijkste tonelen van godsdienstvervolging in Spanje zal behoren. Pas in 1810 zal een wet immers weer een einde aan de inquisitie maken. In trotse, prachtige gewaden de geestelijken met kruisbeelden, in het zwart gekleed de grandes met banieren en vaandels - in grove gewaden, met een rood kruis beschilderd, de ten dode gewijde, gemartelde gedaanten van de ongelukkigen. De weg, dicht omzoomd met een gapende mensenmenigte, leidt naar de plaats waar een bijzondere gerechtsplaats is ingericht: de 'quemadero', waar een reusachtige brandstapel is opgericht. Leden van het hof, van de adel en de geestelijkheid hebben hun plaatsen op de tribunes ingenomen. De inquisiteurs lezen de doodvonnissen voor. Dan neemt de wereldlijke macht de voltrekking van het vonnis over. De koninklijke beul neemt zijn ambt waar, want de Kerk verafschuwt het bloedvergieten: Ecclesia abhorret a sanguine. De ketters worden levend verbrand. Slechts degenen die berouw tonen, wordt een bijzondere genade toegestaan: de beul wurgt hen en pas als zij dood zijn, worden zij aan het vuur prijsgegeven.

Op 26 maart ondergaan wederom zeventien slachtoffers van de inquisitie op de quemadero van Sevilla de vuurdood. De ene auto de fe volgt op de andere. Tot november 1481 - in slechts tien maanden tijd - stijgt de rook van driehonderd verbrande maranen van deze executieplaats ten hemel!

Er ging een kreet van ontzetting door geheel Spanje. De echo drong tot in de pauselijke residentie door. In januari 1482 bereikt een pauselijke encycliek Ferdinand en Isabella. Sixtus IV laakt scherp het optreden van de inquisiteurs, die zonder geldig proces beklaagden aan marteling en dood prijsgeven. Drie maanden later doet de paus nogmaals een poging een einde te maken aan de willekeur van de ketterprocessen. In een bul verklaart Sixtus IV openlijk dat de meeste processen 'niet worden ingegeven door geloofsijver en bezorgdheid om het ziele heil, doch uit hebzucht' - 'non zelo fidei et salutis animarum, sed lucri cupiditate'. Tevergeefs! Ferdinand wijst de eisen van de

[1] Het woord auto de fe vindt men vrijwel altijd onjuist gespeld als autodafé. In dit boek is de enig juiste schrijfwijze aangehouden.

paus voor een behoorlijke en rechtvaardiger gang van zaken zonder verder commentaar van de hand.
De gebeurtenissen in Sevilla zouden echter slechts een generale repetitie zijn van datgene dat er nu in Spanje gaat beginnen. In 1483 kreeg Thomas Torquemada o.p. het ambt van Groot-Inquisiteur. Tegelijkertijd werden er ook in andere steden van Castilië geestelijke rechtbanken ingesteld. Aragón volgde, daarna Navarra. In heel Spanje begon men massaal te arresteren en te folteren en begonnen de vlammen van de brandstapels met hun mensenoffers op te laaien.

Ongestoord en slechts als ooggetuigen van het verschrikkelijke lot dat hun voormalige geloofsgenoten overal trof, leefden de niet-gedoopte Joden in deze jaren. Zij kregen een adempauze. Want de inquisitie had geen vat op hen: zij golden niet als ketters, zij waren ongelovigen buiten de Kerk.
Evenals tevoren werden zij door de vorsten in staatsfuncties benoemd. En zo ontstond een beklemmende situatie: Joden die hoge ambten bekleedden, verkeerden aan hetzelfde koninklijke hof waar reeds lang heimelijk het plan was beraamd behalve de maranen ook alle Joden uit te roeien: Isaak Abravanel, aan wie Isabella en Ferdinand het beheer van alle financiën van hun rijk hadden toevertrouwd en Abraham Senior, die tegenover het vorstelijk paar verantwoordelijk was voor de belastingen van de Joodse gemeenten. Zonder het te vermoeden bevorderden beiden hierdoor een militaire onderneming waarvan het gevolg voor het Spaanse Jodendom noodlottig zou worden: de Joodse minister Abravanel zorgde voor de sommen gelds die Ferdinand dringend nodig had voor zijn veldtocht tegen de Moren in Granada; Abraham Senior zorgde ervoor dat ook de aan de Joden opgelegde bijzondere oorlogsbelasting punctueel en tot de laatste penning binnenkwam...
Meer dan tien jaar duurde de laatste strijd tussen kruis en halvemaan op Spaanse bodem. Slechts langzaam vorderen de in Castilië en Aragón samengetrokken christelijke legers tegen het enige nog overgebleven steunpunt van de mohammedaanse heerschappij in het zuiden van het schiereiland, tegen het kleine rijk van Granada. In 1487 viel Malaga. Tegen het einde van het jaar 1491 capituleerde eindelijk ook de hoofdstad Granada.
Op 2 januari 1492 hielden Ferdinand en Isabella een feestelijke intocht in de luisterrijke residentie van de eens zo machtige Arabische heersers. Het doel waarvoor hele generaties hadden gestreden, was bereikt: de Islam was van de bodem van het Pyreneese schiereiland verdreven. Er ontbrak nog slechts één ding en het Westgotische ideaal - één staat en één geloof - te verwezenlijken: de verdrijving van de Joden.
Acht eeuwen tevoren was met de overwinning van de Mohammedanen over de katholieke Westgoten de onverdraagzaamheid uit Spanje weggevaagd. Acht eeuwen daarna gaven christelijke koningen op het ogenblik waarop het laatste mohammedaanse bastion gevallen was, de onverdraagzaamheid vrijere baan dan ooit tevoren. Op 31 maart 1492 ondertekenen Isabella en Ferdinand in het Alhambra te Granada het 'generale edict inzake de uitwijzing van de Joden uit Castilië en Aragón'.
Eén pennestreek bezegelde het lot van de Spaanse Joden, die sedert meer dan duizend jaar tot de bewoners van het land hadden behoord en zeer veel tot de altuur en de economie hadden bijgedragen.
Nog was het edict niet afgekondigd. Abraham Senior en Isaak Abravanel achtten het dreigende noodlot nog op het laatste ogenblik tegen te houden. Zij repten zich naar het paleis en smeekten Isabella en Ferdinand van de uitvoering van dit besluit af te zien. Zij beloofden als tegenprestatie een ontzaglijk bedrag bijeen te brengen -

dertigduizend gouden dukaten. Ferdinand scheen reeds te willen toegeven, toen - zo vertelt een overlevering - Torquemada opdook en ook deze laatste hoop vernietigde. Met het kruisbeeld in de hand trad de grootinquisiteur voor het koninklijk paar en sprak: 'Judas Iskariot heeft Christus voor dertig zilverlingen verraden en u wilt hem nu voor dertigduizend prijsgeven? Hier is hij, neemt en versjachert hem!' Met die woorden legde hij het kruisbeeld voor Isabella en Ferdinand neer. Abraham Senior en Isaak Abravanel kregen een weigering te horen.
Koninklijke herauten kondigden overal in den lande dit bevel af. Het trof bijna tweehonderdduizend mensen. Wat zij bezaten ging tegen afbraakprijzen in andere handen over. Velen ruilden hun huis voor een ezel, hun wijnberg voor een baal goed. Spionnen hielden streng toezicht dat geen enkele Christen een overtreding beging tegen het verbod de mensen die het land moesten verlaten ook maar de kleinste dienst te bewijzen. De scholen van de Joden en hun ziekenhuizen werden door de fiscus gevorderd, hun bedehuizen werden later in kerken en kloosters veranderd. Nu nog behoren in Toledo de in kerken veranderde, prachtige synagogen, El Transito - eens door de Joodse staatsman Don Samuel Allavi gebouwd en aan zijn gemeente geschonken - en Santa Maria la Blanca, tot de bezienswaardigheden van de oude hoofdstad.
Hoe dichter de dag van vertrek naderde, des te groter werd de droefheid. Voor de laatste maal vertoefden zij op de begraafplaatsen. De ontzaglijke trek naar de grenzen begon, eindeloze scharen mensen, met enkele bezittingen bepakt, trokken in alle richtingen - naar het noorden, naar het koninkrijk Navarra, naar het zuiden, naar de havens, om een plaats aan boord van een schip te bemachtigen en naar Afrika, Italië of Turkije te gaan, naar het westen, naar Portugal.
Twee dagen voor 2 augustus 1492, de dag van droevige herinnering aan de verwoesting van Jeruzalem, waren alle mensen die het Joodse geloof beleden, uit Spanje verdwenen. Met de verbannen Joden waren niet alleen vele ontwikkelde en geleerde mensen, financiers en kooplieden, maar ook een grote massa landbouwers en wijnbouwers, handwerklieden, wapensmeden en metaalbewerkers verjaagd. De belangrijke middenstand was door hun vertrek vrijwel verdwenen. De economie begon het weldra te voelen, in vele eens bedrijvige plaatsen lag alles stil. Vooral het gebrek aan artsen werd duidelijk voelbaar.
De grote bloei die land en steden eens hadden gekend, keerde na de verdrijving van 1492 nooit meer terug. Nooit ontstond er meer zulk een geestelijk leven, nooit bereikten wetenschap en wijsbegeerte meer de hoogten van de Arabische tijd. De Spaanse economie ging de ondergang tegemoet. Dat zij niet geheel verkommerde, was te danken aan de in het land gebleven maraanse families. Toen onder de gruwelijke vervolgingen van de inquisitie tegen het einde van de zestiende eeuw ook een massale uittocht van maranen begon, was het lot van de Spaanse economie en ook van de Portugese, waar de gebeurtenissen parallel verliepen, voorgoed bezegeld.

Verdrijving uit Portugal

De grootste stroom van de uit Spanje verdreven Joden - bijna honderdduizend - koos de naaste en ongevaarlijke weg naar het westen. Alle wegen en paden die naar de grenzen van Portugal leidden, zagen zwart van de eindeloze stoeten mensen.
Vol hoop richtten zij hun schreden naar het land waar hun geloofsgenoten gedurende eeuwen ongestoord hadden gewoond, onder koninklijke bescherming en in ordelijke omstandigheden, werkzaam in wijn en landbouw, in handwerk en handel. Zij trokken naar het land waarin de Joden sinds de twaalfde eeuw, toen de eerste Portugese koning

de dappere en schrandere commandant van zijn ruitervolk Jachia ibn Jaisj tot minister van binnenlandse zaken benoemde, zelfs in staatsdienst herhaaldelijk hoge posities hadden bekleed en waar Joodse geleerden en artsen aan het hof in hoog aanzien stonden.
De sinds 1481 regerende Johannes II had juist rondom die tijd allerlei Joodse deskundigen in vertrouwen genomen. Hij liep namelijk met het plan rond vanuit Portugal schepen uit te zenden om de zeeweg naar Indië langs de kust van West-Afrika te ontdekken. Bij de wetenschappelijke voorbereiding en het zeewaardig uitrusten van de grote expedities die de namen van Portugese ontdekkingsreizigers over de gehele wereld beroemd zouden maken, leverden zij beslissende bijdragen: de astronoom en koninklijke lijfarts Moses en de wiskundige Joseph Vecinho werkten samen met de uit Neurenberg ontboden Duitse geograaf Martin Behaim. Zij stelden voor de expedities nieuwe astronomische kalenders en sterrentabellen op en pasten deze aan de stand van de wetenschap aan. Vecinho had bij die gelegenheid belangrijke verbeteringen aangebracht aan het astrolabium, een voor de scheepvaart onmisbaar instrument, waarmee men de poolshoogte kan meten. Jaren vóór het vertrek waren bovendien de rabbijn Abraham de Beja en Joseph Zapateiro de Lamego in opdracht van de koning naar Azië vertrokken om dringend de nodige gegevens over het land te verzamelen. in 1487 kon toen Bartolomeo Diaz, zo goed mogelijk van adviezen en uitrusting voorzien, de reis beginnen die tot de ontdekking van de zeeweg naar Indië leidde.
De grote verwachtingen van de verdreven Joden werden echter bitter beschaamd. Portugal zou slechts een kort durende etappe op hun vlucht worden, zou slechts nieuwe kommer en smart brengen.
Op verzoek van een deputatie onder leiding van rabbi Isaak Aboab jr., bestaande uit dertig ouderen van de gemeenten in Castilië, had koning Johannes II de verbannen Joden toegang tot zijn land gegeven. Maar het oponthoud werd beperkt tot acht maanden en er moest een groot bedrag worden betaald. De honing beloofde daarvoor evenwel de verdrevenen schepen ter beschikking te stellen om naar andere landen verder te trekken. Hij maakte slechts uitzondering voor rijke Joden die hun kapitaal naar Portugal meebrachten alsmede voor specialisten: scheepsbouwers, metaalbewerkers en vooral wapensneden. Deze mochten onbeperkt blijven, want de koning had hen voor zijn Afrikaanse veldtocht dringend nodig.
De beloften die hij de verdreven Joden deed, bleven evenwel onvervuld. Johannes II brak zijn woord. Tevergeefs wachtten tienduizenden ongeduldig op de hun toegezegde schepen. Heel laat verschenen er een onvoldoende aantal. De vluchtelingen die tenslotte in Lissabon en in Porto aan boord konden gaan, werden door kapiteins en bemanning onmenselijk behandeld. Tegen hun wil werden zij zo snel mogelijk ergens aan de Afrikaanse kust aan land gezet. Allen die men na afloop van de termijn van acht maanden nog in het land aantrof, werden door Johannes II tot lijfeigenen verklaard en als slaven verkocht. Kinderen werden zonder mededogen uit de armen van hun ouders gerukt en met honderden verscheept naar het tropische eiland San Thomé aan de Afrikaanse kust, waar de meesten omkwamen.
Midden onder al deze rampen stierf in 1495 Johannes II. Zijn opvolger, Manuel I (1495-1521), schonk alle in slavernij geraakte Joden de vrijheid terug. Wederom koesterden zij hoop. De koning liet bovendien een beroemde Joodse geleerde aan zijn hof komen: Abraham ben Samuel Zacuto, de grote wiskundige en astronoom die vroeger in Salamanca had gedoceerd en in 1473 naam had gemaakt met zijn astronomische tabellen, die in de 'Almanach perpetuum' waren opgenomen. Zacuto werd aangezocht als wetenschappelijk raadgever voor een expeditie die een

sensationele afloop had - die van Vasco da Gama. In 1497 bereikte deze Portugees Kaap de Goede Hoop, rondde hem, stak in 1498 de Indische Oceaan over en ging op de Voorindische kust bij Calcutta aan land.
De gunst die de Joden werd betoond, duurde evenwel maar zeer kort. Overwegingen van politieke aard maakten van Manuel plotseling hun felle tegenstander. Hij had namelijk vermetele plannen - hij meende het gehele Pyreneese schiereiland door een huwelijk onder zijn gezag te kunnen brengen. Hij dong in Spanje naar de hand van de oudste dochter van Isabella en Ferdinand. Deze vorsten waren hem niet ongenegen, lieten de infanta evenwel één voorwaarde stellen: zij zou de Portugese grond niet betreden alvorens het land van de 'met vloek beladen' Joden was gezuiverd!
Dát bracht de ommekeer. Na een uitvoerig overleg met zijn staatsraden en grandes voldeed de koning, die er niet aan dacht terwille van de Joden zijn eigen dynastieke oogmerken op te geven, aan de eis van de Spanjaarden.
Op 30 november 1496 ondertekenden Manuel en de Spaanse infanta het huwelijksverdrag. De door de Spaanse intolerantie ingegeven clausules bezegelden het lot van alle Joden in Portugal. Reeds op 25 december 1496 volgde het edict dat hen allen, de vluchtelingen uit Spanje zowel als degenen die al sinds eeuwen in het land woonden, binnen tien maanden uit Portugal uitwees. Eind oktober 1497 mocht niemand van hen zich meer in het land bevinden. Want, zo werd verklaarden het klonk als een echo van het in 1492 in Granada gegeven bevel tot verbanning : 'de Joden houden halsstarrig vast aan hun haat tegen het heilige katholieke geloof, zij begaan misdaden tegen de godsdienst en zij brengen Christenen van de weg van de waarheid af.' De onverdraagzame vervolging had zich van Castilië en Aragón ook naar Portugal uitgestrekt.
Manuel had welbewust een lange termijn vastgesteld. Hij hoopte dat vele Joden, wier waarde als verdienstelijke onderdanen hijzelf maar al te goed kende en die hij niet voor zijn land wilde verliezen, zich toch nog zouden laten dopen, wanneer zij eenmaal voor de keus werden gesteld. Toen dat evenwel niet gebeurde, liet Manuel zich tot een gewelddaad verleiden. Tegen het protest van bisschop Coutinho in gelastte hij alle Joodse kinderen en jongelui van vier tot twintig jaar gedwongen te dopen.
In de dagen vóór het Paasfeest van 1497 speelden zich onbeschrijflijke tonelen af. Dienaren van de koning begonnen hun jacht en sleepten hun slachtoffers naar de kerken. Talrijke ouders verkozen met hun kinderen vrijwillig de dood. 'Ik zag,' verhaalt bisschop Fernando Coutinho, 'hoe velen bij de haren naar de doopvont werden gesleurd: een door leed overweldigde vader die naast zijn zoon liep, gaf luidkeels uitdrukking aan zijn verontwaardiging en riep God als getuige aan dat zijn kind samen met hem in het mozaïsche geloof zou sterven. En van nog vele andere onuitsprekelijke gewelddaden moest ik getuige zijn.'
Inmiddels kwam het einde van de uitwijzingstermijn naderbij. Meer dan twintigduizend Joden verdrongen zich op de kaden van Lissabon; alle andere havensteden had Manuel voor hen afgesloten. Maar de verwachte emigranten schepen kwamen niet, de termijn verstreek en het bevel klonk: doopt de ongehoorzamen! In hun nood verklaarden velen zich voor de schijn bereid. Het merendeel trachtte evenwel te vluchtgin, of sprong van de huizen af in het water. Een door Simon Maimi aangevoerde schare bood gewapende weerstand. Zij werden overweldigd en in een burchtkerker opgesloten. Alle dwang bleek evenwel nutteloos te zijn en dus maakte Manuel weer een einde aan de waanzinnige maatregel. Zonder zijn doel te hebben bereikt, moest hij de Joden laten vertrekken. De laatste Joodse families gingen het jaar daarop aan boord.
Vanaf 1498 was er in Portugal geen enkele Jood meer die het mozaïsche geloof

openlijk beleed. Wel waren er, evenals in Spanje, duizenden onder dwang gedoopten. Meer dan twee eeuwen lang trachtten de inquisiteurs volgens het Spaanse voorbeeld het maranenvraagstuk door marteling en auto de fe 'op te lossen'. In Lissabon, Coimbra, Evora en andere steden werden honderden Joden en Jodinnen verbrand, omdat zij heimelijk nog hun geloof beleden. Pas koning José I Manuel legde de rechtbanken beperkingen op, nadat Antonio José da Silva, een vooraanstaande Portugese toneeldichter, als geheim belijder van het Joodse geloof in 1739 de vuurdood was gestorven. Maar nog in het jaar 1766 werd in Lissabon een inquisitie-proces gevoerd. Officieel werd de inquisitie pas in 1821 opgeheven. Met hoeveel standvastigheid vele Portugese maranen volhielden, blijkt uit een verbazingwekkend feit: in de bergen van Noord-Portugal leefde een hele gemeente heimelijke Joden, die pas in het begin van onze eeuw werd ontdekt en toen pas openlijk voor hun van ouds beleden geloof kon uitkomen.
Ook Portugal had, evenals zijn grote buurland, de bakens verzet en ook in Portugal begon - ondanks de gunstige ligging aan het noordelijk deel van de Atlantische Oceaan, ondanks de over de gehele wereld veroverde bezittingen - het economische en geestelijke verval. Vervolgingen en verbanningen hadden een einde gemaakt aan het Joodse leven op het Iberische schiereiland.
Opnieuw was een veelbelovend begonnen hoofdstuk van het tijdperk na de Bijbelse geschiedenis in duisternis en onmenselijkheid geëindigd. De verstrooiden van Juda zetten evenwel hun moeilijke tocht te midden van de volkeren voort.

De reddende halve maan

De stroom van vluchtelingen van de uit Spanje verbannen Joden en daarna van die uit Portugal, was ontzaglijk aangezwollen. Met tienduizenden gingen zij langs de Noordafrikaanse kust aan land; van het Atlasgebergte tot aan de landengte van Suez, van Marokko tot aan Egypte trachtten zij wederom vaste voet te krijgen, zich opnieuw neder te zetten of in oude gemeenten een onderkomen te vinden. Tot in het binnenland drongen zij door, tot aan Meknes en Fez. Schip na schip bracht nieuwe scharen ongelukkigen die wanhopig een asiel zochten.
De allergrootste stroom evenwel, een ware volksverhuizing van bannelingen - Joden en maranen - koos zijn weg nog verder naar het oosten. Hij richtte zich naar het andere uiteinde van de Middellandse Zee, waar als gevolg van een machtige omwenteling die de politiek van de gehele wereld beïnvloedde, de poorten van de gastvrijheid wagenwijd en verwelkomend waren opengegaan - naar het machtsgebied van het Ottomaanse rijk.
'Toen op 29 mei 1453 Constantinopel onder de bestorming van de Turkse veroveraars viel en de vlag van de halvemaan boven de oude keizerstad werd gehesen, kwam er - elf eeuwen na keizer Constantijn I - een verandering in het lot van de diaspora. Het historische getij keerde zich.
Terwijl de 'stad van Constantijn' eens de hoeksteen was geweest van een middeleeuws bewind dat de Joden een heel millennium van verdrukking en vervolging had opgeleverd, was het Turkse Istanboel ertoe voorbestemd om bescherming en toevlucht te verlenen aan de slachtoffers van dit regime, waarvan de laatste vertegenwoordiger, Constantijn XI, bij de belegering sneuvelde. Het kruis was van de reusachtige Sofiakathedraal verwijderd. Het gebouw diende nu als hoofdmoskee. Het rijk van de Turkse sultans verleende de in christelijke landen vervolgde Joden even bereidwillig bescherming als eens de Arabieren deden, toen zij zich op het Pyreneese schiereiland hadden gevestigd en de Westgotische koningen hadden verdreven.

'Het grote Turkse Rijk,' jubelde de Portugese balling Samuel Usque in zijn boek 'Troost voor de onderdrukkingen van Israël', 'grenzeloos als de zeeën die het omspoelen, ging wijd voor ons open. Voor u, zoon van mijn volk, staan de poorten van de vrijheid open: zonder schuwheid mag u uw geloof belijden, kunt u een nieuw leven beginnen, het juk van verkeerde leerstellingen en gebruiken dat de volkeren u oplegden afschudden en terugkeren naar de oeroude wijsheid van uw voorvaderen.'
Overal in het Ottomaanse rijk ontstonden nieuwe gemeenten, breidden de oude zich uit, zowel aan deze als aan gene zijde van de Bosporus - van de Balkan en Klein-Azië tot in Egypte toe en tenslotte ook in het veroverde Noord-Afrika. De sultans Bajazid, Selim en Soeleiman boden hun met vorstelijk gebaar asiel en vrijheden. Istanboel, waar iedere dag nieuwe scharen vluchtelingen aankwamen, herbergde weldra de grootste Joodse gemeente van Europa. Het aantal leden groeide aan tot veertigduizend zielen, vierenveertig synagogen openden hun poorten. Twintigduizend Joden vestigden zich in Saloniki en begonnen een nieuw leven. Adrianopel volgt en daarna Gallipoli. Het grootst was de toevloed van de sefardim, zoals de Spaans-Portugese Joden werden genoemd. Daarnaast bleef het aantal van de immigrerende asjkenasim, de uit Frankrijk en Duitsland stammende geloofsgenoten, gering.
Turkije bespeurde spoedig het nut dat de massa's Joodse réfugiés voor het land meebrachten. De industrie, de economie en de handel kwamen tot grote bloei. 'U vergist u wanneer u die koning voor verstandig houdt,' moet sultan Bajazid II (1481-1512) eens tegen zijn hoogwaardigheidsbeklеders over Ferdinand hebben gezegd. 'Hij ruineert zijn eigen land om het onze tot welstand te brengen.'
De buitenlandse handel en het verkeer van de jonge Ottomaanse staat nemen sterk toe. Nieuwe, krachtige impulsen stromen naar de handel op de Levant, die in de havens van de Adriatische, de Egeïsche en de Zwarte Zee tot dusver een monopolie van de Italianen en de Grieken was. Saloniki wordt de grootste overscheephaven van het gehele Middellandse Zeegebied en tevens een overwegend Joodse stad. Een snel opkomende textielindustrie, door de vluchtelingen in het leven geroepen, levert uniformen voor de Turkse troepen. De ertsgroeven in de nabijheid van de stad worden door Joodse arbeiders bewerkt. Joodse vissers voorzien de bevolking van voedsel, Joodse havenarbeiders lossen de schepen.
Nog nooit waren voor de Joden de mogelijkheden zich vrij te bewegen zo groot geweest, nooit was hun geloofsvrijheid meer gerespecteerd dan in die Turkse tijd. Op alle gebieden maakten de immigranten - bevrijd van beperkende bepalingen die in christelijke landen iedere vooruitgang belemmerden - zich verdienstelijk voor de staat en de bevolking, want zij hadden een veelzijdige kennis en kunde meegebracht. Zij werkten als artsen en tolken; de Joodse handwerkers waren gezocht, vooral de specialisten en onder hen wederom de metaalbewerkers, vertrouwd met de methoden en werkgeheimen van de beroemde wapensmeden van Zaragossa en Toledo. Joodse vluchtelingen vestigden boekdrukkerijen, die tot dusver in Turkije onbekend waren geweest, en begonnen niet alleen Hebreeuwse, maar ook Latijnse, Griekse, Italiaanse en Spaanse geschriften en boeken te drukken. Kon men het de uit Spanje, Portugal en andere christelijke landen verdreven Joden kwalijk nemen dat zij de Turken ook in de nieuwste krijgstechnieken onderwezen? Zij stichtten een moderne bewapeningsindustrie, begonnen buskruit te maken, vervaardigden nieuwe wapenrustingen, vuurwapens en zware artillerie.
De sterke toevloed van Spaanse immigranten, de sefardim, drukte ook sterk een stempel op de taal. Het Spanjools, een Spaans dialect met Hebreeuwse leenwoorden, waar zij trouw aan vasthielden, verdrong het Grieks dat er vroeger werd gesproken. Het werd de omgangstaal van alle Joden in het Nabije Oosten en in de havenplaatsen

aan de Egeische Zee. Ook de sefardische liturgie hield overal zijn intocht.
Zowel in de diplomatie als in de buitenlandse politiek van de Porte speelden Joden herhaaldelijk een beslissende rol. Zij bekleedden staatsbetrekkingen en velen behoorden als lijfartsen tot de intiemste raadgevers van Turkse sultans en viziers.
Voor de eerste maal begonnen Joodse staatslieden ook in de wereldpolitiek een belangrijk woord mee te spreken. Onder de schitterende regeringen van de sultans Soeleiman de Grote (1520-1566) en Selim II (1566-1574), toen het Ottomaanse rijk de machtigste staat van Europa en Azië werd, was de Turkse buitenlandse politiek onverbrekelijk met de invloed van Joodse staatslieden verbonden. Het waren vooral twee namen die toentertijd in de diplomatieke briefwisseling tussen de Porte en de regeringen van de christelijke vorsten voortdurend opdoken en weldra aan de hoven en residenties van geheel Europa door iedereen werden genoemd - die van de hofdignitaris Joseph Nassi en van de diplomaat Salomo Nathan Asjkenasi...
Een typisch maranenlot had Joseph Nassi en zijn familie op avontuurlijke wijze door geheel Europa voortgedreven, voor hij aan de Bosporus zijn loopbaan in Turkse staatsdienst begon. Hij stamde uit een familie die ten tijde van de verbanning uit Spanje was gevlucht en in 1497 in Portugal het slachtoffer was geworden van het gedwongen doopsel. Zijn vader had als Christen onder de naam Miguez de Portugese koning als lijfarts gediend. Toen echter de inquisitie werd ingevoerd, vertrok de zoon, Juan Miguez, naar Vlaanderen. In 1536 volgde hem zijn tante dona Gracia Mendes, de weduwe van een bankier. Gezamenlijk zetten zij het bankbedrijf in Antwerpen met veel succes voort en de zaken breidden zich tot Frankrijk uit. Zij verkeerden in de kringen van de aristocratie en verwierven zich zelfs de gunst van de landvoogdes Maria, de zuster van Karel V. Maar het duurde niet lang of de maranenfamilie voelde zich niet meer veilig. In het diepste geheim hielden zij immers nog aan hun aloude religie vast, Ook in Vlaanderen begonnen de spionnen van de inquisitie plotseling overal rond te snuffelen. Slechts met moeite gelukte het Juan Miguez en doña Gracia Mendes letterlijk op het laatste ogenblik - op grond van een aanklacht was al het bevel gegeven beslag op al hun bezittingen te leggen - in 1549 uit de Nederlanden te vluchten en hun vermogen te redden. Een opwindende vlucht voerde hen over Lyon naar Venetië. Vastbesloten het christelijke Europa, waar zij hun leven niet meer zeker waren, voorgoed de rug toe te keren, wilden zij naar Turkije emigreren. Maar de lagunenstad, die een grote vangst vermoedde, verzette zich tegen hun verdere reis. De senaat legde, nadat vernomen was dat zij beiden in het geheim de Joodse godsdienst beleden, beslag op het gehele vermogen van doña Gracia. Ook de Franse koning Hendrik II maakte van de gelegenheid gebruik en weigerde de terugbetaling van een grote schuld aan de bank, omdat gebleken was dat zijn schuldeisers in feite Joden waren. Tegen deze gewelddaden riep Juan Miguez onmiddellijk de hulp in van sultan Soeleiman. Dat bracht redding. Een koerier van de Porte ging naar de stad aan de lagune en eiste van de Venetiaanse autoriteiten dat zij de vastgehouden familie met hun begeleiders en hun gehele vermogen ongehinderd verder lieten trekken. In het jaar 1525 kwamen zij in Istanboel aan.
Met de gelukkige aankomst in Turkije eindigden de lange jaren van een opgejaagd maranenbestaan. Het christelijke masker werd afgeworpen. Gracia Mendes noemde zich Gracia Nassi en gold voortaan als de weldadigste en geliefdste vrouw onder haar geloofsgenoten. Ook Juan Miguez nam zijn oude Hebreeuwse familienaam weer op en heette sindsdien Joseph Nassi.
Door de aanbeveling van de lijfarts Moses Hamon kwam hij aan het hof van Soeleiman. Voor zijn grote talenten vond hij daar een geheel nieuw arbeidsterrein en hij startte er een schitterende carrière. Nassi werd één van de invloedrijkste personen

in het Ottomaanse rijk. Waar hij maar kon, kwam hij, evenals Gracia Nassi, Joden in nood te hulp. Op zijn aandringen verkreeg sultan Soeleiman van paus Paulus IV de vrijlating van de maranen die in Ancona, een stad in de Kerkelijke Staat aan de oevers van de Adriatische Zee, door de inquisitie gevangen waren genomen. Hij werd een groot vriend en raadgever van de troonopvolger Selim.
Na de dood van Soeleiman nam Nassi onder Selim II aan alle staatszaken deel en leidde hij zelfs de politiek van de Porte. De nieuwe sultan verhief hem toen hij de regering aanvaardde tot hertog van Naxos en de Cycladen. 'Wij, hertog van de Egeïsche Zee, heer van Naxos,' zo begonnen van dat ogenblik af de door Nassi uitgevaardigde bevelen. Zijn invloed was zo groot dat vele Europese vorsten - keizer Maximiliaan II, de prins van Oranje en andere vorsten - hem voor zich trachtten te winnen. Niemand die aan het hof van de sultan iets wilde bereiken, kon hem passeren. Toen na nieuwe Turkse overwinningen in Hongarije een gezantschap van keizer Maximiliaan II voor vredesonderhandelingen in Istanboel aankwam, had dit nadrukkelijk opdracht te trachten de hertog van Naxos door geschenken toegeeflijker te stemmen. De Poolse koning Sigismund Augustus stond in persoonlijke briefwisseling met de Joodse hoogwaardigheidsbekleder. In één van zijn brieven verzocht deze koning aan 'de doorluchtige vorst' om zijn gezant bij de onderhandelingen met de Porte welwillende bijstand te verlénen. In de Nederlanden, waar het tot een opstand tegen Spanje en koning Filips II met zijn inquisitie kwam, wendden de Geuzen zich in hun nood tot Joseph Nassi; hij zegde hun zijn hulp toe. Prins Willem van Oranje liet de Joodse hertog verzoeken de sultan tot een oorlog tegen Spanje te bewegen...
Frankrijk en Venetië begonnen zijn hand te voelen. Op een bericht dat het krijgsarsenaal van Venetië door een buskruitontploffing in de lucht was gevlogen, liet de sultan, op raad van Joseph, de vloot naar Cyprus uitvaren. Nicosia werd stormenderhand ingenomen. Toen Famagusta na een zwaar beleg viel, geraakte het eiland, voordien Venetiaans bezit, in 1571 voorgoed in Turkse handen. Meermalen maande de sultan koning Karel IX tevergeefs de schulden van Frankrijk aan Joseph Nassi, 'deze voorbeeldige vertegenwoordiger van het Joodse volk' en aan Garcia eindelijk te voldoen. Toen Parijs hardnekkig weigerde de geleende honderdvijftigduizend taler terug te betalen, gaf de Porte de hertog van Naxos het recht beslag te leggen. In 1569 werden verscheidene Franse koopvaardijschepen die de haven van Alexandrië binnenliepen, als onderpand vastgehouden.
Na de dood van sultan Selim II in het jaar 1574 trok Joseph zich uit de politiek terug om zich geheel aan het welzijn van zijn geloofsgenoten te wijden. Hij beheerde een Hebreeuwse boekdrukkerij in Constantinopel, bevorderde de letterkunde en gaf financiële steun aan verscheidene rabbinale scholen zowel als aan geleerden. De verwezenlijking van zijn grootste plan zou deze mecenas evenwel niet gelukken - de stichting van een kleine Joodse staat in het Heilige Land. Op zijn wens had sultan Soeleiman hem de in puin liggende stad Tiberias met zeven dorpen in de omgeving als nederzetting voor Joodse kolonisten geschonken. Joseph dacht aan een industriekolonie, die ook als toevluchtsoord voor vluchtelingen uit Europa zou kunnen dienen. In 1564 werd Tiberias met een nieuwe muur omgeven en werd de wederopbouw van de stad ter hand genomen. Er werden moerbeziebomen geplant voor de teelt van zijderupsen. Uit Spanje liet Joseph wol komen, want hij had het plan ook textielbedrijven op te richten. Er ging een oproep de wereld in om zich hier te vestigen. In Italië kwamen de eerste egoepen emigranten bijeen. Zij gingen in Ancona en in Venetië aan boord van Turkse schepen die Joseph had gezonden en bereikten veilig het Heilige Land. Het verzet van de omringende Arabieren werd evenwel dermate groot dat de inbouw van de nederzetting steeds meer werd afgeremd. Joseph,

die in deze jaren nog te veel in beslag werd genomen door zijn werkzaamheden voor de Porte, had teen tijd zich meer met zijn opzet bezig te houden. De poging een Joodse kolonie op Galileese bodem tot bloei te brengen, mislukte. Na de dood van Joseph in het jaar 1579 zette zijn weduwe Reyna, de dochter van Gracia Mendes, de boek-drukkerij in Istanboel voort en zij werkte nog twintig jaar lang aan de verbreiding van de Joodse wetenschap.
Reeds tijdens het leven van de hertog van Naxos was in de hoofdstad aan de Zee van Marmara de diplomatieke carrière van Salomo Nathan Asjkenasi begonnen. Deze arts en talmoedgeleerde uit Udine in Italië had op zijn lange zwerftochten door Europa en vooral aan het Poolse koningshof rijke politieke ervaring opgedaan.Zo speelde hij bij de diplomatieke onderhandelingen die in 1572 na de dood van de Poolse koning Sigismund II Augustus tussen de Europese hoven werden gevoerd, een doorslaggevende rol. Hij bewerkstelligde dat zijn protégé, de Franse prins Hendrik Valois, in mei 1573 tot koning van Polen werd gekozen. 'Dat Uwe Majesteit tot koning werd gekozen heb ik vooral weten te bewerkstelligen,' heet het in een brief die rabbi Salomo Nathan Asjkenasi aan de nieuwe vorst richtte. 'In alles wat hier is gebeurd, heb ik de hand gehad.'
Tegen het einde van de zestiende eeuw trad Don Salomo Aben-Jaisj (1520-1603) als staatsman in dienst van de Porte. Evenals Joseph Nassi als maraan ter wereld gekomen, had hij onder de christelijke naam Alvaro Mendes in Portugal gewoond en op een goede dag was hij naar Istanboel getrokken om daar tot het Jodendom te kunnen terugkeren. Nadat hij in Turkse staatsdienst was getreden, zou hij een beslissende rol in de internationale politiek spelen. Hij stond in nauwe betrekking tot William Cecil, lord Burleigh, de bekende Engelse staatsman, en deed energiek moeite voor een bondgenootschap tussen beide staten tegen Spanje. Hij zond afgezanten naar Engeland, die daar onderhandelingen met koningin Elisabeth voerden. Wegens zijn verdiensten werd hij door de sultan benoemd tot hertog van Mytilene, de hoofdstad van het eiland Lesbos.
Salomo Aben-Jaisj deed opnieuw moeite voor het plan van een Joodse nederzetting in Palestina. Op zijn verzoek stelde de sultan wederom het gebied rondom Tiberias ter beschikking. Familieleden van Salomo zelf gingen daar energiek aan het werk. Zij trokken naar Galiléa en hervatten daar de onderbroken pionierswerkzaamheden. De dappere poging mislukte evenwel voor de tweede maal. De tijd was nog niet rijp.

Maar een des te grotere betekenis verkreeg Safed in datzelfde Galiléa. Daar kwam een nieuw geestelijk leven tot bloei dat door de arbeid van twee mannen een machtige invloed op het gehele Jodendom zou uitoefenen.
Joseph Karo, in 1488 in Toledo geboren en 'het hoofd van zijn eeuw', schreef in Safed zijn beroemd geworden '*Sjoelchan Aroech*', de '*Gedekte Tafel*'. Uit de onoverzichtelijk geworden en vaak met zichzelf in strijd verkerende halachische letterkunde lichtte hij de op dat ogenblik geldende wetten en de traditionele gebruiken, stelselmatig, bondig en voor iedereen begrijpelijk. In de vier delen zijn de dagelijkse plichten opgenomen, de bepalingen omtrent sabbat en feestdagen, de rituele voorschriften, het huwelijks-recht en het burgerlijk wetboek. Reeds in 1564 verscheen in Venetië de eerste gedrukte uitgave. Het succes van dit werk, dat tot sluitstuk van een lange reeks wetboeken moest dienen, was weergaloos. Weliswaar werden er op deze codex herhaaldelijk aanvullingen en commentaren geschreven, maar geen van de latere wetboeken verkreeg ooit hetzelfde gezag. De 'levenswijze volgens de Sjoelchan Aroech' werd de lijfspreuk van de Joden.
Tegelijkertijd begon een machtige godsdienstige stroming het Jodendom in haar ban

te krijgen: de mystiek beleefde een geweldige bloei. De door het lijden en de vervolgingen geplaagde zielen zochten niet slechts houvast aan zedelijke nonnen, aan de overgeleverde Wet, maar wendden zich met een hartstochtelijk verlangen naar het bovenzinnelijke en trachtten door te dringen in de geheimen van de bovennatuurlijke wereld. Naast de rationele stroming trad de contemplatie op, de Joodse mystiek, die in de Kabbala wortelde. Het woord kabbala betekent 'ontvangen', 'overlevering' en dit wil zeggen dat de Kabbala evenals de Wet een onderdeel van de traditie en van goddelijke oorsprong zou zijn. Wat zij leert, werd na 1100 in Frankrijk, Duitsland en Spanje, waar de Kabbala in Gerona onder Nachmanides haar bloei beleefde, eerst mondeling verbreid. Daarna dook tegen het einde van de dertiende eeuw plotseling het '*Sefer Zohar*', het '*Boek van de Glans*' op. Simon ben Jochai, een leerling van Akiba, die in Jabne werkte, zou het hebben geschreven; in werkelijkheid was het samengesteld door Mose de Leon (1250-1305).
Achter de exoterische tekst van de Bijbel zocht men esoterische openbaringen. 'Wee de mens die waant dat de Thora alledaagse geschiedenissen en gesprekken van onnozelen bevat! De mensen met inzicht geven niets ons het gewaad, maar om het lichaam dat erdoor wordt verhuld; nog anderen blikken tot in de ziel, tot in de betekenis van de Thora, om in de toekomstige wereld ook de ziel der zielen, dat wil zeggen God Zelf te aanschouwen...'
In Safed, in de buurt waarvan ook de laatste rustplaats van Simon ben Jochai te vinden was, kwam een nieuw centrum van de kabbalistiek tot bloei - onder aansporing van de leerstellingen en gedachten van Isaak ben SalomoLoeria. Zijn leerling Chajim Vidal schreef alles op wat hij van zijn leermeester had vernomen, nadat deze in 1572 was gestorven. En vanuit Galiléa koos de 'praktische Kabbala' haar wereldomspannende weg over geheel Turkije, naar Italië, Duitsland en tot in Polen...

De vluchthaven Polen

De grote vlucht naar het Oosten, die in het zuiden de grote stroom van de uit Spanje en Portugal verdreven Joden over de Middellandse Zee naar Turkije dreef, had haar parallellen in het midden van Europa: Polen, in de zestiende eeuw onder de zonen van Casimir IV met Litouwen verenigd en tot grote mogendheid geworden, was nu op één na het grootste toevluchtsoord voor allen die verbannen, vervolgd en opgejaagd waren.
Geslachten lang was het een land van belofte, waarheen steeds meer scharen in hun nood heen trokken om een nieuw leven te beginnen: vluchtelingen die waren ontsnapt aan de massamoorden en bannelingen, kooplieden en mannen die zochten naar werkzaamheden en mogelijkheden tot ontplooiing, die hun in de rest van Europa reeds lang waren ontzegd. In de Slavische landen waren de Joden niet, zoals in het Westen, aangewezen op nederige en verachte beroepen; hier mochten zij deelnemen aan alle takken van de voortbrengende en bewerkende industrie, aan handel, bedrijf en landbouw. In dit nog niet opengelegde en economisch onderontwikkelde gebied kwam met de Joden de vooruitgang. Zij waren zowel de koningen als de adel welkom en kregen van hen rechten en uitgebreide bevoegdheden.
Er ontstond een brede laag van kooplieden, die vee en landbouwprodukten exporteerden. Tegenover vijfhonderd christelijke groothandelaren waren er in Polen drieduizendtweehonderd Joodse, maar ook driemaal zoveel handarbeiders, onder wie goud en zilversmeden, wevers en grofsmeden. Rijke Joden werkten als pachters van de koninklijke belastingen en accijnzen; de vorsten lieten zich door hen in belangrijke aangelegenheden, zoals de staatsfinanciën of kwesties over de dynastie, van advies

dienen. Anderen pachtten of bewerkten de landerijen van de adel of de kroondomeinen. In het hele land vond men Joden als opzichters of beheerders van grote landerijen. Zij bedreven zoutwinning en bosbouw. Het grootste deel van de Joodse bevolking leefde van handenarbeid en kleinhandel en hield zich bezig met tuinbouw en, voornamelijk in Litouwen, met akkerbouw. Joodse gemeenten of verspreide geloofsgenoten waren in vrijwel ieder dorp en in bijna elke stad te vinden - aan de oevers van de Weichsel zowel als aan die van de Dnjepr. Zij hadden zich zowel in Polen gevestigd als in Litouwen, Roethenië en Wolhynië.
Slechts een kommerlijke rest van gemeenten leidde nog een bestaan in het westen van Europa, gedecimeerd en verpauperd door hele reeksen catastrofen die hen sinds de tijd van de eerste kruistocht vrijwel onafgebroken hadden getroffen. In Polen daarentegen was hun aantal voortdurend gegroeid. Van vijftigduizend zielen omstreeks 1500 werd dit in een eeuw tijds verdrievoudigd en nog enkele tientallen jaren later werd zelfs het hall miljoen overschreden. Sinds het verdwijnen van de grote diaspora in Babylonië en de verwoesting van alle gemeenten in Spanje en Portugal, vertoonde geen enkel land een dergelijk grote concentratie. De sinds de middeleeuwen onafgebroken voortschrijdende emigratie naar de Slavische landen door steeds nieuwe scharen Joodse emigranten en vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk en Bohemen maakte dat er in Polen een groot, nieuw centrum ontstond: uit het westen van Europa verschoof het zwaartepunt van het Jodendom in het Avondland zich naar het oosten. Het werd een enorm reservoir voor de toekomst - van degenen die daar woonden, stammen de meeste nu nog levende Joden af.
Met de komst van de asjkenasim hield ook hun taal, die hoofdzakelijk Duits was, haar intocht en werd er inheems. Evenals in het zuiden, in het Europese en Aziatische Turkije, het Spaans-Joods, dat door de sefardim uit het Pyreneese schiereiland was meegebracht, de overheersende taal werd, zo geschiedde het in het noorden met de taal van de binnengekomen Duitse Joden, het 'Jiddisch', het Joodse Duits. Een Middelhoogduits dialect, dat in de Joodse wijken aan de Midden-Rijn al was gesproken in de dagen toen men nog maar nét met de bouw van de Keulse dom was begonnen, werd nu - vermengd met Hebreeuwse en Slavische woorden - de taal van alle Joodse gemeenten in Oost-Europa. Het verdrong langzamerhand ook bij de reeds lang gevestigde Joden het Pools. Men sprak het thuis zowel als in de scholen en synagogen, de vrouwen zelfs bij het bidden. Men schreef het in het Hebreeuwse alfabet.
Heel laat, puttend uit de kennis van Duitse vluchtelingen, maakten de Poolse Joden zich met de Talmoed vertrouwd. Maar zij hebben dit boek dan ook met de grootst mogelijke, bijna dwepende liefde omringd. De talmoedische hogescholen in Kraków en Loeblin, waar ook grote drukkerijen bestonden, werden de beroemdste van heel Europa. Jonge mensen uit Italië, Duitsland, Moravië en Silezië studeerden er. Drie geleerden hielpen de grote roep van de Poolse academies te vestigen: Sjalom Sjachna in Loeblin (1500-1559), Salomo Loeria uit Posen (1510-1573) en Moses Isserles uit Krakow (1520-1572). Naar dit triumviraat van grote wetgeleerden stroomden scharen leerlingen, die zich bijna bezeten van leergierigheid toonden. Polen werd als geen ander land het vaderland van de Talmoed. Nergens anders werd de kennis, zelfs van de gemiddelde leerling, zo groot. Het was werkelijk uniek zoals leken thuis waren in de kennis van hun godsdienst. Letterlijk iedere Jood streefde naar kennis van de Talmoed.
Waar anders heeft zich ooit een heel volk zo intensief met de godsdienst bezig gehouden, zo zonder mankeren iedere jongen van zijn prille jeugd af tevens geestelijk geschoold! Aan die training hield men geslachten lang vast: drie eeuwen later schreef

professor A. Jeremias in 1929: 'Het is uiterst verbazingwekkend hoe het geheugen van twaalf en dertienjarige jongens, die in deze tijd de waardigheid van 'bar mitswa' krijgen, door de studie van de Talmoed is getraind. Het komt vaak voor dat zeer jonge knapen de gehele Pentateuch uit het hoofd kennen, evenals trouwens de psalmen. In een cheder (klaslokaal) in Warschau stelde ik een opvallend ijverige jongen van elf jaar een vraag die betrekking had op een passage in de Bijbel. Hij stond op en gaf mij als een kleine professor met verbazingwekkende spitsvondigheid aan de hand van de teksten commentaar op de moeilijke kwestie.'
Evenals Turkije in de zestiende eeuw was Polen voor de Joden sedert lang een koninklijk land, waarin zij onbezorgd woonden en een vredig bestaan hadden etn.onden. Het bleef voor alle vervolgden hét grote asiel. Wel drong de adel soms op beperkende maatregelen aan. En ook de Kerk vond de al te vreedzame betrekkingen tussen Polen en Joden van het begin af gevaarlijk. 'Gezien de omstandigheid dat het Christendom nog maar vrij kort in Polen is gevestigd,' luidde het in 1267 reeds in een verklaring van de Poolse clerus, 'staat te vrezen dat, waar de christelijke godsdienst in de harten van de gelovigen nog geen vaste wortel kon schieten, de bevolking hier des te gemakkelijker door het bijgeloof en de slechte gewoonten van de in hun midden wonende Joden zal worden beinvloed.' Maar de Kerk had nog geen invloed op de regering. De koningen van de Jagello-dynastie Sigismund I (1506-1548) en Sigismund II Augustus (1548-1572), die belangstelling koesterden voor het economisch nut dat de Joden voor het land hadden, beschermden hen tegen uitsluitingen en vervolgingen. Pas tegen het midden van de zeventiende eeuw werden de gemeenten in het oosten van Europa voor de eerste maal door een ramp getroffen.

De boodschap van David Rëubeni

Toen het lijden van de Joden in het Avondland tegen het einde van de vijftiende eeuw het hoogtepunt bereikte, toen massa's ronddwalende vluchtelingen het oosten van Europa overspoelden, brak een hartstochtelijk verlangen zich baan: de grote verwachting dat de tijd nabij was waarop een einde zou komen aan de ellende, waarop de voorspellingen van de profeten zouden worden bewaarheid. Uit de nood en het verlangen van een geheel volk geboren, duiken, zoals eens voor en na de verwoesting van Jeruzalem, messiaanse voorspellingen en dweepzieke bewegingen op, brengt de hoop op de verlosser bezielde verkondigers, strijders en martelaren naar voren - maar ook avonturiers.
In 1502 duikt in Istrië, in de nabijheid van Venetië, plotseling de kabbalist Asjer Lemlin op, een Duitse Jood. Hij verkondigt de voorloper van de Messias te zijn, en eist boete, zelfkastijding, weldadigheid. Over een half jaar zou de verlossing komen. In Italië, Oostenrijk en Duitsland zijn mensen die hem geloven, die beginnen te vasten en te bidden, die boete doen en hun geld aan de armen geven. De zes maanden verstrijken, de verwachtingen blijken ijdel te zijn. 'Het zijn slechts onze zonden die de Messias hebben tegengehouden,' verklaart Lemlin - en verdwijnt.
Zelfs onder de bezonnen mannen, de geleerden, staan verkondigers op. Isaak Abravanel, het 'hoofd van de verbannenen', berekent een datum: in het jaar 1531 zal Rome vallen en Israël zegevieren. Bonet de Lattes, de lijfarts van paus Leo X, heeft evenwel een andere voorspelling: hij berekent de verlossing in het jaar 1505. Gedurende deze tijd van verwachting wordt de wereld getuige van een raadselachtig gebeuren - een geheimzinnige gestalte duikt uit het Oosten op en kiest zijn weg door geheel Europa.
In 1524 stapt in Venetië een vreemde man aan land - klein, ascetisch, met een bruine

huidskleur -, die op allen een diepe indruk maakt: de Jood David Rëubeni. Zijn houding is trots en heerszuchtig, hij wordt omgeven door een stoet bedienden en spreekt uitsluitend Hebreeuws. Ongelovig beluistert men hetgeen hij over zijn herkomst en het doel van zijn komst vertelde: hij zou de jongste zoon zijn van de gestorven koning Salomo, de broeder van koning Jozef die in de woestijn Chabor over driehonderdduizend onderdanen uit de verdwenen stam van Ruben heerste. Een zeer belangrijke politieke missie zou hem naar Europa hebben gevoerd. In Nubië zou hij namelijk aan de Nijl de afstammelingen van de andere negen stammen van Israël hebben gevonden. Het ging erom gezamenlijk de Turken uit het Heilige Land te verjagen. De krijgslieden in Chabor zouden voor de oorlog gereed staan - zij behoefden slechts te worden uitgerust, van wapens te worden voorzien. Het doel van zijn reis was Rome, hij wilde naar de paus...

Het wonderlijke gebeurt; nog in het jaar van zijn aankomst gaat Rëubeni naar Rome en houdt daar een intocht als van een vorst. 'Ik, David, zoon ván koning Salomo, zaliger nagedachtenis, uit de woestijn Chabor,' schrijft hij in zijn dagboek, 'kwam op 15 adar 1524 voor de poorten van Rome aan... Ik reed op een oud, wit paard en voor mij schreden mijn dienaren, ook werd ik door vele Joden begeleid. Ik reed te paard naar de Engelenburcht. Daar werd ik bij kardinaal Egidio van Viterbo gebracht en alle kardinalen en vorsten kwamen mij opzoeken. Bij kardinaal Egidio was de geleerde rabijn Joseph Asjkenasi, de leermeester van de genoemde kardinaal, alsmede de geleerde rabbijn Joseph Zarphati.'

David Rëubeni slaagt erin door de paus in audiëntie te worden ontvangen. Het komt tot een bespreking en David Rëubeni heeft succes. Clemens VII gaat merkwaardigerwijze op het plan van de vreemdeling in en geeft hem een aanbevelingsbrief voor de Portugese koning.

In het jaar 1525 komt Rëubeni met zijn gevolg in Lissabon aan. Koning Johannes III ontvangt hem plechtig en ook bij hem vindt Rëubeni gehoor. Hij belooft Portugal de bijstand van de Joden van Chabor tegen sultan Soeleiman bij de verovering van het Heilige Land. De koning belooft hem schepen en wapens. Een volledig plan de campagne wordt opgesteld.

Een Joodse prins in de hoofdstad van Portugal! Dat brengt de maranen in een staat van koortsachtige opwinding. Zij scheppen weer hoop. Misschien is het de Messias. Zij bejubelen hem. Zelfs uit Spanje komen gedoopte Joden over. Een jeugdige dweper, de maraan Diego Pires, besnijdt zichzelf, neemt de Hebreeuwse naam Salomo Molcho aan en trekt vol dromen en wonderbaarlijke visioenen naar Turkije. Hij duikt, over de messiaanse verwachting predikend, op in Saloniki, Adrianopel en Safed, het bolwerk van de kabbalisten.

In 1530 moet David Rëubeni Portugal verlaten. Het geval Salomo Molcho heeft de inquisitie wakker geschud. Rëubeni wordt ervan beschuldigd in het geheim contact met de maranen te hebben opgenomen en hij wordt het land uitgewezen. Het getij begint te keren... Op de terugreis naar Italië wordt zijn schip door een storm op de Spaanse kust geworpen. Met moeite ontkomt hij naar Frankrijk, opgejaagd door de spionnen van de inquisitie. Een tijd lang duikt hij in Avignon onder op de bezittingen van de paus. Dan verschijnt hij weer met een schitterend gevolg in Venetië. Hij onderhandelt met de senaat en tracht deze eveneens voor zijn krijgstocht tegen Turkije te winnen.

Inmiddels is Molcho uit het Morgenland teruggekeerd. In de omstandigheid dat de huurtroepen van keizer Karel V de stad aan de Tiber zijn binnengedrongen en deze hebben verwoest, ziet hij een voorteken van het verhoopte einde van Edom, de ondergang van Rome, die vlak voor de deur staat. In 1529 gaat hij in Ancona aan land

en spoedt hij zich naar de Eeuwige Stad. Vastend en biddend zit hij op de Tiberbrug voor de Engelenburcht, hij heeft godsdienstige visioenen. Was er niet een oude, Joodse volkssage dat de Messias - door niemand herkend - te midden van bedelaars en gebrekkigen voor de poorten van Rome zou zitten en op de dag van de verlossing zou wachten? Clemens VII hoort dat Molcho weer is komen opduiken, ontvangt hem en spreekt met hem. De inquisitie wordt opmerkzaam op deze van het Christendom afvallige maraan en dringt erop aan tegen hem op te treden. De paus geeft hem evenwel een vrijgeleide. Molcho, die desondanks zijn leven niet meer zeker is, vlucht naar Venetië en ontmoet daar weer David Rëubeni.
Nog eens en nu voor de laatste maal, brengen Rëubeni en Molcho de wereld door een vermetele daad in verbazing.
In 1532, toen keizer Karel V de rijksdag in Regensburg bijeen had geroepen, verschenen daar plotseling de beide mannen. Zij verkondigen wat zij van plan zijn. Molcho ontmoet er ook de rabbijn Josel van Rosheim, de voorspreker van de Duitse Joden. Twee werelden staan tegenover elkaar: de godsdienstige dweper en de nuchtere politicus. 'In deze tijd verschijnt een vreemde proseliet, Salomo Molcho genaamd,' vermeldt het dagboek van Josel van Rosheim, 'met de zonderlinge gedachte de keizer te bewegen alle Joden voor de strijd tegen Turkije op te roepen. Toen ik vernam wat hij van plan was, waarschuwde ik hem het hart van de keizer niet in opwinding te brengen, opdat het grote vuur hem niet verteren,' Tevergeefs - Molcho drong op een audiëntie aan. Niemand heeft vastgelegd hoe het gesprek tussen de vrome keizer en de voormalige maraan verliep, slechts het droevige slot werd overgeleverd.
'...Salomo Molcho,.. werd in ijzeren ketenen gesloten,' vertellen de aantekeningen van Josel van Rosheim, 'hij werd naar Bologna overgebracht en daar omwille van Gods heiligheid en het geloof van Israël verbrand...' David Rëubeni werd op keizerlijk bevel naar Spanje overgebracht. De inquisitie wierp hem daar in de kerker, waar hij jaren later zijn einde vond...

IV DE WEG UIT HET DUISTER

Reuchlin verdedigt de Talmoed

Met een gevaarlijke aanval op de Joden en de Talmoed begon op de drempel van het tijdperk van de reformatie - de zestiende eeuw in Duitsland.
'*Judenspiegel*', '*Die Judenbeichte*' en '*Der Judenfeind*' luidden de titels van vlugschriften die in de jaren 1507 tot 1509 plotseling opdoken en vanuit het Rijnland overal een grote verspreiding vonden. Niet slechts de Talmoed was 'vijandig tegenover de Christenen' en 'godslasterlijk', stond erin te lezen, maar ook nog een groot aantal andere Joodse boeken. Zij behoorden alle op de brandstapel thuis. Ook werd het 'einde van de renteslavernij' geëist: het uitlenen van geld tegen rente moest de Joden worden verboden - zij moesten hun brood verdienen in eerloze beroepen, zoals beulen, vilders en kermisreizigers. Men moest tevens - zo heette het – bekeringspreken voor de Joden houden. Waren zij dan nog niet bereid zich te laten dopen, dan zat er maar één ding op: hen uit Duitsland verjagen - in Engeland, Frankrijk en Spanje had men niet anders gehandeld.
Opnieuw was een renegaat uit eigen gelederen als één van de scherpste tegenstanders en belasteraars van het Jodendom opgestaan. De auteur van deze geschriften was een gedoopte Jood: Johann Joseph Pfefferkorn, een voormalige vleeshouwer. Wegens zijn geloofsafval was hij door zijn Joodse gemeente in Moravië verstoten. De dominicanen hadden hem evenwel met open armen ontvangen en als opzichter in een ziekenhuis in Keulen aangesteld.
Grote onrust, angst en bezorgdheid maakte zich van de Joodse gemeenten meester. Zij vermoedden dat juist de steun die de afvallige bij de dominicanen had gevonden, zijn aanvallen des te dreigender zou maken. Keulen was een bolwerk van deze orde en binnen de muren van deze stad had de inquisitie haar zetel met de prior van de predikbroeders, Jacob van Hoogstraeten, als 'ketter meester'.
Wat de Joden vreesden, gebeurde inderdaad. De dominicanen namen de argumenten van Pfefferkorn over en begonnen zijn plan met alle middelen die hun ter beschikking stonden door te drijven.
Met een aanbevelingsbrief van zijn geestelijke beschermers uitgerust, bracht Pfefferkorn een bezoek aan prinses Kunigunde, de zuster van keizer Maximiliaan I, die als non in een klooster van de franciscanen in München woonde. Het viel Pfefferkorn niet moeilijk de vorstelijke moniale voor zijn plannen te winnen. Zij schreef een brief aan de keizer, waarin zij hem bezwoer een einde te maken aan de schanddaden van de Joden tegen de Christenen en hun geschriften - met uitzondering van de Bijbel - te laten vernietigen. Zo niet, dan zouden de zonden van al hun godslasteringen op zijn keizerlijk hoofd neerkomen.
Pfefferkorn begaf zich ijlings naar Padua, waar Maximiliaan I tijdens een veldtocht tegen Venetië vertoefde. Ook hier had hij succes: de keizer gaf hem (in augustus 1509) machtiging alle Hebreeuwse boeken in beslag te nemen en ieder geschrift te vernietigen waarvan de inhoud zich tegen het Nieuwe Testament en tegen het christelijke geloof richtte. Alle autoriteiten werden aangespoord Pfefferkorn bij zijn campagne tegen de Joden te steunen.
Pfefferkorn ging onmiddellijk aan het werk - eerst in Frankfort, de stad met één van de grootste van de nog bestaande Joodse gemeenten. Vergezeld van vertegenwoordigers van de geestelijke en van de wereldlijke macht - priesters en ambtenaren van de vrije rijksstad - verscheen hij op 8 september in de synagoge en liet hij het bevel van de keizer voorlezen. Honderdachtenzestig boeken, voornamelijk gebedenboeken werden

in beslag genomen.
Als volgende stap wilde Pfefferkorn de woonhuizen van de Joden laten doorzoeken. Hij was er in de eerste plaats op uit exemplaren van de Talmoed in handen te krijgen. Dit plan werd evenwel verijdeld. De aartsbisschop van Mainz Uriel van Gemmingen protesteerde krachtig tegen dit willekeurige optreden, waarmee de keizer eigenmachtig in zijn kerkelijke hoge rechten had ingegrepen; bovendien mocht men zich, schreef hij de keizer, in een zo principiële aangelegenheid als de veroordeling van godsdienstige Joodse boeken was, niet laten leiden door de beweringen van een dopeling met een beslist slechte naam.
De Joden bleven evenwel ook niet werkeloos. De gemeenten van Frankfort en van Regensburg zonden een afgezant naar Maximiliaan I met het verzoek geen geloof te hechten aan de beschuldigingen van Pfefferkorn en de hun gewaarborgde geloofsvrijheid niet te schande te maken.
Na lang aarzelen gaf de keizer eindelijk toe. Zijn tegenorder luidde: de reeds in beslag genomen boeken moesten worden teruggegeven; een comité zou verslag uitbrengen over de inhoud en de aard van de Joodse geschriften. De aartsbisschop van Mainz kreeg opdracht het advies in te winnen van de universiteiten van Mainz, Keulen, Erfurt en Heidelberg; tevens moesten hierbij worden geraadpleegd de inquisiteur Hoogstraeten en - Johann Reuchlin uit Tübingen.
Wie op zich wilde nemen rapport uit te brengen inzake de tegen de Joodse boeken ingediende klachten dat deze vijandig jegens het Christendom en godslasterlijk zouden zijn, moest Hebreeuws kennen. Maar hoe stond het met de kennis van alle geestelijken, theologen en professoren? Reuchlin, de grote geleerde en humanist, de 'phoenix van Germanië', was één van de weinige Duitse Christenen die zich met de taal van de Heilige Schrift vertrouwd hadden gemaakt, hij bezat de capaciteiten een oordeel uit te spreken. Het initiatief zich op het Hebreeuws toe te leggen, dankte Reuchlin aan Italiaanse humanisten als Pico della Mirandola en Marsilio Ficino. Zij hadden zich om de Kabbala - de mystieke leer binnen het Jodendom - te kunnen bestuderen, door Joden laten onderrichten. Geen moeite schuwend was ook Reuchlin begonnen de Hebreeuwse taal in Duitsland en in Italië bij Joodse geleerden te leren.
In Linz, aan het hof van de grijze keizer Frederik III, was diens lijfarts Jakob Loans zijn leermeester geweest, in Rome de geleerde Obadja Sforno. Onvermoeid had Reuchlin, nadat hij de boeken van het Oude Testament en de commentaren in de oertekst had gelezen, voor de studie van het Hebreeuws geijverd. Hij werd de grondlegger van de hebraïstiek als zelfstandige wetenschap.
'Denn soll ich leben, so muss die heräisch sprach herfür mit Gottes hilf,' schreef hij in 1494 aan zijn boekdrukker in Bazel. 'Sterb ich dann, so hab ich doch einen anfang gemacht, der nicht leichtlich wird zergehen'. '*Vom wunderwirkenden Wort*' ('*De verbo mirifico*') betitelt hij zijn eerste werk over de Kabbala en over de taal van de Joden, waarin hij schreef: 'De taal van de Hebreeërs is eenvoudig, onbedorven, heilig, kort en duidelijk, waarin God met de mensen en de mensen met de engelen rechtstreeks en zonder tolk van aangezicht tot aangezicht verkeren, zoals een vriend met een ander pleegt te spreken.'
Reuchlin wist welke vooroordelen tegen de rabbijnse literatuur moesten worden overwonnen. Hij had de moed de poging te wagen, wel wetend dat het niet ongevaarlijk was. In 1506 had hij in Pforzheim zijn '*Hebräische Anfangsgründe*' ('*Rudimenta hebraica*'), het eerste leerboek, gepubliceerd. Wie de grondslagen van het christelijk geloof wilde begrijpen, stelde hij, kon er niet buiten Hebreeuws te leren. En Reuchlin schrok er niet voor terug de consequenties te trekken, zich te verklaren voor de Hebreeuwse tekst tegen de in de Kerk als canoniek geldende Latijnse bijbelverta-

ling, de Vulgata - een voor die tijd bijzonder moedige daad. 'Onze tekst ligt zo, de Hebreeuwse waarheid anders,' zei Reuchlin onbevreesd. 'Ik houd van de heilige Hiëronymus... maar slechts de waarheid aanbid ik als God.'
In 1510 overhandigde Reuchlin zijn advies aan het bisschoppelijk comité. Reeds de titel die hij eraan had gegeven, was kenmerkend: '*Of het goddelijk, loffelijk en nuttig voor het christelijk geloof was, de Joodse geschriften te verbranden.*'
Het advies besprak in de eerste plaats de rechtspositie van de Joden. Reuchlin stelde vast - hij was de eerste die het openlijk waagde te verkondigen! - dat de Joden 'burgers van het Duits-roomse rijk' waren en 'dezelfde rechten en bescherming genieten'.
Door de keizer en het rijk, door geestelijken en wereldlijke gezagsdragers moest dit recht worden erkend. De Joodse boeken, verklaarde Reuchlin, tot de beslissende kwestie overgaande, konden niet zonder meer als één soort literatuur worden opgevat. Men moest onderscheid maken tussen verschillende klassen, waaronder, zoals bij iedere letterkunde, ook enkele 'verderfelijke boeken' zouden kunnen voorkomen. Afgezien van deze uitzonderingen moesten alle andere boeken van de Joden bewaard blijven. Vele van hun werken waren ook voor de christelijke theologie van het grootste belang, vooral de klassieke Bijbelcommentaren van Rasji, van Abraham Ibn Ezra en van de drie Kimchi's. Het beste wat geleerde Christenen over de oudtestamentische Bijbeluitlegging hadden geschreven, dankten zij aan de Joden, als aan een bron die de waarheid en het juiste begrip van de Bijbel levert. Wanneer men uit het omvangrijke werk van de meest vooraanstaande christelijke Bijbelcommentator, Nicolaas van Lyra, alles zou verwijderen wat van Rasji afkomstig was, dan zou er niet veel overblijven. Het was een schande dat christelijke theologen die noch het Grieks noch het Hebreeuws beheersten, de Heilige Schrift verkeerd uitlegden!
Hebreeuwse boeken over filosofie, wetenschap en kunst onderscheidden zich in niets van de in het Grieks, het Latijn of het Duits over dezelfde onderwerpen geschreven boeken.
De kabbalistische werken moesten zelfs worden aangemoedigd, omdat er veel in te vinden was wat bij de christelijke leer aansloot. En wanneer men de Joodse gebeden en liturgische boeken wilde verbieden en verbranden, zou dat een vergrijp zijn tegen de privileges waarmee men de Joden van oudsher de geloofsvrijheid had gewaarborgd en bezegeld.
Inzake de voornaamste vraag, of de Talmoed bijzonder gevaarlijk was, geeft Reuchlin eerlijk toe zich geen oordeel te kunnen aanmatigen, hij had niet voldoende ervaring in de talmoedische literatuur. Maar ook andere geleerde Christenen wisten van de Talmoed slechts datgene wat de tegenstanders, zoals kort tevoren Pfefferkorn, aan klachten hadden geuit. 'Wanneer de Talmoed zo verdoemelijk zou zijn als beweerd wordt,' merkt Reuchlin op, 'dan hadden onze voorvaderen eeuwen geleden, toen men het christelijk geloof ernstiger opvatte dan nu, hem reeds lang verbrand.' En als er in de Talmoed werkelijk plaatsen waren aan te wijzen die het Christendom vijandig zijn, dan mocht men hem om die reden toch niet verbranden - geestelijke zaken konden slechts met geestelijke wapens worden bestreden, niet met ruw geweld. In geen geval mocht men de Joden, zo besloot Reuchlin zijn advies samenvattend, hun geschriften ontnemen of deze verbranden - het ware raadzamer aan iedere Duitse universiteit twee professoren voor de Hebreeuwse taal aan te stellen!
Reuchlin stond met zijn opvatting vrijwel alleen. De adviezen van de universiteiten van Mainz, Keulen en Erfurt waren eensluidend, alle boeken moesten in beslag worden genomen. Mainz betrok daarbij zelfs het Hebreeuwse Oude Testament, in zoverre het niet met de Vulgata overeenstemde. De universiteit van Keulen eiste de verbranding van de Talmoed, zoals ook het memorandum van de kettermeester

Hoogstraeten deed. Slechts de universiteit van Heidelberg uitte zich veel voorzichtiger en stelde voor een nieuw onderzoek in te stellen.
De keizer aan wie de adviezen werden voorgelegd, geraakte in verlegenheid. Omdat hij niet kon besluiten, verlangde hij verdere meningen. Inmiddels brak evenwel een verbitterde strijd uit. Pfefferkorn ontketende deze. Vol toorn over het soevereine oordeel van Reuchlin, publiceerde hij een '*Handspiegel tegen de Joden en hun geschriften*', waarin hij de 'Joodse voorspraak' heftig aanviel; Reuchlins advies zou met 'gouden inkt' zijn geschreven - hij zou zich door de Joden hebben laten omkopen. De afvallige schold de grote humanist uit voor Jodenbeschermer, mooiprater, buidelveger, en voegde hem andere grove beledigingen toe en hij verweet hem in het geheel geen Hebreeuws te kennen en zijn geschriften door een geleerde Jood te hebben laten schrijven, 'gleich als ob du werst ein grosser gelehrter Doktor und lerer der Hebryschen tzungen'.
Nu kon Reuchlin niet langer zwijgen: Verontwaardigd riep hij de openbare mening te hulp: 'Deze gedoopte Jood,' sloeg hij in zijn strijdschrift '*Augenspiegel*' (1511) terug, 'beweert dat het goddelijke recht ons de omgang met Joden verbiedt; dat is een leugen! De Christen moet daarentegen de Jood als zijn naaste liefhebben - dit alleen is juist.' Nogmaals verkondigde Reuchlin al zijn argumenten tegen het in beslag nemen van Joodse geschriften en van de Talmoed.
Reuchlins '*Augenspiegel*' die precies op tijd op de Frankfurter Messe verscheen en dus snel verbreiding vond, wekte zeer veel opzien. Dat een beroemd geleerde zoals Reuchlin een aanklager van de Joden een leugenaar noemde, was even nieuw als nauwelijks voorstelbaar. Voor de eerste maal was een man met rang en naam volkomen openlijk voor de Joden in de bres gesprongen en had de zo vaak herhaalde beschuldigingen tegen hen als laster gedoodverfd.
De reactie bleef niet uit. Pfefferkorn antwoordde met een nieuw ophitsend geschrift, de '*Brandspiegel*'. Er was hem evenwel niets nieuws te binnen geschoten. Hij eiste opnieuw dat men alle volwassen Joden, zoals eens de Egyptenaren hadden gedaan, tot slaven zou maken of verdrijven en hun kinderen onder dwang zou dopen. Invloedrijke kringen kwamen de afvallige te hulp, er begon een klopjacht op Reuchlin. De dominicanen, die van het begin af aan de zijde van Pfefferkorn stonden, denuncieerden de verklaringen van Reuchlin tegen de Kerk, de Keulse theoloog Arnold van Tongen schreef dat zijn geschrift naar ketterij riekte en Hoogstraeten eiste van de universiteiten in Leuven, Keulen, Erfurt en Mainz opinies over de '*Augenspiegel*'. De vier hogescholen verklaarden dat het geschrift van Reuchlin een voor de Joden te gunstig boek was en diende te worden vernietigd.
Reuchlin liet zich niet bang maken. Ditmaal wendde hij zich rechtstreeks tot Maximiliaan I. Tot deze stap voelde hij zich des te meer gerechtigd omdat op last van de keizer de verkoop van de '*Augenspiegel*' was verboden. Zijn tegenstanders in Keulen, voerde Reuchlin aan, waren even onwetend als onredelijk. Men wist immers waarop dit allemaal uitliep: het optreden van de inquisitie tegen de Joden had, evenals in Spanje, slechts één doel: hun geld en goed te bemachtigen. 'Veroorloof hun, heer,' schreef hij woordelijk, 'de Joden hun geld af te nemen - en zij zullen mij gauw genoeg met rust laten! Veroorloof de theologen in Keulen slechts de Joden voor hun inquisitierechtbank te slepen, hen met voeten te treden en te plunderen - en zij zullen mij in ere herstellen...!' Dergelijke harde waarheden joegen de dominicanen nog meer in het harnas.
Toen ook de aanzienlijkste universiteit van het Avondland, die van Parijs, het intrekken van de '*Augenspiegel*' eiste, sloeg Hoogstraeten toe. Op 15 september 1513 dagvaardde hij als 'haereticae pravitatis inquisitor' voor Keulen, Mainz en Trier

Reuchlin in Mainz te verschijnen om zich te verantwoorden wegens begunstiging van de Joden en verdenking van ketterij. Reuchlin hield het - terecht - voor verstandiger geen gevolg te geven aan deze uitnodiging. Een advocaat vertegenwoordigde hem.
Op 12 oktober 1513 zou het oordeel worden geveld. De geestelijken in Mainz waren door Hoogstraeten bevolen van de kansel bekend te maken dat, indien men strenge straffen wilde vermijden, alle exemplaren van de '*Augenspiegel*' ter openlijke verbranding moesten worden ingeleverd. Dat gold voor iedereen, zowel Christen als Jood. Wie de auto de fe wilde bijwonen, kreeg driehonderd dagen aflaat.
Op de bestemde dag zag het plein voor de dom van Mainz zwart van de mensen. Dominicanen en uitgenodigde theologen van de universiteiten van Keulen, Leuven en Erfurt vulden de tribunes. De brandstapel stond gereed. Toen, precies op het ogenblik waarop Hoogstraeten de woorden van vervloeking zou uitspreken, kwam een bode van aartsbisschop Uriel aangeijld en overhandigde hem een schrijven dat hem deed verstommen. De kerkvorst had bezwaar gemaakt, de verbranding van de boeken vond geen doorgang.
De strijd ging evenwel verder. Reuchlin wendde zich tenslotte tot de curie in Rome. Paus Leo X legde de aangelegenheid voor aan het in Rome vergaderende concilie van Lateranen. Het merendeel van de concilievaders sprak zich in 1516 voor Reuchlin uit - de Talmoed was gered! En in plaats van de Talmoed te verdoemen, spoorde paus Leo de christelijke boekdrukker Daniël Bomberg in Venetië aan het gehele werk uit te geven. Zo ontstond de eerste volledige en nog niet door kerkelijke censuur vervalste gedrukte uitgave van de Talmoed.
De Joden, die het verloop van de verbitterde strijd vol bange zorg hadden gevolgd, konden herademen. Zij waren Reuchlin diep dankbaar. De gevaarlijke aanval op hun geschriften en op de Talmoed was afgeslagen, zij mochten hun boeken behouden. Dat was veel - dat betekende de status quo. Maar meer niet. De strijd van de geesten was niet ter wille van de Joden gevoerd en het lijden van de Joden liet zelfs de beste koppen van Duitsland volledig koud. De houding van vrijwel alle humanisten - Reuchlin was een uitzondering! - kwam treffend tot uiting in de ironische uitspraak van Erasmus uit Rotterdam: 'Als het christelijk is de Joden te haten, dan zijn wij allen maar al te goede Christenen.'
De belangstelling voor de Joodse literatuur die Reuchlin had gewekt, is sindsdien evenwel niet meer verdwenen. Het bleef de grootste verdienste van de sedert 1519 aan de universiteiten van Ingolstadt en Tübingen Hebreeuws docerende humanist het diep ingevreten vooroordeel tegen de rabbijnse letterkunde te hebben vernietigd en de Hebreeuwse taal in de kring van de wetenschappen te hebben ingevoerd.
Daniël Bomberg, die talrijke Hebreeuwse boeken drukte, droeg aan Reuchlin een uitgave van de psalmen op met de volgende woorden: 'Ook uw naam moet ik aan de eeuwigheid geven. Onder de bescherming van u die de Hebreeuwse taal uit haar donkere gevangenis heeft bevrijd, heb ik een boekje uitgegeven dat eveneens voor het leren van deze taal bestemd is.'
Nog enkele jaren weerklonk de echo van deze strijd. Toen werd de aandacht van de openbaarheid en van de Kerk evenwel door belangrijker gebeurtenissen in beslag genomen - gebeurtenissen die zeer spoedig het aanzien van Europa zouden wijzigen: op 31 oktober van het jaar 1517 had Maarten Luther zijn vijfennegentig stellingen te Wittenberg in het portaal van de Slotkerk aangeslagen...

Luthers toorn tegen de Joden

De door Luther opgeroepen hervormingsstorm bracht geen verandering in de positie

van de Joden. Wat men had mogen verwachten: dat met de bezinning op het Oude Testament als de oudste bron en het fundament van het christelijk geloof ook christelijke naastenliefde en verdraagzaamheid tegenover het Bijbelse volk eindelijk zou baanbreken - gebeurde niet.
In het begin leek het weliswaar alsof er een schijn van hoop voor de Joden was. In het allereerste begin van de hervorming, toen Luther en zijn aanhangers zelf nog als ketters werden beschouwd, toen de voorvechters van de hervorming tegen het 'heidense, afgodische pausdom' tekeer gingen, zeiden zij vele dingen die op een verandering leken te wijzen. De jeugdige Luther wees in de eerste plaats de laatmiddeleeuwse behandeling van de Joden beslist van de hand.
'...Wie zou tot onze godsdienst toetreden,' schreef hij in zijn uitlegging van de tweeëntwintigste psalm, 'al was het ook de allerzachtmoedigste en geduldigste mens, wanneer hij ziet dat zij door ons gruwelijk en vijandig en niet slechts christelijk, maar meer dan beestachtig worden behandeld?' En in het jaar 1523 publiceerde hij het geschrift: '*Dat Jezus Christus een geboren Jood was.*' Zeer scherp stelde hij daarin de onwaardige behandeling van de Joden aan de kaak: 'Want onze dwazen, de pausen, bisschoppen, sofisten en monniken, die grove ezelskoppen, hebben met de Joden tot dusverre zo omgesprongen dat wie een goed Christen zou zijn geweest, wel een Jood had willen worden... Want zij hebben de Joden behandeld alsof het honden waren en geen mensen, en hen van hun bezittingen beroofd... En toch zijn zij bloedverwanten, neven en broeders van onze Heer. Geen volk is door God zo onderscheiden als zij, aan hun hand werd de Heilige Schrift toevertrouwd.' Hij gaf de raad verstandiger met hen om te gaan: 'Maar nu wij hen slechts met geweld behandelen... en hun de schuld geven dat zij het bloed van Christenen verlangen, dat zij stinken en ik weet niet wat nog meer voor dwaasheden..., wat voor goed kunnen wij dan met hen beginnen? Vervolgens dat men hen verbiedt onder ons te werken, handwerk te verrichten en andere menselijke gemeenschap te hebben, zodat zij tot de woeker worden gedreven, hoe moet dat verbeterd worden? Als men hen wil helpen, moet men niet de wet van de paus maar die van de christelijke liefde op hen toepassen en hen vriendelijk tegemoet treden, laten werken en doen, zodat zij reden en gelegenheid hebben bij ons en rondom ons te zijn... en uit eigen ervaring de leer en het leven van de Christenen te leren kennen...'
Zij moesten 'de leer van de Christenen leren kennen...' - dat bedoelde Luther met zijn geschrift. De zendingsijver had hem de woorden laten uitspreken die zoveel hoop wekten. Had niet Paulus, de door Luther warm vereerde apostel, de toekomstige bekering van Israël tot het christelijk geloof voorspeld? Luther was er vast van overtuigd de Joden voor zijn nieuwe leer te kunnen winnen; zijn Christendom steunde immers veel sterker op het Oude Testament dan de pauselijke Kerk deed.
Luthers dapper geschrift verwekte groot opzien. De Jodenvervolgingen die enkele jaren tevoren hadden plaatsgevonden, lagen nog vers in de herinnering. Nog in 1510 waren onder keurvorst Joachim I Nestor in Berlijn achtendertig Joden als slachtoffers van een proces wegens rituele moord, wegens beweerde hostieschennis en het heimelijk doden van christenkinderen gefolterd en in het openbaar verbrand en alle Joden waren uit de mark Brandenburg verdreven. Negen jaar later had men de Joodse gemeente uit Regensburg, waar zij sinds de tijd van de Romeinen - sinds de vijfde eeuw! - gevestigd was geweest, verjaagd; de meer dan driehonderd jaar oude synagoge afgebroken en vierduizend grafstenen van het oeroude kerkhof vernield.
Kwam er nu een verandering? Toen Luthers geschrift verbreiding vond, zonden de Joden hem een afschrift van de honderddertigste psalm in de Duitse taal met Hebreeuwse letters: 'Uit de diepten roep ik tot u, o Heere...' Zij hoopten op hem, maar

hun standvastigheid in het geloof van de vaderen bleef onwankelbaar. Zij bekeerden zich niet tot het Christendom, ook niet tot dat van Maarten Luther die als eerste het Oude Testament uit het Hebreeuws in het Duits had vertaald.
Toen Luther zich teleurgesteld zag in zijn verwachting de Joden tot overgang te kunnen bewegen, verstomde zijn meevoelende stem, voltrok zich in hem een verandering die hem, zoals eens Mohammed, van een vereerder van het Joodse volk tot een onverzoenlijke tegenstander maakte. De welwillendheid waarmee hij hen oorspronkelijk tegemoet was getreden, maakte steeds meer plaats voor een groeiende antipathie tegen de 'verstokten' en weldra groeide dit gevoel tot haat uit. In het jaar 1537 zouden de Joden in Duitsland zich er plotseling van bewust worden dat zij van de hervorming voor de verbetering van hun lot niets meer hadden te hopen.
Keurvorst Frederik van Saksen, de 'Grootmoedige' genaamd, een trouwe aanhanger van Luther, had besloten alle Joden uit zijn land te bannen. Bezorgd spoedde Josel von Rosheim, als ‘Befelchhaber gemeiner Unserer Judenschaft im Heiligen Reich', de door de keizer officieel erkende spreker namens alle Duitse Joden, zich naar Saksen. Hij had zijn hoop op Luther gevestigd en rekende er stellig op dat de hervormer, die zo warm voor zijn geloofsgenoten was opgekomen, hem zou helpen de keurvorst tot andere gedachten te brengen en de onmenselijke maatregel te verijdelen. Maar wat moest hij ervaren? Luther dacht er niet aan Josel von Rosheim zelfs maar te ontvangen. In een brief antwoordde hij hem dat hij weliswaar eens voor de Joden was opgekomen en ook nu nog hoopte dat 'God hen in zijn genade op een dag tot zijn Messias zou voeren'. Ondanks deze hoop, vreesde hij evenwel dat ieder opkomen voor de Joden er slechts toe zou leiden hen in hun halsstarrig afwijzende houding tegenover iedere poging tot bekering te stijven. En daarmee wees Luther rondweg Josels verzoek tot steun af.
Een jaar later nam Luther openlijk stelling tegen de Joden: in 1538 verscheen zijn '*Brief tegen de sabbathouders*'.
Onder invloed van de bestudering van het Oude Testament dat door Luthers vertaling voor de eerste maal voor grote kringen in Duitsland toegankelijk was geworden, hadden zich onder de protestanten kleine sektarische groepen gevormd. In hun preken beriepen zij zich - zoals later ook de puriteinen - bijzonder graag op de geschriften van het Oude Testament en heiligden zij op Joodse aansporing - soms zelfs de sabbat in plaats van de zondag. Tegen deze dwepers trok Luther in zijn geschrift van leer - maar vooral tegen de Joden. 'Door alle duivels bezeten' zou dit volk zijn en het laatste oordeel over de Joden zou als straf voor hun verstoktheid reeds zijn geveld: voor doctor Martinus waren zij 'een afschrikwekkend voorbeeld van de goddelijke toorn' en 'verdampt' (verdoemd).
Steeds heftiger preekte Luther in de volgende jaren van de kansel en in zijn tafelredes tegen de Joden. Steeds hartstochtelijker spreekt de toorn uit alles wat de wereld nu uit de mond van de hervormer te horen en van zijn pen te lezen krijgt. In 1543 publiceert hij '*Van de Joden en hun leugens*'.
Alles wat maar aan gruwelsprookjes is verteld dist hij op: rituele moord en vergiftiging van bronnen, toverij en hoogverraad tegen het rijk ten gunste van de Turken - en hij concludeert daaruit: 'Wat moeten wij Christenen nu doen met dit bedorven, verdoemde volk van de Joden?... Ik wil een goede raad geven. In de eerste plaats dat hun synagogen of scholen in brand worden gestoken... Verder dat hun huizen eveneens afgebroken of vernield dienen te worden, want zij bedrijven daarin hetzelfde als in hun scholen... Ten derde, dat al hun gebedenboeken en Talmoeds hun worden ontnomen, omdat daarin slechts afgoderij, leugens, vloek en lastering wordt geleerd. Ten vierde, dat hun rabbijnen eens en voor altijd wordt verboden verder les te

geven.., dat men het vrije verkeer en het recht de straat te betreden voor hen opheffe... dat men hun verbiede woeker te bedrijven en hun alle contante geld en gouden en zilveren kostbaarheden ontneme; alles wat zij bezitten hebben zij van ons... door hun woeker gestolen en geroofd...'
Enkele vooraanstaande persoonlijkheden van het protestantisme waren over dit opruiende geschrift verontrust. De Zwitserse hervormer Heinrich Bullinger schreef aan de hervormer van de Elzas, Martin Butzer, dat men bij het lezen de indruk kreeg dat dit 'door zwijnenhoeders en niet door een beroemde zielenherder was geschreven... Wanneer nu de beroemde held Kapnion (dit was Reuchlins naam, volgens het gebruik van die tijd vergriekst naar het Griekse woord kapnos voor rook) tot het leven zou terugkeren, zou hij verklaren dat in deze ene Luther de Tongern, Hoogstraeten en Pfefferkorn weer tot leven waren gekomen.' Bullinger had aan de verkeerde man geschreven, want Butzer ontpopte zich als een niet minder grimmige Jodenhater dan Luther.
Luthers toornige geschriften vervulden de Joden met schrik. Niet voor niets schreef Josel von Rosheim aan de magistraat van de stad Straatsburg dat 'het grove, onmenselijke boek van dr. Maarten Luther dat ons arme Joden met gescheld en laster overlaadt', het volk tot gewelddaden en moord ophitste, omdat men naar Luthers woorden immers moest aannemen dat de Joden vogelvrij waren.
Ook Philippus Melanchton scheen bezwaren te koesteren. Toch liet hij het geschrift van Luther '*Van de Joden en hun leugens*' aan de landgraaf van Hessen wegens 'waarlijk veel nuttigs en leerzaams' zenden. De landgraaf vaardigde een bevel tot uitwijzing uit, evenals Luthers landheer, de keurvorst van Saksen, waarbij aan iedere Jood het oponthoud, ja zelfs de doortocht werd verboden. Dat waren de onmiddellijke gevolgen van de uitspraken van Luther, de verdere gevolgen duurden langer - tot in de jongste tijd. 'Zoals de kerkvader Hiëronymus de katholieke wereld met zijn onverbloemd uitgesproken Jodenhaat had aangestoken,' merkt Heinrich Graetz op, 'zo vergiftigde Luther met zijn de Joden vijandig gezinde geschriften voor lange tijd de protestantse wereld.'

Contrareformatie en nieuw leed

In geen land van Europa hadden de Joden gedurende de middeleeuwen gelukkiger geleefd dan in Italië, het vaderland van de hiërarchie en van het canonieke recht. Nooit had het land vervolgingen en slachtingen beleefd zoals in Duitsland, Engeland of Spanje. Onder alle Italiaanse vorsten was niemand de Joden beter gezind dan de pausen van de renaissance, vooral de pausen van het huis van de Medici, Leo X (1513-1521) en Clemens VII (1523-1533), die een Rëubeni en een Molcho in audiëntie ontving. Zij waren verlichter dan hun tijd, verdraagzaam en beschouwden de Joodse geleerdheid als een belangrijk onderdeel van het geestelijk leven waarin zij een groot aandeel hadden. Clemens VII stond zelfs de vestiging van een Hebreeuwse drukkerij in Rome toe.
Pas op de drempel van de Nieuwe Tijd valt ook over dit van bloedige vervolgingen verschoond gebleven vluchtgebied een donkere schaduw. Plotseling doofden de lichten van de verdraagzaamheid die onder de pausen van de renaissance nog zo helder hadden gestraald. Waren het de Joden niet geweest die de hervormer de oorspronkelijke tekst van de Bijbel hadden overgebracht en hem trouwens de kennis van de Hebreeuwse taal hadden geleerd? Zoals eens voor de Albigenzen en de Hussieten, werden zij nu ook medeverantwoordelijk gesteld voor de nieuwe 'ketterij'.
De katholieke kerk antwoordt met een verscherpte inquisitie op Luthers hervorming.

In 1534 wordt de Societas Jesu gesticht, het Gezelschap van Jezus, die van ieder lid van de orde het bewijs eist dat hij vijf generaties terug (later drie) geen Joodse voorvaderen heeft gehad. De reactie treft de Italiaanse Joodse gemeenten zwaar. De geest van de middeleeuwen komt weer tot leven, er begint een politiek van onderdrukking waarvan de maatregelen twee en een halve eeuw van kracht zullen blijven...
Onverbiddellijk begint de strijd tegen de vrijheid van gedachte en geweten: alles wat gedrukt wordt is onderhevig aan de pauselijke censuur, alles wat bij deze niet in de smaak valt, wordt op de '*Index librorum prohibitorum*' geplaatst - in het '*Register van de verboden boeken*' bekendgemaakt. Het '*Sanctum Officium*' van de Romeinse inquisitierechtbank weet waar 'schadelijke boeken' op te snuffelen zijn. In Italië bloeit de vervaardiging van Joodse boeken, de export gaat naar alle landen - in vele duizenden exemplaren. De drukkerijen in Mantua, Ferrara en Venetië kunnen de bestellingen nauwelijks verwerken. Te veel gemeenten waren in de lange tijden van vervolgingen hun boeken kwijtgeraakt. De reden voor deze ingreep wordt zonder moeite gevonden. Men handelt naar het geijkte voorbeeld, zoals eeuwen tevoren in Spanje en Frankrijk, zoals kort tevoren in Duitsland: drie afvallige Joden - Chananel di Foligno, Salomo Romano en Joseph Mom - verklaren dat de Talmoed verderfelijk en godslasterlijk is. Ze dienen bij de paus aanklachten in.
De generale inquisiteur, kardinaal Pietro Caraffa, gelast de inbeslagneming van alle exemplaren van de Talmoed in Rome. Over dezelfde Talmoed waarvan paus Leo X de druk nog welwillend had bevorderd, breekt het forum van de inquisitie de staf. Julius III leent zich ertoe het vonnis te bevestigen. Op 12 augustus 1533 zet hij zijn pauselijke handtekening op het decreet dat de vernietiging gelast. Op 9 september wordt het voltrokken: op het Campo di Fiori, in het hart van Rome, gaan de 'verderfelijke boeken' in vlammen op. Dat is nog slechts het begin. Drie dagen na de auto de fe in Rome volgt het bevel voor heel Italië. Binnen drie dagen moeten de Joden de geschriften van de Babylonische en de Palestijnse Talmoed inleveren - bij weigering worden zij met verbeurdverklaring van hun vermogen bedreigd. In de hele Romagna, in Milaan, Bologna, Ferrara, Mantua, Padua en Venetië worden brandstapels opgericht, talmoedische geschriften bij honderden en duizenden vernietigd. Slechts de '*Zohar*', het kabbalistische '*Boek van de glans*' ontsnapt aan de inbeslagneming en de verbranding.
In 1555 bestijgt kardinaal Pietro Caraffa, de grootinquisiteur, als Paulus IV de troon van Petrus. Op 12 juli 1555 wordt de bul gepubliceerd die begint met de woorden 'Cum nimis absurdum'. 'Omdat het volkomen ongerijmd en ontoelaatbaar lijkt,' luidt de tekst, 'dat de door God om hun schuld tot eeuwige slavernij veroordeelde Joden zich in onze christelijke liefde en verdraagzaamheid verheugen, om ons onze welwillendheid met snode ondankbaarheid en beledigingen terug te betalen, en in plaats van deemoedig op de achtergrond te blijven, naar de macht grijpen; aangezien verder te onzer kennis is gekomen dat deze brutaliteit in Rome en in andere binnen het machtsgebied van de heilige roomse Kerk gelegen steden zover gaat, dat de Joden zich te midden der Christenen en zelfs zonder enig kenteken in de onmiddellijke nabijheid van de kerken bevinden, in voorname wijken huizen huren, stukken grond verwerven, christelijke voedsters en andere dienaren in hun huishouden aanstellen en ook nog op vele andere wijzen de christelijke eer met voeten treden, zien wij ons genoodzaakt de volgende maatregelen te nemen...'
Alle Joden van Rome, evenals in alle andere steden van de Kerkelijke Staat, moeten in een streng van de andere bewoners gescheiden, door een muur omringde wijk trekken die naar de 'gieterij' waarin Venetië de Joden opsloot, later algemeen de benaming

'getto' krijgt. Niemand mag deze wijk gedurende de nacht verlaten, de poort is van het begin van de avondschemering tot zonsopgang gesloten. Iedere gemeente - hoe groot die ook mag zijn - mag slechts één enkele synagoge behouden. Alle andere moeten worden afgebroken. Iedere Jood moet een gele hoed dragen, iedere Jodin een gele hoofddoek. Geen Jood mag zich nog door een Christen met 'heer' laten aanspreken. Zij mogen geen eigendommen aan grond en vaste goederen meer bezitten, slechts de handel in oude kleren blijft hun geoorloofd...
Op 26 juli 1555 moeten alle Joden van Rome naar het getto in Trastevere verhuizen - tweeduizend mensen in één enkele straat met een paar dwarsstegen -, waar in allerijl een dikke muur wordt gebouwd. Twee poorten, 's nachts afgegrendeld en met wachtposten bezet die ieder die binnenkomt of weggaat controleren, voltooien deze gevangenis.
Nu zijn ook de maranen hun leven niet meer zeker. In augustus 1555 annuleert Paulus IV - zonder enige aankondiging - alle vrijbrieven die zijn voorgangers de naar Ancona gevluchte Portugese nieuwe Christenen hadden verleend. Slechts weinigen van deze volkomen verraste mensen lukt het aan de snel toeslaande inquisitie te ontkomen, alle anderen worden in de gevangenis geworpen en voor de rechtbank gedaagd. Vierentwintig mannen en een oude vrouw, donna Majora, die standvastig blijven, worden ter dood veroordeeld. Zij laten het leven op de brandstapel. Zestig maranen tonen berouw en worden naar het eiland Malta gedeporteerd. Slechts het energieke ingrijpen van de sultan van Turkije verhinderde een nog grotere ramp. Hij liet op verzoek van zijn hoogwaardigheidsbekleder Joseph Nassi een zeer scherp protest bij de paus horen en kreeg de vrijlating gedaan van alle maranen die zich onder de Turkse heerschappij hadden geschaard
In de Kerkelijke Staat sluiten de talmoedscholen hun deuren. Cremona in Opper-Italië wordt een toevluchtsoord voor de geleerden. Maar nauwelijks zijn een school en een drukkerij hun werk begonnen, of ook hier begint de jacht op het 'voor iedereen gevaarlijke boek'. Op een wenk van de generaal-inquisiteur, kardinaal Ghislieri, komt de Spaanse stadhouder van Milaan in actie. Hele colonnes paardenwagens, beladen met in beslag genomen boeken, rijden in 1559 naar het marktplein van Cremona: bijna twaalfduizend Talmoeds en talmoed commentaren, tot een reusachtige brandstapel opgericht, gaan in vlammen op.
Tien jaar later verdrijft de als Pius V op de pauselijke troon gestegen generaal-inquisiteur Ghislieri alle Joden uit de Kerkelijke Staat. De op 26 februari 1569 uitgevaardigde bul gelast dat zij binnen drie maanden het land moeten verlaten. Slechts de in Rome en Ancona en de in de Franse steden Avignon en Carpentras wonende Joden mogen blijven. De verbannenen, meer dan duizend gezinnen, zoeken bescherming in Ferrara, Mantua en Milaan, ook Toscane verleent hun asiel; vele plotseling vaderlandlozen trekken naar Turkije.
Het optreden van de paus vindt in de andere Italiaanse staten navolging. Het hertogdom Milaan verjaagt hen in 1597. Florence richt een getto in, Mantua, Padua, Ferrara volgen. Overal worden zij langzamerhand in ommuurde wijken met wachtposten voor de poorten opgesloten. Op het gehele schiereiland wordt het getto ingevoerd en tot in de kleinste bijzonderheden streng gehandhaafd Dit zou tot in de negentiende eeuw zo blijven. In geheel Europa worden benardheid en vernedering in het getto het kenmerk van het Joodse leven. Want de door paus Paulus IV opnieuw in het leven geroepen onverdraagzaamheid bleef niet tot Italië beperkt, ze drong over de Alpen naar het noorden. De katholieke staten richtten zich strikt naar de richtlijnen van de pauselijke Jodenpolitiek - in de Habsburgse landen, in Beieren, in alle staten van de katholieke liga werden de aanwijzingen van Rome opgevolgd. Van

protestantse zijde verging het de Joden niet beter. De houding van Luther was allesbehalve geschikt om een regime van verdraagzaamheid en menselijkheid jegens de Joden in het leven te roepen.
In beide kampen was hun lot beklagenswaardig. Er kwamen wel geen bloedige moordpartijen meer voor, zoals eens in de duisterste tijden van de middeleeuwen, en ook mishandelingen werden zeldzamer - maar het onmenselijke spel dat met hen werd gespeeld, hield niet op. De onbarmhartige klopjacht ging verder, de verbanningen namen geen einde, onveiligheid en rechteloosheid bleven. Als kudden werden zij verjaagd, om vaak na enkele jaren weer te worden teruggeroepen - en dan kwamen zij terug, want waar moesten zij heen?
Terwijl de concurrentienijd van de standen hen vandaag verdreef, maakte de financiële nood van de vorsten dat zij morgen weer werden getolereerd en de verbanningsdecreten werden herroepen. Opgejaagd en zonder rust trok de troep ongelukkigen van land naar land, van stad naar stad, al naar zich ergens een poort sloot en een andere werd opengesteld. Dat was hun lot in de zestiende eeuw, dat bleef hun lot in de zeventiende.
In het jaar 1553 kondigt hertog Erik II van Brunswijk een verbanningsdecreet tegen de Joden in zijn land af en in het jaar 1555 moeten zij de Palts ontruimen. De spilzieke keurvorst Joachim II van Brandenburg had de Jood Lippold uit Praag als lijfarts en thesaurier en muntmeester aangesteld. Hij nodigde ook Joden uit zich in zijn land te vestigen. Opnieuw vormde zich na de uitdrijving van 1510 in het midden van de eeuw een kleine kolonie in Berlijn, naar ook deze bleef het lot van haar voorgangster niet bespaard. Toen Joachim II in 1572 stierf, brak een woeste Jodenjacht los. Lippold had de vorst vergiftigd, heette het. Het volk verwoestte de synagoge en drong plunderend de Joodse huizen binnen. De opvolger, keurvorst Johann Georg, liet Lippold opsluiten. Op de pijnbank werd hij tot de bekentenis gebracht dat hij Joachim II door vergif om het leven zou hebben gebracht. Wat baatte het Lippold toen hij de hem door marteling afgedwongen bekentenis herriep? Johann Georg liet Lippold, wiens volledige onschuld later uit de stukken ondubbelzinnig bleek, in 1573 terechtstellen. Tegelijk daarmee werden alle Joden uit Berlijn en de mark Brandenburg verdreven. Bijna een volle eeuw lang mochten zij stad en land niet betreden.
In de door de Habsburgs geregeerde landen hing de verjaging onafgebroken als het zwaard van Damocles boven de Joden. In het jaar 1554 gelastte Ferdinand I, de broeder van Karel V, hun verdrijving uit Neder-Oostenrijk; tweemaal, in 1542 en 1561, wees hij hen uit Praag en in 1575 uit Wenen uit. Overigens werden zij zowel naar Wenen als naar Praag spoedig teruggeroepen. Keizer Rudolf II, die hun ontzaglijke belastingen afperste, verdreef hen in 1600 uit Wenen. In 1594 had hij ze al uit de rest van Oostenrijk gebannen.
Onder keizer Ferdinand II (1619-1637) ging het hun beter - de Dertigjarige Oorlog was net uitgebroken en men had hen weer nodig. 'De onvervangbare bron ter financiering van de oorlog,' schrijft Simon Dubnow, 'die de Joodse gemeenten van Wenen, Praag of Frankfort aan de Main vormden, moest door de keizerlijke leiders van de katholieke liga, door Ferdinand II en Ferdinand III, met de grootste behoedzaamheid worden behandeld en dus lieten zij hun 'reserves' bij de Joodse bevolking steeds aangroeien. In Praag was de rabbijn Lipmann Heller voorzitter van de commissie die voor dit punctueel betalen van de oorlogsbelastingen in de gemeenten van Praag en Bohemen verantwoordelijk was. Ferdinand II benoemde hun bankiers uit Praag en Wenen tot hofjoden. Zeer veel achting verwierf Jakob Bassewi uit Praag, die de titel 'vrijgestelde hofjood' droeg. Ferdinand verhief hem in de adelstand als blijk van erkentelijkheid voor de diensten aan den lande bewezen en

schonk hem de naam 'Von Treuenberg'. De keizer dacht er niet aan de Joden te verdrijven, zoals de aartsbisschop van Wenen verlangde. Dat zou voor de schatkist het verlies hebben betekend van grote sommen uit de bijzondere oorlogsbelastingen en de gedwongen leningen, die nu voortdurend van de gemeenten werden geëist.
In de protestantse vrije Rijksstad Frankfort aan de Main hadden de gilden van de vroedschap de uitwijzing van de gettobewoners geëist. Aangevoerd door de woordvoerder van de ambachtslieden, ene Vincent Fettmilch, een koekenbakker, bestormde het woedende gepeupel op 22 augustus 1614 het getto en verjoeg alle Joden. Op bevel van de keizer trad men hard tegen de onruststokers op. Fettmilch en andere belhamels werden tot de doodstraf veroordeeld. Op de dag van hun terechtstelling mochten alle ballingen weer terugkeren. En zij kwamen, doodop van het wanhopige rondzwerven. De dag van hun terugkeer verklaarden zij tot jaarlijkse feestdag.
Er werd een nieuwe 'Statigkeit' overeengekomen - een verdrag waarbij hun rechten en financiële plichten werden vastgelegd. Opnieuw werden de Joden geduld, maar hun omstandigheden bleven benard. Frankfort bepaalde dat er ten hoogste vijfhonderd Joodse gezinnen zouden worden toegelaten; door huwelijken mochten er jaarlijks niet meer dan twaalf nieuwe bij komen. Beperkingen inzake arbeidsvergunningen en hoge fiscale heffingen brachten de Joden van Frankfort in een wanhopige positie. 'Waarvan moeten wij Joden dan leven?' luidde het in 1636 in een smeekschrift aan de vroedschap. 'Bij de huidige oorlogsverwarringen ligt alle handel immers stil, onze vorderingen kunnen buiten de stad niet worden geïnd en dus zien wij ons genoodzaakt ons levensonderhoud binnen de stad zelf te zoeken. Het bezit van akkers en weiden blijft ons verboden, terwijl slechts zeer weinigen zich met krediet en wisselzaken bezighouden. Daarbij komen nog talloze noodlijdenden te onzen laste, terwijl de belastingdruk niettemin steeds zwaarder wordt.'
Nauwelijks negen maanden later kwam het in Worms, een van de oudste diasporacentra van Duitsland, tot net zo'n tragedie als in Frankfort. Op 20 april 1615 verdreven arbeiders, door de advocaat Chemnitz opgestookt, de vijftienhonderd zielen tellende gemeente. Zij plunderden hun woonwijk, verbrandden de heilige geschriften en vernielden de begraafplaats. Keurvorst Frederik van de Palts, een vriend van de Joodse arts Abraham Zacutus Lusitanus, snelde de verbannenen evenwel te hulp. Hij liet voetvolk, ruiters en kanonnen naar de stad oprukken om een einde aan het oproer te maken. Door soldaten beschermd, mochten de verdreven Joden op 9 januari 1617 weer terugkeren.
Een van de handelssteden waarvan het economische herstel na de Dertigjarige Oorlog mede door de Joden tot stand kwam, was Mannheim. Keurvorst Karel Lodewijk, die in de Nederlanden de betekenis van de Joden in handel en verkeer nauwkeurig had bestudeerd, trok hen na zijn terugkeer aan om mee te werken aan de opbouw van de zwaar verwoeste Palts. Zij mochten alle soorten handwerk uitoefenen en kregen bovendien dezelfde privileges als de overige bewoners van het land. Ook de bouw van een synagoge werd hun toegestaan. Geen andere Duitse stad maakte het leven voor hen zo aantrekkelijk.
Twintig jaar na de Dertigjarige Oorlog bereikten de antisemitische kringen in Oostenrijk hun doel. De burgerbevolking had onafgebroken getracht de onder keizerlijke bescherming staande Weense 'Jodenstad' te belasteren. Toen in 1664 de oorlog met Turkije uitbrak, werd het gerucht in omloop gebracht dat de Joden in het geheim contact met hen hadden en hen steunden. In 1665 bracht men heimelijk het lijk van een Christin naar de Jodenwijk om zodoende aanwijzingen te creëren dat er een rituele moord had plaatsgevonden. Overal rondgedeelde vlugschriften stelden in

woord en beeld de beweerde 'Joodse schanddaden' aan de kaak. Scholieren en ander 'gepeupel', zegt een officiële oorkonde, drongen in 1668 omstreeks de pesachtijd de wijk van de Joden binnen en vielen hen lastig.
In 1669 zwichtte Leopold I bovendien zelf; hij was een vrome volgeling van de jezuïeten en door zijn huwelijk met de Spaanse infanta Margarethe Theresia was hij tot een bijzondere geloofsijver gekomen. Hij stelde een 'inquisitiecommissie' in om de Jodenkwestie te onderzoeken. Tot de actiefste leden behoorde de bisschop van Wiener Neustadt, Kollonitsch. Onder verwijzing naar het voorbeeldige optreden van Spanje tegen de 'aartsvijanden van het Christendom' en onder het aanvoeren van de gevaarlijkste laster - vanaf de verdenking van complotteren met de Turken tot de mening dat de Joodse gemeenten en synagogen niets anders zouden zijn dan oorden van antichristelijke samenzweringen - adviseerden allen ten gunste van het aan de keizer voorgelegde rapport tot uitwijzing. Ook de stedelijke overheid haastte zich in een verzoekschrift de nadruk te leggen op de juistheid van een dergelijke maatregel. Dat was voldoende. Op 28 februari 1670 ondertekende Leopold I het decreet dat voor het Oostenrijkse Jodendom zo noodlottig zou zijn. Er trokken boodschappers door de straten van de residentie die het volk onder trompetgeschal lieten weten dat alle Joden Wenen, zowel als Neder en Opper-Oostenrijk voorgoed moesten verlaten.
Op 28 juli 1670 bevond zich in heel Oostenrijk geen enkele Jood meer. Opnieuw was er een grote Joodse gemeente vernietigd, waren haar leden weggezonden, door één pennestreek dakloos en zonder vaderland geworden, prijsgegeven aan een ongewis lot. Geen van de vele duizenden Joden had eraan gedacht zich te laten dopen om te mogen blijven.
In 'dankbare' herinnering aan de verdrijving van de Joden werd hun woonwijk omgedoopt: ter ere van de keizer kreeg ze de naam Leopoldstadt. De vorst legde op de plaats van de synagoge eigenhandig de eerste steen van een nieuwe christelijke kerk - de Leopoldskirche. Een in de fundamenten gemetselde steen verklaart dat de kerk werd gebouwd in de plaats van een 'moordhol'.
De vreugde van de Weners kreeg echter zeer spoedig een domper - de economie had een gevoelige klap gekregen. Reeds in 1673 verkondigde de rekenkamer van Leopold I, dat de handel achteruit was gegaan; de prijzen stegen, het handwerk lag stil en het ontbrak aan goedkoop krediet...
De grootste massa van de bannelingen was naar Moravië getrokken om daar een nieuw asiel te zoeken. Een kleine groep trok evenwel naar het noorden, naar Brandenburg-Pruisen. Daar werd een gemeente gevestigd die een belangrijke rol zou spelen in de geschiedenis van het Jodendom, de gemeente van Berlijn.
Uitsluitend overwegingen van nuchter eigenbelang openden voor de Joden de poort van de progressieve Brandenburgse staat. Zij moesten helpen het nog algemeen geldende, maar inmiddels sterk verouderde ruilverkeer te vervangen door een economie die op geld en krediet steunde en die in staat was de groei van de staats-inkomsten door 'verbetering van de handel en het vrije verkeer' te dienen. Het was keurvorst Frederik Willem (1640-1688) niet ontgaan hoe verdienstelijk de Joden als bankiers, agenten en kooplieden voor het economische leven in de naburige Nederlanden waren gebleken. Toen zijn adviseur in Wenen, Neumann, hem vertrouwelijk inlichtte over de beraamde uitwijzing van de Joden, aarzelde hij geen ogenblik de kans die hem geboden werd te grijpen. Hij was bereid, schreef de 'grote keurvorst' terug, vijftig gezinnen toe te laten, 'rijke en welvarende mensen die hun bezit meebrengen naar dit land om het hier te beleggen'.
Drie Joodse gevolmachtigden - de voorvaderen van latere toonaangevende Berlijnse families - reisden naar Brandenburg om de voorwaarden te onderzoeken. Zij gingen

ermee akkoord. Op 21 mei 1671 ondertekende Frederik Willem in Potsdam het edict. Er werd voorlopig een verblijfsvergunning voor twintig jaar uitgereikt; stond men te goeder naam en faam bekend, dan kon daarna de termijn worden verlengd.
De immigranten - in totaal zeven families in Berlijn, de andere in diverse steden van Brandenburg - hadden zich ternauwernood gevestigd, of men begon al te morren over de handelsvrijheid die hun was toegestaan. In 1672 beklaagden de christelijke handelsstand van Frankfort aan de Oder en de provinciale staten zich bij de keurvorst over het toelaten van Joden in Brandenburg. Zij herinnerden eraan dat een eeuw geleden de voorvaderen van de nieuwe immigranten juist waren verbannen. Frederik Willem wees het adres af, nadat hij 'uit de... overhandigde petitie... genadigst had gezien wat men inzake uitwijzing van de Joden uit het land eerbiedig had gevraagd', 'omdat wij nog steeds van mening zijn dat de Joden door hun activiteiten ons en het land geen schade doen, maar integendeel nuttig lijken. Wij zijn dan ook tevreden dat zij blijven en zich vestigen...' Hij was niet van zins zich politiek de wet te laten voorschrijven. Als eerste Duitse vorst gaf hij de Joden ook toestemming een universiteit te bezoeken. Op verzoek van de jonge Tobia Cohen en diens vriend arts te mogen worden, gaf Frederik Willem de medische faculteit in Frankfort aan de Oder opdracht de 'Joodse jongelingen' toe te staan de colleges te volgen. Hij verleende hun zelfs een beurs voor deze studie. Uit Hamburg, Glogau en andere steden nam hij nog meer rijke Joden op. Tenslotte woonden er zo'n duizend binnen zijn rechtsgebied.
In het hart van Europa was, onder moeilijke bestaansvoorwaarden en omgeven door de onwil van de christelijke standen, aarzelend een nieuw leven voor de Joodse gemeenten begonnen. Het viel juist in een tijd dat over hun geloofsgenoten in het Oosten een vreselijke catastrofe was losgebroken.

De moordpartijen in Polen

In 1648, in hetzelfde jaar waarin West-Europa na drie decennia oorlog eindelijk de rust van de vrede van Münster smaakte, werd de tot dusver vreedzame, reusachtige oase van het Oosteuropese Jodendom, dat honderdduizenden zielen telde, door een catastrofe getroffen. De Poolse gemeenten vielen ten offer aan bloedige vervolgingen en gruwelijke moordpartijen die al het leed van de kruistochten en de pestepidemie nog verre overtroffen.
In de zuidelijke randgebieden van Polen, in de Oekraïne, waren de gemoederen in de loop van de tijden licht ontvlambaar geworden en dit zou tot een verschrikkelijke explosie leiden. Sedert een eeuw hadden de Poolse koningen hun heerschappij uitgebreid over het stroomgebied van de Dnjepr en de Dnjestr met Kiew als centrum, over Wolhynië en Podolië in het westen en Tsjernigof en Poltawa in het oosten. De koning en de hoge adel buitten de vruchtbare landerijen meedogenloos uit. De inheemse bevolking die op de onmetelijk grote landgoederen woonde en werkte was volkomen rechteloos. De mensen werden beschouwd als lijfeigenen, terwijl Heerendiensten en belastingen bovendien nog een ondraaglijke last op hun schouders legden. Daar kwam nog een traag gistende, godsdienstige haat bij: de vreemde heersers waren Roomskatholiek, de geknechte inwoners Grieksorthodox.
De Poolse magnaten, de eigenlijke heersers over het land, kreeg het volk nauwelijks te zien. Zij verbleven slechts zelden op hun grondbezit. Horigen of pachters beheerden hun bedrijven, onder wie vele Joden. De adel verpachtte herbergen, molens en melkerijen, het recht tot exploitatie van jeneverstokerijen en tollen en vele Joden hielden zich ook bezig met het innen van belastingen. De hoge pachtgelden die van henzelf werden geëist, dwongen de Joden zoveel mogelijk winst te maken. Onder druk

gezet, werden zij op deze wijze tot onvrijwillige werktuigen van de uitbuiting, waartegen zich de onwil van de inheemse bevolking steeds meer begon te verheffen. 'De Oekraïense Kozakkenheld trekt langs de herberg,' luidt het in een volkslied, 'maar de Jood pakt hem bij zijn kuif en laat niet los: 'Kozakje, Kozakje, neem rust, kom binnen, hoe kan ik anders mijn meester, de Pool, de pachtrente betalen.' Zo komt het blinkende wapentuig van de Kozak in zijn handen.'

De opstandigheid en de haat tegen de vreemde heersers, de onderdrukkers, de andersdenkenden namen toe - tegen de Polen en nog meer tegen hun handlangers, de Joden. In 1648 kwam het tot een fatale uitbarsting.

Verbitterd over de onderdrukking roept de Kozakkenhoofdman Bogdan Chmielnicki de Oekraïeners op tot het verzet, tot de 'heilige oorlog' voor de vrijheid en het ware geloof - tegen de Panen, de Poolse heersers en de Joden. 'Welk een onrecht u van de Polen en hun pachters en hun zo geliefde tolgaarders, de Joden, verdragen hebt, welke geweld, gruwel en misdaden gij geduld hebt, dat weet u zelf het beste,' luidt het in zijn tot de bevolking gerichte manifest. Tataren uit de Krim snellen de opstandelingen met sterke eenheden te hulp. In de aprildagen valt het verenigde Kozakken en Tatarenleger de Oekraïne binnen. Poolse troepen die zich te weer stellen, lijden een zware nederlaag. Dat is het teken voor opstand van het hele land.

Overal verzamelen zich benden; deze plunderen boerderijen en steken ze in brand; zij vermoorden de beheerders en de Joodse pachters. Van het platteland rolt de golf van terreur naar de steden. Slechts wie het orthodoxe geloof omhelst, blijft gespaard. In de dorpen van Poltawa vallen duizenden Joden hun ten offer. De Kozakken gedragen zich als razenden en begaan onvoorstelbare gruweldaden tegenover de Joden. 'De één vilden de Kozakken levend om het vlees voor de honden te werpen,' vertelt de ooggetuige Nathan Hannover, 'de ander brachten zij zware verwondingen toe en wierpen hem vervolgens op straat... Weer anderen werden levend begraven. Zij doorstaken zuigelingen in de armen van hun moeders en hakten vele mensen als vissen in mootjes... Bovendien werden hele scharen Joodse kinderen in het water geworpen om ondiepe plaatsen te dempen... De Tataren namen de Joden weliswaar gevangen, zij verkrachtten de vrouwen echter voor de ogen van hun mannen en voerden de mooiste als slavinnen en concubines mee. Op niet minder gruwelijke wijze handelden de Kozakken overal met de Polen, vooral met de priesters.'

Als een hels vuur laait de bloedige opstand door het land en slaat van de Dnjepr over naar het binnenland van de Oekraïne, naar het gebied rondom Kiew. Bijna drieduizend Joden, uit vier gemeenten bij elkaar gevlucht, vallen in handen van de Tataren en komen er levend af. Zij worden als gevangenen naar Istanboel gesleept - voor de slavenmarkt.

Het duurt niet lang of de rondtrekkende benden Kozakken en boeren maken ook het westen van de Oekraïne onveilig; de moorden breiden zich uit over Wolhynië en Podolië. De bedreigde mensen laten huis en hof in de steek en vluchten naar versterkte steden. Maar ook daar ontsnappen zij niet aan hun noodlot. In de stad Nemirow verschansten zich verscheidene duizenden Joden. Chmielnicki zendt Kozakken, die zich met een list toegang verschaffen. Als Polen verkleed naderen zij de stad en men opent hun niets kwaads vermoedend de poort. Ternauwernood één van de overrompelde mannen ontsnapt aan de dood, de vrouwen worden verkracht, de kinderen in de putten verdronken. Ook de Russen die in de stad wonen nemen deel aan die gruweldaden. Slechts enkele Joden die erin toestemmen zich te laten dopen, overleven het. Ook de rabbijn van Nemirow, Jechiël-Michael ben Elieser, valt met zijn hele gemeente en vele vluchtelingen ten offer aan het bloedbad.

Door verraad vallen hele scharen vluchtelingen in de versterkte stad Toelczyn in

Podolië in handen van hun achtervolgers. De Kozakken drijven alle Joden - bijna vijftienhonderd - in een plantsoen bijeen, stellen hun oorlogsbanier op en hun woordvoerder verkondigt: 'Wie in het doopsel toestemt, moet onder deze banier gaan staan en wij zullen hem het leven laten!' Geen enkele wordt bereid gevonden, allen worden gedood.
De moordpartij in Polonnoje neemt nog veel verschrikkelijker afmetingen aan. Een reusachtige menigte vluchtelingen, onder wie bijna twaalfduizend Joden, is in de Wolhynische stad samengestroomd: slechts de door de Tataren gevangen genomen mensen blijven in leven; zij worden als slaven verkocht. Alle anderen vinden de dood. De door het volk zeer vereerde kabbalist Simson van Ostropol wordt met vele anderen in de synagoge tijdens het gebed vermoord.
Bij het bericht van deze gruwelijke wandaden begon een massale vlucht. Door waanzinnige angst voortgedreven, haastten de Joden zich voort, overal waar het naderen van horden Kozakken werd gemeld. Zij trokken in onafzienbare scharen van stad naar stad.
Terwijl de Oekraïeners en de Tataren onder Chmielnicki in grote scharen en alles verwoestend door Wolhynië en Podolië naar Galicië oprukken, vallen horden Kozakken en opstandige boeren, 'Haidamaken' geheten, ook Litouwen en Wit-Rusland binnen. De Joodse huizen in Pinsk en Brest gaan in vlammen op, de gemeenten van Tsjernigof en Starodoeb worden vernietigd. Van het bloedbad dat in de Witrussische stad Gomel wordt aangericht, bericht een ooggetuige: 'De oproerlingen kochten de garnizoenscommandant om, die hun vervolgens de Joden met heel hun hebben en houden uitleverde. De Russen omsingelden hen met gevelde zwaarden, dolken en lansen en spraken als volgt: 'Waarom houden jullie je nog altijd aan je God?... Zweer jullie God af en jullie zullen als heren worden geacht. Wanneer jullie evenwel bij het geloof van je vaderen blijft, zullen jullie door onze hand vallen, evenals zovelen van jullie broeders in de Oekraïne en in Litouwen.' Toen weerklonk de stem van rabbi Elieser: 'Gedenkt broeders, de dood van onze geloofsgenoten die zich ter wille van de heiligheid van de Naam hebben opgeofferd!' Toen de booswichten dit vernamen, werden zij tot razernij opgezweept en sloegen met knuppels op de ongelukkigen los om hen een smartelijke dood te laten sterven. Mannen, vrouwen en kinderen kwamen in massa's om en hun onbegraven lijken werden een prooi voor honden en zwijnen.' Officiële berichten die uit Mogilew en Smolensk in Moskou binnenkomen, bevestigen dat in Gomel 'van de Joden, vrouwen en kinderen meegeteld, meer dan tweeduizend, van de Polen evenwel slechts circa zeshonderd man werden vermoord, terwijl van de Witrussen niemand aan lijf of goed enige schade leed'.
Ook de in 1648 tot koning van Polen gekozen Johannes Casimir slaagde er niet in een einde te maken aan deze verschrikkingen. Pas nadat het Poolse leger in oktober 1651 de Kozakken bij Berestetsjko een beslissende nederlaag had toegebracht, kwam het tot een vredesverdrag. Het recht van de vervolgden op vestiging in de kozakkengebieden werd opnieuw van kracht: 'Evenals de Joden vroeger op de kroon en sjlachta-domeinen woonden en land mochten pachten, zal dit hun ook verder zijn toegestaan.'
De rust zou slechts van korte duur zijn. Verder leed treft de Joden. De weinige overgebleven gemeenten zijn nog maar pas met moeite weer enigszins op gang gekomen, wanneer de oorlogswoede opnieuw over het land raast. Chmielnicki heeft nu met de Russen een bondgenootschap gesloten! En tsaar Alexej Michalovitsj laat plotseling aanspraken op Pools grondgebied gelden. In de zomer van 1654 dringen Moskovitische troepen en Kozakken Wit-Rusland en Litouwen binnen. 'Voor Rusland en voor het ware geloof!' luidt hun strijdkreet.
De Russische bevelhebbers jagen de Joden overal voor zich uit. In het Wit-russische

Mogilew wordt hun in 1655 op grond van de tsaristische oekase 'het verblijf en oponthoud voor altijd verboden'. Uit Witebsk, dat pas na een hardnekkige verdediging door Joden en Polen valt, slepen de Russen de in gevangenschap geraakte Joodse bevolking naar Novgorod en Kazan. Wanneer in augustus 1655 Wilna, de hoofdstad van Litouwen, wordt veroverd, zijn de meesten reeds gevlucht.
Om het ongeluk te voltooien is in de herfst van het jaar 1655 nog een derde vijand het land binnengedrongen - koning Karel Gustaaf van Zweden. Zijn troepen rukken op tot in het hart van het Poolse rijk en bezetten voor de lente van 1656 geheel Groot- en Klein-Polen. Zij laten de Joodse gemeenten met rust. Maar ook hun inval roept nieuwe rampen op. Wanneer de Poolse generaal Stephan Czamiecki met zijn vrijkorpsen de Zweedse troepen terugwerpt, pakken zijn horden ook de Joden aan. Men beschuldigt hen ervan gemene zaak met de Zweden te hebben gemaakt. In Gnesen, Lissa, Plotsk en vele andere steden wordt de Joodse bevolking onder afschuwelijke martelingen om het leven gebracht. Na de bestorming van Lenczyca komen bijna driehonderd families om het leven en in Kalisch zeshonderd.
Onmetelijk is de gruwelijke oogst die de dood heeft binnengehaald, verschrikkelijk de leemte die acht jaren van terreur - van 1648 tot 1656 - in de gelederen van het Poolse Jodendom hebben achtergelaten. Het aantal vermoorde Joden wordt geschat op driehonderd, zo niet vijfhonderdduizend. Bijna zevenhonderd gemeenten zijn volkomen van de aardbodem verdwenen of bestaan nog slechts uit enkele overlevenden. Negentig procent van de Joodse bevolking in Wolhynië en Podolië bestaat niet meer, is vermoord, weggesleept, gevlucht; hun woonplaatsen zijn verwoest en verbrand. Het lijden gedurende de kruistochten werd erdoor in de schaduw gesteld, de tijden van de 'zwarte dood', de rampen in Spanje werden er verre door overtroffen. Het bloeiende Joodse centrum in Polen was vernietigd. 'Door een dergelijke ramp,' schreef een tijdgenoot, 'is Israël sinds de ondergang van zijn rijk nog nooit getroffen.'
West-Europa was getuige van de gevolgen, zag de opgejaagde mensen die aan deze hel hadden kunnen ontsnappen. Plotseling doken overal hele scharen vluchtelingen op, in Hongarije, in Moravië en in Bohemen, in de straten van Frankfort, Hamburg, Amsterdam, Venetië. Overal namen de Joodse gemeenten hen op. Ook werden allen vrijgekocht die door de Tataren naar Turkije waren weggesleept. Uit geheel West-Europa kwamen geldschenkingen om hen los te kopen. Het keerpunt in de geschiedenis van het Poolse Jodendom was aangebroken. Na deze catastrofe begon in het Oosten de ondergang van de grootste diaspora gemeente die ooit ter wereld had bestaan. Polen, eens gedurende lange tijd het toevluchtsoord van de uit Midden-Europa verdreven Joden, werd nu een land van emigratie. Sedert 1648 begon de stroom van Joodse uitgewekenen terug te vloeien... naar het Westen.

Met Columbus naar de Nieuwe Wereld

Juist toen over de Joodse gemeenten in het oosten van Europa de catastrofe losbrak en de donkere schaduwen van de middeleeuwen opnieuw op hen neerdaalden, had zich ver in het westen een ontzaglijke reeks gebeurtenissen afgespeeld die ook van grote invloed op de geschiedenis van het Jodendom zou zijn. Anderhalve eeuw tevoren was het begonnen met het samenvallen van twee gebeurtenissen: in hetzelfde jaar 1492 dat de Spaanse Joden werden verdreven, had Columbus Amerika ontdekt.
Op 30 april was in alle woonplaatsen van Spanje door herauten het koninklijk edict verkondigd dat alle Joden die hun geloof trouw bleven gelastte binnen drie maanden het land te verlaten. Op 17 april had Columbus van hunne zeer katholieke majesteiten

Ferdinand van Aragón en Isabella van Castilië het koninklijk besluit ontvangen dat zijn dappere plan goedkeurde. 'In dezelfde maand,' schreef hij in zijn aantekeningen, 'waarin de Spaanse vorsten de verdrijving van de Joden uit het gehele koninkrijk gelastten, droegen zij mij op mijn reis naar Indië te ondernemen.'
In het archief van Sevilla bevindt zich nog heden een protocol met de verklaring van de matroos Juan de Aragjn uit Moguer. In de laatste dagen van juli 1492 had hij als scheepsjongen gevaren op een zeilschip dat verdreven Joden naar Afrika in ballingschap moest overbrengen. Toen het schip de Rio Tinto afvoer en de kade van Palos passeerde, zagen de bannelingen de drie karvelen van Columbus met gereefde zeilen liggen, gereed om uit te varen. Ze konden niet vermoeden dat zich ook aan boord van deze schepen leden van hun volk bevonden.
Op 2 augustus 1492 hadden alle Joden met uitzondering van de onder dwang gedoopten, de maranen, Spanje verlaten. De volgende dag, op 3 augustus, begonnen de schepen onder bevel van Columbus hun vermetele tocht naar Indië, die uiteindelijk tot de ontdekking van Amerika leidde.
Van het eerste begin af was de ontdekking van de Nieuwe Wereld aan de overkant van de Atlantische Oceaan ten nauwste met het Jodendom verbonden; de grote expeditie was een onderneming waar maranen en Joden sinds het begin aan meewerkten.
Was Columbus zelf een Jood? Niemand kan het met zekerheid zeggen, de vraag naar zijn Joodse afkomst is tot op heden een strijdpunt gebleven. Er is veel dat ervoor pleit, maar een ondubbelzinnig bewijs kon tot dusver niet worden geleverd.
'Gedurende enkele eeuwen,' zo schildert Fritz Heymann de strijd van de deskundigen, 'waren de geleerden ervan overtuigd dat de admiraal van de Nieuwe Wereld een zoon was van de wolwever Domenico Colombo in Genua en van diens gemalin Suzanna Fontanarossa. In de stukken komt hij voor als Christofforus Colombo. ...Tot in 1914 de historicus Celso Gracia de la Riega in het stadje Pontevedra van de provincie Galicia in Noordwest-Spanje oorkonden vond die spreken van een Domenico Colón, zijn vrouw Susanna Fonterosa en hun kinderen Cristóbo, Bartolomeu, Diego en Branqa. De Fonterosa's, die hier als familie van moederszijde van Columbus worden genoemd, waren sinds kort gedoopte Joden. Sindsdien zijn door ijverige geleerden Colóns en Colóms van Joodse afkomst in alle streken van Spanje ontdekt. Uit talloze geschriften wordt bewezen dat de admiraal... in het geheel geen Italiaans, maar uitstekend Spaans schreef en de nieuw ontdekte eilanden naar dorpen rondom Pontevedra noemde. Er woedt een hevige strijd of de ontdekker Cristóbal Colón identiek is met de Genuees Christofforus Colombo of met de Spanjaard Cristóbo Colón.'
Maar vast staat dat de mannen die zijn plan ondersteunden tot het Jodendom behoorden en deze mannen zorgden voor het succes van de ontdekkingsreis. Het is een lange rij...
Twee jaar woonde Columbus als gast bij de hertog van Medina Celi, Luis de la Cerda. Zijn beschermer had zich bereid verklaard drie schepen uit te rusten, maar koningin Isabella weigerde haar toestemming. De hertog gaf Columbus een aanbeveling voor zijn neef, de kardinaalaartsbisschop van Toledo, Pedro Gonzalez de Mendoza. De kardinaal en de hertog waren door dezelfde Joodse grootmoeder met elkaar verwant - de grande werd in pamfletten aangevallen, de kerkvorst moest zich later voor een inquisitierechtbank verantwoorden. Vol ijver begon nu ook de kardinaal het plan aan te moedigen; onder zijn auspiciën werden in Calamanca de voorstellen van Columbus grondig bestudeerd en tenslotte goedgekeurd.
Diego de Deza, bisschop van Zamora en biechtvader van koning Ferdinand, nam Columbus in zijn paleis op. 'Sinds ik naar Castilië ben gekomen,' luidt het in een brief

die de admiraal later aan de vorsten schrijft, 'heeft deze prelaat mij beschermd en mijn aanzien verhoogd. Tezamen met de kamerheer Cabrero is hij de oorzaak dat Uwe Majesteiten Indië bezitten.' Bisschop Diego de Deza was een kleinzoon van de Jood Ruy Capón en Juan Cabrero, de eerste kamerheer van de koning, was eveneens de kleinzoon van een maraan van zuiver Joodse afstamming, de minister van binnenlandse zaken van Aragón, Sancho de Paternoy. Slechts met moeite slaagde Cabrero er overigens in 1492 in zijn grootvader van de vuurdood te redden en een begenadiging tot levenslange gevangenisstraf voor hem te verkrijgen.
Geloofwaardige overleveringen vertellen ook van een ontmoeting van Columbus met de invloedrijke Isaak Abravanel en met Abraham Senior, beide leidende figuren onder de Castiliaanse Joden; in 1487 zou Columbus hun in Malaga zijn plannen hebben voorgelegd. Ook zij begunstigden en steunden zijn onderneming, tot Abravanel in 1482 naar Italië emigreerde, terwijl Senior zich als Fernando Perez Coronel aan het doopsel onderwierp.
Tot de meest vooraanstaande beschermers van Columbus behoorden evenwel de maranen Luis de Santangel - een belastingpachter en 'koninklijke schatbewaarder' van Aragón, achterkleinzoon van Noah Chinillo - Gabriël Sanchez - minister van financiën en zoon van gedoopte Joden - en de vicekanselier van Aragón, Alfonso de la Caballeria, uit een beroemde familie die het Christendom had omhelsd.
In het legerkamp bij Santa Fe vóór Granada was het Luis de Santangel op 2 januari 1492 gelukt de koningin te bewegen haar toestemming te geven. Hij had Isabella nogmaals uiteengezet welke onschatbare voordelen degene te wachten stonden, die als eerste de kortste zeeweg naar Indië vond. Er konden onmetelijke landen worden veïoverd, ontelbare heidenen worden bekeerd! Alle schatten waarover Marco Polo eens had bericht - vooral goud en edelstenen -, zouden de heersers van Spanje ten deel vallen' Welk een roem voor de kronen van Castilië, Aragón en León! Bovendien had Santangel, omdat er niet voldoende staatsmiddelen ter beschikking stonden, aangeboden een aanzienlijk bedrag uit zijn vermogen voor te schieten - zeventienduizend dukaten. Dát gaf de doorslag!
De door Santangel ter beschikking gestelde som maakte de uitrusting van de expeditie mogelijk. Vrijwel alles wat Columbus aan nautische instrumenten en kaarten op zijn reis meenam, was door Joden verschaft. Een belangrijk aandeel hierin had Jahuda Cresques, eens leider van de nautische academie van Palma op Majorca, later in Portugese dienst onder de naam Jacomo de Majorca, hoofd van de zeevaartschool in Sagres, waar sinds 1415 onder Hendrik de Zeevaarder het tijdvak van de ontdekkings-reizen was begonnen. Zeer grote diensten werden Columbus ook bewezen door de kennis van de vooraanstaande astronoom en wiskundige Abraham Zacuto, die als kind van de juderia van Zaragossa in 1492 naar Portugal moest uitwijken. Zijn '*Almanach perpetuum*', een astronomische efemeridentabel, vergezelde Columbus op zijn reis. Ook onder de bemanning bevonden zich enkele maranen: de tolk Luis de Torres en de scheepsartsen Bernal en Marco.
Luis de Torres, een Jood die pas kort voor het vertrek gedoopt was, zou de eerste zijn die het nieuwe land betrad. Hij was ook de eerste Europeaan die zich in de Nieuwe Wereld vestigde. Toen Columbus na de ontdekking van Amerika naar Spanje terugvoer, besloot Torres te blijven. Hij vestigde zich op het eiland Cuba en begon met het verbouwen van een genotmiddel dat toen in Europa nog volkomen onbekend was en dat hij zelf had ontdekt: de tabak. Het, bericht daarvan is voor ons bewaard gebleven in het logboek van zijn vlaggeschip 'Santa Maria', waarin Columbus op het eiland Cuba eigenhandig schreef: 'De admiraal besloot twee Spanjaarden landinwaarts te zenden, de ene Rodrigo de Jerez genaamd... en Luis die in dienst van de stadhouder

van Murcia had gestaan, een gedoopte Jood die Hebreeuws, Chaldeeuws en zelfs enig Arabisch verstond. Op hun terugweg ontmoetten zij veel mensen, mannen en vrouwen die een smeulende kruidensoort in de handen droegen, bladeren die zij gewend zijn te roken...'
Luis de Torres stierf op Cuba. De boekhouding van 'Indië' bevat een laatste korte aantekening over hem: 'Op 22 september 1508 betaald aan Catalina Sanchez, echtgenote van de overleden Luis de Torres... 8645 maravedi als wedde van haar echtgenoot, door hem verdiend door het ontdekken van het eiland Española (Haïti).'
Het eerste bericht van de ontdekkingen kwam bij Luis de Santangel terecht. Columbus zond het hem reeds toe vanaf de Azoren, die hij op zijn terugreis aandeed. Isabella en Ferdinand vernamen het succes van deze geslaagde onderneming pas uit de mond van hun schatbewaarder.

Ook de tweede ontdekkingsreis naar de Nieuwe Wereld in het jaar 1493 werd uit Joodse vermogens gefinancierd. De gelden, die ditmaal door de vorsten ter beschikking werden gesteld, waren afkomstig uit de opbrengst van de in beslag genomen bezittingen van uitgewezen Joden. Nog steeds bevinden zich in de archieven de koninklijke decreten die de onmiddellijke verkoop gelasten van edelstenen, koopwaren en goederen, opdat de nieuwe reis geen uitstel zou ondervinden. De buit van de verbanning van de Joden zou ook nog toereikend zijn voor de derde en de vierde reis van Columbus...
Ferdinand en Isabella hebben de steun die Santangel en Sanchez aan de ondernemingen van Columbus verleenden, met waardevolle en bijzondere rechten beloond: beide maranen werden - hoewel zij onder verdenking stonden van sympathieën voor het Jodendom - beschermd tegen ingrepen van de inquisitie en Luis de Santangel ontving als eerste het koninklijke privilege voor de export van tarwe en paarden naar Amerika.
Er was een nieuwe wereld ontdekt. Vol hoop hoorden de maranen dit en weldra stroomden hete scharen 'gekerstende' Joodse emigranten naar de landen die door Columbus voor de kroon van Castilië in bezit waren genomen. Zij moesten in het geheim scheep gaan, want officieel was hun het betreden van de nieuwe gebieden streng verboden. Ongeacht alle verboden en de strenge controle in de havens verschenen zij toch aan de overzijde van de oceaan om daar een nieuw leven te kunnen beginnen. De gevolgen waren binnen zeer korte tijd merkbaar. Juan Sanchez uit Zaragossa gaat als eerste koopman in de Nieuwe Wereld aan het werk. Van maranen zijn de eerste industriële vestigingen in de Amerikaanse koloniën afkomstig. Reeds in 1492 vestigden zich Portugese Joden op St. Thomas en begonnen grootscheeps plantages op te zetten: zij waren het die vanaf het eiland Madeira het suikerriet invoerden en dit gewas met zeer veel succes tot een inheemse plant maakten. Zij stichtten verscheidene suikerfabrieken en hadden volgens 's lands gebruik negerslaven in dienst, zeker wel drieduizend. Vijftig jaar later is de nieuwe industrie op het eiland in volle bloei: de oogst van zestig plantages gaat naar de suikerwalsen en de kookpannen. De produktie bedraagt omstreeks 1550 reeds 3,75 miljoen pond.
Maar hun grote verwachting, ver van Europa eindelijk in rust te kunnen leven en werken, bleef onvervuld. Al te snel greep de arm van de inquisitie ook naar de nieuwe koloniën in Midden en Zuid-Amerika. De koningen van Spanje benoemden bisschoppen tot inquisiteurs - het eerst op Cuba en Puerto Rico – en gaven hun volmacht om iedere ketterij, uit te roeien. In 1515 werd de maraan Pedro de Léon met zijn familie op Haïti gevangen genomen en voor een proces naar Sevilla overgebracht.

Onder keizer Karel V hield de inquisitie haar intocht in Mexico. In 1528 - slechts negen jaar na de verovering van het Aztekenrijk - laaiden de vlammen van de eerste brandstapels in de Nieuwe Wereld op: het slachtoffer werd een conquistador, die aan de zijde van Heman Cortes had geholpen Mexico te veroveren: de maraan Hernando Alonso. Met hem stierf een andere 'judaïzerende' immigrant. De vervolging bleef echter beperkt van omvang.
Kort na 1536, toen ook in Portugal de inquisitie voor de eerste maal toesloeg, emigreerden nieuwe scharen onder dwang gedoopte Joden, vooral naar Mexico. Het duurde niet lang of er was geen stad waar zij niet te vinden waren. In alle branches van handel en nijverheid waren zij als pioniers in actie: zij stichtten plantages, begonnen mijnbouw en knoopten handelsbetrekkingen aan met alle delen van de Oude Wereld, met Italië, Holland en Turkije. Ook in Peru kwam onder hun leiding de koloniale handel tot geweldige bloei. Een stroom waren en goederen begon over de Atlantische Oceaan te vloeien.
De reactie bleef niet uit: in 1571 werd onder koning Filips II in Mexico de eerste formele inquisitierechtbank opgericht; deze moest 'het door Joden en ketters, voornamelijk van Portugese nationaliteit, ontwijde land' energiek en grondig zuiveren. Op de eerste auto de fe, die met zeer veel luister op 28 februari 1574 werd gehouden, volgde lange reeksen brandstapels die nu overal in de Nieuwe Wereld begonnen op te laaien en waaraan, tezamen met andere ketters, talloze maranen ten offer vielen.
Groot opzien baarde omstreeks het einde van de zestiende eeuw een proces waarbij een hele uit Portugal gekomen familie werd uitgeroeid.
Luis de Carvajal, een maraan, stond bekend als een zo vrome katholiek dat hem de gouverneurspost van de Mexicaanse provincie Nieuw-León werd verleend. Hij zorgde er speciaal voor dat vele immigranten zich in het land vestigden. Onder hen bevonden zich niet weinig maranen die het geloof van de vaderen trouw waren gebleven. In het diepste geheim ontstond een grote gemeente. Hun rabbijn huwde Francisca, de zuster van de gouverneur. De inquisitie, waarvoor dit niet verborgen was gebleven, sloeg plotseling toe. Toen de eerste arrestaties plaatsvonden, vluchtten velen. Van de familie Carvajal ontkwam echter niemand. Alle leden ervan werden in de kerker geworpen en gemarteld. Luis de Carvajal die schuldig werd bevonden omdat hij zijn zuster niet had aangeklaagd, stierf in de gevangenis, zijn familieleden vonden de dood op de brandstapel. De andere gevangengenomen leden van de gemeente vielen ten offer aan de daaropvolgende auto de fe's. Hun vermogen - geld, landerijen, plantages en mijnen - werd geconfisqueerd.
Binnen de tijd van een kwart eeuw steeg het aantal processen tot niet minder dan achthonderd negenenzeventig. De Mexicaanse inquisiteurs overtroffen in hun ijver bijna de beruchte rechtbanken van Toledo. Zij verrichtten hun vernietigingswerk zo grondig dat in de volgende veertig jaar nog slechts dertig heimelijke Joden een proces werd aangedaan. Pas in de jaren na 1646 kwam het in Mexico opnieuw tot massaprocessen. Het werk van de bloedrechters bereikte zijn hoogtepunt in de gruwelen van de 'auto general' van 11 april 1649 - de grootste die de Nieuwe Wereld ooit heeft gekend. Honderdacht maranen stierven de vuurdood.
Ook in Peru verbreidde het in 1570 opgerichte inquisitietribunaal met zijn 'zuiveringsacties' de schrik in het land. In 1595 moest bij een grote auto de fe tegen tien judaïzerende mensen in Lima de maraan Francisco Rodriguez het leven laten. In 1600 en 1606 laaiden opnieuw de brandstapels op. Op 23 januari 1639 werd de hoofdstad het toneel van de grootste auto de fe in Peru: van zestig veroordeelde maranen stierven zeven de marteldood. De arts Francisco Maldonado da Silva, de meest geachte van hen, hadden noch martelingen, noch zeventien jaar kerkerstraf in

zijn geloof doen wankelen. Hij stierf even kalm en vastberaden als zijn medeslachtoffer Eli Nazareno. Tot de terechtgestelden behoorde ook Manuel Baptista Perez, de rijkste koopman van Lima en een groot bevorderaar van de letterkunde. In zijn huis waren de gelovigen jarenlang in het geheim bijeengekomen om te bidden en hun godsdienstoefeningen te houden.
De arrestaties en inbeslagnemingen van vermogens, die de inquisiteurs tijdens het proces hadden bevolen, hadden een dergelijke omvang aangenomen dat het in Peru tot een ware economische crisis kwam en de bank de betalingen moest staken. Met de uitroeiing van de maranen was tevens de ruggegraat gebroken van de door hen gestichte en tot bloei gebrachte handel en nijverheid.

Ook Brazilië telde belangrijke Joodse nederzettingen. De geschiedenis en de kolonisatie van dit reusachtige land is vanaf het eerste uur van zijn ontdekking in 1500 ten nauwste verbonden geweest met het pionierswerk van maranen en Joden. Reeds in de expeditie onder Pedro Alvarez Cabral, die de Portugezen een claim op dit gebied in de Nieuwe Wereld verzekerde, had Gaspar da Gama als zeevaarder en tolk een belangrijk aandeel gehad. In zijn prille jeugd was deze Poolse Jood als slaaf naar Indië verkocht. Vasco da Gama had hem bij zijn eerste ontdekkingsreis om Kaap de Goede Hoop naar Portugal meegenomen. Sinds zijn gedwongen doop voerde hij de familienaam van de admiraal.
Jarenlang zorgde Portugal er zelf voor dat talrijke Joden de reis over de Atlantische Oceaan konden maken. Steeds vaker veroordeelden sinds 1548 de inquisitierechtbanken verdachte maranen tot deportatie, voor deze mensen een geluk bij een ongeluk. In hun ballingschap hadden zij veel meer vrijheid dan zij in hun vaderland ooit hadden gekend en zo waren zij dus in staat op hun nieuwe plaatsen van vestiging hun oude geloof veel vrijer te belijden.
De initiatieven die van hen uitgingen, werden zeer spoedig merkbaar en niet alleen in de handel. Een maraan schiep als eerste gouverneur-generaal orde in het bestuur van de reusachtige kolonie, hetgeen tot de eerste grote successen leidde: het was Thomé de Sonza, een man met opvallende eigenschappen, die er in 1549 heen werd gezonden. Vrijwel alle artsen in het land waren maranen. De eerste grote suikerrietplantages waren in het bezit van Joden. Zij bevorderden ook de aanplant van katoen, tabak en rijst.
De nederzettingen van de maranen bereikten een zodanige bloei dat Portugal zich in 1579 genoodzaakt zag de bisschop van Salvador inquisitoriale volmachten te verlenen. Alle verdachten, luidde het bevel, moesten naar Europa worden gezonden om te worden gevonnist. Het gevolg was een golf van verhoren, arrestaties en inbeslagneming van vermogens.
Het jaar 1624 bracht pas een ommekeer: de Nederlanden, die in een lange en bloedige vrijheidsoorlog tegen het katholieke Spanje de onafhankelijkheid van hun vaderland en van hun protestantse geloof hadden bereikt, waren de sterkste zeemacht geworden en hun handelscompagnieën maakten het Portugal vooral in Oost en WestIndië buitengewoon moeilijk. De Westindische Compagnie deed een greep naar Brazilië!
De zeer benarde maranen aarzelden geen ogenblik en schaarden zich aan de zijde van de Hollanders, het volk dat in Europa hun geloofsgenoten liefderijk in hun land had opgenomen, toen zij uit Portugal werden verdreven. Er hadden reeds Joden deelgenomen aan de voorbereiding van de Braziliaanse onderneming, zoals Francisco Ribeiro, een Portugese kapitein, wiens Joodse familieleden in Amsterdam woonden. Ook de maranen van Amsterdam steunden de plannen van de Nederlanden met alle hun ten dienste staande middelen. Het bestuur van de Westindische Compagnie

waarin Spaanse Joden, voormalige maranen, zitting hadden, bracht het kapitaal voor de veldtocht op. Joodse vrijwilligers sloten zich bij de Hollandse troepen aan en onderscheidden zich herhaaldelijk tijdens de oorlog: Nuño Avarez Franco en Manuel Fernandez werkten de plannen uit die leidden tot het innemen van Bahia en de verovering van Pernambuco slaagde dank zij de hulp van een groep Amsterdamse Joden onder aanvoering van Antonio Vaez Henriquez. Onder Francisco de Campos uit Amsterdam viel het eiland Fernando de Noronha in Nederlandse handen.
Gaandeweg konden de Nederlanders het gehele land veroveren. Met hun heerschappij sloeg voor alle gedoopte Joden in Brazilië het uur van de vrijheid. Voor de eerste maal ontstonden er in de Nieuwe Wereld Joodse gemeenten die hun geloof in de volle openbaarheid mochten belijden!
Een stroom emigranten uit de Oude Wereld trok naar Brazilië, het aantal tot bloei komende Joodse nederzettingen steeg. De belangrijkste gemeente ontstond in Pernambuco. Er werden suikerfabrieken opgericht en er begon een drukke import en export. In 1642 kwamen, tezamen met talrijke Joodse emigranten uit Holland, ook twee jeugdige geleerden uit Amsterdam aan: Isaak Aboab de Fonseca, die in de gemeente van Pernambuco de 'eerste Amerikaanse rabbijn' werd en Rafael Moses de Aguilar, die als voorbidder bij één van de synagogen werkte. Op het verheugende bericht van het nieuwe, opbloeiende leven van de Joodse gemeenten moedigde de grote geleerde Manasse ben Israël in Holland zijn geloofsgenoten aan naar Pernambuco te trekken. Het zag er allemaal even hoopvol uit.
Maar de tijd van de vrijheid duurde niet lang. In 1645 vielen de Portugezen het Nederlandse Brazilië aan en op hetzelfde ogenblik kwamen de in het land achtergebleven Portugese plantagebezitters in opstand. De oorlog duurde negen jaar. De Joden vochten verbeten aan de zijde van hen die hun de geloofsvrijheid hadden gebracht tegen degenen van wie niets dan onderdrukking en brandstapels te verwachten waren. Door hun rabbijn Aboab opgeroepen, verdedigden de Joden Pernambuco (1646). Een vloot van achttien schepen onder de Jood David Peixotto bracht hulp aan de hongerende veste. Na een hernieuwd beleg viel de stad echter op 27 januari 1654 als laatste Hollandse bezitting in handen van de Portugezen. Bij het vredesverdrag vergaten de Hollanders hun medestrijders met. Zij verlangden volledige amnestie voor de burgerbevolking en nadrukkelijk nok voor de Joden. De Portugezen beloofden het, maar hielden geen woord. Nauwelijks waren zij weer heer en meester over het land, of de gouverneur gelastte de Joden Brazilië onverwijld te verlaten.

Het einde van de Hollandse heerschappij in ZuidAmerika had voor de toekomst van het Joodse volk aan de overzijde van de Atlantische Oceaan onvermoede gevolgen: groepen vluchtelingen uit Brazilië werden kernen van nieuwe, later van grote betekenis geworden Joodse gemeenten in de Nieuwe Wereld.
Geen van deze nieuwe toevluchtsoorden bevond zich evenwel in de Zuidamerikaanse bezittingen van Spanje en Portugal, de beide landen die zowel in Europa als overzee zoveel leed over het Joodse volk hadden gebracht. Er begon een nieuwe periode van Joodse kolonisatie in andere gebieden.
Slechts Aboab, Aguilar en een groep Amsterdamse Joden uit Pemambuco keerden naar Holland terug. De overigen wendden zich tot andere. gebieden van Amerika - vooral tot de Westindische archipel en de aangrenzende kusten, de Nederlandse, Engelse en Franse bezittingen op de Antillen en in Guyana. Met hun komst begon een nieuw stuk bloeiende koloniale ontwikkeling van grote betekenis en werd het economische zwaartepunt van Amerika naar deze gebieden verplaatst. Er ontstonden Joodse nederzettingen op Curacao, Jamaica en in Cayenne. Nieuw aangekomenen uit

Brazilië vestigden zich op Barbados - in 1627 door de Engelsen in bezit genomen -, waar zij de eerste moderne suiker-idustrie begonnen. De suikerexport nam snel toe: in 1676 verlieten jaarlijks reeds vierhonderd schepen het eiland met elk honderdtachtig ton ruwe suiker aan boord. In 1664 voerde Thomas Modyfort de suikerprodukde op Jamaica in. In 1670 waren reeds vijfenzeventig fabrieken in bedrijf, waarvan verscheidene niet minder dan 200.000 kilo suiker produceerden. In het jaar daarop brachten christenkooplieden bezwaren naar voren en eisten de uitsluiting van Joden. De gouverneur wees hen af met de bemerking: 'Zijne Majesteit kan zich geen betere onderdanen wensen dan Joden en Hollanders.'
Niet anders ging het in Suriname, waar sinds 1644 Joden woonden. De Engelsen kenden hun privileges toe, 'omdat wij hebben bevonden' - zo werd dit gemotiveerd - 'dat het Hebreeuwse volk voor de kolonie van groot nut en zeer zegenrijk is gebleken'. Toen Suriname in 1667 van eigenaar veranderde en de Nederlanders er de heerschappij aanvaardden, veranderde er niets.
Ook in de belangrijke koloniën van Frankrijk vertoonde zich hetzelfde beeld. Aan Joden die van het Zuidamerikaanse vasteland waren verdreven, dankte Santo Domingo de opbloei van de suikerproduktie. Op Martinique legde Benjamin Dacosta in 1655 de eerste grote plantage aan en stichtte raffinaderijen. Negenhonderd geloofsgenoten, die uit Brazilië elfhonderd slaven op schepen hadden meegebracht, hielpen hem bij de opbouw. Op Guadeloupe herhaalde zich dit. Het was echt pionierswerk, dat tot een grote ontwikkeling in de nieuw ontdekte en in bezit genomen landen en eilanden leidde - want de suikerproduktie werd de ruggegraat van de vroege koloniale economie in de Nieuwe Wereld. 'De scheepvaart van Frankrijk,' zegt een verklaring van de Parijse handelsraad in 1701, 'dankt haar welvaart aan de handel op de suikerrieteilanden en kan door deze in stand worden gehouden en zelfs worden uitgebreid.'
Van de grootste betekenis voor de toekomst zou evenwel het lot worden van een kleine schaar uit Brazilië verdreven mensen, die op zoek naar een nieuw vaderland ver naar het noorden trokken: zij legden de grondslag voor een Joodse gemeente die later alle andere overvleugelde.
In 1654 gingen in de haven van Nieuw-Amsterdam, het latere New York, drie-entwintig Joodse vluchtelingen aan land. De stad was Nederlands en de nieuw aangekomenen twijfelden er niet aan gastvrij te zullen worden ontvangen. Tot hun grote ontsteltenis betoonde de gouverneur, Peter Stuyvesant, zich evenwel zeer afwijzend. In een bericht aan de Bewindhebbers van de Westindische Compagnie in Amsterdam sprak hij zich scherp uit tegen de toelating van Joden, omdat zij 'Nieuw-Nederland zouden kunnen besmetten'. Er verstreken maanden van bezorgd wachten. Toen kwam, gedateerd 26 april 1655, het antwoord uit Holland. Het leek even onverstandig als onrechtvaardig, zo luidde het in het schrijven, degenen die zulk een belangrijk aandeel hadden gehad in de Braziliaanse onderneming en die door hun verdrijving schade hadden geleden, geen asiel te verlenen. 'Na een diepgaand overleg en rekening houdend met een verzoekschrift van de Portugese Joden in Amsterdam hebben wij besloten hun de bevoegdheid te verlenen de wateren van Nieuw-Nederland te bevaren, overal handel te drijven en zich overal te vestigen, met als enig voorbehoud dat de onbemiddelden onder hen niet ten laste van de Compagnie of van de christelijke gemeenschap komen, maar door hun eigen geloofsgenoten worden gesteund.'
Het geboorteuur van de grootste Joodse gemeente ter wereld had geslagen...

Het Hollandse Jeruzalem

'Wanneer een rijk zich tegen u verheft om u aan de vernietiging prijs te geven, is er altijd nog een ander waar u een onderdak zult vinden,' had in het jaar 1552 Samuel Usque geschreven in zijn 'Troost voor de onderdrukkingen van Israël'. Nog voor de eeuw ten einde liep, vonden de opgejaagde maranen in de Nederlanden onverwacht een nieuw toevluchtsoord.
De Nederlanders hadden met goed gevolg gevochten voor hun geloofsvrijheid in de grootse vrijheidsstrijd van een klein volk tegen een wereldmacht, tegen Spanje. Niet lang nadat de zeven noordelijke provinciën het Spaanse juk hadden afgeschud en in 1579 door de Unie van Utrecht de gewetensvrijheid hadden afgekondigd, kwamen de eerste vluchtelingen aan. Het waren Joden uit Portugal, dat koning Filips II had ingelijfd.
Ondanks de duizenden die in de vijftiende en de zestiende eeuw in Italië en in Turkije, in Afrika en tenslotte ook in de Nieuwe Wereld bescherming en toevlucht hadden gezocht, ondanks de duizenden die de brandstapels van de inquisitie hadden beklommen, waren er in Spanje en Portugal nog steeds talloze nieuwbakken Christenen, nakomelingen van onder dwang gedoopten, die slechts wachtten op de gelegenheid om met verlies van hun hoge staatsbetrekkingen en geestelijke ambten de wijk te nemen naar verdraagzamer landen. Zij waren slechts bezield door één wens: hun Jodendom weer openlijk te kunnen belijden.
Verwarde berichten van tijdgenoten bewaarden het verslag van de belevenissen van die maranen die op hun vlucht uiteindelijk Amsterdam bereikten.
In 1590 verlaat in het grootste geheim een schip de kust van Portugal. Het heeft landverhuizers aan boord - nakomelingen van onder dwang gedoopte Joden. Slechts enkele dagen later lijkt al hun hoop te worden vernietigd. Want ze worden aangehouden door een plotseling opduikend Engels oorlogsschip dat jacht maakt op de Spaans-Portugese vloot. De kapitein, een Engelse hertog, is zo vol geestdrift over de schoonheid van één van de gevangenen, de jeugdige Maria Nuñes, dat hij haar wil trouwen. Hij heeft er geen vermoeden van verliefd te zijn geworden op een meisje dat in het geheim Jodin is, maar meent dat zij tot een familie van Portugese edelen behoort. Des te groter is zijn teleurstelling wanneer zij zijn aanzoek afslaat, omdat zij niet met een Christen wil huwen. De schoonheid van de Portugese, die met de overige gevangenen naar Londen wordt overgebracht, wordt in de hoge kringen zo druk besproken dat zelfs de koningin de wens te kennen geeft haar te leren kennen. Elisabeth I nodigt haar uit, schept veel behagen in de jonge maraanse en rijdt in een open rijtuig met haar door Londen. Maria Nuñes koestert evenwel slechts de wens haar gewelddadig onderbroken reis te mogen voortzetten. Zij wil naar de Nederlanden en het gelukt haar ook. Op zekere dag laat men haar gaan en op haar verzoek eveneens de andere gevangenen. Allen bereiken veilig de stad Amsterdam - en nemen daar hun oude geloof weer aan.
Naar wordt beweerd dreef een in het Kanaal opgestoken storm drie jaar later een andere groep heimelijke landverhuizers uit Portugal met hun schip naar de stad Emden. Ze begaven zich aan land en het toeval wilde dat ze op een huis Hebreeuwse letters ontdekten: ze hadden het huis gevonden van de rabbijn Mosje Uri Levi. Vol vreugde maakten ze zich bekend en verzochten ze hem om de besnijdenis. Maar de rabbijn weigerde, want hij vreesde zich het ongenoegen van de protestantse bevolking op de hals te halen. Daarom gaf hij hun de raad verder te trekken naar Amsterdam; hijzelf zou hen volgen en hen in de Hollandse stad in Abrahams gemeenschap opnemen. Aldus geschiedde.
Of deze beide, door tijdgenoten overgeleverde gebeurtenissen zich werkelijk zo

hebben afgespeeld, blijft een open vraag. Historisch staat vast dat in het jaar 1593 een aantal maranen uit Portugal naar Amsterdam trok. Jakob Tirado, een ontwikkeld man, die zij als woordvoerder hadden gekozen, sprak met de autoriteiten in het Latijn. Tot hun geluk vonden zij ook een in de stad zeer hoog aangeschreven persoon die hen krachtig steunde bij hun vestiging: Samuel Palache, gezant van de sultan van Marokko, eveneens een Jood van sefardische afkomst. In zijn huis, waarin hij een plaats van gebed had ingericht, kwamen ze geregeld bij elkaar.
Het kon niet uitblijven dat het geheimzinnig lijkende gedrag van de nieuwe bewoners de verdenking van de Amsterdamse gezagdragers opwekte. Dat was geen wonder, want zij vermoedden in iedere nieuweling uit het rijk van de gehate Filips II een 'papist' of een Spaanse spion. Op een dag in oktober 1596, toen de 'Portugezen' in het geheim voor het vieren van de Grote Verzoendag bijeen waren gekomen, sloegen zij toe: Hollandse overheidsdienaren drongen het bedehuis binnen. De verraste mensen, die de verschrikkingen van de inquisitie nog niet vergeten waren, sloegen op de vlucht. Niet minder verbijsterd waren de Hollanders: ze vonden geen heiligenbeelden of paramenten, wat ze eigenlijk hadden verwacht, maar volledig onbekende en onleesbare geschriften: thorarollen en Hebreeuwse boeken.
Jacob Tirado deed de oplossing van het raadsel aan de hand. Hij bekende de waarheid: dat de immigranten gevluchte Joden waren die de katholieke inquisitie niet minder haatten dan de Hollanders deden. Voor de rest hadden ze hun kapitaal meegebracht en bezaten ze vérreikende handelsbetrekkingen, ook overzee, die ze ter beschikking wilden stellen van het land dat hen gastvrij had opgenomen.
Nog diezelfde dag mochten de 'Portugezen' de Grote Verzoendag op de gebruikelijke manier besluiten. Kort daarna gaf de Amsterdamse magistraat de maranen toestemming hun geloof openlijk te belijden. In het jaar 1598 werd de eerste synagoge gesticht; Joseph Pardo, uit Saloniki ontboden, nam de functie van rabbijn op zich.
Het nieuws van de verdraagzaamheid van de Hollanders maakte dat spoedig nieuwe scharen maranen naar het land trokken. Amsterdams opbloei tot één van de belangrijkste steden van geheel Europa begon. Juist vanaf die tijd, van het einde van de zestiende eeuw, steeg plotseling als met een ruk ook de economische ontwikkeling van de Nederlanden steil omhoog.
Met ieder nieuw inquisitieproces in Spanje en Portugal, met iedere nieuwe brandstapel voor betrapte of verdachte maranen, groeide het aantal Joden dat in stilte het land van de eeuwige, onverbiddelijke beschuldigingen en vervolgingen verliet en naar Holland verhuisde. Tien jaar na de eerste vestiging telde de Joodse gemeente reeds tweehonderd gezinnen. Vijf jaar later, in 1608, werd een tweede synagoge gesticht, in 1618 een derde. Economisch en op geestelijk gebied begon in zeer korte tijd een verbazingwekkende opbloei. Van druk bevrijd ontplooide het maranendom een grote bedrijvigheid. In die tijd was er nauwelijks een andere Joodse gemeente te vinden die qua ontwikkeling, aanzien en rijkdom zoveel vooraanstaande mannen telde als die in Amsterdam.
De immigranten behoorden grotendeels tot geleerde en aanzienlijke kringen, mannen die in Spanje of Portugal als artsen, wetenschappelijke onderzoekers of rechtskundigen hadden gewerkt of hoge functies als ambtenaren dan wel als geestelijken hadden bekleed. De meesten van hen beheersten de Latijnse taal en waren thuis in de letteren en schone kunsten en in staat zich in alle maatschappelijke kringen te bewegen. Velen bezaten hoge adellijke titels. In de Nederlanden, in die tijd het beschaafdste land van Europa, waar het humanisme in hoog aanzien stond, verkeerden geleerde Joden weldra overal met christelijke mannen van wetenschap en kunst. Velen van hen brachten het tot Europese vermaardheid en stonden met andere grote

tijdgenoten in persoonlijke relatie. Abraham Zacutus Lusitanus (1576-1642), een vluchteling uit Lissabon en misschien wel een nazaat van de bekende astronoom Zacuto, geldt als één van de beroemdste geneeskundigen van die tijd. Hij voerde een levendige briefwisseling met vorst Frederik V van de Palts en diens ontwikkelde gemalin Liselotte.
In het 'Hollandse Jeruzalem', zoals Amsterdam vaak werd genoemd, ontmoetten ook alle stromingen van de letterkunde van het Jodendom elkaar. Reeds onder de eersten die zich hier nederzetten, bevonden zich schrijvers en dichters van naam. Uit hun werken weerklonk de echo van de grote tragedie waarvan de vluchtelingen in hun voormalige vaderland getuigen waren geweest. Jakob Israël Belmonte (1570-1629), één van de stichters van deze kolonie, vereeuwigde het lijden van zijn volk en de vervolgingen van de inquisitie in zijn literatuur. Rëuël Jessurun dichtte beurtzangen die bij de inwijding van de eerste synagoge werden voorgedragen. Een wisselvallig lot had hem naar Amsterdam gevoerd. Hij was geboren als kind van een maranenfamilie in Lissabon - zijn christelijke naam luidde Paul de Pina -, was katholiek opgevoed en zelfs voorbestemd om monnik te worden. Toen hij evenwel in Rome kennis maakte met Elias Montalto, de latere lijfarts van de Franse koningin Maria de Medici, herinnerde deze hem aan het geloof van zijn vaderen en aan hen die voor dit geloof het martelaarschap op zich hadden genomen. In plaats van naar het klooster was Rëuël, zoals hij zich vanaf dat moment noemde, van Italië naar Amsterdam geijld. Alfonso Abraham de Herrera (gest. 1631) was als gezant van de sultan van Marokko in Cadiz in Britse gevangenschap geraakt. Na zijn bevrijding ging hij eveneens naar Holland, waar hij twee kabbalistische werken schreef.
Tot de meest vooraanstaande mannen van de nieuwe gemeente behoorde Manasse ben Israël (1604-1657). Hij was reeds als kind naar Amsterdam gekomen met zijn ouders, die voor de inquisitie uit Lissabon waren gevlucht. Isaac Uziël, die een academie had gesticht, onderrichtte hem in de Thora en de Talmoed. Reeds als jongeling had hij zich zeer veel kennis eigen gemaakt: hij schreef en sprak Hebreeuws, Latijn, Spaans, Portugees, Nederlands en Engels en schreef verhandelingen over theologie, wijsbegeerte en historie. In 1627 opende hij in Amsterdam één van de eerste Joodse boekdrukkerijen; hij nam ook de leiding van de talmoedschool op zich. Christelijke geleerden schatten hem als mens even hoog als zijn geschriften. Mannen als de rechtskundige Grotius, de 'vader van het volkerenrecht', Gerardus Johannes Vossius, de 'grootste encyclopedische geest van de Nederlanden', Johann Buxtorf in Bazel, de 'meester van het Hebreeuws en de rabbinale wetenschap', en zelfs de Zweedse koningin Christina, een groot bevorderaarster van de wetenschappen, stonden met hem in briefwisseling. Rembrandt behoorde tot zijn vrienden, maakte zijn portret en nam hem als voorbeeld voor het bekende schilderij van de Amsterdamse rabbijn.
Op economisch gebied ging voor de sefardim die zich hier hadden gevestigd, een reusachtig werkterrein open. Het reikte over de hele wereld en zij wijdden zich eraan met al hun ijver en grote kunde. Wat Jakob Tirado de Hollandse autoriteiten bij zijn eerste onderhandeling reeds had toegezegd, was bewaarheid: met de immigranten vloeiden grote kapitalen het land binnen en deze waren van zeer veel nut voor het opkomende land. De Nederlanden waren voordien arm, vernietigende oorlogen hadden het land geruïneerd. Met de vermogende Joodse immigranten en hun handelsbetrekkingen hield ook een nieuwe, stormachtige ondernemingsgeest zijn intocht en werd weldra overal merkbaar. Vaak zijn het slechts korte aantekeningen, over talrijke oorkonden uit die tijd verspreid, die nu nog laten zien hoe belangrijk hun aandeel was in de verbazingwekkend snel volgende opstijging van de Nederlanden naar een vooraanstaande positie op de diverse wereldmarkten. De bevrijde maranen

bewogen zich op alle terreinen - in de industrie en in de overzeese handel, in het bankwezen en bij het openleggen van nieuwe, overzeese gebieden.
De handelshuizen, banken en expeditiebedrijven, door de Joodse immigranten in Amsterdam en Rotterdam gevestigd, kwamen snel tot aanzien. De gelden van de Joden stonden ter beschikking bij de vestiging van de Amsterdamse beurs en bij de stichting van de grote Nederlandse overzeese maatschappijen; zij werden geïnvesteerd in de beroemd geworden West- en Oostindische Compagnieën en hielpen bij de financiering van handelsexpedities.
'De Joden verheugen zich in het grote aandeel dat zij in de Hollandse Oost- en Westindische Compagnie hebben,' merkte in 1655 Manasse ben Israël op in zijn schrijven aan Oliver Cromwell. 'De Joden dienen in Nieuw-Amsterdam te worden toegelaten,' schreef de directeur van de Westindische Compagnie aan Stuyvesant, 'ook met het oog op het grote kapitaal dat zij in de Compagnie hebben gestoken'. Nienhoff, die van 1640 tot 1649 Brazilië bereisde, schreef: 'Onder de vrije bewoners van Brazilië die niet in dienst van de Compagnie stonden, waren de uit Holland afkomstige Joden het talrijkst. Hun handel overtrof die van alle anderen, zij dreven suikerfabrieken en bouwden prachtige huizen...'

Gedurende de Dertigjarige Oorlog kreeg Amsterdam opnieuw een grote aanwas, ditmaal van de andere kant: Joden uit Duitsland zochten asiel en werden in 1635 eveneens toegelaten. Deze asjkenasim konden niet wedijveren met de ondernemingen van de ervaren en rijke sefardim en zij zochten dan ook andere bezigheden. Velen werden diamantslijper en hielden zich bezig met de verkoop van briljanten en andere edelstenen, een bedrijf dat in Nederland tot 1940 vaak door Joden wordt uitgeoefend. Verreweg de meeste gilden waren nl. voor de Joden gesloten; alleen die van de makelaars, apothekers, chirurgijns en boekverkopers lieten Joden toe, en dat nog slechts in beperkte mate. Het bestaan van de klein en grootkramersgilden sloot ook de kleinhandel voor de Joden af, en het winkel en vent bedrijf werd voor hen door velerlei bepalingen beperkt. Wel stond de handel in oude kleren en vodden voor hen open.
Omstreeks deze tijd, na een bestaan van ternauwernood dertig jaar, brak in de Amsterdamse gemeente een conflict uit dat de gemoederen van de Portugese Joden ten zeerste schokte. Juist de voormalige maranen toonden zich bijzonder streng en trouw aan de wet. Zij hadden orthodoxe rabbijnen laten komen, die met onverbiddelijke gestrengheid over de rechtzinnigheid waakten. De gewetensnood van hele generaties was omgeslagen in een al te grote godsdienstijver. In deze sfeer van hartstochtelijke vroomheid, waarin iedere opwelling van vrije gedachten een verdoemelijke 'ketterij' moest schijnen, kwam het tot een tragedie die groot opzien baarde - die van Baruch Spinoza.
Daarmee werd één van de meest vrije denkers en grootste filosofen door on-verdraagzaamheid uit de gemeenschap van de synagoge gestoten.
Baruch Spinoza, afstammeling van een uit Spanje gevluchte maranenfamilie, kwam op 24 november 1632 in Amsterdam ter wereld en bezocht de talmoed-thora-school. Reeds als vijftienjarige jongen beschikte hij over een zo veelomvattende rabbinale kennis dat hij ver boven al zijn medescholieren uitstak. Zelfs zijn leraren bewonderden hem erom. Niemand had er nog enig vermoeden van hoe spoedig zijn denken hem voorgoed uit hun midden zou stoten. Door de humanist Van den Enden liet de jonge geleerde zich onderwijzen in de klassieke en moderne letterkunde, evenals in de natuurwetenschappen. Met bijzonder veel ijver wierp hij zich op de studie van de wijsbegeerte en hij maakte zich met de oude geschriften van

Maimonides en Chasdai Crescas even vertrouwd als met de laatste werken van René Descartes, wiens filosofie haar hoeksteen had in de stelling dat men aan alles diende te twijfelen wat niet met volle zekerheid waar bleek te zijn. Het stelsel van Descartes, die de wiskunde op alle gebieden van het leven begon toe te passen en het wiskundige kennisbeginsel vooral in de ethiek doorvoerde, veroorzaakte in de gedachtenwereld van Spinoza een diepgaande verandering. Weldra begon hij zijn eigen ontzaglijk gebouw van de kennisleer op te richten. Het verstand werd voor hem de enige bron van alle kennis, hij stelde het boven alle goddelijke openbaring en alle godsdienstige en wereldlijke over levering. Spinoza begon de synagoge te mijden.
Steeds meer raakte hij vervreemd van het geloof van zijn vaderen, steeds verder opende zich tussen zijn overtuigingen en de eisen van de Joodse rechtzinnigheid een kloof die tenslotte door niets meer te overbruggen was. Met ontzetting vernam de Amsterdamse gemeente dat de jeugdige geleerde van het midden openlijk het oude geloof, waarvoor het Joodse volk zoveel lijden op zich had genomen, afzwoer. Toen alle vermaningen, zelfs de ruimdenkende aansporing dan althans naar buiten de schijn te bewaren en de gehele wet van het Jodendom niet in volle openbaarheid te overtreden, vruchteloos bleken kwam het tot een breuk: op 27 juli 1656 verkondigde de raad van rabbijnen van Amsterdam dat over de drieëntwintigjarige Baruch Spinoza de ban was uitgesproken. In de gestrengheid van hun al te grote ijver verstootten zij één van de grootste denkers van de Joodse geschiedenis.
Spinoza ging vastberaden zijn eigen weg verder. Hij kwam naar Leiden toe en en vestigde zich in Rijnsburg om daar in volledige afzondering het leven van een filosofisch kluizenaar te leiden. Slechts nu en dan verbraken de bezoeken van enkele toegewijde christelijke vrienden zijn eenzaamheid. Om in zijn behoeften te voorzien, leerde hij de kunst van het lenzenslijpen. Het bescheiden inkomen was hem voldoende. Iedere steun werd door hem geweigerd. Hij bedankte ook, toen hij door keurvorst Lodewijk van de Palts een aanstelling kreeg als professor in de wijsbegeerte aan de universiteit van Heidelberg, hij wijdde zich nog slechts aan zijn wetenschappelijke en wijsgerige arbeid. Nog in november 1676, vier maanden voor zijn dood, bracht Leibniz de grote denker een bezoek.
Slechts één geschrift, de in 1663 gepubliceerde verhandeling over de '*Wijsgerige beginselen van Descartes*', droeg zijn volle naam Zijn beroemd in 1670 uitgegeven '*Theologisch-politiek tractaat*', waarin hij de oude godsdienstige waarheden volkomen trachtte te weerleggen, verscheen anoniem. De storm van verontwaardiging die hij alom in de geleerde wereld ontketende, de grote hoeveelheid verbitterde vijanden die zijn 'ketterse' leer opriep, lieten Spinoza daarna nog voorzichtiger worden. Hij waagde zich tenslotte aan geen enkele publikatie meer.
Spinoza stierf, slechts vijfenveertig jaar oud, op 21 februari 1677 in zijn Haagse kluis, onverzoend met de Joodse gemeente die hem had uitgestoten. Onder de povere bezittingen die hij naliet - 'een bed, een hoofdkussen, twee dekens...' , bevond zich een document met als opschrift het simpele woord '*Ethica*' - Spinoza's onsterfelijk werk over zijn rationalistische stelsel, waarin hij het Joodse godsgeloof vertolkt in de wiskundige taal van zijn tijd en de eenheid van God en de natuur verkondigt.
Nog lange tijd vloeide er een stroom van opruiende pamfletten en smaadschriften over de dode, de zuivere denker, die geheel in zijn God had geleefd en Hem slechts in een ander daglicht had gesteld dan zijn omgeving. Ook de protestantse orthodoxie spaarde hem haar schimpscheuten niet. Zo schreef een professor in de theologie, Christian Kortholt uit Kiel: 'Benedictus (de gezegende, hetgeen overeenkomt met de Hebreeuwse voornaam Baruch) Spinoza, die men beter Maledictus (de vervloekte) kan noemen, want de aarde, die ten gevolge an de goddelijke vervloeking (Genesis 3:

17, 18) doornen en distelen voortbrengt, heeft nimmer een vervloekter mens voortgebracht dan hem wiens geschriften met zoveel doornen zijn bezaaid.'
Spinoza leefde vóór de tijd die hem bij machte was te begrijpen. Pas toen men hem een eeuw later opnieuw ontdekte, begon hij zijn triomftocht door de wereld van de geesteswetenschap. Herder en Goethe bewonderden en vereerden hem. Men bestudeerden hem, Schelling maakte zich zijn gedachtenwereld eigen en noemt Spinoza de 'held van de wijsbegeerte'. Vol enthousiasme schreef hij: 'Bij de lezing van Spinoza worden wij gegrepen door een gevoel van aanschouwen van de weidse natuur in haar diepste rust. Een woud van gedachten waarvan de bloeiende toppen in een golvende beweging gaan terwijl onwrikbare boomstammen in de eeuwige aarde wortelen...'

Hamburgs Portugese handelslieden

Holland bleef niet het enige nieuwe Joodse centrum in het noorden van Europa. Overwegingen van economie en handel ontsloten ook elders woonplaatsen voor de Joden. Reeds vroeg herbergde de vrije stad Hamburg, de eertijds voor hen volledig toegankelijke Hanzestad, een eerste kolonie van maranen, zelfs nog vóór Amsterdam - zonder er evenwel een vermoeden van te hebben!
Voor de Hanzeatische Lutheranen was de gedachte Joden in hun midden te hebben, een gruwel. Toen in 1583 een groep van twaalf Duitse Joden onder Isaak von Salzuflen een tijdelijke vestigingsvergunning vroeg, werd deze zonder enig commentaar afgewezen. Niemand had evenwel bezwaar tegen andere nieuwelingen die enkele jaren voor 1600 plotseling in de Elbestad opdoken - tegen de Portugese 'commerçanten'. Met hen ging men zonder bezwaar om, het waren immers voorname, rijke kooplieden en ondernemers, vertegenwoordigers van buitenlandse firma's die niet slechts aanzienlijke kapitalen hadden meegebracht, maar ook over wereldomspannende relaties beschikten - met hun vaderland en met Spanje, met alle havensteden van de Levant en zelfs met de Nieuwe Wereld. De Portugezen waren welkom, zij bevorderden de bloei van de handel. Ook de artsen onder hen waren zeer gezien, want zij waren zeer ervaren en er waren toentertijd niet al te veel bekwame chirurgijns. In een buitengewoon grote populariteit verheugde zich Rodriguez de Castro, die in 1594 van Lissabon naar Hamburg verhuisde. Toen de pest in de stad woedde, redde hij met zijn ervaring in de bestrijding van deze oosterse epidemie, vele burgers het leven. De Castro die geschoold was in de Arabisch-Joodse medicijnkunst, die haar tijd ver vooruit was, verkondigdein zijn 'Tractatus de peste' van 1596 - reeds het standpunt dat besmettelijke ziekten door zeer kleine organismen werden overgebracht. Ook als gynaecoloog verwierf hij zich naam, hij paste met succes de keizersnede toe. Zijn cliënten waren lieden van gewicht: koning Christiaan IV van Denemarken consulteerde hem, de landgraaf van Hessen, de aartsbisschop van Bremen en vele Holsteinse edellieden maakten van zijn diensten gebruik. Rodriguez de Castro's praktijk gold als de voornaamste van de stad.
Een poos lang ging alles goed. Men beschouwde de 'kooplieden van Portugese nationaliteit' en hun aanhang als Katholieken. Toen enkele jaren later bleek dat deze buitenlanders in het geheim de Joodse godsdienst beleden en het hier in werkelijkheid om Joden ging in christelijke vermomming, stond alles op stelten. In 1603 eiste de burgerij opgewonden van de senaat de onmiddellijke uitwijzing van de vreemdelingen. Het plaatselijke college van de Lutheraanse geestelijkheid eiste vol verontwaardiging hetzelfde. De commercieel denkende senaat echter, die het tegen de borst stuitte zoveel buitenlandse ondernemers te verliezen, stond voor een dilemma.

Hij had - iets wat de kleinhandelaren en de handwerkslieden geheel ontging, om van de theologen maar te zwijgen - hun betekenis voor de Hanzestad heel goed begrepen, niet slechts als financieel krachtige betalers, maar nog meer als pioniers van de nieuwe relaties met Spanje, Portugal en de wereld aan de overkant van de Atlantische Oceaan. Waren zij het niet die suiker, tabak, katoen en koloniale waren van allerlei aard op de markt brachten? Hadden zij de nieuwe perspectieven van een wereldhandel niet volledig geopend?
Om tijd te winnen en de hoog opgelopen verontwaardiging te stillen, beloofde de senaat theologisch advies te zullen vragen. De godgeleerden moesten beslissen of het dulden van de Portugese Joden toelaatbaar was of niet. Er werden aanvragen gestuurd naar de universiteiten van Jena en Frankfort aan de Oder. De theologen van Jena uitten zich in deze zin, dat Joden slechts mochten worden toegelaten als zij noch in het geheim noch openlijk godsdienstige bijeenkomsten hielden, zich niet lieten besnijden, geen christelijk personeel in dienst hadden en tot geen enkel ambt werden toegelaten. Bovendien moesten zij worden verplicht christelijke bekeringspreken bij te wonen. De theologen van Frankfort zeiden vol overtuiging dat de vreemdelingen zich eens vrijwillig tot de Lutherse kerk zouden wenden. Dat was voor de senaat voldoende. In februari van het jaar 1612 werd beslist dat het de 'Portugezen' verboden was een synagoge te bouwen en grond in eigendom te verwerven. Maar zij mochten in Hamburg blijven. Er werd hun ook toegestaan hun doden op een eigen begraafplaats ter aarde te bestellen - deze lag namelijk op Deens grondgebied, in Altona.
De sefardische kolonie telde toen honderdvijftig zielen - ondergeschikten en huispersoneel niet meegerekend. Maar hun aantal nam voortdurend toe en dit kwam de Elbestad slechts ten goede. Steeds meer droegen de Portugese Joden bij tot de bloei van de handel op het buitenland. De betekenis en het aanzien van Hamburg namen toe. Toen in het jaar 1619 de 'Bank voor Handel en Industrie' in het leven werd geroepen, behoorden dertig Joodse kooplieden tot de oprichters. De namen bleven bewaard van twaalf rijke 'Portugezen' die met grote bedragen deelnamen: Mardochai Abendana, David Brandon, Joan Francisco Brandon, Gonsalvo Carlos, Diego Cardoso, Abraham Dacosta, Francisco Gomez, Diego Gonzalvo da Lima, Henrico da Lima, Gonsalvo Lopez, Joseph Mendes, Lope Nuñes.
Het jaar daarop, in 1627, richtten zij in alle stilte - in twee kamers - een bescheiden synagoge in en lieten als rabbijn uit Amsterdam de geleerde Isaak Athias komen. Het duurde niet lang voor men hier achter kwam. Opnieuw brak een storm van verontwaardiging los en de golven reikten tot Wenen. Zelfs de keizer bemoeide zich ermee. Ferdinand II, een vijand van alle Protestanten, richtte een dreigend schrijven aan de senaat, die de Joden 'ter wille van de handel' een synagoge toestond in een stad die geen Katholieken duldde. De 'Portugezen' lieten de senaat evenwel weten dat zij tot het besluit waren gekomen hun handelsondernemingen naar elders te verplaatsen, indien men hun nieuwe beperkingen wilde opleggen. Dat miste zijn uitwerking niet. De senaat, die had vernomen dat de koning van Denemarken de Portugese kooplieden van Joodse confessie onder toezegging van volledige vrijheid van handel en zelfs verwerving van grondbezit naar Altona en Glücksburg had uitgenodigd, draaide bij. Hij stond hun godsdienstoefeningen in een synagoge toe. Alleen de geestelijkheid nam er geen vrede mee. Hun woordvoerder, Johannes Müller, dominee van de Petrikerk, werd niet moe de sluiting van de 'godslasterlijke' synagoge en de invoering van een Jodenteken te eisen. Ook alle Joodse artsen moest de uitoefening van hun beroep worden verboden. Müller haalde er zelfs het advies van de theologische faculteiten van Wittenberg, Straatsburg en Rostock bij: alle drie verklaarden eenstemmig dat geen Joodse arts een christelijke patiënt mocht behandelen! Toen de dominee zijn

antisemitische verhandeling '*Judaïsme, verslag van het ongeloof, de verblindheid en de verstoktheid van het Joodse volk*' aan de Deense koning opdroeg, schreef Christiaan IV hem terug dat hij zojuist naast Daniël de Castro, de broeder van Rodriguez, een tweede Jood, Benjamin Musaphia, tot zijn lijfarts had aangesteld!
Ook de grootscheepse wijze van leven, de grandezza die voor de 'Portugezen' uit hun geboorteland van oudsher als een vanzelfsprekend iets gold, wekte aanstoot. 'Zij zijn versierd met gouden en zilveren voorwerpen, met kostbare parels en edelstenen. Zij eten bij hun bruiloften uit zilveren vaatwerk,' verklaart dominee Müller vol ijver. 'Zij rijden in rijtuigen die slechts bij personen van hoge stand behoren en bovendien bedienen zij zich nog van voorrijders en van een grote staatsie.'
Inderdaad was met de sefardim een tot dusver onbekende praal de Elbestad binnengekomen. Onder hun notabelen waren er, afgezien van de eigenaren van internationale handelshuizen, niet weinigen die in Portugal hoge staatsfuncties hadden bekleed en adellijke titels voerden. Een vorstelijke staat voerde de rijke familie Teixeira. Hun stamvader, Diego Abraham Teixeira de Mattos, de stichter van een groot bankiershuis, had zich in 1645 in Hamburg gevestigd - als gezant van de Zweedse koningin Christina. Zijn huis aan de Jungfernstieg was van een buitengewone pracht en gold als een bezienswaardigheid. Teixeira leefde naar de trant van de Spaanse grandes in grote luxe. Zijn dienaren droegen geborduurde livreien en hij reed door de stad in met fluweel beklede koetsen. Toen koningin Christina in 1654 uit Zweden op bezoek kwam, haalde de familie Teixeira haar in een praalwagen van Altona af. Twee weken bleef zij als hun gast. 'Het was voor de Christenen een grote ergernis dat een door God verworpen Jood werd verkozen boven de hoogedele vroedschap van een zo aanzienlijke stad,' bericht een kroniekschrijver. Er werd vergeten te vermelden hetgeen de koningin zelf moet hebben gezegd, toen zij vernam dat haar verblijf bij Teixeira overal aanstoot had gegeven: 'Jezus heeft toch ook meer omgang gehad met Joden dan met andere mensen.' Ook bij haar latere bezoeken aan Hamburg veranderde de Zweedse koningin haar gewoonte niet - zij verbleef bij de Teixeira's of bij andere Portugese Joden.
De aanwezigheid van de sefardim bezorgde de senaat van de Hanzestad ook in andere opzichten niet weinig opwinding en last. Meer dan eens kwam het door hen tot meningsverschillen met de keizer. Het begon toen Diego Abraham Teixeira spoedig na zijn vestiging in Hamburg met zijn familie openlijk tot het Jodendom overging en zich en zijn beide zonen liet besnijden. Keizer Ferdinand III aarzelde niet onmiddellijk in te grijpen. In 1648 ontving de senaat van Hamburg een schrijven van de keizerlijke regering met de eis Teixeira wegens 'belediging van de goddelijke majesteit' en godslastering uit te leveren aan de inquisitie en beslag te leggen op zijn vermogen. De senaat antwoordde dat hij het voeren van een inquisitieproces tegen een koopman - onverschillig van welke nationaliteit en van welke godsdienst - in de vrije stad niet kon toelaten. Ook koningin Christina, de Zweedse rijksraad en verscheidene Europese vorsten maakten bezwaar tegen de wens van de keizer. Elf jaar later poogde keizer Leopold I het opnieuw. Hij droeg het rijkskamergerecht op maatregelen te nemen tegen Teixeira - wegens 'belediging' van de goddelijke wereldheerser. Zonder zijn hooggeplaatste vrienden zou Teixeira nu verloren zijn geweest. Wenen, dat het oog had laten vallen op het reusachtige vermogen van de Teixeira's, liet ook later niet los: in 1663 eiste de keizerlijke gezant in Hamburg dat Teixeira 'ter bestrijding van de huidige oorlogsuitgaven' als 'rantsoen' de ontzaglijke som van honderdvijftigduizend taler zou betalen. Opnieuw verzette de senaat zich hiertegen. Hij vreesde terecht dat een dergelijk precedent ook de andere uit Spanje en Portugal gevluchte Joden gevaarlijk zou kunnen worden en hen uit de stad zou kunnen verdrijven. Welke

gevolgen dat zou meebrengen, was duidelijk. De heren van de raad wisten maar al te goed dat het de maranen waren die Hamburg hielpen bij de succesvolle concurrentie tegen Amsterdam, toen de grootste handels- en zeemacht ter wereld. Zelfs nadat Diego Teixeira in 1666 was gestorven - hij werd onder relletjes van het gepeupel op het Portugese kerkhof in Altona begraven -, zette Wenen de afpersingspogingen bij Diego's zoon, Manuel Isaak Teixeira (1631-1705) voort. Om met rust te worden gelaten, betaalde hij de keizer tenslotte een 'boete' van tachtigduizend taler. Evenals zijn vader werd ook de zoon door koningin Christina tot haar gezant benoemd. In zijn tijd woonden nog drie andere geloofsgenoten als gevolgmachtigden van vreemde staten in Hamburg: de bankier Jakob Abendsur als resident van de Poolse koning en Jakob Curiel en Duarte Nuñez da Costa die de Portugese koning vertegenwoordigden.
Inmiddels had na grote moeilijkheden ook een groep Duitse Joden in Hamburg vaste voet kunnen krijgen. De eersten van hen mochten in 1654 als 'koeriers van de Portugese natie' de stad betreden. Van de steden Altona, Wandsbek en Glückstadt, waar zij zich onder bescherming van de Deense koning hadden gevestigd, verhuisden in de loop der jaren langzamerhand steeds meer Joden naar de Hanzestad.
In tegenstelling tot de rijke sefardim, de grote fabrikanten en exporteurs, waren de asjkenasim arm en zij hielden zich voornamelijk met de detailhandel bezig. Meer dan eens eisten de christelijke winkeliers en handwerkslieden, die zich door deze nieuwe concurrentie bedreigd zagen, dat men ze in Hamburg weer zou 'afschaffen'. Pas tegen het einde van de eeuw, in 1697, erkenden de Hamburgse autoriteiten de asjkenasim wettig als 'Hochdeutsche Judengemeinde'.
In hetzelfde jaar leed Hamburg echter een zwaar verlies. Toen de senaat op verlangen van de burgerij plotseling nieuwe wetten tegen de Joden uitvaardigde - belangrijk hogere belastingen en het verbod grotere bedehuizen te bezitten -, verloren vele sefardim het geduld. De aanzienlijksten keerden de stad de rug toe. Het huis Teixeira en vele andere Joden verhuisden naar Amsterdam.
De nadelen die het wegtrekken van de invloedrijkste sefardim veroorzaakte, dwongen de stadsbestuurders weldra zich weer wat verdraagzamer te tonen. In 1710 werd de 'Portugese Joden' die gebleven waren, als een nadrukkelijke erkenning van hun prestaties op het gebied van de handel met Spanje, het recht verleend twintig beëdigde beursmakelaars te benoemen. De tijd van bloei die de vestiging van de Portugezen had gebracht, was evenwel voorgoed voorbij...

Cromwell nodigt Manasse uit

Gedurende meer dan drie eeuwen hadden op de Britse eilanden ternauwernood Joden gewoond, sinds zij in het jaar 1290 uit het land waren verdreven. Daarna pas begon het land weer voor hen open te gaan. Niet in één klap en niet officieel. Heel geleidelijk en als door een achterdeur werden zij binnengelaten. Het uur sloeg toen Engeland onder koningin Elisabeth I (1558-1603) en de lordprotector Oliver Cromwell tot de eerste mogendheid van Europa opklom - kort na 1650. Er waren weliswaar kleine ouvertures aan voorafgegaan - met groepen Spaanse en Portugese maranen die als 'kooplieden' waren gekomen, maar hun katholieke masker ten strengste bewaarden. Aan één van deze heimelijke Joden dankte Engeland zelfs een inlichting van werkelijk opzienbarende betekenis in 1588 bracht dr. Hector Nuñes aan lord Burleigh het eerste bericht over van de aankomst van de Spaanse armada in Lissabon - onderweg naar Engeland. De reusachtige vloot van Filips II werd door de tijdig gewaarschuwde Engelsen en Hollanders in het Kanaal met succes aangevallen en het gros van de vloot werd door een storm vernietigd. Een maraan, Rodrigo Lopez, was lijfarts van

koningin Elisabeth, die zelf Hebreeuws studeerde. Hij raakte verwikkeld in de intriges van de graaf van Essex en op grond van een valse beschuldiging - hij werd beticht van een aanslag met vergif op het leven van de koningin en dus van hoogverraad - in 1594 in Tyburn bij Londen opgehangen, Kleine maranengemeenten die zich tegen het einde van de regeringstijd van Elisabeth I in Londen en Bristol hadden gevestigd, werden door Jakobus I in 1609 weer uit het land verbannen.
Maar reeds onder Karel I (1625-1649) doken in Londen opnieuw maranen op. Onopgemerkt hielden zij godsdienstoefeningen ten huize van de aan het Engelse hof geaccrediteerde Portugese gezant Antonio de Suza, die evenals zij in het geheim Jood was. De schoonzoon van De Suza, Antonio Fernandez Carvajal, behoorde als geldschieter en leverancier tot de belangrijkste mannen van de City; hij was in feite dé financier van het eilandenrijk. In 1649 behoorde hij tot de vijf Londense kooplieden aan wie de staatsraad de levering van tarwe voor het leger opdroeg. Carvajal bezat eigen schepen, die de routes in de Levant, naar Indië en naar de koloniën in Amerika bevoeren. Hij importeerde grote hoeveelheden zilver en goud in baren en bracht ieder jaar zilver ter waarde van honderdduizend pond sterling Engeland binnen.
Het kon de Engelsen op den duur niet verborgen blijven dat de maranen slechts schijn-Christenen waren en het werd een actuele vraag of hun verblijf officieel kon worden toegestaan. In 1649 na de revolutie scheen een gunstig ogenblik te zijn aangebroken: de heerschappij over het land was in handen geraakt van de Puriteinen onder leiding van Oliver Cromwell. De Puriteinen, die in hun banieren het opschrift 'De leeuw van Juda' voerden, die de terugkeer predikten tot de strenge moraal en de discipline van het Oude Testament, waren geneigd de Joden als het oude volk Gods vriendschappelijk tegemoet te treden. Niet weinigen koesterden in stilte de hoop dat het hun kerk zou gelukken de Joden voor zich te winnen. In hun vurige bewondering voor de Bijbelse heldenfiguren, namen velen namen uit de Heilige Schrift aan. In 1649 werd in het parlement zelfs het voorstel gedaan de zondag naar de sabbat te verplaatsen. De officieren van Cromwell deden het voorstel de Raad van Staten net als het sanhedrin uit zeventig leden te laten bestaan. In 1653 had generaal Harrison zitting in het parlement, een Wederdoper die met zijn partij de mozaïsche wet wilde invoeren. Ook Oliver Cromwell droomde als strenggelovige Puritein van een verzoening tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Maar als staatsman dacht hij tegelijkertijd aan het praktische nut van een Joodse immigratie. Wanneer het hem zou gelukken vooraanstaande Joodse en maraanse kooplieden naar Londen te krijgen, zou dit de Engelse handel ten zeerste bevorderen.
Terzelfder tijd werd vanuit de Nederlanden ook een eerste poging gedaan ten gunste van de wederopneming van Joden in Engeland. Manasse ben Israël nam deze stap. Deze rabbijn van de Amsterdamse gemeente, die voortdurend naar verbetering van de juridische en maatschappelijke positie van zijn geloofsgenoten streefde, had al eerder moeite gedaan voor de vestiging van Joden in de Scandinavische landen. Met de Zweedse koningin Christina, die de Hebreeuwse taal machtig was en die veel sympathie voor de Joden aan de dag legde, stond hij voortdurend in briefwisseling.
In 1650 wendde Manasse ben Israël zich met een petitie tot toelating van Joden tot het 'lange parlement' en verzond hij zijn geschrift '*De hope Israëls*'. In 1655 werd hem een paspoort gezonden. Vergezeld van zijn zoon Samuel reisde hij in oktober naar Londen en richtte een nederig verzoek (a humble address) aan de regering, waarin hij zijn wensen uiteenzette: opneming van de Joden in Engeland en vrije godsdienstuitoefening. Hoewel Cromwell deze kwestie nadrukkelijk voorstond, trachtte de geestelijkheid tussenbeide te komen. Nog beslister verzette de koopmansstand zich tegen een toelating. De Joden - luidde het - zouden de inheemse kooplieden alle winst

ontnemen. Cromwell beantwoordde dit met: 'U beweert dat de Joden het laagste en verachtelijkste van alle volken zijn. Hoe kunt u dan in ernst vrezen dat dit verachte volk in nering en kredietwezen het zo edele en over de gehele wereld zo gerespecteerde Engelse koopmansgilde de baas zou kunnen worden?'
Het gehoopte doel werd niet in zijn volle omvang bereikt, maar er werd een compromis gesloten. Cromwell gaf de maranen mondeling toestemming in Engeland zaken te blijven doen. Hij nam plechtig afscheid van de in zijn verwachtingen teleurgestelde Manasse ben Israël en bedacht hem zelfs met een jaarwedde van honderd pond sterling. Nog op de terugreis naar Amsterdam werd de onvermoeibare voorvechter van zijn geloofsgenoten in Middelburg in 1657 door de dood achterhaald. Manasse ben Israëls missie was niet voor niets geweest. De verdere resultaten lieten niet lang op zich wachten.
Toen in het voorjaar van 1656 de maranen in Londen de lord protector verzochten 'voor de... godsdienst in onze huizen bijeen te mogen komen zonder vrees te worden lastiggevallen' en 'een eigen begraafplaats te mogen stichten' kregen zij een positief antwoord. Voor de eerste maal mochten in Engeland Joden hun geloof weer openlijk belijden. Hun positie was nog uiterst slecht geregeld, zij bezaten nog geen officiële toestemming, zij werden nog slechts geduld, maar toch was driehonderdvijfenzestig jaar na hun verbanning een nieuw begin gemaakt. De ietwat vage belofte van Cromwell zou evenwel spoedig haar nut bewijzen. Want toen naar aanleiding van de restauratie onder Karel II (1660-1685) alle ten tijde van Cromwell getroffen beschikkingen werden opgeheven, waren er geen schriftelijke besluiten met betrekking tot de Joden die men kon herroepen. In 1664 verzekerde de koning de Joodse gemeente trouwens een blijvende welwillende houding.

Brandstapels in Spanje en Portugal

Buiten het Iberische schiereiland leefde nog altijd een belangrijke maraanse diaspora. Daarbuiten, over de hele wereld verspreid en in talrijke gemeenten, was door krachtige initiatieven aangespoord reeds lang een nieuw leven begonnen. In Spanje en Portugal eiste de inquisitie nog steeds haar offers, had het levend verbranden van mensen nog steeds geen einde genomen.
In 1680 - tweehonderd jaar na de invoering van de inquisitie - werd Madrid zelfs opnieuw het toneel van een ontzaglijke, met de grootst mogelijke praal uitgevoerde auto de fe, gehouden ter ere van het huwelijk van de jeugdige koning Karel II met de Franse prinses Marie Louise van Orléans, de nicht van Lodewijk XIV. Diego de Sarmiento, de vijfentwintigste grootinquisiteur sedert Torquemada, had in een rondschrijven de rechtbanken van Spanje opgedragen alle veroordeelde ketters tijdig voor het grote feest in Madrid af te leveren. Zesentachtig slachtoffers, waaronder vijftig judaïzerende maranen, werden erheen gesleept. Herauten verkondigde het volk de komende gebeurtenissen. Op één van de grootste pleinen van de hoofdstad verrezen reusachtige houten tribunes voor het volk, het hof en de koninklijke gasten.
De straten en stegen zien zwart van de mensen, wanneer in de vroege ochtend van 30 juni de sombere optocht zich vanuit het paleis van de inquisitie in beweging zet. Kolenbranders met hellebaarden openen de stoet. Achter hen de schare slachtoffers, blootsvoets, slechts gekleed in de 'sanbenito', het boetehemd van grof linnen waarop een rood kruis is genaaid, een papieren muts met dansende duivels beschilderd op het hoofd en een brandende kaars in de hand. Daarna de afbeeldingen van gestorven en voortvluchtige ketters die tot verbranding 'in effigie' veroordeeld waren en de doodkisten met de opgegraven en voor de brandstapel bestemde beenderen van de

onboetvaardigen, de zonder absolutie gestorven 'zondaars', gedragen door beulsknechten van de inquisitie. Alles zorgvuldig van namen voorzien. Een lange rij wereldgeestelijken en monniken van allerlei orden, ridders, 'familiaren' van de inquisitie met kerkelijke banieren en kruisen, sluit de stoet.
'Viva la fe!' - 'Leve het geloof!' - brult het volk, wanneer de stoet de plaats van de terechtstelling betreedt. Rondom het koninklijk paar is het gehele hof met alle cavaliers en dames verzameld, onder wie hoogwaardigheidsbeklеders, grandes en lagere adel. Niemand ontbreekt. De slachtoffers worden naar de brandstapel geleid. Plotseling klinkt een meisjesstem over het plein: 'Heb erbarmen, koningin! Hoe kan ik het geloof afzweren dat ik met de moedermelk heb ingezogen!'
Wanhopig staart de ter dood veroordeelde Francisca Negueyra, een zeventienjarige maraanse, naar de loge, naar de koninklijke bruid. Maar deze zwijgt. Het ceremonieel gaat verder. Met crucifix en evangeliën treedt de grootinquisiteur op de koning toe en laat hem zweren als waarlijk christelijke vorst de vijanden van de Kerk zonder genade te vernietigen en de heilige inquisitie steeds te zullen steunen. Karel II legt de eed af; na hem doen de hoogwaardigheidsbeklеders, de aanwezige ridders en vertegenwoordigers van het stadsbestuur hetzelfde. 'Amen,' mompelt de menigte. De vonnissen worden voorgelezen, de straffen bekendgemaakt en... de voltrekking kan beginnen. Men drukt de koning een fakkel in de hand en hij steekt de eerste brandstapel aan.
Tot in de avonduren laaiden de vlammen op en trok met de rook de geur van gebraden mensenvlees over de stad. Tot aan het bittere einde, tot het laatste slachtoffer verkoold was, keken koning, koningin en gevolg naar de terechtstellingen. Achttien maranen stierven in het vuur. Onder hen een zestigjarige weduwe met twee dochters en een schoonzoon, bovendien nog twee andere vrouwen, van wie de ene slechts dertig jaar oud was. De mannen, tussen de zevenentwintig en achtendertig jaar oud, eenvoudige mensen, snuifmakers, goudbewerkers, winkeliers. 'De moed waarmee de Joden de dood ingingen, verwekte algemene verbazing,' schreef de Franse hofdame d'Aulnay. 'Sommigen wierpen zich spontaan in de vlammen, anderen lieten eerst hun handen, daarna hun voeten blakeren en verdroegen dit alles met een standvastigheid die zelfs de koning verblufte en hem er zijn leedwezen over liet uitspreken dat dergelijke onbuigzame zielen het licht van het ware geloof schuwden.' De markiezin De Villars schreef aan haar echtgenoot in Frankrijk: 'Het was een gruwelijk schouwspel. De afschuwelijkheden die men bij de terechtstelling van deze ongelukkigen bedreef, spotten met iedere beschrijving. Van de verplichting de auto de fe bij te wonen, kon men slechts ontslagen worden op doktersvoorschrift of door ernstige ziekte. Was dat niet het geval en bleef men toch weg, dan liep men het risico van ketterij te worden verdacht. Men nam er zelfs aanstoot aan dat ik geen spoor van geestdrift over het schouwspel toonde...'
Portugal bleef niet bij Spanje ten achter. Terwijl in de rest van de wereld een nieuwe tijd in aantocht was, bleven de katholieke koninkrijken op het Iberische schiereiland in het diepst van de middeleeuwen steken. De gevolgen konden niet uitblijven: op het woeden van de inquisitie volgde de achteruitgang. Een halve eeuw na de grote auto de fe in Madrid zei een staatsman tegen de Portugese troonopvolger: 'Wanneer Uwe Hoogheid de troon heeft bestegen, zult u vele mooie gehuchten en dorpen onbewoond vinden, zelfs oorden als Lamego en Guarda. Wanneer u vraagt waarom deze plaatsen tot puin zijn vervallen en waarom hun bedrijven verwoest zijn, zullen slechts weinigen het wagen u de waarheid te zeggen. De inquisitie heeft namelijk de steden en dorpen verwoest en de nijverheid in het land vernietigd, omdat zij velen wegens de misdaad van het judaïzeren in de kerker heeft geworpen en anderen uit angst voor inbeslagneming en gevangenis tot vluchten heeft gedwongen.'

De kerkelijke processen brachten economisch de ondergang. Spanje en Portugal, de landen die als eerste de koene sprong naar de ontdekking en de verovering van nieuwe werelden hadden gedaan, zonken weg in onbeduidendheid. Roof en oorlog konden geen fundament leggen voor een blijvende wereldheerschappij. Vloten, beladen met goud en zilver, in de Nieuwe Wereld geplunderd, brachten ontzaglijke schatten in het land: van 1503 tot 1660 verlaadden Spaanse galjoenen goud- en zilverbaren tot een waarde van bijna vier miljard gulden uit de Amerikaanse koloniën. Maar tóch verviel het rijk. De krachten die zich hadden beijverd economie, industrie, bedrijf en handel te ontplooien en aan te wakkeren, ontbraken: vele duizenden Joden en maranen waren jammerlijk verbrand en in kerkers geworpen, de anderen waren gevlucht uit de gebieden die eeuwenlang een vertrouwd vaderland voor hen waren geweest, waarin zij eens hun gouden eeuw hadden beleefd. Spanje verloor de wereldheerschappij. Het nieuwe, voor de toekomst van belang zijnde leven brak zich op andere plaatsen, in andere landen baan - overal waarheen de maranen waren gevlucht...
'De betekenis van deze nederzettingen, die zich ver weg - tot in Indië en Amerika - voortplantten,' luidt het oordeel van de historicus Cecil Roth, 'was buitengewoon groot. Economisch speelden zij een beslissende rol. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw vormden zij een netwerk van handelsbetrekkingen dat in de gehele geschiedenis misschien slechts kan worden vergeleken met de Hanze van de middeleeuwen. Zij beheersten een groot deel van de West-europese handel. Zij bezaten nagenoeg het monopolie van de invoer van edelstenen uit Oost- en WestIndië. De koraalbewerkende industrie was een schepping van de Joden of, om nauwkeuriger te zijn, van de maranen. De handel in suiker, tabak en soortgelijke koloniale waren lag voor een groot deel in hun handen. Sinds het midden van de zeventiende eeuw namen Joden van Spaanse of Portugese afkomst belangrijke posities in het gehele bedrijfsleven in. Zij waren voor een deel verantoordelijk voor de oprichting van de grote nationale banken. De verplaatsing van het centrum van de wereldhandel van Zuid naar Noord-Europa in de loop van de zeventiende eeuw was volstrekt niet de onbelangrijkste van de gebeurtenissen die door de inquisitie werden bevorderd.'
Was het overdreven toen een Berlijnse econoom in 1911 in zijn wetenschappelijke studie over '*De Joden en het economische leven*' tot de conclusie kwam: 'Als een zon gaat Israël over geheel Europa op: waar het komt bloeit nieuw leven, waar het wegtrekt, verkommert alles wat voordien had gebloeid'?

Sabbatai Zwi - de valse messias

Tien jaar na de onvoorstelbare verschrikkingen in het Oosten, na de catastrofe die over de gemeenten in de Oekraïens-Poolse landen losbrak, ontstond een messiaanse beweging die zowel in het Morgen- als het Avondland het Jodendom diep aangreep en onuitwisbare sporen achterliet.
In het allerdonkerste uur, had het altijd geheten, zou de Messias verschijnen, op het ogenblik dat de toestand het allerergst was. Kondigden toen niet vele tekenen aan dat de zolang en innig verbeide tijd, dat de verlossende gebeurtenis op handen was? Nog leefden de sombere herinneringen aan de grote verbanningen van de middeleeuwen. Nog steeds zag de hemel zwart van de rookwolken van de brandstapels van de inquisitie in Spanje en Portugal en nog doken overal steeds weer nieuwe families maranen op die onder gevaar voor hun leven aan hun lot en de nood van hun geweten waren ontsnapt. Geheel Europa werd overstroomd door de erbarmelijke gestalten van vluchtelingen uit het Oosten en in Turkije zag men hele scharen Joodse gevangenen die door de Tataren waren weggevoerd en in de havens van de Levant ten verkoop

werden aangeboden.
Juist in dat noodlottige jaar 1648 - het jaar 408 van het zesde millennium volgens de Joodse tijdrekening - was evenwel volgens herhaaldelijk uitgevoerde berekeningen van de kabbalisten het aanbreken van de tijd voor hét wonder vastgesteld. Dat dit jaar zonder de verlossende gebeurtenis verstreek, dat integendeel wederom een verschrikkelijke slachting de Joden trof, droeg er slechts toe bij, juist door dat diepe lijden de hoop nog sterker te doen kiemen, tot er een waarlijk extatische verwachting ontstond. Er was nog slechts een uiterst klein vonkje nodig om de geweldige psychologische spanningen tot uitbarsting te brengen.
In die tijd woonde er in Smyrna, in Klein-Azië, waar hij in 1626 ter wereld was gekomen, een man, Sabbatai Zwi genaamd, die een grote invloed op zijn omgeving uitoefende. Reeds als twintigjarige was hij omgeven door jongeren die hem als meester van de Kabbala vereerden. Hij leidde een ascetisch leven - bracht in de eenzaamheid lange uren in gebed door, vastte herhaaldelijk, geselde zich en nam 's winters zelfs baden in zee. Vaak vernam men tot diep in de nacht zijn gezang, zijn treurliederen om Sion. De betovering van deze jeugdige dweper leek onweerstaanbaar, van zijn persoonlijkheid ging een grote aantrekkingskracht uit. Weldra begon men naar hem op te zien met een verering die aan heilig ontzag grensde. In het jaar 1648, dat het bericht bracht van de grote moorden in Polen, nam Sabbatai Zwi het besluit tot een ongehoord roekeloze betoging.
Midden onder de godsdienstoefening roept hij in de synagoge de 'Sjem hamneforasj', de volle naam van God, over de verzamelde, biddende mensen uit. Niemand, behalve de hogepriester in de tijd toen de tempel nog bestond, mocht deze naam uitspreken... slechts op het einde van de tijden zou de Messias het ook doen. Ontsteld over zoveel vermetelheid trekken de rabbijnen van Smyrna de handen van hem af. Joseph Iskapa, eens de leermeester van Sabbatai, spreekt de ban uit over de zondaar, die nu zijn geboortestad moet verlaten. 'De kluizenaar wordt tot zwerver, de dromer tot onruststoker.' Hij duikt op in Saloniki, waar het hem niet anders vergaat. Hij trekt naar Morea, zoals de Peloponnesus in die tijd werd genoemd, vervolgens naar Athene en hij verschijnt tenslotte in Constantinopel. Na een rusteloze zwerftocht komt Sabbatai Zwi in het land van zijn dromen, in het Heilige Land. In Jeruzalem, dat geheel in de ban verkeerde van de mystieke stemmingen van die tijd, vindt hij gelovigen die naar hem toestromen en wier vertrouwen hij verwerft. 'Vol eerbied,' schreef de kabbalist Abraham Guenqui, die Sabbatai in Hebron ontmoette, 'keek ik naar deze man, die rijzig was als een ceder van de Libanon, wiens fris, gebruind, door een zwarte volle baard omkranst gezicht straalde van schoonheid en die in zijn vorstelijk gewaad en door zijn uiterlijk, dat overvloeide van kracht, een grootse aanblik bood. Terwijl hij in de synagoge en later bij de graven van de aartsvaders bad, was ik zo geboeid dat ik mijn ogen niet van hem kon afwenden.' De gemeente van Jeruzalem is noodlijdend, maar Sabbatai Zwi belooft te helpen. Hij gaat naar Egypte ons daar geld in te zamelen. In Kaïro hoort hij van het tragisch-avontuurlijke lot van een Pools Jodinnetje, Sara. Als kind van zes jaar hadden de Kozakken in de Oekraïne haar van haar ouders weggerukt en in een klooster ondergebracht. Tien jaar later ontvluchtte zij op een nacht. Geloofsgenoten ontdekten haar op een begraafplaats, waar ze zich verborgen hield. Het gelukte hun Sara in het geheim naar het buitenland te brengen; zij bereikte Amsterdam. Maar de zware, psychische schokken waren niet zonder gevolgen gebleven. Het uit haar evenwicht geraakte meisje verklaart plotseling dat zij voorbestemd is de bruid van de Messias te worden! Zij houdt het in Holland niet langer uit. Door onrust gedreven trekt zij naar Italië en duikt op een dag in Livorno op. Als Sabbatai Zwi dat alles verneemt, staat zijn besluit onmiddellijk vast: hij zal met

Sara trouwen, want zij was, zo verklaart hij, de vrouw die de hemel voor hem had voorbestemd. Er reizen boden naar Livorno en brengen haar naar Kaïro. In het huis van een vereerder van Sabbatai, de rijke Rafaël Joseph Chelebi, worden zij in de echt verbonden.
In de jeugdige Nathan Asjkenasi uit Gaza vindt Sabbatai een hartstochtelijke Aanhanger, die zijn verkondiger, zijn 'profeet' zal worden. Nathan stuurt zendbrieven naar de gemeenten overal ter wereld, naar Morgen en Avondland. 'Ik verkondig u,' schrijft hij, 'dat onze Messias in de stad Smyrna ter wereld is gekomen en de naam Sabbatai Zwi draagt. Spoedig zal zijn rijk zich aan allen openbaren. Hij zal de sultan van Turkije de kroon ontnemen en op zijn eigen hoofd plaatsen... hij zal met Mozes, onze leraar, en met alle verdwenen Joden hoog te paard gezeten naar Jeruzalem trekken...'
Sabbatai moest Jeruzalem verlaten, de ban van de rabbijnen bedreigt hem ook daar. Vol verwachting besluit hij naar Smyrna terug te keren en hij wordt niet teleurgesteld. De intocht in zijn geboortestad in de herfst 1655 neemt de vorm van een zegetocht aan. Er weerklinken uitroepen: 'Leve onze koning, de Messias.' De gehele stad, jong en oud, geraakt in opschudding. Mannen en vrouwen van alle leeftijden, zelfs geleerde rabbijnen, beginnen te vasten, te bidden en zich te kastijden. Psalmen zingend trekt Sabbatai, door de menigte gevolgd, door de straten. Paul Rycaut, de Engelse consul in Smyrna verhaalt als ooggetuige: 'Er waren meer dan vierhonderd mannen en vrouwen die het naderende rijk van Sabbatai verkondigden. Zelfs kinderen die nog nauwelijks konden spreken, riepen volkomen duidelijk de naam van Sabbatai, de Messias en zoon van God, uit. Oude mensen vielen in onmacht en verkondigden later schuimbekkend de bevrijding en het komende heil van de Israëlieten. Zij spraken van de visioenen waarin Sion en de triomf van Sabbatai aan hen was geopenbaard.'
Als een lopend vuurtje gaat het nieuws van de gebeurtenissen in Smyrna door alle landen. Samuel Primo, die Sabbatai sinds Jeruzalem begeleidt, verkondigt in brieven de heuglijke boodschap aan de gemeenten van Europa, Azië en Afrika. De dweperij bereikt een onvoorstelbare omvang. In de herfst van het jaar 1655 geraakt zelfs de grote gemeente in Nederland in extase.
'Amsterdam golfde en bruiste,' schreef rabbi Jakob Sasportas. 'Over de pleinen en door de straten trokken grote scharen mensen in danspas en onder het geroffel van trommels. Ook de synagogen waren vol van duizenden gelovigen die de thorarollen in haar fraai geborduurde overtrekken uit het heiligdom namen om ze de straat op te dragen... Met luide stem verkondigde men overal de laatste berichten, zonder zich iets van de spot van de Christenen aan te trekken.' De grote kooplieden van de Amsterdamse gemeente bereidden een huldigingsschrijven aan Sabbatai Zwi voor.
In Hamburg ging het niet anders toe. 'Welke vreugde er heerste,' verhaalt Glückel von Hameln in haar '*Denkwürdigkeiten*', 'toen men brieven uit Turkije ontving, is niet te beschrijven. De meeste brieven hebben de sefardim gekregen. Zij zijn ermee naar de synagoge gegaan en hebben ze daar voorgelezen. Ook Duitsers plachten daar te komen. De jonge Portugezen hebben brede... groen-zijden linten omgedaan - want dat was de livrei van Sabbatai Zwi. Zo zijn wij allen met 'pauken en reidansen' naar hun synagogen getrokken. Velen hebben huis en hof en al hun bezittingen verkocht en wachten iedere dag op de verlossing. Mijn schoonvader zaliger die in Hameln woonde... heeft ons hier naar Hamburg twee grote vaten met linnengoed gezonden, daarin bevonden zich tevens allerlei spijzen, zoals erwten, bonen, gedroogd vlees, gedroogde pruimen en dergelijke dingen die goed houdbaar zijn. Want de oude man meende dat wij onmiddellijk van Hamburg naar het Heilige Land zouden trekken...'
Zelfs nuchtere koppen, zoals de bankier Manuel Isaak Teixeira en de arts Benedictus

de Castro, geloven letterlijk in de uit Smyrna binnenkomende 'boodschappen'. Jakob Sasportas, één van de weinigen die helder van hoofd en sceptisch bleven, beschrijft zijn indrukken uit Amsterdam: 'Toen ik dit alles mee aanzag, vergoot ik over dit schouwspel, hoewel het om te lachen was, stille tranen, vol kommer over de lichtgelovigheid van deze mensen, uit wier geest iedere herinnering aan onze ware profeten en aan onze overlevering verdwenen was...' Hij behoort tot de uitzonderingen, zelfs onder de meest vooraanstaande geleerden. Als een roes trekt het over heel Europa, maakt zich meester van de gemeenten in Londen en Venetië, in Livorno, Avigon en in Polen.
Wanneer het jaar ten einde loopt, verkondigt Sabbatai zijn besluit naar Constantinopel te reizen. Hij zou, zo heette het, de sultan, de heerser over het Heilige Land, onttronen. Voor zijn vertrek verdeelt Sabbatai de kronen van de wereld onder zijn trouwste aanhangers. Zijn schip, dat na een stormachtige reis de kust van de Dardanellen bereikt, wordt door de Turkse politie opgewacht en Sabbatai wordt op stel en sprong gevangen genomen. Men vraagt hem wie hij is. 'Een geleerde uit Jeruzalem, gezonden om voor de armen van Palestina gelden in te zamelen,' geeft hij ten antwoord. In Constantinopel sluiten de gevangenisdeuren zich achter Sabbatai Zwi. Ook dat ontgoochelt zijn bewonderaars niet. Zij zien het als het onvermijdelijke onrecht dat aan de triomf voorafgaat. De pelgrims verschijnen in zo groten getale bij de gevangenis, dat de Turkse autoriteiten het voor raadzaam houden Sabbatai uit de hoofdstad te verwijderen. Hij gaat naar de vesting Abydos op Gallipoli. Zijn aanzien wordt er alleen maar groter door. Schepen uit alle landen ter wereld lopen binnen en brengen ontelbare gelovigen die hem huldigen. Zijn kerker wordt een residentie. Sabbatai, omgeven door zijn gevolg, met Sara aan zijn zijde, begroet afgezanten van gemeenten die van heinde en verre zijn gekomen. De geschenken stapelen zich op, hele bergen kostbaarheden. De stroom bezoekers blijft aanzwellen. Het einde van de zomer brengt een onverwachte ommekeer: uit Polen is de kabbalist Nehemia Cohen naar Abydos gekomen. Hij is vol twijfel en bezwaren. Hij wil de gezalfde des Heeren op de proef stellen. Sabbatai ontvangt hem. Maar de proef doorstaat hij niet. Na gesprekken die dagen in beslag hebben genomen, bestaat er bij de Poolse geleerde geen twijfel meer: deze man is een volksverleider en dus volgens de Bijbelse wet des doods schuldig. Zonder aarzelen spoedt Nehemia zich naar de residentie van de sultan en dient een aanklacht in tegen de 'valse messias'.
Mohammed IV geeft onmiddellijk bevel de gevangene naar Adrianopel te brengen en stelt hem daar voor de keus: de marteldood of de overgang naar de Islam. Wat niemand verwacht, gebeurt - Sabbatai werpt zijn 'Joodse muts' weg en zet een tulband op. Ook Sara gaat tot het geloof van Mohammed over. 'Laat nu af van mij,' schrijft Sabbatai aan zijn broeder in Smyrna, 'want de Hoogste heeft mij tot een Ismaëliet gemaakt...' Als Mehmed Effendi dient hij nu verder de sultan en wordt portier in het serail...
Nog éénmaal, jaren later, treedt hij in de openbaarheid. De Turken betrappen hem op zekere dag, terwijl hij in een synagoge van Adrianopel predikt. Om de Joden tot de Islam te bekeren, beweert hij. Tenslotte wordt hij naar Albanië verbannen. Op vijftigjarige leeftijd sterft hij in de herfst van 1675 te Dulcigno.
Ondanks zijn afvalligheid van het Jodendom, ondanks de ban die de rabbijnen in het Oosten over zijn aanhangers uitspraken, hield het geloof aan Sabbatai Zwi niet volledig op. Door dwepers en bedriegers aangevuurd, bleef zijn cultus in beperkte kring ook na zijn dood voortleven. De 'Sabbatianen' hielden tot het begin van de negentiende eeuw stand...
Sabbatai Zwi stond aan het einde van een tijdperk. De Joden van het Westen waren

volkomen gedesillusioneerd. Hun trots was gebroken en het duurde lang voor zij zich van deze slag herstelden. De Joodse middeleeuwen begonnen echter desondanks langzaam te verdwijnen.

Hoffunctionarissen in dienst van de vorsten

'Ik woon nu sedert 24 jaar in Wenen en heb mij in die tijd onthouden van alle handelingen waarmee ik wel allerlei voordeel had kunnen behalen, maar waarmee ik mijn beginselen ontrouw had moeten worden. Wijlen de keizer en zijn ministers heb ik bij vele belangrijke opdrachten, zaken en missies diensten bewezen. Eveneens heb ik vele miljoenen contant geld verschaft en voorgeschoten in situaties waarin het leger anders geen stand zou hebben gehouden en niet zou hebben kunnen opereren. Het hof zou aan decorum en activiteit hebben ingeboet, als ik niet voor deze contante middelen had gezorgd. Bij al deze dingen heb ik mij nooit ingelaten met leveringen in natura of dergelijke zaken, waarbij ik meer voordeel zou hebben gehad dan de schatkist mij toekende... Daarvoor ben ik door de keizer en zijn voorgangers beloond met onderscheidingen, zoals voorheen nog nooit een Jood had gekregen...'
De man die op 28 november van het jaar 1709 deze trotse woorden tot keizer Jozef I kon richten, heette Samson Wertheimer.

Miljoenen 'kennen' de 'zaak van Jood Süss' - zij zijn echter minder goed op de hoogte van wat hij werkelijk als bekwaam econoom heeft gepresteerd dan van het feit van zijn smadelijke dood - dat hij gemarteld werd en in het openbaar en onder het gejuich van het volk werd opgehangen. Nog veel minder bekend bleef tot heden de geschiedenis van de 'Hofjoden' in het algemeen en van hun betekenis voor de economie en het geldwezen in Duitsland en Oostenrijk gedurende de zeventiende en achttiende eeuw. Want dat was de wezenlijke rol die zij bij de overgang naar de moderne staat speelden. Joseph Süss Oppenheimer behoorde tot deze mensen, evenals Samson Wertheimer die de titel van keizerlijke 'opper-hoffunctionaris' voerde.
'Het Weense hof,' schrijft de historicus Heinrich Graetz, 'vond nog een ander middel uit om de Joden als een bron van geldmiddelen voor de oorlog te benutten. Het stelde Joodse miljonairs aan tot hofjoden, verleende hun de meest uitgebreide handelsvrijheid en verloste hen van de beperkingen waaraan de andere Joden onderworpen waren...' In feite betekende de aanstelling van Joden in dienst van vorsten niets nieuws. Alleen was dit vroeger zeldzamer geweest en had het ook een meer particulier karakter gehad. Het was pas de absolute monarchieën voorbehouden deze procedure tot een systeem te maken. Na de Dertigjarige Oorlog, die het gebied van het Duitse rijk in vele kleine en zeer kleine gewesten splitste, werden de 'hofjoden' officieel tot een algemeen erkende instelling. Weldra trof men ze overal, de Hoffaktoren (hoffunctionarissen), zoals zij ook wel werden genoemd: bij koningen en hertogen, bij wereldlijke en geestelijke machthebbers, bij aartsbisschoppen en bisschoppen - zelfs in staten waar Joden overigens niet werden geduld. Hierbij was geenszins verdraagzaamheid de drijfveer. De doorslag voor hun aanstelling aan de hoven werd gegeven door de dringende geldnood en de nog maar sinds kort gegroeide veelzijdige handelsbelangen. De behoefte aan kapitaal van de talrijke grote en kleine heersers bleek onverzadigbaar groot te zijn - zowel wat de staatsuitgaven als de particuliere luxe betrof, de financiering van de pas opkomende industrie en de verschillende militaire ondernemingen. Daarvoor was men aangewezen op de Joden, aan wie de middeleeuwse beroepsbeperking en het kerkelijke renteverbod het geld en kredietbedrijf hadden opgedrongen. Men vroeg hen als deskundigen raad, bediende

zich van hun ervaring en grondige kennis voor financiële ondernemingen en voor de afhandeling van vele andere, moeilijke affaires.
Bewaard gebleven oorkonden getuigen van de veelzijdige taken die deze hof-functionarissen werden opgedragen en toevertrouwd, taken waarvan de vervulling in het staatsbestel en de maatschappelijke orde van die tijd belangrijke functies inhielden: in tijd van oorlog waren zij onvervangbaar als leveranciers van het leger. Zij waarborgden de vorsten de uitrusting en approviandering van hun huurtroepen en bezorgden de benodigde gelden voor de oorlogskas. In tijd van vrede was de hofjood van groot belang als minister van financiën. Hij verschafte de middelen voor de staatshuishouding, hij wist raad wanneer het erom ging een lening af te sluiten, grondstoffen voor een nieuwe onderneming of voor het opzetten van fabrieken te verschaffen of sieraden en juwelen te vinden voor de gunstelingen van het hof en de maîtressen.
Voor deze begunstigden traden ingrijpende veranderingen op. Zij hoefden niet meer in de Jodenwijk te wonen en waren vrijgesteld van het dragen van het Jodenteken. Zij mochten wonen waar zij maar wilden en volkomen vrij rondreizen. Zij genoten het recht net zo handel te drijven als de christelijke kooplieden. Velen brachten het tot rijkdom, woonden in prachtige huizen en voerden een schitterende staat. Zij kregen titels en eerbewijzen. En soms kwam het tussen vorsten en hun hofjoden zelfs tot een hartelijke omgang. Glückel von Hameln schildert in haar mémoires een dergelijk geval - de bruiloft van de oudste dochter van het huis Gumperts in. Kleef. Aan het feest namen als gasten deel keurvorst Frederik, later koning Frederik I van Pruisen en prins Maurits van Nassau en zij 'accommodeerden' zich aan de feestelijkheden. Jaren later, in 1740, liet de 'oude Dessauer' - Leopold I, vorst van Dessau en veldmaarschalk van Pruisen - zich de gelegenheid niet ontgaan bij het huwelijk van de dochter van zijn hofjood een grote feestmaaltijd in zijn slot te geven en hen persoonlijk uit te nodigen.
Maar dat bleven de grote, zeldzame uitzonderingen. De meeste hofjoden beleefden geen ongestoord geluk, omdat zij afhankelijk waren en bleven van de wil van hun heer en van diens gunsten en grillen. Ook zij golden nog juist als tevoren als 'rechteloze vreemdelingen' - onbeschermd tegen elke willekeur. Wie zich aan hen vergreep, had niets te vrezen. Waar bestond een rechterlijke instantie tot wie zij zich konden wenden? Wie ter wereld trok partij voor een Jood als hij in het nauw zat? Men kon een hofjood of zijn erfgenaam onder het eerste het beste voorwendsel van zijn vermogen beroven, hij kon gevangen worden gezet, worden verdreven, worden gedwongen te vluchten, ja - zoals de Jood Süss - om de volkswoede tegen een bepaald systeem te sussen. Hun taken waren onpopulair en hun val was vaak sneller en dramatischer dan hun opkomst.
Hoe verging het Samuel Oppenheimer in het Habsburgse Oostenrijk? In 1670 was Wenen na de strenge doorvoering van het keizerlijk uitwijzingsdecreet 'vrij van Joden'. De christelijke koopmansstand juichte. Maar, zoals al spoedig zou blijken, was deze niet in staat het hiaat te vullen dat in de economie en vooral in het geldwezen door de verdrijving van de Joden was ontstaan. Het advies dat de rekenkamer drie jaar later al aan Leopold I voorlegde, bracht de ontnuchtering. Er was economisch een dergelijke achteruitgang ingetreden, dat de financiële deskundigen aan het slot van hun bericht slechts één aanbeveling wisten: opnieuw Joden toe te laten! Leopold bevond zich in een dilemma, hij aarzelde. Maar hoezeer dit ook tegen zijn gevoel van eigenliefde streed, hij moest wel toegeven. En om zijn prestige te redden maakte hij de kort tevoren met veel ophef bevolen verdrijving echter niet officieel ongedaan; hij stond uitzonderingen toe en gaf opdracht het verblijfsverbod in den lande van geval

tot geval op te heffen.
Het ministerie stak zijn voelhorens uit en informeerde bij Duitse banken. Opnieuw hielden de verbannen Joden hun intocht in de Donaustad, eerst druppelsgewijze, de grote Joodse financiers voorop. Het verlenen van concessies was eenvoudig een noodzaak voor de staat geworden - in tijd van vrede en, zoals zeer spoedig zou blijken, vooral in tijd van oorlog. Toen kort daarna een tijd aanbrak waarin de ene oorlog na de andere uitbrak - in 1674 tegen Lodewijk XIV, in 1683 tegen de Turken - was Oostenrijk meer dan ooit aangewezen op alle beschikbare bronnen van krediet en op de diensten van ervaren financiers.
Tot de eersten die hun woonplaats weer in de residentie mochten kiezen, behoorden de geleerde en rijke Samson Wertheimer, de stamvader van een wijdvertakte familie, en Samuel Oppenheimer. Dertig jaar lang, van 1694 tot 1724, stond Samson Wertheimer als 'opperhoffunctionaris', als hofbankier en financieel gevolmachtigde drie keizers, Leopold I, Jozef I en Karel VI met raad en daad onafgebroken ter zijde. 'Het waren Samuel Oppenheimer uit Heidelberg en Samson Wertheimer uit Worms die met hun miljoenen de oorlogen van de Duitse keizers tegen Frankrijk en Turkije mogelijk maakten,' stelt professor Alexander Dietz vast. 'Zij vormden in de geschiedenis van de Duitse financiën, evenals de Fuggers en later de Rothschilds, een tijdvak op zichzelf.'
Samuel Oppenheimer, de Joodse financier, die reeds vroeger Duitse legers had bevoorraad en van al het nodige had voorzien, kreeg van Leopold I in 1674 de titel 'Kaiserlicher Faktor' en werd de leverancier van het tegen Lodewijk XIV strijdende leger. In 1676 redde hij, door de keizerlijke hoffunctionaris Georg Adrian Seeliger gesteund, het 'rijksleger van een dreigende ondergang door het verschaffen van grote kredieten, terwijl vele rijkere firma's,' zoals Oppenheimer opmerkt, 'hen uitlachten en de keizer geen pfennig wilden borgen.' In het voor Wenen zo gevaarlijke jaar 1683, toen de Turken voor de muren van de stad stonden en in de jaren daarna, gedurende de gevechten om Hongarije, droeg Oppenheimer zeer veel bij tot de behaalde successen. Hij schiep niet slechts een voorbeeldige orde in de intendance, maar het was ook aan zijn bemoeiingen te danken dat de grote sommen geld die prins Eugenius voor zijn veldtochten tegen de Turken nodig had, ook inderdaad ter beschikking stonden. 'Hij levert beter en goedkoper dan de christelijke kooplieden,' merkt de 'Hofkriegsrat' op in een advies dat aan de keizer werd uitgebracht. 'Terwijl dezen zich in de meeste gevallen afwijzend tonen, heeft Oppenheimer, vaak tot zijn schade, iedere opdracht aangenomen.' Prins Eugenius, die deze verdiensten beter dan ieder ander inzag en wist te waarderen, gaf daar eens duidelijk blijk van: toen Samuel Oppenheimer op een dag in zijn paleis op een receptie verscheen, omarmde de overwinnaar van de Turken hem voor 'de verzamelde chefs van staven en de verbaasde hofaristocratie'.
In 1684 vestigde Oppenheimer zich definitief in de residentie en betrok een huis op de Petersplatz. Hij werd hoofdbankier van het keizerlijke hof en met zijn verbazingwekkende capaciteiten was hij, zoals professor Wilhelm Treue schrijft, 'de eerste en onontbeerlijke financier van Duitsland: een financieel genie van de eerste rang'.
En toch zouden deze buitengewone verdiensten voor de economie van het oorlogvoerende Oostenrijk Samuel Oppenheimer niets baten. Het succes bracht hem geen geluk. Het volk, dat prins Eugenius toejuichte, begon de man die op eigen risico het Avondland van de Turken hielp redden, als 'oweeër' te haten en de Habsburgers bleven in gebreke de schuldbekentenissen voor de verschafte kapitalen in te lossen. Tegen het einde van 1692 belopen de schulden van de schatkist aan Samuel Oppenheimer meer dan twee miljoen gulden. Vanaf dit jaar - waarin men het beheer over de schatkist aan kardinaal Kollonitsch toevertrouwt - beginnen allerlei intriges

tegen de 'keizerlijke functionaris'. Hij wordt herhaalde malen gevangen genomen. In 1700 komt het tot een openlijke gewelddaad: het gepeupel bestormt het huis van Oppenheimer, slaat alles kort en klein en plundert en vernietigt de boekhouding. De beide hoofdaanstichters worden op keizerlijk bevel opgehangen - hij heeft de Joodse bankier nog nodig. In 1701 is de schatkist hem 6,3 miljoen gulden schuldig! Twee jaar later sterft Samuel Oppenheimer. Het vermogen dat zijn zoon erft, bestaat uit paketten schuldbekentenissen. Maar de schatkist betaalt niet uit. Wanneer de erfgenaam het waagt een proces aanhangig te maken, wordt het bankiershuis Oppenheimer failliet verklaard. Uit de akten van deze procedure blijkt dat Wenen zijn 'keizerlijke functionaris' bijna anderhalf miljoen schuldig is gebleven.

Honderden Joden worden daarvan eveneens de dupe, voor velen betekent dit zelfs de ondergang. Het komt tot een financiële crisis die grote gevolgen heeft, vooral in Frankfort aan de Main. Want vanwaar kwamen de reusachtige bedragen die Oppenheimer ter beschikking van Oostenrijk had kunnen stellen? Niet uit zijn eigen middelen. Hij had ze zelf eerst als lening moeten opnemen en ze gekregen door het vertrouwen dat men stelde in de toezeggingen die het keizerlijke ministerie van financiën had gedaan. De gelden waren afkomstig van ontelbare middelgrote en zelfs kleine Joodse financiers.

De handelwijze van Wenen, die tot een financiële catastrofe leidde, is het grote voorbeeld. Wel duizend maal herhaalde het zich elders op kleinere schaal. 'De voornaamste oorzaak van talloze Joodse faillissementen,' merkt Wilhelm Treue op, 'was steeds weer de nalatigheid en het onvermogen van de vorstelijke schuldenaren en hun ambtenaren om hun schulden te voldoen.'

In Pruisen nam onder de grote keurvorst de bankier Elias Gumperts uit Emmerik een vooraanstaande plaats in. Frederik Willem bediende zich van het huis Gumperts en van Salomon Elias ook 'bij zijn oorlogsoperaties met veel nut, omdat zij voor de behoeften van de legers veel leveranties van geschut, geweren, buskruit, uitrustingsstukken enz. verzorgden'. Jost Liebmann uit Halberstadt werkte als 'muntmeester' en leverde tevens het benodigde metaal aan de staatsmunt. Een tijd lang nam overigens ook de commercieel aangelegde gemalin van de keurvorst, Dorothea, deel aan deze zaken.

Het land Württemberg dankte zijn economische opbloei voornamelijk aan Joseph Süss Oppenheimer, de schatbewaarder van hertog Karel Alexander en een familielid van de financiële magnaat Samuel Oppenheimer. Hij handelde geheel en al in de geest van het vorstelijk mercantilisme en nam iedere gelegenheid te baat om in het geldwezen hervormingen aan te brengen: hij zorgde ervoor dat de handel in zout, peper, wijn en tabak een vorstelijk monopolie werd, waardoor grote bedragen in de staatskas vloeiden. Süss Oppenheimer stichtte in Ludwigsburg een porseleinfabriek, in Stuttgart een zijdefabriek en legde de grondslag voor de eerste bank in Zuid-Duitsland. Maar zijn maatregelen waren te modern en daarom impopulair. Hij raakte in de knel tussen het opkomende absolutisme en een verouderde maatschappelijke orde en hij werd het doelwit van de haat.

Welke misdaden heeft men daadwerkelijk kunnen bewijzen? De hem ten laste gelegde beschuldiging dat hij munten van te laag gewicht had laten slaan, bleek volkomen ongegrond te zijn. Het rapport van een officieel ingestelde commissie van deskundigen stelde dit nadrukkelijk vast. Men zocht andere voorwendselen om hem ten val te brengen. Men verweet hem dat hij Joodse kooplieden de vestiging in Württemberg gemakkelijk maakte en dat hij velen van hen de pacht van winstgevende kroondomeinen had toegespeeld. Oppenheimer kon bewijzen dat het niet zonder medeweten, ja met volledig goedvinden van Karel Alexander was geschied. Vast

stond dat Oppenheimer de hertog ook in de Geheime Raad, het toenmalige ministerie, had genoopt ingrijpende personeelsveranderingen aan te brengen. Hij deed dit om het hervormingswerk waarmee hij bezig was, energiek te kunnen doorvoeren, aangezien vele, in oude stijl denkende hoogwaardigheidsbeklеders hem alle mogelijke moeilijkheden in de weg legden.
Wat bleef er dus werkelijk aan steekhoudende rechtsgronden over om hem ter dood te kunnen veroordelen? Dat hij een protserig, luxueus leven had geleid, dat hij liefdesverhoudingen met hofdames had gehad?
Pas nadat zijn opdrachtgever en beschermer, de hertog, was gestorven, durfde men openlijk tegen hem op te treden. Hij werd gevangen genomen en in de kerker geworpen. Op de pijnbank gelegd, werd Oppenheimer zo lang gemarteld, tot hij bekende aan alle zeven hoofdzonden schuldig te zijn. Hij werd tot de strop veroordeeld. Rechtsmiddelen? Na de uitspraak van het vonnis werd hij uitgenodigd Christen te worden. 'Ik wil als Jood sterven,' luidde zijn antwoord. 'Ik lijd als slachtoffer van geweld en onrechtvaardigheid.' In september 1738 stierf Joseph Süss Oppenheimer ten aanschouwe van een grote volksmenigte aan de galg. Zijn laatste woorden 'Hoort Israël' gingen in het gekrijs van het gepeupel verloren. Na zijn terechtstelling verdreef Stuttgart opnieuw alle Joden die zich daar inmiddels hadden gevestigd.
De haat van de domme massa en het verzet van de hofaristocratie en bureaucratie, die de praktijk van het mercantilisme nog niet begrepen en bleven vasthouden aan wat verouderd was, hadden samengespannen om in de rechteloze en onbeschermde Jood Joseph Süss Oppenheimer het instrument te treffen van zijn vorst en landsheer, die zij bij zijn leven als 'onderdanigste dienaren' niet hadden durven aanklagen! En de wereld liet het hierbij. Volkomen scheef voorgesteld werd Joseph Süss Oppenheimer in Duitsland een welkom propagandageval - en hij bleef het tot heden, zonder dat dit beeld ooit is rechtgezet.

Leed en onderdrukking in Oostenrijk

Veelzeggend begint de achttiende eeuw, die als de 'eeuw van de verlichting' wordt geroemd. In het jaar 1700 publiceert in Frankfort aan de Main een protestantse theoloog een dik boek. Het is Johann Andreas Eisenmenger, professor in de oosterse talen in Heidelberg, die het nodig had gevonden volgens het beproefde middeleeuwse voorbeeld opnieuw de Talmoed en de rabbijnse geschriften te doorzoeken naar materiaal voor aanklachten tegen de Joden. Hij was erop uit het bewijs te leveren van de beweerde verdorvenheid van de Joden en van het gevaar dat hun geloof inhield. Zo had hij met veel ijver een omvangrijke hoeveelheid materiaal verzameld, curiosa, uit het verband gerukte of verkeerd vertaalde citaten en geschiedenissen en hij was er al evenmin voor teruggeschrokken oude leugensprookjes opnieuw op te dissen - zelfs de honderd maal weerlegde, als misdadig en onwaar aan de kaak gestelde beschuldiging van de rituele moorden ontbrak niet. Alleen reeds de wijdlopige titel die hij had gekozen, liet generlei twijfel bestaan aan wat de schrijver op het oog had. Het boek heette '*Ontmaskerd Jodendom. Of grondig en waarachtig bericht in welke vorm de verstokte Joden de Allerheiligste Drieëenheid van God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest op afschuwelijke wijze belasteren en onteren... de christelijke godsdienst bespotten... Daarbij nog vele andere... dingen en grote dwalingen van de Joodse godsdienst en theologie, evenals vele belachelijke en lachwekkende fabels en andere ongerijmde zaken aan het daglicht gebracht. Alles uit hun eigen en wel met veel en grote moeite en onverdroten ijver gelezen boeken, met aanhalingen van de*

Hebreeuwse tekst en de getrouwe vertaling ervan in de Duitse taal, duidelijk bewezen... Ten bate van alle Christenen geschreven.'
Bezorgd neemt de Joodse gemeenschap er kennis van. Ze begrijpt welk onheil een dergelijk boek kán aanrichten, want in Duitsland waren de vooroordelen tegen de Joden nog maar al te diep geworteld. Zij wendt zich dadelijk tot Wenen. Oppenheimer en Wertheimer zetten de zaak voor Jozef I uiteen en krijgen gedaan dat het boek wordt verboden. Op last van de keizer worden alle exemplaren van het *'Ontmaskerd Jodendom*' in beslag genomen. Iedere verbreiding in het rijk wordt verboden. Tien jaar later verschijnt het niettemin toch - in Pruisen. De erfgenamen van de schrijver hebben van koning Frederik I toestemming voor een nieuwe uitgave verkregen. Het verbod uit Wenen wordt handig omzeild, want de in Berlijn gedrukte, nieuwe editie vermeldt als oord van verschijning Koningsbergen. En de hoofdstad van Oost-Pruisen lag buiten het machtsbereik van de rijkscensuur.
Reeds lang hadden andere christelijke geleerden zich grondig bezig gehouden met het bronnenonderzoek van de Joodse geschriften. In Basel bewerkten en publiceerden de beide hebraisten Johann Buxtorf, vader en zoon, een rabbijnse Bijbel in vier delen (1618/19), een - nog heden gebruikt - '*Lexicon talmudicum*' (1639) en een '*Bibliotheca rabbinica*' (1632). De Fransman Jacques Basnage (1653-1723) schreef, met de bedoeling de gebeurtenissen onpartijdig weer te geven, een eerste geschiedenis van de Joden. Hij kende de vooroordelen van zijn tijdgenoten en schreef daarom in zijn inleiding: 'De Christen mag het niet vreemd vinden dat wij zeer vaak de Joden ontlasten van verscheidene misdaden waaraan zij niet schuldig zijn, omdat de rechtvaardigheid het zo verlangt. Het is geen partijdigheid, wanneer men degenen aanklaagt die zich schuldig hebben gemaakt aan onrechtvaardigheid en geweldpleging. Wij hebben niet het oogmerk de Joden te kwetsen, maar ook niet ten gunste van hen te spreken... Men heeft hen ervan beschuldigd de oorzaak van alle voorgekomen rampen te zijn en hen beticht van een aantal misdaden waaraan zij nooit hebben gedacht. Men heeft ontelbare wonderen bedacht om hem ervan te overtuigen of liever, om des te luider onder het mom van de godsdienst de eigen haat te bevredigen. Wij hebben een verzameling aangelegd van de wetten die de concilies en de vorsten tegen hen hebben uitgevaardigd, aan de hand waarvan men zich een oordeel kan vormen over de boosheid van de ene en de onderdrukking van de andere. Inmiddels bestaat de gehate, door een wonder van voorzienigheid dat de verbazing van alle Christenen moet opwekken, overal sinds... eeuwen vervolgde natie heden ten dage nog allerwegen... De volken en de koningen... hebben zich verbonden in de opzet dit volk te verdelgen en het is hun niet gelukt... Zij leven nog, ondanks de smaad en de haat die hen overal volgt, terwijl de grootste monarchen zó zijn gevallen dat nog slechts hun namen ons bekend zijn.'
De Amsterdammer Willem Surenhuys vertaalde in 1698 de Misjna in het Latijn en sprak vol verontwaardiging over degenen die eerst nuttige dingen uit de Joodse geschriften leren en ze daarna belasteren en versmaden, 'als struikrovers die, nadat zij een fatsoenlijke man van al zijn kleren hebben beroofd, hem met roeden slaan en onder hoongeroep wegzenden'. Surenhuys prees ook het voorbeeld van de Amsterdamse vroedschap die de Joden in bescherming nam: 'Omdat dit volk eens alle andere volken overtrof, begunstigt u het. De oude roem en de waardigheid die dit volk en de burgers van Jeruzalem eens bezaten, dat alles behoort u toe. Want de Joden behoren u toe, niet door geweld onderworpen, maar door menselijkheid gewonnen. Zij komen tot u en zijn gelukkig dat zij aan uw republikeins regime gehoorzaam mogen zijn.'
Een gehele rij werken van vooraanstaande geleerden die ernaar streefden de

verouderde vooroordelen uit de weg te ruimen, stond ter beschikking. Er werd ternauwernood aandacht aan besteed. Maar het boek van Eisenmenger, dat de onwaarheden en belasteringen opnieuw opdiste, werd een 'bestseller'. Zelfs de oriëntalist Johann David Michaelis, die de Joden niet bijster goed gezind was, moest bekennen: 'Ik houd het '*Ontmaskerde Jodendom*' van Eisenmenger voor een door veel vlijt... tot stand gekomen boek… ; maar het is uiterst vijandig en onrechtvaardig en wanneer iemand tegen één van de drie in het... rijk erkende godsdiensten iets dergelijks zou schrijven, zou men het een smaadschrift noemen. Hoe zou het zijn, indien iemand over de ontmaskering van het Pausdom of het Lutheranisme zou schrijven en de goede dingen weglaten... alles vermelden wat ooit één van hun slechtste schrijvers is ontglipt of wat ooit bij woordenwisselingen mondeling is gezegd. Iedereen weet wat men de Katholieken dan zou kunnen verwijten, terwijl hun godsdienst daaraan toch onschuldig is; het staat evenwel vast dat wij Luthersen er even slecht zouden afkomen als de Wederdoper uit Münster.'

Het boek van de theoloog Eisenmenger werd echter geestdriftig gelezen en niet slechts in die tijd, het werd een ware mijn waaruit de vijanden van de Joden - tot in de twintigste eeuw - hun 'wijsheid' opdiepten. 'Eisenmenger,' zegt professor Karl Thieme, 'wordt tot in onze tijd aangehaald.'

Kort na de dood van Jozef I hing in Oostenrijk, vooral in Wenen, opnieuw de uitwijzing als een zwaard van Damocles boven het hoofd van de Joden. Toen in 1712 het christelijke handelsgilde de nieuwe keizer, Karel VI (1711-1740), door een bezwaarschrift in volle ernst liet weten dat 'indien de Joden niet geheel en al uit de stad werden verwijderd, de burgers naar de bedelstaf zouden moeten grijpen', vond het gehoor. Karel VI gaf bevel het aantal Joden in de residentie drastisch te verminderen. Er begon een ware jacht op alle 'niet-geprivilegieerden', zowel op straat als in de zaken en winkels. De Joodse woningen werden voortdurend 'gevisiteerd'. Alle Joden die geen officiële vergunning hadden, werd de stadspoort gewezen. Weldra werden ook de 'getolereerden' door nieuwe keizerlijke 'Jodenmaatregelen' zwaar getroffen: in iedere familie mocht in de toekomst slechts één zoon, de oudste, trouwen! Wanneer een getolereerde Joodse werknemers in zijn bedrijf had, kregen hun vrouwen en kinderen geen toestemming in Wenen te wonen.

Het duurde niet lang of verdere wetten volgden die ook in de dichtst bevolkte gebieden door belemmering van de natuurlijke voortplanting een 'reductie' van de Joden beoogden. In de jaren 1726 en 1727 bepaalden keizerlijke besluiten voor Moravië en Bohemen, dat telkens slechts één mannelijke afstammeling een huwelijk mocht aangaan. Alleen hij kon een vestigingsvergunning krijgen, al zijn broeders en zusters moesten het land verlaten. Dit dwong duizenden mensen tot de vrijgezellenstaat of emigratie... of tot een geheim huwelijk! Tevens gelastte de keizer de 'separatie': uit alle door Christenen bewoonde stadswijken en uit de nabijheid van alle katholieke kerken werden de Joden verbannen...

Na de dood van Karel VI werd het - onder Maria Theresia (1740-1780), zijn dochter en opvolgster - nog erger. De keizerin, die verbitterd was over het ongelukkige verloop van de oorlogen, liet haar toorn op de eerste plaats neerkomen op de Joden van Bohemen. Geruchten over 'daden van hoogverraad' verschaften de keizerin het voorwendsel tegen hen op te treden.

Reeds tijdens de Eerste Silezische Oorlog (1740-1742) waren boze verdachtmakingen te horen geweest. Toen Pruisische, Beierse en Franse troepen in Silezië, Bohemen en Moravië vele steden bezetten, waar nogal wat Joden woonden, beweerden de verslagen Oostenrijkers plotseling dat de Joden de vijand hulp hadden verleend. De verdenking van landverraad was trouwens ook opgekomen door een voorval in de

Boheemse hoofdstad: in 1742 had de beroemde rabbi Jonathan Eibeschütz na de intocht van de Fransen Praag verlaten. Hij deed het om de positie van rabbijn in Metz op zich te nemen en hij had zich door de Franse commandant een geleidebrief voor zijn reis naar Frankrijk laten uitschrijven. Toen Frederik II in 1744 opnieuw Bohemen binnenviel en Praag weer innam, ontstond wederom verdenking. Het toeval had gewild dat bij de beschieting van de stad juist de Jodenwijk geen enkele treffer had gekregen.
Nauwelijks hebben de Pruisen zich teruggetrokken, of er volgen 'strenge maatregelen' tegen het getto. Oostenrijkse en Hongaarse soldaten dringen tezamen met het volk van Praag op 26 november moordend en plunderend de Joodse huizen binnen. Twee dagen duren deze ongeregeldheden. Maria Theresia roept niemand ter verantwoording. Integendeel. Toen de geruchten over het beweerde verraad van de Joden haar bereikten, geloofde zij deze onvoorwaardelijk en zij liet zich overhalen nog eens een extra strafactie uit te voeren. Op 18 december 1744 ondertekent de keizerin, zonder tevoren de mening van het Boheemse gouvernement te hebben gehoord, het decreet: 'Wij hebben op grond van verscheidene, zeer dringende redenen het allerhoogste besluit genomen dat in het vervolg geen Jood meer in Ons erfkoninkrijk Böheimb zal worden geduld.' Binnen een maand moeten alle Joden Praag verlaten, luiden de voorschriften en - voor eind juni 1745 moeten zij en alle andere Joden van Bohemen voorgoed uit het land zijn verdwenen. Wie zich verzet, zal met 'militair geweld worden verwijderd'. Het gouvernement tracht de ramp te keren. Zij stelt een memorandum voor Wenen op en wijst erop dat de Joden in Bohemen dergelijke harde maatregelen volstrekt niet hebben verdiend. De keizerin antwoordt in het geheel niet. Op verdere, dringende verzoeken van het gouvernement verwaardigt Maria Theresia zich 'genadiglijk' een maand uitstel te verlenen.
In de laatste dagen van februari begint het treurige schouwspel: Veel meer dan tienduizend Praagse Joden verlaten in lange colonnes de poorten van de Boheemse hoofdstad. Drie jaar lang zwerven zij door het land; zij weten niet waarheen zij moeten gaan. Intussen hebben ook de Joden in Moravië - op een begin 1745 door Maria Theresia uitgevaardigde order - bevel gekregen het land te verlaten.
In Wenen begint baron Diego de Aguilar, een Spaanse maraan, hemel en aarde te bewegen. Vooraanstaande Joden in Londen en Amsterdam dienen bij hun regeringen verzoekschriften in. Zij vragen tegen deze barbaarse maatregelen te protesteren en zij hebben - voor de eerste maal - succes: in opdracht van koning George II appelleert de Engelse gezant Thomas Robinson in Wenen, namens de Nederlanden baron Burmania. Dat brengt de anti-joodse Maria Theresia eindelijk tot rede: in september 1748, vier jaar na het verbanningsbesluit, staat zij de uit Bohemen en Moravië verdreven Joden opnieuw vestiging toe - voor de tijd van tien jaar.
In Wenen echter, waar in 1752 officieel slechts 452 aanhangers van het mozaïsche geloof worden geteld, geeft zij in 1753 en 1764 lucht aan haar ergernis door nieuwe 'Jodenverordeningen', waarvan de verbodsbepalingen aan de zwartste lijden van de middeleeuwen herinneren: iedere Jood moet een geel lint om zijn hoed dragen, geen getrouwde man mag zijn baard scheren. In Joodse bedrijven togen uitsluitend christelijke arbeiders worden aangesteld! 'Ik ken in het land geen ergere pest dan dit volk...,' schrijft Maria Theresia in 1777 op de rand van een akte, 'derhalve, voor zover mogelijk is, van hier weg te houden en te verminderen.' Dat verhindert de keizerin overigens volstrekt niet een hele kring Joodse deskundigen naar haar residentie te laten komen, mannen van wie zij en haar rijk veel profijt hebben. Aan baron Diego de Aguilar vertrouwt zij, hoewel hij het Joodse geloof openlijk belijdt, de Oostenrijkse tabaksregie toe. Als haar hofbankiers, financiers en adviseurs treden op Isaak Arnstein

(wiens zonen zelfs in de adelstand worden verheven), Berusch Eskeles, Wolf Schlesinger en vele anderen.
De geschiedenis heeft gewild dat juist onder deze vorstin, die haar Joodse onderdanen zo slecht gezind was, door een heel andere gebeurtenis het aantal Oostenrijkse Joden zelfs plotseling werd verdubbeld: in 1772 vindt de eerste verdeling van Polen plaats, waarbij de provincie Galicië bij Oostenrijk werd ingelijfd; er kwamen honderdvijftigduizend Joden bij...

Onder de Pruisische wetgeving

Ook in Pruisen, de jonge, krachtig opbloeiende staat in het hart van Europa, heersten nog allesbehalve paradijsachtige toestanden. Ook hier stonden de Joden onder een onafgebroken, zware druk. De vorsten lieten zich hier evenwel niet verleiden tot hartstochtelijk onbezonnen daden, zoals in het katholieke Oostenrijk. De Jodenpolitiek van Pruisen werd bepaald door koele berekening; er heerste een straffe, waarlijk militaire discipline. Nuchtere, strenge bepalingen regelden de betrekkingen tussen de regering en de Joden - zoals de Grote Keurvorst hiermee was begonnen.
Alle Pruisische vorsten wilden Joden hebben - maar vooral niet te veel. Wie rijk was en hoge belastingen en schenkingen kon betalen, genoot bescherming; er heerste een systeem van bescherming op afbetaling. Alle Joden die te arm waren om het geld voor die dure privileges op te brengen, werden als ongewenst beschouwd. Voor hen bestonden wetten met het onverbloemde oogmerk hen af te schrikken en te verdrijven, hun bestaan door strenge beperking van vestigings- en arbeidsmogelijkheden zo moeilijk mogelijk of zelfs geheel en al onmogelijk te maken. Om het aantal van de toegelaten Joden tot een minimum te beperken, voerde ook Pruisen naar het voorbeeld van Oostenrijk het gebod in, volgens hetwelk niet meer dan één mannelijke nakomeling een huwelijk mocht aangaan.
Spoedig na het begin van de eeuw werd een nieuwe koers ingeslagen die tenslotte in de Pruisische wetgeving van Frederik de Grote zijn scherpste en hardste vorm zou vinden. Onder de grote keurvorst en koning Frederik I waren, gemeten naar de omstandigheden van die tijd, de levensvoorwaarden van de Joden ondanks alle strengheid nog draaglijk geweest. Onder de 'soldatenkoning' werden de bepalingen evenwel reeds belangrijk verscherpt.
Onmiddellijk na zijn troonsbestijging kort Frederik Willem I (1714-1744) de rechten in die in 1671 aan de Joden van Berlijn waren toegezegd. Er wordt nog slechts vestiging toegestaan aan families die een vermogen van minstens tienduizend taler kunnen aantonen. Zelfs van deze gezinnen mag telkens slechts één zoon of één dochter huwen. Maar ook de toestemming voor dit huwelijk moet duur worden betaald: buiten de 'beschermingsgelden' en bijzondere 'heffingen' die moeten worden voldaan, is de bruidegom - op nadrukkelijk bevel van de vorst - verplicht wilde zwijnen van de koninklijke drijfjachten te kopen! Allen die zonder vergunning in Berlijn vertoefden - luidde de order verder - moesten onverwijld worden opgespoord en uitgewezen. En dat is dan nog slechts het begin.
Op 29 september 1730 verschijnt - op herhaald aandringen van de arbeidersvereniging en het koopmansgilde ' het 'Generaalprivilegium en Reglement, hoe te handelen met betrekking tot de Joden in de landen van Zijne Koninklijke Majesteit'. Het verbiedt de Joden de uitoefening van ieder 'burgerlijk' handwerk. Slechts het 'zegelsnijder', het borduren met goud en zilver en het beschilderen van glas blijft hun geoorloofd. De Joodse handelsvrijheid wordt beperkt, het aantal in Berlijn toegelaten Joodse families wordt op honderd vastgesteld. Slechts met moeite krijgen de Joden gedaan dat boven

het maximaal toegestane aantal nog enkele families, voornamelijk in dienst van de Joodse gemeente, mogen blijven. Alle anderen moeten de Pruisische hoofdstad verlaten. Op het rapport dat hem daarover wordt voorgelegd, schrijft de soldatenkoning: 'God zij gedankt dat zij weg zijn, de rest moet ook maar verdwijnen, maar zich niet in Mijn andere steden en provincies vestigen.'
De welgestelden en vooral de ondernemers worden door de vorst met rust gelaten, ja, zelfs nadrukkelijk aangemoedigd. Tot hen behoren Levi Ulff uit Wezel die te Charlottenburg met Hollandse gezellen en opzichters in 1714 een fabriek van molenonderdelen heeft geopend, David Hirsch met zijn in 1730 in Potsdam opgerichte fabriek van fluweel en pluche - de eerste van haar soort in Pruisen - evenals de oprichters van vele andere bedrijven. En aan het hoofd van allen staat Moses Levin Gumperts uit Kleef die in Berlijn een bank en handelshuis bezit en zijn ambt uitoefent als 'königlicher Oberhof- und Kriegsfaktor' van Frederik Willem I.
Frederik de Grote erfde de afkeer van zijn vader voor de Joden en overtrof hem zelfs nog. De 'filosoof op de troon' verheelde niet dat hij 'in het geheel niet voor Joden geporteerd was' en dat hij wenste hun aantal, vooral van de armen, in Pruisen zoveel mogelijk te verminderen. 'Hoe meer men de Joden uit het bedrijfsleven kan weren, des te beter,' gelastte hij en hij geeft zijn ministers opdracht '...ervoor te zorgen en te bewerken dat het aantal slechte en arme Joden in de kleine steden bij elke gelegenheid en met alle mogelijke middelen wordt verminderd. Dit geldt in het bijzonder voor de steden die midden in het land zijn gelegen, waar zulke Joden volkomen overbodig en zelfs schadelijk zijn.'
Juist Frederik II draagt er evenwel toe bij dat hun aantal geweldig toeneemt, want hij 'verovert' ontelbare nieuwe Joden voor Pruisen! Wanneer hij tussen 1740 en 1742 met geweld van wapenen bijkans geheel Silezië aan Oostenrijk ontrukt, begroeten hem - vol vertrouwen - vele duizenden Joden in de nieuw veroverde provincie. De onverwacht aan de harde druk van de Oostenrijkse heerschappij ontsnapte Joden hopen op verbetering van hun positie onder de nieuwe heerser. Rabbi Gomperz uit Breslau heet de overwinnaar met Duitse en Hebreeuwse verzen welkom. De Joden worden evenwel bitter ontgoocheld, want de koning van de Pruisen gelast tot hun ontzetting: in Breslau, dat een grote gemeente bezit, mogen slechts twaalf geprivilegieerde families blijven wonen. Alle anderen- het 'sterk toegenomen, nietswaardige Jodenvolk', zoals het in 1742 in zijn order wordt genoemd - moeten onverwijld de stad verlaten.
Op 17 april 1750 kondigt Frederik II af zijn 'Gereviseerd Generaal-privilegium en Reglement voor de Joden in het koninkrijk', dat de Joden als dermate krenkend en vernederend aanvoelen, dat zij een verzoekschrift indienen het niet te publiceren. De vermeerdering van de Joden, vermeldt de inleiding reeds, strekt ten nadele van het christelijke koopmansgilde en van de Joodse gemeenten. 'Uit aller genadigste, landsvaderlijke voorzorg,' beschouwt de koning ter wille van het vermeende welzijn zowel van de Christenen als van de Joden, ook een 'uitbreiding van de Joodse handel' ontoelaatbaar. Met hun gezinnen worden volgens de nieuwe bepalingen nog slechts twee categorieën geduld - de 'gewoon' en de 'buitengewoon' beschermde Joden. Alle anderen, de 'Joden zonder vrijbrief' mogen nergens meer worden getolereerd. Slechts 'gewoon beschermde' Joden mogen als zelfstandige ondernemers hun bedrijf uitoefenen. Alleen hun is toegestaan 'een kind, zoon of dochter... in het huwelijk te laten treden'. De buitengewoon beschermde Joden hebben deze toestemming echter niet. Ingevolge de wil van de wetgever zijn daarmee - met uitzondering van één kind bij de 'gewoon beschermde' Joden - alle overige kinderen van Joodse gezinnen gedoemd ongehuwd te blijven of het land te verlaten!

De lijst van verbodsbepalingen en beperkingen is lang: de Joden mogen geen handwerk uitoefenen, behalve een 'waarin geen vakverbonden of bevoorrechte gilden bestaan'. De landbouw is hun verboden: 'Het is nergens toegestaan dat Joden grond kopen en bezitten.' Zij mogen in de toekomst ook geen eigen huis meer kopen. In de handel worden zij nog meer beperkt dan door het reglement van 1730. Brede lagen van de bevolking worden door de nieuwe wet zwaar getroffen. Een buitengewoon groot percentage van de Joden in Pruisen valt onder deze bepalingen, die ten doel hebben hun economische opbloei en iedere vermeerdering kunstmatig te belemmeren.
De rijke Joodse financiers genieten evenals tevoren de koninklijke bescherming, want de koning heeft geld, veel geld nodig voor zijn oorlogen en voor het bestuur van het land en... Pruisen is arm. Overal spant Frederik de Grote hen voor zijn wagentje, hij verpacht hun het muntrecht en draagt de bezorging van staatsleningen aan hen op. Hij spoort hen aan tot het stichten van nieuwe industrieën en draagt hun de oorlogsleveranties op.
Wanneer ten gevolge van de ontzaglijke uitgaven voor de Zevenjarige Oorlog een devaluatie dreigt, schrikt Frederik de Grote er niet voor terug de eigenaars van gerespecteerde Joodse banken de uitvoering van zeer dubieuze financiële manipulaties op te dragen: muntvervalsingen!
'Na de verovering van Saksen,' merkt professor Karl Kupisch op, 'kreeg het Berlijnse huis Ephraim & Söhne opdracht eerst in Saksen minderwaardige munten te vervaardigen, drie jaar later gold deze opdracht voor geheel Pruisen... De koning had reeds voor de oorlog de bedenkelijke weg ingeslagen de handel van naburige landen door het slaan van buitenlandse, minderwaardige munten te beïnvloeden. Zo waren er Hollandse dukaten vervaardigd voor de handel met Polen. Engels geld vond onmiddellijk de weg naar de munt om uit de metaalmassa de drievoudige hoeveelheid van de nominale waarde te halen. Deze muntvervalsing werd tot een systeem. Onbeschroomd greep de koning in de valuta van andere landen in, doordat hij zijn Joodse hoffunctionarissen uit Polen, Hongarije en Rusland goed geld bijeen liet brengen, dit versmolt en daarna weer in die landen invoerde.' Er werden ontzaglijke bedragen aan de schatkisten van buren en tegenstanders onttrokken om de eigen oorlogslasten te helpen dekken.
In het verarmde Pruisen begon het volk evenwel te morren en zijn toorn richtte zich tegen de 'Ephraimieten', tegen de 'Joodse geldvervalsers'. Hún gaf men de schuld van de ontwaarding van het geld en op hen sloeg het spotvers:

'Van buiten zilver, van binnen tin,
van buiten fraai, van binnen slim,
Van buiten Frederik, van binnen Ephraim!'

Hoe kon de bevolking vermoeden wie de ware dader en opdrachtgever was! Frederik de Grote zweeg immers. Hij schonk de bankier Veitel Ephraim evenwel in Berlijn een huis in rococostijl, het prachtige Ephraimpaleis. Veitel Ephraim had dan ook met zijn zonen de weinig winstgevende Berlijnse goud en zilverfabriek overgenomen, belangrijk uitgebreid, technisch verbeterd en tot het lucratiefste bedrijf van de hoofdstad gemaakt. Zij dekte tenslotte de gehele behoefte van de monarchie en kon ook een belangrijke afzet naar het buitenland opbouwen. De familie Ephraim maakte zich door haar ver vooruitziende blik en ondernemingslust voor de staat verdienstelijk en behoorde met haar bedrijven tot de grootste werkgevers van het koninkrijk. De hofjoden, die deelnamen aan de staatszaken, konden zich niet beklagen; velen vergaarden grote vermogens. Alle andere Joden leden onder de lasten die Frederik II,

vooral in de tweede helft van zijn regering, steeds drukkender en ondraaglijker maakte. Behalve de vaste bedragen aan 'beschermings- en rekruteringsgelden' werden ook de aan alle Joden opgelegde 'zilverleveringen' aan de munt verscheidene malen verhoogd. Deze moesten geschieden tot een prijs die steeds onder de gangbare marktprijs lag, zodat er een gevoelig verlies aan verbonden was. Het hoogst werd het huwelijk belast; het recht ook een tweede kind te mogen uithuwelijken, stelde Frederik II na 1763 beschikbaar tegen de reusachtige betaling van zeventigduizend taler! Bovendien moesten de ouders van het bruidspaar nog produkten van de koninklijke fabrieken kopen tot een waarde van vijftienhonderd taler; deze onder dwang gekochte waren mochten zij allen in het buitenland verkopen. In 1769 behaagde het de koning ook nog de 'porseleinbelasting' in te voeren: bij het huwelijk van een zoon of een dochter moest de Joodse familie voor een waarde van vijfhonderd taler porseleinwaren voor de export van het staatsbedrijf kopen...

Ondanks alle pogingen van Frederik het aantal Joden zo sterk mogelijk te verminderen, beleefde Pruisen in het jaar 1772 opnieuw een plotselinge vermeerdering van de Joodse bevolking - door de inlijving van een deel van de provincie Posen na de eerste deling van Polen. Slechts met moeite gelukte het de koning ervan af te brengen alle Joden van Posen over de grens te zetten. Maar hun vrijheid van beweging werd des te meedogenlozer beperkt: ook in de nieuw verworven gebieden gold het ijzeren reglement, waaronder de Joden in Pruisen zelfs nog onder de opvolgers van Frederik II zo zwaar te lijden hadden.

En toch had in de tijd van deze Pruisenkoning, die de Joden zo weinig vriendelijk gezind was - bijna als curiositeit - reeds een gebeurtenis plaats die de komende verandering aankondigde. Nog onder de regering van Frederik II dook uit het duister van het getto een onbekende Jood op, wiens naam over de gehele wereld beroemd zou worden en wiens verschijning een eerste mijlpaal zou zijn op de weg naar de erkenning van de Joden en van hun onafgebroken voortschrijdende emancipatie...

V GETTOSCHEMERING

Moses Mendelssohn effent het pad

Door de Rosenthaler Tor in Berlijn, de enige poort waardoor Joden mochten binnenkomen, betreedt op een ochtend van het jaar 1743 een kleine, zwak uitziende, scheefgegroeide Joodse knaap de hoofdstad van Pruisen. Toen de ambtenaar aan de poort hem vroeg wat hij in de stad wilde, had hij op schuchtere toon slechts één woord uitgebracht: 'Leren!' Twee decennia later was deze knaap een beroemd man geworden - Moses Mendelssohn, de Joodse filosoof van het tijdperk van de verlichting
Even buitengewoon als zijn prestaties en zijn werken is zijn levensloop, die hem uit de middeleeuwse benauwing van het getto voert en binnen enkele jaren tot één van de grootste mannen van het Duitse geestelijke leven laat worden, tot de bewonderde, ver buiten de grenzen van Duitsland vereerde 'filosoof van Berlijn'...
Moses Mendelssohn zag het levenslicht in Dessau op 6 september 1729, als zoon van de arme kopiist van thorarollen, Menachem Mendel. Hij behoorde tot de onderste trap van Frederik de Grote's maatschappelijke ladder en zou van huis uit bestemd zijn geweest voor hetzelfde erbarmelijke leven als zovele duizenden van zijn geloofsgenoten - als verachte en bespotte kleerkoop, die met een pak op zijn rug door de dorpen trekt. Maar een bijna bezeten drang tot leren en weten die hem van zijn prilste kindsheid bezielde, liet hem onder onzegbare ontberingen en strijd, tegen alle moeilijkheden in een geheel andere weg kiezen.
Zijn vrome vader geeft hem het eerste onderricht en brengt hem tot de studie van de Hebreeuwse taal en de Bijbel. Weldra brengt hij zijn zoon bij de rabbijn in hun stad, David Fraenkel, om hem in de Talmoed te laten onderrichten. Het gebruikelijke onderwijs bevredigt de jongen echter niet. Met vurige ijver begint Moses zich op de middeleeuwse Joodse filosofen te werpen-vooral op Maimonides, in wiens werk '*Gids der verdoolden*' hij zich vol enthousiasme verdiept. Hij slaapt nauwelijks meer. Iedere nacht leest hij bij een klein oliepitje, zit hij tot in de ochtenduren over dikke boeken gebogen. De ingespannen geestelijke arbeid blijft niet zonder schadelijke gevolgen. Zij tast de gezondheid aan van deze toch al niet zo sterke jongen. 'Aan Maimonides heb ik mijn scheefgegroeide lichaam te danken,' zegt hij later vaak schertsend. 'Maar daar bemin ik hem er niet minder om, want hij heeft menig droef uur van mijn leven verzoet en mij op die wijze tienmaal schadeloos gesteld voor hetgeen hij mijn lichaam heeft aangedaan.' Wanneer David Fraenkel, zijn vereerde leraar, op een dag onverwacht als rabbijn naar de Berlijnse gemeente wordt beroepen, houdt Moses het ook niet langer in Dessau uit. Helemaal zonder geld, zonder enige aanbeveling, verlaat de veertienjarige jongen het vaderlijk huis en trekt naar de hoofdstad. Hij vindt er onderdak op een zolderkamer. Hongerlijdend en in de grootste armoede studeert hij verder: hij leert zichzelf het Duitse schrift en leest alles wat hij aan Duitse lectuur kan vinden. Er worden beschermers opmerkzaam op de begaafde en leergierige jongen en zij helpen hem verder: Israël Samoscz, een Pool, onderwijst hem in de wiskunde, Abraham Kisch, een jeugdige arts uit Praag, geeft hem les in het Latijn, Aaron Gumpertz, een geleerde uit Praag, leert hem Engels, Frans en de beginselen van de wijsbegeerte van Leibniz en Wolff.
Na zeven zware jaren had Moses het klaargespeeld en had hij zich voorgoed van alle drukkende zorgen bevrijd: in 1750 stelde de rijke zijdefabrikant Bernhard hem als huisonderwijzer aan en later werd hij zelfs procuratiehouder in diens firma. Zijn grootse carrière begon. Gotthold Ephraim Lessing, de vernieuwer van de Duitse letterkunde, zou de eerste stoot geven tot zijn literair scheppen.

Lessing had zijn blijspel '*De Joden*' gepubliceerd en had verontwaardiging en uitgesproken verzet ontmoet. Joden op het toneel, dat mocht. Maar zij moesten, evenals in het gewone leven, tot spot en scherts dienen. Lessing had het evenwel gewaagd voor de eerste maal een onzelfzuchtig handelende Jood met edele inborst uit te beelden. Dat was iets ongehoords en de reactie bleef niet uit, want het vooroordeel jegens Joden stond zelfs in ontwikkelde kringen onwrikbaar vast. Het had zich gedurende de vele eeuwen té diep ingevreten. De hofpredikant Johannes Andreas Cramer, uitgever van de '*Nordische Aufseher*' ging zelfs zover dat hij verklaarde: 'Wie geen Christen is, kan geen eerlijk mens zijn.' De Göttingse professor in de theologie David Michaelis, een zeer gezien criticus, kon niet nalaten in een bespreking zijn twijfel uit te spreken of de voorstelling van een dergelijke, eerbiedwaardige Jood wel natuurgetrouw was. 'Het was weliswaar niet onmogelijk, maar toch hoogst onwaarschijnlijk dat... een dergelijk edel gemoed zich zo maar zou kunnen vormen,' schreef hij. 'Deze onwaarschijnlijkheid verstoort ons genoegen... zelfs middelmatige deugd en redelijkheid komt bij dit volk zo zelden voor, dat de weinige voorbeelden de haat tegen deze mensen niet zo verminderen als men wel zou wensen...'

Ten diepste getroffen schreef Mendelssohn aan zijn leermeester Gumpertz: 'Welk een vernedering voor ons benard volk! Welk een overdreven verachting! Het eenvoudige volk van de Christenen heeft ons steeds als het uitvaagsel van de natuur, als een gezwel op de menselijke samenleving beschouwd. Maar van geleerde mensen zou ik toch te allen tijde een eerlijker beoordeling verwachten... Wat is het toch voor een onbeschaamdheid dat een mens die nog een gevoel voor redelijkheid in zich heeft, van een geheel volk kan beweren dat het waarschijnlijk geen enkel eerlijk mens zou kunnen voortbrengen?... Is het niet genoeg dat wij de bitterste haat van de Christenen op zoveel gruwelijke wijzen moeten ondervinden? Moeten deze onrechtvaardigheden jegens ons ook nog door laster worden gerechtvaardigd? Laat men verdergaan met ons te onderdrukken, laat men ons voortdurend te midden van vrije en gelukkige burgers beperkingen opleggen, ja, laat men ons verder blootstellen aan de spot en de verachting van de gehele wereld. Maar laat men niet trachten ons de deugd te ontzeggen, de enige troost van benarde zielen, de enige toevlucht van verlaten mensen!'

De brief kwam in handen van Lessing, die hem in zijn '*Theatralische Bibliothek*' woordelijk publiceerde. 'De schrijver is werkelijk een Jood,' merkt hij bij het manuscript op, 'een man van in de twintig die... in talen, in wiskunde, in wereldwijsheid en in dichtkunst een grote hoogte heeft bereikt. Ik zie in hem nu al een sieraad voor zijn volk... Zijn rechtschapenheid en zijn filosofische geest maken dat ik in hem een tweede Spinoza zie, die slechts in het gemis van diens fouten van de eerste behoeft te verschillen.'

Wat had Lessing ertoe gebracht zijn toneelstuk te schrijven? 'Het blijspel '*De Joden*',' verklaarde hij zelf, 'was het resultaat van een zeer ernstige beschouwing van de krenkende onderdrukking waaronder een volk moet zuchten dat, naar mijn mening, door een Christen niet zonder een zekere eerbied kan worden tegemoetgetreden. Uit dit volk, dacht ik, zijn vroeger zoveel helden en profeten opgestaan en nu wordt eraan getwijfeld of er een eerlijk mens onder te vinden zou zijn. Ik kwam dus spoedig op de gedachte eens te onderzoeken wat voor uitwerking het op het toneel zou hebben, als men het volk de deugd liet zien waar deze volstrekt niet werd vermoed.' Het waren dezelfde gedachten die hem als jongen reeds hadden beziggehouden. Toen de twaalfjarige Lessing in 1741 op de koninklijke school een dictaat getiteld '*Wat de klassieken onder barbaren verstonden en hoe Christus dit vooroordeel ophief*' in het Latijn vertaalde, schreef hij er als toevoegsel bij: 'Wij moeten hier steeds aan denken,

want het is barbaars om onderscheid te maken tussen volkeren, daar zij alle door God geschapen en met rede begaafd zijn. Wij willen daarom de Joden niet veroordelen, want God heeft zelf gezegd: 'Oordeelt niet opdat gij niet geoordeeld wordt'. Dus is slechts de barbaar onmenselijk en wreed.'

Sinds die tijd waren Lessing en Mendelssohn door een nauwe vriendschap met elkaar verbonden. Het duurde niet lang voor Lessing zijn Joodse vriend als auteur bekend maakte en de schuchtere man aan zijn eerste letterkundige succes hielp. Toen Mendelssohn hem op een dag zijn manuscript '*Filosofische gesprekken*' ter inzage gaf, liet Lessing het buiten zijn medeweten in 1755 in het geheim drukken. De '*Gesprekken*' - het eerste boek van een Jood in de Duitse taal - en de spoedig daarna uitgegeven '*Brieven over de gevoelens*' van Mendelssohn vonden belangstelling en bijval. Wat een ontzaglijke sprong: Moses Mendelssohn, die geen geregeld schoolonderricht had genoten, die zich enkele jaren tevoren zelf het geschreven Duits had bijgebracht, was met één slag tot een geziene Duitse schrijver opgeklommen! Schiller en Herder prezen hem, al ontbrak het ook niet aan vijandige en spottende opmerkingen. '*De Brieven over de gevoelens*,' verklaarde de hoogleraar en dichter Christian Fürchtegott Gellert, die in de kringen van de academische jeugd zeer hoog werd geacht, 'zijn het werk van een jeugdige Jood in Berlijn. Een Jood! Ja. Zou dit volk dan toch nog vernuftige koppen kunnen voortbrengen?'

Voor Moses Mendelssohn begon een tijd van onvermoeide arbeid. In 1757 schreef hij bij de Duitse vertaling van de beroemde '*Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*' van Rousseau een kritische uiteenzetting. Hij werkte ijverig mee aan de door Lessing en de literaire criticus en boekhandelaar Friedrich Nicolai uitgegeven tijdschriften '*Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freien Künste*' en 'Briefe, die neueste Literatur betreffend', publiceerde verhandelingen over de nieuwe werken van de Europese letterkunde en gaf een bespreking van de '*Nouvelle Héloïse*' van Rousseau.

Eén kritiek bezorgde hem in ieder geval grote onaangenaamheden: hij had de Franse gedichten van Frederik de Grote besproken en er openlijk zijn leedwezen over uitgesproken, dat de koninklijke dichter een vreemde taal boven die van zijn vaderland had verkozen. Aan het hof ontdekte de predikant Justi deze opmerking en hij diende een klacht in tegen Mendelssohn, die 'als Jood de eerbied jegens de allerhoogste geheiligde persoon van de koning in een grove beoordeling van diens poëzie uit het oog had verloren'. De letterkundige brieven werden verboden en Mendelssohn werd op Sanssouci ontboden om te worden gehoord. Vol tegenwoordigheid van geest wist hij een gelijkenis te geven die zo in de smaak viel dat men hem ongemoeid weer liet gaan. Mendelssohn zei tegen de koning: 'Wie verzen maakt, kegelt en wie kegelt, wie het ook moge zijn, koning dan wel boer, moet er genoegen mee nemen dat de kegeljongen zegt hoe hij speelt.'

Twee jaar na dit voorval beleefde Mendelssohn een weergaloze triomf: de Berlijnse academie van wetenschappen bekroonde in 1763 bij een wedstrijd waaraan ook Immanuel Kant had deelgenomen, zijn werk '*Over de bewijzen in de metafysische wetenschappen*' met de eerste prijs. Deze hoge onderscheiding - door een Jood behaald over een thema dat buiten de specifiek Joodse geleerdheid lag - bezorgde hem een naam in de wereld van de geleerden. Met één slag was Moses Mendelssohn beroemd. Hij was erin geslaagd de maatschappelijke scheidsmuur die nog steeds tussen Joden en Christenen bestond, te doorbreken. Toch bleef hij behoren tot de laagste klasse van menselijke wezens in de staat van Frederik de Grote en er was een verzoekschrift nodig van een hooggeplaatste vereerder, van de aan het hof in Potsdam wonende Franse markies Jean Baptiste d'Argens, om te bewerken dat Mendelssohn

het privilege van 'beschermde Jood' ontving. Frederik de Grote verleende het hem overigens niet erfelijk, slechts voor de duur van zijn leven.
De schaar van zijn bewonderaars groeide nog meer aan toen in 1767 zijn '*Phaedon*', een dialoog over de onsterfelijkheid van de ziel, verscheen. De '*Phaedon*' werd het meest gelezen boek van die tijd en beleefde vlak na elkaar verscheidene drukken en vertalingen in vrijwel alle Europese talen. Filosofen, kunstenaars en dichters, staatslieden en vorsten genoten ervan. Mendelssohn ontving lovende brieven, men prees hem als de 'Duitse Plato'. De meest vooraanstaande Duitse schrijvers - Herder, Gleim, Jacobi, Wieland - wilden hem ontmoeten. Het huis van Mendelssohn werd een trefpunt voor de meest geziene leden van Lessings kring, van de geestelijke elite van de Berlijnse samenleving.
Er was iets verbijsterends gebeurd: een Jood was erin geslaagd uit eigen kracht op te stijgen tot een geestelijke hoogte die de bewondering van alle ontwikkelde mensen opwekte. Hij had alle barrières doorbroken en had zich een plaats verworven in de hoogste kringen van het Duitse geestelijke leven. Hij werd om zijn prestaties en zijn werk geëerd. Dit feit alleen al had een onvermoede uitwerking. De wereld werd erdoor gedwongen het overgeërfde, verkeerde oordeel over de Joden aan een nieuw onderzoek te onderwerpen. Dat was een ontzaglijke schok en toch betekende het slechts een eerste stap. Want de erkenning van Mendelssohn, de vriendschap met hem, bleven een grote uitzondering die beperkt bleef tot een betrekkelijk kleine groep, een kleine kring van verlichte en ontwikkelde lieden. Onveranderd kleefde de Joden het oude odium aan. Moses Mendelssohn merkte het - buiten de kring van zijn vrienden - maar al te goed, het volgde hem op de voet zowel aan het hof als op straat.
Na het verschijnen van zijn '*Phaedon*' wilde de Berlijnse academie van wetenschappen Mendelssohn tot lid benoemen. Frederik de Grote schrapte hem evenwel eigenhandig van de lijst en weigerde hardnekkig zijn toestemming te geven. Hij wenste de ledenlijst van de academie niet door de naam van een Jood te zien 'ontsierd'.
In 1777, toen Mendelssohn in Koningsbergen vertoefde, maakte hij van de gelegenheid gebruik kennis te maken met Kant, met wie hij in briefwisseling stond en die hem meermalen had uitgenodigd. Wat hij bij zijn bezoek aan de universiteit moest beleven, schildert een bericht uit die tijd: 'Een kleine scheef gegroeide Jood met een puntbaard en een bochel betrad zonder zich veel om de aanwezigen te bekommeren, maar met bedeesde, langzame stappen de gehoorzaal en bleef niet ver van de ingang staan. Zoals gewoonlijk begon een gehoon en gespot dat tenslotte in geklak met de tong, fluiten en stampen met de voeten overging... Men ging naar hem toe en vroeg wat hij wilde; hij antwoordde kortweg en beleefd dat hij wilde blijven om kennis te maken met Kant. Slechts diens verschijning maakte ten leste een einde aan het lawaai. Zijn voordracht leidde de algemene aandacht naar andere dingen af en de luisteraars werden zo meegesleept dat zij de verschijning van de Jood al lang vergeten waren, toen deze zich na afloop van het college.., door de menigte drong om de lezenaar te bereiken. Nauwelijks hadden de studenten dit gezien of er weerklonk wederom een honend gelach dat evenwel dadelijk plaatsmaakte voor een stomme bewondering toen Kant, nadat deze de vreemdeling een ogenblik had aangekeken en deze enkele woorden had gezegd, hem hartelijk de hand drukte en vervolgens in zijn armen sloot, Als een lopend vuurtje ging het door de menigte: 'Moses Mendelssohn! Het is de Joodse filosoof uit Berlijn.' En eerbiedig maakten de studenten plaats, toen de beide geleerde mannen hand in hand de gehoorzaal verlieten.'
Overal waar de Joden verschenen, werden zij met spot en onaangenaamheden bejegend. Zelfs in de residentie van zijn beschermheer merkte Mendelssohn het, wanneer hij met zijn gezin ging wandelen. 'Soms vertreed ik mij 's avonds wat met

mijn vrouw en mijn kinderen,' schrijft hij in zijn aantekeningen. 'Papa! vraagt het kleine kind, wat roept die jongen ons na? Waarom gooien zij ons met stenen? Wat hebben wij hun gedaan? - Ja, lieve papa, zegt een ander kind, zij lopen ons op straat altijd achterna en schelden: Joden! Joden! Is het voor die mensen zo'n belediging een Jood te zijn? En wat hebben andere mensen daar voor last van? Oh, dan sla ik mijn ogen neer en verzucht in mezelf: mensen! mensen! Hoever hebt u het laten komen!'
Zelfs in de kring van zijn intiemste vrienden ging het niet altijd zonder wanklank, ook daar werd Mendelssohn er soms onverwacht aan herinnerd dat hij een Jood te midden van Christenen was. Tot de vele ontwikkelde mensen die in zijn huis verkeerden, behoorden ook de Zwitserse geestelijke Johann Caspar Lavater, de grondlegger van de fysiognomie. Deze dominee uit Zürich had zich blijkbaar vast voorgenomen de beroemde Joodse wijsgeer voor het Christendom te winnen, want op een goede dag deed hij plotseling een poging tot bekering - en in alle openbaarheid. Een professor uit Genève, Kaspar Bonnet, had een apologie voor het Christendom geschreven: '*Onderzoek van de bewijzen voor het Christendom tegen ongelovigen*'. Lavater vertaalde dit uit het Frans in het Duits en liet er een opdracht aan Mendelssohn aan voorafgaan, die veel op een valstrik leek: hij bezwoer hem 'deze verhandeling te weerleggen of, wanneer hij de bewijzen juist vond, te doen wat het verstand, de waarheidsliefde en de redelijkheid hem geboden te doen, wat een Socrates zou hebben gedaan, als hij deze verhandeling zou hebben gelezen en onweerlegbaar zou hebben gevonden'.
Mendelssohn was onthutst. Hij had tot dusverre bewust de discussie van netelige godsdienstige kwesties vermeden. Maar nu mocht en kon hij niet zwijgen: de uitdaging door Lavater had in alle openbaarheid plaatsgehad. Hij moest stelling nemen en hij deed het. In een '*open brief aan de heer Lavater, diaken te Zürich*' wees Mendelssohn tactvol maar beslist de eis af en beleed openlijk zijn Joodse geloof. 'Zou,' zo schreef hij op 12 december 1769, 'na vele jaren van onderzoek de beslisssing niet volledig ten gunste van mijn godsdienst zijn uitgevallen, dan zou dat noodzakelijkerwijze door een openbare daad bekend zijn geworden. Ik begrijp niet wat mij aan een blijkbaar zo uiterst strenge en zo algemeen verachte godsdienst zou kunnen binden, als ik niet met heel mijn hart van de waarheid ervan overtuigd was... Ik wil niet loochenen dat ik bij mijn godsdienst menselijke toevoegsels en misbruiken heb waargenomen die, helaas, de glans ervan soms maar al te zeer verduisteren. Welke vriend van de waarheid kan zich erop beroemen zijn godsdienst volkomen vrij van alle schadelijke menselijke invloeden te hebben bevonden? Wij allen kennen dit vergiftige waas van huichelarij en bijgeloof. En er zijn velen onder ons die in volle oprechtheid deze smetten zoeken weg te wissen zonder het ware en het goede tegelijkertijd mee weg te werpen. Ik ben evenwel van de waarheid van mijn godsdienst even vast en onwrikbaar overtuigd als u... maar van de uwe kunt zijn en ik getuig hiermee voor de God van de Waarheid, uw en mijn Schepper en Bewaarder... dat ik bij mijn beginselen zal blijven, zolang mijn ziel geen andere natuur aanneemt...'
Mendelssohns openhartige bekentenis maakte diepe indruk, ook op Lavater. 'Met oprechte dank,' schreef hij op 14 februari 1770 aan Mendelssohn, 'aanvaard ik ook die passages uit uw brief die mij in staat stellen aan u en uw wijze van denken het zuivere Jodendom en de instelling van uw rabbijnse geschriften op de juiste wijze te leren begrijpen en beoordelen. U heeft mij zeer begerig gemaakt er meer van te weten... Misschien zou de kennis van het Jodendom in zijn onbedorven vorm menige steen des aanstoots uit de weg kunnen ruimen die het nu van het Christendom scheidt.
De discussie met Lavater herinnerde Mendelssohn aan de grote taak die hij nog te vervullen had: ook zijn eigen geloofsgenoten uit de beklemmende atmosfeer van het

getto te bevrijden. Niet slechts in rechten, ook cultureel was de positie van de Joden bedroevend. Zij spraken nog steeds hun Jiddische dialect. Wat Mendelssohn, geheel vervuld van zijn eigen studie en letterkundige arbeid, vrijwel geheel was vergeten, werd hem nu plotseling duidelijk: 'Mijn volk is zover van de cultuur verwijderd gehouden, dat men aan de mogelijkheid van een verbetering zou kunnen wanhopen.' De toegang tot ontwikkeling, tot kunsten en wetenschappen kon slechts worden bereikt via een taal. Dat had hij zelf beleefd en moeten bevechten. In de plaats van het Jiddisch moest de geschreven taal komen. Mendelssohn besloot tot een ontzaglijke stap, tot een werk dat een volledige omwenteling in het Joodse geestelijke leven ten gevolge zou hebben en de Joodse letterkunde nieuwe wegen en doelstellingen zou openen hij vertaalde de vijf boeken van Mozes in het Duits. Mendelssohns Bijbelvertaling, die in 1783 - van Hebreeuws commentaar voorzien - in Berlijn verscheen, maakte een geweldige indruk, tot ver buiten Duitsland. In Nederland, Denemarken, Engeland en Frankrijk werd ernaar gevraagd. Des te groter was evenwel de bezorgdheid, ja de ontsteltenis bij de Duitse en vooral bij Poolse rabbijnen, die streng aan de traditie vasthielden. Zij aarzelden niet het werk van de Berlijnse geleerde misdadig te noemen en zij stonden vijandig tegenover hem, ja, zij bedreigden ieder die dit werk in studie nam, met de ban. Hun aanvallen bezorgden de '*Duitse Bijbel*' van 'Mosje Dessau' evenwel nog meer populariteit. De geschiedenis gaf Mendelssohn onmiddellijk gelijk: met zijn thoravertaling begon in de Joodse gelederen een Duitse literatuur, die de volgende eeuw reeds van klassieke betekenis zou worden. Door de Joden met de Duitse taal vertrouwd te maken, gaf hij hun de sleutel tot de letterkunde, de wetenschap en de filosofie van hun eigen tijd. Zijn '*Duitse Bijbel*' werkte als een grote, stuwende kracht, die de drang naar ontwikkeling geweldig bevorderde.

Na de strijd met Lavater had Mendelssohn een ernstige zenuwziekte opgelopen en zijn reeds zwakke gezondheid had daardoor een geduchte knauw gekregen. Desondanks ging hij, voor zover zijn afnemende krachten het hem nog veroorloofden, onvermoeid verder zijn volk uit zijn verachte en rechteloze positie te bevrijden. Hij hield dit tot het einde van zijn leven vol. Door zijn vriend, de Joodse arts Marcus Herz, liet hij Manasse ben Israëls beroemde, aan Cromwell gerichte geschrift '*De hope Israëls*', in het Duits vertalen. In het voorwoord ervan rekent hij scherp af met de vooroordelen tegen zijn volk. In de middeleeuwen, schreef hij, waren valse aanklachten wegens rituele moord, hostie schennis en soortgelijke onzinnige leugens tegen de Joden ingediend. In het eigentijdse West-Europa werden andere, al even onware beschuldigingen tegen hen geuit - hun beweerde afkeer van handenarbeid, kunst en wetenschap, evenals hun zogenaamde voorliefde voor onverdiende winst, voor handel en kredietzaken. 'Men gaat voort ons van alle kunsten, wetenschappen en andere nuttige bezigheden van mensen te verwijderen, men verspert ons alle wegen tot werkelijke verbetering en maakt het gebrek aan ontwikkeling tot het motief om ons verder te onderdrukken. Men bindt onze handen en verwijt ons dan dat wij ze niet gebruiken.' Met de oproep de Joden eindelijk gerechtigheid te laten wedervaren, beëindigde hij in 1783 ook zijn verhandeling: '*Jeruzalem of over de religieuze macht en het Jodendom*': 'Heersers der aarde!... Baant een gelukkig nakomelingschap althans de weg naar die hoogte van de cultuur, naar die algemene verdraagzaamheid onder de mensen, waarnaar het gezond verstand nog steeds vergeefs snakt!...' Na de publikatie schreef Kant hem vol enthousiasme: 'Ik houd het voor de aankondiging van een grote, hoewel traag naderende en voortschrijdende hervorming niet slechts voor uw volk, maar ook voor alle andere naties,'

De tijd was rijp, meer dan rijp om de erfelijke belasting van de middeleeuwen af te werpen. Mendelssohn, de grote voorvechter voor de emancipatie van zijn volk, die op

4 januari 1786 heenging, zevenenvijftig jaar oud, maakte het begin van de komende veranderingen nog mee...
In 1779 had Lessing zijn toneelstuk '*Nathan de Wijze*' gepubliceerd - zijn grote bekentenis van tot op dat ogenblik nog onbekende godsdienstige verdraagzaamheid en humanisme. De gedachte 'de beste God te hebben en deze God, die dus beter was dan enige andere, aan de gehele wereld op te dringen,' verwierp Lessing als 'vrome waanzin'. Wat een moed om iets dergelijks in die tijd vrijmoedig uit te spreken! Nooit tevoren had iemand zich verstout het bevooroordeelde en onverdraagzame Christendom zo aan de kaak te stellen en een vertegenwoordiger van het Jodendom zo te verheerlijken, hem ze als ideaal van deugd, wijsheid en eerlijkheid te laten verschijnen als hij het '*Nathan*' deed.
Twee jaar later, in 1781, verscheen in Berlijn een nuchter gesteld politiek manifest, dat niet minder opzien en tegenkanting oogstte dan Lessings religieuze belijdenis - het memorandum van het lid van de Pruisische krijgsraad en archivaris Christian Wilhelm von Dohm: '*Over de burgerlijke emancipatie van de Joden*'. Met de pijnlijke nauwkeurigheid van een officieel verslag ontwierp de Pruisische ambtenaar een beeld van de rechteloze en onderdrukte positie van de Joodse bevolking en hield een pleidooi voor een herziening van hun omstandigheden. Dat was iets ongehoord nieuws: Dohm was de eerste Christen die het waagde in alle openbaarheid voor de menselijke en burgerlijke rechten van de Joden op te komen.
Gaandeweg begon het geweten van de ontwikkelde burgers te ontwaken. Honoré graaf de Mirabeau liet de dappere verhandeling van Dohm in het Frans vertalen. De meeste van zijn Duitse tijdgenoten kwam de opvatting van Dohm evenwel zo gewaagd voor dat zij weldra het mikpunt werd van zeer heftige aanvallen. En in Pruisen veranderde niets.
Alleen Oostenrijk scheen plotseling een stap naar de toekomst te willen doen door een praktische poging tot emancipatie van de Joden te ondernemen. In 1782 decreteerde keizer Jozef II (1780-1790) een '*Toleranzpatent*'. De opvoeding en de benutting (Nutzbarmachung) van de Joden moesten worden bevorderd, zonder dat hun evenwel nog staatsburgerlijke rechten werden toegekend. Dit bracht verlichting en betekende het einde van lijftol en Jodenkenmerken. Men stond de Joden landbouw, handwerk en industrie toe en hun kinderen mochten de openbare scholen bezoeken. Ondanks dit edict, dat de dichter Friedrich Gottlieb Klopstock inspireerde tot een ode die de keizer verheerlijkte, bleef de situatie van de Oostenrijkse Joden benard. Zij bleven ook verder beperkt in hun vestigingsrechten en werden nu als 'getolereerden' beschouwd. In Bohemen en Moravië waren nog steeds vele steden voor hen gesloten, zoals Brünn, Karlsbad, Budweis en andere. In de overige steden moesten zij in Jodenwijken blijven wonen. Van een burgerlijke gelijkstelling was nog met geen enkel woord sprake en het regime van godsdienstige onverdraagzaamheid bleef van kracht. 'Onze hoogste wil beoogt geenszins,' luidde het nadrukkelijk, 'de in Wenen wonende Joden een grotere mate van tolerantie toe te kennen en het blijft er ook in het vervolg bij dat hun geen openlijk beleden godsdienst, noch een openlijke synagoge wordt toegestaan...'
Door het edict van 23 juli 1787 bepaalde Jozef II bovendien voor de Habsburgse erflanden dat alle Joden burgerlijke familienamen moesten aannemen, zoals dat na de Franse Revolutie ook in alle andere staten was voorgeschreven. De Oostenrijkse ambtenaren hadden er, vooral in Galicië, plezier in zich voor welluidende namen, zoals die afgeleid van bloemen, edelstenen of edele metalen, duur te laten betalen. De minder welgestelden mochten zich noemen naar de plaatsen waaruit zij afkomstig waren of naar gewone stoffen, zoals staal, ijzer en dergelijke. De armen die in het geheel niets konden betalen, kregen hun namen toegewezen, vaak opzettelijk

weerzinwekkend of belachelijk. En die bleven hun nakomelingen dan aankleven tot zij in staat waren zich een andere naam te kopen. Hun traditionele Hebreeuwse naam werd vaak verbasterd tot de Jiddische roepnaam zoals Samuel tot Schmul, Isaak tot Itzig, Meïr - wat de verlichte betekent - tot Meyer, Emanuel tot Mendel.
De tendens van deze wetgeving was ondubbelzinnig: het Jodenprobleem moest worden opgelost door assimilatie en door een ingreep van bovenaf in het geestelijke leven van de Joodse gemeenten moest de bodem daarvoor rijp worden gemaakt. Het doel was op het doopsel gericht - de overgang naar het Christendom werd zelfs met grondbezit beloond. 'Zeer veel dank voor alle tolerantie, wanneer men daarbij tenminste ook nog denkt aan een vereniging in het geloof om de leden van het Joodse volk daardoor voor de staat nog nuttiger te maken,' schreef Mendelssohn, toen hij van het edict hoorde.
Het was een proefneming, een eerste en de uiterste grens waartoe een verlichte monarch van de achttiende eeuw nog kon gaan. De poging bleef zonder resultaat, want de Joden weigerden die graad van assimilatie te bereiken die de overheid van hen had verwacht. Niettemin was het een stap in de richting van het liquideren van een onzalige middeleeuwse erfenis, een stap verder op de weg naar de emancipatie.

In de benauwing van het getto

In 1776 riepen de Noordamerikaanse staten de onafhankelijkheid uit en tegelijk daarmee werden de rechten van de mens afgekondigd. Voor het eerst sinds de heidens-Romeinse tijd werden de Joden gelijke rechten gewaarborgd. In datzelfde jaar 1776 moest Mendelssohn, de 'Socrates van Berlijn', aan de stadspoort van Dresden nog de 'lijftol' betalen die voor Joden was voorgeschreven om te worden toegelaten en die - zoals hij het zelf schildert - zoveel bedroeg dat men er 'een Poolse os' voor had kunnen kopen.
Terwijl daarginds in de Nieuwe Wereld de bevrijdende beslissing gevallen was, zag het er in de Oude Wereld nog steeds even achterlijk uit! Midden in Europa, dat zich zo op de verlichting beroemde en de Rede op haar troon had verheven, leken de eeuwen te hebben stilgestaan: als duistere overblijfselen van het verleden doemden overal nog onveranderd de door muren omsloten getto's op.
In de vrije rijksstad Frankfort aan de Main weerstonden de gettobepalingen hardnekkig alle vooruitgang. De christelijke gezagdragers wezen iedere wijziging, de kleinste verlichting van de voorschriften streng af. Op bevel van de overheid, bekneld tussen de huizen van welgestelde patriciërs, werden dag aan dag ten aanschouwe van burgers en vreemde bezoekers de middeleeuwen in stand gehouden.
'Stelt u zich een lange straat voor,' schreef een ooggetuige in 1795, 'een straat... omsloten door huizen van vijf en zes verdiepingen. Denkt u zich in dat deze huizen achterhuizen hebben, en deze nogmaals achterhuizen met ternauwernood zoveel ruimte om zich heen dat het daglicht naar binnen kan vallen. Alle hoeken en gaten tot aan de nok toe vol kleine hokjes en kamers, waarin tienduizend mensen zijn samengepropt, mensen die zich gelukkig prijzen wanneer zij hun holen kunnen verlaten en op hun smerige, vochtige straat een luchtje kunnen scheppen... dan heeft u ongeveer een voorstelling van de Jodenstraat. De stoepen voor de huizen zijn overdag vol mannen en vrouwen die hun werk verrichten, want in hun woningen zouden deze armzalige mensen niets kunnen doen.'
Zodra zij door de poort waren gegaan, ontmoetten zij slechts spot en verachting. 'Wanneer een Jood over straat liep,' schrijft Ludwig Börne, die in 1785 in het getto van Frankfort het levenslicht aanschouwde, 'en een Christen riep hem toe: 'Mach

Mores, Jud'!' - dan moest hij zijn hoed afzetten.' 'Door deze beleefde attentie,' voegt Börne er sarcastisch aan toe, 'moest de liefde tussen de beide godsdienstige groepen worden bevestigd.' Dit soort vernedering was overal in Duitsland schering en inslag.
Niemand kon de bleke gezichten en het ziekelijke uiterlijk van de gettobewoners ontgaan, zomin als hun schuwe blik, de gebukte houding, de armelijke kledij. Zij waren opgesloten in een benauwde, vunzige ruimte, zij waren uitgesloten van het vrije verkeer en de vrije handel, van de maatschappij en van het geestelijke leven en zij leidden een treurig, mensonwaardig bestaan. Hun uiterlijk weerspiegelde hetgeen hun gedurende lange eeuwen was opgelegd: zij waren lichamelijk achtergebleven, hun lengte had enkele centimeters ingeboet en zij waren schrikachtig. Wie zou in deze verkommerde, schichtige gestalten ooit de afstammelingen hebben herkend van de dappere Makkabeeën, de geloofsgenoten van de trotse Spaanse hoogwaardigheidsbekleders, van de dichters en wijsgeren van Andalusië? Moesten zij, zelfs op niet vooringenomen mensen, geen afstotende, zonderlinge indruk maken?
In het jaar 1760 bracht de jonge Goethe een bezoek aan het getto van Frankfort. Zijn indrukken bleven onvergetelijk - tot zijn dood. 'Tot de beklemmende dingen die een knaap en misschien ook wel een jongeman van streek maakten,' schrijft hij als oude man in zijn '*Dichtung und Wahrheit*', 'behoorde in het bijzonder de toestand van de Jodenwijk, eigenlijk Jodenstraat genoemd, die vroeger tussen de stadsmuur en de stadsgracht gepropt was. De benauwde stank, het vuil, het gekrioel, het accent van een vreugdeloze taal, het maakt alles bij elkaar een alleronaangenaamste indruk, zelfs al keek men maar even door de poort naar binnen. Het duurde lang voor ik me er binnen waagde en toen ik mij daarna weer aan de opdringerigheden had onttrokken van zoveel mensen die onvermoeibaar poogden iets te versjacheren of aan te bieden, ging ik voorlopig niet meer terug. Daarbij zweefden de oude sprookjes van de Joodse gruwelen jegens christenkinderen, zoals wij die in de kroniek van Gottfried zo afschuwelijk hadden den afgebeeld, duister voor mijn jeugdige geest' 'En ook al werd er in de nieuwere tijd beter over hen gedacht,' gaat Goethe verder, 'toch getuigde het grote, schandelijke schilderstuk dat te hunner bespotting onder één van de poorten nog tamelijk goed te zien was, sterk tegen hen: want het was niet vervaardigd door een kwaadwillige particulier, maar door het bestuur.'
Dit grote spottende en smadelijke schilderstuk was door de vroedschap van Frankfort aangebracht ter herinnering aan het beruchte 'rituelemoordproces' in Trier. Er staat een beschrijving van in het veelgelezen '*Jüdische Denkwürdigkeiten*' van Johann Jakob Schudt. Er boven stond: 'Auweih Rebb Anschl au au Mauschl auweih au au!' Daaronder ligt op een tafel een dode jongen met vele wonden waarin schoenmakerselzen steken. Daaronder staat 'Anno 1475 werd op witte donderdag het kind Simon, tweeëneenhalf jaar oud, door Joden vermoord.' Het schandbeeld, dat bovendien nog een zwijn liet zien dat op een Jood trapt, werd in 1677 en in 1709 vernieuwd. 'Slechts zelden,' schrijft Schudt, 'komt een Jood voorbij, zonder dat Christenen spottend op het schilderstuk wijzen en op weg naar de Jodenstraat komt men er altijd langs.' Het verdween pas toen de poort werd afgebroken - in het jaar 1801. Meer dan driehonderd jaar lang hielp het een mensonwaardig vooroordeel kweken in een rijksstad, waarin sedert 1562 de Duitse keizers werden gekroond, en waar door de jaarmarkten van heinde en ver mensen werden aangelokt.
Een uitzondering? 'De aanklagende en spottende vertekening van de Joden,' schrijft dr. Hans-Jochem Gamm, 'een typisch Duitse uitvinding, koos als thema in het bijzonder het 'Jodenzwijn' (Judensau) - omstreeks 1300 in zwang gekomen - dat in beeldhouwwerken en reliëfs werd afgebeeld. Rondom het dier waren Joden afgebeeld die de melk en de uitwerpselen ervan nuttigden. Soortgelijke afbeeldingen bevinden zich

onder andere aan de domkerken van Maagdenburg, Regensburg, Freising en aan de parochiekerk van Wittenberg (Schem Hamephoras). Deze laatste is door Luther beschreven. Door het 'Jodenzwijn' is reeds vroeg het geloof aan perverse gebruiken in het Jodendom gevoed en hieruit ontstond het antisemitische complex.' 'De smaad van de Joden werd levendig gehouden door voorstellingen op plaatsen die al van verre zichtbaar waren, zoals de geboeide en gebogen synagoge aan beroemde kerken,' merkt Ismar Elbogen op, 'verder het Jodenzwijn en soortgelijke afbeeldingen aan domkerken en stadhuizen.
Een reliëf van zandsteen aan de buitenzijde van het koor van de Werner-Spital-kerk in Oberwesel, in 1727 gerestaureerd, herinnert aan het martelaarschap van Werner von Bacharach, die volgens de overlevering in 1287 door de Joden werd vermoord. De ruïne van de Wernerkapel - gedurende de veertiende en de vijftiende eeuw één van de belangrijkste bedevaartskerken in het Rijnland die zelfs pelgrims uit Polen, Hongarije en Bohemen lokte, had een soortgelijke afbeelding. Een plastiek aan het zuidelijke portaal van de domkerk in Straatsburg vertoont een duivelsgestalte die een geboeide Jood in de diepte sleurt, terwijl een andere de Jood drek in het gezicht spuit. De kerk van het Heilig Graf in Deggendorf bewaart een inschrift betreffende een beweerde hostieschennis in het jaar 1337.
En wat werd er tot dusverre tegen gedaan? In Passau, bijvoorbeeld, waar sinds het hostieproces anno 1477 een Jodenmes en een Jodendoorn werden vertoond, heeft men enkele decennia geleden deze herinneringsstukken uit de katholieke kerk verwijderd. In de kathedraal van Lincoln in Engeland verwijderde men een inscriptie die vertelde van de beweerde marteling en kruisiging van de achtjarige knaap Hugo door Joden in 1255. Zij werd vervangen door een bord met de tekst: 'Verzonnen en gefantaseerde verhalen over rituele moorden van christenjongens door Joden waren in de middeleeuwen en nog veel later in Europa aan de orde van de dag. Deze fantasieën hebben vele onschuldige Joden het leven gekost. Ook Lincoln heeft een dergelijke legende en het beweerde slachtoffer van de Joden werd in deze kathedraal begraven. Dergelijke geschiedenissen strekken het Christendom niet tot eer en wij bidden: 'Heer, gedenk niet onze schuld, noch de schuld van onze voorvaderen. Amen!" Professor Karl Thieme verklaart: 'Nadat reeds in de middeleeuwen op grond van zorgvuldige onderzoekingen zowel keizers - o.a. Frederik II, Rudolf von Habsburg, Karel V - als ook pausen - Innocentius IV, Gregorius X, Martinus V, Paulus III en, nog als kardinaal Ganganelli, Clemens XIII - nadrukkelijk tegen de aanklachten wegens rituele moord protesteerden en nog op de drempel van onze eeuw de protestantse talmoedonderzoeker Hermann L. Strack ze grondig weerlegde, zou het werkelijk niet te veel zijn verlangd, wanneer zonder verder uitstel overal waar dit nog nodig is, soortgelijke tekenen van berouwvol inzicht aan het licht traden als die in die Engelse kathedraal.'
Zelfs bij iemand als Goethe duurde het lang voor de ingeprente vooroordelen uit zijn kinderjaren overwonnen waren. 'Wat in mijn prille jeugd als afschuw van de Joden in mij leefde,' bekende hij als gerijpt man, 'was meer schuwheid jegens het raadselachtige, angst voor het onschone. Mijn verachting die inderdaad opkwam, was veeleer de weerspiegeling van de christelijke mannen en vrouwen om mij heen. Pas later, toen ik vele begaafde, fijngevoelige mannen van deze natie leerde kennen, voegde zich achting bij de bewondering die ik al koesterde voor het volk dat de Bijbel heeft geschapen, alsmede voor de dichter die het Hooglied heeft gezongen.'

Het hardste en het drukkendste, erger dan overal elders, was het lot van de Joodse gemeenten in het machtsbereik van de paus. Zowel in Rome als in de kerkelijke Staat

en de pauselijke domeinen in Frankrijk heerste onverminderd de geest van de zwartste middeleeuwen over de 'rest van Israël':
Als een duistere gevangenis verhief zich op de lage, aan overstromingen blootstaande rechteroever van de Tiber het Romeinse getto, op slechts korte afstand van het Vaticaan. Hoge muren sloten het hermetisch van de overige stadsdelen af. In 1732 telde het bijna twaalfduizend zielen, die hier in twee smalle straten en zes kleine stegen uiterst benauwd moesten huizen. De mannen moesten een gele baret, de vrouwen een gele hoofddoek dragen. Schildwachten hielden toezicht op het verkeer van de bewoners met de buitenwereld. Tegenover de hoofdingang verhief zich een groot houten kruis, met als inscriptie het Bijbelse woord: 'De ganse dag breidde Ik mijn armen uit naar een opstandig volk' (Jesaja 65: 2). 's Nachts en op alle christelijke feestdagen bleven de poorten gesloten.
De gemeente was arm en met schulden belast. Ondraaglijk zwaar drukten de belastingen die de pauselijke curie oplegde. Zelfs voor de gedwongen preken moest worden betaald, evenals voor de toestemming bij het Pesachfeest matzot te eten. De Joden mochten slechts kleinhandel, handwerk en kramerij beoefenen. Het meest verbreide ambacht was wel de kleermakerij. 'In de zomer,' verhaalt een reiziger, 'ziet men de kleermakers, ieder voor zijn deur, bij honderden op straat zitten. De vrouwen zijn bezig knopen en knoopsgaten te maken. Zij zijn hierom zo beroemd dat kleermakers uit de gehele stad ze bij Joodse vrouwen laten maken... alles bijeengenomen bestaat driekwart van de Joodse handwerkers uit kleermakers en slechts een vierde deel doet andere arbeid.' Overvallen op gettobewoners die zich in de stad waagden, waren niets buitengewoons, het werpen met stenen naar Joden die langs een kerk liepen, was een dagelijks terugkerende gebeurtenis.
Alsof de nood nog niet hoog genoeg was, vaardigde Pius VI op 20 april 1775 een nieuwe 'gettobepaling' uit. In vierenveertig paragrafen maakte de paus de strengste anti-Joodse kerkelijke canons met al hun ontrechtingen weer van kracht. Alleen al een overnachting buiten de Jodenwijk had lijfstraffen ten gevolge; ieder oponthoud in de omgeving van Rome was de Joden verboden, ook wanneer men 'verandering van lucht behoefde', ja zelfs ieder gesprek met Christenen was taboe. Er stonden straffen op het hardop zingen van psalmen bij een begrafenis, het plaatsen van stenen op graven en het restaureren van bouwvallige synagogen. Acht paragrafen richtten zich tegen 'de goddeloze talmoedische wetten en verdere verdoemde, bijgelovige kabbalistische werken...' Met zeven jaar kerkerstraf werd ieder bedreigd die naliet een pas gekocht Hebreeuws boek ter goedkeuring voor te leggen aan de censuur... Nergens was de positie van de Joden zo erg, merkt Dupaty in 1783 bij een bezoek aan Italië en aan Rome op: 'Er wordt steeds weer gevraagd: wanneer zullen de Joden zich eindelijk tot het Christendom bekeren? Ik vraag mij evenwel af: wanneer zullen de Christenen zich tot verdraagzaamheid laten bekeren? Hoe lang nog, Christenen, zult u de rol spelen van pachters van de goddelijke gerechtigheid?'
In het jaar 1786 bevond de Joodse gemeente in Rome zich aan de rand van de wanhoop Zij smeekte paus Pius VI dringend haar lot te verzachten. Een memorandum gaf een opsomming van alle lasten die op het getto drukten, van alle voorschriften die werkzaamheden verboden en van alle vernederingen waaraan de bewoners blootstonden. 'Verhef u, o heer, verhef u in genade om vanaf uw troon een blik te werpen op het diep beneden u liggende getto, op dit ellendige overblijfsel van Israël, dat toch uw volk is, dat zich wenend tot u wendt en van uw medelijden een troostende uitspraak verwacht!' Het leverde niets op.
Hetzelfde lot als in Rome deelden de overige in de Kerkelijke Staat verspreide gemeenten, zoals die in Ancona en Ferrara en de Jodenwijken in het Zuidfranse

machtsgebied van de paus. In Avignon en in Carpentras hield men streng de hand aan het dragen van de opvallende, gele Jodenhoeden. Niet veel beter verging het de bewoners van de getto's in Venetië en Padua. Slechts Toscane maakte een uitzondering; daar was het Jodenteken afgeschaft en ook Florence en Livorno kenden het strenge gettoregime niet.

Ook in het Oosten zag het er zeer slecht uit. Van de catastrofale gevolgen van de Kozakkenopstanden onder Chmielnicki hadden de gemeenten zich nooit geheel kunnen herstellen. De ondergang van het Poolse Jodendom schreed onafgebroken verder. Het grote, eens zo dicht bevolkte centrum op wiens geestelijke krachten de Europese gemeenten eeuwenlang hadden geteerd, vanwaar scharen rabbijnen naar het Westen waren getrokken, ging de vernietiging tegemoet. Daarbij kwam nog een nieuwe ramp. Onder Catharina II kondigde zich de nadering van de Russische dictatuur aan. In 1768 vielen Kozakken uit de Oekraïne opnieuw Polen binnen: een verschrikkelijke ouverture. Met deze troepen en hun moordpartijen, die in het bloedbad van Oeman een toppunt bereikten, kwam de volledige ondergang van de gemeenten in Podolië en Wolhynië. In deze landstreken zou het Jodendom nooit meer een rol spelen. Daarna volgde de tijd van de delingen van het Poolse rijk - eerst in 1772, vervolgens in 1793 en tenslotte in 1795. Honderdduizenden Pools-Litouwse Joden zagen zich bij het tsarenrijk ingelijfd. Uit al dit leed groeide evenwel een nieuwe, diepe geloovigheid: de beweging van de vromen, de chassidim, ontstond.
Wat de grondlegger van het chassidisme, Israël ben Elieser (1699-1760) - bekend als de Baäl-Sjem-Tow, de 'goede meester van de (goddelijke) naam' - in 1750 in Podolië voor de eerste maal verkondigde, vond bij het volk grote weerklank: niet op geleerdheid, niet op nuchtere studie komt het aan - maar enkel en alleen op innige vroomheid die uit de eenvoud van het hart voortsproot. Deze staat hoger dan geleerdheid en zelfs de meest ongeschoolde en de allerarmste kon deze verwerven door een innige betrekking tot God. Duizenden en duizenden raakten in de ban van deze nieuwe leer. Rabbi Dow Bär (1710-1772), de 'grote maggid' (prediker) uit Mezritz in Wolhynië, zette het werk voort en verbreidde de leer in het gehele Oosten. Wit-Rusland en Litouwen namen de gedachte over en de scharen aanhangers groeiden gestadig. Vele rabbijnen die een leer zonder leren, zonder vorsen, zonder weten, iets ongehoords, iets misdadigs vonden, kwamen ertegen in opstand. De meest vooraanstaande van hen, de grote gaon Elias van Wilna, sprak in 1772 de banvloek over de chassidim uit. Maar het had geen nut, de beweging greep verder om zich heen. En er trad een beslissende ommekeer in: De Joden in het Oosten hadden een eigen, nieuwe weg ingeslagen. Het Jodendom had daar alleen nog maar aandacht voor het geloof, het hart, de ziel, de zedelijke loutering, het kapselde zich in en sloot zich geestelijk geheel af van de onrechtvaardigheden van de omringende wereld. Het ging niet om de uiterlijke vernieuwing, maar om de innerlijke. Als vrucht en naklank van dit geestelijk reveil onder het Oosteuropese Jodendom zijn ons de vertellingen van de chassidim nagelaten. Het bijeenbrengen daarvan is het levenswerk van Martin Buber geweest.
Van hun innige vroomheid, die zich van de wereldse dingen afwendde en geen grote waarde hechtte aan het intellect, was voor een verbetering van de drukkende maatschappelijke positie niets te verwachten. Van daaruit kon geen weg worden gebaand die de Joden eens naar de bevrijding uit hun wereldlijke knechts, hap zou voeren. Alle hoop scheen nu op hun geloofsgenoten in de rest van Europa te rusten - in het Westen, waar omstreeks deze tijd reeds een verbitterde strijd om de emancipatie was ontbrand.

Vóór de bevrijding

In Engeland was een eerste grote poging mislukt. De deuren naar de vrijheid waren reeds opengegaan, toen alle verwachtingen opnieuw de bodem werd ingeslagen: onder ministerpresident Pelham was in 1753 aan het parlement de naturalisatiewet voorgelegd en aangenomen. Tegen deze wet, die de erkenning van de Joodse burgerrechten regelde, was in brede kringen evenwel een dusdanig heftig verzet gerezen, dat de regering zich het volgende jaar reeds genoodzaakt zag de naturalisatiewet weer op te heffen. Ook in Frankrijk was bij de ontwikkelde mensen de belangstelling voor het Joodse vraagstuk ontwaakt. Er klonken nieuwe geluiden, voorboden van de naderende omwentelingen, stemmen van mannen die voorbestemd waren in de revolutie een actieve rol te spelen. Zelfs een openbare, wetenschappelijke enquête koos dit probleem als onderwerp.
In 1785 schreef het 'Koninklijk instituut voor wetenschappen en kunsten' in Metz de prijsvraag uit: 'Bestaat er een middel om de Joden in Frankrijk nuttiger en gelukkiger te maken?' Zeven van de negen ingezonden antwoorden bepleitten een emancipatie. Bekroond werden drie verhandelingen die deze verdedigden. Abbé Henri Grégoire, een onvermoeibare voorvechter van de gewetensvrijheid, kwam op voor een onbeperkte gelijkstelling van de Joden. 'O, gij volken,' luidt het einde van zijn betoog, 'reeds achttien eeuwen lang worden de kinderen Israëls door u verschopt... Ben u het die God tot Zijn werktuig heeft uitverkoren?... Het was de toorn van uw voorvaderen die zijn slachtoffers onder dit ongelukkige volk heeft gekozen... Gelooft u dat het voldoende is de Joden het naakte leven te laten, nadat u hun alles heeft ontnomen wat waarde geeft? Is het uw bedoeling de haat jegens de Joodse stam ook op uw nageslacht over te brengen? Ziet, er breekt een nieuw tijdperk aan...' Adolphe Thierry, een advocaat uit Nancy, de winnaar van de tweede prijs, had zijn verhandeling laten voorafgaan door een gedicht van Racine: 'Het wordt tijd dat er een einde wordt gemaakt aan de schandelijke slavernij van de Joden.' Het derde artikel, van de Parijse bibliothecaris Salkind Hurwitz - hij noemt zich op het titelblad een 'Poolse Jood' - besloot met de woorden: 'Houdt op de Joden ongelukkig en nutteloos te maken! Geef hun de burgerrechten terug, die u hun in weerwil van alle goddelijke en menselijke gerechtigheid en tot uw eigen nadeel hebt ontroofd!' De Franse pers wijdde diepgaande besprekingen aan de bekroonde werken. Ook graaf de Mirabeau begon zijn machtige stem te verheffen. In 1787 publiceerde hij zijn verhandeling '*Over Mendelssohn en de politieke reformatie van de Joden*'. 'U wilt,' schreef hij, 'dat de Joden nuttige burgers worden! Ban dan uit het maatschappelijk leven alle vernederende onderscheid, opent voor de Joden alle bronnen van inkomsten. In plaats van hun landbouw, handwerk en fabrieksarbeid te verbieden, moeten zij worden aangespoord tot bedrijvigheid... Geeft hun het volle genot van de burgerrechten en zij zullen zich in de gelederen van de nuttige staatsburgers voegen.'
Voltaire bleef vasthouden aan de bestaande vooroordelen. Tot aan het einde van zijn leven liet hij niet na in geschriften en brieven de Bijbel en de geschiedenis van het volk Israëls te bespotten en te belasteren. In 1756 vereeuwigde hij zijn haat in zijn beroemd geworden '*Dictionnaire Philosophique*': 'De Joden zijn niets dan een onwetend, barbaars volk dat sinds lang de vuilste hebzucht verbindt aan een afschuwelijk bijgeloof en een onverzoenlijke haat jegens alle volkeren die hen dulden en ten koste van wie zij zich nog verrijken.' Waren er persoonlijke redenen in het spel bij deze zo vijandige houding? Het was niet onbekend gebleven wat zich tussen 1750 en 1752 in Berlijn had afgespeeld. Tijdens zijn verblijf in Potsdam aan het hof van

zijn vriend Frederik II had Voltaire met de juwelier Hirschel zakelijke relaties aangeknoopt. Op een dag - toen bleek dat hij documenten had vervalst en briljanten had verduisterd - kwam de zaak voor het gerecht en slechts onder pressie van zijn machtige vrienden werd Voltaire ten langen leste vrijgesproken. Frederik de Grote, aan wie men had gerapporteerd in wat voor pijnlijke affaire zijn gast zich had verstrikt, liet de stukken komen en toonde zich uiterst vertoornd. Hij gaf op dichterlijke wijze lucht aan zijn ergernis... in het blijspel '*Tantalus in het proces*'.
Hoe beroemd Voltaire ook was en hoe gevreesd zijn scherp gepunte pen - er waren mannen die tegen zijn laster opkwamen. Professor L'advocat van de Sorbonne stelde Voltaires onbekendheid met de Joodse geschiedenis openlijk aan de kaak. Hij gaf een opsomming van de grote Joodse dichters en denkers van de middeleeuwen, wier bestaan de filosoof zonder meer had geloochend. Vanuit Amsterdam nam Isaak de Pinto in 1762 met zijn verhandeling '*Kritische beschouwingen*' eveneens de handschoen op. 'Is de schade die de pen aanricht minder verderfelijk dan de vlammen van de brandstapel?' kreeg Voltaire te horen. 'Is dit kwaad, omdat het door het nageslacht wordt overgenomen, niet nóg verterender dan het vuur? Wat heeft dit ongelukkige volk van het gepeupel te verwachten, wanneer de barbaarse vooroordelen zelfs door het beroemdste genie van onze verlichte tijd worden gedeeld?'
In 1780 richtten de Joden in de Elzas een petitie aan Lodewijk XVI. Zij smeekten de koning om opheffing van enkele ondraaglijk harde rechtsbeperkingen. Zij vonden gehoor en in 1784 werd de lijftol afgeschaft. 'Wij hebben vernomen,' luidde het antwoord van de koning, 'dat in de Elzas en voornamelijk in het rechtsgebied van Straatsburg de Joden een lijfbelasting moeten betalen die overeenkomt met de accijns op vee. Aangezien het de gezindheid die wij zonder onderscheid jegens al onze onderdanen koesteren, stoort, dat voor een deel van hen een dergelijke, de menselijke waardigheid krenkende belasting van kracht zou blijven, hebben wij goedgevonden deze op te heffen.' Voor de rest bleef ook in Frankrijk alles bij het oude. In Parijs sarde en vernederde men de Joden op de ongelofelijkste manieren. Iedere Jood die in de Seinestad aankwam, moest zich melden bij de 'Commissie van toezicht op boeven en Joden' (Inspection des escrocs et des juifs).

Vanuit Berlijn bleven krachtige impulsen en initiatieven uitgaan. De vrienden van Mendelssohn zetten met grote ijver de eenmaal begonnen ontwikkeling voort. In het jaar 1778 werd in Berlijn volgens de plannen van David Friedländer de eerste Joodse school gesticht, waar geen schoolgeld werd geheven. Deze inrichting bracht iets ongehoord nieuws: er werd niet meer in het Jiddisch, maar in het Duits gedoceerd. Het 'Jodenduits', dat nog steeds de omgangstaal van de grote massa was, moest ook in het dagelijks leven gaandeweg worden afgeschaft. Bijna vijfhonderd leerlingen studeerden in de loop van tien jaren aan deze school af. Naar het Berlijnse voorbeeld ontstonden ook in andere steden dergelijke scholen: in Dessau, Seesen, Wolfenbüttel en Breslau. In 1783 verenigden de leerlingen van Mendelssohn zich in een 'Vereniging van vrienden van de Hebreeuwse taal' en richtten het tijdschrift '*Hameassef*' (De verzamelaar) op. Naftali Herz Wessely, Marcus Herz, David Friedländer en Herz Homberg behoorden als nijvere medewerkers tot deze moedige schaar van verlichte mannen. Er werden problemen van de natuurwetenschap en van de geschiedenis behandeld, Duitse en Franse literatuur van die tijd werd vertaald, er werden studies over Hebreeuwse grammatica en exegese gepubliceerd. Ook dit betekende een nieuwe, dappere stap voorwaarts, een mijlpaal op de weg naar de verbetering van de goede smaak en de ontwikkeling van het Joodse volk. '*De verzamelaar*' - het blad verscheen tot het jaar 1811 - had een enorm succes.

Tegelijk daarmee begon in Berlijn iets verbijsterend nieuws, iets dat tot dusver in Duitsland voor onoorbaar, vreemd, ja zelfs voor onmogelijk was gehouden: meer en meer ontwikkelde de hoofdstad aan de Spree zich tot een middelpunt van toenadering tussen Joden en Christenen, van ontmoetingen en gedachtenwisselingen onder de ontwikkelde mensen uit beide kringen. Uit de literatuurgeschiedenis weten wij dat Joodse huizen het onderdak werden van de befaamde 'Berliner Salons'. Ook hier had Mendelssohn het initiatief genomen. In 1754 was hij begonnen met dagelijks de ochtenduren - van zeven tot negen - door te brengen met wetenschappelijke gesprekken met zijn vriend Lessing. Later werd zijn woning het eerste middelpunt van ontwikkelde conversatie. Na de dood van Mendelssohn kreeg de salon van de betoverend schone Henriette Herz de nodige faam. Haar man, de Berlijnse arts en filosoof Marcus Herz, hield voordrachten over Kant, wiens vriend en lievelingsleerling hij was, en over natuurkunde, voordrachten die door de meest vooraanstaande mannen van Berlijn werden bijgewoond. Ook de latere koning Frederik Willem III kwam soms als toehoorder. De salon van Henriette Herz gold als trefpunt par excellence van alle Berlijnse kringen die belang stelden in de letteren en schone kunsten. De geleerdste mannen van die tijd, Friedrich Schleiermacher en Friedrich von Schlegel, Wilhelm von Humboldt, Johann Gottfried Schadow en Johann Gottlieb Fichte, behoorden weldra tot de vaste bezoekers. Ook Mirabeau vertoefde in 1786 tijdens zijn verblijf in Berlijn vaak bij haar. Het duurde niet lang of er ontstonden nog twee andere centra waarover weldra iedereen sprak: de salon van Dorothea Mendelssohn, de oudste dochter van de filosoof en later de vrouw van Friedrich von Schlegel en de salon van Rahel Levin, die in 1814 met de schrijver Karl August Varnhagen von Ense trouwde. Drie ontwikkelde Jodinnen gaven de toon aan in het geestelijke en letterkundige leven van de toenmalige Berlijnse wereld!

In het rijk van de geest was de weg die Mendelssohn had gebaand, een groot succes gebleken - al was het slechts voor een beperkte kring. Want de rechteloosheid bleef. Wat baatte het wanneer Mirabeau het Pruisische 'reglement' een digne d'un cannibale' (een wet, een kannibaal waardig) noemde! Frederik de Grote dacht er niet aan ook maar de geringste wijziging of verbetering voor de grote massa van de Joden toe te staan. Talrijke eigenhandige kanttekeningen bewijzen dit. Het verzoekschrift van Veitel Ephraim de Joden althans tot de ambachten toe te laten, negeerde hij. Toen een rijke Jood toestemming vroeg zijn baard af te scheren, kreeg hij een weigering als antwoord. De 'filosoof van Sanssouci' lette scherp op de strikte naleving van de door hem uitgevaardigde wetten die beroeps en bewegingsvrijheid, evenals de natuurlijke toename van de Joodse bevolking aan banden legden.

Zo bleef het onder Frederik de Grote bij onvrijheid en administratieve 'dienstbaarheid' en onder Frederik Willem II was het al nauwelijks anders. Daarbij gaf de opvolger na zijn troonsbestijging althans nog als zijn wil te kennen 'dat de situatie van dit vervolgde volk zoveel mogelijk zou worden verlicht.' In elk geval schafte hij in 1787 voor de Joden in Pruisen de lijftol af. Een wetsontwerp van 1790 ging uit van de verwachting dat de Joden na 'ongeveer zestig tot zeventig jaren... tot op enkele, voor de staat volkomen onschadelijke en onverschillige godsdienstige afwijkingen na, volkomen gelijk aan de Christenen zouden zijn geworden'. David Friedländer als woordvoerder van de Joden nam stelling tegen dit voorstel, omdat het praktisch niets aan hun situatie veranderde. En toch begon ook bij de hogere ambtenaren het besef door te breken dat er ten aanzien van de Joden iets moest gebeuren. 'De ervaring heeft geleerd,' stelde in 1793 een koninklijke commissie vast, 'dat de Jood bij machte is alle maatschappelijke deugden te tonen. Wanneer zijn hart niet door ellende en vervolgingen is verhard... is hij in staat zijn medeburgers zonder direct de godsdienst

erbij te halen, welwillendheid en edelmoedigheid, onbaatzuchtigheid en opoffering te betonen... Niet zonder grond heeft men zelfs reden te denken dat hij geneigd is tot overdreven goedheid.' Niettemin liet ook Frederik Willem II het verder bij het oude Pruisische 'Jodenreglement'...
Het grote, bevrijdende gebeuren stond evenwel voor de deur...

Het signaal van de Franse revolutie

Met het geweld van een natuurcatastrofe kwam kort voor de eeuwwisseling de beslissende gebeurtenis, die ook voor de Joden een einde maakt aan de lange tijd van de middeleeuwen en een nieuwe tijd inluidt: de Franse revolutie werd de inleiding tot de bevrijding van het Joodse volk in geheel Europa. Op 24 juli 1789 luidde de bestorming van de Bastille de ineenstorting van het oude regime in. Op 27 augustus volgde de '*Verklaring van de rechten van de mens en de burger*'.
In de nationale vergadering dook het Joodse vraagstuk voor de eerste maal op, men op 22 augustus de 'verdraagzaamheid' in discussie kwam. Conservatief ingestelde afgevaardigden wilden de katholieke godsdienst als de heersende erkend zien. De andere godsdiensten moesten worden 'getolereerd'. Mirabeau kwam hier vertoornd tegen op: 'Heersende godsdienst! Dat tirannieke woord dient geheel en al uit onze wetgeving te verdwijnen! De onbeperkte godsdienstvrijheid is in mijn ogen dermate heilig dat het woord tolerantie mij zelfs al enigszins tiranniek in de oren klinkt.' De protestantse geestelijke Rabaud Saint-Etienne viel Mirabeau bij en vond dat de geloofsvrijheid geen uitzonderingen mocht kennen: 'Voor de Franse protestanten, ook voor alle niet-katholieken eis ik wat u voor uzelf verlangt: vrijheid, gelijk recht! Ik eis dit ook voor dat... nu reeds achttien eeuwen rondzwervende, vervolgde volk, dat zich aan onze zeden en gebruiken zou hebben aangepast, indien onze wetgeving het tot onze kring had toegelaten. Wij hebben niet het recht dit volk zijn zedelijke tekortkomingen te verwijten, want deze zijn uitsluitend het gevolg van onze eigen barbaarsheid, een gevolg van de vernederende situatie waartoe wijzelf het zo onrechtvaardig hebben gedoemd.' De tolerantie overwon: 'Niemand mag wegens zijn overtuigingen, ook niet wegens godsdienstige, beperkingen opgelegd krijgen...' luidde het besluit dat de nationale vergadering na dit debat nam.
De vreugde van de Joodse bevolking was groot: de afkondiging van de godsdienstvrijheid omvatte ook hen! Maar hun geduld zou nogmaals op een zware proef worden gesteld. De oude beperkende wetten waren nog niet buiten werking gesteld. De onzekerheid over hun toekomst duurde nog twee jaar. Herhaalde malen besprak de Nationale Vergadering in haar debatten ook het vraagstuk van de burgerrechten voor de Joden. Zelfs uit de gelederen van de afgevaardigden klonken daarbij de stemmen van de eeuwige conservatieven, die de toestanden wilden laten zoals zij waren. Zij ontmoetten evenwel sterk verzet en moesten het onderspit delven. Alle grote voorvechters voor de vrijheid pleitten voor de Joden - Robespierre, Mirabeau, Talleyrand, Clermont-Tonnere. Toch kwam het steeds maar niet tot een concrete beslissing. De elkaar snel opvolgende gebeurtenissen van de revolutie brachten steeds weer nieuwe dingen naar voren die nóg belangrijker werden geoordeeld. Eindelijk, tegen het einde van september 1791, in één van de laatste zittingen van de nationale vergadering - de beraadslagingen over de grondwet waren toen reeds afgesloten -, verklaarde de afgevaardigde Duport: 'Ik ben van mening dat de gewetensvrijheid, die de grondwet heeft vastgelegd, niet langer gedoogt dat men tussen de vertegenwoordigers van de verschillende godsdiensten met betrekking tot hun politieke rechten nog enig onderscheid maakt. En toch is het Jodenvraagstuk nog altijd

onbeslist, ofschoon Turken, Mohammedanen en aanhangers van andere sekten in Frankrijk reeds volledige politieke rechten genieten. Ik verlang daarom dat... onverwijld een decreet zal worden afgekondigd dat alle Joden in Frankrijk volledige burgerrechten genieten.' Nog dezelfde dag werd het voorstel aangenomen.
Van 27 september 1791 af dateert de burgerlijke gelijkstelling van alle Joden in Frankrijk: voor de eerste maal in de moderne geschiedenis waren mensen die tot het Joodse volk behoorden volgens een Europese wet volwaardige staatsburgers geworden! 'Eindelijk is de dag aangebroken waarop wij zien dat de sluier die ons van onze medeburgers en broeders scheidde, is verscheurd!' kondigt Isaak Berr, de onvermoeibare voorvechter van de Joodse emancipatie in Frankrijk, in een rondschrijven aan de gemeenten in Elzas-Lotharingen deze vreugdevolle gebeurtenis aan. 'Eindelijk hebben wij de rechten heroverd die men ons meer dan achttien eeuwen geleden heeft ontrukt... Welk een gelukkige ommekeer hebt U, grote God, voor ons gewrocht!...'
De revolutionaire legers dragen de bevrijding van de Joden uit naar de door hen veroverde landen van Europa: in 1795 roepen de republikeinen van de Nederlanden in tegenwoordigheid van het Franse bezettingsleger de Bataafse Republiek uit. Met alle andere onderdanen verwerven de Joden het volledige burgerrecht. Ook België roept hun gelijkstelling uit. In Italië heeft de ommekeer een spectaculair verloop. Met de Franse troepen die in 1797 Piemont, Lombardije en Venetië binnenrukken, vallen overal de oude slagbomen. In Padua wordt bevel gegeven de muren van het getto te slechten, 'opdat ieder spoor van deze scheiding, die in strijd is met de zeden van vrije mensen, voorgoed verdwijne'. In Venetië worden de poortdeuren van het getto uit de hengsels gelicht en in het openbaar verbrand. In februari 1798 slaat in Rome het uur van de bevrijding. Terwijl paus Pius VI de stad ontvlucht, wordt onder de klanken van muziek midden in het getto voor de synagoge een 'vrijheidsboom' geplant en wordt de gelijkstelling van de Joden geproclameerd. Slechts éénmaal komt het in Italië tot verzet. In Siena komt het tot een moordpartij op Joden.
Ook in Duitsland boekt de emancipatie onder de druk van de Fransen haar eerste overwinningen. Reeds in de herfst van 1792 hebben de troepen van de revolutie Mainz, Worms en Spiers bezet en twee jaar later ook Keulen. Het lot wil, dat de Joden juist in die steden het eerst worden bevrijd waar zeven eeuwen tevoren de horden van de kruisvaarders huishielden en waar de Joodse gemeenten tegen het einde van de middeleeuwen geheel of gedeeltelijk ten onder gingen. Op 12 september 1798 werden op bevel van de Fransen in het oeroude Mainz de poorten van het getto verwijderd. In Keulen, dat de Joden sedert de uitwijzing in het jaar 1424 iedere vestiging had geweigerd, gelast de proclamatie van de Franse commissaris: 'Alles wat met slavernij samenhangt, wordt opgeheven... Alleen aan God bent u rekenschap verschuldigd over uw geloof, de burgerlijke rechten daarentegen zijn voor iedereen gelijk' In maart 1798 vestigt zich de eerste Joodse familie, die van de bankier Salomon Oppenheim, weer in Keulen, andere volgen. Er ontstaat een nieuwe gemeente in de stad waar reeds ten tijde van Constantijn de Grote Joden verblijf hielden.
Op de revolutie volgde zeer spoedig het Napoleontische tijdperk. Zijn houding jegens de Joden was wispelturig, hun vriend was hij heel beslist niet. Gedurende zijn Egyptische veldtocht kwam hij voor de eerste maal met hen in hun oude vaderland in aanraking. In 1799, na zijn overwinningen bij Gaza en Jaffa, riep hij voor de poorten van Jeruzalem de Joden van Azië en Afrika op om het Franse leger bijstand te verlenen. Als dank beloofde hij hun de wederopbouw van de Heilige Stad. Wanneer hem zes jaar later, na zijn overwinning bij Austerlitz klachten over Joden in de Elzas ter ore komen, verklaart hij: 'Het was het werk van zwakke heersers de Joden te

vervolgen. Ik zal dat verbeteren.' Wat Napoleon wel irriteert, ja, boos maakt, is de bewering in de rapporten van zijn kanselarijen dat zij een 'natie binnen de natie' zouden vormen. Op dit punt bestaan er voor Napoleon geen concessies. De regering neemt het besluit een representatieve vergadering van de Joden bijeen te roepen. Hun vertegenwoordigers moeten bindende verklaringen afleggen over hun positie binnen de staat. Tegelijk daarmee moet nieuw leven worden geblazen in de burgerlijke moraal 'die door een vele eeuwen durend, vernederend bestaan verloren is gegaan'.
In juli 1806 komt op bevel van Napoleon de 'assemblée des notables', de Constituerende Vergadering van honderdtwaalf representatieve vertegenwoordigers van de Joodse bevolking in de hoofdstad bijeen. Zij geeft een bevestigend antwoord op de haar voorgelegde twaalf vragen - dat de Franse Joden de Fransen als hun broeders en Frankrijk als hun vaderland beschouwen, dat zij het niet goed en bloed zullen verdedigen en aan de wetten van het land zullen gehoorzamen. De vergadering bevestigt ook de toelaatbaarheid van gemengde huwelijken en ziet zelfs af van alle zelfbestuur. Omdat deze notabelen ondubbelzinnig te kennen was gegeven dat een onbevredigende beantwoording van de vragen nadelen ten gevolge zou hebben, laten zij zich zelfs verleiden tot de verklaring dat de Katholieke Kerk hen steeds zou hebben beschermd! In februari 1807 komt op last van Napoleon en door hemzelf bewust naar het voorbeeld van het oudjoodse gerechtshof benoemd, een 'Groot Sanhedrin' bijeen. Het wordt een volslagen staatskomedie. Alles wat de Assemblée had verklaard, wordt nu gesanctioneerd. Napoleon heeft bereikt wat hij beoogde. Op 17 maart 1808 kondigt hij een decreet af dat de gelijkstelling sterk beperkt. Terecht kreeg het van de teleurgestelde mensen de naam 'décret infame'.
In alle Duitse staten die door de heerschappij van Napoleon onder Franse invloed geraakten, werden de Joden bevrijd. In het nieuwgevormde koninkrijk Westfalen ontvangt op 9 februari 1808 koning Jérême, de broeder van Napoleon, in Kassel de deputatie van de Joodse gemeenten in een plechtige audiëntie. 'Zegt uw broeders,' verklaart hij, 'dat zij van de hun verleende rechten overvloedig gebruik moeten maken. Zij kunnen, evenals mijn andere kinderen, zeker zijn van mijn bescherming.' In 1810 worden met de intocht van de Fransen in Hamburg de oude bepalingen opgeheven. Ook de Hanzestad Lübeck en Bremen, die tot dusver iedere Joodse vestiging hadden verboden, werden gedwongen hen toe te laten.
In 1811 werd ook in Frankfort aan de Main de gelijkstelling erkend, hoewel de gemeente er eerst vierhonderdveertigduizend gulden 'losgeld' voor had moeten betalen als schadeloosstelling voor de jaarlijkse beschermingsgelden, die nu kwamen te vervallen. De burgerij had zich hardnekkig tegen deze ongewenste nieuwe maatregel verzet.
Zelfs Goethe, die de gang van zaken met grote belangstelling volgde, kon zich niet losmaken van de oude, burgerlijke standsvooroordelen en stond sceptisch tegenover de emancipatie van de Joden. Toen in 1807 tot verbittering van de Joden in Frankfort eerst slechts een 'Neue Stättigkeits- und Schutzordnung der Judenschaft' werd afgekondigd, liet hij de Joodse brochures, waartegen de Joden hevig protesteerden, naar Weimar sturen. Hij wilde, schreef hij, 'zien hoe de moderne Israëlieten zich tegenover de nieuwe 'Stättigkeit' gedroegen'. Zoals uit zijn briefwisseling met Bettina von Arnim blijkt, leek het hem volkomen in orde te zijn dat de nieuwe Frankfortse ‘Stättigkeit' de betreffende mensen evenals tevoren 'als ware Joden en voormalige keizerlijke kamerknechten behandelde'.
Van alle andere Duitse landen had er inmiddels slechts één een uitzondering gemaakt en uit zichzelf de nieuwe tijd ingeluid: als eerste Duitse vorst verleende groothertog Karel Frederik van Baden de Joden geheel vrijwillig de nieuwe rechten. Hij erkende

hen in 1808 als 'erfvrije staatsburgers'. Als voorwaarde stelde hij slechts 'eenzelfde manier van zaken doen als de Christenen'waarmee werd bedoeld dat de Joden in het vervolg van kleinhandel en woekerzaken zouden afzien. Hoe stond het evenwel in Pruisen? De tijd was genaderd waarop ook daar de regering zich niet langer kon verzetten tegen de nieuwe gedachten die zich stormachtig verbreidden, tegen de eisen van een nieuw tijdvak...

De emancipatie op papier

Twintig jaar na de verklaring van de rechten van de mens en de burger in de Franse revolutie, nadat de nieuwe denkbeelden over de vrijheid hun zegetocht door vele landen reeds waren begonnen, besloot ook Pruisen tot de emancipatie van de Joden - overigens slechts aarzelend en weerspannig, vol voorbehoud en voornamelijk onder de druk van de catastrofe die de volledige instorting van de eigen staat had veroorzaakt.
De tijd daarvoor was vervuld geweest van een felle strijd tussen voor en tegenstanders van een verbetering in de situatie van de Joodse bevolking, van taai verzet tegen alle positieve voorstellen van de zijde van de regering en van de kanselarijen en van anti-Joodse agitatie. Alle protesten en verzoeken van de Joodse gemeenten leverden niets op. In 1787 hadden de 'gedeputeerden van de gezamenlijke Joodse kolonies in de Pruisische landen' een petitie overhandigd. Twee jaar later - in het geboortejaar van de Franse revolutie - volgde het 'verbeteringsontwerp' van de verouderde, tegen iedere vernieuwing gekante bureaucratie. Het liep over van schijnbare vooruitgang. De vertegenwoordigers van de Joodse gemeente wezen het diep teleurgesteld van de hand. '...Wij moeten met een diep gekrenkt hart een wens uitspreken - een verschrikkelijke wens - waar alle leden van de kolonie het evenwel eenstemmig over eens zijn,' schreef David Friedländer, 'dat het Uwe Koninklijke Majesteit moge behagen de oude verordeningen voor ons te laten voortbestaan...'
In 1790 beperkte de koning opnieuw het aantal Joodse bewoners in Breslau en hij stelde honderdzestig gezinnen als hoogst toelaatbaar aantal vast. 'Of wij nu al wensen,' tekende Frederik Willem II daarbij aan, 'dat dit volk volkomen gelijk gesteld wordt aan de overige staatsburgers en aan alle rechten van de burgers deelneemt, ons voornemen ontmoet toch telkens hinderpalen, die deels het gevolg zijn van hun godsdienstige gebruiken, deels van hun geaardheid en die de gehele uitvoering, althans voorlopig, nog onmogelijk maken.' Het oude regime kon niet over zijn eigen schaduw heenspringen.
Toen in 1802 de rijksdeputatie in Regensburg bijeenkwam om zich met de hernieuwing van het Duitse rijksbestel bezig te houden, werd er ook uit naam van de Duitse Jodengemeenschap een adres overhandigd. Hierin deed men het verzoek toch eindelijk eens de uitzonderingswetten, vooral de gettodwang, op te heffen.
De onafgebroken bemoeiingen van vooraanstaande Joden, voortgesproten uit hun zorg over de troosteloze positie van hun geloofsgenoten, riepen tegenstanders in het strijdperk. In Pruisen begonnen heftige antisemitische acties. In 1803 verscheen de brochure '*Tegen de Joden - een woord van waarschuwing aan al onze christelijke medeburgers*'. Grattenauer, de schrijver, een ambtenaar bij de rechterlijke macht in Berlijn, kwam weer eens op de proppen met de gebruikelijke rij van gruwelen en schanddaden waaraan de kinderen van Abraham zich sinds duizenden jaren zouden hebben schuldig gemaakt. De Joden zouden, eiste hij, moeten worden gebrandmerkt en volgens middeleeuws voorbeeld verplicht worden gesteld een geel teken te dragen, zodat iedereen hen als de pest kon mijden. Het pamflet vond een ongelooflijke aftrek

en was ogenblikkelijk uitverkocht. Het moest worden herdrukt en beleefde in enkele weken tijds zes oplagen. Grattenauer schreef een aanvulling op zijn brochure waarin hij zelfs opriep tot Jodenvervolgingen. Er volgden brochures van andere auteurs. In een verhandeling getiteld '*Over het burgerrecht van de Joden*' verklaarde de commissaris van politie Paalzow, dat zij volkomen ongeschikt waren voor het bedrijfsleven en dat een christelijke staat hen onmogelijk kon dulden. F. Buchholz uitte in de verhandeling '*Mozes en Jezus*' zijn bevreemding over het vriendschappelijke verkeer van Lessing met Mendelssohn: tussen de vertegenwoordigers van een vlekkeloos Christendom en de aanhangers van de 'beestachtige religie' van de Joden was immers geen begrip mogelijk. Er lieten zich echter stemmen horen die hiertegen opkwamen, die de aangevallen Joden in bescherming wilden nemen - onder wie die van Freiherr von Diebitsch en van professor Kosmann. Vlugschriften voor en tegen de Joden overstroomden de markt. De polemiek dreigde juist te ontaarden in een gevaarlijke campagne, toen de regering het drukken van verdere geschriften in de stad Berlijn verbood. De strijd ging evenwel verder in de provincie, waarvoor de censuur niet gold.

Een politieke gebeurtenis liet de opwinding tenslotte verstommen: Napoleons nieuwe oorlogsvoorbereidingen. Het Franse leger rukte het Duitse grondgebied steeds verder binnen, leverde in 1806 de slagen bij Jena en Auerstedt, die door Pruisen werden verloren. Berlijn beleefde de intocht van de Fransen. De staat van Frederik de Grote had opgehouden als grote mogendheid te bestaan. Bij de vrede van Tilsit moest Pruisen in 1807 alle grondgebied ten westen van de Elbe afstaan en bovendien het grootste deel van de voormalige Poolse gebieden. Nu pas zag koning Frederik Willem III in dat een verzachting van het absolutistische regime en het invoeren van hervormingen in het binnenlands bestel een bittere noodzaak waren geworden.

Onder de liberale regering, die werd geleid door minister Karl Reichsfreiherr von und zum Stein en diens opvolger Karl August von Hardenberg, begon het werk van de hervormingen: men begon de van oudsher bestaande standen en gilden minder star te maken en een bepaalde decentralisatie van het bestuur door te voeren. Ook de meest verdrukte klasse, die van de Joden, kon daarbij niet langer buiten beschouwing worden gelaten.

Tegen het einde van het jaar 1808 schonk de pas afgekondigde wet op de gemeentebesturen de 'beschermde Joden' stedelijke burgerrechten. Een eerste stap was gedaan. Maar om hun rechten als staatsburgers kwam het in de kanselarijen opnieuw tot meningsverschillen, zodra de koning het uitwerken van een ontwerp had gelast. Pas toen Hardenberg in 1810 staatskanselier werd, kwam deze stap vooruit eindelijk op gang. De nieuwe regeringsleider liet over zijn houding van meet af aan geen twijfel bestaan. 'Ik ben tégen elke wet op de Joden,' verklaarde hij 'dat niet de vier woorden 'gelijke plichten, gelijke rechten' bevat.' In 1812 legde Hardenberg zijn emancipatieproject aan de koning voor. Het werd akkoord bevonden, behalve op één beslissend punt - de toelating van de Joden tot de staatsdienst. In dit opzicht sloot Frederik Willem III zich zonder voorbehoud aan bij de afkeurende mening van zijn conservatieve minister van justitie, Kircheisen. Hij schrapte dit gedeelte van de tekst en zette ervoor in de plaats: 'In hoeverre de Joden tot andere openbare functies en staatsbetrekkingen kunnen worden toegelaten, behouden wij ons voor later bij de wet vast te leggen.' Daarna tekende hij het document met 'Friedrich Wilhelm'.

Op 11 maart 1812 werd het 'Edict betreffende de burgerlijke verhoudingen van de Joden in de Pruisische staat' afgekondigd: 'De in onze staat nu woonachtige en van algemene privileges, naturalisatiepapieren, beschermbrieven en concessies voorziene Joden en hun gezinnen, zijn te beschouwen als zonen van het land en Pruisische

staatsburgers...' verkondigde het. De als zonen van het land te beschouwen Joden... zullen dezelfde burgerlijke rechten en vrijheden genieten als de Christenen. Zij kunnen dus het beheer voeren over academische instellingen en zij kunnen gemeentebetrekkingen bekleden, als zij zich daartoe de capaciteiten eigen hebben gemaakt...'
Binnen zes maanden moesten de nieuwe burgers vaste familienamen aannemen en zich bij de autoriteiten melden. Al hun rechtsdocumenten moesten verder 'in de Duitse of in een andere levende taal' worden gesteld.
Pruisen had zijn Joden ingeburgerd en had hen, zij het met veel voorbehoud, de gelijkstelling toegestaan. Het stempel van de rechteloosheid was officieel uitgewist en er was een einde gekomen aan de langdurige verstoting. De vreugde van de bevrijde mensen was groot.
Nu zij in alle plichten aan de andere burgers waren gelijkgesteld, waren zij ook voor de eerste maal onderworpen aan de 'Conscriptie', zij moesten dus militaire dienst verrichten. De Joodse mannen, die gedurende eeuwen door allerlei verbodsbepalingen als 'onwaardig' uitgesloten waren geweest van iedere deelname aan de gewapende dienst, zouden nu, sneller dan men vermoedde, de gelegenheid krijgen juist bij de vervulling van deze nieuwe plicht hun eerste vuurproef af te leggen...
Slechts drie Duitse vorsten weigerden het voorbeeld van Pruisen en de andere landen en steden te volgen: die van Beieren, Oostenrijk en Saksen. Weliswaar vaardigde Maximiliaan Jozef, de eerste door Napoleon benoemde koning van Beieren, in 1813 een edict uit dat de Joden gelijkstelde - maar slechts in schijn. Het bevatte velerlei beperkingen. In Oostenrijk hadden de opvolgers van Jozef II, Leopold II en Frans I zich niet aan het in 1782 uitgevaardigde 'tolerantiebesluit' gehouden en zelfs nieuwe vernederende bepalingen vastgesteld. Oostenrijk sloot zich als met een Chinese muur tegen iedere vernieuwing af. In het nieuw geschapen koninkrijk Saksen bleven alle beperkingen verder volledig van kracht. Het 'protestantse Spanje', zoals het wel werd genoemd, had uitsluitend in Dresden en in Leipzig enkele 'geprivilegieerden' toegelaten en zelfs dezen slechts tot wederopzegging en zonder het recht er een synagoge te bezitten.
Maar ook de emancipatie van de Pruisische Joden was slechts een kort leven beschoren. Reeds na drie jaar kwam er - met de val van Napoleon - een snel einde aan. Voordien gaf de koning de Joden evenwel gelegenheid aan het front te laten zien wat zij waard waren.

Het congres van Wenen en de restauratie

In 1813 begon de grote bevrijdingsoorlog tegen de Corsicaan, die door Pruisen in bondgenootschap met Rusland en Oostenrijk werd gevoerd. Op 17 maart liet Frederik Willem III in Breslau zijn 'Oproep aan mijn volk' horen, het uur van de nationale opstand had geslagen. Ook de sinds kort als burgers aanvaarde Joden gaven gehoor aan deze oproep. Behalve degenen die al bij de rekruten werving waren opgeroepen, meldden zich in Pruisen bovendien talrijke Joodse vrijwilligers voor dienstneming. De Joodse soldaten namen aan alle veldtochten van de jaren 1813 tot 1815 deel, zij vochten mee in de 'Volkerenslag' bij Leipzig en de eindstrijd bij Waterloo. Er waren in hun gelederen doden en gewonden en onderscheidingen wegens dapperheid: een ontving de hoge onderscheiding Pour le mérite, tweeënzeventig werden met het IJzeren Kruis onderscheiden, drieëntwintig werden wegens bijzonder gedrag tot officier bevorderd. Zelfs een Joodse vrouw nam heldhaftig als cavaleriste aan de oorlog deel. Het was Luise Crafemus, geboren Esther Manuel en zij vocht in een

Oostpruisisch bereden regiment. Zij werd tweemaal gewond, ontving het IJzeren Kruis en werd tot wachtmeester bevorderd; haar man sneuvelde in 1814 in Frankrijk. Joodse artsen deden dienst aan het front, terwijl Joodse vrouwen en meisjes als verpleegsters in veldhospitalen en legerkampen hielpen. Ook in weldadige werkers bleven de Joden in niets bij hun christelijke medeburgers achter, hun gemeenten schonken belangrijke bedragen voor de vrijheidsoorlogen. Dankbaar deden zij alles om zich de emancipatie waardig te tonen.

Staatskanselier von Hardenberg, die met grote beslistheid voor hun gelijkberechtiging had geijverd, beleefde de voldoening de juistheid van zijn besluit bevestigd te zien. 'De geschiedenis van deze oorlog tegen Frankrijk heeft reeds bewezen,' zo kon hij op 4 januari 1815 aan de Pruisische gezant in Hamburg schrijven, 'dat zij de staat, die hen in zijn schoot heeft opgenomen, door trouwe aanhankelijkheid waardig zijn geworden; de jongemannen van het Joodse geloof zijn de wapenbroeders van hun christelijke medeburgers geweest en wij hebben bij hen dezelfde voorbeelden van ware heldenmoed en van roemrijke doodsverachting gezien. Ook de overigen, met name vooral de Joodse vrouwen, hebben wat allerlei opofferingsgezindheid betreft volledig gelijke tred met de Christenen gehouden.' Ook in andere Duitse landen waar hun het burgerrecht was beloofd, toonden de Joden zich loyale burgers. In Mecklenburg overtrof het aantal Joodse vrijwilligers, naar verhouding, dat van de christelijke zelfs tot in het drievoudige! Uit de door de Fransen bezette gebieden waren zelfs Joodse jongelieden naar de geallieerde legers gevlucht. Ten bate van het land dat hun vaderland was geworden en dat hun eindelijk de gelijkstelling had gegeven, stelden de Joden zich onvoorwaardelijk ter beschikking. Zij deden dat even vanzelfsprekend als eens in Spanje voor de Arabieren en voor de legers van de christelijke koningen en zoals hun geloofsgenoten in Frankrijk ook in de bevrijdingslegers van de Franse revolutie hadden gevochten. Na bijna tweeduizend jaar was, ondanks verdrukking en vervolging, de geest van hun voorvaderen, de Makkabeeën en de zeloten, nog steeds levend in hen. Aan de bereidheid van de Joden om voor hun vaderland op te komen, aan hun geschiktheid voor de militaire dienst - die zo vaak was ontkend - was geen twijfel meer mogelijk.

Het zou hun echter niet baten. Ondanks de verdrijving van de Fransen, ondanks de successen van de bevrijdingsoorlogen waaraan zij deelnamen, volgde een ernstige terugslag. De reactie stak de kop op. De plechtige beloften die de vorsten en de regeringen van de vrije steden hadden gedaan, werden gebroken, de burgerlijke vrijheden en rechten die de Joodse bevolking waren verleend, werden weer ingetrokken.

Deze stap terug in het verleden werd als eerste gedaan door de vrije rijksstad Frankfort. Het dreunen van de kanonnen van de vluchtende vijanden was in de stad aan de Main nauwelijks verstomd, of de eerste stemmen tegen de nieuwe rechten van de Joden verhieven zich reeds. Opnieuw kwamen de patriciërs aan het bewind en in januari 1814 liet de senaat de Joden weten dat met de Franse overheersing ook hun gelijkstelling was verdwenen: de oude wetgeving werd weer vankracht. Vergeefs protesteerde de Joodse gemeente tegen de annulering van de rechten, die door het verdrag van 1811 aan haar leden waren gewaarborgd. Reichsfreiherr von Stein, die toen aan het hoofd stond van de commissie van beheer die ten behoeve van de oorlog was ingesteld, liet de senaat rustig zijn gang gaan! Zijn afkeer van de Fransen omvatte nu ook de Joden, die hun bevrijding aan hen te danken hadden. De Joden moesten, besloot Frankfort, wederom 'kamerknechten' worden, beperkt in de uitoefening van beroepen en huwelijk en in een Jodenbuurt opgesloten. Zelfs de oude 'Stättigkeit' werd niet eens meer hersteld, deze kwestie werd zwevende gehouden. De nauwkeurige

vaststelling van de burgerlijke en gemeentelijke positie van de Israëlieten bleef - zo verklaarde een tot niets verplichtend senaatsbesluit - de overheid voorbehouden.
De Joodse gemeente besloot zich in haar ontsteltenis tot het Wener Congres te wenden. Twee afgevaardigden - één van hen de ervaren pleitbezorger van de gemeente, Jakob Baruch, de vader van Ludwig Börne - begaven zich naar de hoofdstad van Oostenrijk. 'De vraag is nu,' luidde het in oktober 1814 door hen overhandigde verzoekschrift, 'of drieduizend geboren Duitsers, die alle burgerplichten ten volle hebben vervuld, wier zonen hebben meegevochten voor de redding van Duitsland, moeten worden beschermd door het behoud van de plechtig verleende burgerrechten of in de voormalige toestand van onderdrukking moeten worden teruggeworpen.' In december bereikten nieuwe protesten de stad Wenen. Het voorbeeld van Frankfort had in drie Hanzesteden navolging gevonden. In Hamburg kwam de senaat evenwel, in tegenstelling tot Frankfort, voor de Joden op. Met het oog op de dringend vereiste wederopleving van de handel, die door de Franse bezetting en het door Napoleon ingestelde continentaal stelsel zwaar had geleden, verklaarde hij nadrukkelijk hoezeer de Joden zich door 'de uiterst bereidwillige inspanning voor het algemene welzijn' het burgerrecht waardig hadden bewezen. Alle argumenten van recht en van economisch belang haalden evenwel niets uit. De burgerij van Hamburg zette haar wil door: de rechtspositie van de Joodse bewoners werd teruggebracht tot de toestand van 1710! De beide andere Hanzesteden maakten het nog erger. Lübeck en Bremen vergenoegden zich zelfs niet met het ontnemen van de rechten, De burgerij stelde de eis dat alle belijders van de mozaïsche godsdienst zelfs uit deze vroeger voor hen verboden steden zouden worden uitgewezen!
Inmiddels hadden ook Hannover, Hildesheim, Bronswijk en geheel Hessen de gelijkstelling weer opgeheven. Vol verwachting wendden de ogen van de voor hun vrijheid en bestaan bezorgde Joden zich naar Wenen. Het in de Donaustad tot herstel van de politieke verhoudingen bijeengeroepen congres moest zich uitspreken 'over de toekomstige positie van de belijders van het mozaïsche geloof. Hoe zou de beslissing luiden?
Aanvankelijk leek er reden tot optimisme te zijn. De staatslieden die op het congres de scepter zwaaiden, bleken de Joden goed gezind te zijn. Hardenberg en Metternich, de gevolmachtigden van Pruisen en Oostenrijk, hadden in een schrijven hun ongenoegen over het optreden tegen de Joden in de Hanzesteden te kennen gegeven en de verschillende senaten de raad gegeven de Joodse bewoners een rechtvaardige en menselijke behandeling te geven.
In het voorjaar van 1815 kwam het Joodse vraagstuk op de agenda van het congres. Na langdurige debatten had een voorstel dat het behoud van de onder Franse heerschappij door de Joden verkregen rechten beoogde, sterke steun gevonden. Vooral Hardenberg had dit bepleit. Tegen de krachtige oppositie van Beieren, Saksen enWürttemberg in had de gevolmachtigde van Pruisen zijn standpunt weten te verdedigen - een liberale politiek in de Duitse Bond, overeenkomstig de sedert 1812 in Pruisen geldende wetgeving. Het ontwerp van een Duitse redactie die door Wilhelm von Humboldt met goedvinden van Hardenberg en Metternich werd voorgelegd, bevatte de zin: 'Aan de belijders van het Joodse geloof worden, voor zoverre zij zich onderwerpen aan het volbrengen van alle burgerplichten, dezelfde overeenkomstige burgerrechten verleend en waar deze maatregel in strijd is met lokale bepalingen, verklaren de leden van de Bond deze hinderpalen zoveel mogelijk te zullen verwijderen.'
De vertegenwoordigers van Pruisen en Oostenrijk stemmen hiermee in. Maar zij vinden geen gehoor. De meerderheid was ertegen. Deze verzette zich tegen

bepalingen die tot gelijkstelling verplichtten, ook al waren ze door allerlei clausules afgezwakt. Men zag zich genoopt concessies te doen. De 'Jodenparagraaf' van de grondwet werd in een nieuwe formulering aan het congres voorgelegd. 'De bondsvergadering,' luidde het protocol, 'zal zich beraden hoe een verbetering van de rechtspositie van de belijders van het Joodse geloof in Duitsland moet worden bewerkt, hoe in het bijzonder aan hen het genot van burgerrechten kan worden verleend tegen aanvaarding van alle burgerplichten in de bondsstaten en hoe deze kunnen worden gewaarborgd, een en ander zoveel mogelijk in overeenstemming met de voorgelegde formulering. Tot dan toe dienen evenwel de rechten te worden gehandhaafd die men in de afzonderlijke bondsstaten al aan de belijders van dit geloof heeft verleend.

De verplichting het Joodse vraagstuk voor alle landen op te lossen, was daarmee tot een later tijdstip verschoven. Als gewaarborgd gold evenwel de onschendbaarheid van alle rechten en vrijheden die de Joden reeds vroeger onder Franse overheersing ten deel waren gevallen. Juist deze laatste zin van de Jodenparagraaf leek de vrije steden evenwel onaanvaardbaar. Hun Joodse bewoners waren door de Franse regering in het bezit gekomen van de burgerlijke gelijkheid. De afgezant voor Frankfort protesteerde heftig. Niettemin werd de resolutie door het congres aangenomen - echter met een kleine, zeer ver strekkende wijziging, waarvan niemand bij de stemming de betekenis inzag.

Ook de afgevaardigde voor Bremen, senator Schmidt, had namelijk het bezwaar van de tweede zin ingezien. Hij protesteerde weloverwogen niet, maar zag kans met een slimme zet de voor de anti-Joodse groepen zo netelige bedoeling te verijdelen. Wat hij voorstelde, leek van zo weinig belang dat niemand er veel aandacht aan schonk. In aansluiting op de bemerking, dat de door de Fransen hier en daar aan de Joden in Noord-Duitsland verleende rechten natuurlijk niet als maatstaf voor de Duitse wetgeving konden gelden, verklaarde hij zeer terloops dat men het woordje in alleen maar in door behoefde te veranderen om alles volmaakt in orde te doen zijn. Niemand sprak dit tegen, niemand lette op iets dat alleen maar op muggezifterij van een al te correcte afgevaardigde leek. Akkoord, senator Schmidt!

Het woordje *in* werd geschrapt en vervangen door het woordje *door*. Zó bleef het in de notulen staan, zó werd het gepubliceerd en zó trad de wet in werking. 'De belijders van het Joodse geloof,' luidde de passage in artikel 16, 'worden de rechten gewaarborgd die hun door de afzonderlijke bondsstaten reeds verleend waren.' Het schijnbaar onbetekenende woordje *door* werd het vrijgeleide voor de tegenstanders van de emancipatie in de vrijsteden!

'*Door* de staten', was de Joden het burgerrecht slechts in Pruisen en in Mecklenburg, hoogstens ook in Baden verleend, maar niet door de andere. De bepalingen van de Franse autoriteiten, die het in de landen en vrije steden hadden voorgeschreven, waren daarmee nietig verklaard. Het hardste werd opgetreden in Lübeck, waar de kooplieden zich door de zesenzestig in de stad gevestigde Joodse families bedreigd voelden. De senaat, gesteund door de uitleg van het binnengesmokkelde woordje in de bondswet, aarzelde geen ogenblik er gebruik van te maken: in september 1815 werden de Joden die zich 'eigenmachtig' hadden gevestigd, gelast onverwijld de stad te verlaten. Toen de getroffen families protesteerden en zich op hun eerlijk verworven recht beriepen, lieten de autoriteiten hun bedrijven sluiten en hun goederen in beslag nemen. Zonder middelen van bestaan trokken de verdreven Joden in 1816 naar het naburige dorp Moisling. Bremen nam dezelfde maatregelen jegens de Joden aldaar.

Frankfort kon de Joden evenwel niet uitwijzen. Metternich had de gezant van deze stad ondubbelzinnig te verstaan gegeven dat de 'grote mogendheden' stonden op het

'behoud van alle eerlijk verworven rechten van iedere klasse van inwoners' en op het vermijden van alle maatregelen die deze ongedaan maakten. Daar stond tegenover dat de senaat de Joden onophoudelijk lastig viel - hen uitsloot van meetings van de burgerij, Joodse ambtenaren ontsloeg, verscheidene beroepen voor hen verbood of verzoeken een huwelijk aan te gaan afwees. Kortom, er werd gedaan alsof de medeburgers van het mozaïsche geloof nog steeds kamerknechten waren. De Joden van Frankfort stelden zich evenwel te weer en begonnen voor hun recht te vechten. Tien jaar lang duurde de rechtsstrijd tussen hen en hun stad; het congres in Wenen en de Duitse Bondsdag hielden zich ermee bezig, evenals de rechtskundige faculteiten van verscheidene universiteiten - tot de zaak met een compromis eindigde:
In 1816 richtte de Joodse gemeente een adres aan de Duitse Bondsdag, waarin energiek tegen de beperking van hun rechten werd geprotesteerd. De jeugdige Ludwig Börne had het opgesteld. De senaat, die genoopt was kleur te bekennen, wendde zich tot de gerechtelijke faculteiten van Berlijn, Marburg en Giessen om advies. Het antwoord in mei 1817 wees alle Joodse aanspraken af met een beroep op de Judenstättigkeit', die in 1616 in Frankfort was uitgevaardigd en volgens welke de Joden in een aparte wijk moesten wonen en aan verscheidene rechtsbeperkingen waren onderworpen. Bij het antwoord behoorde een advies van de universiteit in Berlijn. De juridische faculteit, met aan het hoofd de stichter van de 'School voor rechtsgeschiedenis', professor Friedrich Karl von Savigny, redeneerde als volgt: in de middeleeuwen waren de Joden 'kamerknechten' van de vorsten geweest. Het recht over hen te beschikken was overgedragen aan de steden, die de Joden uit dien hoofde naar willekeur bepalingen konden opleggen! De Joodse gemeenschap sloeg terug door eveneens aan de hand van het ver leden te argumenteren. Zij sprak er haar verwondering over uit, dat de Berlijnse rechtsgeleerden bij de middeleeuwse instelling van het 'kamerknechtschap' waren blijven stilstaan, zonder aan de nog iets verder terugliggende tijd van de Germanen te denken: toen hadden de Joden reeds als vrije burgers van het Romeinse rijk aan de Rijn gewoond.
Pas in 1824 stelde de senaat - onder druk van de Bondsdag, die dreigde het geschil zelf te zullen beslechten - de 'Israëlitische burgers' in privaatrechtelijk opzicht vrijwel gelijk aan de andere Frankfortenaren. Bepaalde beperkingen van belang, zoals die van het vestigings en huwelijksrecht, bleven evenwel bestaan. Gezien de ingreep van de Lübeckers in de rechten van de Joden had een persorgaan een soort dreigement tegen de Oostenrijkse regering gericht. Daarin luidde het: 'Hoe kan de toekomstige Bondsdag zich met de verbetering van de toestand der Israëlieten bezighouden, wanneer de afzonderlijke staten door de meest willekeurige en gruwelijke besluiten op de discussies vooruitlopen?' Wat deed Oostenrijk, dat zich hier zo verontwaardigd en bezorgd toonde, evenwel zelf?
Frans I en Metternich vergaten het tolerantieëdict van Jozef II, maar herinnerden zich des te nauwkeuriger de harde wetten van Maria Theresia tegen de Joden. Paragraaf 16 van de bondswetten maakte het de machthebbers in Oostenrijk mogelijk de in hun landen wonende Joden ook verder in een toestand van blijvende rechteloosheid te houden. Alle aanhangers van het mozaïsche geloof bleven nog steeds aan de willekeur van de staat overgeleverd. Oostenrijk verjoeg de Joden echter niet, zoals Bremen en Lübeck hadden gedaan. Het wees hun evenwel getto's aan en schiep districten waarbuiten zij zich niet mochten begeven, de bij de wet nauwkeurig vastgestelde 'vestigingsrayons'. Tirol was voor hen zowel als voor de protestanten, geheel gesloten. In Bohemen mochten zij niet in bergsteden en in dorpen wonen, in Moravië mochten zij zich in Brünn en Olmütz slechts korte tijd ophouden. De zwaarste druk rustte op Galicië, waar hun reusachtige sommen aan bijzondere betalingen werden afgeperst.

De 'vergunning tot kosjer vlees' behoorde daar op de eerste plaats toe. Hierbij werd de prijs van het rabbinaal geslachte vlees verdubbeld en het gevolg was dat in brede kringen de arme Joden er vrijwel geheel van moesten afzien. Wenen bedacht ook nog een belasting op het aansteken van licht: voor het aansteken van kaarsen op sabbat en feestdagen, bij huwelijks en rouwplechtigheden. Ook werden bijzondere huwelijksbelastingen geheven en deze werden bij iedere volgende bruiloft van een dochter of een zoon aanmerkelijk hoger en hadden ten doel zoveel mogelijk de uitbreiding te beperken van de Joodse bevolking, voor wie immers het gebod gold: 'Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u!'
Alle verzoeken om verlichting werden geweigerd. De herhaaldelijk ingediende petities om toch eindelijk een gelijkstelling te waarborgen, vonden een dovemansoor. In 1816 wendden de Weense vertegenwoordigers van het Oostenrijkse Jodendom zich tot keizer Frans I en verzochten hem te overwegen 'of het niet met de oprechtheid, de rechtvaardigheid en de billijkheid strookte het juk dat nog steeds op een half miljoen bruikbare staatsburgers drukte, weg te nemen en het Jodendom zonder verdere beperking de burgerrechten te verlenen'. Inderdaad kreeg een organisatiecommissie opdracht het Joodse vraagstuk opnieuw grondig in studie te nemen en een voorstel tot hervorming uit te werken. Wat leverde dit echter op? De suggestie het vigerende stelsel te handhaven en 'alles verder aan de helende hand van de tijd' over te laten. In 1820 luidde de uitspraak van Frans I dan ook: 'De vermeerdering en uitbreiding van de Joden moet op generlei wijze worden bevorderd en evenmin de toelating tot andere provincies dan waar die reeds plaatsvindt.' Ook een toekomstige revisie kon slechts beogen: 'de zeden en de wijze van leven en werken van de Joden te neutraliseren'.
Binnen het machtsbereik van de Habsburgers veranderde niets, de reactie overheerste. Daarbij hadden de keizer en het hof de ronduit groteske gevolgen van hun onverdraagzame en ontoegeeflijke politiek dagelijks voor ogen. Nergens was de schreeuwende tegenstelling tussen de burgerlijke degradatie van de Joden en hun feitelijke, economische betekenis zo opvallend als in Wenen. Slechts ongeveer tweehonderd families, grotendeels kooplieden van formaat en fabrikanten, onder wie in de eerste plaats producenten van textiel, golden als getolereerden. Het werkelijke aantal in de stad wonende Joden bedroeg evenwel tien tot twaalfduizend zielen. Zij werden beschouwd als 'vreemdelingen', als passanten die slechts vergunning hadden voor een kort, tot twee weken beperkt verblijf. Het in 1792 ingestelde 'Jodenbureau' waakte streng over de nakoming van deze verouderde, reeds lang niet meer aan de feiten beantwoordende bepaling. Een schaar spionnen was onafgebroken in de stad aan het rondsnuffelen, ijverige politieagenten hielden razzia's en drongen particuliere huizen en hotels binnen. Wie de 'Bollettentaxe', de kosten voor een verblijfsvergunning van veertien dagen, niet had betaald, werd met zijn hele gezin buiten de stadspoort gezet. Ontelbare Joden die in Wenen hun beroep en hun werk hadden, moesten iedere twee weken 'vertrekken'. Zij verlieten de stad door de ene poort om zich aan een andere weer als nieuwe bezoeker te melden.
Ook in Italië werd de klok teruggezet, werd de vrijheid die de Franse invloed de Joden had toegekend, weer ingetrokken. De poorten van het getto, die enkele jaren geleden uit hun hengsels waren gelicht en verbrand, sloten zich weer. In Lombardije en Venetië, provincies die het congres van Wenen onder voogdij van Oostenrijk had geplaatst, hield de reactie haar intocht, evenals in de andere bezittingen van de Habsburgers. Zij sloeg over naar het koninkrijk Sardinië, naar Toscane en naar de meeste kleine vorstendommen.
En wat gebeurde er in de Kerkelijke Staat? In Rome leidde het bericht van Napoleons val in januari 1814 tot een aanslag op de Joden. Geestelijken lieten brochures tegen

'Jakobijnen en Joden' verspreiden. Met de terugkeer van de door de Fransen verbannen paus Pius VII uit Fontainebleau hielden de middeleeuwen hun intocht weer in de Kerkelijke Staat. Bij de politieke reactie kwam bovendien nog de klerikale. Niets slechts werd de Joden hun gelijkberechtiging ontnomen, zij moesten bovendien hun huizen en woningen in de stad ontruimen en werden weer in het ongezonde getto met zijn nauwe straatjes in Trastevere opgesloten. Evenals vroeger werden zij gedwongen bekeringspreken bij te wonen. Niet minder erg dan de tienduizend Joden in de Kerkelijke Staat verging het hun zesduizend zevenhonderdvijftig geloofsgenoten in Piemont
Van alle Europese landen die tot 1814 onder Franse heerschappij hadden gestaan, was Nederland de enige uitzondering. Hier werd de gelijkstelling van de Joden niet aangetast. Het herstel van het Huis van Oranje veranderde niets aan de heersende liberale orde...

Triomf van de reactie in Pruisen

Aan het hoofd van de Duitse reactie marcheerde Pruisen, hier was het optreden het drukkendst. De eersten die het te voelen kregen, waren de Joodse militairen die uit de bevrijdingsoorlogen terugkeerden.
Schouder aan schouder met de Christenen hadden zij de veldtochten tegen Napoleon meegemaakt, hadden zij in de veldslagen hun man gestaan, waren zij gesneuveld, gewond en onderscheiden. Aan ieder die als militaire invalide terug zou keren, was bij het uitbreken van de oorlog een ambtelijke aanstelling na de vrede gewaarborgd. Wat gebeurde er evenwel toen de naar huis teruggekeerde Joden zich bij de bureaus meldden? Het woord dat de koning van Pruisen had gegeven, werd gebroken: de verzoeken van de Christenen werden ingewilligd, aan de teruggekeerde Joodse krijgslieden en invaliden werden de beloofde aanstellingen in staats en gemeentedienst evenwel geweigerd. Aanspraken van Joodse oorlogsweduwen op pensioen werden afgewezen onder verwijzing naar het geloof van de gesneuvelden. Zelfs dragers van het IJzeren Kruis ontvingen een afwijzend antwoord en werden uitgesloten van de beloofde ambtelijke aanstellingen. De minister van justitie von Kircheisen wilde het niet toestaan omdat volgens zijn motivering 'het vermoeden van gebrek aan moraal door een tijdelijke dapperheid niet wordt ontzenuwd'.
Bij deze beslissing bleef het. Aan de eindeloze discussies tussen de verschillende staats- en regeringsinstanties inzake de Joodse gewonden, kwam pas bijna tien jaar later door een allerhoogst besluit een einde. Daarbij kwam de aap uit de mouw: de Pruisische ministerraad was eenstemmig van mening dat 'aan de militaire invaliden van Joodse belijdenis die aanspraak hebben verworven op staatszorg, maar die als aanhangers van het mozaïsch geloof niet in aanmerking komen voor een aanstelling in overheidsdienst, deze aanstelling niet mag worden geweigerd, zodra zij tot het Christendom zijn overgegaan, omdat de ongeschiktheid voor die aanstelling door deze overgang wordt opgeheven. Berlijn, 5 augustus 1826.'
Na de 'Heilige Alliantie' van Wenen was de politieke wind gedraaid, was de stemming van de koning van Pruisen anders geworden. De Joodse invaliden ervoeren het slechts als eersten en hun andere geloofsgenoten onmiddellijk daarna, evenals de grote massa van de christelijke bevolking. 'Restauratie' was het parool van de tijd die nu was aangebroken. Versteviging van de troon en het altaar, terugkeer tot de absolute monarchie en bevordering van de klerikale stromingen waren de oogmerken van de reactie die nu in Europa aan het woord kwam. De wijzers van de klok moesten worden tegengehouden en teruggedraaid.

Vergeten waren liberale beloften van de koning, die hij nog maar enkele jaren tevoren plechtig had gegeven. Lessing en Kant leken plotseling vergeten, de staatstheorie van de verlichting, de idealen van menselijkheid en tolerantie over boord gegooid. De nieuwe staatstheorie van Hegel: De staat is alles! behaalde de overwinning.
De geestdrift die door de bevrijdingsoorlog was opgewekt, liet ook in de wereld van de geest de kosmopolitische gedachte plaatsmaken voor de nationale. De vrijheidsstrijd had in het teken gestaan van de romantiek, het vurige verlangde 'Reich der Teutschen' moest worden opgebouwd op christelijk-germaanse grondslag, op de eenheid van godsdienst, taal en nationale gezindheid. Een Duits patriottisme dat geen verdraagzaamheid kende, dat met het enthousiasme voor de eigen natie ook de haat verbond tegen alles wat 'vreemd', wat 'anders geaard' was, begon zijn triomftocht. Naast de godsdienstige onverdraagzaamheid kwam nu ook de nationale, een eerste stap tot de latere rassendiscriminatie.
In augustus 1819 duikt het spook van de middeleeuwen in vele Duitse steden weer op. Hierosolyma est perdita - Jeruzalem is verloren, tot 'Hep' afgekort, werd het parool, de nieuwe strijdkreet. Onder de kreet 'Hep, hep! Jude verrecke!' slaat een golf van gewelddaden over het land.
In de Beierse universiteitsstad Würzburg begonnen de ongeregeldheden. Op 2 augustus werd professor Brendel door 'patriottisch' gezinde studenten het spreken onmogelijk gemaakt - hij had het bestaan zich in verscheidene verhandelingen ten gunste van de Joden uit te spreken - en hij werd uit het gebouw weggejaagd. Er werd een proclamatie voorgelezen: 'Broeders in Christo! Op, op, verzamelt u, rust u met moed en kracht uit tegen de vijanden van ons geloof, het is tijd het geslacht van Christus' moordenaars te onderdrukken, opdat zij niet over u en ons nageslacht gaan heersen, want reeds heft de Joodse bende trots het hoofd... Neer met hen, voor zij onze priesters kruisigen, onze heiligdommen schenden en onze tempels verwoesten. Nóg hebben wij macht over hen... laten wij daarom nu het door henzelf gevelde vonnis over hen voltrekken... Op, wie gedoopt is, het gaat om de heilige zaak... Nu, op tot de wraak! Onze strijdkreet luide: Hep! Hep! Hep! Dood of verderf aan alle Joden, zij moeten vluchten of sterven!' Het signaal voor de pogrom was gegeven.
Burgers breken de winkels van de Joden open en werpen de koopwaar op straat. Wanneer de slachtoffers zich verweren, worden verscheidene Joden door de menigte afgemaakt. Pas het ingrijpen van de militairen maakte een einde aan het bloedvergieten. De gevolgen? De dag daarop gelasten de autoriteiten van Würzburg... de verdrijving van alle Joden; vierhonderd moeten er de stad verlaten. In Bamberg herhaalt zich de campagne tegen de Joden, evenals in andere steden van Franken en Beieren, zij slaat over naar Baden, en woedt in Darmstadt, Mannheim en Bayreuth. Overal weerklinkt de kreet: 'Hep, hep! Jude verrecke!' In Meiningen worden de Joden verdreven. In Karlsruhe blijken op 18 augustus in de ochtend op de synagoge en de huizen van vooraanstaande Joden aanplakbiljetten te zijn aangebracht: 'Dood en verderf aan de Joden!' In Heidelberg weigert de stadswacht op te treden. Slechts het energieke ingrijpen van een dappere schaar studenten en de verontwaardigde protesten van de professoren Daub en Thibaut verhinderen op het laatste ogenblik een bloedbad. In Frankfort aan de Main bestormt het gepeupel het getto en slaat de vensterruiten stuk. De huizen - vooral het stamhuis van de Rothschilds - worden met stenen bekogeld. De Joodse families vluchten. De afgezant van de Bondsdag laat snel troepen uit Mainz komen. Hij heeft daartoe bijzondere redenen: hij weet dat in het huis van Amschel Rothschild, wiens vader de beroemde bank heeft opgericht, gelden van de Bondsdag in de kluis zijn gedeponeerd en hij vreest dat deze bij de dreigende plundering zullen worden geroofd. De militairen brengen redding: de anti-Joodse

groepen worden uiteengeslagen.
De vervolging van de Joden breidt zich uit tot in Hamburg. Van 21 tot 24 augustus houdt de burgerij hier ook - net alsof het tevoren was afgesproken - een 'schervenweek', valt Joden op straat lastig en verjaagt hen uit alle officiële gebouwen. De aangevallen Joden die zich tegen hun belagers verweren, worden door de senaat dreigend vermaand 'geen aanleiding tot relletjes' te geven! Slechts in Pruisen bleef de orde en rust bewaard. De politie had last alle ongeregeldheden te verhinderen. Zo kwam het in Dusseldorp, Danzig, Koningsbergen en enkele andere steden slechts tot anti-Joodse manifesten.
Nauwelijks waren deze ongeregeldheden afgelopen, toen er eind 1819 een ergerlijk schotschrift verscheen, '*Der Judenspiegel*'. De auteur, de romanschrijver Hartwig von Hundt-Radowski, zet onverbloemd tot gewelddaden aan: een Jood doodslaan beschouwt hij 'noch als zonde noch als misdaad, maar eenvoudig als een soort verkeersovertreding' en hij doet 'verscheidene voorstellen waardoor de Hepmannen bevredigd' kunnen worden. Er moeten zoveel mogelijk Joden aan de Engelsen worden verkocht voor hun Indische plantages, de overgebleven mannen moeten 'worden gecastreerd en hun vrouwen en dochters moeten in bordelen worden ondergebracht. Het beste zou evenwel zijn het gehele land van dit ongedierte te zuiveren, hetzij door hen geheel te verdelgen of, zoals de farao en de burgers van Meiningen, Würzburg en Frankfort het hebben gedaan, hen het land uit te jagen.' De Pruisische regering gelast de inbeslagneming van de '*Judenspiegel*'. Desondanks vond hij heimelijk, evenals andere opruiende geschriften, zijn weg.

In de strijd om het geweigerde recht

De gebeurtenissen van het zwarte jaar 1819 werkten nog lang na. Ook in de houding van de regeringen was dit duidelijk merkbaar. Voor hen was de vervolging van de Joden een reden te meer om de beloofde emancipatie verder uit te stellen, omdat immers was gebleken dat de tijd hiervoor nog niet rijp was!
De Duitse Joden lieten zich niet van hun stuk brengen: onvermoeid vochten zij verder voor hun rechten. 'Naar de burgerlijke vrijheid moeten allen die deze smartelijk ontberen, onafgebroken door woord en daad blijven streven, vooral wij jongeren, kinderen van een eeuw die vrijheid ademt. Het geloof aan de macht en aan de uiteindelijke overwinning van het recht en de goedheid is ons messiaanse geloof; laten wij ons daaraan vastklemmen!' riep Gabriël Riesser (1806-1863) zijn geloofsgenoten toe. Hij was een jurist uit Hamburg, die de gehele last van de rechteloosheid persoonlijk had ervaren. In hem vonden de Joden een onverschrokken voorvechter. Ondanks schitterende resultaten bij zijn examens was Riesser, die als kind nog de verdrijving uit Lübeck had meegemaakt, na de beëindiging van zijn studie op de anti-Joodse wetten gestoten die hem de weg versperden: hij werd immers noch als advocaat noch als privaatdocent toegelaten. Diep teleurgesteld bezwoer deze jongeman, die op Duitse scholen was opgeleid, daar voor de idealen van de Europese cultuur in geestdrift was ontstoken en door een ontembare vrijheidsdrang was bezield, niet te zullen rusten voor hij de gelijkstelling van de Joden had bereikt. Gabriël Riesser werd de eerste Joodse politicus die zich openlijk Duitser noemde en hij werd de grote voorvechter van zijn geloofsgenoten.
'Ons voor te houden dat onze vaderen eeuwen of duizenden jaren geleden het land zijn binnengekomen, is even onmenselijk als onzinnig,' verklaart Gabriël Riesser. 'Wij zijn niet geïmmigreerd, wij zijn hier geboren en omdat dit het geval is, hebben wij elders geen aanspraak op een vaderland. Wij zijn óf Duitsers of wij zijn statenlozen... Wie

mij de aanspraak op mijn Duitse vaderland bestrijdt, bestrijdt mij ook het recht op mijn gedachten, mijn gevoelens, op de taal die ik spreek, op de lucht die ik inadem. Daarom moet ik mij tegen hem verweren als tegen een moordenaar...'
Gabriël Riesser treedt ook krachtig op tegen de bewust door de wetgeving en door de ambtelijke praktijken bevorderde assimilatie van zijn geloofsgenoten, waarbij men vooral het ontvangen van het doopsel beoogde. Hij begrijpt de tragiek waartoe een nieuw maranendom moet leiden.
Wat baten alle vermaningen! De overgang tot de Kerk was een steeds vaker voorkomend verschijnsel geworden. De uitsluiting van academische beroepen en van staatsfuncties, waar iedere aanhanger van het Joodse geloof in burgerlijke en in academische kringen nog steeds aan blootstond, bevorderde het renegatendom. Hoeveel, juist zeer bekwame en begaafde mensen keerden in die tijd het Jodendom voorgoed de rug toe. De wens te worden erkend en voor vol te worden aangezien, was bij hen sterker geworden dan de binding met de traditie. Alleen in Pruisen werden tussen 1812 en 1845 drieduizend driehonderdzeventig Joden gedoopt.
Van de vier kinderen van Moses Mendelssohn keerden er drie het Jodendom de rug toe, zijn kleinkinderen waren allemaal Christenen. Gedoopt werden Rahel Varnhagen-Levin, de geestdriftige vereerster van Goethe en Ludwig Börne. Ook Heinrich Heine viel zijn Joodse geloof af.
In 1819 liet Friedrich Julius Stahl (1802-1861), de zoon van een Beierse Jood, zich dopen - en werd de filosoof en de theoreticus van de conservatieve partij van Pruisen. Als docent van het staatsrecht aan de universiteit van Berlijn begon hij zijn conservatief-klerikale meningen te verkondigen en deze leverden de geestelijke wapens aan de reactie met hun formule van de 'christelijk-Duitse staat, wapens die ook tegen de Joodse emancipatie werden gericht. In 1824 werd in Trier de uit een zuiver Joodse familie stammende Karl Marx door zijn ouders ten doop gehouden. De gedoopte Joden vormden een lange rij...

Ook in de eigen gelederen was inmiddels aanpassing aan de nieuwe tijd te bespeuren. Terwijl de streng gelovigen, onder leiding van rabbijn Samson Raphael Hirsch uit Frankfort aan de Main (1808-1888) volledig op de grondslag van de Thora en de traditie bleven staan, wilde de Reformbeweging onder mannen als Abraham Geiger (1810-1874) meer de nadruk op de messiaanse en algemeen menselijke aspecten van hun religie leggen dan op het Joods-nationaal karakter ervan. In de praktijk van de godsdienstoefening sloot de Reform zich vaak min of meer aan bij die van de Evangelische Kerk door het invoeren van gemengde koorzang en orgelspel. Ludwig Philipsson stichtte in 1837 de '*Allgemeine Zeitung des Judentums*'. Sinds omtrent 1850 stichtten orthodoxe zowel als Reform-Joden moderne rabbijnenseminaria in Berlijn (orthodox en Reform) en Breslau (Reform).
Bovendien kwam naast de rabbinale geleerdheid iets zeer belangrijks en volkomen nieuws: de 'wetenschap van het Jodendom'. Voor de eerste maal onderzochten Joodse geleerden stelselmatig het verleden van hun volk, van hun geloof, hun letterkunde en hun geschiedenis. Leopold Zunz (1794-1886), een man van het formaat van een Jacob Grimm, formuleerde het begrip en begon als eerste aan de geweldige taak, die weldra een gehele schaar vooraanstaande mannen naar voren deed komen. Abraham Geiger stichtte het '*Wissenschaftliche Zeitschrift fur jüdische Theologie*'. Uit nog onbewerkt materiaal putte Isaak Markus Jost van 1820 tot 1829 zijn negendelige '*Geschiedenis van de Israëlieten van de tijd der Makkabeeën tot heden.*' Dertig jaar later begon Heinrich Graetz met de uitgave van de '*Geschiedenis der Joden*' in elf delen. In een arbeid die tweeëndertig jaar in beslag nam, schiep hij een imposant werk dat een

volledig overzicht gaf over meer dan drieduizend jaar Joodse geschiedenis.
Als 'haskala' sloeg de nieuwe, grote verlichtingsbeweging van Duitsland via Oostenrijk naar het Oosten over. Salomo Jehuda Rapoport uit Lemberg schreef de biografie van de laatste Babylonische geonim, die van Saasia en van Hai. Nachman Krochmal in Zolkiew formuleerde met zijn geschriften een Joodse geschiedenisfilosofie. Deze nieuwe tendens in de literatuur leidde tevens tot een opleving van de Hebreeuwse taal als middel van uitdrukking in literatuur en wetenschap.

In het voorjaar van 1847 komt het in de Verenigde Landdag van Pruisen tot een debat over het ontwerp van een nieuwe Jodenwet. Het gaat weer om de vraag: staatsrechtelijke gelijkstelling of niet. Als afgevaardigde spreekt ook Otto von Bismarck-Schönhausen, die nog aan het begin van zijn loopbaan staat. Voor de eerste maal poneert de latere stichter van het Duitse rijk zijn beslist conservatieve standpunt inzake het Joodse vraagstuk. Bismarck, die de 'realisering van de christelijke leer' als doel van de staat stelt, geeft de verzekering: 'Ik ben geen vijand van de Joden. Ik heb hen zelfs onder bepaalde omstandigheden lief. Ik gun hun zelfs alle rechten, alleen mogen zij geen overheidsfuncties bekleden in een christelijke staat... Ik geef toe dat ik vol vooroordelen zit; ik heb ze nu eenmaal met de moedermelk ingedronken... En als ik mij voorstel te moeten gehoorzamen aan een Jood als vertegenwoordiger van de geheiligde majesteit van de koning, moet ik bekennen dat ik mij diep terneergeslagen en vernederd zou voelen, dat ik de vreugde en het oprechte eergevoel zou verliezen waarmee ik mijn plichten jegens de staat tracht te vervullen.' Bismarck vindt het nodig in verband hiermee te verklaren: 'Ik deel dit gevoel met de grote massa van het gewone volk en ik schaam mij niet dat ik mij in dit gezelschap bevind.' Wat de andere conservatieven te zeggen hebben, is ook slechts een echo van diezelfde levenshouding die nog vastzit aan allerlei middeleeuwse voorstellingen. Minister von Thiele acht het met het Christendom 'onverenigbaar de Joden het recht op bestuursfuncties toe te kennen'. 'Laten zij zich maar bekeren,' verlangt vorst Radziwill.
Wat baatte het dat er ook sprekers met geheel andere opvattingen het woord voerden, sprekers die een werkelijk christelijke staat voorstonden, onder wie vorst Lynar wel het nadrukkelijkst getuigde: 'Ik geloof niet dat de christelijke staat als een hinderpaal mag worden beschouwd, aangezien de eerbied voor de volledige menselijke natuur en dus ook de erkenning van de rechten van de Joden, wel degelijk een plicht van de christelijke staat is... De christelijke staat heeft voornamelijk de taak de christelijke grondgedachte steeds meer te verwezenlijken en de kern van deze levensgedachte is de liefde. En als wij deze uitwerken, haar praktisch toepassen, dan komen wij tot - de verzoening. Ik noem juist dit grote woord van het Christendom, de verzoening omdat juist die, naar alle richtingen verwezenlijkt, het integrale Christendom vormt. De christelijke staatsidee is daarom de verzoening van ieder afzonderlijk met de gemeenschap. Deze algehele verzoening moet in een christelijke staat evenwel ook hun ten deel vallen, bij wie de christelijke liefde nog niet de gehele inhoud van de godsdienst vormt, opdat zij steeds meer worden aangetrokken tot de aanneming van ons christelijke staatsbeginsel, dat ook onder ons steeds meer een werkelijke toepassing moge vinden.'
Voorlopig bleef het niettemin bij de uitsluiting van de Joden. Ook de Pruisische Jodenwet van 23 juli 1847 liet hen in geen enkele functie met rechterlijke, politiële of executieve bevoegdheden toe.
Pas de storm van het jaar 1848, die het algemene streven naar een democratische wetgeving naar de overwinning voerde, bracht de Joden een stap dichter bij hun doel. In Berlijn vochten zij mee op de barricaden, onder de doden van de maartdagen

bevonden zich twintig van hun geloofsgenoten. Voor de nationale vergadering in Frankfort, in de Pauluskerk, werden vier Joden als afgevaardigden gekozen: Riesser en de Berlijnse uitgever Veit, uit Oostenrijk Hartmann en Kuranda. In de rijen van de overige gedeputeerden zaten elf gedoopte Joden, onder wie Eduard von Simson, de achterkleinzoon van de beschermde Jood van Frederik II Joachim Moses Friedländer, bekeerd in 1823. Op Simson viel de keuze als president van het Frankforter parlement: hij stond aan het hoofd van de deputatie waartoe ook Riesser behoorde, die in 1849 Frederik Willem IV van Pruisen de Duitse keizerskroon aanbood. Gabriël Riesser - met tweehonderdachtentwintig tegen drieënveertig stemmen tot vicepresident gekozen - verzette zich in een gloedvolle toespraak, waarbij hij zich naast Jood ook volledig Duitser noemde, tegen alle uitzonderingswetten.
In 1867 kwam de 'Konstituierende Reichstag' van de Noordduitse Bond bijeen. Deze bracht eindelijk het zo lang en vurig verwachte doel. De door vierhonderdtwintig Joodse gemeenten overhandigde verzoekschriften om gelijkstelling vonden gehoor. Op 3 juli 1869 ondertekenden Wilhelm I en Bismarck in het slot Babelsberg aan de Kleine Wannee bij Berlijn de zogenoemde tolerantiewet. Hij bestond uit slechts één artikel en bepaalde: Alle nog bestaande en uit de verscheidenheid van godsdienstige overtuigingen stammende beperkingen van de burgerlijke en staatsburgerlijke rechten worden hiermede opgeheven. In het bijzonder dient de bevoegdheid tot deelneming aan de vertegenwoordiging van gemeente en land en de bekleding van officiële functies onafhankelijk te zijn van de belijdenis van een godsdienst.'
In de oorlog tegen Frankrijk die het jaar daarop uitbrak, trokken zesduizend Joodse soldaten ten strijde, er sneuvelden er vierhonderdachtenveertig en driehonderdzevenentwintig ontvingen het IJzeren Kruis. In de Spiegelzaal van Versailles overhandigde Eduard von Simson als voorzitter van de Rijksdag de Duitse keizerskroon aan Wilhelm I. Na de Frans-Duitse oorlog, toen Beieren, Baden en Württemberg toetraden tot het Duitse rijk, werd de tolerantiewet ook voor de Zuidduitse staten van kracht.
Er was een einde gekomen aan de lange strijd, het sluitstuk van de emancipatie was werkelijkheid geworden. De Duitse Joden zagen verheugd de toekomst tegemoet, een nieuwe tijd scheen de poorten voor hen te hebben geopend...

Nieuwe beschuldiging van rituele moord

Ondanks zeer hardnekkige tegenstand brak de emancipatiegedachte zich hardnekkig baan en bood ook de Joden van West-Europa voor de eerste maal in de geschiedenis de mogelijkheid om officieel en met nadruk op te komen voor hun nog niet bevrijde geloofsgenoten in andere landen en ze in hun benarde situatie te hulp te snellen. Toen zich tegen het midden van de negentiende eeuw twee bijzonder ernstige gevallen voordeden, aarzelden zij geen ogenblik om krachtig op te treden. Zij deden een beroep op het geweten van het grote publiek.
In 1840 hoorde men uit het Nabije Oosten geruchten over een rituele moord. Opnieuw was de afschuwelijke beschuldiging uitgesproken!
In Damascus, de hoofdstad van Syrië, waar vierhonderd Joodse families - waaronder vele rijke en geziene sefardim - woonachtig waren, werkte pater Tommaso, een kapucijner, als arts. Op 6 februari was deze monnik, die alle Damascenen zo goed kenden, plotseling verdwenen, samen met zijn dienaar. Bij geruchte zou men hem voor de laatste maal in de Jodenwijk hebben gezien. De kapucijners van zijn klooster verspreidden het gerucht dat de verdwenen man door de Joden was vermoord - met het rituele oogmerk zijn bloed te gebruiken voor de bereiding van hun paasbroden!

Op aandringen van de Franse consul Ratti-Menton laat Sjerif Pasja, de gouverneur van Damascus, zich ertoe overhalen een onderzoek in te stellen in de Jodenwijk. In het wilde weg wordt, met verscheidene anderen, een arme barbier gevangen genomen. Onder de pijnen van een scherp verhoor - vijfhonderd stokslagen op de voetzolen - wordt hem een bekentenis afgedwongen. Hij beschuldigt zeven ouderen van de gemeente: David Harari, diens zoon, zijn broeders, Moses Abulafia, Moses Saloniki en Joseph Laniado. Alle zeven worden in hechtenis genomen en gruwelijk gefolterd. Maar zij blijven standvastig en betuigen zelfs onder de martelingen hun onschuld. Sjerif Pasja neemt zijn toevlucht tot een ander dwangmiddel: drieënzestig Joodse kinderen - van drie tot tien jaar oud - worden aan hun ouders ontrukt en in de kerker opgesloten. Men geeft hun niets te eten. Maar zelfs deze wanhopige moeders en vaders zijn niet te bewegen de vuige beschuldiging te erkennen. De folteringen van de zeven ongelukkige mannen gaan onverminderd verder. Laniado bezwijkt aan de pijnen, Abulafia gaat tot de Islam over. Bij de vijf anderen gelukt het de beulen eindelijk de gewenste bekentenis los te krijgen: zij geven een rituele moord toe waar zij part noch deel aan hebben.

Enkele weken later duikt de legende van het bloedige ritueel ook elders op. Op het eiland Rhodos wordt het lijk van een opgehangen jonge Griek gevonden. Ook hier worden de Joden onmiddellijk van deze daad beticht, verscheidene van hen worden gevangen genomen en door onmenselijke folteringen tot bekentenis gebracht. In veler verwarde hoofden ontstaat een golf van haat: in Smyrna, in Beiroet, in de omgeving van Damascus komt het tot overvallen, synagogen worden ontwijd en Joden mishandeld.

Het bericht over deze gruwelijke gebeurtenissen dringt tot Europa door. Overal schrijft de pers uitvoerig over de beschuldiging van rituele moorden in Damascus. In Rome richten de kapucijners voor de 'martelaar' Fra Tommaso in hun kerk een gedenksteen op. Joodse politici protesteren bij hun regeringen: in Frankrijk bereikt de afgevaardigde en advocaat Isaac Adolphe Crémieux geen concrete resultaten, noch bij de ministerpresident Adolphe Thiers, noch bij koning Louis Philippe. Engeland reageert geheel anders. In Mansion House in Londen komt het in tegenwoordigheid van de Lord Mayor tot een gemeenschappelijk protest van Christenen én Joden. Robert Peel eist dat het Lagerhuis stelling zal nemen 'om het bereiken van het verheven doel van rechtvaardigheid en menselijkheid te vergemakkelijken'. De minister van buitenlandse zaken lord Palmerston verklaart dat de Engelse regering haar consul-generaal in Alexandrië reeds heeft opgedragen een protest in te dienen. In Oostenrijk onderneemt Metternich een soortgelijke stap. In Philadelphia wordt een meeting belegd die besluit dat ook de Verenigde Staten bezwaar zullen maken tegen de gruwelen in Damascus.

Omdat er geen tijd te verliezen valt, verenigen de Franse en Engelse Joden zich tot een gemeenschappelijke actie. Een vergadering in Londen neemt onder voorzitterschap van de filantroop en president van de Board of Deputies, sir Moses Montefiore, het besluit om afgevaardigden naar het Oosten te zenden, de onschuldige gevangenen in Damascus te bevrijden en de boosaardigheid van de aanklacht wegens rituele moord aan de kaak te stellen.

Na een persoonlijke audiëntie bij koningin Victoria begint Montefiore zijn missie. In Frankrijk voegen Crémieux en de oriëntalist Salomon Munk zich bij hem. Op 4 augustus komen zij in Kaïro aan. Spoedig na aankomst verkrijgt de delegatie een audiëntie bij pasja Mehemed Ali, de heerser over Egypte en Syrië, en legt zij hem haar verzoek voor. Er verstrijken verscheidene weken, dan komt het antwoord: een bevel van Mehemed Ali tot vrijlating van alle in Damascus gevangen genomen Joden. Op 6

september moet Sjerif Pasja in Damascus de gevangenen vrijlaten. Zij zien er verschrikkelijk uit, bijna allen zijn door de folteringen verminkt.
Om de Joden in het Turkse rijk tegen soortgelijke vervolgingen te beschermen, begeeft de delegatie zich vervolgens naar Constantinopel. Sultan Abdul Medsjid I, die in de affaire van Rhodos reeds bewezen had gevoel voor rechtvaardigheid te bezitten, toont begrip voor de pleidooien van Montefiore en Crémieux. Het eerste ontwerp voor een besluit van de Porie voorzag evenwel slechts in een amnestie voor de Joden van Damascus. Montefiore wees dit af, terwijl Crémieux, die in tegenstelling tot Montefiore geen enkele steun van zijn regering in Parijs had, bereid scheen er genoegen mee te nemen. Op aandringen van Montefiore wordt het besluit gewijzigd en het bevelschrift dat op 6 november 1840 werd uitgevaardigd, noemde de beschuldiging van rituele moord grove laster. 'Om het Joodse volk in de toekomst pijn en leed te besparen,' waarborgt de sultan nadrukkelijk alle in het Osmaanse rijk wonende Joden nogmaals vrije uitoefening van hun godsdienst, alsmede bescherming van leven en eigendom.
Het nieuws van de geslaagde onderhandelingen van de delegatie riep een geweldige geestdrift in het leven. De Joden van alle landen zagen hierin na de lange eeuwen van weerloosheid en rechteloosheid tegenover iedere willekeur, een teken van de verandering, het aanbreken van een hoopvolle tijd, ook voor henzelf. Op de terugreis werden de Joodse gedeputeerden overal door de gemeenten geestdriftig ontvangen. Nooit tevoren hadden zij een dergelijk groot en vérstrekkend succes kunnen boeken bij hun acties voor geloofsgenoten in benarde situaties.
Achttien jaar later werd de openbare mening in Europa opnieuw geschokt door een bevreemdende gebeurtenis - de ontvoering van een Joods kind in de Kerkelijke Staat.
In Bologna had een katholieke dienstbode het zieke kind van Joodse ouders, de kleine Edgar Mortara, in het geheim de nooddoop gegeven. Pas later deelde zij dit aan een geestelijke mee. Wat was het gevolg? Kort daarop, in juni 1858, drongen een monnik en een gendarme plotseling het huis van de Mortara's binnen, maakten zich meester van de intussen zes jaar geworden Edgar en ontvoerden hem met geweld om hem christelijk te laten opvoeden. De moeder werd zwaarmoedig van verdriet. Alle stappen die de vader ondernam om zijn kind terug te krijgen, bleven vergeefs.
Het nieuws van deze gewelddaad, bedreven in naam van de godsdienst van de naastenliefde en binnen het machtsbereik van de paus, bereikte weldra de pers. Onder Christenen zowel als Joden stak een storm van verontwaardiging op. In een tijd waarin de rechten van de mens en de emancipatie reeds gewaarborgd waren, leek dit geval volkomen onbegrijpelijk.
De Joodse gemeenten in het vrije Piemont protesteren. Ludwig Philipsson richt in naam van de Duitse rabbijnen een verzoekschrift tot de paus. In Londen komt het tot een protestdemonstratie. Maar zelfs tegenover de verzoeken van de katholieke monarchen Napoleon III en Frans Jozef blijft Pius IX halsstarrig. Een delegatie van de Romeinse Joodse gemeente die in februari 1859 een processie onderneemt, krijgt van de paus het verwijt te horen: Dit is dus het bewijs van jullie trouw als onderdanen, dat jullie het vorige jaar terwille van de Mortara's heel Europa hebben gealarmeerd! Jullie hebben olie op het vuur gegoten, jullie hebben de redacties opgehitst. Maar de kranten mogen schrijven wat zij willen, ik kan er alleen maar om lachen!' Ook Moses Montefiore, die naar de Eeuwige Stad reist om de paus door persoonlijke voorspraak te bewegen de kleine gevangene vrij te laten, bereikt niets. 'Non possumus' luidt het antwoord van Pius IX en daar bleef het bij.
Toen kort daarna Bologna aan de Kerkelijke Staat werd ontrukt en onder het gezag van Victor Emanuel II kwam, kregen de ouders nieuwe hoop. Zij wendden zich tot de

nieuwe regering. De nasporingen brachten evenwel aan het licht dat de jongen reeds naar Rome was gezonden!
Edgar keerde, ook als volwassene, nooit meer terug tot het geloof van zijn vaderen. Hij werd priester en werkte later als missionaris.
Deze nieuwe cause célèbre leidde in 1860 in Parijs tot de stichting van de 'Alliance Israélite Universelle'. Crémieux, in het jaar 1870 andermaal tot minister van justitie van Frankrijk gekozen, werd voorzitter van de vereniging. De Alliance stelde zich tot taak hulp te bieden aan geloofsgenoten in verdrukking en door het oprichten van scholen de Europese beschaving in het Oosten te verbreiden. Naar dit voorbeeld ontstonden soortgelijke verenigingen in andere landen - in Engeland in 1871 de 'Anglo-Jewish Association', in 1873 in Wenen de 'Israelitische Allianz', in 1901 in Duitsland de 'Hilfsverein der deutschen Juden'.
Crémieux en Montefiore hielden niet op zich voor hun geloofsgenoten te beijveren. Toen in 1866 Karl von Hohenzollern-Sigmaringen de troon besteeg van Roemenië, waar de Joden aan strenge beperkingen blootstonden, bracht Crémieux een bezoek aan de vorst en verzocht hem de burgerlijke gelijkstelling te waarborgen. Hij beloofde de staat in dat geval een lening van vijfentwintig miljoen francs. In Boekarest sprak Crémieux ook voor de Roemeense afgevaardigden: 'Het decreet over de bevrijding van de negers,' zo begon hij zijn toespraak, 'is getekend door dezelfde Franse Jood, lid van de provisorische regering van 1848, die nu voor u staat en u verzoekt voor de Joden van Roemenië dat te doen wat hij zelf met zoveel vreugde voor de negers van de Franse koloniën heeft gedaan.' Helaas, in Roemenië bleef alles bij het oude.
Crémieux zag in het overbrengen van beschaving de enige weg om de toestand van de Joden in de Levant te verbeteren. Reeds in 1840 had hij in Kaïro scholen gesticht. Op zijn advies stichtte de Alliance ook in Turkije de eerste moderne kostscholen, zeer tegen de zin van de streng orthodoxe, alle vernieuwingen vijandig gezinde rabbijnen in dat rijk.
Montefiore stelde zich het welzijn van de Joden in Palestina tot levenstaak. Om de bewoners werkgelegenheid te geven, stichtte hij in Jeruzalem een linnenweverij. Hij richtte een Hebreeuwse drukkerij op, liet armenhuizen bouwen en een meisjesschool openen. Montefiore was tot aan het einde van zijn zeer lange leven druk bezig en tenslotte was hij bij de rechtbanken van Roemenië en van Rusland even bekend als in de Jodenwijken van Palestina en Marokko, waar bijna tweehonderdduizend mensen voortdurend onder zware druk leefden. In 1875 trok hij als negentigjarige grijsaard voor de zevende en laatste maal naar het Heilige Land, waar hij de behoeftige gemeenten zoveel weldaden had bewezen.
De bevrijde, geëmancipeerde Joden in het Westen voelden zich verantwoordelijk voor hun onderdrukte, nog steeds in middeleeuwse omstandigheden levende geloofsgenoten in Oost-Europa, evenals voor de onderdrukte broeders in de getto's van de gebieden rond de Middellandse Zee. Daarom namen zij het patronaat over deze mensen op zich, vol vertrouwen dat de tijd niet ver meer kon zijn, waarop ook in die landen het uur van de bevrijding zou slaan en aan het pariabestaan een einde zou komen...

De bevrijding in WestEuropa

Het tijdvak van de bevrijding der volkeren was onherroepelijk aangebroken. Na het revolutionaire begin van de jaren 1848 tot 1870 vallen in het ene land na het andere in Midden-Europa eindelijk de boeien van de middeleeuwen. Het komt tot een openlijke verkondiging van vrijzinnige opvattingen, die aan de volkeren de vertegenwoordiging

in gekozen parlementen en aan de burgers van de Joodse confessie de volledige gelijkstelling brengen - onder de druk van opstanden in enkele staten, langs vreedzame, parlementaire weg in andere.
Op 13 maart 1848 demonstreert het volk in Wenen. 'Leve de grondwet! Weg met de jezuïeten! Weg met Metternich!' weerklinken de spreekkoren van burgers, studenten en arbeiders in de straten van de oude keizerstad aan de Donau. Een opgewonden menigte waarbij zich ook vele Joden hebben aangesloten, trekt naar het 'Landhaus' en omsingelt het. Wanneer bij de aanblik van de troepen die de keizer trouw zijn, velen beginnen te aarzelen, vuurt de Joodse arts Adolf Fischhof de betogers aan: 'Wie nú geen moed heeft, hoort in de kinderkamer thuis!' De militairen openen het vuur. Maar juist dit bloedvergieten maakt de revolutie volledig. Het volk bewapent zich, de burgerwacht rukt op. Kanselier Metternich vlucht naar Engeland. Nu pas geeft keizer Ferdinand I toe en belooft het volk een grondwet en een volksvertegenwoordiging. Onder de slachtoffers van de maartdagen telde de Joodse gemeente verscheidene doden.
Het komt nogmaals tot onlusten, wanneer de keizer zijn belofte om een nationale vergadering bijeen te roepen, niet nakomt. Op 15 mei vechten de Joden wederom in de gelederen van de nationale garde, de naam van de verwoedste vechter valt ten deel aan Joseph Goldmark van het studentenlegioen. Adolf Fischhof, die behoedzaam zorgt dat onder de revolutionaire strijders orde en tucht bewaard blijven, wordt door het volk gekozen tot president van het 'veiligheidscomité'. Eind oktober breken opnieuw onlusten uit en na acht dagen van zware strijd rukken de keizerlijke troepen van vorst Windischgärtz naar Wenen op. Het standgericht veroordeelt met vele anderen de jeugdige, liberale schrijver Hermann Jellinek, een broer van de opperrabijn van Wenen, Adolf Jellinek, ter dood. Fischhof, die zich als eerste spreker van de revolutie had doen gelden, krijgt slechts negen maanden gevangenisstraf. Joseph Goldmark ontkomt aan de terechtstelling; het gelukt hem te vluchten - hij emigreert naar Amerika. In plaats van de afgetreden Ferdinand ondertekent op 4 maart 1849 keizer Frans Jozef de grondwet, die de gelijkstelling van alle godsdiensten brengt: 'Het genot van burgerlijke en politieke rechten is onafhankelijk van het beleden geloof.' Achttien jaar later vallen ook de laatste belemmeringen weg, het rijk van de Habsburgers komt de gegeven beloftes volkomen na: de grondwet van de staat van 21 december 1867 waarborgt in de dubbelmonarchie, Oostenrijk-Hongarije, alle onderdanen zonder aanzien van nationaliteit en geloof het volle burgerrecht.

Ook in Italië werd het jaar 1848 een keerpunt. Alle bewoners van het Joodse geloof werden bevrijd van de zware druk van de middeleeuwse rechteloosheid. Evenals in Duitsland bracht ook op het Apennijnse schiereiland de aaneensluiting van het voordien in talloze staten versnipperde land tot één staat de volledige overwinning van de emancipatie.
De strijd om de vereniging ging uit van Sardinië, waar 'il risorgimento', de in 1847 te Turijn opgerichte beweging voor eenheid en vrijheid, haar streven begon. In 1848 gaf koning Karel Albert van Sardinië zijn land een grondwet, verleende de Joden alle burgerlijke en politieke rechten en plaatste zich aan het hoofd van de nationale beweging. Na zijn troonsafstand in het jaar 1849 ging zijn zoon Victor Emanuel II vastbesloten voort het gestelde doel na te streven, de verwezenlijking van het risorgimento. Onder de geniale leiding van Cavour - in 1852 tot minister president van Piemont-Sardinië benoemd -, die in de jurist Isaak Artom een bekwaam medewerker vond, kwam het bevrijdingswerk stap voor stap tot stand. In 1859 kreeg Piemont Lombardije erbij, na de overwinning op Oostenrijk bij Solferino. In 1860 sloten zich

door volksstemming Toscane, Parma, Modena en Romagna aan. In hetzelfde jaar landde de aanvoerder van de vrijscharen Giuseppe Garibaldi met zijn duizend roodhemden op Sicilië. Zijn dappere onderneming, waaraan vele Joden geestdriftig deelnamen, leidde tot de val van de Bourbons en tot de aansluiting van het koninkrijk van Napels en Sicilië bij de eenheidsstaat die bezig was te ontstaan. Onder Victor Emanuel die in 1861 in Florence tot 'koning van Italië' werd verheven, verwierven de Joden de gelijkstelling. In 1866 wordt deze ook in het aan Oostenrijk ontrukte Venetië afgekondigd.
Nu ontbrak nog slechts één laatste stuk in het grote werk van de Italiaanse eenwording: Rome, de hoofdstad van de Kerkelijke Staat. Vier jaar later sloeg ook aan de Tiber voorgoed het uur van de bevrijding voor de gettobewoners.
Op 20 september van het jaar 1870 - waarin het Vaticaanse concilie juist de onfeilbaarheid van de paus als dogma had erkend - rukte Victor Emanuel II met zijn troepen de Eeuwige Stad binnen. Rome werd de hoofdstad van het verenigde, vrije Italië, de paus, die zijn kerkelijke staat had verloren, werd de 'gevangene van het Vaticaan'. De harde uitzonderingswetten van de oude tijd die Pius IX nog in 1850 opnieuw tegen de Joden had afgekondigd verloren hun geldigheid en het gordijn viel na de laatste akte van de eeuwenlange tragedie van het Romeinse Jodendom. Terwijl de poorten van het Vaticaan zich achter de paus sloten, werden de poorten van het Romeinse getto voorgoed geopend. De leden van de bevrijde Joodse gemeente dankte koning Victor Emanuel II als 'Italianen, Romeinen en Israëlieten' en zij sprak de gelofte uit: 'Wij gebruiken nu voor de laatste maal de naam Israëliet. Op dit ogenblik van onze overgang naar het heilige regime van de burgerlijke gelijkheid is dit onze dankbare plicht. Onder de scepter van uwe majesteit zullen wij voortaan buiten onze synagoge er slechts aan denken dat wij Italianen en burgers van Rome moeten zijn en ook nooit iets anders willen zijn.'

Engeland ging zijn eigen weg, georganiseerder en vreedzamer, zonder reactionaire terugslagen. In het eilandenrijk waren de Joden niet aan strenge aparte wetten onderworpen. Zij mochten zich overal vestigen en vrijwel alle beroepen uitoefenen. Hun betrekkingen met de omringende wereld bleven ongestoord. Zij waren in feite al geëmancipeerd lang voor men het besluit nam deze toestand ook te legaliseren. Toen men in 1830 de katholieken gelijkstelling had beloofd, stelde Robert Grant het Lagerhuis voor om tevens alle in Engeland geboren Joden het volledige burgerrecht te verlenen. Het voorstel werd afgewezen. Daar stond echter tegenover dat in 1831 de voor de Londense city geldende bepalingen werden opgeheven volgens welke geen Jood het burgerrecht kon verkrijgen en een kleinhandelsbedrijf kon openen. In 1833 mislukte een poging tot wettelijke emancipatie opnieuw: weliswaar stemde het Lagerhuis in met het wetsontwerp dat Thomas Babington Macaulay had voorgesteld, maar het strandde in het Hogerhuis. In hetzelfde jaar werden de Joden evenwel tot de balie toegelaten - Francis Goldsmid hield als eerste Jood voor een Engelse rechtbank een pleidooi -, twee jaar later werden de Joden als rechters toegelaten. In 1835 werd David Salomons, één van de oprichters van de 'London and Westminster Bank' (1832), tot sheriff van de City gekozen. In 1837 werd deze erefunctie aan Moses Montefiore opgedragen. Met de wet van het jaar 1845 gingen, dank zij de bemoeiingen van Robert Peel, ook de deuren van de raadhuizen open: 'personen van de Joodse godsdienst' mochten in gemeentebetrekkingen worden aangesteld.
Slechts één laatste beperking bleef lange tijd bestaan - de toelating van Joden tot het parlement. Het zou meer dan tien jaar duren voordat ook deze achterstelling verviel. In 1847 werd baron Lionel Rothschild in het Lagerhuis gekozen als kandidaat van de

liberalen in de Londense city, maar hij kon zijn plaats niet innemen: hij weigerde de eed als parlementslid volgens de voorgeschreven formule af te leggen - 'overeenkomstig het ware geloof van een Christen'. Hetzelfde toneel herhaalde zich vijfmaal: baron Rothschild werd telkens opnieuw gekozen en even vaak niet toegelaten, omdat hij de eed steeds aflegde met weglating van de christelijke belijdenis. In het jaar 1858, toen het Hogerhuis na lange debatten zijn verzet tegen de vernieuwing had opgegeven, volgde eindelijk de wijziging van de eedsformule. Rothschild legde de eed af met de woorden: 'Zo waar helpe mij Jehova!' en hij nam zijn plaats in het Lagerhuis in. En reeds voor 1871 - het jaar waarin voor het eerst het bezoeken van de universiteiten niet meer afhankelijk was van het lidmaatschap van de Anglikaanse Kerk - lieten Oxford en Cambridge studenten van het Joodse geloof toe. Daarmee waren de laatste overblijfselen van de religieuze beperkingen verdwenen en waren de Joden in Engeland volledig geëmancipeerd.

Reeds in 1849 had Denemarken de burgerlijke gelijkstelling ingevoerd. Deze volgde, zij het langzamer, in de rest van Scandinavië. In Noorwegen kostte de afschaffing van de wet die de Joden de toegang tot het land op straffe van gevangenis verbood, een hevige strijd. In 1851 liet men hen toe, sedert 1891 mogen zij hun godsdienst openlijk belijden. Ook Zweden - waar de vestiging trouwens pas in 1775 met de Duitse Jood Aron Isak was begonnen - verkondigde tenslotte de gelijkberechtiging en schonk de Joden in 1865 het aktieve en in 1870 het passieve kiesrecht. Zwitserland, waar de Joden zich sedert de zeventiende eeuw slechts in de dorpen Oberendingen en Lengnau in de Aargau hadden mogen vestigen, voerde na langdurige binnenlandse meningsverschillen en onder internationale druk in 1866 het recht van vrije vestiging in. De nieuwe grondwet van 1874 kende generlei beperkende bepalingen meer.
De laatste schimmen van de middeleeuwen, die eeuwenlang het Joodse leven hadden verduisterd, waren nu ook uit Midden-Europa verjaagd. Alle aanhangers van het Joodse geloof waren volwaardige Europeanen geworden - als mensen, als staatsburgers, als cultuurdragers...
Alleen het Oosten, Rusland en Roemenië, stond nog ver bij de vorderingen van die tijd achter.
In 1877 verkreeg Roemenië in de Russisch-Turkse Oorlog de onafhankelijkheid. Op het congres van Berlijn, waar in 1878 de grote mogendheden onder leiding van Bismarck de staatkundige verhoudingen op de Balkan regelden, lag een memorandum van de Alliance Israélite Universelle, waarin werd gezegd: 'De toestand van de omvangrijke Joodse bevolking van Roemenië is verschrikkelijk. Reeds gedurende tien volle jaren staat zij bloot aan gruwelijke vervolgingen. Vrijwel ieder jaar wordt Europa opgeschrikt door berichten over vernielingen, plunderingen, moorden en massale uitwijzingen, waarvan Roemeense Joden de slachtoffers zijn. Bij deze gruwelen voegt zich nog een reeks wetten die de Joden uitsluiten van staatsdienst, openbare ambten, vrije beroepen en van vele takken van handel en industrie.'
De Engelse minister van buitenlandse zaken William Henry Waddington stelde voor, de onafhankelijkheid van Roemenië slechts te erkennen onder voorwaarde dat de belijders van alle godsdiensten gelijke en volledige rechten gewaarborgd kregen. Bismarck stemde hiermee in, evenals de vertegenwoordigers van Oostenrijk en Italië, voor Rusland Alexander vorst Gortschakow en voor Engeland de Christen geworden Benjamin Disraeli, earl of Beaconfield, die echter openlijk trots was op zijn Joodse afkomst.
Paragraaf 44 van het verdrag van Berlijn, volgens hetwelk 'het verschil in geloofsbelijdenis in Roemenië geen reden mag zijn tot uitsluiting van het genot van

burgerlijke en politieke rechten', bleef slechts op papier van kracht. Karl von Hohenzollern-Sigmaringen verklaarde als koning Carol I van Roemenië, vlak na het aanvaarden van de kroon cynisch: 'De Jodenparagraaf met zijn congresoctrooi is een holle frase over menselijkheid. Het is uitsluitend de taak van de wetgevende macht deze verhoudingen te regelen en ik ben ervan overtuigd dat er later, afgezien van de Alliance Israélite, geen haan naar zal kraaien hoe die bepalingen ten uitvoer worden gelegd...' Zo bleven bijna tweehonderdvijftigduizend Joden rechteloos en onbeschermd. Servië en Bulgarije daarentegen hielden zich aan de voorschriften van het congres van Berlijn. Griekenland had officieel zijn Joden reeds in 1844 geëmancipeerd; maar pas tegen het einde van de negentiende eeuw werkte het grondwettelijk vastgelegde recht gaandeweg te hunnen gunste door.
Ver in het Westen liet Spanje het onverstoorbaar bij het uitwijzingsedict van hunne allerkatholiekste majesteiten Isabella en Ferdinand in het jaar des Heeren 1492: iedere vestiging bleef de Joden officieel verboden. Pas in 1858 volgde de herroeping van deze uitwijzing. In 1960 telde men in totaal drieduizend Joden - in een staat die 468 jaren tevoren bijna tweehonderdduizend Joden onbarmhartig had verjaagd...

De grote bijdrage van de Joden

Met de emancipatie van de Joden, het slaken van de aloude boeien van de verbods-bepalingen op het uitoefenen van beroepen en het trage wegebben van allerlei discriminaties, wordt de wereld getuige van een buitengewoon en uniek verschijnsel: Israël beleeft in het westen van Europa, in alle landen die zijn zonen de vrijheid gaven, een verbijsterende renaissance. Zij, die zolang gedoemd waren geweest op de achtergrond te blijven, verzuimden geen ogenblik om de vele, hun tot dusver ontzegde mogelijkheden te benutten. Vol ijver om te leren, vlijtig en arbeidzaam zijn zij, gehard door de nood en door de eindeloze strijd die zij sinds mensenheugenis voor het naakte bestaan hebben moeten voeren.
In de gelederen van de gisteren nog onderdrukte mensen breekt een krachtig, nieuw leven zich baan. Het komt tot prestaties en verrichtingen die in hun overdaad en veelzijdigheid getuigen van een buitengewoon veelzijdige begaafdheid en wel op alle gebieden: van de politiek tot de geesteswetenschappen, van het geldwezen tot de opbouw van economie en industrie, van de muziek tot de natuurwetenschap en de techniek. De Joden, die tot de dag van gisteren nog gedwongen waren geweest in een getto te wonen, raken verbijsterend snel thuis in hun nieuwe omgeving. Binnen enkele tientallen jaren halen zij, wier gedachten zich tot dusverre slechts met de Thora en de Talmoed hadden beziggehouden, ook in het geestesleven een ontwikkeling in waarvoor de Christenen sedert de renaissance, de reformatie en de Aufklärung eeuwen ter beschikking hadden gestaan. Een veelheid van al te lang onderdrukte bekwaamheden kan zich plotseling ontplooien en komt ten goede aan de volken die nu eindelijk besloten schijnen deze lang verachte mensen in hun midden te aanvaarden. Deze bevrijde mensen komen met rijke, meer dan rijke gaven!
Zelfs hun uiterlijke verschijning verandert. 'Naar lichaam en ziel gebogen' hebben zij hun smalle Jodenstraten verlaten, door lijden en nood getekend zijn zij de moderne samenleving binnengegaan. Verrassend snel maken de nieuwe omstandigheden een eind aan de ongunstige fysieke invloeden waaraan zij zoveel geslachten lang waren blootgesteld. De gebogen houding, de uitgemergelde gestalte verdween, de grauwe gelaatskleur werd zeldzaam. De Jood won enkele centimeters aan lichaamslengte. Was dit nog wel hetzelfde volk?
'Men heeft hen verachtelijk willen maken door hen tweeduizend jaar lang als

verachtelijk te behandelen, hun de toegang te ontzeggen tot alle eer en alles wat eerbaar was en hen zodoende steeds dieper in de smerigste soorten nering te drijven,' schreef Nietzsche, die vijandschap jegens de Joden afkeurde en zelfs een 'morgenrood' van het Jodendom verwachtte, '...zij hebben evenwel nooit opgehouden zich tot de hoogste dingen geroepen te voelen en evenzo heeft de deugd van ieder die lijdt, nooit opgehouden hen te sieren. De wijze waarop zij hun vaderen en hun kinderen eren, de diepe zin die zij aan hun huwelijk toekennen en hun huwelijkszeden geven hun een bijzondere plaats onder alle Europeanen... In Europa hebben zij een harde scholing doorgemaakt, die achttien eeuwen heeft geduurd. Geen ander volk kan hierop wijzen... Dientengevolge zijn de psychische en geestelijke hulpbronnen bij de huidige Joden buitengewoon groot...'

Drie tijdvakken van de Joodse geschiedenis - zei Leo Baeck, de leider van de Duitse Joden in de moeilijkste tijd - vertonen een gelukkige symbiose. In de beide eerste - in de hellenistische tijd en in de Spaans-Arabische middeleeuwen - namen Joodse geleerden in sterke mate deel aan het vele vertaalwerk dat voor het Avondland via de wereld van de Islam de bronnen en de kennis van de antieke wereld ontsloot en zowel de vestiging van universiteiten als de opbloei van de wetenschap in Europa mogelijk maakte. De derde periode was het nieuwe liberale tijdperk in Duitsland.

Het is onmogelijk zelfs maar beknopt aan te geven wat het geëmancipeerde Jodendom in de negentiende eeuw aan grote dingen heeft gewrocht, aan baanbrekend, op de toekomst gericht werk, aan arbeid op het terrein van de culturele en geestelijke geschiedenis, als onderzoekers en denkers, als economen en industriëlen.

Was het een wonder dat de Joden ook in de financiële wereld op de voorgrond traden? Was het voor hen niet een vertrouwd gebied dat min of meer gedwongen hun domein was geworden sinds de kerkelijke regeling van het rentebeding hen naar de geldzaken had gedreven? Hier konden zij - die sinds eeuwen door koningen, vorsten en hoge geestelijken als financiers en financiële adviseurs waren aangesteld - uit een lange ervaring putten. Zoals reeds ten tijde van het opkomende mercantilisme, spelen zij hun rol ook in de nieuwe, economische orde die nu ontstaat. Het beginnende industriële tijdperk had ontzaglijke kapitalen nodig; geen fabriek, geen mijnonderneming, geen scheepsbouw of aanleg van een spoorweg kan worden begonnen of in bedrijf genomen zonder het voorhandenzijn van grote bedragen. Er moesten reusachtige bedragen worden verschaft; de opkomst van de economie was afhankelijk van de liquiditeit, het kapitaal werd dé levensvoorwaarde van de industrie. De tijd van het grootkapitaal was aangebroken en juist daarin bereikte het door de Joden van de late middeleeuwen tot aanzijn geroepen bankwezen het hoogtepunt van zijn economische functie. Banken van Joodse financiers verschaften de overal benodigde gelden voor de produktie die door voortschrijdende mechanisatie ontzaglijk toenam.

In deze nieuwe 'haute finance', uit de behoeften van de tijd voortgekomen, wordt een sleutelpositie ingenomen door de Joden van de oude gettostad Frankfort. Wie kent niet de geschiedenis van het huis Rothschild! Mayer Amschel Roth schild (1743-1812), de stamvader, had nog als Hoffaktor' in dienst van keurvorst Wilhelm von Hessen gestaan. Zijn zoons, de 'vijf Frankforters', brachten het tot staatsbankiers in vijf verschillende Europese landen. Zij dienden de conservatieve machten van Europa in de strijd tegen Napoleon, zoals zij ook de aanleg van spoorwegen hielpen financieren. De Engelse Rothschilds maakten het Benjamin Disraeli in 1875 mogelijk de aandelen in het Suezkanaal van de kedive Ismail Pasja te kopen, een transactie die Engelands overheersende positie in Egypte hielp vestigen. De opkomst van deze familie is werkelijk uniek.

In Engeland werd op het einde van de achttiende en in het begin van de negentiende

eeuw het huis Goldschmid de belangrijkste krediet en leenbank. David Sassoon, afkomstig uit een sefardische familie in Bagdad, richtte een bank op in Bombay die zich ontwikkelde tot de invloedrijkste onderneming van India, ja, van het gehele Nabije en Verre Oosten. Zijn nakomelingen verwierven hoog aanzien in de Britse geldaristocratie, in de politiek en... in de literatuur. In Frankrijk financierden de gebroeders Pereire, afstammelingen van een begaafde maranenfamillie uit Bordeaux, de Franse en Russische spoorwegaanleg. Achille Fould werd minister van financiën van Napoleon III, baron Moritz Hirsch verschafte het kapitaal voor het aanleggen van spoorwegen in Turkije, Rusland en Oostenrijk. Op de Duitse kapitaalmarkt was de leiding in handen van de families Bischoffsheim, Stern, Oppenheim, Goldschmidt, Wertheim en Seligmann. Gerson von Bleichröder, de 'laatste hofjood', zoals men hem wel noemde, was de vertrouwensman van drie keizers en de privébankier van Bismarck. Toen de kanselier in 1871 van het verslagen Frankrijk een buitengewoon hoge oorlogsschadevergoeding eiste, antwoordde de Franse president hem dat een dergelijk bedrag zelfs niet zou zijn op te brengen als men ten tijde van Christus was begonnen te sparen. Bismarck, die door Bleichröder werd vergezeld, antwoordde: 'Juist daarom heb ik een adviseur meegebracht wiens tijdrekening met de schepping van de wereld begint.' Tot de meest geziene particuliere banken behoorde in Berlijn het bankiershuis Mendelssohn & Co in de Jägerstrasse, opgericht door Franz von Mendelssohn, een afstammeling van de bekende filosoof; in Hamburg de bankiersfirma M. M. Warburg.
Tegen het einde van de negentiende eeuw begon de betekenis van Joodse particuliere banken achteruit te gaan. Steeds vaker namen naamloze vennootschappen de taak op zich om in de kapitaalbehoefte van de particuliere, grote ondernemingen te voorzien.

De industriële revolutie, die het eerst had plaatsgevonden in de textielindustrie, de verwerking van ijzer en de mijnbouw, hadden de Joden nog als onvrije burgers meegemaakt. Pas dank zij de emancipatiewetten konden zij nu ook als industriëlen en fabrikanten aan het bedrijfsleven deelnemen.
Jarenlang werkt David Schwarz aan zijn plannen voor een bestuurbaar, stijf luchtschip. Niemand neemt hem au sérieux, noch in Wenen, noch in Petersburg, tot hij een Duitse geldschieter vindt. In 1897 beleeft de bevolking van Berlijn een wereldsensatie. Boven het veld van Tempelhof zweeft - als een werkelijkheid geworden visioen van Jules Verne - aan lange ankertouwen een reusachtig, glanzend zilveren monster: het luchtschip van Schwarz - een met waterstof gevulde constructie van aluminium. Het stijgt op voor een proefvlucht en verdwijnt over de huizenzee. Tengevolge van een in wezen onbetekenende, technische tegenslag - de drijfriem van de propeller breekt - verliest het zijn bestuurbaarheid. Het moet een noodlanding maken, terwijl er juist een harde wind opsteekt, en het wordt daarbij vernield. De uitvinder David Schwarz heeft die dag niet meer beleefd. Toen een jaar tevoren een telegram van de Pruisische minister van oorlog hem bereikte met het verzoek zijn luchtschip te demonstreren, was hij juist aan een hartaanval overleden. Maar onder de toeschouwers bevond zich iemand die zich toen ook al met de ontwikkeling van een bestuurbaar luchtschip bezighield - graaf Zeppelin. In 1898 kocht hij alle patenten van Schwarz op. Tot de pioniers van de luchtvaarttechniek behoort ook de Joodse ingenieur Edmund Rumpler. In zijn fabriek ontwikkelde en bouwde hij één van de belangrijkste militaire vliegtuigen van de Eerste Wereldoorlog - de 'Rumpler-Taube'.
In 1875 - hij was al sinds 1861 met proeven bezig geweest - tovert Siegfried Marcus uit Mecklenburg zijn 'op eigen kracht rijdende wagen' uit zijn werkplaats in Wenen tevoorschijn. Het voertuig bezit als aandrijvende kracht iets volkomen nieuws: een

explosiemotor met elektrische ontsteking! In de Mariahilferstrasse maakt hij met zijn merkwaardig apparaat de eerste proefrit. De dag daarop krijgt hij evenwel de politie aan de deur, die hem alle verdere proeven verbiedt... wegens het storende lawaai. Marcus is teleurgesteld en ontwikkelt zijn hobby niet verder. Voor alle zekerheid vraagt hij wel patenten aan. Niet minder dan achtenzeventig! Vanuit Mannheim echter en niet vanuit Wenen begon in de jaren tachtig de triomftocht van de automobiel en officieel worden Daimler en Benz als de uitvinders beschouwd.
In 1870 emigreert naar Amerika Emil Berliner, die in 1877 onafhankelijk van Hughes de microfoon uitvond en de fonograaf van Edison belangrijk verbeterde. Berliner is bovendien de vader van de grammofoonplaat. Robert von Lieven, zoon van een Joodse bankier in Wenen, onderzocht de kathodestralen en vond verschillende praktische toepassingen uit, waardoor later de radiotechniek en de geluidsfilm mogelijk werden. Gabriel Lippmann, die naar Frankrijk emigreerde, vond daar de kleurenfotografie uit; Moritz Jacobi de galvanoplastiek; hij bouwde ook het eerste motorschip en Sansone Valobra bedacht de veiligheidslucifer.
Op alle gebieden van de geneeskunde leveren de Joden schitterende prestaties; in kort bestek is het nauwelijks op te sommen: het werk van Paul Ehrlich, de medegrondlegger van de serumtherapie, die het salversan tot ontwikkeling bracht, en August von Wassermann met de naar hem genoemde test. Ferdinand Julius Cohn - sinds 1859 de eerste Joodse hoogleraar aan een Pruisische universiteit en één van de grondleggers van de bacteriologie - had als eerste de betekenis begrepen van de ontdekkingen van Robert Koch. De bacterioloog Waldemar Mordecai Haffkine ontdekte de verwekker van builenpest en voerde de profylactische inenting tegen cholera en pest in. Cesare Lombroso legde de grondslag van de forensische psychiatrie, Moritz Lazarus en zijn zwager Heyman Steinthal riepen de nieuwe wetenschap van de volkerenpsychologie in het leven.
Namen die niet weg te denken zijn uit de moderne scheikundige en verfstoffen-industrie: Adolf von Baeyer, zoon van een Joodse moeder, vervaardigt in 1878 voor de eerste maal synthetisch indigo. Zeer verdienstelijk werk bij het onderzoek en de ontdekking van kleurstoffen en bij de opbouw van de chemische industrie verricht Heinrich Caro als directeur van de Badische Anilin- und Sodafabrik. De Duitse kaliumindustrie dankt haar bestaan aan Adolph Frank. Het procédé waarmee men ammoniak uit de lucht kan winnen werd ontdekt door Fritz Haber en daarmee werd de Duitse landbouw in de Eerste Wereldoorlog behoed voor een catastrofaal gebrek aan kunstmest.
In de natuurkunde werd baanbrekend werd verricht door Heinrich Hertz, die het bewijs leverde dat licht een elektromagnetisch verschijnsel is. Carl Gustav Jacobi was na Gauss de meest vooraanstaande wiskundige van zijn tijd. Georg graaf van Arco was ook van Joodsen huize, eerst officier, later natuurkundige, en hij maakte zich verdienstelijk bij de ontwikkeling van de radiotechniek.
Grootse dingen werden in de Duitse rechtswetenschap tot stand gebracht - te beginnen met Friedrich Julius Stahl, de grote conservatieve leraar in het staatsrecht en Levin Goldschmidt, de vader van het Duitse handelsrecht, voorts door Martin Wolff, de vooraanstaande kenner van het civiele recht en Heinrich Derenburg, bekend in de wereld van het burgerlijke recht, tot aan deskundigen in het staatsrecht als Paul Laband en Georg Jellinek.
Toen de eeuw ten einde liep, was het werk reeds begonnen van twee geleerden die voor de mensheid geheel nieuwe werelden ontsloten: Sigmund Freud en Albert Einstein.
'De Joden,' merkt Hans Joachim Störig op, 'brachten met minder dan één procent van

de wereldbevolking, meer dan tien procent van de Nobelprijswinnaars voort...'
Hoeveel initiatieven danken uitgeverij, pers en nieuwsdienst niet aan de Joden! Uit de Joodse gemeente van Fürth kwam in 1848 Leopold Ullstein voort, die in Berlijn de nu nog altijd beroemde uitgeverij Ullstein stichtte, maar ook Adolph Ochs die in de Verenigde Staten de '*New York Times*' schiep. Rudolf Mosse uit Grätz was de oprichter van op één na het grootste uitgeversbedrijf in Berlijn. De uit Kassel afkomstige Paul Julius Freiherr von Reuter, geboren als Israel Beer Josaphat, stichtte in 1849 in Aken en later in 1851 in Londen het over de hele wereld bekende persbureau Reuter.
En hoe stond het met het openbare leven, met de politiek? Hier treffen wij Karl Marx aan, een gedoopte zoon van Joodse ouders en de grondlegger van het wetenschappelijke socialisme; Moses Hess, de vader van het ethisch georiënteerde socialisme, en Friedrich Julius Stahl, Christen van Joodse afkomst en theoreticus van de staatsleer over de christelijke standen in het Pruisen van voor en na de beruchte maartdagen. Ferdinand Lassalle was de schepper van de sociaaldemocratische beweging in Duitsland en riep in 1863 de 'Allgemeiner Deutsche Arbeiterverein' in het leven; Eduard Lasker werd de leider van de nationaalliberalen...
Is men Emin Pascha vergeten, de moedige bestrijder van de slavenhandel die in 1890 een Duits koloniaal rijk in Midden-Afrika trachtte te scheppen? Deze 'grote zoon van zijn volk', zoals keizer Wilhelm II hem eens noemde, heette eigenlijk Isaak Eduard Schnitzer en was afkomstig uit Oppeln.
Joodse namen ontbreken evenmin in de beeldende kunst - wij noemen slechts Camille Pissarro, Max Liebermann, Amadeo Modigliani, Marc Chagall en Jacob Epstein - en verder in de muziek: Felix Mendelssohn-Bartholdy, Jacques Halévy, Giacorno Meyerbeer, Gustav Mahler en - in onze eeuw - Arnold Schönberg, Erich W. Korngold, Kurt Weill, Darius Milhaud...
'In alle Europese landen,' kon Carl Jacob Burckhardt later schrijven, 'hebben de Joden zich na hun emancipatie van de negentiende eeuw nationaal in zeer sterke mate geïntegreerd. De Joodse staatsburgers hebben in Duitsland in hoge mate meegewerkt aan die nationale ontwikkeling. Immers: drie Joden hebben het Duitsland mogelijk gemaakt om in de Eerste Wereldoorlog gedurende vier jaren tegen de rest van de wereld stand te houden: Walther Rathenau die de Duitse oorlogseconomie organiseerde, de chemicus Fritz Haber die door de ontdekking van zijn stikstofprocédé de Duitse munitiefabrikage waarborgde en Albert Ballin, de schepper van Duitslands grote koopvaardijvloot. Zij vonden allen een tragisch einde...'

Wat na 1871 gebeurde

Toen de overwinning op Frankrijk was behaald en het Duitse rijk tot stand was gekomen, heerste er alom grote vreugde in Duitsland. De vrede die de Joden was beloofd, duurde evenwel maar al te kort!
De emancipatie - in het staatsblad afgedrukt en gepubliceerd - was nog lang niet in de harten van de mensen doorgedrongen. Daarvoor waren de oude vooroordelen nog veel te diep geworteld, de haat die gedurende eeuwen jegens de Joden was aangewakkerd, sluimerde nog in alle lagen van het Duitse volk. Uit alle hoeken en gaten kroop het verleden weer voor de dag en bij de oude verwijten en beschuldigingen voegden zich gevaarlijke nieuwe. Degenen die ze propageerden, vonden in brede kring een gewillig oor.
Nu zou in nog grotere mate een echte verlichting nodig zijn geweest, nu was er nog meer behoefte aan bekwame en goedwillende mannen van formaat om met over-

tuiging en geestdrift verdraagzaamheid en menselijkheid te prediken voor een volk, een burgerij, die te lang in onpolitiek en slaafs denken was opgevoed, een volk dat met de ontplooiing van een vrijheidslievende gedachte nog niet vertrouwd was. De situatie vroeg om een grote figuur, maar die ontbrak... Reeds had de toenmalige politieke filosofie zich al te zeer in de leidende intellecten vastgebeten - vooral in Pruisen. Reeds had die wijsbegeerte ertoe geleid het gehele denken uitsluitend te concentreren op het probleem van de staat in zijn relatie tot het individu. Maar de opvatting dat de staat des te beter zou functioneren naarmate de individuen eendrachtiger waren, kon geen buitenstaander dulden, kon tegenover de Joden slechts de eis stellen van volkomen assimilatie, van het opgeven van iedere vorm van anderszijn.
Zouden juist die jaren niet de aangewezen tijd zijn geweest om zich opnieuw te bezinnen op het oeroude probleem van de verhouding tussen Christenen en Joden, om zich eindelijk eens ernstig met de 'oudere broeder' bezig te houden? Maar ook de Kerken zwegen, zowel de protestantse als de katholieke, en wat men uit de mond van hun predikanten en priesters kreeg te horen, waren de stemmen van het verleden.
Wat gebeurde er nu in Duitsland, nadat de emancipatie in de grondwet was verankerd, in de laatste dertig jaar die de negentiende van de twintigste eeuw scheidde?
Op de zegeroes van 1871 volgden weldra zware teleurstellingen. De 'Kulturkampf' en de politieke tegenstellingen, de economische zorgen en de sociale misstanden veroorzaakten ontevredenheid onder de brede lagen van de bevolking - en zeer spoedig had men de zondenbok gevonden. Van alle zijden begonnen eensklaps weer aanvallen en aantijgingen tegen de Joden. Met verbijsterende snelheid rolt een nieuwe golf van haat op de zojuist bevrijde mensen toe.
In 1872 begint het katholicisme de strijd tegen het liberalisme en het manchesterdom, tegen de geldzucht van deze tijd met zijn gewaagde speculaties. Een toespraak van de paus ter gelegenheid van Kerstmis luidt de strijd in: Pius IX - wiens langdurig pontificaat sedert 1846 door antisemitisme wordt gekenmerkt - treedt opnieuw tegen hen op: de Joden waren de vijanden van de Christenen en van de geciviliseerde samenleving, zij aanbaden de mammon..
In 1873 eindigen de overijlde oprichtingen van naamloze vennootschappen en de vele gewaagde speculaties met een beurskrach. Brede kringen van de middenstand, waaronder ook vele Joden, worden getroffen en schieten er hun spaargelden bij in. Op 14 januari, nog voor het tot de financiële krach kwam, had de Jood Eduard Lasker, de leider van de nationaal-liberalen in de Rijksdag, als eerste gewezen op de gevaren die een ongecontroleerde golf van speculaties, begunstigd door de Franse herstelbetalingen, met zich mee moest brengen en hij had maatregelen geëist tegen de door hem aan het licht gebrachte financiële schandalen. Er gebeurde niets. Maar voor de agitators was het voldoende dat er Joden aan de bedrieglijke praktijken hadden deelgenomen. In het veelgelezen familieblad '*Die Gartenlaube*' begint een serie artikelen, getiteld '*De beurs en speculatiezwendel*' van de hand van Otto Glagau. Ongeacht het feit dat zich onder de zwendelaars en speculanten niet weinig Christenen en zelfs vele edellieden bevonden, schoof de schrijver alle schuld van de krach op de Joden.

Er beginnen aanvallen op de liberale bladen, tegen de door Joden uitgegeven kranten - het '*Berliner Tageblatt*' en de '*Frankfurter Zeitung*'. 'De Joden hebben de hele pers aan zich getrokken!' klinkt het van conservatieve zijde. Het katholieke '*Germania*', het orgaan van de centrumpartij, stelt in 1875 'de Joden' verantwoordelijk voor de overal om zich heen grijpende verwereldlijking en ziet in hen en in de 'Joodse' pers de voornaamste voorvechters van het liberalisme. Zelfs de 'Kulturkampf', wordt beweerd,

zou 'een gevolg van die Joodse invloed' zijn. Men zegt zelfs dat de Jodenvervolgingen in de middeleeuwen geen gevolg waren van godsdienstig fanatisme, maar een 'protest van het germaanse ras tegen het binnendringen van een vreemde stam'. De Pruisisch-conservatieve '*Kreuzzeitung*' is al evenmin karig met zijn aanvallen op Joden; toen Bismarck nog met de liberalen verbonden was, werd hij in diskrediet gebracht zogenaamd omdat hij onder Joodse invloed stond.
Jaren tevoren had een grote componist de culturele strijd tegen de Joden ingeluid - Richard Wagner. In 1850 was van zijn hand - weliswaar onder het pseudoniem Karl Freigedank - een verhandeling '*Het Jodendom in de muziek*' verschenen dat hij in 1869, nu onder zijn volle naam, liet volgen door '*Toelichtingen op het Jodendom in de muziek*' ('*Das Judentum in der Musik*' en '*Aufklärungen Ober das Judentum in der Musik*'). De Joodse muziek wordt daarin onverbiddelijk veroordeeld. Hij stelt het bestaan vast van een algemeen kunstzinnig onvermogen bij de Joden, die 'slechts in staat zijn tot napraten en nabootsen en niet werkelijk scheppend kunnen dichten of kunstwerken voortbrengen'. Hij doet alle mogelijke moeite dit te bewijzen - aan de hand van Mendelssohn-Bartholdy en Meyerbeer, de belangrijkste Joodse componisten van zijn tijd. Aan Giacomo Meyerbeer, die hij met zoveel haat aanviel, had hij overigens de première van '*Rienzi*' en van de '*Vliegende Hollander*' in Berlijn te danken en in zijn Parijse jaren had juist Wagner tot de grote bewonderaars en navolgers van Meyerbeer behoord. 'De orkestratie van Wagner,' luidt het oordeel van professor H. H. Stuckenschmidt, 'en vele wezenlijke kenmerken van de schoonheids-normen in de opera die tot zelfs in '*Salome*' en '*Elektra*' van Richard Strauss bewaard zijn gebleven, zijn even onmiskenbaar Meyerbeeriaans als bijvoorbeeld Verdi's '*Aïda*'.'
De politieke strijd tegen de Joden wordt in Berlijn geleid door de evangelische hofpredikant Adolf Stökker. In zijn strijd tegen socialisten en Joden richt hij in 1878 de eerste politieke partij voor de kleine burgerman op: de 'Christlich-soziale Partei'. Zowel van de kansel als op bijeenkomsten die weldra door middenstandskringen op geweldige schaal worden bezocht, klinken zijn strijdbare redevoeringen. 'Inmenging' en 'aanmatiging' van de Joden behoren tot zijn pakkendste slagwoorden. 'juist omdat wij deze bloedvergiftiging hebben gevoeld,' roept de hofpredikant tot zijn toehoorders bij een toespraak in de zalen van de Berlijnse bok bierbrouwerijen, 'zijn wij eindelijk opgestaan en hebben wij de hand opgeheven tegen het vergif dat aan het gemoedsleven van ons volk vreet en uitgeroepen: dat mag zo niet verder gaan! De Joden, dat zijn de gifmengers...' 'Versterking van de christelijk-germaanse geest is het middel,' schrijft de hofpredikant, 'om het gezwel van het Jodendom in het germaanse leven uit te snijden, om aan deze verderfelijke kanker een einde te maken.'
De strijd van Stöcker begint juist in de jaren dat Bismarck een conservatieve politiek ging volgen. Zonder deze direct aan te moedigen, duldde hij evenwel dat de reactie uit alle macht een tegen de Joden gerichte campagne begon te ontketenen, zo heftig als Duitsland sedert 1819 niet meer had gekend. Geen enkele maal trad Bismarck openlijk en energiek, noch vermanend, sussend of zelfs maar met een verhelderend woord op tegen de weldra steeds roeriger wordende agitatie, die in haar programma een onbeperkte smaadcampagne tegen de Joodse medeburgers had staan en haar opruiende meningen in alle openbaarheid, zowel in publikaties als in het parlement liet horen.
De oude, krachtig losbrekende stroom van antisemitisme graaft zich een nieuwe bedding - argumenten die eens op de godsdienst stoelden, worden geseculariseerd en pseudo-biologisch gefundeerd: er duikt een nieuwe, zogenaamd 'wetenschappelijke' leer op. Van de hand van Wilhelm Marr, de gedoopte zoon van een Joodse toneelspeler, verschijnt het geschrift: '*De overwinning van het Jodendom op het Germanendom*' ('*Der Sieg des Judentums über das Germanentum*'). De Jodenkwestie,

luidt het daarin, is geen godsdienstige, maar een rassenkwestie. Marr, die ook het begrip 'antisemitisme' invoert, richt in oktober 1879 in Berlijn de 'Antisemiten-Liga' op. Het uitgesproken doel luidt: 'Het Duitse vaderland van de volkomen verjoodsing redden'.

Wat op straat, wat in betogingen, in smaadschriften en opruiende redevoeringen weerklinkt, wordt door een Duitse geleerde naar de universiteitszalen overgebracht en voor de academie pasklaar gemaakt. In de '*Preussische Jahrbücher*' publiceert de Berlijnse professor Heinrich Treitschke, een woordvoerder van de nationalistische reactie, eind 1879 zijn verhandelingen: '*Een woord over ons Jodendom*'. 'Tot in de kringen met de hoogste beschaving,' schrijft hij, 'onder mannen die iedere gedachte aan kerkelijke onverdraagzaamheid of nationale hoogmoed met afschuw zouden afwijzen, klinkt nu als uit één mond: de Joden zijn ons ongeluk.' Er was een noodlottig slagwoord uitgesproken.

De antisemieten laten het niet bij woorden. Zij worden onmiddellijk ook politiek actief en zij organiseren een radicaal optreden om hun eisen bij de regering door te zetten. De leraar Bernhard Förster (de zwager van Nietzsche) en de officier buiten dienst Max Liebermann von Sonnenberg stellen een verzoekschrift aan de rijkskanselier op. Dit begint: 'Sedert lange tijd zijn de gemoederen van ernstige vaderlandslievende mannen uit alle standen en partijen diep bezorgd over het voortzieken van het Joodse volkselement...' Het verzoekschrift vraagt de beperking van verdere Joodse immigratie en de verwijdering van de Joden uit alle staatsfuncties. Wanneer de tekst gepubliceerd wordt, klinkt uit vrijheidslievende kringen een krachtig protest op. Een oproep, getekend door geleerden van naam als Mommsen, Rudolf Virchow, Gustav Droysen, Rudolf Gneist en door afgevaardigden en vertegenwoordigers van de Berlijnse koopmansstand - stelt de anti-Joodse beweging als een 'nationale schande' aan de kaak en eist 'optreden tegen deze janboel', 'kalmering van de kunstmatig opgezweepte hartstocht van de volksmassa'. 'Mannen die op kansel en katheder dienden te verkondigen dat onze cultuur de isolatie heeft overwonnen van de volksstam die de wereld eens de verering van de ene God heeft geschonken,' schrikken er niet voor terug, 'de nalatenschap van Lessing' geringschattend te bejegenen.

In de Pruisische kamer van afgevaardigden komt het na de interpellatie van een vrijzinnige afgevaardigde tot felle debatten. Virchow noemt de antisemitische agitatie die zich nu weer van godsdienstige, dan weer van economische of racistische argumenten bedient, charlatanerie en hij verwijt de regering, die op de conservatieve partij steunt, solidair te zijn met de antisemitische stokers.

De hofpredikant Stikker verkondigt demagogisch dat hij juist niets anders wenst dan de door de Joden verstoorde vrede herstellen: 'Het Jodenvraagstuk is voor mij geen godsdienstige, geen racistische en geen staatsrechtelijke kwestie meer. Het is een sociaal-ethische aangelegenheid... Wij hebben het recht te verlangen dat deze staat wordt beschouwd als een christelijke gemeenschap die wordt bestuurd door een christelijke regering en een christelijke wetgeving!' Wanneer men hem waagt: 'Heeft u het verzoekschrift ondertekend?', liegt de hofpredikant: 'Nee.' Men bewijst hem echter het tegendeel.

De Joden zijn ontsteld. De vijandschap die de Jodenvervolgingen in het Duitsland van 1819 tot aanzien riep, is opnieuw ontwaakt. Verslagen schrijft Berthold Auerbach, de auteur van de beroemde '*Dorpsverhalen uit het Zwarte Woud*' op 23 november 1880: 'Tevergeefs geleefd en gewerkt! Dat is de verpletterende indruk die ik heb overgehouden van deze debatten in het Huis van Afgevaardigden, die twee dagen in beslag namen. En ook al houd ik mij voor dat het misschien helemaal niet zo erg is,

dan blijft toch het verschrikkelijke feit bestaan dat een dergelijke grofheid, leugenachtigheid en haat nog mogelijk is... Het bewustzijn van wat er in de Duitser nog sluimert en onverwacht tot uitbarsting kan komen, is niet meer uit te wissen.'
De bond van Duits-Israëlitische gemeenten laat een rondschrijven uitgaan: 'Hoe smartelijk voor iedere weldenkende geloofsgenoot deze kunstmatig en met voorbedachte rade opnieuw aangewakkerde en aangeblazen haat tegen ons geloof en ons ras ook moge zijn, hij moet zijn hart niet laten verbitteren tegen zijn christelijke medeburgers, het gevoel voor zijn burgerplichten niet laten vertroebelen. Deze tijd van beproeving leert ons niet alleen de ware vrienden en bevorderaars van de humane denkwijze kennen, waarderen en achten, maar er ligt ook een vermaning tot inkeer in opgesloten.' De bond wendt zich officieel tot Bismarck. Hij verzoekt de rijkskanselier onder verwijzing naar het opruiende geschrift van Marr en de anti-Joodse agitatie, 'door het grote, morele gewicht' van zijn woord 'de verwarde en misleide openbare mening de weg van het recht en de menselijkheid te wijzen'. Bismarck keurt de verzoekers zelfs geen antwoord waardig. De Berlijnse Joodse gemeente wendt zich even vergeefs herhaaldelijk tot de Pruisische minister van binnenlandse zaken. Graaf Eulenburg stuurt hen uiteindelijk met een kluitje in het riet: de staat kan alleen met geweld ingrijpen wanneer openlijke kritiek zich schuldig maakt aan overtreding van de wet, hetgeen niet het geval is.
De antisemieten hadden overigens geen succes met hun eisen, ook later niet. Maar het eenmaal uitgestrooide vergif, het antisemitisme, 'het socialisme van de dommen', zoals August Betel het noemt, vreet verder. Hele reeksen opruiende geschriften en pseudowetenschappelijke werken tegen het Jodendom verschenen. Er vonden antisemitische congressen plaats, men stichtte de Deutsch-Soziale Partei, een van de voorlopers van het Nationaal-Socialisme.
In 1887 stelde Theodor Fritsch zijn '*Antisemiten-Catechismus*' samen, waaruit het beruchte '*Handbuch der Judenfrage*' ontstond. In 1891 mislukte weliswaar de poging in Xanten aan de Rijn een proces wegens rituele moord op touw te zetten doordat de officier van justitie vrijspraak eiste. Maar in de Rijksdag verklaarde hofpredikant Stikker ten aanzien van deze kwestie: 'Ik kan mij niet voorstellen dat het godsdienstige ritueel van de Joden moord en het gebruik van bloed met wat voor oogmerk dan ook verlangt. Maar dat is een kwestie van formulering, want niemand die de geschiedenis kent, zal immers loochenen dat Christenen, in het bijzonder kinderen, eeuwenlang door de hand van Joden uit fanatisme of uit bijgeloof zijn omgekomen.'
In 1898 verschijnt van Houston Stewart Chamberlain (die tien jaar later de schoonzoon van Richard Wagner wordt) het boek '*De grondslagen van de negentiende eeuw*', waarin de gehele cultuurgeschiedenis slechts wordt voorgesteld als een strijd van de 'deugdzame Ariërs' tegen de 'verderfelijke Semieten'. Deze zoon van een Engelse generaal, die zich tot Duitser liet naturaliseren, voltooit de rij van doodgravers van de gewetensvrijheid en de tolerantie.
Daarmee was op het einde van de negentiende eeuw het arsenaal van het anti-semitisme compleet: alle leuzen, argumenten en slagwoorden die na 1933 zouden voeren tot de grootste, ooit begane massamoord op een weerloze minderheid lagen klaar...

Reeds lang was deze beweging ook naar Oostenrijk-Hongarije overgeslagen. In het jaar 1882 werd naar middeleeuws voorbeeld een groot proces wegens rituele moord gehouden. Vijftien Joden uit de Hongaarse stad Tisza-Eszlar werden meer dan een jaar in voorarrest gehouden, alvorens de rechtbank de volledige onschuld van de beklaagden moest vaststellen en hen vrijsprak.

In 1875 had de kanunnik en Praagse professor in de theologie August Rohling de verhandeling '*Der Talmudjude*' gepubliceerd, een geschrift dat in grote mate bijdroeg tot de antisemitische stemming. In een proces kon de beëdigde verklaring van de geleerden Theodor Mildeke en A. Wünsche aantonen dat de auteur meer dan vierhonderd tekstgedeelten op misleidende wijze had vertaald en verkeerd had geïnterpreteerd. Het lasterlijke werk van Rohling werd niettemin in massale oplagen verspreid. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1895 in Wenen verkregen de grootduitsers onder Georg von Schönerer, die een nationaal antisemitisme vertegenwoordigden, tezamen met de antisemieten uit de kringen van geestelijkheid en middenstand onder prins Alois von Liechtenstein en de bekende advocaat dr. Karl Lueger, een overweldigende meerderheid. In 1897 werd Lueger tegen de wil van keizer Frans Jozef, die tegen het antisemitisme was gekant, burgemeester van Oostenrijks hoofdstad. Hij bleef het gedurende veertien jaar. Wenen ontwikkelde zich steeds meer tot een burcht van antisemitische agitatie, waar men nooit moe werd de Joden als een minderwaardig ras, als vreemde elementen en als gevaarlijke volksvijanden te belasteren. Wat er in die tijd in Wenen aan opruiende en pseudowetenschappelijke anti-Joodse literatuur bestond, werd gelezen door ene Hitler, een Oostenrijker die later door een handigheid tot Duits staatsburger werd gemaakt en die het klaarspeelde Duitsland van 1933 tot 1945 te 'leiden' naar het diepste punt van barbarisme waartoe ooit een vooraanstaand cultuurvolk is gezonken.

Zelfs Frankrijk, het vaderland van de emancipatie, bleef niet verschoond: kort voor het einde van de eeuw komt het tot een grote uitbarsting van antisemitisme: door de strijd om Alfred Dreyfus wordt het land tot aan de rand van een burgeroorlog gevoerd.
In 1854 was de '*Essai sur l'inégalité des races humaines*', de '*Verhandeling over de ongelijkheid van de menselijke rassen*' van graaf Josef Arthur Gobineau verschenen. Het vertegenwoordigde een racistische theorie die slechts de 'Ariërs', met name de Germanen, als cultuurscheppend beschouwde. De uiteenzettingen van Gobineau, waarvan de wetenschappelijke waarde van nul en gener waarde was, vonden toen reeds op grote schaal weerklank. Drie decennia later won het antisemitisme voor de eerste maal plotseling sterk terrein. In 1882 was de katholieke bank 'Union Générale', waaraan ook vele leden van de aristocratie hun geld hadden toevertrouwd, failliet gegaan. De zondenbok was opnieuw snel gevonden. De antisemitische activiteiten die zich in Berlijn en in Wenen zo sterk aan het uitbreiden waren, hadden juist in die tijd ook in Parijs vaste voet gekregen. De Joden kregen de schuld! Weliswaar kwam in 1883 Ernest Renan, de gerespecteerde godsdiensthistoricus en oriëntalist, energiek tegen de antisemitische rassentheorieën op, maar de reactie was sterker. In 1886 publiceerde de journalist Edouard Drumont zijn '*La France juive*' (Het Joodse Frankrijk), dat weldra tot de meest gelezen boeken zou behoren. Iedere tegenslag die Frankrijk had getroffen, beweerde de schrijver, was terug te voeren tot Joodse intriges. Het dagblad '*Libre Parole*' met diezelfde Drumont als redacteur wordt in 1892 opgericht en begint zijn aanvallen op de Joden. Nu was het terrein geëffend en de tijd rijp om een voorbeeld te stellen. Een intrige waarbij de Franse antisemieten en de klerikaal royalistische partij betrokken waren, maakte een officier van het Joodse geloof tot haar slachtoffer.
In 1894 wordt de kapitein van de artillerie Alfred Dreyfus, die bij de generale staf werkte, gearresteerd onder beschuldiging militaire geheimen aan de Duitse regering te hebben verraden. De overeenkomst van zijn handschrift met dat van een begeleidend schrijven dat uit de Duitse ambassade afkomstig was, is alles waarop de aanklacht steunde. Slechts drie van de vijf schriftkundigen bevestigen de identiteit van het

handschrift. Niettemin wordt Dreyfus door de krijgsraad schuldig bevonden, op 5 januari 1895 in Parijs in het openbaar gedegradeerd en tot levenslange verbanning naar het Duivelseiland veroordeeld. Het leek of de opzet was gelukt. De afloop van het proces, waarmee een hevige Antisemitische campagne in de pers, op straat en in het parlement was samengegaan, veroorzaakte in het hele land een golf van vijandschap jegens de Joden.
Maar Dreyfus was onschuldig. Niet hij had landverraad gepleegd, maar een zekere majoor Esterházy. Desondanks werd het proces niet heropend. Geen van de bevoegde instanties dacht eraan terwille van een Jood het leger te compromitteren. Er waren evenwel Fransen die bereid waren de strijd om de rehabilitatie van kapitein Dreyfus aan te pakken. Emile Zola schreef zijn beroemd geworden open brief aan de president van de republiek: '*J' accuse*' ('*Ik beschuldig*'). Er begon een strijd die Frankrijk in twee kampen verdeelde: tegenover de Dreyfusards, die voor gerechtigheid en menselijkheid vochten, stonden de reactionaire, antisemitische anti-Dreyfusards.
In het jaar 1900 kreeg Dreyfus amnestie. Maar er verstreken nog zes jaar voor hij in 1906 eindelijk werd gerehabiliteerd en tot ridder van het Legioen van Eer werd bevorderd. Maar het gedurende zo lange tijd verbitterd uitgevochten geschil had een zuiverende en verhelderende uitwerking gehad: 'Frankrijk had,' volgens de woorden van Ernst von Schenk, 'het antisemitisme als politiek verleidingsmiddel overwonnen en jegens het Jodendom een houding gevonden die er op een doorslaggevende wijze toe had bijgedragen te verhinderen dat de Europese beschaving in de barbaarsheid van het racisme zou wegzakken.'

Theodor Herzl en het zionistencongres in Basel

Vlak voor het begin van de twintigste eeuw staat uit de gelederen van de vele duizenden geassimileerden voor het Jodendom de man op die het initiatief neemt tot de politieke beweging van het zionisme: Theodor Herzl.
Hij was in 1860 in Budapest geboren en niets onderscheidde zijn leven van dat van vele andere geloofsgenoten. Hij hield zich reeds vroeg met letterkunde bezig, studeerde na de verhuizing van zijn familie naar Wenen rechten en was zelfs 'actief' in een studentencorps.
'Theodor Herzl,' schrijft de auteur Hermann Bahr later, 'was, toen ik... op de universiteit van Wenen kwam de glorie en trots van het studentencorps. Ik herinner mij nog zeer duidelijk de bekoring die van hem uitging: zijn rijzige gestalte, zijn spottend superieure geest en de ridderlijkheid van zijn karakter waren onweerstaanbaar. Wij eerstejaars studenten verwonderden ons dan ook niet minder dan hijzelf over het bericht dat hij door een eenstemmig besluit van de senaat uit ons midden was geschrapt. Wat was er gebeurd? Het, studentencorps had, om niet bij de mode achter te blijven, het besluit genomen voortaan geen Joden meer toe te laten en Herzl te schrappen...
Herzl liet zich evenwel door zijn ervaring als student de vreugde aan het aards bestaan niet ontnemen en nam zijn toevlucht tot de journalistiek... Weldra trad hij toe tot de staf van de '*Neue Freie Presse*' die in die tijd niet slechts onbetwist over Wenen heerste, maar tot ver buiten de grenzen van Oostenrijk een machtige invloed bezat. Herzl werd Parijs' correspondent van het blad. Dat was toentertijd een zeer begeerde positie, het burgerlijke Wenen lonkte steeds naar Parijs. Daar werd Herzl door het lot achterhaald: hij was ooggetuige van de degradatie van de als verrader gedoodverfde Dreyfus, aan wiens schuld toen niemand twijfelde, ook Herzl natuurlijk niet. Hij werd slechts door de gruwelijkheid getroffen waarmee het vonnis werd voltrokken... hoe

eerst een officier de sabel van de verrader door midden brak en vervolgens beurtelings een sergeant, een korporaal en tenslotte een soldaat stuk voor stuk de distinctieven van zijn uniform rukten en voor zijn voeten wierpen. Herzl, die daarin de verdiende straf van de verrader zag, verbaasde zich in stilte wél over het duidelijke plezier waarmee de straf werd voltrokken, bijna alsof het een volksfeest was... Toen het schouwspel achter de rug was en Herzl zich met zijn collega's van de pers verwijderde, vroeg hij aan één van hen: 'Waarom verheugen de mensen zich eigenlijk allemaal zo? De verrader heeft zijn lot natuurlijk verdiend; hij heeft ontvangen wat hem toekwam, maar hoe kan men zich verheugen wanneer een mens lijdt, ook wanneer dat leed volkomen op zijn plaats is? Hij is een verrader, maar ook een verrader blijft uiteindelijk toch een mens!' Een collega uit Wenen zei: 'Nee, dat is hij nu juist voor het gevoel van de Fransen niet; die zien in hem geen mens, maar een Jood! En waar een Jood in het geding is, houdt het christelijke medelijden op. Dat is onrechtvaardig, maar wij zullen er niets aan veranderen, zo is het altijd geweest en zo zal het altijd blijven.' Op dat ogenblik werd het zionisme geboren...'

Herzl onderging een grote schok door deze gebeurtenis. Hij schrijft aan zijn vriend Arthur Schnitzler dat er een 'berg van bazalt' in hem omhoog was gestuwd. In zijn dagboek schrijft hij omstreeks Pinksteren 1895: 'Ik ben sinds enige tijd bezig met een werk van oneindige grootte. Ik weet nu niet of ik het wel ooit zal kunnen uitvoeren. Het ziet eruit als een machtige droom, maar sinds dagen en weken vervult het mij, zelfs als ik slaap. Het vergezelt mij overal, zweeft boven mijn alledaagse gesprekken en kijkt over mijn schouder bij het grappige, onbelangrijke journalistieke werk. Het stoort mij en bedwelmt mij. Wat eruit zal voortkomen, is nu nog niet te zeggen. Maar mijn ervaring zegt mij dat het, alleen als droom al, merkwaardig is en dat ik het moet opschrijven - zo niet als een document voor de mensen, dan toch voor mijn eigen toekomstig denken. En misschien tussen deze beide mogelijkheden in: voor de literatuur. Als uit de roman geen daad voortkomt, dan kan uit de daad nog een roman ontstaan. Titel: Het beloofde land!' En op 16 juni 1895 luidt het: 'Ik ben deze dagen meermalen bang geweest krankzinnig te zullen worden. Zo angstaanjagend joegen de gedachten door mijn ziel. Een heel leven zal niet toereikend zijn om alles uit te voeren. Maar dan laat ik een geestelijk erfdeel na. Aan wie? Aan alle mensen. Ik geloof dat het leven voor mij heeft opgehouden en de wereldgeschiedenis begonnen is.'

Theodor Herzl werkt als in een koortstoestand. Een half jaar later heeft zijn plan concrete vormen aangenomen. Hij legt het voor aan de invloedrijke baron Moritz Hirsch - zonder de gewenste reactie. In februari 1896 verschijnt de brochure '*Der Judenstaat, Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage*' ('*De Joodse staat, poging tot een moderne oplossing van het Jodenvraagstuk*').

Het denkbeeld van Herzl maakt op velen van zijn geloofsgenoten de indruk van een ongehoorde uitdaging. Men lacht hem uit, men houdt hem voor een utopist. Het dagelijks bestuur van de vereniging van rabbijnen in Duitsland distantieert zich officieel van hem: 'Zowel de godsdienst als de vaderlandsliefde leggen ons de plicht op om allen die het welzijn van het Jodendom aan het hart gaat, te verzoeken... zich afzijdig te houden van zionistische doelstellingen en zeer in het bijzonder van het voorgestelde congres.' Het congres, dat voor de zomer van 1897 in München was gepland, mislukt dan ook door het protest van de Israëlitische godsdienstige gemeente aldaar.

Op 29 augustus komt in Basel het zionistencongres evenwel toch bijeen. Tweehonderd gedelegeerden en driehonderd gasten en correspondenten wonen het congres bij. In zijn openingsrede maakt Herzl de hoofdlijnen van zijn politiek programma bekend en

hij noemt het zionisme de 'thuiskomst van het Jodendom' in plaats van de 'terugkeer naar het Jodenland'.
Herzl wordt tot voorzitter van het uitvoerend comité benoemd. Hij bleef tot zijn dood in 1904 ijveren voor de verwezenlijking van het grote plan, waarvan hij de onvermoeibare propagandist werd. Tweemaal - in Constantinopel en in Jeruzalem - had hij in 1898 een ontmoeting met keizer Wilhelm II en hij verzocht hem om voorspraak voor zijn plannen bij de sultan van Turkije. De keizer toonde zich zelfs enthousiast: Joden op Turks grondgebied die Duitsland goedgezind waren, konden hem alleen maar van nut zijn. Ook zag hij er een mogelijkheid in, schreef de rijkskanselier von Bülow later, 'om zijn land te bevrijden van vele elementen die hem niet erg sympathiek waren'. Von Bülow, die protesten van Engeland en Frankrijk vreesde, wist Wilhelm echter te bepraten en het bleef bij een nietszeggend, officieel communiqué. In 1901 verkreeg Herzl een audiëntie bij sultan Abdul Hamid II zelf. Inmiddels was men al begonnen in Palestina land te kopen. Joodse immigranten, vooral uit Rusland, begonnen onder onvoorstelbare moeilijkheden het pionierswerk dat nodig was om de verwaarloosde bodem weer vruchtbaar te maken. In 1903 vertoefde Herzl in St. Petersburg, waar hij met de minister van binnenlandse zaken Wjatsjeslaw von Plehwe onderhandelde. In hetzelfde jaar deed de Engelse minister van koloniën Joseph Chamberlain Herzl zeer concrete voorstellen, waaronder dat van een nederzetting in Brits Oost-Afrika, in Oeganda. Dit Oegandaproject stuitte evenwel op sterk verzet binnen de beweging en werd afgewezen. De meerderheid van de zionisten sprak zich uit voor Palestina als enig doel. Toen Herzl in 1904, pas vierenveertig jaar oud, stierf, was uit een utopie een grote beweging gegroeid, die binnen enkele jaren tijds uit het niet was voortgekomen. Het doel dat Herzl zijn geloofsgenoten had voorgehouden, zou, zij het langs omwegen, tot de staat Israël leiden...

De pogroms in Rusland

In het westen van Europa was met de emancipatie - ondanks alle reacties, ondanks alle pogingen hen weer aan banden te leggen - voor de Joden een nieuw leven begonnen. Maar de vrijheidsstorm die gedurende de negentiende eeuw in land na land ten westen van de Weichsel de gettopoorten voorgoed had geslecht, was niet tot het Oosten doorgedrongen. Onveranderd bleven daar de druk van middeleeuwse toestanden, het juk van harde beperkingen en de hopeloosheid in het gebied waar na de derde deling van Polen in 1795 verreweg het grootste aantal Joden van het Europese vasteland woonde. De berichten die uit het tsarenrijk kwamen, bleven troosteloos en ontmoedigend.
Sedert de dagen van Catharina II had de Russische politiek ernaar gestreefd het binnenland voor de Joodse massa gesloten te houden. Strenge bepalingen beperkten hun leefgebieden tot scherp afgebakende regionen in de zuidelijke en westelijke gouvernementen en verhinderden hen door te dringen tot de overige delen van het tsarenrijk. Slechts enkele bevoorrechten mochten ongehinderd reizen. Honderdduizenden en honderdduizenden leidden, in getto's samengeperst en beroofd van hun bewegingsvrijheid, in onvoorstelbare armoede een bestaan aan de rand van de verpaupering. Zelfs de hun toegewezen districten werden na verloop van tijd steeds nauwer begrensd; nieuwe oekazen van de tsaren verdreven hen zelfs uit de dorpen, om hen steeds meer in steden en marktplaatsen samen te dringen. De alleenheersers van alle Russen lieten niets onbeproefd om een 'verbetering' en bekering van hun Joodse onderdanen te bereiken. Ook zij hadden een volledige assimilatie op het oog.

Onder tsaar Nicolaas I (1825-1855) bereikte de reactionaire politiek ontstellende afmetingen. 'De behandeling die de Joden nu ondergingen,' schrijft Cecil Roth, 'en de speciale wetten die beoogden hun levenskracht te breken, vinden in de geschiedenis hun weerga niet. Ze overtroffen zelfs de wetgeving van de katholieke Kerk ten tijde der contrareformatie. Van de ongeveer twaalfhonderd wettelijke maatregelen die in Rusland tussen 1649 en 1881 met betrekking tot de loden werden getroffen, vallen niet minder dan de helft in de regeringsperiode van Nicolaas I.'
Zelfs voor maatregelen tegen de Joodse kinderen deinsde de keizer niet terug. Aan de lijdensgeschiedenis van het zwaarbeproefde volk zou een nieuw, tot dusver onbekend blad worden toegevoegd...
Op 26 augustus 1827 tekende de tsaar de oekaze die de vijfentwintigjarige dienstplicht van de Joden voorschreef. Een bijzondere bepaling voor de 'dienstplicht van rekruten' luidde: 'De door Joodse gemeenten te leveren rekruten moeten in de leeftijd van twaalf tot vijfentwintig jaar zijn.' 'De minderjarige Joden, d.w.z. in de leeftijd beneden achttien jaar,' luidde het verder, 'moeten worden ondergebracht in instellingen waar ze voor de militaire dienst worden opgeleid.' De opleiding, die zes jaar duurde en al op twaalfjarige leeftijd begon, gold evenwel slechts als voorbereiding. Deze tijd werd niet meegeteld bij de dienstplicht van vijfentwintig jaar die met achttien begon en die trouwens ook voor de overige Russische mannen gold. De Joden moesten bij elkaar dus eenendertig jaar dienstplicht vervullen!
De regering zag er onverbiddelijk op toe dat de onmenselijk harde bepalingen van de oekaze volledig werden uitgevoerd. Zodra een oproep van rekruten op til was, speelden zich overal wanhopige tonelen af. Hele groepen jongens gingen op de vlucht, verscholen zich in de bossen en dwaalden door de velden. Er begon een ware kinderjacht. Ook jongere, in vele gevallen zelfs achtjarige kinderen, die in handen van speurders vielen, werden ingelijfd. Midden in de nacht werden de Joodse families opgeschrikt door razzia's, de jongens werden van hun moeders weggerukt en meegenomen. Alle 'kantonisten' zoals men de kinderrekruten noemde, werden gezonden naar garnizoenen die ver verwijderd lagen van de getto's; veel kinderen zagen hun ouders nooit meer terug.
Alexander Herzen, de Russische revolutionair en schrijver, zag in 1835 op weg naar de Oeral het transport van een groep Joodse kantonisten.
'Ziet u,' vertelde hem de begeleidende officier, 'men heeft een hele troep van die vervloekte Jodenrakkers, jongens van acht tot tien jaar en ouder opgepakt. Het bevel luidde eerst ze naar Perm over te brengen, maar daarna volgde een nieuwe opdracht en nu brengen we ze naar Kazan... De officier die hen aan mij overdroeg, zei dat hij een hoop last met hen had; het derde deel was onderweg blijven steken. Ternauwernood de helft zal de plaats van bestemming bereiken.' ... 'Weldra werden de kinderen gehaald,' zo schildert Herzen de voor hem onvergetelijke, aangrijpende gebeurtenis, 'en ze werden in gelederen geordend. Het was één van de vreselijkste taferelen die ik ooit heb aanschouwd. Arme, arme kinderen! De twaalf- en dertienjarige knapen zagen nog kans op de been te blijven, maar de kleinen van acht tot tien jaar... bleek, uitgemergeld, bang, stonden daar in hun zware, slechtzittende uniformen met de hoge kraag en keken met hulpeloze, om genade smekende blikken op naar de soldaten die hen met ruwe hand opstelden; hun bleke lippen en de blauwe kringen onder hun ogen spraken van koorts en koude rillingen. Zo liepen deze arme, van alle liefde en zorg beroofde... kinderen naar hun graf. Ik pakte de officier bij de hand en zei tegen hem: "Heb medelijden met ze!" en ik sprong in mijn rijtuig; nog een ogenblik en ik zou mijn tranen niet langer hebben kunnen bedwingen.'
Pas met de troonsbestijging van Alexander II (1855-1881) leek ook voor de Joden een

nieuwe tijd aan te breken. De jeugdige tsaar, die door Disraeli eens 'de goedmoedigste vorst die ooit in Rusland heeft geregeerd' werd genoemd, maakte een begin met een consequente hervormingspolitiek. Hij maakte een einde aan de lijfeigenschap en deed een eerste poging het land te industrialiseren naar het voorbeeld van de westelijke landen. Veertig miljoen slaven werden bevrijd. Met de afschaffing van de bijzondere wetten voor de militaire dienst kwam ook een einde aan het treurige lot van de 'kantonisten'. De diensttijd werd tot vijf jaar verminderd.

De deuren van de hogere onderwijsinstellingen, de hogescholen en universiteiten gingen voor de Joden open; zij mochten studeren, werden toegelaten tot juridische beroepen en konden zelfs het ambt van rechter bekleden. Voor handarbeiders en succesvolle kooplieden stond heel Rusland open. Hun betrekkingen met de banken in West-Europa brachten de tsaar ertoe invloedrijke Joden voor de economische opbouw van zijn rijk aan te trekken. 'Het waren Joden,' schrijft Max A. Dimont, 'aan wie hij de opbouw van het bankwezen toevertrouwde. Samuel Poljakow, bekend als de Russische 'spoorwegkoning', verbond het oosten en het westen van Rusland met spoorlijnen, een prestatie waarvoor hij in de adelstand werd verheven. Het bankwezen, de jurisprudentie, de architectuur, de geneeskunde en de industrie werden evenzovele arbeidsterreinen van de Russische Joden.'

Voor de eerste maal werden hun ook in Rusland nieuwe kansen geboden. Weliswaar bleef het aantal van hen die er gebruik van konden maken, gering; het bedroeg ternauwernood meer dan vijf procent van de Joodse bevolking. Nog steeds woonde de overgrote meerderheid, een massa van drie miljoen zielen, in de aangewezen vestigingsgebieden. De hoop dat ook voor hen binnen afzienbare tijd een ander leven zou beginnen, zou maar al te snel weer verloren gaan. Er volgde een terugslag - erger dan ooit, een tijd van de zwaarste vervolgingen en beproevingen.

Op 13 maart 1881 werd de tsaar-'bevrijder' door een bom in stukken gescheurd, een aanslag maakte een plotseling einde aan het leven van Alexander II. Onder zijn opvolger, Alexander III, keerde het getij en kreeg de reactie wederom de overhand.

Enkele weken na de moord op de tsaar leek de hel losgebroken te zijn en begon er een golf van pogroms - dat is het Russische woord voor verwoesting - tegen de ongelukkige Joden. Dat deze 'werden aangestookt door een of ander centraal orgaan, lijdt geen twijfel,' is het oordeel van Simon Dubnow, die lange tijd in St. Petersburg als historicus werkzaam was, 'want zij kwamen vrijwel gelijktijdig in verschillende steden van Zuid-Rusland tot uitbarsting en verliepen overal, zowel wat de wandaden van het gepeupel als de werkeloosheid van de politie betreft, volgens hetzelfde schema.'

De vijftienduizend zielen tellende Joodse bevolking van Jelisawetgrad in het gouvernement Kherson werd het eerst door deze gewelddaden geteisterd. Het verslag van een officiële commissie van onderzoek vertelt: 'Op 16 april begonnen de onlusten om zeven uur 's morgens opnieuw en sloegen met verbazingwekkende snelheid op de hele stad over. Winkeliers, kelners, handwerkslieden, koetsiers, bedienden uit herenhuizen, ordonnansen, soldaten, allen sloten zich bij de beweging aan.

De stad bood een ongewone aanblik: de straten waren bedekt met dons uit kussens en kapotgeslagen meubels, de deuren en ramen van de huizen waren ingeslagen, een razend geworden menigte die zich naar alle zijden met geschreeuw en gejoel verspreidde, zette haar vernielingswerk voort... De troepen die waren ingezet om de orde te herstellen, hadden geen duidelijke instructies gekregen, zodat zij bij de bestorming door de menigte van een nog onbeschadigd huis in afwachting van de bevelen van hun commandanten besluiteloos bleven staan... Tegen de avond namen de onlusten verder toe, omdat de stad inmiddels door boeren uit de omgeving was

overstroomd, mensen die het op de Joodse bezittingen hadden voorzien. Tegen deze plunderende benden traden... troepen en politie in het geheel niet op...' Pas op 17 april maakten de troepen een einde aan deze razernij. De Joden waren door verschrikkelijke wandaden getroffen: velen waren vermoord, vrouwen waren verkracht, honderden huizen, werkplaatsen en synagogen waren verwoest, eigendommen ter waarde van meer dan twee miljoen roebel waren geroofd en vernietigd.
Het was nog slechts een begin. Bliksemsnel kwam het ook in andere steden tot pogroms: op 26 april in Kiew, de 'moeder van de Russische steden', kort daarop in bijna vijftig dorpen en gehuchten in de gouvernementen Kiew, Wolhynië en Podolië; in de eerste dagen van maart in de hoofdstad van Zuid-Rusland, in Odessa; begin juli in en rondom Peresjaslaw in het gouvernement Poltawa. Van Kiew tot aan de Krim weerklonk in de vlakten van de Oekraïne het verschrikkelijke 'Dood aan de Joden!' Bijna honderdzestig plaatsen in Zuid-Rusland werden door gewelddaden getroffen. In december 1881 kwam het in Warschau tot vervolgingen: vijftienhonderd vernielde Joodse woningen, winkels en synagogen en een schade van vier miljoen roebel was het resultaat.
De berichten over deze gruwelijke gebeurtenissen verwekten in de westelijke wereld alom ontsteltenis. In Engeland liet de publieke opinie een zeer krachtig protest horen. De '*Times*' beschreef in een reeks artikelen de verschrikkingen van de pogroms. In een grote bijeenkomst in Mansion House, de residentie van de Lord Mayor van Londen, waaraan geleerden, hooggeplaatste geestelijken en afgevaardigden deelnamen, verklaarde lord Shaftesbury 'dat er een beroep op de tsaar moest worden gedaan en men hem diende aan te sporen om voor de Joden in Rusland de rol te spelen van een Cyrus, maar niet die van een Antiochus Epiphanes'. De eerste minister Gladstone zei openlijk in het Lagerhuis: 'Deze aangelegenheid moet leedwezen en afschuw inboezemen.' In St. Petersburg protesteerde de Amerikaanse gezant bij de Russische regering in naam van de Verenigde Staten. Ook in New York kwam het tot een protestmeeting tegen de 'middeleeuwse vervolgingen'.
In Rusland veroorzaakten de pogroms een paniek onder de Joodse bevolking. De dodelijk verschrikte mensen zien nog slechts één uitweg uit hun ellende - de vlucht. In allerijl gevormde emigratiecommissies beginnen hun werkzaamheid. De schrik was evenwel te groot, bij duizenden en duizenden lieten velen alles in de steek, zonder de formele weg van de emigratie te bewandelen. Een onafzienbare stroom vluchtelingen golfde naar de grenzen van Rusland; hij de douaneposten naar de westerse wereld verdrongen zich weldra hele mensenmassa's, in alle havens, in St. Petersburg in het noorden en in Odessa aan de Zwarte Zee krioelde het van de landverhuizers.
Er was een exodus begonnen van een omvang die alles in de schaduw stelde wat tot dusver in de Joodse geschiedenis had plaatsgevonden. Zelfs de verdrijvingen uit Spanje en Portugal bleven hierbij ver achter. Toen zich in de loop van het volgende jaar nog geen enkele verandering ten goede liet zien, toen de beperkingen, vervolgingen en verdrijvingen nog steeds in aantal en omvang toenamen - in 1891 werden duizenden Joden uit Moskou en andere steden gedeporteerd, in 1898 zevenduizend uit het gouvernement Kiew verjaagd -, groeide ook het aantal mensen dat zich naar het buitenland spoedde. Gedurende drieëndertig jaar bleef de uittocht van Joodse families voortduren. Nog voor de eeuw ten einde was, hadden bijna een miljoen Joden hun voormalig vaderland in Oost-Europa verlaten.
Geheel Europa is hier getuige van: in alle hoofdsteden van het Westen duiken hele scharen uitgehongerde, verpauperde gestalten op - van Stockholm tot aan Lissabon; men ziet ze zowel in Parijs als in Londen, in Berlijn en in Wenen. In Duitsland en in Oostenrijk ontmoeten zij een afwijzende houding. Deze beide landen in het hart van

Europa, waarin het antisemitisme zijn propaganda heeft ontplooid, blijven koud. Noch de in de kranten gepubliceerde berichten over de pogroms, noch de aanblik van de jammerlijk verdreven mensen, brengen hierin verandering. In plaats van bereidheid om hulp te verlenen, is er een afwijzende houding, worden stemmen gehoord die alle verdere toelating uit het Oosten willen verbieden. De geboden van de naastenliefde schijnen, ook in kerkelijke kringen, volkomen vergeten te zijn.
Het grootste deel van de vluchtelingen vond in andere staten een nieuw vaderland. Velen scheepten zich vanuit Nederlandse, Belgische of Portugese havens in naar overzeese gebieden, naar Australië, Nieuw-Zeeland, ZuidAfrika, Zuid Amerika en vooral naar Canada. Een nog veel grotere stroom koos Engeland als doel. Alleen al in het Eastend van Londen groeide het aantal Joodse bewoners door deze immigratie van zevenenveertigduizend tot honderdvijftigduizend. De nieuw aangekomenen hielden zich voornamelijk bezig met het kleermakersbedrijf en voerden de nog maar pas uitgevonden naaimachine als rationeel produktie middel in. Londen, Leeds en Manchester werden middelpunten van deze moderne, grote industrie.
In geen staat liep het aantal immigranten evenwel zo snel op als in de Verenigde Staten van Amerika - waarheen zich de grootste stroom landverhuizers bewoog.

Verenigde Statende - grootste diaspora

Wanneer na de Russische pogroms de eerste golven vluchtelingen met hele scheepsladingen aan de kaden van Manhattan aankomen, zijn er meer dan twee eeuwen verstreken sinds de septemberdagen van het jaar 1654, toen de eerste drieëntwintig Joden na een lange, gevaarlijke reis vanuit Brazilië voet zetten op het barre, rotsachtige eiland. Daar waar eens de bescheiden Hollandse nederzetting Nieuw-Amsterdam had gelegen, is de miljoenenstad New York met haar eindeloze, door de avenues en streets rechthoekig doorsneden huizenzee verrezen. Een ontzaglijke ontwikkeling heeft de stad evenals het gehele, erachter liggende werelddeel veranderd en een nieuw aanzien gegeven. Van de oevers van het noordelijk deel van de Atlantische Oceaan over de reusachtige vlakten van het achterland - eens de jachtvelden van de oerbewoners, de Indianenstammen - tot aan de kusten van de Grote Oceaan waait de vlag met de sterren en strepen.: onder deze vlag werden de Verenigde Staten van Amerika, de modernste en meest democratische industriestaat van de wereld, geboren en opgebouwd.
Met de groei van deze nieuwe staat was ook het aantal Joodse immigranten toegenomen. De stroom van degenen die vol hoop hun schreden richtten naar het land dat als eerste ter wereld zijn burgers de volle vrijheid had gegeven, was niet meer tot stilstand gekomen. Zoals de Nieuwe Wereld aan de overzijde van de Atlantische Oceaan van haar geboorteuur, van haar ontdekking af ten nauwste met het Jodendom verbonden was geweest, zo namen ook in Noord-Amerika Joodse immigranten schouder aan schouder met christelijke landverhuizers deel aan de geschiedenis en de opbouw van de Verenigde Staten - zowel in de oorlog als in de vrede.
Wat hadden zij sinds 1654 niet meegemaakt, niet mee helpen opbouwen, wat hadden zij niet allemaal beleefd sinds de tijd toen gouverneur Stuyvesant nog baas was over Manhattan!
Tien jaar nadat de eerste Joden er waren geland, wisselde Manhattan van bezitter. Nieuw-Nederland, in 1664 door de Engelsen veroverd, werd Nieuw-Engeland, Nieuw-Amsterdam werd omgedoopt in New York. De Joden werden Engelsen. De puriteinen, christelijke landverhuizers die uit Engeland waren geëmigreerd, toonden zich goedgezind jegens de 'kinderen van het volk Israëls', zij hadden geen vooroordelen

tegen de Joden. Hun geloof stoelde geheel op de geest van het Oude Testament en zij vergeleken hun eigen vlucht naar Amerika gaarne met de exodus van de Joden uit het rijk van farao en hun eerste nederzettingen in de baai van Massachusetts stonden voor hen gelijk met het 'Nieuwe Jeruzalem'. Bij de stichting van de beroemde universiteit van Harvard in 1636 werd het Hebreeuws als gelijkwaardig aan het Latijn en het Grieks ingevoerd. 'Er was zelfs,' merkt Max A. Dimont op, 'een voorstel om het Hebreeuws tot de officiële taal in deze koloniën te maken en John Cotton (de puriteinse 'patriarch van Nieuw-Engeland', die in 1633 van Engeland naar Boston emigreerde) sprak eens de wens uit de mozaïsche codex als basis te nemen voor de wetten in Massachusetts.'

Met schokken en zonder enige planning ontstonden Joodse vestigingen op de nog maar pas gekoloniseerde bodem. Op de allereerste Joodse kolonisten in Virginia van 1621 waren in 1649 enkele in Massachusetts gevolgd, in 1658 in Maryland. In 1660 kwam een nieuwe gemeente in Newport, Rhode Island, tot bloei; in 1733, toen zij ook in Georgia voet aan de grond hadden gekregen, kon men in alle dertien koloniën reeds Joden aantreffen. Zij hielden zich voornamelijk bezig met de export van tabak, suiker en tarwe. De groothandel met Europa werd vanuit Newport georganiseerd door Aaron Lopez, van wie wordt gezegd dat hij 'waarschijnlijk door geen enkele koopman in Amerika in aanzien en omvang van ondernemingen werd overtroffen'. Onder hen ontbraken de reders evenmin als de mannen die zich bezighielden met de slavenhandel, in die tijd nog een vanzelfsprekend bedrijf, en een Portugese Jood was de eerste die de voor de vervaardiging van kaarsen onontbeerlijke was in Amerika invoerde.

Toen de Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) uitbrak, vochten de toen nog maar tweeduizend zielen tellende Joden in beide kampen. Zij meldden zich als vrijwilligers, klommen vaak op tot commandanten en leverden hun bijdrage. De voorstanders van de vrijheid namen deel aan de boycot van Engelse koopwaren en de energieksten namen voor de zaak van de patriotten de wapenen op: Francis Salvador, die 'door de Roodhuiden werd gescalpeerd', majoor Benjamin Nunes, die onder Lafayette diende en Jakob Franks, de adjudant van Benedict Arnold. Van Chaim Salomon, vaak de 'bankier van de revolutie' genoemd, wordt gezegd dat hij het Amerikaanse congres driehonderdduizend dollar ter beschikking stelde voor de uitrusting van het leger. Twee zonen van de vooraanstaande familie Frank vochten in het revolutionaire leger, de derde bleef echter trouw aan Engeland, zoals ook de families Hart en Pollock in Newport dat deden.

Op 4 juli 1776 werd de 'Onafhankelijkheidsverklaring' afgekondigd: 'Alle mensen zijn als gelijken geschapen en de Schepper heeft hun allen vaststaande, onvervreemdbare rechten verleend: het recht op leven, vrijheid en geluk. De regeringen zijn ertoe ingesteld de mensen deze rechten te waarborgen en zodra zij door een regering worden geschonden, is het volk bevoegd deze regering ten val te brengen of af te zetten.' Voor de eerste maal in de geschiedenis van de mensheid vermeldde een grondwet, die van de dertien Verenigde Noordamerikaanse staten, als eerste beginsel ook de vrijheid van het geweten en van de godsdienstige belijdenis: 'Niemand die het bestaan van God erkent,' luidt deze paragraaf, 'mogen door de wet burgerrechten worden ontzegd, zoals hij trouwens evenmin wegens zijn godsdienstige overtuigingen aan enigerlei verdrukking mag worden blootgesteld.' In de Nieuwe Wereld werd het Jodendom in uitzicht gesteld wat het in het christelijke Europa meer dan duizend jaar was ontzegd!

Oorspronkelijk had het merendeel van de immigranten bestaan uit Portugees Spaanse maranen, maar na 1700 kwamen er steeds meer asjkenasim bij; tegen 1750 waren zij

reeds in de meerderheid. Na het congres van Wenen begon de stroom immigranten toe te nemen. Er kwamen er steeds meer: uit Midden-Europa, maar vooral uit Zuid-Duitsland. Van tienduizend in het jaar 1820 groeide het aantal Joden in de U.S.A. aan tot een kwart miljoen in 1880.
In 1825 kwam het op Amerikaanse bodem voor de eerste maal tot een poging een Joodse staat te stichten. Het initiatief ging uit van Mórdechai Manuel Noah, een afstammeling van Portugezen die aan de inquisitie waren ontvlucht. Als Amerikaans consul in Tunis en op reis in Europa had hij de benarde positie van de Joden leren kennen en er was bij hem een plan gerijpt om voor deze verdrukte mensen in de Nieuwe Wereld een vaderland te scheppen. Noah die in New York als schrijver een bestaan had gevonden en tevens High Sheriff was, kocht grond op het eiland Grand Island aan de Niagara. Hierop moest de asielstad Ararat ontstaan. In de kranten verscheen begin september zijn oproep: 'Ik laat alle Joden op de wereld weten dat er voor hen een toevluchtsoord... wordt geopend, waar zij kunnen genieten van de vrede, de troost en het geluk die hun door de onverdraagzaamheid en de fouten van vroegere eeuwen ontzegd zijn gebleven; een toevluchtsoord in een vrij en machtig land, waar hun persoon, hun eigendom en hun godsdienstige gebruiken volkomen veiligheid wordt gewaarborgd; ...waar lust tot arbeid wordt aangemoedigd, ...waar Israël in vrede kan wonen... en waar ons volk zich vertrouwd kan maken met de kunst van regeren en met de opvattingen van de wetenschap en de beschaving, zodat het bekwaam wordt om eindelijk weer het grote, oude erfdeel te aanvaarden, dat deze tijd zo luid verkondigt...'
In het stadje Buffalo vierde men het stichtingsfeest van de nieuwe staat Ararat. Noah hield een toespraak voor de vertegenwoordigers van de overheid, een militaire afdeling en afgezanten van de vrijmetselaarsloges en de geestelijkheid. De edelmoedige enthousiast werd zeer teleurgesteld - de verwachte immigranten bleven uit. Ook de Europese pers had de oproep van Noah als een sensationeel nieuwtje gebracht, maar het Araratplan stiet op zeer veel wantrouwen.
De scharen landverhuizers die naar het land van de vrijheid trokken, hadden heel andere belangen. Slechts weinigen bleven in New York. Zij trokken verder naar het Zuiden en het Westen - naar Louisville en New Orleans, Cincinnati en Cleveland, naar Chicago en St. Louis. Samen met de avonturiers en pioniers die in 1849 door de toen uitbrekende goudkoorts naar Californië werden gelokt, bereikten ook Joodse immigranten de kust van de Grote Oceaan. Zij behoorden tot de eersten die zich in San Francisco vestigden. In alle steden ontstonden weldra kleine Joodse groeperingen; vooral Duitse Joden uit Baden en Beieren bouwden overal hun synagogen, waar in het algemeen in het Duits werd gepreekt. Reeds in 1843 richtten de immigranten uit Duitsland de vereniging 'B'nai B'rith' ('Zonen des Verbonds') op, die zich de zelfopvoeding in de geest van weldadigheid, mensenliefde en vriendschap ten doel stelde. Met de landverhuizers uit Midden-Europa kreeg ook het Duitse reform-Jodendom vaste voet in de Nieuwe Wereld. Isaac Mayer Wise uit Bohemen werd er als rabbijn in Cincinnati de grote voorvechter van. In 1875 stichtte hij het Hebrew Union College, Amerika's eerste hogeschool voor de opleiding van rabbijnen en geleerden.
Toen in 1861 de Amerikaanse Burgeroorlog uitbrak, grepen tienduizenden Joden naar de wapenen. Zij streden als beroepsmilitairen en als vrijwilligers in de legers van het Noorden en van het Zuiden. De advocaat Judah Philip Benjamin werd onder Jefferson Davis in de zuidelijke staten procureur-generaal en was van 1861 tot 1862 minister van oorlog en van 1862 tot 1865 minister van buitenlandse zaken. Aan het einde van de oorlog behoorden negen Joodse generaals tot het opperbevel van het noordelijke

leger.
Na 1871 neemt de immigratie uit Duitsland en Oostenrijk zeer sterk af als gevolg van de emancipatie, die nu eindelijk in wetten werd vastgelegd. De stroom landverhuizers bleef overigens aanhouden. Reeds sedert de tijd na de Amerikaanse Burgeroorlog brachten emigrantenschepen jaar in jaar uit vierduizend Poolse en Russische Joden aan. Na 1881 gingen de cijfers omhoog als nooit tevoren. Met het uitbreken van de Russische pogroms begon een landverhuizing die zelfs de massale emigratie na de Kozakkenopstanden nog verre overtrof. In de twintig jaren voor de eeuwwisseling kwamen zeshonderdduizend Joden uit Oost-Europa in Amerikaanse havens aan. Toen er in 1903 opnieuw pogroms begonnen, kwamen er in nauwelijks vijf jaar tijds nog eens vijfhonderdduizend Joden naar de Verenigde Staten. Het totale aantal immigranten bereikte in 1929 het getal van 2,3 miljoen - eenenzeventig procent daarvan uit Rusland, zeventien procent uit Roemenië, de resterende twaalf procent grotendeels afkomstig uit Galicië. Een derde deel van alle Oost-europese Joden was de Atlantische Oceaan overgestoken. Enkele jaren later volgde een nieuwe stroom immigranten - Duitse Joden, die vluchtten voor de in 1933 beginnende bruine terreur. Ongeveer tweehonderdduizend vonden een toevlucht in de Verenigde Staten.
Het merendeel van de Oost-europese vluchtelingen concentreerde zich in New York, de grootste stad en het belangrijkste industriële centrum en de voornaamste haven. 'East Side' in Manhattan, waar tienduizenden zich vestigden, werd binnen enkele jaren een reusachtig eiland van Joods leven en Joodse cultuur. Men sprak Jiddisch, kranten en tijdschriften verschenen in die taal en het Jiddische theater werd beroemd. De grootste nederzetting na New York ontstond in Chicago. Grote gemeenten vormden zich ook in Boston, Baltimore, Cleveland en Philadelphia, In Canada ontstonden in Toronto en Montreal grote Joodse centra.
Het duurde niet lang voor zich ook in de Verenigde Staten een verbazingwekkende verandering voltrok. Het uiterlijk voorkomen, de aard en het optreden van de immigranten veranderden buitengewoon snel. Waren dit nog dezelfde mensen die enkele jaren tevoren afgetobd, uitgehongerd en met de angst in de ogen voet aan wal hadden gezet op Ellis Island? Het kon geen enkele opmerkzame toeschouwer ontgaan 'hoe de doodarme, bedrukte, schuchtere bewoner van de beruchte vestigingsrayons, zoals de nebbisj-Jood, boven wiens hoofd het brute geweld steeds als een zwaard van Damocles had gezweefd en die voor de eerste de beste politieagent had gebeefd als een riet, zich... onder de werking van de onafhankelijkheid tot een vrije, fier opgerichte Amerikaanse Jood ontwikkelt, die niemand te na moest komen en die in de volste zin van het woord burger was geworden.'
Toen het in 1898 tot een oorlog van Amerika tegen Spanje kwam met het eiland Cuba als inzet, meldden vele Joden zich aan. Zij vormden de meerderheid van de deelnemers aan het in New York gevormde regiment vrijwilligers en in Philadelphia vormden zij zelfs een apart Joods legioen. Vier eeuwen nadat in 1492 - het jaar van de Spaanse uitdrijving van Joden - Luis de Torres als eerste voet aan wal op de Westindische eilanden had gezet, wilde het lot, dat de Joden aan de zijde van die mogendheid vochten, die Spanje voorgoed uit de Nieuwe Wereld zou verdrijven. Het verloor Cuba en de rest van zijn Westindische bezittingen.
Welke beroepen kozen de immigranten? Tot aan de jaren tachtig bedreven de overwegend Duitse Joden voornamelijk detailhandel. 'De marskramerstas werd een garen en bandwinkeltje,' schrijft Max A. Dimont, 'en dit groeide uit tot een warenhuis. De meeste moderne, reusachtige warenhuizen in Amerika danken hun bestaan aan de vindingrijkheid en de vlijt van die eerste Joodse marskramers.' Bedragen van vele miljoenen dollars uit de toen vergaarde Joodse vermogens kwamen weer ten goede

aan het algemeen welzijn. 'Families als Guggenheim, Warburg, Straus, Schiff en Rosenwald werden in Amerika spreekwoordelijk door hun grote culturele stichtingen en filantropische ondernemingen.' Door de immigranten uit Oost-Europa breidde het terrein van hun bezigheid zich plotseling tot vrijwel alle beroepen uit. Joden uit Oost-Europa werkten als boeren, fabrieksarbeiders en handwerkslieden, zij grepen iedere gelegenheid tot werk die zich maar aanbood aan. Poolse, Russische en Roemeense boeren gingen werken in de staalfabrieken van Pittsburgh en in de bedrijven van Detroit. Een groot aantal vond werk in de confectie-industrie, die zij door zeer ver doorgevoerde arbeidsverdeling - het Bostonsysteem - tot een vooraanstaande industrie ontwikkelden. De door Joodse arbeiders opgerichte vakbond 'Amalgamated Clothing Workers of America' telde bijna tweehonderdduizend leden. Joodse arbeidsters sloten zich aaneen in de "International Ladies Garment Workers Union". Pas de kinderen van deze immigranten wendden zich steeds meer tot intellectuele en kunstzinnige beroepen. Met de nieuwe generatie groeide het aantal Joodse advocaten en artsen, verslaggevers en auteurs, schilders, beeldhouwers en musici.

Gedurende meer dan een eeuw schonk het vrijheidslievende Amerika, evenals trouwens aan ontelbare andere emigranten uit de reactionaire en onverdraagzame staten van Europa, de Joodse vluchtelingen een toevlucht in tijden van de zwaarste nood en het bood hun en hun nakomelingen de kans op een nieuw leven. Binnen twee geslachten ontstond met de massale uittocht uit de Oude Wereld de grootste en belangrijkste diaspora in de Joodse geschiedenis: die van de Verenigde Staten. Nooit tevoren hebben de nakomelingen van het Bijbelse volk in zo groten getale in een dergelijke vrijheidslievende, democratische en machtige grote mogendheid hun vaderland gevonden.

In 1905, toen de Amerikaanse Joden de tweehonderdvijftigste verjaardag van hun eerste intocht in de Verenigde Staten herdachten, vereerde president Theodore Roosevelt hen met een schrijven waarin hij zijn grote achting voor hen uitsprak. Voor de eerste maal in zijn ambtstermijn - zo schreef hij - stuurde hij een persoonlijke brief naar aanleiding van een feestdag. Maar deze uitzondering moest hij wel maken: de aanleiding daartoe was té overweldigend groot. De vervolgingen waaraan de Joden juist in die tijd weer blootstonden, maakten het hem tot een bijzonder dringende plicht er de nadruk op te leggen welke uitstekende eigenschappen de mannen van het Joodse geloof als burgers tot ontplooiing hadden gebracht, sedert zij dit land hadden betreden. Roosevelt gaf een opsomming van hun verdiensten voor de Verenigde Staten en stelde vast: 'De Joden hebben geholpen dit land op te bouwen.' En ex-president Stephen Grover Cleveland verklaarde: 'Geen of slechts een enkele van de nationaliteiten die tezamen het Amerikaanse volk vormen, hebben direct of indirect zo'n invloed op de wording van het moderne amerikanisme gehad als de Joodse.'

Het zou onjuist zijn te veronderstellen dat de Verenigde Staten geen antisemitisme kennen en dat de integratie van de Joden, zowel van de individuen als van de verschillende groepen, er altijd volledig is geweest. Niet slechts bestaan er - zij het kleine - antisemitische bewegingen, maar ook is het maatschappelijk verkeer tussen Joden en andere delen van de bevolking er in een aantal gevallen zelfs beperkter dan in Europa. Het is echter een feit dat de Amerikaanse samenleving uit vele groepen van uiteenlopende etnische herkomst bestaat, die zich daar alle krachtig van bewust zijn, maar zich daarnaast tevens Amerikaanse staatsburgers voelen. Bovendien is men er verdeeld in een groot aantal godsdienstige richtingen, zonder dat hiervan één de officiële of dominerende religie is. Deze situatie en tevens het bijzonder grote aantal Joden, vooral in een stad als New York, geven aan het probleem een geheel ander karakter dan in vele landen van Europa.

השאה SHOAH, HOLOCAUST, CATASTROFE 1933-1945

'Want wie u aanraakt, raakt Zijn oogappel aan.'

Zacharia 2 :8

DE MASSAMOORD

Begin 1933 brak het uur aan dat Duitsland tot de diepste vernedering zou voeren en zijn naam zou belasten met de afgrijselijkste misdaad uit de geschiedenis van de mensheid: op 30 januari van dat jaar werd Hitler rijkskanselier. Nadat het land vijftien jaar had getracht volgens het patroon en de regels van een democratisch stelsel te leven, liepen de dagen van een Duitsland dat zedelijkheid, recht en godsdienst erkende snel ten einde. Sneller dan de Duits-nationalen Hugenberg en Von Papen, die de demagoog en partijredenaar in het zadel hadden geholpen, konden vermoeden, groeide de door Hitler gevormde regering uit tot een nationaal-socialistische dictatuur. Na de 'machtsovername' lag voor de kliek van de Führer de weg vrij om alles in daden om te zetten wat in het ontwerp van hun partijprogramma voor hen al lang als doel onwrikbaar vaststond: iedere Joodse invloed uit de politiek, de cultuur of de economie te bannen en de Joden zelf uit de nazistaat te 'verwijderen'. De 'Arische geest' mocht niet langer door de 'splijtzwam van de ontbinding' bedreigd worden - zoals Mommsen het eens tot uitdrukking had gebracht. De pseudowetenschappelijke 'rassenleer' werd als verplicht vak op alle scholen ingevoerd en aan alle hogescholen gedoceerd. In het bijzonder de jeugd werd ertoe opgevoed de beginselen van het antisemitisme als de onomstotelijke grondslag van Duitslands toekomstige grootheid te beschouwen.
Stap voor stap ging men verder. In het begin trad men nog voorzichtig op, omdat men niet overijld of zonder de nodige psychologische voorbereiding te werk wilde gaan. De machthebbers moesten er namelijk rekening mee houden dat ze anders wel eens op een afwijzing of zelfs op verzet konden stuiten - hetzij in de kringen van de burgerij, dan wel van leger of Kerk. Deze voorzorgen bleken evenwel, zoals helaas reeds enkele maanden na de machtsovername duidelijk werd, onnodig.

Toen op 1 april 1933 de SA als propagandisten van de 'tijd van de strijd' in alle steden een boycot tegen Joodse zakenlieden op touw zette, liet zich bijna geen protest horen. Een paar dagen na deze geslaagde proefneming werd in de Rijksdag op 7 april 1933 door de Duits-nationalen de 'wet op de sanering van het ambtenarenkorps' afgekondigd, waarmee alle ambtenaren 'van niet arische afkomst' met vervroegd pensioen werden ontslagen. Een lange reeks anti-Joodse uitzonderingswetten was begonnen. Twee jaar later liet Hitler op 15 september 1935 in de stad die in de middeleeuwen al een broeinest van antisemitische gevoelens was gebleken, de 'Neurenbergse wetten' afkondigen - de wet op het rijksburgerschap en de wet ter bescherming van het Duitse bloed en de Duitse eer. Deze degradeerden de Duitse Joden officieel tot tweederangs burgers, omdat zij hun voorgoed het Duitse staatsburgerschap ontnamen. Huwelijken en buitenechtelijk geslachtsverkeer tussen 'Ariërs' en Joden werden verboden, de Joden verloren het actieve en passieve kiesrecht, niemand van hen mocht nog een openbaar ambt bekleden.
Bijna zestig jaar had de strijd om de volledige emancipatie van de Duitse Joden geduurd, na de machtsovername waren drie jaren voldoende om alles weer ongedaan te maken. Meer dan een half miljoen mensen verloren met één pennenstreek hun rechten. Het ergst waren nog de dragers van geestelijke en wetenschappelijke ambten getroffen, die met één slag de grond onder hun voeten zagen verdwijnen.

Het waren professoren aan de universiteiten, onder wie geleerden van wereldnaam, artsen, advocaten, architecten, schrijvers en journalisten.
Het beschaafde Duitsland zweeg evenwel. Er ontstond geen opwinding onder de burgerij, noch rees er een storm van protest in de gelederen van de hogeschool-docenten, toen hun Joodse collega's op stel en sprong van hun leerstoelen werden verjaagd. In alle lagen van de bevolking, ook in de beste, scheen de goede geest geweken. Zelden viel er een openlijk protest te bespeuren tegen deze maatregelen, die een aanfluiting waren van alle recht en billijkheid.
Een nieuwe uittocht was het gevolg. Het geestelijke, culturele en wetenschappelijke leven in Duitsland onderging een aderlating waarvan het zich tot op de huidige dag niet heeft hersteld. Weldra was er geen land ter wereld waar de uit Duitsland gevluchte Joden, op zoek naar een onderkomen, niet aan de deur hadden geklopt. Tot einde 1937 verlieten 118.000 Joden het land waarin hun voorvaderen eeuwenlang hadden geleefd en de eersten zich reeds bijna tweeduizend jaar geleden onder de Romeinen hadden gevestigd. Er vertrokken er 47.000 naar Palestina, 15.000 naar de Verenigde Staten, 21.000 naar Zuid-Amerika, 4.000 naar Zuid-Afrika. De overigen vonden een toevlucht in Europese landen: in Frankrijk, Engeland, België, Nederland, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, Italië en Scandinavië.
Ook het buitenland schijnt in die jaren trouwens niets te hebben begrepen van het onheil dat zich in beweging had gezet. In 1936 ging de wereld immers nog als gast van de door de nazi's georganiseerde Olympische Spelen naar Berlijn. Weer twee jaar later kon het naziregime door overtreding van internationale overeenkomsten een hele reeks nieuwe successen en 'overwinningen' vieren. De openbare mening kon dan in het begin nog geloven dat de onderdrukkingen, vervolgingen en anti-Joodse uitzonderingswetten in de nazistaat een 'interne' Duitse aangelegenheid waren, de gebeurtenissen van 1938 leerden iets heel anders. De nazi-heerschappij doorbrak toen voor de eerste maal de grenzen van het oude rijk en Hitler bezette met zijn troepen het ene land na het andere. Het binnenrukken werd telkens op de voet gevolgd door terreur en onderdrukking. Na 13 maart 1938 raakten door de 'Anschluss' van Oostenrijk bijna 200.000 Joden, van wie het grootste deel in de uiterst gecultiveerde Joodse gemeenschap van Wenen leefde, plotseling in de macht van het naziregime en kregen ze de bruine heerschappij aan den lijve te voelen. Naast de Neurenbergse wetten werden onmiddellijk ook alle andere anti-Joodse maatregelen van kracht. Een golf van terreur brak los. Joodse winkels werden geplunderd en in beslag genomen, synagogen werden als kantoren van de partij ingericht, er begonnen massa-arrestaties. Prominente Joden, onder wie het hoofd van de familie Rothschild, werden mishandeld en naar concentratiekampen gesleept, waaruit slechts weinigen terugkeerden. Nieuwe stromen vluchtelingen kwamen in beweging, het grootste deel trok naar het Oosten, naar staten die de Joden eveneens ieder verblijf weigerden. Waarheen moesten deze opgejaagde mensen zich dan wenden?
Roemenië had van het begin van haar onafhankelijkheid af al geen respect gehad voor minderheden; gewelddaden tegen de Joodse bevolking en beperking van hun rechten waren aan de orde van de dag. Hongarije haastte zich in 1938, dadelijk na het begin van de samenwerking met de nazistaat de rassenwetgeving, op de beruchte Neurenbergse leest geschoeid, in te voeren. In Polen was het voor de Endek-partij weggelegd de methoden en de ideologie van de nazi's in het politieke leven in te voeren. Slechts één staat vormde een uitzondering: Tsjecho-Slowakije had steeds op voorbeeldige wijze de rechten van zijn minderheden gerespecteerd. In dat land leefden de Joden als volkomen gelijkberechtigde medeburgers. Maar ongelukkigerwijze werd juist dit land als één van de eerste met de ondergang bedreigd. Op 1 oktober bezetten

de troepen van Hitler het Sudetenland, in Slowakije werd een marionettenstaat gesticht, Hongarije annexeerde grote gebieden. Toen op 15 maart 1939 Hitler de rest van Tsjecho-Slowakije tot een protectoraat maakte, vielen nog weer 350.000 Joden onbeschermd in handen van de nazi-machthebbers. Om het onheil te voltooien voerde ook Italië, na in 1938 onder druk van Hitler een militair pact met de nazi's te hebben gesloten, officieel een aantal anti-Joodse wetten in. Ook in dit land, waar de Joden sinds de oudheid onafgebroken in grote gemeenten hadden geleefd, waren zij nu niet meer zeker van hun leven en begon de emigratie.
Op alle wereldzeeën werden schepen stampvol Joodse vluchtelingen een dagelijks terugkerende verschijning. Zij dwaalden van haven tot haven, in de hoop hun jammerlijke lading ergens aan land te mogen brengen.. En hoe reageerde het buitenland?
Gealarmeerd door de berichten over het treurige en mensonterende lot van de vele duizenden rondzwervende ontheemden belegde de president van de Verenigde Staten in de zomer van 1938 in Evian aan het Meer van Genève een internationale conferentie over het vluchtelingenvraagstuk. Tweeëndertig landen zonden delegaties. Het resultaat was teleurstellend: geen enkel land toonde zich bereid de Joden zonder vaderland op te nemen. Men vreesde te worden overstroomd door verkommerde massa's immigranten en economisch te zwaar te worden belast...
Nog voor het einde van het jaar 1938 lieten de Duitse machthebbers de wereld opnieuw zien dat er voor hen geen remmen meer bestonden wanneer het erom ging hun doel te bereiken: Duitsland 'vrij van Joden'. Het welkome excuus werd hun geboden door de wanhoopsdaad van een jeugdige Jood.
Eind oktober deporteerde de SS 17.000 Joden van Poolse afkomst, die tussen 1918 en 1933 Duitsland waren binnengekomen, naar de oostelijke grens, om hen naar Polen 'weg te werken'. Omdat Warschau evenwel weigerde ze op te nemen, strandden er bijna 5.000 in het niemandsland bij Zbonszyn, waar zij onder vreselijke omstandigheden, opeengedrongen in de open lucht moesten vegeteren. Onder deze ongelukkigen bevond zich ook het uit Hannover afkomstige echtpaar Grynszpan. Toen hun zeventien jaar oude zoon, in Parijs, het lot van zijn ouders vernam, besloot hij wraak te nemen. Hij kocht een pistool, ging op 7 november naar de Duitse ambassade en loste twee schoten op de attaché Ernest von Rath, die dodelijk werd gewond.
Deze aanslag gaf de nazileiders een aanleiding om hun al sinds lang beraamde plannen tot uitvoering te brengen. In de nacht van 9 op 10 november kwam het, onder aanvoering van SA-mannen, 'spontaan' tot ernstige anti-Joodse uitspattingen. Duitsland werd het toneel van een ontzettende pogrom: overal werden de synagogen in brand gestoken. Terwijl bijna zeshonderd synagogen, verenigingsgebouwen en begraafplaatsen tot puin werden, vernielde het plebs eveneens Joodse winkels en pakhuizen. Er werden Joodse huizen overvallen en de bewoners werden eruit gejaagd en mishandeld. Ongeveer 30.000 mensen werden naar concentratiekampen gesleurd. De omvang van de verwoesting was ontstellend groot: in die beruchte 'Kristallnacht' werd Joods eigendom ter waarde van een miljard mark zinloos vernietigd. Maar zelfs dát was de nazi-machthebbers nog niet voldoende. Als 'vergelding' voor de daad van Herschl Grynszpan in Parijs werd de Duitse Joden bovendien een boete van een miljard rijksmark opgelegd, omdat zij volgens de nazi's de aanval zouden hebben uitgelokt. Tegelijk daarmee kwam het bevel alle nog bestaande zaken en ondernemingen in 'Arische' handen over te hevelen.
Er ging een huivering door de beschaafde wereld, in de buitenlandse pers stak een storm van verontwaardiging op. In Duitsland gebeurde niets.
Was dan ieder gevoel voor recht, ieder zedelijk verantwoordelijkheidsbesef ver-

dwenen in dit volk van 'dichters en denkers' en bestond er bij hen geen zedelijke moed meer? Waren vijf jaar overheersing door de nazi's voldoende geweest om alle menselijk mededogen, ieder gevoel voor rechtvaardigheid te ondermijnen en de hersenen en harten te vertroebelen en te vergiftigen? Hoe was het mogelijk dat de bevolking nergens tot krachtige maatregelen overging om de Joden te beschermen? Ook van militaire zijde gebeurde er niets. 'De generaals keken toe,' stelde Karl Jaspers vast bij een poging een diagnose te stellen. 'In iedere stad kon de commandant ingrijpen, wanneer er misdaden werden gepleegd. Want het leger is er om allen te beschermen, wanneer er op zo'n schaal misdrijven worden gepleegd dat de politie ze niet meer kan verhinderen of tekort schiet. Zij deden niets. Zij gaven op dat ogenblik hun roemrijke traditie prijs. Het ging hun niets aan. Zij hadden zich van de ziel van het Duitse volk losgemaakt ten gunste van een militaire machine met een eigen moraal en bestemd om blindelings aan bevelen te gehoorzamen.'

Op 1 september 1939 gaf Hitler het bevel tegen Polen op te rukken. De Tweede Wereldoorlog was uitgebroken en zou opnieuw dood en verderf over de wereld brengen en over miljoenen weerloze Joden niet alleen onnoemelijk leed, maar zelfs de totale verdelging.

Binnen enkele weken was het buurland door de Duitsers onder de voet gelopen, gebieden waarin ongeveer 2,5 miljoen Joden woonden. In het door de Sowjet-Unie bezette deel van Polen woonden er ongeveer één miljoen. Talloze mensen stelden alles in het werk om het door de Russen bezette gebied te bereiken. De Duitsers sloten de grenzen evenwel hermetisch af. Er was geen ontkomen meer mogelijk. Het einde van de vijandelijkheden werd in het nieuw geschapen 'General gouvernement' gevolgd door een harde, tegen de Joden gerichte politiek van onderdrukking: in november werd als uiterlijk kenteken de eens in de middeleeuwen voorgeschreven 'Jodenster' ingevoerd. Er volgden massale terechtstellingen en gewelddadige verdrijving uit de steden. Er werden getto's ingericht; het grootste ontstond in Warschau.

In 1940 kwam het Westen aan de beurt. Vier weken na de geslaagde inval in Denemarken en Noorwegen in april, gaf Hitler het bevel tot de aanval op Frankrijk. Na een bliksemsnelle veldtocht viel het halve land en de gehele Franse Atlantische kust in Duitse handen, de rest in het zuiden werd bij de gratie van Hitler bestuurd door de dubieuze Vichyregering. In liet kader van deze campagne hadden de Duitse troepen tevens Nederland, België en Luxemburg bezet. Het jaar daarop, in april 1941, begon de veldtocht op de Balkan. Het offensief tegen Joego-Slavië en Griekenland kwam na de verovering van Kreta spoedig tot een einde. Vervolgens gelastte Hitler, die nu heer van het continent was geworden, op 22 juni 1941 de aanval op de Sowjet-Unie. Tijdens de verbluffend snelle opmars van de Duitse legers werden in het zuiden juist die landstreken veroverd die het dichtst door Joden waren bevolkt, de gebieden van Odessa en van Kiew, waar tweederde van de drie miljoen Russische Joden woonden. Tegelijk met hen vielen ongeveer 1,5 miljoen Joden in de Russische zone van Polen en in de Baltische staten in Duitse handen. Slechts een klein aantal van hen was nog tijdig naar het oosten vervoerd, bovendien had een kwart miljoen vroegere Poolse staatsburgers al een toevlucht in het binnenland van Rusland gevonden; zij alleen ontkwamen aan de Duitse greep.

In het Oosten begon een meedogenloze uitroeiings-campagne. Maar ook in het Westen werd de vervolging van de Joden in de veroverde landen niet gestaakt. Heel Europa werd liet schouwtoneel van een steeds strenger anti-Joods optreden; er bleef geen bezet gebied meer over waarin de Joodse bevolking niet de haat en de wreedheid van de nazi-machthebbers te voelen kreeg.

Op 1 september 1941 werd het dragen van de Jodenster - een geel insigne met de

Davidsster en het woord 'Jude' - in Duitsland, Bohemen en Moravië voorgeschreven; in de zomer van 1942 ook in Frankrijk, Nederland en de andere landen van het Westen. Men vatte het plan op alle Joden uit de bezette gebieden naar Oost-Europa over te brengen. In oktober kwamen de eerste transporten uit Duitsland aan. Niet lang daarna werden deportaties uit Frankrijk en de overige landen bevolen. In maart 1942 volgde de order het aantal tot honderdduizend per maand op te voeren. Uit alle streken begonnen lange treinen met hun op elkaar gepakte menselijke lading - verzegelde veewagens met Joodse mannen en vrouwen, grijsaards en kinderen - in de gloeiende zomerhitte en in de ijskoude van de winter naar het Oosten te rollen. Duizenden ongelukkigen kwamen onderweg al om het leven.

In enkele bezette gebieden weigerden de bewoners hun Joodse medeburgers smadelijk te laten behandelen of ze te laten wegvoeren. In Denemarken kwam het tot protesten. De bevolking wees de anti-Joodse maatregelen krachtig af; de koning, zo luidde het, zou zelf een Jodenster dragen, wanneer ook maar één burger van zijn land daartoe werd gedwongen. Toen in 1943 de Duitsers tenslotte zelf het bestuur overnamen en heimelijk gelastten alle 'niet-Ariërs' gevangen te nemen, werd ook toen weer hun plan verijdeld: dappere Denen brachten in alle stilte de ongeveer 6.000 zielen tellende Joodse bevolkingsgroep vrijwel in haar geheel met boten naar Zweden over. In Amsterdam en omgeving werd als protest tegen de eerste deportaties in februari 1941 een algemene staking uitgeroepen. In Frankrijk begon het protest tegen de nazi-maatregelen mét de verzetsbeweging te groeien, in het Oosten was het Finland dat generlei antisemitische maatregelen duldde. In geen enkel land ontbrak het aan dapperen die alles waagden om de vervolgden het leven te redden, de opgejaagden te verbergen en te voeden of hen te helpen ontsnappen. Allen die te midden van de ellende van oorlog en naziterreur het leven hebben behouden, danken het aan deze stille werkers. Ook in Duitsland konden op deze wijze Joden - zij het een gering percentage - worden gered.

Terwijl de actie van de massatransporten nog in volle gang was, wijzigden de nazi-machthebbers plotseling hun plannen; de gedachte aan een nieuwe vestiging van de gedeporteerden in het Oosten werd losgelaten. Gezien hun voorlopig met enorme successen verlopende veldtocht in Rusland, meenden zij dat zij nu geen enkele beperking meer in acht hoefden te nemen. In maart 1941 werd, onder strenge geheimhouding, op het hoogste niveau besloten tot de biologische vernietiging van het Jodendom! Deze moest door parate troepen van de SS worden uitgevoerd.

Op 20 januari 1942 maakte SS-Gruppenführer Heydrich, vertegenwoordiger van Himmler en chef van het Sicherheitsamt, op een geheime conferentie in Berlin-Wannsee de 'Endlösung' bekend. De formule voor de bevolen massaverdelging van alle in Europa wonende Joden luidde: alle niet meer tot arbeid in staat zijnde Joden onmiddellijk doden en de overigen onder minimale levensomstandigheden dwangarbeid laten verrichten tot zij van uitputting sterven. Voor de onmiddellijke 'liquidatie' werden verdelging door gas en massale fusilleringen gelast.

Er ontstonden vernietigingskampen in Auschwitz, Belzec, Treblinka, Mauthausen, Majdanek, Sobibor, Birkenau...

In het begin werden de slachtoffers er op folterende wijze met uitlaatgassen van dieselmotoren gedood. Later werden de massamoorden geperfectioneerd: de firma DEGESCH - Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung - leverde het snelwerkende cyclon-B-gas. Daarmee werden de Joden volgens een 'gerationaliseerd procédé' gedood in speciaal daarvoor geconstrueerde spoorwegwagons of in ruimten die als douchelokalen waren gecamoufleerd. De mensen die voor vernietiging waren bestemd, werden naakt naar de gaskamers gezonden. Alles wat hun nog aan have en

goed gebleven was, hun kleren, schoenen, ringen, souvenirs, was hun tevoren reeds afgenomen. En alsof dat nog niet genoeg was, werden de lijken later de gouden tanden getrokken, alvorens zij in de verbrandingsovens terechtkwamen.
Met honderden tegelijk begonnen de gaskamers weerloze mensen te verslinden, wier enige 'misdaad' erin bestond uit Joodse ouders te zijn geboren en te behoren tot het volk dat de mensheid de Bijbel heeft geschonken en de Tien Geboden, waarvan het vijfde luidt: 'Gij zult niet doden!'
De omvang en de verschrikking van de hel die door schijnbaar beschaafde wezens in het leven werden geroepen, spotten met iedere beschrijving. Alleen al in de oorden des doods Auschwitz (Oswiecim) en Birkenau (Brzezinka) werden in twee jaar tijd meer dan 1,75 miljoen Joden vermoord, in Majdanek bijna 1,5 miljoen. 31.000 Joden werden in het gebied van Kamientcz-Podolski doodgeschoten.
Los van de concentratiekampen werd er in het oosten en het zuidoosten door de 'Einsatzgruppen' van de SS gemoord. Zij waren op een bepaald ogenblik bij het Duitse leger ingedeeld en hadden onder meer opdracht achter de fronten behalve partizanen en communisten op de eerste plaats de Joodse bevolkingsgroepen te 'liquideren'. Er begonnen massale fusilleringen, waarvoor de 'Einsatzgruppen' ook Litouwse, Letlandse, Witrussische en Oekraïnische hulppolitie gebruikten. Tot de huiveringwekkendste tonelen behoorden de fusilleringen van 60.000 Joden op een eiland in de Dwina bij Riga, van 20.000 in Loetzk, van 32.000 in Sarni en 60.000 in Kiev en Dnjepropetrovsk. Door Roemenen werden in een kazerne in Odessa 25.000 Joden door machinegeweren neergemaaid. Een represaillemaatregel...

Slechts in één enkel geval kwam het tot een verbitterd en heldhaftig verzet van de voor de 'Endlösung' bestemde slachtoffers: in het getto van Warschau.
Op 22 juli 1942 was bevel gegeven alle Joden uit Warschau zonder aanzien van leeftijd en geslacht naar de dodenkampen te deporteren. Een half miljoen mensen vertoefden toen nog in de duistere benauwenis van het door hoge betonnen muren van de buitenwereld afgesloten stadsdeel, waarin honger en tyfus heersten, en leidden daar een hopeloos bestaan. Iedere dag werden bijna 4500 mensen uit het getto gesleept. In september was het aantal bewoners tot op de helft geslonken. Toen er in april 1943 opnieuw transporten moesten worden samengesteld, verzetten de Joden zich plotseling tegen deze orders. Het antwoord was een aanval van zwaarbewapende afdelingen Duitse politie en SS, ondersteund door een artilleriebeschieting van het getto. Daarmee begon in de nacht van 18 op 19 april - de vooravond van Pesach - de 'meest tragische en verbazingwekkende gebeurtenis van de hele oorlog': de verdedigingsstrijd op leven en dood van jong en oud, gevoerd met wapens die heimelijk het getto waren binnengesmokkeld. Vrouwen en meisjes bedienden machinegeweren, zelfmoordafdelingen van Joodse mannen vielen de belegeraars aan en vernielden met primitieve explosieven hun tanks. Het lukte hun verscheidene malen de overmacht van de Duitsers terug te drijven. Maar toen staken dezen de wijk in brand. Pas in de gloeiende hitte en in de verstikkende rook van de branden slaagden de SS en de politie erin het centrum van het getto te overweldigen. Ook toen nog zetten de strijders, in kelders en onderaardse gangen verborgen, het verzet voort.
De laatste dagen van mei brachten de slotakte van deze ontzettende tragedie. De overlevenden uit de puinhopen van het uitgebrande en in elkaar geschoten getto, ongeveer 20.000 mensen, moesten hun laatste tocht beginnen: naar het vernietigingskamp. Warschau was 'Judenrein' kon aan Hitler en Himmler worden gemeld.
Wat wist de wereld van deze gruwelijke gebeurtenissen af?
Hoewel de door de Duitsers bezette gebieden hermetisch waren afgesloten, sijpelden

er toch berichten over deze gruwelen door naar het buitenland. In het begin werden ze beschouwd als producten van een kwalijke oorlogspropaganda. Poolse vrouwen die tegen Duitse krijgsgevangenen waren geruild en in augustus 1942 in Palestina aankwamen, vertelden van massaliquidaties in Polen en in de bezette gebieden van de Sowjet-Unie. Maar hun verhalen werden niet helemaal geloofd. Ook de beweringen van ontsnapte slachtoffers die de eerste documenten meebrachten en de littekens van de ondergane martelingen op hun eigen lichaam konden laten zien, waren niet in staat de wereldopinie te overtuigen. Het leek eenvoudig onvoorstelbaar dat er, behalve in krankzinnigengestichten, menselijke wezens bestonden wier hersens plannen tot uitroeiing van een heel volk konden uitbroeden. Pas nadat de Amerikaanse geheime dienst in het najaar van 1942 een aantal via Genève ontvangen inlichtingen uit Duitsland kon bevestigen, werd het feit van de massale verdelgingen een verschrikkelijke zekerheid.
Zelfs de lijken van de honderdduizenden vergaste en doodgeschoten slachtoffers werden nog 'productief' gemaakt voor de financiering van de oorlog: alleen uit tandprothesen, sieraden en ringen werd 17 ton goud gewonnen! De leiding van de SS schrok er al evenmin voor terug om met de op leven en dood aan hen overgeleverde Joden in het geallieerde kamp handel te drijven: een miljoen Joden zou worden vrijgelaten tegen levering van 10.000 vrachtauto's - luidde het aanbod. De onderhandelingen werden toevertrouwd aan de 'Judenreferent' op het Reichssicherheitshauptamt, Adolf Eichmann.
'Ik ben bereid u een miljoen Joden te verkopen,' deelde hij op 25 april 1944 in Boedapest mee aan de bij hem ontboden woordvoerder van de Hongaarse Joden, Joël Brand. 'Koopwaar tegen bloed, bloed tegen koopwaar. U kunt dit miljoen halen uit alle landen waar nog Joden zijn, uit Polen, uit de Ostmark, uit Theresienstadt, uit Auschwitz, waar u maar wilt. Wie wilt u redden? Mannen die nog kinderen kunnen verwekken? Vrouwen die nog kinderen kunnen baren? Grijsaards, kinderen? Ga zitten en spreek!'
Toen de Russische opmars de Duitsers uit Polen verdreef, verplaatsten de gruwelijke hecatombes zich naar concentratiekampen op Duitse bodem, naar Dachau, Bergen-Belsen en Buchenwald. In de herfst van 1944 gaf Himmler bevel de vernietigingsactie te staken. De laatste maanden van de oorlog brachten intussen voor de gevangenen geen enkele verlichting. Bij de evacuaties voor de van alle kanten oprukkende geallieerde legers, door besmettelijke ziekten die in de overvolle kampen uitbraken en door honger kwamen ook toen nog tienduizenden Joden om het leven.
Pas toen de geallieerden de concentratiekampen met hun gaskamers en crematoria en de tot skeletten vermagerde overlevenden met eigen ogen hadden gezien, begon de waarheid van de afschuwelijkste misdaad in de geschiedenis van de mensheid duidelijk te worden. De vreselijke bijzonderheden van het lijden en sterven, de martelingen en de medische experimenten met gevangenen kwamen tijdens de oorlogsprocessen gaandeweg aan het licht.

Aantal Joodse slachtoffers van het nationaal-socialisme

Land	Minimum	Maximum	Land	Minimum	Maximum
Belgie	25.000	28.000	*Nederland*	104.000	104.000
Duitsland			*Noorwegen*	700	700
(grenzen van 1938)	160.000	180.000	*Oostenrijk*	58.000	60.000
Frankrijk	60.000	65.000	*Polen*	2.350.000	2.600.000

Griekenland	57.000	60.000	*Roemenië*		
Hongarije			(grenzen van 1940)	200.000	200.000
(grenzen van 1938)	180.000	200.000	*Sowjet-Unie*		
Italië		8.500	(grenzen van 1939)	700.000	750.000
Joego-Slavie	55.000	58.000	*en de Baltische staten*		
Luxemburg	3.000	3.000	*Tsjecho-Slowakije*		
			(grenzen van 1936)	233.000	243.000
Totaal aantal slachtoffers van de 'Endlösung'				*4.194.200*	*4.581.200*

Onafhankelijk van elkaar uitgevoerde onderzoeken hebben tot minimale en maximale aantallen geleid, waarbij men moet bedenken dat deze cijfers uitsluitend op de zg. 'Endlösung' betrekking hebben. Als bron diende *'Dokumentation der Massenvergasung*' uitgegeven door de Bundeszentrale für Heimatdienst, Bonn, 1958, en '*Die Endlösung*', G. Reitlinger, Berlijn, 1956. Zij houden geen rekening met de vele slachtoffers die niet regelrecht vermoord zijn, maar toch door de nationaal-socialistische vervolgingen het leven hebben verloren. De eigenlijke getallen liggen derhalve hoger en men moet het totale aantal slachtoffers waarschijnlijk op meer dan 5 miljoen stellen.

De balans van de dood - het totale aantal vergaste, vermoorde en tot zelfmoord of hongerdood gedreven mensen - zal nooit precies zijn vast te stellen. Alleen ten aanzien van de slachtoffers van de actie 'Endlösung' hebben onafhankelijk van elkaar ingestelde onderzoekingen een maximum en een minimum vastgesteld. De schattingen bedragen respectievelijk 4.581.200 en 4.194.300 mensen. Daarbij bleven buiten beschouwing de vele tienduizenden slachtoffers die de nationaalsocialistische vervolgingen in de jaren 1933 tot 1945 maakten. In totaal moet het aantal slachtoffers dus waarschijnlijk op meer dan vijf miljoen Joden worden gesteld.
Toen in 1945 de wapens zwegen, bleef een ander Duitsland achter. Er was iets gebeurd dat niets ter wereld ongedaan kon maken - noch berouw, noch schaamte, geen schuldgevoel en geen poging materieel iets goed te maken. De generatie die deze Hitlertijd als volwassene heeft meegemaakt en beleefd, zal binnen enkele jaren uitsterven. Ook de komende generaties van dit land, die geen schuld treft, de opgroeiende Duitse jeugd, zal toch met deze afschuwelijke herinnering belast blijven. Want de geschiedenis van Duitsland zal voor altijd bezoedeld blijven met de gruwelijkste wandaden die mensen ooit jegens weerloze medemensen hebben begaan, met de verdelging van miljoenen onschuldige Joodse mensen. Niemand zal kunnen ontkomen aan het feit dat hij moet bekennen: Duitsland is niet alleen het land van Goethe en Bach, van Kant en Lessing en van prachtige kathedralen. Het was en blijft van nu af aan ook het land van Hitler, van Himmler en van de vernietigingskampen.

IN HET OUDE VADERLAND

'***Zo zegt de Heere Heere: zie, Ik haal de Israëlieten weg uit de volken naar wier gebied zij gegaan zijn; Ik zal hen van alle kanten bijeen verzamelen en hen naar hun land brengen. En Ik zal hen tot één volk maken in het land, op de bergen Israëls.***'

Ezechiël 37 : 21, 22

ISRAËL - DE NIEUWE STAAT

De barensweeën

Lang was de weg die na de dood van Herzl in Palestina begon – vol teleurstellingen, tegenslagen en zware offers. Maar de eenmaal opgewekte hoop bracht al heel spoedig steeds meer Joodse families naar het land, voornamelijk uit het Oosten, uit Rusland. In zeer harde arbeid begonnen zij een verwaarloosd, steenachtig en kaal land te cultiveren en de door malaria bezochte vlakte van Jesreël droog te leggen. Aan het Meer van Genezareth ontstond de nederzetting Daganiah, de 'moeder van de kibboetsim'. Op een zandheuvel voor Jaffa werd in 1909 te Tel Aviv, de 'voorjaarsheuvel' gesticht. Binnen tien jaar tijds zijn er veertigduizend mensen naar het land getrokken, tweeëntwintig boerenbedrijven zijn hun werk begonnen, wanneer de Eerste Wereldoorlog uitbreekt. De zionistische ontwikkeling komt tot stilstand, het land van de hoop wordt zelf tot frontgebied.
Joodse vrijwilligers, bereid om voor hun recht op Palestina te vechten, kiezen de zijde van Engeland. In Egypte verzamelt Jozef Trurnpeldor, die als Russische officier bij Port Arthur heeft gevochten, negenhonderd vrijwilligers om zich heen. In Londen worden twee Joodse bataljons geformeerd en in 1917 nog een derde in Palestina, na de intocht van generaal Allenby in Jeruzalem. Chaim Weinnann, in 1873 in Motyli bij Pinsk geboren en sinds zijn jeugd een overtuigd zionist, slaagt er inmiddels in Engeland tot een beslissing van historische betekenis te bewegen.
Weizmann, sinds 1903 privaatdocent en daarna professor in de biochemie aan de universiteit van Manchester, weet het vaderland van zijn keuze een grote dienst te bewijzen. Engeland had voor de oorlogvoering dringend behoefte aan aceton. Zonder die stof had men al het scheepsgeschut moeten ombouwen. Maar Weizmann speelt het op uitnodiging van Winston Churchill, toen de eerste lord van de admiraliteit, klaar het gevaarlijke knelpunt te omzeilen: hij organiseert de produktie van aceton uit paardekastanjes. Toen men hem op een dag zei dat hij als beloning voor zijn verdienstelijk werk een wens mocht uitspreken, moet zijn antwoord zijn geweest: 'Een vaderland voor mijn volk.'
Inderdaad volgde in het jaar 1917 de beroemd geworden Balfour-declaration.
De Britse minister van buitenlandse zaken richtte via lord Lionel Walter Rothschild het volgende schrijven aan de zionistische beweging:

> Foreign Office
> 2 november 1917
>
> Waarde lord Rothschild,
> Ik heb het grote genoegen u namens de regering van Zijne Majesteit de volgende aan het kabinet voorgelegde en goedgekeurde verklaring van sympathie

met het Joodse zionistische streven over te brengen:
'De regering van Zijne Majesteit staat welwillend tegenover de stichting van een nationaal tehuis voor het Joodse volk in Palestina en zal er ernstig naar streven het bereiken van dit doel te vergemakkelijken, waarbij vanzelfsprekend niets mag worden ondernomen wat de burgerlijke en godsdienstige rechten van niet-Joodse gemeenschappen in Palestina of de staatsburgerlijke rechtspositie van de Joden in andere landen zou kunnen schaden.'
Ik zal u erkentelijk zijn wanneer u deze verklaring ter kennis van de Zionistische Organisatie wilt brengen.

Hoogachtend
Arthur James Balfour

De uitwerking van deze verklaring op de openbare mening was in alle landen groot. Voor de zionisten betekende zij een eerste beslissende overwinning. Op 24 juli 1918 wordt op de berg Scopus voor de poorten van Jeruzalem de eerste steen voor de Hebreeuwse universiteit gelegd. In 1920 kiest het in Londen vergaderende zionistencongres Chaim Weizmann tot president van de organisatie. Twee jaar later draagt de Volkenbond het mandaat over Palestina aan Engeland op. Sir Herbert Samuel, zelf een Jood en voormalig minister, wordt tot de eerste Britse hoge commissaris van Palestina benoemd.
De verwezenlijking van het grote plan lijkt zeer nabij te zijn. Niemand vermoedde dat het moeilijkste, bitterste en hardste deel van de weg de zionisten nog te wachten stond. Het verzet van de Arabieren laait op: zij willen niet in een Joodse staat wonen en zij protesteren tegen de Palestinapolitiek van Engeland. Er begint een bloedige terreur tegen de Joodse nederzettingen in het land. De Arabieren zijn ver in de meerderheid. Niettemin gaat de immigratie onverminderd voort - van 1919 tot 1923 komen, voornamelijk uit Oost-Europa, nog eens vijfendertigduizend immigranten het land binnen. Engeland ziet zich gedwongen tot een politiek van evenwicht tussen de Joden en de Arabieren. Sir Herbert Samuel, die ernaar streeft het wantrouwen van de Palestijnse Arabieren op te heffen, neemt maatregelen die de Joden bitter teleurstellen. In Jeruzalem wordt een Arabische burgemeester benoemd, de hartstochtelijke Arabische nationalist Amin el Husseini wordt het hoofd van alle Moslims als moefti van Jeruzalem. De beste stukken grond gaan voor afbraakprijzen naar Arabieren die ze niet bewerken, terwijl de Joden onvoldoende land ter beschikking krijgen. Daar komt nog bij dat tot 1928 nogmaals honderdduizend immigranten het land binnentrekken. Begin 1929 begint de aanleg van de haven van Haifa, aan de Dode Zee wordt begonnen met het opzetten van een kali- en broomzoutindustrie. Midden onder deze opbouw komt het tot hevige botsingen, de Arabieren overvallen de Joodse bevolking, verwoesten dorpen, huizen en bedrijven: honderddrieëndertig Joden worden gedood. In 1931 levert de volkstelling een totaal van honderdvijfenzeventig-duizend Joden op. Nog steeds komen erbij, behalve Oosteuropese nu ook talrijke Duitse Joden. In 1933 wordt een getal van tweehonderdtwintigduizend bereikt. In 1936 proclameren de Arabieren een algemene staking. De gewelddaden van gewapende benden nemen toe. Aanvallen op Joden in Jaffa vormen het begin van een georganiseerde rebellie. Syrische en Iraakse Arabieren, door Duitsland en Italië van wapenen voorzien, doen mee. Het voorstel van een Britse regeringscommissie Palestina te verdelen, maakt het Arabische verzet alleen maar groter. Tot 1939 blijft de gewapende opstand van de Arabieren voortduren en nemen de terreurdaden tegen de Joden niet af, ondanks het feit dat men vele duizenden Engelse militairen in actie

brengt.
In deze situatie capituleert Engeland voor de Arabische terreur. De Britse regering onder Neville Chamberlain geeft het witboek van 17 mei 1939 uit. Het bepaalt, dat in de komende vijf jaren nog slechts vijftienduizend Joden per jaar mogen immigreren en bevat bovendien de verklaring, dat het nooit Engelands opzet is geweest van Palestina een Joodse staat te maken. In het uur van het dreigendste gevaar voor het Europese Jodendom wordt de reddende poort tot op een klein kiertje na gesloten! In het Lagerhuis noemt Churchill het witboek het 'breken van een plechtige belofte', 'een tweede München'. Het denkbeeld van het zionisme was tussen het raderwerk van de grote wereldpolitiek terechtgekomen.
Het zionistencongres dat eind augustus 1939 in Genève wordt gehouden, wijst het witboek beslist af en stelt een onmiddellijke immigratie van honderdduizend Joden voor. 'Ik moet mijn stem verheffen tot een uiterst scherp protest,' verklaart Weizmann. 'Wij hebben een dergelijke behandeling niet verdiend.' Reeds begint het spook van een tweede wereldoorlog zich af te tekenen. Op 24 augustus, een week voor de Duitse inval in Polen, zegt Weizmann, terwijl hij op de laatste dag van het congres over de westerse democratieën spreekt: 'Hun zaak is onze zaak en hun strijd is onze strijd.' Hij besluit: 'Ik wens onze vrienden uit Palestina een goede reis. Tegen onze vrienden uit Polen zeg ik: God behoede u en geve dat uw lot niet hetzelfde moge zijn als dat van de Joden in het buurland.'
Evenals in het begin van de jaren dertig trachten ook nu, na het begin van de oorlog die over het Jodendom de grootste catastrofe van zijn geschiedenis doet losbreken, duizenden vluchtelingen wanhopig over zee naar Palestina te ontkomen. Slechts zeer weinig schepen slagen er met de steun van de Joodse zelfbeschermingsorganisatie in heimelijk hun doel te bereiken. De meeste tot barstens toe met mensen gevulde en veelal nauwelijks zeewaardige 'drijvende doodkisten' worden door de Britse vloot tegengehouden en de passagiers worden naar Cyprus of naar Mauritius overgebracht. Engeland weigert ook de immigratie van bijna twintigduizend Poolse kinderen. In 1940 ontploft in de haven van Haifa de 'Patria', waarbij tweehonderdnegenenvijftig mensen worden gedood, in 1941 zinkt de uit Roemenië afkomstige 'Struma' met zevenhonderdachtenzestig vluchtelingen in een storm bij Istanboel.
Honderddertigduizend Joden melden zich vrijwillig om dienst te nemen in het op het Noordafrikaanse krijgstoneel opererende Britse leger. De Engelsen hebben er bezwaar tegen om zoveel Joden te bewapenen. Maar aangezien de nood aan de man is, nemen zij er dertigduizend in hun gelederen op. 'Wij vechten in de oorlog aan de zijde van Engeland, alsof er geen witboek was,' verklaart David Ben-Goerion, 'en wij vechten tegen het witboek alsof er geen oorlog was.' Maar pas in 1944 kan het Joodse Palestina aan de strijd tegen de as-mogendheden deelnemen Onder de blauwwitte vlag met het Davidsschild als embleem wordt de Joodse brigade aan het front ingezet. Zij onderscheidt zich bij de veldtocht in Italië en neemt deel aan de bezetting van Duitsland.
Ook de rol van de Joden in de oorlog brengt geen verandering in de Engelse politiek in Palestina. Ondanks alle voorstellen weigert de Britse regering meer Joden in het land toe te laten, Daarbij blijft het ook na het einde van de oorlog, wanneer Labour de regering overneemt. De minister van buitenlandse zaken Bevin laat iedere maand slechts vijftienhonderd vluchtelingen toe. In Oostenrijk en in Duitsland vullen zich de kampen met Europese Joden die de verschrikkingen hebben overleefd. Wanneer Engeland het voorstel van president Truman om honderdduizend Joden in Palestina op te nemen, afslaat, begint opnieuw een verbitterde discussie. Terwijl de officiële Joodse instanties de Ha'apalah, de illegale immigratie, aanmoedigen, hanteert de Irgoen Zwai'

Le'oemi, de illegale 'nationale militaire organisatie', het argument van de geweldda-dige actie. Er ontstaat een partizanenstrijd tegen het Britse mandaatbestuur en de Arabieren die de stichting van een Joods nationaal tehuis bestrijden. Aan een bomaanslag op het Koning Davidhotel, de zetel van het Britse hoofdkwartier in Jeruzalem, vallen vele slachtoffers aan doden en gewonden. Gesteund door de Ha'apalah worden na 1945 op zestig schepen vijfenzeventigduizend vluchtelingen aangevoerd, een deel kan in het geheim op de kusten van Palestina aan land worden gebracht, een ander deel wordt naar Cyprus vervoerd.

Eindelijk een eigen Staat...

De bescherming van de nederzettingen en steden tegen Arabische overvallen wordt verzorgd door de Hagana, een gewapende organisatie voor zelfverdediging, die zich van alle terreur onthoudt. Maar ook deze is in de ogen van de Engelsen illegaal en de leden worden, indien 'op heterdaad betrapt', gevangen genomen en alle wapens worden verbeurd verklaard. Het mandaatbestuur onderneemt evenwel niets tegen de gewapende Arabieren, die met duizenden in Palestina infiltreren. Het land lijkt op één grote heksenketel Eindelijk besluit de Engelse regering in het voorjaar van 1947 haar mandaat neer te leggen. Het probleem van Palestina wordt aan de Verenigde Naties voorgelegd.
In de zomer van 1947 maakt een bijzonder comité, de UNSCOP, een reis door het land. Wanneer het zijn rapport overlegt, besluit de vergadering van de Verenigde Naties op 29 november 1947 Palestina in een Joodse en een Arabische staat te verdelen. Op 14 mei 1948, vóór te middernacht de laatste Brit Palestina verlaat, roept David Ben-Goerion in Tel Aviv de nieuwe staat Israël uit. De dag daarop begint de oorlog.
Vijf Arabische legers dringen van alle kanten het land binnen. Alle Arabische staten hebben troepen gezonden: Transjordanië, Syrië, Libanon, Jemen, Irak en Saoedie-Arabië; daarbij hebben zich groepen vrijwilligers uit Soedan en de Noord-Afrikaanse staten aangesloten. De toestand van de Israëli's is wanhopig, zij zijn onvoldoende bewapend, hun gebied is verregaand versplinterd en vele nederzettingen liggen verstrooid in het Arabische gebied. Nauwelijks iemand ter wereld geeft hun nog een kans. Arabische vlugschriften en radiostations roepen alle Palestijnse Arabieren, voor zover ze niet tegen de Joden vechten, op om het land zo snel mogelijk te verlaten en in de Arabische nabuurstaten het einde van de vijandelijkheden af te wachten. Binnen. een week zouden de gevechten ten einde zijn en de Joden in zee zijn gedreven. Maar die week wordt tot een maand en op 11 juni stemmen de Arabieren, blij met een adempauze, in met de door graaf Folke Bernadotte als bijzonder vertegenwoordiger van de Verenigde Naties aangeboden wapenstilstand. Nauwelijks is deze beëindigd of ze slaan weer met hernieuwde kracht toe. Maar weer verliezen ze deze door hen uitgelokte oorlog. In een strijd op leven en dood redden de Israëli's hun land en hun staat voor zichzelf en voor de Joden overal ter wereld die er willen terugkeren.
Op 14 februari 1949 komt in het nieuwe deel van Jeruzalem de Knesset, het eerste parlement, bijeen. Dr. Chaim Weizmann wordt de eerste president van de nieuwe Joodse staat, David Ben-Goerion zijn ministerpresident. In 1950 wordt de 'wet van de terugkeer' van kracht: 'iedere Jood is gerechtigd naar Israël te emigreren...'
Na tweeduizend jaar was de kring gesloten - op de berg Sion in Jeruzalem wappert het schild van David. De verstrooiden van overal ter wereld hadden hun aloude vaderland teruggewonnen - Israël, het land der belofte, waar de wieg van het Joodse volk had gestaan...

Nadat de Arabische landen negentien jaar lang hadden verklaard zich nog steeds in staat van oorlog met Israël te beschouwen, nadat zij tal van sabotagedaden op Israëlisch grondgebied hadden gepleegd - onder meer door de daartoe speciaal opgeleide fedajien -, nadat Egypte steeds het Suezkanaal voor alle Israëlische schepen en voor vaartuigen van en naar Israël dicht had gehouden, sloot men tenslotte ook de Straat van Tiran af.
Nadat de Arabische landen voortdurend de totale vernietiging van Israël en zijn Joodse bewoners hadden gepropageerd, wist dit kleine land in slechts zes dagen tijds, van ***5 tot 10 juni 1967 de*** gezamenlijke aanval van Egypte, Jordanië en Syrië af te slaan. Voor het eerst sinds 1948 kreeg Israël weer toegang tot de oude stad van Jeruzalem en tot de Klaagmuur, de rest van de tweeduizend jaar oude tempel...

De ingrijpendste gebeurtenis sinds de Zesdaagse Oorlog van juni 1967 was de oktober of Grote Verzoendagoorlog. ***Op 6 oktober 1973, op Grote Verzoendag,*** de heiligste dag van het Joodse jaar, deden Egypte en Syrië verrassingsaanvallen op Israël. aan het Suezkanaal zowel als op de Golan. Aanvankelijk waren Egypte en Syrië door het verrassingselement in het voordeel. Later wist Israël op zijn beurt het Suezkanaal over te steken en Suez in te nemen. Op de Golan werd Syrië teruggedrongen. Door ingrijpen van de Verenigde Staten moest Israël op 22 oktober instemmen met een staakt-het-vuren. De strijd kostte, vooral in de eerste dagen, het leven van zeer vele Israëlische soldaten en de oorlog veroorzaakte een grote schok, die lang bleef nawerken.
Er volgden langdurige onderhandelingen. De Amerikaanse minister van buitenlandse zaken, Henry Kissinger, bemiddelde daarbij en onderhield een pendeldienst tussen Cairo en Jeruzalem. Tenslotte verklaarde Israël zich bereid zijn troepen uit de Sinai terug te trekken tot ten oosten van de strategische Gidi- en Mitlapassen. Ook de belangrijke oliebronnen van Aboe Rodais aan de Golf van Suez werden opgegeven. Syrië verweet Egypte - dat hiervoor belangrijke concessies van de Verenigde Staten verkreeg - tegenover Israël veel te inschikkelijk te zijn geweest.
Aan de grens met Jordanië bleef het rustig, vooral nadat koning Hoessein in juli 1971 de Palestijnse commando's verdere acties onmogelijk had gemaakt. Deze bleven echter opereren vanuit Zuid-Libanon waar zij, althans tot de Libanese burgeroorlog van 1975-1976, het 'Al Fatahland' beheersten.
Op het internationale politieke front zag Israël zich in toenemende mate geisoleerd. De meeste Afrikaanse landen, waar Israël eerst ontwikkelingshulp aan had verleend, verbraken nu de banden. De invloed van Libië was daar niet vreemd aan. Ze stelden zich in de Verenigde Naties vijandig tegen Israël op, zoals Oeganda. De Algemene Vergadering van de V.N., die in november 1974 door Jasser Arafat was toegesproken, nam in oktober 1975 een resolutie aan die zionisme met racisme gelijkstelde. Ook verscheidene V.N.organen, zoals de UNESCO, namen anti-Israëlische resoluties aan.
De maanden juli en augustus 1976 gaven twee gebeurtenissen te zien, die sterk bijdroegen tot een verbetering van de stemming in Israël. De betrekkingen met vele bewoners van Zuid-Libanon, die in staat werden gesteld in Israël medische en andere hulp te verkrijgen, verbeterden sterk. En vooral bemoedigend voor Israël was het gelukken van de 'Operatie Entebbe'. Een gedurfde bliksemoperatie van de Israëlische strijdkrachten bevrijdde een groot aantal Israëlische passagiers van een door Palestijnse commando's gekaapt en naar de luchthaven Entebbe in Oeganda gedirigeerd Air Francetoestel. De gedenkwaardige datum waarop dit plaatsvond was 5 juli 1976.

NEDERLAND

Door Dr. Henriette Boas

Op het grondgebied van het huidige Nederland bezitten wij betrouwbare gegevens over de aanwezigheid van Joden sinds de 13de eeuw, dus uit veel later tijd dan in het naburige Keulen en andere plaatsen in het Rijnland, in Noord-Frankrijk, en ook later dan in de zuidelijke Nederlanden (Brabant, Henegouwen, Vlaanderen). De oorzaak van dit tijdsverschil is waarschijnlijk vooral gelegen in de minder ontwikkelde economische structuur van Noord-Nederland in de middeleeuwen.
In tegenstelling tot latere eeuwen vindt men in de 13de en 14de eeuw uitsluitend Joden in het zuiden en oosten. Zeer oude vestigingen waren te Heerlen (ca. 1270) en Roermond; de oudste Joodse gemeente, met synagoge (scola judaeorum), bestond te Maastricht van even vóór 1295 tot rondom 1350. In 1309 werden bij Born en Sittard vele Joden door langstrekkende troepen omgebracht. De meeste vestigingen waren in het toenmalige hertogdom Gelre; wij noemen Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Doesburg, Goch, Venlo en Roermond. Reinhoud II van Gelre liet zich in 1339 door keizer Lodewijk het privilege geven de Joden in zijn gebied te 'beschermen', mits zij hem schatting betaalden; ook dienden de Joden in Gelre - in tegenstelling tot Brabant en Zuid-Limburg - de door het 4de concilie van Lateranen voorgeschreven Jodenhoeden en andere kentekenen te dragen.
De vervolgingen na de 'Zwarte Dood' - die overigens ook samenhangen met de ontwikkeling van de economie - verdreven de Joden echter omtrent 1350 grotendeels zowel uit Zuid als Noord-Nederland, voor zover zij tenminste nog in leven waren gebleven. Daarna treft men er nog wel sporadisch, tot ongeveer 1450, aan die afkomstig zijn uit het nabije Duitsland, zij woonden in Venlo en Roermond. Sinds 1550 of daaromtrent vestigden zij zich opnieuw in die plaatsen en vooral ook in Nijmegen. Over het algemeen waren deze eerste vestigingen van Joden binnen het gebied van het huidige Nederland historisch onbelangrijk en zij lieten geen sporen na. Alleen de 'Jodenstraat' in enkele plaatsen in Oost en Zuidoost-Nederland herinnert ook thans nog aan de middeleeuwse Joodse bewoners. Vermeld zij verder nog de sterk antisemitische gezindheid waarvan een middeleeuwse schrijver als Jacob van Maerlant op godsdienstige gronden blijk geeft.

Van historische betekenis was de vestiging, omstreeks 1593, van de eerste maranen in de Nederlanden, waar zij de grondleggers zouden zijn van een gemeenschap die tot op de huidige dag voortbestaat. Deze eerste maranen uit Spanje en Portugal en uit het in 1585 door Spanje heroverde Antwerpen, waar zich reeds kort na 1500 vele maranen hadden neergelaten, vestigden zich in de van het Spaanse gezag bevrijde noordelijke Nederlanden. Dit was een gevolg van de bepaling van de Unie van Utrecht (1579) dat andersdenkenden dan Calvinisten niet mochten worden vervolgd, hoewel men bij het maken van deze bepaling beslist nog niet aan de Joden had gedacht. Omstreeks 1592 kwamen de eerste, kort tevoren tot het Jodendom teruggekeerde maranen onder leiding van Jacob Tirado via Emden in Amsterdam aan, waar tevoren nog nimmer Joden hadden gewoond en zij richtten er, vooreerst in het geheim, een bedehuis in.
Aanvankelijk hield men hen voor Spaanse en Portugese Katholieken en op Grote Verzoendag 1596 drongen de schout en zijn rakkers zelfs het bedehuis binnen om de gelovigen te arresteren, daar immers iedere uitoefening van een andere godsdienst dan de Calvinistische was verboden. Nadat hun identiteit was vastgesteld kregen zij - mede op voorspraak van Don Samuel Palache, gezant van de sultan van Marokko in

de noordelijke Nederlanden en zelf een Jood - verlof zich blijvend in Amsterdam op te houden. Tot dit vrijzinnige standpunt van de Amsterdamse vroedschap droeg ook de overweging bij dat deze sefardische Joden met hun soms niet onaanzienlijke kapitalen en grote ervaring en vele connecties in de wereldhandel van groot belang konden zijn voor Amsterdam, dat toen juist sterk als handelsstad aan het opkomen was.
Hierna kwamen steeds meer maranen naar Amsterdam, waar zich in 1603 reeds 200 families bevonden en in 1608 een tweede en in 1618 een derde sefardische gemeente werd gevormd. In 1639 verenigden zij zich tot wat nog heden ten dage de Portugees-Israëlitische Gemeente is. Ook in enkele andere plaatsen als Middelburg, Rotterdam, Alkmaar en Haarlem, vestigden zich sefarden.
Intussen wekte de vestiging van sefardische Joden in de noordelijke Nederlanden en speciaal in Amsterdam ook tegenstand. In Amsterdam werd het verzoek tot het inrichten van een eigen begraafplaats door de burgemeesters tot tweemaal toe - in 1606 en 1608 - afgewezen en pas in 1614 toegestaan. Het was de nog steeds bestaande begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel, waar men aanvankelijk op tegenstand van de dorpsbewoners stuitte. Ook werd in 1612 de bouw van een synagoge aan vele beperkingen onderworpen, die echter later werden opgeheven. Dit blijkt uit de nog steeds bestaande, door Elias Bouman gebouwde en in 1675 ingewijde Portugees-Israëlitische synagoge, de derde van deze gemeente.
In het bijzonder klaagden de Remonstranten dat zij, die niet tot de Calvinistische staatskerk behoorden, minder rechten hadden dan de Joden. Inmiddels hadden de Staten van Holland in 1615 een Commissie benoemd om een Reglement voor de 'Joodse Natie' te ontwerpen. Er werden twee ontwerpen gemaakt, respectievelijk door Reinier Pauw en Hugo de Groot, wiens 'Remonstrantie nopende de ordre dije in de landen van Hollandt en Westvrieslandt dijent gestelt op de Joden', bewaard is gebleven. Hij concludeerde dat de Joden hier te lande moesten worden getolereerd en dat hun vrijheid van godsdienst moest worden toegestaan, maar stelde tevens een reglement van 39 artikelen op, dat moest beletten dat hieruit in godsdienstig of politiek opzicht moeilijkheden zouden ontstaan. Zo wilde hij het aantal Joden in Amsterdam beperken tot 300 gezinnen. De Staten besloten echter geen algemeen geldig Jodenreglement vast te stellen, doch elke stad geheel vrij te laten in het al of niet toelaten van Joden en verdere bepalingen te hunnen aanzien. Wel werd de Joden door de Staten verboden tegen de christelijke godsdienst te spreken of te schrijven, christenen tot het Jodendom te bekeren en met de 'dochteren des lands' te huwen, wel stonden hun gemeenten onder een zeker toezicht van de plaatselijke vroedschap, iets dat ook gold voor de verkiezing van nieuwe parnassijns en de bouw van nieuwe synagogen, doch anderzijds behoefden zij geen lijftol te betalen, geen uiterlijke kentekenen als Joden te dragen en waren zij in interne zaken autonoom. Bovendien waren zij nergens verplicht in een getto te wonen, al vestigden zij zich wel vaak in eenzelfde buurt, in de onmiddellijke nabijheid van hun synagoge. Ook konden zij bezit verwerven. Portugese Joden vond men spoedig tevens in Rotterdam, Alkmaar, Middelburg (waar zij reeds vóór 1592 hadden gewoond), 's-Gravenhage, Amersfoort, Naarden, Maarssen bij Utrecht en elders. Na de komst van de Hoogduitse Joden naar Nederland, vestigden deze zich, vooral sinds het begin van de 18de eeuw, in vrijwel alle provincies, zowel in steden als dorpen. In Utrecht evenals in Deventer bleef het de Joden echter tot de Franse tijd verboden zich daar te vestigen of er zelfs maar te overnachten. Talrijke andere plaatsen echter lieten echter maar sporadisch Joden toe, Assen vele decennia lang zelfs slechts één familie. (Voor een gedetailleerd overzicht zie men dr. Jac. Zwarts '*De Joodse Gemeenten buiten Amsterdam*'. Brugmans-Frank, pp. 382-453).

De eerste zogenaamde Hoogduitse Joden kwamen kort voor 1635 in Amsterdam aan, ontkomen aan de vervolgingen van de Dertigjarige Oorlog, en hielden op de Joodse Nieuwjaarsdag van 1635 hun eerste godsdienstoefening. Zij werden in 1648 gevolgd door Joden uit Oost-Europa, die aan de verschrikkingen van de Chmielnicki-opstand in de Oekraïne en Galicië hadden weten te ontkomen, en in 1655 door Joden uit Litouwen. Oorspronkelijk vormden de Hoogduitse en de Poolse Joden twee afzonderlijke gemeenten, die zich echter in 1673 tot de 'Hoogduits-Joodse Gemeente' verenigden. In 1642 hadden de Hoogduitse Joden de nog steeds in gebruik zijnde begraafplaats te Muiderberg aangekocht. In 1671 werd de 'Grote Synagoge' aan het Jonas Daniël Meyerplein (nog bestaand, maar sinds 1943 niet meer in gebruik) ingewijd, waarna van 1677 tot 1730 nog vijf synagogen te Amsterdam werden opgericht.

In tegenstelling tot de Portugese Joden waren de Hoogduitse in het algemeen oorspronkelijk arm. Niet alleen waren zij hier te lande zonder noemenswaardig bezit aangekomen, maar ook werd het de meesten van hen niet mogelijk gemaakt zich economisch te ontplooien. De Portugese Joden, die soms met niet onaanzienlijke kapitalen naar de Republiek waren gekomen, speelden een belangrijke rol in de groothandel en hadden onder meer een aandeel in de opkomst van de Westindische en in mindere mate van de Oostindische Compagnie. Ook speelden zij een rol bij de kolonisatie van Brazilië, en later van Suriname. Mede om de hier gevestigde Joden het maken van buitenlandse zakenreizen te vergemakkelijken, werden zij in 1657 als 'onderdanen' van de Verenigde Republiek erkend. Dit betekende echter allerminst dat zij Nederlandse staatsburgers werden; dit zou nog tot 1796 duren. Tot dan zouden zij uitsluitend gelden als leden van de 'Portugees Joodse natie' of de 'Hoogduits-Joodse natie', maar zij bleven gevrijwaard tegen de in Duitsland en elders opgelegde Jodenbelasting.

Wat de Hoogduitse Joden betreft: daar zij geen poorters waren, konden zij ook geen poortersnering uitoefenen. De gilden waren meestal voor hen gesloten, met uitzondering van enkele, zoals die van makelaar, apotheker, chirurgijn en boek-verkoper. Joodse kinderen konden uitsluitend Joodse scholen bezoeken en Joden hadden geen toegang tot de universiteiten, hoewel men voor de medische faculteit, en in Harderwijk soms ook voor de juridische, een uitzondering maakte. Dit moest dus tot grote verpaupering leiden en tot concentratie op de straathandel.

In twee beroepen speelden de Joden een belangrijke rol en wel op de eerste plaats in de Hebreeuwse boekdrukkunst. De eerste Hebreeuwse drukkerij werd in 1626 te Amsterdam geopend door de bekende Manasse ben Israël, die bevriend was met mannen als Hugo de Groot, Vossius, Barlaeus en Rembrandt en die zich tot Cromwell wendde met het verzoek de Joden in Engeland toe te laten. Hij werd gevolgd en ten dele overvleugeld door andere Joodse drukkers, zoals de families Athias, Proops en Oeri Phoebus Halevi. Vanaf omstreeks 1650 tot 1750 nam Amsterdam de eerste plaats ter wereld in de Hebreeuwse boekdrukkunst in en tienduizenden Hebreeuwse boeken vonden hun weg van Amsterdam naar andere landen, wat tevens een niet onbelangrijke bron van inkomsten voor Amsterdam was. De uitgave van de Hebreeuwse Bijbel, verzorgd door de hoogleraar Johannes Lensden uit Utrecht (welke stad eveneens een, echter uitsluitend met niet-Joods personeel werkende, Hebreeuwse pers had), verscheen in 1661 bij Joseph Athias te Amsterdam en bezorgde de drukker een gouden eremedaille van de Staten-Generaal. De Hebreeuwse boekdrukkunst, die in Amsterdam reeds in de 19de eeuw sterk in betekenis afnam, is daar thans vrijwel geheel verdwenen.

In de tweede plaats dient de diamantindustrie te worden genoemd, al gingen Joden pas

in de 18de en 19de eeuw de grote meerderheid van de diamantbewerkers vormen. Deze meerderheid behielden zij tot de Duitse bezetting in 1940. Doordat het overgrote deel van de Joodse diamantslijpers in de oorlog omkwam, is de meerderheid van deze vaklieden thans niet-Joods. Verder hadden Joden een niet onbelangrijk aandeel in de zijderederij, de suikerraffinaderij en in de tabakscultuur te Nijkerk en Amersfoort, waar de familie Cohen tot groot aanzien kwam en Benjamin Cohen in 1785 Prins Willem V op zijn vlucht voor de patriotten gastvrijheid bood. Ook speelden Joden een rol in de financiële sector, hoewel die lang niet zo belangrijk was als W. Sombart in zijn '*Die Juden und das Wirtschaftsleben*' wil doen geloven. Portugese Joden waren actief in de actie of effectenhandel, en Hoogduitse in de specie en de wisselhandel. Verder vervulden ook hier te lande enkele zeer vooraanstaande Joden min of meer de rol van 'hofjJood', van geldschieter en legerleverancier voor de Oranjes. A.A. Machado en F. Lopez Suasso werkten op deze wijze voor stadhouder Willem III bij zijn expeditie tegen Engeland, Isaac de Pinto voor Willem IV en de Haagse Hoogduitse bankier Tobias Boas (16961782), die ook leningen van buitenlandse staten emitteerde, voor Willem V. Een belangrijke rol speelde ook de familie Gomperts te Nijmegen. De meeste Hoogduitse Joden op het platteland waren echter vaak slagers en veehandelaren, marktkooplieden en marskramers.

Reeds sinds het begin van de 18de eeuw ging, onder andere door het teruglopen van de handel met Portugal en de uitbreiding van de commercie met Engeland, de welvaart van de Portugese Joden sterk achteruit en taande tevens hun ondernemingsgeest. Aanvankelijk nam de welvaart van een minderheid van de Hoogduitse Joden toe, tot ook zij door de crisis van 1772-73, de oorlog met Engeland, de achteruitgang van Suriname en tenslotte de Franse en de Napoleontische tijd zwaar werden getroffen. Indirect had dit ook zijn weerslag op de armen onder hen, daar de zorg voor de Joodse behoeftigen geheel bij de Portugese respectievelijk de Hoogduitse gemeenten zelf berustte. In Amsterdam vielen omstreeks 1800 ongeveer 85 % van de toen aldaar wonende 21.000 Joden (18.200 Hoogduitse en 2.800 Portugese) onder de bedeling. Er waren zelfs plannen een groot deel van hen te doen emigreren naar de Nederlandse koloniën Essequibo en Demerara in West Indië, hetgeen echter afstuitte op de vrees van de gouverneurs voor een overstroming met behoeftige Joden.

Terwijl de houding van de overheid tegenover de Joden in het algemeen welwillend was en Nederlandse oriëntalisten, o.a. Joh. Leusden, in de 17e eeuw (niet in de 18e!) vaak Hebreeuwse les namen bij Joden, stond de Calvinistische Kerk vrij vijandig tegenover hen en zag hen óf als het 'verworpen volk', óf als een object voor bekering. De synoden en kerkeraden drongen, overigens meestal tevergeefs, meer dan eens bij de overheid aan op straffere maatregelen tegen de Joden. Een werk als dat van de predikant Abraham Coster, '*Historie der Joden*', geeft duidelijk blijk van een anti-Joodse gezindheid. Het lagere volk zag in de Jood zeer vaak slechts de 'smous', zoals blijkt uit een hele reeks populaire schotschriften die gretig aftrek vond. Wat de intellectuelen betreft: enerzijds bepleitte een Justus van Effen in zijn '*Spectatoriale Geschriften*' grote verdraagzaamheid, maar anderzijds sloten zowel de in 1776 gestichte progressieve literair wetenschappelijke sociëteit '*Felix Meritis*' te Amsterdam als de in 1784 gestichte en eveneens progressieve 'Maatschappij tot Nut van het Algemeen' de Joden officieel uit van het lidmaatschap.

Terecht merkt dan ook de Amsterdamse historicus prof. dr. H. Brugmans op in Brugmans-Frank, p. 642:

'Wat de verhouding van de overheid tegenover de Joden in de dagen van de Republiek betreft, kunnen wij zeggen: die van de overheid was welwillend en verdraagzaam, die van de Kerk afkeurend en ónverdraagzaam, en die van de bevolking gematigd en

onverschillig.'
Amsterdam was niettemin in de gehele Joodse wereld beroemd als 'Hamehoelloloh' (Het Geprezene) en als een 'Moeder in Israël' (naar II Samuel 20: 19). Men zie hiervoor dr. Jaap Meyer, '*Moeder in Israël. Geschiedenis van het Amsterdamse asjkenasische Jodendom*' (1964). Dit is onder meer daaraan toe te schrijven dat, in vergelijking met vrijwel de gehele overige wereld, de Joden hier een grote mate van vrijheid genoten en niet aan lichamelijke of religieuze vervolgingen waren blootgesteld. Ook was het omstreeks het jaar 1700 met rond de 10.000 Joden, verreweg de grootste Joodse nederzetting in West-Europa. Bovendien telde speciaal Amsterdam in de 17de en 18de eeuw een aantal Joodse figuren, die in de gehele Joodse wereld door hun geschriften of anderszins bekendheid genoten, ook al waren de meesten er niet geboren en verbleven zij er vaak slechts betrekkelijk kort. Vermelden wij hier van de sefardische Joden de dichters en schrijvers Miquel (Daniel Levi) de Barrios (1625-1701), Mordechai Zacuto (1625-ca. 1670) en Joseph de la Vega, die allen in het Spaans schreven, de rabbijnen Saul Levi Morteira (de leermeester van Spinoza), en Jakob Sasportas (1610-1698), de Hebreeuwse dichters Mozes Chajim Luzzatto (1707-1747) en David Franco Mendes (1713-1792), de schrijver van een verhandeling over en modelbouwer van de tempel van Jeruzalem, Jacob Juda Leon Templo (1603-1671), de etser Salom Italia (ca. 1620-1700) en onder de asjkenasische Joden Zwi Hirsch Asjkenasi, ook wel Chacham Tswi genoemd (1660-1718), een beroemd talmoedist, die slechts korte tijd in Amsterdam verbleef. Verder zij vermeld dat het niet alleen Amsterdamse Joden waren die de eerste krant uitgaven en wel de '*Dienstagische und Freitagische Koerant*' (1687-1687), maar dat ook de oudste periodiek in het Hebreeuws, de - slechts in een twaalftal exemplaren gedrukte - Pri Etz Chajim (1728-1808), de responsa van de Portugees-Israëlitische academie in Amsterdam, in Amsterdam het licht zag. Overigens bedenke men dat tot het eind van de 18de eeuw alle door Joden geschreven werken in Amsterdam en de Republiek werden geschreven in het Spaans of Portugees, in het Hebreeuws of Jiddisch, maar niet in het Nederlands. Daardoor vonden ze gemakkelijk verspreiding in het buitenland. Nog een reden waarom de Joden in andere landen met veel bewondering naar Nederland en Amsterdam zagen, was de uitstekende organisatie van de Joodse gemeenten (kehilloth) alhier. Er waren vele instellingen voor weldadigheid en Joods onderwijs; zo werd in 1708 de 'Sa'adath Bachoeriem' opgericht, waaruit later het Nederlands-Israëlitisch Rabbijnenseminarium voortkwam, in 1738 het jongensweeshuis 'Megadié jetomim' en in 1740 het 'Beth Hamidrasj'. Overigens werd door de ter plaatse wonende Joden het bestuur van de parnassijns vaak minder gewaardeerd en de niet zelden optredende geschillen tussen parnassijns en rabbijnen maakten het voor de laatsten vaak minder prettig 'rabbijn in Amsterdam' te zijn dan de volksmond onder de Joden in Oost-Europa het meende te weten.

Het einde van de 18de eeuw zou in de positie van de Joden hier te lande een diepgaande verandering brengen. Wat de bovenlaag van de Joden betreft, werd deze voorbereid door de invloed die de denkbeelden van Voltaire en andere Franse vrijdenkers op een deel van de sefardische Joden hadden. Op een klein deel van de asjkenasische Joden werkten bovendien de denkbeelden in van Moses Mendelssohn en zijn kring te Berlijn. Doordat enkele van zijn naaste volgelingen, N.H. Wessely (1725-1805), Salomo Dubno (1738-1813) en David Friedrichsfeld enige tijd in Amsterdam vertoefden, maakten zijn ideeën ook hier opgang. In niet-Joodse kringen werd deze verandering voorbereid door de denkbeelden die in Frankrijk aan de revolutie vooraf waren gegaan. Op 27 september 1791 was daar door de Nationale

Vergadering te Parijs tot de burgerlijke gelijkstelling van de Joden van Frankrijk besloten.
Nadat in 1795 de Verenigde Republiek tot Bataafse Republiek was geworden, richtten een aantal vooruitstrevende Joden hier te lande - op de eerste plaats M.S. Asser en diens zoon C. Asser, H. Bromet, H.H. de Lemon en J. Sasportas - samen met enkele niet-Joden een vereniging op, 'Felix Libertate', om te trachten deze burgerlijke gelijkstelling ook hier te lande te bewerken. Hun pogingen werden belichaamd in een petitie tot de Nationale Vergadering en stuitten aanvankelijk op grote weerstand. Ook in Joodse kringen was men ertegen omdat men de mannen van 'Felix Libertate' als anti-godsdienstige nieuwlichters beschouwde en vreesde dat de beoogde emancipatie de grondvesten van de Joodse gemeenten zou aantasten. De parnassijns hadden het voorlezen van de jiddische vertaling van de '*Rechten van de mens*' in de synagogen dan ook verboden. Ook van niet Joodse zijde was er tegenstand. Na een heftige discussie in de Nationale Vergadering van 22 tot 30 augustus 1796, waar van de dertig sprekers vooral de afgevaardigde J.G.H. Hahn als voorstander dient te worden genoemd en als tegenstander de patriottische Utrechtse hoogleraar in de theologie Y. van Hamelsveld (vooral op theologische gronden), aanvaardde dit wetgevende lichaam op 2 september 1796 het '*Decreet over den gelijkstaat der Joodsche met alle andere Burgers, unaniem genomen*', waarvan de eerste paragraaf luidde:
'Geen Jood zal worden uitgesloten van eenige rechten of voordeelen, die aan het Bataafsch Burgerregt verknocht zijn, en die hij begeeren mogt te genieten, mits hij bezitte alle die vereischten, en voldoe aan alle die voorwaarden, welke bij de algemeene constitutie van iederen activen burger van Nederland gevorderd zullen worden.'
In 1797 werden hij nieuwe verkiezingen voor de Nationale Vergadering ook twee Joden, Bromet en De Lemon, gekozen, de eerste Joodse parlementsleden in geheel Europa. In 1798 werd M. Moresco lid van de stedelijke raad van Amsterdam. Niettemin bleef deze gelijkstelling aanvankelijk slechts van hoofdzakelijk theoretische betekenis, en door de verwarde politieke toestand van de volgende jaren voorlopig van weinig praktische waarde.
In dit verband dient nog te worden vernield dat een aantal mannen uit de kringen van 'Felix Libertate' zich in 1797 van de bestaande Joodse gemeente afscheidden en een 'verlichte' godsdienstige gemeente, 'Adath Jesjoeroen', oprichtten met als opperrabbijn de uit Zweden afkomstige en van het Christendom tot het Jodendom overgegane Izaak Graanboom. De afscheiding had niet alleen godsdienstige, maar vooral ook maatschappelijke motieven. Naast enige hervormingen in de eredienst wenste men niet langer onderworpen te zijn aan wat men als het 'despotisme' van de parnassijns beschouwde. De leden van 'Adath Jesjoeroen' sloten zich overigens in 1807 op aandringen van Lodewijk Napoleon weer bij de moedergemeente aan.
Ofschoon de Joden dus in theorie gelijk waren gesteld met de andere Nederlandse staatsburgers, liet dit in de praktijk aanvankelijk vaak nog veel te wensen over. De schrijver van het in 1846, ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van deze gelijkberechtiging verschenen geschrift, '*Jubileum der Emancipatie van de Israëlieten in Nederland*', S.I. Mulder, merkt dienaangaande op:
'Hiermee had het werk van de emancipatie, voor zoverre die van de Hoge Regering afhing, zijn volkomen beslag gekregen; doch het is niet te ontkennen dat, niettegenstaande deze Publicatie alom werd geaffigeerd en gepubliceerd, en door de opvolgende Landbesturen krachtdadig gehandhaafd, er nog zeer vele Nederlanders van dit besluit ignorantie bleven pretenderen. Het ontbrak zelfs niet aan hooggeplaatste individuen, die de genomen maatregelen van rechtvaardigheid t.o.v.

hun al te lang onderdrukte Israëlitische landgenoten op allerlei wijzen zochten illusoir te maken.'
Ter illustratie citeert hij dan uit een in 1806 verschenen werk van een hoogleraar die dit verschijnsel aan de kaak stelt.
De aanvankelijk onduidelijke politieke toestand in de Bataafse Republiek liet voorlopig veel in de positie van de Joden hier te lande bij het oude blijven. Een nieuwe impuls tot wijziging kwam in 1806, toen de Bataafse Republiek door Napoleon werd omgezet in het Koninkrijk Holland onder zijn broer Lodewijk Napoleon. Deze stelde persoonlijk actief belang in de toestand van de Joden binnen zijn gebied. Door zijn toedoen werd de speciale en vernederende Jodeneed afgeschaft, sloot 'Adath Jesjoeroen' zich weer bij de moedergemeente aan en werd naar het voorbeeld van Frankrijk ook voor de organisatievorm van de Joden in Holland het consistoriaal systeem ingevoerd. Hierbij werd het land in een twaalftal ‘consistoriën' verdeeld, met aan het hoofd een op 17 december 1808 ingesteld Opperconsistorium, geleid door de bekende rechtsgeleerde Jonas Daniël Meyer (1780-1834). In dit, overigens niet democratisch gekozen, Opperconsistorie hadden zowel Hoogduitse als Portugese Joden zitting. Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk hield het op te functioneren. Vermeld dient nog dat reeds door Lodewijk Napoleon stappen werden genomen tot het door Joodse hand laten vervaardigen van een vertaling van het Oude Testament in het Nederlands. Hiertoe zou het Opperconsistorium de officiële opdracht moeten geven en er ook verder aan mee dienen te werken.
Nadat in 1813 een einde aan de Franse heerschappij was gekomen en het Koninkrijk der Nederlanden ontstond, werd in tegenstelling tot alle andere van de Franse heerschappij bevrijde gebieden de burgerlijke gelijkstelling der Joden niet herroepen. Zij bléef gehandhaafd. J.D. Meyer werd zelfs benoemd tot secretaris van de Commissie tot het ontwerpen van de Grondwet.
Wat de nadere organisatie van de Joden betreft: daar bestond behoefte aan, omdat zij officieel met het verkrijgen van burgerrechten hadden opgehouden een 'Joodse natie' te zijn. Willem I, die evenals Lodewijk Napoleon een grote persoonlijke belangstelling hiervoor had, vaardigde reeds op 26 februari 1814 een '*Organiek Besluit ten aanzien van de Israëlitische kerkgenootschappen*' af, 'ter vernietiging van de Franse organisatie van het Joodse kerkgenootschap en om de vorm ervan meer in overeenstemming met de nieuwe stand van zaken te brengen'. Na diverse voorbereidende maatregelen werd bij K.B. van 6 juli 1817 de 'Hoofdcommissie tot de Zaken der Israëlieten' ingesteld, een orgaan van 7 of 9 leden, allen leken, onder direct toezicht van het Departement voor de Zaken van de Hervormde Kerk, dat had 'te waken over het nakomen van de verordeningen en bevelen van het Gouvernement en het handhaven van de kerkelijke reglementen, alsmede voordrachten had te doen aan de Regering in het belang van hun geloofsgenoten'. In deze Hoofdcommissie, welke evenmin als het Opperconsistorium democratisch werd gekozen, hadden zowel Hoogduitse als Portugese Joden zitting. De wijziging van de naam 'Joden' in 'Israëlieten' was in navolging van de benaming die het door Napoleon bijeengeroepen 'Sanhedrin' te Parijs had ingevoerd. Men wilde de Joden hierdoor kenmerken als een geloofsgemeenschap en niet meer als een aparte volksgroep. Gedurende de gehele 19de en de eerste decennia van de 20ste eeuw zou in Nederland de naam 'Jood' een min of meer onaangename klank krijgen in tegenstelling tot het meer beschaafd geachte 'Israëliet' evenals trouwens elders in continentaal West-Europa.
Tot de bemoeienissen van de hoofdcommissie in de eerste jaren van haar bestaan behoorde onder meer het uitvoeren van allerlei maatregelen om de Joodse bevolking van Nederland, voor zover nodig, nog meer te vernederlandsen. Zo werd op 10 mei

1817 een K.B. uitgevaardigd voor de oprichting van zogenaamde armenscholen voor Joodse kinderen, waarin zij naast godsdienstonderwijs les zouden krijgen in de maatschappelijke vakken en wel in het Nederlands. Later werd bepaald dat vreemdelingen zoveel mogelijk dienden te worden geweerd als onderwijzers op Joodse scholen en dat zij evenmin mochten worden toegelaten als opperrabbijnen of rabbijnen zonder toestemming van het gouvernement. Buitenlanders die hun studies niet aan Nederlandse hogescholen of seminaria hadden gedaan, werden niet tot kerkelijke examens toegelaten. Dit leidde in 1835 tot de oprichting van het Nederlands-Israëlitisch rabbijnenseminarium te Amsterdam, waar in de voorbereidende klassen ook profane vakken werden onderwezen. Ook werd in 1827 een erepenning ingesteld voor de schrijver van de beste leerredenen en schoolboeken in de Nederlandse taal voor Israëlieten en werd het prediken door de rabbijnen in het Jiddisch officieel verboden, al bleef het onofficieel hier en daar nog enige decennia bestaan.

Uit de jaren tussen ruwweg 1820 en 1860 valt verder nog te vermelden de uitgave van een vertaling van de Hebreeuwse gebeden in het Nederlands door M.M. Lemans (1785-1832), die tevens samen met S.I. Mulder (1792-1862) een Hebreeuws-Nederlands woordenboek uitgaf. Voorts verscheen er - eveneens van de hand van S.I. Mulder - een Nederlandse vertaling van de meeste boeken van het Oude Testament; G.I. Polak (1803-1869) liet een vertaling van de gebeden voor de Joodse feestdagen het licht zien. De vertalingen hadden, evenals de 'Bi'oer' van M. Mendelssohn in Duitsland een halve eeuw eerder, oorspronkelijk ten doel de Joden in Nederland beter met het Nederlands vertrouwd te maken; tevens dienden zij omgekeerd tot beter begrip van de Hebreeuwse tekst.

Nadat in 1848 de Nederlandse grondwet een scheiding van Kerk en Staat had gelast, diende ook de opzet van de hoofdcommissie, mede op last van de regering, te worden gewijzigd. Door allerlei interne omstandigheden duurde het evenwel tot 1870, voor deze wijziging haar beslag kreeg. Toen werd een 'Centrale 'Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlandsch-Israëlitisch Kerkgenootschap' ingesteld met aan het hoofd een Permanente Commissie' (een dagelijks bestuur), wat ook heden ten dage nog de organisatievorm van het Nederlandsch-Israëlitisch Kerkgenootschap is. Deze Centrale en Permanente Commissies, die beide geheel uit leken bestaan, voeren het administratieve bestuur over het kerkgenootschap en onderhouden contact met de regeling betreffende Joods-godsdienstige aangelegenheden. Het godsdienstig gezag berust bij de opperrabbijnen en rabbijnen, ieder in zijn eigen ressort. De inwendige organisatie van het Nederlandsch-Israëlitisch Kerkgenootschap, in 'ressorten' (min of meer overeenkomend met de provincies, en elk zoveel mogelijk met een eigen opperrabbijn) gaat terug tot de tijd van het Opperconsistorium. Deze ressorten, vóór 1940 twaalf in getal, zijn nu door de grote achteruitgang van het aantal Joden teruggebracht tot vier opperrabbinaten (Amsterdam en omgeving, Den Haag en omgeving, Rotterdam en omgeving, Utrecht en het gehele overige deel van het land).

Terwijl de hoofdcommissie zowel uit Hoogduitse als uit Portugese Joden had bestaan, gaven de Portugese Joden er in 1870 opnieuw de voorkeur aan zelfstandig te worden in een eigen Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap, ook al bestond dit slechts uit twee gemeenten (Amsterdam en Den Haag) en nu feitelijk uit één (Amsterdam). Daarnaast bestaat sinds enkele jaren een Liberaal Joods Kerkgenootschap, waarvan de oorsprong tot de jaren 1930 teruggaat. Tot omtrent 1954 bestond de overgrote meerderheid van de leden uit personen die vanaf 1933 hier waren gekomen uit Duitsland; ook de rabbijnen waren Duitsers. Daarna heeft het echter een meer Nederlands karakter gekregen. Het heeft thans drie gemeenten: Amsterdam, 's-

Gravenhage en Arnhem.
Betrouwbare gegevens over het aantal Joden in Nederland bestaan pas sinds de eerste volkstelling van 1830, toen 46.397 personen zich als Joden opgaven. Rond 1780 werd dit aantal op 30.000 geschat. Dit getal steeg vervolgens snel, iets sneller zelfs dan de algemene bevolking - onder meer door de lage kindersterfte en slechts zeer weinig ten gevolge van immigratie, die gering was - en bedroeg in 1899 bijna 104.000 of 2.04 % van de bevolking. Hoewel het absolute aantal daarna nog iets steeg (in 1930 bijna 112.000) nam het percentage ten opzichte van de totale bevolking af; het bedroeg in 1930 slechts 1.41 %. Oorzaken waren onder andere het gemiddeld lagere geboortecijfer bij de Joden in de latere decennia, alsook het feit dat een toenemend aantal uit Joodse ouders geboren personen bij de volkstelling verklaarden niet (langer) tot een Joods kerkgenootschap te behoren. In tegenstelling met landen als Oostenrijk werden personen van Joodse oorsprong, die niet waren gedoopt, niet gerekend tot een Joods kerkgenootschap te behoren, wanneer zij dit niet wensten. Ook werden, vooral in Amsterdam, sinds de eeuwwisseling steeds meer 'gemengde' huwelijken gesloten tussen een Joodse en een niet-Joodse partner.
Tenslotte valt in dit verband nog op te merken dat, ondanks de absolute toename sinds 1830, in verscheidene provincies het aantal Joden in absolute zin zelfs achteruitging of nauwelijks steeg. Alleen in Noord en Zuid-Holland nam het belangrijk toe en dan nog voornamelijk in de grote steden. In 1930 woonden van de 112.000 Joden er 70.000 in Amsterdam, 15.000 in Den Haag en 12.000 in Rotterdam. Terwijl in 1859 het percentage Joden in gemeenten met meer dan 100.000 inwoners 55,66 % en in gemeenten van minder dan 5.000 inwoners 11 % van het totale aantal Joden bedroeg, wijzigde die verhouding zich in 1930 respectievelijk in 81 % en 1,62 %.
De oorzaak van deze toenemende urbanisatie is, naar dr. E. Boekman in '*Demografie van de Joden in Nederland*' (1936) heeft opgemerkt, o.a. de omstandigheid dat zij op het platteland economisch vaak grotendeels overbodig werden. De beroepen van kramer, winkelier, voorschotgever en slager, speciaal exportslager, die zij uitoefenden, voldeden aan bepaalde behoeften van het platteland, voor zover daarin niet kon worden voorzien door de eigen streek. Met verbetering van de verbindingen door trein, tram en bus en de stichting van lokale verenigingen, coöperaties en boerenleenbanken en het overgaan van vele niet Joden naar het winkelbedrijf werd de Jood op het platteland overbodig. Hij begaf zich dus naar de grote stad, meest Amsterdam, vaak slechts om het daar reeds aanwezige, talrijke Joodse proletariaat nog te vergroten.
Anderzijds valt op te merken dat in de 19de eeuw door enkele Joodse families in dorpjes of stadjes op het platteland de oorsprong is gelegd voor bedrijven die in de 20ste eeuw tot wereldfirma's zouden uitgroeien. Dit gebeurde onder andere op het gebied van de margarinefabricage, de productie van organische verbindingen en de kunstvezelindustrie. Ook legden Joden, meest afkomstig uit 'de provincie', de grondslagen van grote firma's op het gebied van de dames of herenconfectie en van de haute couture, met filialen in vele steden. Sommige van deze zaken bestaan trouwens nu nog, andere vonden in de jaren 1940-1945 een voortijdig einde.
In de 19de eeuw werd baanbrekend werk gedaan door dr. Samuel Sarphati (1813-1866), 'de visionaire wekker van het slapende Amsterdam' (dr. J. Meyer), de initiatiefnemer tot vele industriële en financiële stichtingen in Amsterdam in de jaren rond 1850: het Paleis voor Volksvlijt, de nieuwe uitleg, de eerste broodfabriek, het eerste grote moderne hotel, het Amstelhotel. Andere pioniers waren A.C. Wertheim (1832-1897), de Amsterdams-Joodse bankier, filantroop, mecenas en lid van de Eerste Kamer, en de juristenfamilie Asser, van wie Tobias M.C. Asser (1838-1913) in 1911

de Nobelprijs voor de vrede zou ontvangen. De 19de eeuw zag ook een enkele minister van Joodse afkomst - M.H. Godefroi (1810-1882), die van 1860 tot 1862 minister van justitie was en als lid van de Eerste Kamer onder meer mr. F.S. van Nierop, die tevens de stichter van de Amsterdamse Bank is.
Niettemin bleef de volledige integratie van de Joden in de Nederlandse maatschappij in de 19de en zelfs nog in het begin van de 20ste eeuw vaak tot een betrekkelijk kleine groep beperkt. Dit was zowel aan Joodse als niet-Joodse factoren toe te schrijven en de assimilatie ging in feite veel minder ver dan in Duitsland, al was anderzijds het antisemitisme daar ook weer veel virulenter. Reeds in. 1873 merken D.E. Sluys en J. Hoofiën in hun '*Handboek voor de Geschiedenis der Joden*' dl. III op dat in feite de ontwikkeling in Nederland veel langzamer verliep dan in Duitsland. Dit was gedeeltelijk een gevolg van het feit dat de nog maar pas verkregen vrijheid de Joden in Duitsland handenvol werk gaf. In zijn, niet van antisemitisme gespeende, beschrijving van het bezoek van Woutertje Pieterse aan de Amsterdamse Jodenhoek in dezelfde tijd stelt Multatuli deze duidelijk en onbarmhartig als een corpus alienum voor. En de reeds bovengenoemde in 1846 bij het vijftigjarig jubileum van de emancipatie van de Joden in Nederland verschenen brochure wijst erop dat, hoewel reeds veel eervolle posities door Joden werden ingenomen, toch belangrijke organen en firma's hun deuren nog voor Joden geheel of vrijwel geheel gesloten hielden, een situatie die trouwens tot na 1945 zou duren.
Pas in 1859 werd een Jood, mr. J.E. Goudsmit, hoogleraar (in het Romeinse recht te Leiden) en dat pas na veel verzet. Trouwens in 1926 zou de benoeming van prof. dr. J.L. Palache tot hoogleraar in het Oude Testament aan de theologische faculteit van de Gemeente-universiteit van Amsterdam eveneens aanvankelijk op groot verzet stuiten, omdat hij Jood was. Behalve minister Godefroi was er tot 1940 nog slechts één andere minister van Joodse origine, Van Raalte, en zelfs niet één burgemeester van Joodse afkomst.
Wat de interne geschiedenis van de Joden in Nederland betreft: nadat er omstreeks 1850 vooral onder intellectuelen vaak grote onverschilligheid op religieus gebied had geheerst, was de aanstelling van de in 1837 te Kraków geboren dr. J.H. Dunner (1837-1911) tot rector van het Nederlands-Israëlitisch Seminarium in 1862 (en in 1874 tevens opperrabbijn van Amsterdam) een zeer belangrijke versterking en verdieping van de orthodoxie. De latere rabbijnen werden allen onder zijn leiding gevormd. In vele opzichten een geestverwant van rabbijn Samson Rafael Hirsch (1808-1888) te Frankfort aan de Main ging hij, in tegenstelling tot deze, niet over tot stichting van een afgescheiden gemeente. Anders dan de volgelingen van Hirsch stond hij positief ten opzichte van het zionisme.
In tegenstelling tot Duitsland gingen betrekkelijk weinig Joden in Nederland over tot het Christendom; één van de bekendsten was Isaäc da Costa (1798-1860), die zich toch Jood bleef gevoelen evenals zijn vriend A. Capadose. Ook lieten zich in 1826 in Zaltbommel een drietal vooraanstaande Joodse families dopen, waarvan enkele later in Nederland een belangrijke rol zouden spelen. Dat ondanks vele pogingen van protestantse zendingsgenootschappen het aantal Joden dat in Nederland tot het Christendom overging, vrij gering was, heeft onder meer als oorzaak dat hier in principe alle burgers voor de wet gelijk waren.
Wel vond de opkomende arbeidersbeweging zeer veel aanhang onder Joden, speciaal in Amsterdam, waar de door Henri Polak in 1894 gestichte ANDB (Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond) een zeer grote invloed had en niet alleen streefde naar verbetering in de maatschappelijke positie van de diamantbewerkers, maar op hen en hun gezinnen ook een grote politieke en culturele invloed had. Tot de

vooraanstaande socialisten behoorden verder de journalist en Tweede-Kamerlid A.B. Kleerekoper (1880-1943), de Amsterdamse wethouders Eduard Polak, S.R. de Miranda en de reeds eerder genoemde dr. E. Boekman, van wie de beide laatsten direct of indirect als gevolg van de Duitse bezetting de dood vonden. De meeste in de Nederlandse literatuur bekende schrijvers van Joodse origine uit de eerste decennia van de 20ste eeuw, o.m. Herman Heyermans (1860-1924), Carry van Bruggen (1881-1932), Israël Querido (1872-1932), A. van Collem (1879-1933) en Sam Goudsmit (1884-1958), voelden zich aangetrokken tot de socialistische gedachte en stonden meestal zeer ver van het orthodoxe Jodendom. David Wijnkoop (1889-1941) was een vooraanstaand communist.
Het zionisme ontving in Nederland aanvankelijk slechts weinig aanhang en werd van Joodse zijde op drie fronten bestreden, namelijk door de socialisten, de meerderheid van de orthodoxie, met uitzondering van mannen als dr. Dunner, en door vele 'liberalen'. Het vond zijn aanhang voornamelijk onder een kleine groep Joodse academici. Eén van de belangrijkste aanhangers van het eerste uur was de Haagse bankier Jacobus H. Kann. Een toename van de belangstelling trad op doordat in 1907 in Den Haag het achtste Zionistencongres plaatsvond. Een verdere groei van de algemene interesse trad op in de Eerste Wereldoorlog, toen in Nederland Den Haag de zetel werd van het Joods Nationaal Fonds. Ook is er veel activiteit geweest van een aantal uit Antwerpen gevluchte Joden van Oosteuropese origine. Hier dient te worden opgemerkt dat, in tegenstelling tot landen als Engeland, de Verenigde Staten en België, het aantal immigranten uit Oost-Europa dat zich sinds 1881 blijvend in Nederland vestigde, absoluut en relatief zeer gering was. In elk geval was het zo klein dat het geen noemenswaardige invloed uitoefende op de Joodse gemeenschap in Nederland. (Men zie: A.J. Herzberg, '*Brieven aan mijn kleinzoon*'.) Tot 1933 bedroeg het aantal leden van de Nederlandse Zionisten Bond slechts omstreeks 2.000. In 1940 was het, mede onder invloed van de gebeurtenissen in Duitsland, tot nog geen 4.000 toegenomen, hierbij dan nog inbegrepen de oudere leden van de jeugdbewegingen.
Hier dienen nog een aantal academici en kunstenaars van Joodse origine uit deze eeuw te worden genoemd, allen thans overleden, die elk op hun gebied zeer bekend zijn: de schilder Josef Israëls en zijn zoon Isaac, de beeldhouwer J. Mendes da Costa, de architect M. de Klerk, de dichter Jacob Israël de Haan, de juristen J. Oppenheim, L.E. Visser en E.M. Meyers, de wijsgeer prof. Leo Polak; de grondlegster van de vrouwenbeweging in Nederland, dr. Aletta Jacobs; de stichter van de Centrale Arbeiders Verzekeringsbank, tevens vooraanstaand zionist, Nehemia de Lieme; de stichter van de Wereldbibliotheek Leo Simons; M.S. Vaz Dras, de stichter van het gelijknamige persbureau; de journalist Eduard Elias, de pianiste Henriette Bosmans, de harpiste Rosa Spier, de violist Alexander Schmuller, de musicusjournalist Max Tak, de bioscoopmagnaat A. Tuschinski, de acteurs Esther de Boer-van Rijk, D. Lobo en Louis de Vries, de kleinkunstenaar Louis Davids.

De opkomst van het Hitlerregime in Duitsland bracht al dadelijk de eerste anti Joodse maatregelen en ook naar Nederland kwamen er Joodse vluchtelingen. Om hun zoveel mogelijk hulp te bieden werd reeds op 21 maart 1933 met medewerking van het Nederlands-Israëlitische Kerkgenootschap het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen opgericht, onder voorzitterschap van A. Asscher, en met als secretaris prof. dr. D. Cohen.
Nederland liet vluchtelingen uit Duitsland in liet algemeen slechts toe, als zij niet ten laste van de schatkist zouden komen, terwijl hun anderzijds, mede gezien de bestaande werkloosheid, in het algemeen geen werkvergunningen werden verstrekt. Hoogstens

maakte men een uitzondering voor bedrijfstakken, waarin de Duitse Joden iets nieuws hadden te bieden. Het was onder meer een taak van het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen om voor de vluchtelingen de nodige middelen voor hun onderhoud te vinden en zowel hun - vaak tijdelijke - toelating tot Nederland als hun emigratie te bewerkstelligen.
De Nederlandse regering, die aanvankelijk de vluchtelingen zonder veel moeilijkheden toeliet, maakte later steeds meer bezwaren, zowel met het oog op de werkloosheid als om Duitsland niet te zeer voor het hoofd te stoten. Bovendien vreesde zij dat de toeneming van het aantal Joden hier te lande een verscherping van het vooral sinds 1933 toegenomen antisemitisme zou bewerken. Na 10 november 1938, de beruchte 'Kristallnacht', toen de Duitse Joden massaal Duitsland zochten te verlaten, hield Nederland tot mei 1940 de grenzen vrijwel hermetisch gesloten. De meeste Joden die Duitsland toen nog konden verlaten, gingen naar Engeland of naar andere werelddelen.
In totaal kwamen tussen 1933 en 1940 naar schatting ongeveer 30.000 Joden of personen van gedeeltelijk Joodse afkomst naar Nederland, van wie er echter tegen 1940 15.000 Nederland weer hadden verlaten. Sinds november 1938 werden de meeste vluchtelingen door de regering in kampen ondergebracht, waaronder op de eerste plaats een centraal kamp te Westerbork. Drie jaar later, in 1942, zou het door de Duitsers worden ingericht als doorgangskamp voor Nederlandse Joden op weg naar de vernietigingskampen in Oost-Europa.
Hoewel velen van de vluchtelingen, ook al omdat zij geen werkvergunning kregen, moesten worden gesteund, meest van Joodse zijde, hadden zij, tot juli 1938 in Nederland toch ook 300 industriële bedrijven opgericht met werkgelegenheid voor 10.000 personen. Zij bewogen zich vooral op het gebied van de damesconfectie, waardoor Nederland en vooral Amsterdam ook na de oorlog op dit terrein een belangrijke plaats in de wereld is gaan innemen. Ook enkele wetenschappelijke antiquariaten dateren uit die tijd. In tegenstelling tot sommige andere landen vonden, ondanks het grote aantal academici onder hen, slechts zeer weinige Joodse refugié's hier de mogelijkheid tot academische of intellectuele arbeid. Wel dienen de uitgeversmaatschappijen E. Querido en Allert de Lange genoemd, die het werk uitgaven van vele Duitse emigrantenschrijvers in en buiten Nederland. (Voor een uitvoerig overzicht over de arbeid voor de Joodse vluchtelingen in Nederland van 1933 tot 1940 zij verwezen naar: D. Cohen, '*Zwervend en Dolend*', Haarlem, 1955).
Het door Hitler-Duitsland gepropageerde antisemitisme, gepaard met de reeds genoemde massale werkloosheid - waardoor overigens ook vele Joden werden getroffen - had inmiddels ook in Nederland het antisemitisme in zekere mate doen toenemen. Het kwam hier overigens nimmer tot fysieke excessen en het bleef politiek vooral beperkt tot de nationaalsocialistische partijen, de N.S.B. en Zwart Front. Wel verschenen een aantal antisemitische brochures, waartegen scherp stelling werd genomen in de bundel '*Antisemitisme en Jodendom*', die onder leiding van de humanist prof. dr. H. J. Pos tot stand kwam.
Bij de in 1941 door de Duitsers gelaste telling van Joden hier te lande bleek hun aantal 140.552 te bedragen, dus bijna 30.000 meer dan in 1930. Een 15.000 van hen waren vluchtelingen uit Duitsland. De overige 15.0000 waren personen die wel Jood waren naar afstamming, doch zich godsdienstig niet meer als Jood beschouwden, respectievelijk in 1930 niet hadden verklaard tot een Joods kerkgenootschap te behoren.

De Bezetting

De geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland tijdens de Duitse bezetting is heel uitvoerig verhaald in '*Ondergang*' van prof. dr. J. Presser. Zij kan bekend worden geacht en zal hier slechts zeer in het kort worden aangeduid.
De politiek van de Duitse bezetter in de allereerste maanden liet de Joden nog ongemoeid, maar was er daarna voortdurend op gericht, de Joden steeds meer van de overige Nederlanders te isoleren en hen als 'vreemdelingen' uit te stoten. Vervolgens begon men hen sinds juli 1942 massaal te deporteren naar de vernietigingskampen in Oost-Europa. Eerst moesten, in november 1940, alle personen die één of meer Joodse grootouders hadden, zich als zodanig opgeven. Voor de latere anti-Joodse bepalingen van de Duitsers golden diegenen als Joden die drie of meer Joodse grootouders hadden, of twee Joodse grootouders en bovendien met een Jood getrouwd waren. Het was hierbij van geen enkel belang of men al dan niet tot een Joods kerkgenootschap behoorde. Allereerst werden alle Joden uit rijks en gemeentebetrekkingen gestoten, een maatregel waardoor ook het onderwijzend personeel werd getroffen. Daarna mochten Joodse leerlingen alleen nog maar Joodse scholen bezoeken en daar mocht dan nog slechts door Joodse leerkrachten les worden gegeven. Joodse studenten hadden geen toegang meer tot de universiteiten of universiteitsbibliotheken. De bewegingsvrijheid van de Joden werd steeds meer beperkt; eerst moesten zij uit vele kleinere plaatsen naar Amsterdam verhuizen, later mochten zij daar slechts in enkele wijken wonen. Zaken met een Joodse eigenaar werden onder een Duitse 'Verwalter' geplaatst; de Joodse eigenaar werd de toegang ontzegd en zijn Joodse personeel werd ontslagen. Joden mochten geen gebruik meer maken van openbare vervoermiddelen, en niet langer cafés, schouwburgen of bioscopen bezoeken. Zij mochten zich zelfs niet meer in parken en plantsoenen bevinden.
In februari 1941 brak in Amsterdam, de Zaanstreek en het Gooi de februaristaking uit tegen de deportatie van de eerste Joden, ruim vierhonderd mannen uit Amsterdam. Toen deze manifestatie eenmaal door de Duitsers was onderdrukt en de Joodse Raad was ingesteld, nam het aantal anti-Joodse maatregelen steeds meer toe. Zo moesten Joden, wanneer zij zich op straat begaven, duidelijk zichtbaar op hun bovenkleding een gele lap met het woord 'Jood' dragen, en het was hun verboden zich na 8 uur 's avonds nog op straat te bevinden.
Tenslotte begonnen in juli 1942 de massadeportaties, waardoor ongeveer 110.000 Nederlandse Joden via Westerbork en Vught werden weggevoerd naar kampen als Auschwitz, Sobibor, Bergen-Belsen en Theresienstadt. Aan het einde van de oorlog waren nog slechts ruim 6.000 van hen in leven. Onder de slachtoffers bevonden zich armen en welgestelden, eenvoudige mensen, zakenlieden en academici, ongelovigen en orthodoxen. De meeste opperrabbijnen (L.H. Sarlouis, I. Maarsen, A.B.N. Davids, S. Dasberg en A.S. Levisson) en rabbijnen (Ph. Coppenhagen, L. Dunner, A. Frank, L. Hirschel, G. de Lange, B. I. Ricardo, I. Vredenburg en S. Ph. de Vries) kwamen eveneens om het leven. De vaak verkondigde stelling dat hoofdzakelijk het Joodse 'proletariaat' zou zijn omgekomen en dat de 'bourgeoisie' zou zijn gered, is niet in overeenstemming met de feiten.
Bovendien overleefden rond 10.000 Joden - onder wie ongeveer 2.000 kleine kinderen - de oorlog doordat zij waren ondergedoken of als gemengd gehuwden tegen deportatie waren gevrijwaard. Weer anderen hadden de vrije wereld weten te bereiken. Hier dienen met ere genoemd de duizenden niet-Joodse Nederlanders die tijdens de vervolgingen Joden een onderkomen hebben verschaft of hebben helpers verschaffen en die dit in niet weinig gevallen zelf met de dood hebben moeten bekopen. Anderzijds dient niet te worden vergeten dat het getal van de landgenoten

die min of meer actief medewerkten aan de deportaties, eveneens vele duizenden bedroeg. Van de ongeveer 20.000 Joden die aanvankelijk waren ondergedoken, werden er rond de 10.000 later toch gegrepen, veelal door verraad, en alsnog gedeporteerd.
Dat het aantal uit Nederland gedeporteerde Joden relatief veel hoger is dan uit enig ander land van West-Europa en in absolute zin alleen maar door Frankrijk wordt overtroffen, heeft onder meer als oorzaak dat de Duitse bezetter hier, in tegenstelling tot bijv. in België, een burgerlijk in plaats van een militair bewind had ingesteld. Ook bezat Nederland, anders dan bijv. Frankrijk, geen uitgestrekte, vrij ontoegankelijke gebieden, waar Joden vrij gemakkelijk verborgen konden blijven. Anderzijds maakte juist hun veel betere organisatie hen hier meer grijpbaar. Ook geografisch was het veel moeilijker uit Nederland onopgemerkt onbezet gebied te bereiken dan uit verschillende andere bezette landen. Tenslotte was de georganiseerde hulp aan Joden, die in Denemarken al zo snel een rol speelde, hier pas laat op gang gekomen en wel toen de massadeportaties al enige tijd aan de gang waren.
Na de val van het Duitse bewind en de terugkeer uit de onderduik, de kampen of het buitenland, hadden de Joden de taak zowel hun persoonlijk leven als de Joodse gemeenschap weer op te bouwen. Het eerste was aanvankelijk heel moeilijk: vele overlevenden hadden hun gehele familie verloren en waren alleen overgebleven. Ook bleek het vaak moeilijk of zelfs onmogelijk de vroegere woning en andere bezittingen terug te krijgen, daar deze inmiddels in andere handen waren overgegaan. De door de regering ingestelde Commissie Oorlogspleegkinderen, die overwegend niet-Joods was, meende dat Joodse oorlogswezen die in een niet-Joods gezin waren ondergedoken daar over het algemeen ook verder konden worden grootgebracht. Dat leek haar verkieslijker dan ze toe te vertrouwen aan Joodse familieleden of pleegouders, die hen bij zich wilden nemen. Deze beslissing bleek overigens op den duur vaak toch onjuist. Bovendien hadden de jarenlange Duitse propaganda en maatregelen onvermijdelijk hun werk gedaan, althans bij een deel van de bevolking. Naar prof. dr. L. de Jong in zijn inaugurele oratie '*Een sterfgeval te Auschwitz*' in september 1967 opmerkte:

> 'Zo had de vervolging (en ook dat klinkt paradoxaal, maar is het niet), de Joden nagenoeg allerwege, zeker ook in ons land, zij het tijdelijk, sympathie doen verliezen in plaats van winnen. Hun isolement was onderstreept.'

Velen, vooral jongeren, vertrokken dan ook in en na 1945, nog voor de officiële proclamatie van de staat Israël, naar het nieuwe vaderland. Het getal van de Israëli's uit Nederland bedraagt er thans rond de 6.000. Het aantal Joden in Nederland wordt op het ogenblik trouwens weer op zo'n 22.000 geschat. Wat de Joodse gemeenschap betreft, zij heeft de benodigde instellingen inmiddels reeds lang weer opgebouwd, zij het dat men ze in aantal en opzet heeft aangepast aan de gewijzigde omstandigheden. Van een eigenlijke 'Ondergang' is dan ook geen sprake.

AANHANGSEL

1. Hebreeuwse en andere woorden

Aram.	- Aramees	J., j.	- Jood (Joden, Jodendom, joods)
Bab.	- Babylonisch	m.e.	- middeleeuwen
D.	- Duits(land)	O.T.	- Oude Testament
H.	- Hebreeuws	T.	- Talmoed

Ab, elfde maand van de j. kalender (juli-augustus).
Achttiengebed, → Sjemone Esre.
Adar, zesde maand van de j. kalender (febr.-maart).
Agada (ook kaggada: het gesprokene; de voordracht), het niet-wettische deel van T.; tegendeel, → kalacha.
Alenoe, hymne aan het einde van de drie dgl. gebeden.
Alija, uittocht naar → Eretz Israël.
Almemor (Arab. kansel, H. bima), bepaald gebied in het midden van de synagoge met verhoging voor het voorlezen van de Thora.
Amen (waarlijk; zo zij het!), j. formule als bekrachtigend slotwoord van de j. liturgische gebeden.
Amoreeërs, Amoraim (sprekers, vertolkers), omstr. 3.000 Pal. en Bab. wetgeleerden in derde-vijfde eeuw; hun disputaties in de Jeruzal. en Bab. T.
Anoessim → Maranen.
Apostaten, afvalligen.
Aramees, zustertaal van het H. in de tijd der j. koningen. Voertaal in Voor-Azië, in Bab. ballingschap door de J. overgenomen met verscheidene dialecten.
Aron ha-Kodesj, schrijn voor de wetsrollen, een vaak rijk versierde wandkast in de synagoge ter bewaring van de thorarollen.
Asjkenas, onbekend volk, vermeld in Genesis 10: 3, sinds de m.e. voor D. gebruikt; derhalve heten de uit D. en Frankr. en later uit geheel Centraal en Oost-Europa afkomstige J.: asjkenasim in tegenstelling tot de → sefardim.

Bamidbar, vierde boek van Mozes, Numeri.
Bar, Aram = H. ben, zoon.
Bar Mitswa (gebodsplichtige), de vanuit religieus standpunt volwassen jongen (13 jaar).
Ben, Hebr. zoon.
Beresjit, eerste boek van Mozes, Genesis.
Beidt Mila (verbond van de besnijding), Genesis 17: 11-14 en Leviticus 12: 3 ; op de achtste dag na de geboorte wordt bij de jongen de voorhuid besneden als teken van het verbond met God, tevens naamgeving.
Bet Din (huis v. h. gerecht), rabb. rechtbank.
Bet ha-Knesset → synagoge.
Bet ha-Midrasj (Huis v. h. onderzoek, v. d. schriftuitlegging), school en gebedshuis.
Bne Berith ('bond'), 'zonen van het Verbond', eig. Onafhankelijke Orde van de B.B., 1843 gestichte organisatie van 'Loges' en 'Grootloges' t.b.v. zelfopvoeding in de zin van weldoen, mensenliefde en vriendschap en tot bevordering van kunsten en wetenschappen. Ook: B'nai B'rith.

Chacham (wijze), geleerde, bij de → sefardim titel van de rabbijnen.

Chanoekka (inwijding), acht dagen durend lichtfeest vanaf 25 → Kislew, ter herinnering aan de tempelwijding door Juda de Makkabeeër; achtarmige Ch-luchter.
Chassidim (de vromen, enkelvoud: chassid), aanhangers van de omstr. 1750 door de rabbijn Israël ben Elieser, de 'Baäl Sjem Tov' (Heer van de [godd.] naam) in de Oekraïne gestichte, mystiek-religieuse beweging die vooral op het gevoel, de vroomheid van het hart en de goddelijke openbaring de nadruk legt. → Tsaddik.
Chazan (opziener), voorbidder en voorzanger (cantor) i. d. synagoge.
Cheder (kamer), j. lagere godsdienstschool met particuliere onderwijzer (vierde tot dertiende levensj.).
Cherem (ban), uitstoting uit de j. gemeente.
Chesjwan, ook marchesjwan, tweede mnd. van de j. kalender (okt.nov.).
Choeppa (trouwhemel), baldakijn, waaronder bruidegom en bruid elkaar het jawoord geven.

Darsjan (uitlegger), j. prediker.
Davidsster → Magen David.
Decisoren (possekim, 'beslissers'), de rabbinale autoriteiten vanaf het afsluiten van de T. tot heden, die de voor de toepassing van de godsdienst noodzakelijke wetten verklaren en alle daarmee samenhangende maatregelen treffen.
Dewarim, vijfde boek van Mozes, Deuteronomium.
Din (recht, gerecht), religieus voorschrift. gebaseerd op de Wet.

Edom, volk van het O.T. (Edomieten), zuiderburen en vijand van Israël, in de T. aanduiding voor de Romeinen.
Elloël, twaalfde maand van de j. kalender (aug.sep.).
Erets Israël, land van Israël.
Essenen, j. sekte van de derde eeuw vóór tot de eerste eeuw na Chr.; soort monniksorde. In Qumran sedert 1947 talrijke, mogelijk Esseense handschriften ontdekt.
Exilarch, Aram. Resj Galuta, titel van het wereldlijk hoofd van de Bab. J. in de tweede tot de negende eeuw.

Farizeeën (peroesjim, 'afgezonderden'), de schriftgeleerden tijdens de periode van de tweede tempel, de eerste beoefenaars en vormgevers van de Wet. Voorlopers van de → Misjna en de T.leraren. De F. leerden de lichamelijke opstanding en breidden het begrip openbaring ook tot de → mondelinge leer uit; de voornaamste punten van hun wereldbeschouwing verschilden van de → Sadduceeën, ook in politiek opzicht vormden zij met de S. een tegenstelling; als dragers van schriftuurlijke traditie distantieerden zij zich tevens van het onontwikkelde volk. Als geestelijk religieuze richting hebben de F. echter de instandhouding van het j. volk mogelijk gemaakt.

Galoet (verbanning), ballingschap, diaspora, verstrooiing.
Gaon (meervoud Geonim; macht, glans, 'excellentie'), opperhoofd en geestelijk leider van een school van geleerden (academie) in de tijd na de afsluiting van de Talmoed en aan de → exilarchen ondergeschikt, richtinggevend voor de gezamenlijke diaspora.- In m.e. en nieuwere tijd eretitel voor rabbijn. Autoriteit.
Gebedsmantel → tallith.
Gemara (het geleerde, het voltooide), commentaren op de → Misjna door de → Amoreeërs; ook = Talmoed.
Geniza (bewaarplaats), magazijn voor onbruikbaar geworden heilige schriften, religieuze documenten en rituele voorwerpen in de synagoge.

Getto, j.wijk, afzonderlijk stadsdeel waarin de j. bevolking van de m.e. tot aan de emancipatie moest wonen.
Gezera (verordening) rabbinaal voorschrift; ook wel: anti-Joods decreet.

Haggada, 1) de populaire Pesach-vertelling, tijdens de huiselijke viering van de → seder door de heer des huizes voorgelezen. 2) → Agada.
Halacha (wandel), het hoofdbestanddeel van de 'mondelinge leer' (Wet) in tegenstelling tot → Agada; hoofdbestanddeel van de → Talmoed.
Halachot, de afzonderlijke bindende godsdienstige wetten, in de T. verspreid en tot codices verenigd door de rabbinale autoriteiten uit de tijd na de afsluiting van de Talmoed.
Haman, de vijand van de J. in het boek Esther; in de voorstelling van het j. volk eenvoudigweg de booswicht; → Poerim.
Haskala (inzicht), de emancipatie van het Midden en Oosteuropese Jodendom beginnend met Moses Mendelssohn in het midden van de achttiende eeuw. (Streven naar westerse beschaving en profane kennis; nadruk op het vrijheidlievende en verstandelijke tegenover de strengheid van de godsdienstige wetten; Bijbel boven T. verkiezen), waaruit de nieuwe literatuur en de wetenschap van het J. door pedagogische en godsdienstige hervorming zijn ontstaan.
Hebreeuws, taal van het O.T.; uit het nieuw-H. van de → Misjna en de hoofdzakelijk theologische en wetenschappelijke literatuur van de m.e. zijn de nieuwe Hebreeuwse taal, de literatuurtaal van de wereldse j. letterkunde sinds de Verlichting en het moderne, in Israël gesproken Iwrit ontstaan.
'Hoor, Israël!' → Sjema Israël.

Ibn, arab. = H. ben (zoon).
ljjar, achtste maand v. d. j. kalender (april-mei).
Iwrit, modern Hebreeuws.

Jesjiwa (zetel, meerv. jesjiwot), talmoed-hogeschool.
Jewish Agency for Palestine, later: for Israel, door het Palestijns mandaat (→ Zionisme) van de Volkenbond erkend, geheel j. lichaam voor de opbouw van Palestina, 1929-1948. Na 1948 j. organisatie die alle j. inspanningen voor Israël buiten het land coordineert.
Jezira (schepping), oudste kabbalistisch geschrift (Sefer J.), waarschijnlijk tussen derde en zesde eeuw geschreven.
Jiddisch, Jodenduits, in m.e., onder de Duitse J. ontstane mengtaal, door verdrijving en zwerftochten tot de volkstaal geworden van de j. massa van Oost-Europa; hoofdbestanddeel Duits (in die tijd nog Middelhoogduits), ca. een kwart uit H. en Aram., ca. een tiende uit Slavisch, enkele woorden uit Engels; H. letters, rijke literatuur.
Jom Kippoer (Grote Verzoendag), dag der verzoening op 10 → Tisjri, als ernstige feest, vasten en boetedag de heiligste van het jaar.

Kabbala (het ontvangene, overlevering), j. mystiek; emanatisch pantheïstisch wereldbeeld, gegrondvest op oude tradities, vanuit Spanje en Zuid-Frankrijk sinds de dertiende eeuw over de wereld verspreid.
Kaddisj (Aram. heilige), verkondiging van de heiligheid van Gods naam en de hoop op verlossing 1) in het wezengebed van zonen bij begrafenis van hun ouders, gedurende het rouwjaar en bij de jaarlijkse gedenkdag voor de dode; 2) in de dagelijkse eredienst.

Kahal (bijeenkomst), aanduiding voor de j. gemeente en voor de bijeenkomst van de gemeente.
Kallá (de algemene), in Bab. in tijd van → amoreeërs en → gaonen een bijeenkomst met deelneming aan voordrachten en discussies in de → jesjiwot gedurende de maanden Elloël en Adar.
Kibboets (meerv. kibboetsim), vrijwillige collectieve boerderijen in Israël.
Kislew, derde mnd van de j. kal. (nov.-dec.).
Knesset (bijeenkomst, vergadering) het Israëlische parlement; ook → Bet ha-Knesset.
Kohen (mvd. Kohanim), priester, afstammeling van Aäron.
Kol Nidrei ('alle geloften'), Aram. gebed, inleiding van de godsdienstoefening op de avond van → Jom Kippoer.
Kosjer (kasjer, 'recht', 'deugdelijk'), voldoende aan rituele voorschriften zodat nuttiging volgens de spijswetten is toegestaan.

Levieten, leden van de stam van Levi, in het heiligdom dienstdoende en ondergeschikt aan de priesters.
Loofhuttenfeest → Soekkot.

Maggid (verkondiger), prediker, religieuze volksredenaar in het Oosteuropese J.-dom.
Maranen (Sp. = zwijnen, Hebt. Anoessim = gedwongenen), onder dwang gedoopte Joden in Spanje en Portugal.
Marchesjwan → Chesjwan.
Massorah (overlevering), de Bijbel zoals deze door de traditie is gevormd, dus een tekst (massoretische tekst), die door Pal, en Bab. geleerden (massoreten), in de zevende tot de tiende eeuw onder invoering van de in het oorspronkelijke H. niet gebezigde klinkertekens, accenten en punctuatie is vastgelegd.
Matza (meerv. matzot), matzes, ongedesemd brood, volgens Deut. 16: 3 → Pesach voorgeschreven.
Megilla (rol), op perkament geschreven boekrol, speciaal het boek Esther.
Melammed, onderwijzer.
Menorah (luchter) 1) zevenarmige kandelaar in het Heilige van de Tabernakel, symbool van het J. 2) achtarmige luchter voor → chanoekka met een negende bedieningslicht (sjammasj) voor het aansteken.
Messias (masjiach, 'gezalfde'; Gr. Christos), de aan het einde van de dagen als ideale vredevorst en koning in het herboren Jeruzalem verwachte heiland en verlosser uit de stam van David.
Metoergeman (tolk) in T.tijd vertaler van de in de synagoge ,voorgelezen thoratekst in de Aram. volkstaal en vertegenwoordiger van het hoofd van een hogeschool.
Mezoeza (deurpost), inschrift aan de rechter deurpost (Deut 6: 49; 11: 13-21) op perkament en in metalen of houten kokertje.
Midrasj (onderzoek, schriftverklaring, meerv. midrasjim), godsdienstige voordracht in aansluiting op de thoravoorlezing in de oude synagoge zowel als de daaruit voortgevloeide literatuur die tezamen met de Talmoed de letterkunde van de → Tannaieten en de → Amoreeërs vormt.
Mikwe (verzameling van het water), ritueel volbad (Leviticus 15 vs. 5; Numeri 19 vs. 19; Deuteronomium 23 vs. 12), waarbij slechts stromend water of in putten verzameld regenwater mag worden gebruikt.
Misjna (herhaling, leer), mondelinge leer van de J., kanonieke verzameling van de wetboeken van de Tannaieten in de tweede eeuw door Juda ha-Nassi opgesteld; in het H. geschreven. De M. vormt tezamen met de → Gemara de → Talmoed.

Misjne Thora (herhaling van de Wet), een belangrijk werk van Moses ben Maimon (Mainionides); nieuwe ordening en systematische behandeling van de wettelijke stof volgens een systematische indeling.
Mondelinge leer (Thora sjebeal-Pe), in tegenstelling tot → schriftelijke, de van mond tot mond overgeleverde Wet, het eerst in de Misjna opgetekend en in de → Talmoed verankerd.
More Newoechin (Gids van de verdoolden), filosofisch hoofdwerk van Moses ben Maimon (Maimonides), een (oorspronkelijk in het Arabisch geschreven) uiteenzetting van het J. met een aristoteliaanse vormgeving.

Nagid (vorst), titel van het opperhoofd van de J. in Egypte (sinds de elfde eeuw), N.-Afrika en Spanje.
Namen. Pas sinds begin negentiende eeuw hebben de J. vaste familienamen. Wettelijk voorschrift voor aanneming burgerlijke naam: in Oostenrijks-Galicië 1787, Rusland 1804, Frankrijk 1808, Nederland 1811, Pruisen 1812, Polen 1821, Posen 1833. Daarvoor als naam gewoonlijk de vorm X zoon van Y; Isaak ben Moses. Ook naam volgens huisteken (Rothschild), naar plaats (Oppenheimer, Dreyfus, afgeleid van Trier), naar land (Deutsch, Frankl, Wallach), naar beroep (Goudsmid) of familieoverlevering (van Cohen priester; Cohn, Kahn, Kagan; van Levi = leeuw; Leeuw dikwijls ook verduitsing van Juda (Gen. 49 vs. 9). Bij de naamgeving in Galicië gedeeltelijk 'mooie' fantasienamen (Rosenblüth, Goldfarb), gedeeltelijk door hatelijke ambtenaren opgedrongen namen (Pulverbestandteil).
Nassi (vorst), in talmoedische tijd voorzitter van het → Sanhedrin, → patriarch (ook exilarch).
Nieuwjaarsfeest → Rosj ha-Sjana.
Nissan, zevende maand van de H. kalender (maart-april).

Passah →Pesach.
Patriarch (Grieks), 1) één van de drie aartsvaders Abraham, Isaak, Jakob; 2) 'vorst' → massi, opperhoofd van de J. vanaf het einde van de Romeins-J. oorlog tot de vijfde eeuw, resideerde in Jeruzalem, Jabne, Tiberias.
Pelgrimsfeesten, de drie hoofdfeesten (Sjalosj Regalien.) → Pesach, → Sjawuot en → Soekkot, ten tijde van de eerste en de tweede Tempel in Jeruzalem gevierd.
Pentateuch (Grieks 'vijfhoek') de vijf boeken Mozes, de → Thora.
Pesach (het voorbijschrijden, verschoning) Grieks: pascha (bij Luther passah), één van de drie voornaamste feesten, van 14-21 nissan, ter herinnering aan de uittocht uit Egypte. → Sederviering met voorlezing van de → Haggada op de eerste (en tweede) avond; op alle acht dagen worden uitsluitend matzot genuttigd in plaats van brood.
Philantropin, 1804 in Frankfort aan de Main opgericht internaat voor j. weesjongens; later ook j. lagere en middelbare school.
Pilpoel (v. Pilpel = peper), scherpzinnig dispuut, een methode van j. dialectiek.
Pirke Awot (spreuken van de vaderen), T. tractaat, verzameling van zinspreuken van → schriftgeleerden en → tannaieten, populair stuk van de → Misjna, bestanddeel van de synagogale liturgie.
Poerim (Loten), vreugdefeest over de redding van de j. diaspora in het Perzische rijk (boek Esther); 13-15 adar; voorlezing van de → Megilla Esther.

Rab (Aram. Rav), heer, leermeester, meester, hoofd.
Rabbi, mijn Rab, aanspreektitel ambtsaanduiding en eretitel van de → tannaieten en de Palest. → amoreeërs.

Rabbijn, van het H. → rabbi, leraar van de Thora, sinds de derde eeuw na Chr. ook leider van de godsdienst en de gemeente, echter geen priester met sacramentele bevoegdheid; naast religieus onderricht ook als rechter werkzaam (civiel, huwelijks en erfrecht). De rabbijn is heden de geestelijke leider van de gemeente.
Rav (Aram. = H. rab), aanspraak, ambtsaanduiding en eretitel van de Bab. → Amoreeërs.
Resj Galoeta (Aram.) → exilarch.
Responsen (tesjoewot, 'antwoorden') juridische adviezen en wettelijke bescheiden door rabbijnen op gezaghebbende wijze vastgelegd.
Rosj ha-Sjana (begin van het jaar), nieuw jaarfeest, 1) Tisjri, eerste van de tien boetedagen, en 2) blazen van de sjofar.

Sabbat (Sjabbat, 'rust'), zevende dag van de week, dag van rust en heiliging ter herinnering aan de goddelijke wereldschepping (Exodus 20 vs. 11) en Israëls bevrijding uit Egyptische slavernij (Denteronomium 5 vs. 15).
Saboreeërs (Aram. saworaë, 'uitleggers'), talmoedgeleerden van de zesde eeuw, opvolgers van de → Amioreeërs, vulden de toen al afgesloten T.tekst aan en redigeerden hem.
Sadduceeën (Zaddukim), politieke en godsdienstige partij in de periode van de tweede tempel; leidende aristocratische minderheid (priesteradel).
Samaritaan (Sjomronim, genoemd naar stad en provincie Samaria), j. sekte.
Sanhedrin → Synhedrion.
Schriftgeleerden, in Luthers Bijbelvertaling de → soferini; hieronder vallen tevens de grondleggers van de → mondelinge leer sinds Ezra, → farizeeërs, → tannaieten.
Schriftelijke leer (Thora sjebi-chtav), de Thora in tegenstelling tot → mondelinge leer (→ Misjna, →T.).
Seder (orde): 1) Aanduiding van de zes onderdelen van → Misjna en → Talmoed; 2) gebedenboek = siddoer; 3) aanduiding van de huiselijke viering van de eerste (en tweede) → pesachavond.
Sefer (schrift), boek, thorarol.
Sefirot (getallen), kabbalistische voorstelling van tien scheppende emanaties van God.
Sepharad, Sefarad, land van ballingschap (Obadja 20) later = Spanje.
Sephardim, Sefardim, aanduiding van de in de 14e en 15e eeuw uit Spanje en Portugal over Europa, N. Afrika verspreide J.
Septuaginta (Lat. = 70), aanduiding van de Griekse Bijbelvertaling, afkomstig uit de legende omtrent zijn ontstaan; vertaling van de Thora door 70 j. tolken in Alexandrië, voltooid in de tweede eeuw voor Chr.
Siddoer (seder), gebedenboek.
Simchat thora (Vreugde van de w.), feestdag bij beëindiging van de over een jaar verdeelde voorlezing van de gehele Thora, tevens begin van een nieuwe cyclus, gevierd in aansluiting op loofhuttenfeest (→ soekkot).
Siwan, negende maand van j. kalender (mei-juni).
Sjawuot (weken), wekenfeest, oogst en pelgrimsfeest, in het christendom als pinksterfeest gevierd; valt op 6 (tradit. dag. v. Sinaï-openbaring) en 7 → siwan.
Sjechita (slachting), slachten van gezonde, reine dieren volgens religieus voorschrift door middel van dwarssnede door luchtpijp en slokdarm.
Sjem ha-meforasj (echte naam), onuitgesproken en onuitsprekelijke naam van God.
Sjema Israël ('Hoor, Israël'), belijdenis van de ene God, genoemd naar de beginwoorden (Deuteronomium 6 vs. 4) samengesteld uit: 1) Deuteronomium 6: 4-9; 2) Deuteronomium 11: 13-21; 3) Numeri 15: 37-41. Gelezen in de dagelijkse ochtend en

avondgodsdienstoefening; de aanvang luidt: Sjema Jisreël adonai elohenoe adonai echad; Hoor, Israël. De Heere is onze God; de Heere is één! - is ook de laatste belijdenis in het uur van de dood.
Sjemone Esre [achttien (zegenspreuken)1, achttiengebed met negentien (oorspronkelijk achttien) smeekbeden.
Sjewat, vijfde maand van de j. kalender (jan.-febr.).
Sjofar (signaalhoorn), ramshoorn, op → rosj ha-Sjana en bij afloop godsdienstoefening op → Jom Kippoer geblazen.
Soekkot (hutten), Loofhuttenfeest, herfstfeest, derde van de drie hoofdfeesten van het jaar; verblijf in de loofhut (soekka) in buitenlucht, ter herinnering aan de tocht door de woestijn (Leviticus 23 :43).
Sofer (schrijver, meervoud soferim), 1) schriftgeleerden (de eerste Ezra); *soferim*: voorgangers van de tannaieten; 2) schrijvers van → thorarollen, tefilien, mezoeza.
Spanjools, ook Ladino (= Latijn), Hebreeuws-Spaanse mengtaal van de → Sefardim (zoals het → Jiddisch dat was van de → Asjkenazim) met talrijke oud Spaanse woorden: H. letterschrift.
Spijswetten bepalen de reine dieren waarvan nuttiging is geoorloofd (Leviticus 11 en Deuteronomium 14). Verboden: gebruik van bloed (Leviticus 17: 10 ev.), vermenging van vlees met melk en boter (Exodus 23: 19; 34, 26 en Deuteronomium 14: 21), de heupspier (Genesis 32: 32) en het hele achterste deel, nuttiging van niet ritueel geslachte dieren (→ sjechita), → kosjer en → terfa.
Synagoge, Griekse vert. voor gemeente, later ook betrekking hebbend op verzamelplaats van de gemeente (bet ha-kenesset), centrum van het gehele gemeenteleven. → Aron ha-Kodesj, Almemor.
Synhedrion (Grieks 'zitting', in T.: sanhedrin), j. raad van oudsten in Jeruzalem tot 70 na Chr. (verwoesting van de Tempel); voorzitter was de hogepriester, 71 leden (priesters en leken). Bevoegdheid: algemene en godsdienstige jurisdictie; nieuw (geestelijk) Sanhedrin (bet din, 'gerechtshof') in Jabne onder voorzitterschap van de → patriarchen (→ nassi).

Tallith, gebedsmantel, vierkante, wollen of zijden doek met kwasten, (→ tsitsith), aan de vier hoeken, waarmee de j. mannen zich tijdens gebed in synagoge omhullen.
Talmoed (onderrichting, lering, studie), naast de Bijbel het hoofdwerk van het J. bestaande uit de mondelinge overlevering van vele honderden jaren. Verzamelwoord voor de → Misjna en de → Gemara; er zijn twee T.: de kortere, oudere Jeruzalemse T. (T. Jerusjalmi) en de omvangrijke Babylonische T. (T. Babli). Hoofdindeling: → halacha (de Wet en de disputen over de Wet) en → Agada (onderrichting, gesprek, stichting, geschiedenis, sage, natuurwetenschappen, medicijnen, ethiek). - Indeling en inhoud: ieder belangrijk gebied vormt een boek (sefer), waarin aan elk afzonderlijk een traktaat (massechet) wordt gewijd; er zijn zes onderafdelingen: I. *Zeraïm* (gewassen): wetten over grond en bodem, zegenspreuken, gebeden; II. *Moëd* (feesten): Sabbat, feest en vastendagen; III. *Nasjim* (vrouwen): huwelijk en huwelijksrecht, geloften; IV. *Nezikin* (gebreken) : civiel en strafrecht, halachische en agadische (→ pirke awot) traditie; V. *Kodasjim* (heiligheden): tempelcultus en voedingsvoorschriften; VI. *Toharoth* (reinheden): verontreiniging en reiniging. - Ontstaan: → mondelinge leer, → schriftgeleerden, → soferim, → farizeeën, → tannaieten, → amoreeërs, → saboreeërs - Voortzetting en invloed: opvolgers van de T.leraren de → gaon en → 'decisores' ; de rabbijnse letterkunde benevens commentaren, codices en → responsen baseert zich op de beoefening van de T.studie in het → cheder en, meer diepgaand, in de → jesjiwa; de T. wordt in m.e. voor het J. het religieuze fundament,

bron van ontwikkeling, voeding voor de geest, oorzaak van het voortbestaan in moeilijkste tijden.
Talmoed Thora (wetsstudie), de j. lagere school, (bij tijden ook de middelbare school), door de gemeente onderhouden in tegenstelling tot de door een privéleraar geleide → cheder.
Tammoez, tiende maand van de j. kalender (juni-juli).
Tannaieten (tannaiem, enkelv. tanna, onderwijzer), benaming van de meer dan 250 leraren van de Wet in de eerste tot de derde eeuw na Chr., wier leerstellingen de → Misjna vormen.
Targoem (vertaling), de Aram. Thora- en Bijbelvertalingen.
Tefilla (gebed).
Tefilein, gebedsriemen (Exodus 13: 9) door mannelijke J. boven de 13 jaar aan linkerarm en op voorhoofd gedragen tijdens morgengebed op weekdagen, op de riemen zijn kokertjes bevestigd die vier stukken uit de Thora bevatten (Exodus 13: 1-10, 11-16, Deuteronomium 6: 49 en 11: 13 -21).
Tempel (H. bet hamikdasj, heiligdom), 1) het oude, centrale heiligdom in Jeruzalem: 1. de Tempel van Salomo (975 tot 586 v. Chr.); 2. de door Zeroebabel gebouwde tempel (tussen 520 en 516 v. Chr.) en door Herodes 20-19 v. Chr. schitterend uitgebreid, 70 n. Chr. verwoest). - 2) bij de Reformj. benaming v. a synagoge.
Terfa (verwonding, in omgangstaal trefe), aanduiding van alle ritueel verboden spijzen, tegenst. → kosjer.
Tesjoewot (antwoorden) → responsen.
Tewet, vierde maand van j. kalender (dec.- jan.).
Tisjri, eerste maand van j. kalender (sept.- okt.).
Toerim, Arbaa T. (vier rijen edelstenen), halachische codex van Jakob ben Ascher (1269-1343) in Toledo, grondslag van sjoelchan aroech.
Tossafot (toevoegsels), verzameling van ophelderingen, toegevoegde verhandelingen en supplementen van de T., afkomstig van de hogescholen van de Tossafisten (Baal Tossafot) in N.-Frankrijk en W.-Duitsland in de twaalfde en dertiende eeuw.
Tossefta (eraan toegevoegde), tannaietisch verzamelwerk, indeling en inrichting als de Misjna, omvangrijker, maar behalve de talmoedische canons, slechts als toevoegsel beschouwd.
Tsaddik (rechtvaardige), de vrome, volmaakte, bij de chassidim de door zijn charisma tot leiding van de gemeente geroepene. Latere ontwikkeling tot 'Wonderrabbi' en tot pralende hofhouding van de verschillende Tsaddikim-dynastieën.
Tsitsith, kwasten aan de vier uiteinden van de → tallith overeenkomstig Numeri 15: 37-41 en Deuteronomium 22: 12.

Verzoendag (grote) → Jom Kippoer.
Vooravond erew, dag voor sabbat en feestdag.

Wekenfeest → sjawuot.

Zevengebed (tefillat sjewa), hoofdgebed op de sabbat en feestdagen in plaats van de dagelijkse → sjemone esre.
Zion, heuvel te Jeruzalem waarop de burcht van David stond, tevens gebruikt als naam voor de tempelberg, de Tempel zelf en voor heel Jeruzalem.
Zionisme: 1) Idee (begrip 1893 door Nathan Birnbaum gevormd). Aanduiding van de j. beweging die een wederoprichting van een eigen staat in Palestina nastreefde. - 2) Geschiedenis. Voorloper: Moses Hess (1812-'75), '*Rome en Jeruzalem*' (1862);

Chowewe Zion (vrienden van Zion), aanhangers van de chibbat Zion (liefde voor Zion), beweging onder Oosteurop. J. van de negentiende eeuw; agrarische nederzetting in Palestina sinds de zeventiger jaren; 1882 Leo Pinsker '*Auto-emancipatie*'. - Theodor Herzl (1860-1904) grondvestte met geschrift '*De Jodenstaat*' (1896) het politieke zionisme; 1897 eerste zionisten congres had in Bazel plaats; in 1917 verkrijgen Chaim Weizmann en Nachoem Sokolow de Balfour-declaratie; 1922 Volkenbondsmandaat over Palestina aan Engeland; de → Jewish Agency officieel erkend. Op 14-5-1948 uitroeping van de onafhankelijke staat Israël.
Zohar (licht, glans), hoofdwerk van de → Kabbala, in de vorm van een → Midrasj op de Pentateuch in het Aramees geschreven; vermeende auteur Simeon ben Jochai (tweede eeuw), de werkelijke bewerker schijnt Moses de Leon (einde dertiende eeuw) in Spanje te zijn.

2. Literatuuropgave

a. In andere talen dan het Nederlands

Abrahams, Israel: Jewish Life in the Middle Ages. New York 1958
Adler, G.: Die Juden in Deutschland, München 1960
Albright, W.F.: Von der Steinzeit zum Christentum. München 1949
Altmann, A.: Saadya Gaon. Oxford 1946
Anchel, R., Napoléon et les juifs. Paris, 1929
Andics, Helmut: Der ewige Jude. Wien 1965
Arendt, Hannah: Rahel Varnhagen. München 1959
Arnim, Bettina v.: Goethes Briefwechsel mit einem Kinde. Frankfurt a. M. 1960

Baeck, Leo: Das Wesen des Judentums. KöIn 1959
- Wege im Judentum. Berlin 1933
- Aus drei Jahrtausenden. Berlin 1938
- Dieses Volk. Jüdische Existenz; 2 Bde. Frankfurt a. M. 1955/1957
- Paulus, die Pharisär und das Neue Testament. Frankfurt a. M. 1961
- Von Moses Mendelssohn zu Franz Rosenzweig. Stuttgart 1958
Baer, Fritz: Galuth. Berlin 1936
- Yitzhak: A History of the Jews in Christian Spain. Philadelphia 1961
Bahr, Hermann, in: Zeitgenossen ober Herzl. Brünn 1929
Baron, Salo W.: A Social and Religious History of the Jews, 10 vols. 2e druk New York, 1952-65.
Baron, S., The Jewish Community. 3 vols. Philadelphia, 1945
Ben Goerion, David: David und Goliath in unserer Zeit. München 1961
Bentwich, Norman: The Jews in Our Time. Baltimore 1960
Bernstein. F., Der Antisemitismus als Gruppenerscheinung. Berlin, 1926
Blumenkranz, B.: Juifs et chrétiens dans le monde occidental 430-1096. Paris 1960
Blumenkranz, Bernard, Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien. Paris, 1966
Bodenheimer, Max: So wurde Israel. Frankfurt 1958
Böhm, Adolf, Die zionistische Bewegung. 2 Bde Berlin, 1937-1939.
Borries, Achim v. (Hrsg.): Selbstzeugnisse des deutschen Judentums 1870-1945. Frankfurt a. M. 1962
Brod, Max: Heidentum, Christentum, Judentom; 2 Bde. München 1922
Browe, P.: Die Judenmission im Mittelalter und die Pipste, in: Pontificia Universitas Gregoriana; Bd. 6. Rom 1942

Buber, Martin: Zwei Glaubensweisen. Zürich 1950
- Die chassidische Botschaft. Heidelberg 1952
- Vom Geist des Judentums. Leipzig 1916
- Reden über das Judentum. Berlin 1932
- Die chassidischen Bücher. Berlin o. J.
- Kampf um Israel. Berlin 1933
- Die Stunde und die Erkenntnis. Berlin 1938
- Israel und Palästina. Zürich 1950
- An der Wende. Reden über das Judentum. Köln. u. Olten 1952
Burger, Curt (Hrsg.): Antisemiten-Spiegel. Berlin 1911

Caro, G.: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Joden. Frankfurt a. M. 1924
Chone, Rabb. Dr.: Nachmanides, Nürnberg 1930
Cohen, Hermann: Ein Bekenntnis in der Judenfrage, Berlin 1880

Dasbeg, Lea, Untersuchungen über die Entwertung des Judenstatus im elften Jahrhundert. Den Haag, 1965
Dimont, Max A,: Jews, God and History. New York 1962
Doch das Zeugnis lebt fort. Berlin 1965
Dubnow, Simon: Weltgeschichte des jüdischen Volkes; 10 Bde. Berlin 1926/1929
- A History of the Jews in Russia and Poland. Philadelphia 1916/1918
Dubnow, S., Die jüdische Geschichte. Ein geschichtsphilosophischer Versuch. Berlin, 1921
Dubnow, S.: Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes. 4 Bde. Berlin, 1920-1923
Dunlop, D. M., The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954

Ehrlich, E. L.: Geschichte der Juden in Deutschland. Düsseldorf 1960
- Geschichte Israels. Berlin 1958
Elbogen, Geschichte der Joden in Deutschland. Berlin 1935
- A Century of Jewish Life. Philadelphia 1944
- Geschichte der Juden. Berlin 1920
Elbogen, I. und Eleonore Sterling, Die Geschichte der Joden in Deutschland. Frankfurt-am-Main, 1960
Engelman, U. Z., The Rise of the Jew in the Western World. N. York, 1944.

Finkelstein. Louis: Jewish Self-Government in the Middle Ages. New York 1924
- Rab Saadia Gaan. New York 1944
- The Jews. Their History, Culture and Religion. New York 1949
Finn, J.: The Jews in China. London 1943
Fischel, W.J.: The Jews of Central Asia in Medieval Hebrew and Islamic Literature, in: Historia Judaica, Bd. 7. New York 1945
Foerster, F. W.: Die jüd. Frage. Freiburg/Br. 1959

Gamm, H.-J.: Judentumskunde. München u. Recklinghausen 1960
Geiger, Ludwig: Die Geschichte der Joden in Berlin; 2 Bde. 1870/1871
Geis, Robert Raphael: Vom unbekannten Judentum. Freiburg/Br. 1961
Ginzberg, Louis: Students, Scholars and Saints. New York 1958
Glatzer, Nahum Norbert: Gespräche der Weisen. Berlin 1935
Glazer, Nathan: American Judaism. Chicago 1953
Glückel v. Hameln: Denkwürdigkeiten der Glückel von Hameln, hrsg. v. A. Feil-

chenfeld. Berlin 1914
Goethe, J. W. v.: Dichtung und Wahrheit, Viertes Buch
- Zwei vertrauliche Reden. Berlin 1899
Goitein, S. D.: Jews and Arabs, Their contacts through the Ages. New York, 1955
Golding, L.: The Jewish Problem. Penguin, 1938
Goldschmidt, H. L.: Das Vermächtnis des deutschen Judentums. Frankfurt a. M. 1957
Goodman, Paul: A History of the Jews. New York 1951
Graetz, Heinrich: Geschichte der Juden; 11 Bde. Leipzig 1888 ff.
- Volkstümliche jüdische Geschichte. 3 Bde. Se Aufl. Berlin, 1914
- Die Konstruktion der jüdischen Geschichte. Berlin, 1933
Grayzel, Solomon: A History of the Jews. Philadelphia 1947
- A History of the Contemporary Jews, New York 1960
- The Church and the Jews in the 13th century. Philadelphia, 1933
Güdemann, Moritz: Geschichte des Jüdischen Erziehungswesens. 3 Bde. Wien 1880

Halper, B.: PostBiblical Hebrew Literature. Philadelphia 1921
Handlin, Oscar: Adventure in Freedom. New York 1954
Hecht, Emanuel: Handbuch der Israelischen Geschichte. Leipzig 1879
Heinemann, I.: Three Jewish Philosophers: Philo, Saadya Gaon and Yehuda Halevi. 2nd ed. Cleveland, 1961
Heller, J. Geschichte des Zionismus. Kurzgefasste Darstellung. Berlin, 1935
Henriques, H.S.Q.: The Return of the Jews to England. London 1905
Herberg, Will: Judaism and Modern Man. New York 1959
Herzl, Theodor: Gesammelte zionistische Schriften; 5 Bde. Berlin 1934
Hess, Moses: Rom und Jerusalem. Wien 1935
- Jüdische Schriften. Berlin 1905
Heuss, Alfred: Römische Geschichte, Braunschweig 1960
Heymann, Fritz: Der Chevalier von Geldern. Köln 1963
Holde, Arthur: Jews in Music. New York 1959
Hoxter, J.: Jüdische Geschichte und Literatur in vergleichenden Zeittafeln. Frankfurt/M, 1935

Idelsohn, A.Z.: Jewish Music. Its Historical Development. N. York, 1948
Isaac, Jules: L'antisémitisme a-t-il des racines chrétiennes? Vienne 1960
Das Israelbuch 1960/61. Düsseldorf 1960

Jacob, E.H.: Felix Mendelssohn und seine Zeit. Frankfurt 1959
Jacobs, J.: Jewish Contribution to Civilization. Philadelphia 1919
Jeremias, Alfred: Jüdische Frömmigkeit. Leipzig 1929
Josephus, Flavius: The Works. Greek text and Englisch transl. By H.St.J. Thackeray and Ralph Marcus. 9 vols. London, 1956-1965
- Jerusalem and Rom. The writings of -. Selected and introd. by N.N. Glatzer. N. York, 1966
- The Jewish war. Transl. and introd. by G. A. Williamson. Penguin, 1959.
Jost, J.M.: Geschichte des Judentums und seiner Sekten. Leipzig 1859
Juden als Erfinder und Entdecker. Hrsg. Ernst Heppner. Berlin 1913
Die Juden in Köln. Hrsg. Zvi Asaria. Köln 1959
Die jüdischen Gefallenen des deutschen Heeres, der deutschen Marine und der deutschen Schutztruppen, 1914-1918. Hrsg. Reichsbund Jüdischer Frontsoldaten. Berlin 1932

Juster, J.: Les juifs dans l'empire romain; 2 vols. Paris 1914

Kahler, Erich: Israel unter den Völkern. Zürich 1936
Kansel, B.: Die Kunst der antiken Synagoge. München, 1961
Karpeles, Gustav: Geschichte der Jüdischen Literatur; 2 Bde. Berlin 1909
Kastein, Josef: Eine Geschichte der Juden. Wien 1935
- Sabbatai Zwi. Der Messias von Izmir. Berlin, 1930
- Uriel Acosta. Wien, 1935
Katsh, Abraham: Judaism in Islam. New York 1954
Katz, S.: The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdoms of Spain and Gaul. Cambridge, Mass., 1937
Kayserling, Meyer: Geschichte der Juden in Spanien und Portugal; 2 Bde. 1861/1867
- Christoph Columbus, 1894
- Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst. Leipzig 1879
Kaznelson, S. (Hrsg.): Juden im deutschen Kulturbereich. Ein Sammelwerk. Berlin 1959
Kenyon, Kathleen Mary: Archeology in the Holy Land. New York 1960
Kisch, Guido: The Jews in Medieval Germany. Chicago 1949
- Forschungen zur Rechts und Sozialgeschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters. Stuttgart 1955
- und Kurt Roepke: Schriften zur Geschichte der Juden. Eine Bibliographie der in Deutschland und der Schweiz 1922-1955 erschienenen Dissertationen. Tübingen 1959
Klaar, A.: Uriel Acosta. Berlin, 1909
Klausner, Joseph: Jesus von Nazareth. Jerusalem 1952
- Von Jesus zu Paulus. Jerusalem 1950
Kobler, Franz: Juden und Judentum in deutschen Briefen aus drei Jahrhunderten. Wien 1935
Koch, Thilo: Porträts zur deutsch-jüdischen Geistesgeschichte. Köln 1961
Kaler, Hans: Die Wirkung des Judentums auf das abendländische Geistesleben. Berlin 1952
Kohn, J.H.: Bibel- und Talmudschatz, bearb. v. Rabb. Dr. S. Bamberger, Hamburg 1910
Korn, Bertram W.: American Jewry in the Civil War. Philadelphia 1951
Krojanker, Gustav: Joden in der deutschen Literatur, Berlin 1922
Kupisch, Karl: Das Volk der Geschichte. Berlin u. Stuttgart 1961

Landau, Richard: Geschichte der jüdischen Arzte. Berlin 1895
Landmann, S.: Jiddisch. Das Abenteuer einer Sprache. Olten u. Freiburg i. Br. 1962
Lazarus, Moritz: Gesammelte Reden und Vorträge. Leipzig 1887
Learsi, Rufus: Israel. A History of the Jewish People. Cleveland 1949
Leon, Harry J.: The Jews of Ancient Rome. Philadelphia, 1961
Leschnitzer, Adolf F.: Saul und David. Heidelberg 1954
Lestschinsky, Jakob: Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums. Berlin 1932
Liber, Maurice: Rashi. Philadelphia 1906
Lindo, E.H.: The History of the Jews of Spain and Portugal. 1848
Lovsky, F.: Antisémitisme et Mystère d'Israél. Paris 1955
Lowes, J.: Bildnisse in Berlin lebender Gelehrter in Selbstbiographien. Berlin 1806

Marcus, Jacob Rader: The Jew in the Medieval World. New York 1960

Margolis, Max L., und Alexander Marx: A History of the Jewish People. New York 1959
Marsch, Wolf Dieter, und K. Thieme: Christen und Juden. Mainz und Göttingen 1961
Maurer, Wilhelm: Kirche und Synagoge. Stuttgart 1953
Minkin, Jacob S.: The World of Moses Maimonides. New York 1957
Mommsen, Theodor: Auch ein Wort über unser Judentum, 1880; in: Reden und Aufsätze. Berlin 1905
Monumenta Judaica, 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein (Handbuch u. Katalog). Hrsg. Konrad Schilling. Köln 1964
Moore, G.F.: Judaism in the First Centuries of the Christian Era. Cambridge 1927
Murmelstein, B.: Geschichte der Joden. Wien 1938

Nadel, B.: Juden in Osteuropa. Warschau 1960
Neumann, Abraham: The Jews in Spain; 2 Bde. Philadelphia 1942
Noth, Martin: Geschichte Israels. Göttingen 1954

Parkes, J.: The Jew in the Medieval Community. London 1938
- Judaisrn and Christianity. London 1948
- A History of Palestine from 135 A. D. to Modern Times. New York 1949
Parkes, James: An enemy of the people. London, 1945.
- The Conflict of the Church and the Synagogue. London, 1934
Pirenne, H.: Mahomet et Charlemagne. Paris 1937
Poliakov, L.: Histoire de l'Antisémitisme; 2 vols. Paris 1955/1961
- und J. Wulf: Das dritte Reich und die Juden. Dokumente und Aufsätze. Berlin, 1955
Print, Joachim: Jüdische Geschichte. Berlin 1930
- Illustrierte Jüdische Geschichte. Berlin 1933
- Popes from the Ghetto. New York 1966

Rabinowicz, H.: A Guide to Hassidism. New York 1960
Rabinowitz, L.: Jewish Merchant Adventurers. London 1948
Raisin, Max: History of the Jews in Modern Times. New York 1926
Reitlinger, Gerald: Die Endlösung. Berlin 1961
Remedios, J. Mendes dos: Os Judens em Portugal. 1895
Ricciotti, G.: Storia d'Israele I-II. 1949
Roback, A.A.: Jewish Influence in Modern Thought. Cambridge, Mass., 1929
Rosin, Heinrich: Die Juden in der Medizin. Berlin 1926
Roth, Cecil: The Jewish Contribution to Civilization. New York 1940
- The Jews in the Renaissance. Philadelphia 1959
- A History of the Marranos. Philadelphia 1960
- A History of the Jews in Italy. Philadelphia 1946
- Geschichte der Juden. Köln u. Berlin 1964
- A Short history of the Jewish People. London, 1942
- The history of the Jews in England. 3rd ed. London, 1964.
- The Ritual Murder Libel and the Jew. London, 1950
- Menasse ben Israel. Philadelphia, 1934
- Ed., Jewish Art. An illustrated History. London, 1961
Rothmillller, Aron Marko: Die Musik der Juden. Zürich 1951
Rudy, Zwi: Soziol. des jüd. Volkes. Hamburg 1965
Runes, Dagobert D. (Hrsg.): The Hebrew Impact on Western Civilization. New York 1951

Ruppin, Arthur: Soziologie der Juden. Berlin 1930/1931

Sachar, A.L.: A History of the Jews. N. York, 1940
Sachar, Howard M.: The Course of Modern Jewish History. New York 1958
Samuel, Maurice: The Great Hatred. N. York, 1948
Schappes, Morris U.: A documentary History of the Jews in the United States: 1654-1875. New York 1961
Schay, Rudolf: Juden in der deutschen Politik. Berlin 1929
Schnee, Heinrich; Die Hochfinanz und der moderne Staat. Geschichte und System der Hoffaktoren an deutschen Fürstenhöfen im Zeitalter des Absolutismus; 5 Bde. Berlin u. München 1953/1965
- Das Hoffaktorentum in der deutchen Geschichte. Göttingen 1964
Schoeps, Hans Joachim: Philosemitismus im Barock. Tübingen, 1952
- Jüdische Geisteswelt. Darmstadt 1953
- Israel und Christenheit. Jüdisch-christl. Religionsgespräch in 19 Jahrhunderten. Frankfurt a. M. 1961
- Barocke Juden, Christen, Judenchristen. Bern u. München 1965
Scholem, Gershom: Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen. Frankfurt a. M. 1957
Schopen, Edmund: Geschichte des Judentums im Morgenland. Bern u. München 1960
- Geschichte des Judentums im Abendland. Bern u. München 1961
Schudt, Johann Jacob: Jüdische Merkwürdigkeiten, Frankfurt a. M. u. Leipzig 1714
Schre, E.: Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi; 3 Bde. Leipzig 1901-1911. Herdruk: Hildesheim 1964
Schwartz, Karl: Die Juden in der Kunst. Berlin 1928
- Leo W.: Great Ages and Ideas of the Jewish People. New York 1956
Seiferth, Wolfgang: Synagoge und Kirche im Mittelalter. München 1964
Simon, Marcel: Verus Israel. Etude sur les relations entre chrétiens et juifs dans l'Empire romain (135-425). Paris 1948
Sinzheimer, Hugo: Jüdische Klassiker der deutschen Rechtswissenschaft. Amsterdam 1938
Sokolow, N.: History of Zionism, 1600-1918. 2 vols. London, 1919.
Sombart, Werner: Die Juden und das Wirtschaftsleben. München 1928
Steinberg, Milton: Making of the Modern Jew. Indianapolis 1934
Sterling, E.: Er ist wie du. Aus der Frühgeschichte des Antisemitismus in Deutschland (1815 bis 1850). München 1956
Stem, Selma: Der preußische Staat u. die Juden; 2Bde. Berlin 1925
- Jud Suess. N. York, 1949
- The Court Jew. Philadelphia 1950
- Josel von Rosheim. Stuttgart 1959
Strack, H.L.: Einleitung in Talmud und Midrasch. München 1930
Susman, Margarete: Das Buch Hiob und das Schiksal des jüdischen Volkes. Zürich 1948

Talmud, Der babylonische -, übers. v. L. Goldschmidt; 12 Bde. Berlin 1929/1936
Tcherikover, A.: Hellenistic Civilization and the Jews. Philadelphia, 1959.
Theilhaber, Felix A.: Der Untergang der deutschen Juden. Berlin 1927
- Juden in der deutschen Forschung und Technik. Berlin 1931
Thieberger, F.: Jüdisches Fest, jüdischer Brauch. Ein Sammelwerk. Berlin, 1936.
Thieme, Karl: Dreitausend Jahre Judentum. Paderborn 1960

- (Hrsg.): Judenfeindschaft. Frankfurt a. M. 1963
Trachtenberg, J.: The Devil and the Jews. New Haven, 1943

Ullmann, Arno (Hrsg.): Israels Weg zum Staat. Minden 1964

Vögelstein, H. und P. Rieger: Geschichte der Jüden in Rom. 2 Bde. Berlin, 1895-96
Vogt, Hannah: Joch und Krone. Frankfurt a. M. 1963

Wagner, R.: Das Judentum in der Musik. 1869
Waxman, Meyer: A History of Jewish Literature; 3 vols. New York 1930/1936
Weizmann, Chaim: Trial and Error. An autobiography. London, 1949.
- Memoires:. Das Werden des Staates Israel, Zürich 1953
White, W.C.: Chinese Jews. Toronto 1942

Zielenziger, Kurt: Juden in der deutschen Wirtschaft. Berlin 1930
Zweig, Arnold: Bilanz der deutschen Judenheit. Köln 1961

Naslagwerken en woordenboeken

Aronius: Regesten zur Geschichte der Juden im fränk. und dtsch. Reich bis 1273. Berlin 1887/1892
- Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland. Berlin 1881
Cohn, E.B.: Das jüdische ABC. Berlin 1935
Ehrlich, E.L.: Geschichte der Juden in Deutschland. Düsseldorf 1961
Hamburger, Jacob: Real-Encyklopädie des Judentums. Leipzig 1901
Höxter, J.: Quellenbuch zur jüdischen Geschichte u. Literatur; 5 Bde. 1930
Jüdisches Lexikon (G. Herlitz / B. Kirschner); 4 Bde. Berlin 1927/1930
Philo-Lexikon, Handbuch des jüdischen Wissens. Berlin 1935; 4. Aufl. Berlin u. Amsterdam 1937
Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland (Neubauer-Stern). 1892
Steinschneider, Moritz: Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters; 2 Bde. Berlin 1893
Stem, M.: Quellentexte zur Geschichte der deutschen Juden. Kiel 1892
The Book of Jewish Knowledge (Ansübel). New York 1964
Encyclopaedia Judaica (Klatzkin/Ellbogen) ; 10 vols. Berlin 1928/1934
The Jewish Encyclopedia (Singer) ; 10 vols. New York 1901/1905
The New Jewish Encyclopedia (Bridger). New York 1962
The Standard Jewish Encyclopedia (Roth). Jeruzalem and Tel-Aviv 1958/1959
The Universal Jewish Encyclopedia; 10 vols. New York 1948

b. In de Nederlandse taal

1. Algemeen

Beek, M. A.: Geschiedenis van Israël, van Abraham tot Bar Kochba. Zeist, 1957
Borchsenius, P.: De Pelgrimstochten van het Joodse volk. Uit het Deens vert. 4 dln. Adam, 1962
Browne, L.: De wondere waarheid. Uit het Amerik. vert. A'dam, 1926
Eitje, Caroline: De jeugdgeschiedenis van het oude volk. A'dam, 1922
Kastein, J.: Een geschiedenis der Joden. Uit het Du. vert. Arnhem, 1933

Learsi, R.: Het Joodse Volk. Van de verwoesting van Jeruzalem tot onze dagen. Uit het Eng. vert. A'dam, 1955.
Meyer, Jaap: Van Israëlieten tot Israëliërs. Anderhalve eeuw Joodse geschiedenis. Leiden. 1965
Marco, Valeriu: De verdrijving der Joden uit Spanje. Uit het Du. vert. A'dam, 1938
Palache, J. L.: De Hebreeuwse literatuur van de na-Talmoedische tijd. A'dam, 1926
Parkes, James: Een Geschiedenis van het Joodse Volk. Uit het Eng. vert. 's-Gravenhage, 1965
Praag, H. van: De boodschap van Israël in cultuur, maatschappij en geschiedenis. Adam, 1952
Praag, S. E. van: De West-Joden en hun letterkunde. A'dam, 1926
Soetendorp, J.: Ontmoetingen in Ballingschap. Dl. I., 135-1200. Dl. II 1250-1700. A'darn, 1964,1965
Staal, L. D.: Israël onder de volkeren. 4e dr. Zutphen, 1937

2. Joodse religie

Epstein, I.: Geschiedenis van het Jodendom. Uit het Eng. vert. Aulabook, 1965.
Flusser, D.: De Joodse oorsprong van het Christendom, A'dam, 1964
Hirsch, Leo: De wereld van het Joodse geloof. Uit het Du. vert. Baarn, 1964
Miskotte, K.H.: Het wezen der Joodse religie. 2e dr. Haarlem, 1964
Soetendorp, J.: Symboliek der Joodse religie. Zeist, 1958
Vries, S. Ph. de: Joodse riten en symbolen. 2 dln. Zutphen, 1927,1932, herdruk 1968

3. Antisemitisme

Bernstein, F.: Maatschappelijk antisemitisme. Rotterdam, 1933
- Over Joodse problematiek. Arnhem, 1933
Isaac, Jules: De katechese der verguizing. Uit het Fra. vert. Nijmegen, 1964
Kohnstamm, Ph., Psychologie van het antisemitisme. A'dam, 1934
Kuiper, F.: Israël en de gojiem. Haarlem, 1951
Loewenstein, R. M.: Christenen en Joden. Psychanalyse van het antisemitisme. Uit het Fra. vert. A'dam, 1965
Polak, H.: Het wetenschappelijk antisemitisme. A'dam, 1933
Pos, H.J. (Ed): Antisemitisme en Jodendom. A'dam, 1937
Sartre, J. P.: Portret van een antisemiet. Uit het Fra. vert. A'dam, 1946

4. Zionisme, Israël

Beek, M.A.: Israël, Volk en Land. Baarn, 1962
Ben Gurion, D.: Israël, land van vervulde belofte. Uit het Eng. vert. Den Haag, 1964
Edersheim-Levenbach, Ella: Theodor Herzl. A'dam, 1953
- Henrietta Szold. Groningen, 1965
Herzl, Theodor: Keur uit zijn geschriften. Uit het Du. vert. A'dam, 1953
- De Joodse Staat. Uit het Du. vert. Den Bosch, 1919
Lyons Bar David, Molly: Mijn beloofde Land. Den Haag, 1959
Melkman, J.: Israël. Amsterdam, 1950
Ullmann, A.: Israël. Uit het Du. vert. Den Haag, 1964
Weizmann, Chaim: In dienst van mijn volk. Uit het Eng. vert. Assen, 1949

5. Jodenvervolging 1933-1945 in het algemeen

Herzberg, A. J.: Eichmann in Jeruzalem. Amsterdam
Poliakof, L. en J. Wulf: Het derde Rijk en de Joden. Documenten en getuigenissen. Een keuze, samengesteld door H. Wielek. A'dam, 1965
Schoenberger, G.: De Gele Ster. De Jodenvervolging in Europa, 1933 tot 1945. Uit het Du. vert. A'dam, 1961
Weissberg, A.: Mensen als koopwaar. Het verhaal van Joel Brand. Den Haag, 1950

6. De Joden in Nederland

Beem, H., De verdwenen Mediene. A'dam, 1950
- Jerosje. Jiddisje spreekwoorden en zegswijzen uit het Ned. taalgebied. Assen, 1959
- Sjeërith, Het Jiddisj in Nederland. Assen, 1967
Boekman, E.: Demografie van de Joden in Nederland, A'dam, 1936
Bolle, M. E.: De opheffing der autonomie der kehilloth in Nederland. A'dam, 1960
Brugmans, H. en A. Frank, Geschiedenis der Joden in. Ned. Dl. 1. A'dam, 1940
Documenten van de Jodenvervolging in Nederland, 1940-1945. A'dam, 1965
Herzberg, A. J.: Kroniek der Jodenvervolging in Ned., 1940-45. Arnhem, 1950
Koenen, H. J.: Geschiedenis der Joden in Nederland, 1843
Lipschitz, I.: Honderd jaar N.I.W., 1865-1965. A'dam, 1965
Melkman, J.: Geliefde vijand. Het beeld van de Jood in de naoorlogse literatuur. Amsterdam, 1964
Meyer, J.: Het verdwenen ghetto. A'dam, 1949
- Isaac da Costa's weg naar het Christendom. A'dam, 1946
- Tussen Gotterdämmerung en Morgenrood. Beschouwingen over de Joden in Ned. ca. 1900. A'dam, 1951
- Problematiek per post. (1795-1865). A'dam, 1959
- Het J. D. Meyerplein. Bezinning op drie eeuwen Amsterdams Jodendom. A'dam 1961
- Erfenis der emancipatie. Het Ned. Jodendom in de eerste helft der 19e eeuw. Haarlem, 1963
- Moeder in Israël. Een geschiedenis van het Amsterdamse Asjkenazische Jodendom. Haarlem, 1964
- Zij lieten hun sporen achter. Joodse bijdragen tot de Ned. beschaving. Utrecht, 1964
Praag, S. E. van: Jeruzalem van het Westen. Roman
Prins, I.: De vestiging der Marranen in Noord-Ned. in de 16e eeuw. A'dam, 1927
Presser, J.: Ondergang, 1940-45. 's Gravenhage, 1965
Silva Rosa, J.S. Da.: Geschiedenis der Port. Joden te A'dam, 1593-1925. A'dam, 1925
Wielek, H.: De oorlog die Hitler won. A'dam, 1946
Wolff, S. de: Geschiedenis der Joden in Ned., laatste bedrijf. A'dam, 1946
Wijnberg, S.: De Joden in Amsterdam. Assen, 1967

c. Tijdschriften en Weekbladen

American Jewish Historical Quarterly. Philadelphia, sed. 1903
Comrnentary. New York, maandblad
European Judaism. 2 maandelijks. Amsterdam, sed. 1966
Germania Judaica. 3 maandelijks. Keulen, sed. 1961
The Jerusalem Post Weekly. Weekblad. Jeruzalem

The Jewish Chronicle. Weekblad. Londen, sed. 1841
The Jewish Journal of Sociology. 3 maandelijks. Londen, sed. 1958
The Jewish Observer and Middle East Review. Weekblad. Londen, sed. 1950
The Jewish Quarterly Review. 3 maandelijks. Philadelphia, sed. 1906
The Jewish Spectator. Maandblad. New York
The Journal of Jewish Studies. 3 maandelijks. Londen
Leo Baeck Institute Yearbook. Londen-Jerusalem
Levend Joods Geloof. Maandblad. Amsterdam
Nieuw Israelitisch Weekblad. Weekblad. Amsterdam, sed. 1865
Revue des Etudes Juives. Historia Judaica. Halfjaarlijks, Parijs, sed. 1880
Studia Rosenthaliana. Halfjaarlijks. Amsterdam, sed. 1967
Yad Veshem Bulletin, Jeruzalem
- Yearbook, Jeruzalem